

मृच्छकटिकम् ।

(प्रकरणम्)

कविप्रवर-

श्रीगृङ्गकराजेन विरचितम् ।

महामहोपाध्याय-

श्रीयुक्तहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यः ।

प्रणेता वसन्तसुपमासमाख्यया टीकया
तत्कृतवद्वानुवाटेन च सहितम् ।

द्वितीयसंस्करणम्

१८५६ गङ्गाशोभनसौरज्यैष्ठस्य पठदिवसे

मूल्य १) राश्रतमुदात्तयम् ।

मृच्छकटिकम् ।

(प्रकरणम्)

कविप्रवर-

श्रीशूद्रकराजिन विरचितम् ।

महामहोपाध्याय-

श्रीयुक्तहरिदाससिद्धान्तवागीशमहाचार्य्येण

प्रणीतया वसन्तसुपमासमाख्यया टीकया

वत्कृतवङ्गानुवादेन च सहितम् ।

द्वितीयमन्तरणम् ।

१८५६ शकाब्दीयसौरज्येष्ठस्य पष्ठदिवसे

मूल्यं ३) राश्रतमुद्रावयम् ।

४१ संज्ञाकश्चिन्मंसा सिद्धान्तविद्यालयात्
श्रीहेमचन्द्र-भट्टाचार्येण
प्रकाशितम् ।

कलिकाता-महानगर्यां

४१ संज्ञाकश्चिन्मंसा सिद्धान्तयन्त्रे
श्रीहेमचन्द्रभट्टाचार्येण सुद्रितम् ।

अशाबहोपोश्राय श्रीहविदासमिनात्रुवागीश

विज्ञापनम् ।

इन्त ! दृश्यन्ते खलु जगत्यां प्रायेण सर्ववस्तूनामेव नूतन-
 म्यादरी गरीयान् । नवीनः पुमान् नवीना रमणी नवञ्च नारि-
 केलमित्यादिकं नवीनं वस्तुजातं कस्यादरं नाकर्षति । संस्कृत-
 ग्रन्थविषये तु विपरीत एवायं नियमः ; तुच्छमपि प्राचीनमति-
 समीचीनं मन्यमानः सादरमादत्ते, चमत्कारिणमपि नवीन-
 मरुचिविचलितचित्तश्चतुपापि विलोकयितुं विकल्पते लोकः ।
 अतएवैतत् दुःखममाक्षेपविकल्पहृदयः कालिदासीऽपि माल-
 विकाम्निमित्त्रे—

“पुराणमित्येव न साधु सर्वं
 न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् ।”

इति साक्षेपमाख्यातवान् । तत् किमयं भारतस्यैव स्वभावः ?
 उत वा भारतस्यावनतिस्वभावः ? । तत्र प्राचीनकाले नवीनादरण-
 दर्शनात् भारतस्यावनतिस्वभाव एवायमिति सिद्धान्तयन्ति तद्व-
 विदः । ब्रुवन्ति च ते—“यदा पुनरिमे भारतवासिनो विद्वेष-
 विषविहीनाः सन्तः स्वदेशीयनवीनमादत्तुं शिञ्चिष्यन्ते, प्रवर्त्ति-
 ष्यन्ते च तदा नवनवाविष्कारेषु साधारणाः, तन्मुला चोन्नति-
 रवश्यम्भाविनी” इति । इन्त । न जाने तादृशः कालः कदागमि-
 ष्यति, वस्तुत एवागमिष्यति नवेति । अस्माकन्तु ईदृशनवीनाव-
 हेलनसमय एव नवीनं ग्रन्थं विरचयतां यशोलेशलिप्सापि हृदये
 नोदयते, व्ययबहुलतया अर्थलिप्सापि व्यर्थमेव समर्थयते
 मनः, तथापि तु पाठार्थिनां सुविधाविधानाय महीयानय-
 मायास इति ।

विनीत—

नाट्योल्लिखितव्यक्तिगणः ।

युरुपगणः ।

भूतधारः	प्रधानवटः ।
चारुदत्तः	उज्जयिनीस्थी भद्रलोकः ।
नैवेद्यः	चारुदत्तवयस्यः ।
विटः	प्रिथितलम्पटी भद्रलोकः ।
शकारः	राज्ञी भोग्यस्त्रिया भाता ।
शेटः	शकारस्य भृत्यः ।
सवाहकः	चारुदत्तस्य गाव- मर्दकी भृत्यः परस्य कौहसव्यासी ।
नाचुरः	द्रुतसमाध्यक्षः ।
द्रुतकरः	कचित् द्रुतसेवी ।
दहुरकः	भूतपूर्वद्रुतसेवी ।
कर्णपूरकः	वसन्तसेनाभृत्यः ।
शेटः	सर्वमानकनामा चारुदत्तभृत्यः ।
शर्विलकः	दुर्ग्यः कचित् ब्राह्मणयुवा ।
शेटः	वसन्तसेनाया गीशकटचारुदत्तः ।
शम्भुलाः	वसन्तसेनाभयनश्याः केचित् आरजाः ।

विटः	वसन्तसेनासहचरी भद्रलोकः ।
दारकः	रीहसेनी नाम चारुदत्तपुत्रः ।
स्वारकः	शकारस्य भृत्यः ।
आर्थकः	गोपपुत्री भावी राजा ।
वीरकः	पालकराजप्रधानसेनापतिः ।
चन्दनकः	पालकराजसेनापतिः ।
भित्तः	सवाहक एव ।
श्रीधनकः	विचारालयभृत्यः ।
अधिकारणिकः	विचारकः ।
येष्ठिकायस्थी	विचारालयकर्मचारिणी ।
चारुडाली	घातकी ।

स्त्रीगणः ।

नटी	सूतधारस्य स्त्री ।
वसन्तसेना	वैशाकम्बा ।
रदनिका	चारुदत्तस्य दासी ।
भदनिका	वसन्तसेनाया दासी ।
शेटी	वसन्तसेनाया अपरा दासी ।
श्वः	धूतानानी चारुदत्तस्य पत्नी ।
सूतधारिणी	वसन्तसेनाया इतरा दासी ।
शेटी	धूतया दासी ।
उड्डा	वसन्तसेनाया माता ।

अथ कविसमयनिरूपणम् ।

यद्यपि शूद्रककवेः समयनिरूपणं स्पष्टप्रमाणाभावेन दुष्कर-
मिव प्रतिभाति, तथाप्यगक्यमित्यपि वक्तुं न शक्यते । तथा च
“मृच्छकटिकं सर्व्वप्राचीनम्” इति हि प्रचरति सम्प्रदायसिद्ध-
श्चिरन्तनः प्रवादः । तत्र चादिमां सीमामन्विष्यता नाधिकं परि-
श्रमितव्यम् । अस्ति हि मृच्छकटिके चाणक्यनामोन्नेखः (क) ;
चाणक्यश्च चन्द्रगुप्तमन्त्री, चन्द्रगुप्तश्च ग्रीक्देशीयमहावीरेण
आलेक्जण्डारेण महः सम्मिलित आसीत् । आलेक्जण्डारश्च
खृष्टजन्मनः पूर्व्ववर्त्तिनि ३२७ वत्सरे भारतमाक्रमितुमाजगाम ।
अतश्च शूद्रको राजा खृष्टजन्मनः पूर्व्ववर्त्ति ३२७ वत्सरात् पर-
माविर्भूवेत्यवश्यमेवावधारणीयम् ।

पश्चिमां सीमामन्विष्यता तु सर्व्वमेतत् पर्यालोचनीयम् ।
यथा चन्द्रगुप्तपौत्रः खल्वशोकः, नवीनं साम्राज्यमधिगतो नितरा-
मत्याचारेण “चण्डाशोकः” इति निन्दितोपाधिना प्रजाभि-
राख्यायमानः गच्छता कालेन स्वयमपि स्वकर्मणा ग्लानिमापन्नो
बौद्धधर्ममाश्रयन् तच्च धर्मं स्वदेशे भारतवर्षे प्रचारयन् देशा-
न्तरेष्वपि चीनजापानादिषु प्रचारितवान् । अत्रान्तरे बौद्धधर्मां
राजधर्मतया राजचेष्टया च भारते प्रायेण सर्व्वत्रैवास्पदमासा-
दयामास । तेन च तदानीन्तनभारतीयप्रधाननगर्यामुज्जयिन्या-
मपि बौद्धधर्मः प्रबलतामुपलेभे इत्यवश्यमङ्गीकार्य्यम् । अथ च
मृच्छकटिक एव विपुलतरमार्य्यसनातनधर्मानुष्ठानं दृश्यते ।

(क) “अश्वपाने पलाभन्ती मङ्गलम्भे च शूद्रा ।

केशविन्दे पलामिशा चाणकेनेष्व दीवदी ॥”

मृच्छकटिकप्रपञ्च १८ श्लोकः । (८१ पृष्ठे)

यथा कविरयं स्वयमेवाश्वमेधेन यजति (ख) ; चारुदत्तो व
 वैश्वदेवं निर्वाहयते मन्व्याञ्चोपास्ते (ग) ; वसन्तसेना च स्र.
 देवपूजां निर्वर्त्तयते (घ) , ब्राह्मणः शर्विलकः कार्तिकेयं न
 स्क्रुते, यज्ञोपवीतञ्च दधाति (ङ) , राजा पालकश्च यज्ञम
 तिष्ठति, यज्ञे पशुहत्याञ्च सूचयति शर्विलकः (च) ; तेन
 शुतिस्मृत्युक्तधर्ममयमेवेदं ऋच्छकटिकमिति सर्व्वथा मन्त्व्यम्
 ततश्च अशोकेन बौद्धधर्मप्रचारात् पूर्व्वमेवेदं शूद्रकेण विरचित
 मित्यकामेनाप्यवश्यमङ्गीकार्य्यम् । न च संवाहकेन बौद्धसत्यासा
 लम्बनादत्र बौद्धधर्माख्यानमप्यस्तीति वाच्यम् (छ) ; विरलं ।
 तत् । किञ्च तत्पूर्व्वमेव च बुद्धदेवाविर्भावात् अशोकेन तद्धर्म
 ग्रहणात् प्राक् अराजधर्मतया प्रजाभिर्वाध्यमानो बौद्धधर्म
 विरलप्रचार आसीत् । ततश्च एकमात्रसंवाहकस्यैव बौद्धधर्मा
 ग्रयणं दर्शितम् । बहुकालात् परं बौद्धधर्मं शैथिल्यमापन्ने भग
 वता शङ्करेण बौद्धधर्मं निरस्य संस्थापितं वा सनातनधर्मं

(ख) "परमसमुदयेनाश्वमेधेन चैषा" प्रथमाङ्के ४ श्लोकः । (६ पृष्ठे)

(ग) चारु । "वयस्य ! समाप्तजपोऽसि । तत् सम्प्रत गच्छ, मातृभ्यो धर्म
 मुपहर ।" प्रथमाङ्के । (७४ पृष्ठे)

(घ) चैटी । "अञ्जए । असा आदिसदि ण्हादा भविष देवदाण पृ
 णिव्वत्तेहि ति ।" द्वितीयाङ्के । (१२५ पृष्ठे)

(ङ) "नमी वरदाय कुमारकार्तिकेयाय" "इदं यज्ञोपवीतं प्रमाणसूत्रं भविष्यति
 छतीयाङ्के । (२१७ पृष्ठे) (२१८ पृष्ठे च)

(च) "पशुवत् यज्ञवाटस्थो दुर्गत्मा पालको हत ।" दशमाङ्के ५१ श्लोकं
 (७५३ पृष्ठे)

(छ) "अञ्जए । अह एदिणा जदिअलावमाणेण शङ्क च्छण्णेहि सुत्थिअ, ।" द्वितीयाङ्के
 (१८२ पृष्ठे)

किं नृच्छकटिकं निर्मितमित्युक्तो तु अस्य सर्वप्राचीनता-
या व्याहन्येत ।

अतः खड्गजन्मपूर्वतृतीयगताष्टीममय एव शूद्रकस्यावि-
समय इति प्रतीयते । एवञ्च गुरुन्तलानाटकादिभ्यः प्राचीन-
ता “नृच्छकटिकं सर्वप्राचीनम्” इति साम्प्रदायिकप्रथादोऽपि
च्छते ।

केचित्तु शूद्रककविं खड्गोपठगताष्टीयं वदन्ति ।

—:०:—

अथ स्वरूपादिनिरूपणम् ।

नृच्छकटिकं नामिदं प्रकरणम् । एतद्दृष्टान्तस्य भौकिकत्वात्
रक्षितत्वाच्च । यथा स हिन्दुधर्म—

“भवेत् प्रकरणी इत्त भौकिक कविकल्पितम् ।

शङ्कारोऽग्नी नायकस्तु विप्रोऽनाथोऽयना यणिक् ।

सापायधम्भकामार्घपरी धीरप्रशालक ॥”

तत्र ब्राह्मण्यारूढतो धीरप्रशान्तलक्षणी नायकः । यथा

“सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादिकी धीरप्रशाल स्यात् ॥”

अथेग्र्यात्त्रिर्विंशत्याजातीयया वसन्तसेना, कुलजा स्त्रीया धूता-
च नायिका । यथा—

“नायिका कुलजा कापि विज्ञा कापि इय कचित् ।

तेन भेदास्वयन्तस्य तत्र भेदष्टतीयक ।

कितवद्भूतकारादिविचैटकसद्गुल ॥”

लक्ष्मी पुष्पभूषिते । विज्ञा तु तरङ्गत्रये । इ एपि नृच्छकटिके ।” इति च

। तेनैव दर्पणोक्ततृतीयभेदान्तर्गत प्रकरणम् । प्राधान्यात्, वसन्तसेनैव

। लीकवाद ।

“धीरा कक्षापगल्भा खान् वीश्या सामान्यनायिका ।”

“एषापि मदनायत्ता क्वापि सन्धानुरागिणी ।”

“विनयार्जवादिमुक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्त्रीया ।”

तत्रापि धूता मध्या धीरा च । तल्लक्षणं तु दर्पणादावुन्नयम् ।

वसन्तसेनाया अभिसारात् पूर्वं पूर्वरगाख्यो विप्रलम्भ-
शृङ्गारः, तस्याश्चारुदत्तगीहेऽवस्थानसमये सम्भोगशृङ्गारः, तथा
शक्त्वारकर्त्तृकमीटनाच्च परं करुणविप्रलम्भः । यथा—

“श्रवणादर्शनाद्यापि मिय मरुदरागयो ।

दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वराम स उच्यते ॥”

“दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवते विलासिनौ ।

यवानुरक्तावन्वोन्य सम्भोगोऽयमुदाहृत ॥”

“यूर्वारिकतर्पिन् गतवति लीकान्तर पुनर्लम्भे ।

विमनायते यदैकसदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्य ॥”

वाङ्मयेन वैदर्भी रीतिः । तथा च—

“माधुर्यव्यञ्जनेर्बर्णे रचना ललितान्तिका ।

अरुचिरन्यञ्जित्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥”

प्रायेण प्रसादो गुणः । यथा तत्रैव—

“चित्त व्याप्नोति य चिप्र शुष्कं स्वनिवितानल ।

स प्रसाद समस्तेषु रसेषु रचनासु च ॥”

तदयं अथदृष्टीक —

नेता प्रशान्ती हिजवारुदत्तः नेत्री तु धूता च वसन्तसेना ।

विभिन्नशृङ्गाररसः किलाङ्गी वैदर्भीरीतिश्च गुणः प्रसादः ॥

मृच्छकटिकम् ।

०

प्रथमोऽङ्कः ।

०

पर्यङ्कग्रन्थिबन्धद्विगुणितभुजगाश्लेषमंवीतजानो-
रन्तःप्राणावरोधव्युपरतमकलज्ञानरुद्धेन्द्रियस्य ।
आत्मन्यात्मानमेव व्यपगतकरणं पश्यतस्त्वास्वदृष्ट्या
शम्भोर्वः पातु शून्येक्षणघटितमलयव्रह्मालम्बः समाधिः ॥१॥

शम्भो गणशाप ।

सुवर्णकृतसङ्घर्षं राजद्राजतर्ज्जिनवत ।

सर्वदं सवदा भुयात् सशिव स शिव शिव ॥१॥

कलानिधि शूद्रकभूपतरिमां वक्ष्यन्दिक्का निन्दनिमर्गेनिम्बलाम् ।

टीकाशरन्ध्रे गगने सतां गणे क्रियादपूर्वां किल पूर्वतं प्रियाम् ॥२॥

अथ कथिन् कविप्रवरो लीकालरगतशूद्रकटपते कीर्त्तिनाम्भो स्थितिप्रचारार्थं तदीय
शयाद्रात् बान्धितार्थं लाभाद्गीकारमादाय मृच्छकटिकं नाम प्रकरणं निम्नातुमिच्छन् तस्य
नेर्बुद्धनिश्चयं “रुद्रविघ्नोपशान्तार्थं गान्दीमादौ प्रयोजयेत्” इत्यान्वयार्थिकवचनप्राप्त्यान्
रुद्रविघ्नोपशान्तये मूलधारपठनीया गान्दीमुपनिष्ठाति—

पर्यङ्केति । पर्यङ्कस्य साधारणखट्वाया, यस्यां पादौ सङ्घं तिर्यग्दृष्टानां स योग
श्च, यो बन्धो बन्धनरञ्जुः, तदत् द्विगुणितो द्विगुणतन्मापन्न, यो भुजग सर्प, वन

आग्निपस वीत आलिङ्गनवत् दृढवदित जानुनी जानुदय यस्य तस्य सर्पेण दृढवदशत्रु
 हयावप्यथा पद्मासनस्यस्येत्यर्थः । एतेन यथा पादौ मह तिश्यम्भृशाना मभिर्द्वेरे दिगुणित
 रज्जुभिर्दृढवदतया उपरि गुरुतम्भारपातेऽपि खट्वाया खण्डन न सम्भवति, तथा
 सर्पेण जानुयुगलस्य दृढवदतया एकभावेन सुदीर्घकालमप्युपविष्टस्य कदाचिदमहत्वादत
 किंतभावन पद्मासनस्य खण्डन न सम्भवतीति दर्शितम् ।

अन्त शरीराभ्यन्तर एव प्राणाना प्राणादिवोयुपसक्तस्य अवरोधेन, व्युपरत स्वयमेव
 निवृत्त सकल ज्ञान बाह्यपदार्थबीधौ यस्मिन् कर्मणि तदयथा तथा ब्रह्मणि इन्द्रियाणि
 कर्षणयनादीनि येन तस्य । "मात्मान्यकरणवृत्ति प्राणायामा वायव पञ्च" इति सांख्यकारि
 कीर्त्ते प्राणानामिन्द्रियवृत्तिरूपत्वात् तन्निरोधेनैव च वृत्तिमतामिन्द्रियाणामपि निरोधावश-
 म्भावात् सकलबाह्यपदार्थज्ञाननिवृत्तिरिति भावः ।

तथा तत्त्वदृश्या यथार्थज्ञानेन प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकज्ञानेनेत्यर्थः आत्मन्येव स्वजीव
 चेतस्य एव, व्युपगत निवृत्त कारण शरीर यस्य त निराकारमित्यर्थः, आत्मान ब्रह्म
 चैतन्यस्य, पश्यत 'तत्त्वमसि' इति महावाक्यानुसारेणावलोकयत अग्नेदेन जीवात्मपर
 मात्मानौ ध्यायत इत्यर्थः ।

दृष्टशस्य शस्त्रीर्मर्षादिवस्य शस्यस्य आकाशवन्निराकारतया शस्यप्रायस्य, ब्रह्मचैतन्यस्य,
 वैश्वर्णेन प्रागुक्तप्रकारेण दशनेन घञ्तिनी निष्पादित सयो जीवात्मन परमात्मनि लीनता
 यस्मिन् स चासौ ब्रह्मलक्षण परमात्मविषयकार्येति न तदीकत गृह्यचैतन्यविषयक इत्यर्थः,
 समाधिध्यानम् नो युधान् सामाजिकान् पातु रक्षतु । समाधिकर्त्तृकरणार्थात्तया शश्वु
 कर्त्तृकरणमैवाधिष्यत इति बोध्यम् ।

अथ प्रथमचरण लुप्तोपमालङ्कारः ।

'सम्भरा इवम्—' सम्भूर्याना वयण विमुनियतियुता सम्भरा कीर्त्तितेयम् इति
 लक्षणात् ॥१॥

पद्याङ्कुरेण संयोगवृत्तेन वक्षन्तश्चक्रुः श्राव द्विगुणित सर्पं वीशर श्राव
 युगन्तके आलिङ्गनवत् वेदेन कविना रक्षिताच्छे . शवीरेव चित्तरेव प्राणादि

অপি চ. (ক)

পাতু বী নীলকণ্ঠস্য কণ্ঠঃ শ্যামাম্বুদীপমঃ ।

গৌরীভুজলতা যত্র বিদ্যুন্নেত্বেব রাজতে ॥২॥

মান্দলো মূবধার. (১) (খ) । অনলমনেণ পরিপত্কৃতুহলবিমর্দ-

(ক) অপি চ অন্বয় নাট্যাক্ষক' বাক্যালরসৈতদিত্যর্থঃ ।

পালিতি । শ্যামী অনলপূর্ণত্বাত্ শ্যামবর্ণা. অম্বুদী মেঘ এব উপমা উপমান' যস্য
স, নীল কালকৃতবিপতেজসা নীলবর্ণা: কল্মী যস্য তস্য মহাদীবস্য, কণ্ঠো গলদেশ, বী
যুধান্ স্যামাজিকান্, পাতু রক্ষতু । যত্র কণ্ঠে, গৌরীয়া পাবন্যা. মুখী লতেব সা, বিদ্যুতী
নিহ্না রিত্বা ইব রাজতে স্বর্ণ'বর্ণ'ত্বান্ শীভতে ।

অন "নীলকণ্ঠস্য কণ্ঠ" ইতি লাটানুপ্রাসঃ, "শ্যামাম্বুদীপম" ইতি আর্ষী সমাস-
গতীপমা, "ভুজলতা" ইতি শম্বুকণ্ঠী লতায়া অসম্ববাত্ লুপ্তীপম্ভব ন তু উপকম্. "বিদ্যু-
ন্নেত্বেব" ইতি শীতী সমাসগতীপমা অ, ইত্যেতয়া পরস্পরনিরূপেচনতয়া স মৃষ্টি: ।

পথ্যাবক্ত বচনম্—"যুজীর্জেন সন্নিভম্" পথ্যাবক্ত' প্রকীর্তিতম্" ইতি লক্ষণান্ ॥২॥

পঞ্চ বায়ুকে অবরুদ্ধ কবায় বাঁজাব ইন্দ্ৰিয়সকল রুদ্ধ হইয়া গিয়াছে এবং
তাহাতে বাহিবেব সফল জ্ঞান নিবৃত্তি' পাইয়াছে. যিনি তত্ত্বজ্ঞানবশতঃ
নিজেব আত্মাতেই নিরাকার পবমান্বাবে দেখিতেছেন এবং উক্তরূপে
শূন্যপ্রায় পবমান্বাব দর্শননিবন্ধন বাঁহাঙ্গ জীবায়া পবমান্বাতে নীল হইয়া
গ্রহিয়াছে. সেই মহাদেবেব পরমান্বাবিষয়ক ধ্যান, আপনাদিগকে রক্ষা
করুক ॥১॥

(ক) অপি চ । নীলবর্ধ মহাদেবের নীলবর্ণনেঘেব তুল্য কর্ণদেশ,
আপনাদিগকে রক্ষা করুক, যে কর্ণদেশে বিদ্যাতের বেথাব ছায় পূর্ব-
তীর বাহুলতা বিরাজ করিতেছে ॥২॥

(১) মূবধার. অর্থ-পমেপি মূব ইত্যধিক' পাঠ কচিৎ ।

पयामि—यद्विदं वयं मृच्छकटिकं नाम प्रकरणं प्रयोक्तुं व्यव-
मिताः ; एतत् कविः किल—(घ)

‘ वं विदो मृतुकर्मकां नरको धम्पपाठक ।

वय्यायमिण पुर्वं परिपत् म्याहश्रवता ॥”

(घ) एवमिति । वेदोक्तविधिनिर्देशाधीन्यायाग चाख्यान्निषु मिथा प्रधानान्नात्, प्रणिपत्य नमस्कृत्य, एव विज्ञापयामीत्यन्वय । ‘मदो मृत्तिकाया शकटिका सुद्र शकट यस्मिन्निति मृच्छकटिकम् । एतच्च परत्नान् स्तुतीभविव्यति । नाम तदाख्या प्रसिद्धम्, प्रकरणं तदाख्य रूपकविशेषम् प्रयोक्तुम् अभिनेतुम्, व्यवमिता उच्यता । एतस्य मृच्छ-
कटिकनामकप्रकरणस्य, कविनेर्गयिता रचयिता—“दिग्देन्दुगति” इत्यादिना वक्ष्यमाणे-
नात्वीर्यते । आद्यमाह प्राञ्च—

“कर्तव्यमाचरन् कामकर्मव्यमनाचरन् ।

तिद्वति प्रकृताचारं स वा आद्य इति श्रुत ॥”

“प्रधाने निमित्ते मिथ” इति धरणि ।

साहित्यदर्पण “नायिकानायकाख्याना सङ्गा प्रकरणादिषु” इत्युक्ते प्राणिकत्वाभिप्रायान्
“नाम काव्य नाटकस्य गर्भितार्थप्रकाशकम्” इत्युक्तानुसारात् अस्य नाटकप्रकृतिकत्वाच्च
मृच्छकटिकम् इति गर्भितार्थप्रकाशकमेव नाम निर्दिष्टम् । एतच्चास्मिन् साहित्यदर्पण-
टीकायामप्युक्तम् । प्रकरणलघनमाह सर्वैव—

“भवत् प्रकरणे ह्ये लौकिक कविकल्पितम् ।

भद्रादीऽह्नी नायकस्तु विप्रीऽमानोऽथवा यच्छिक् ।

सापायधम्कामार्थपरी धीरप्रज्ञान्तक ॥”

(ख) नान्दीपाठेव पर श्रद्धाव । (ग) गङ्गागणेश कौतुकनाशक
अतिरिक्त नान्दीपाठेव परिश्रम निवर्धक । (घ) अस्मिन् सङ्गमहोदयगणक
श्रणाम वरिष्ठा एहेरुप ज्ञानाहेतेहि वे, आमरा एहे ये मृच्छकटिक-
नामेन श्रवण अभिनय करिडे प्रवृत्त इहेयाहि . ईशार कवि—

द्विरदेन्द्रगतिश्चकोरनेत्रः परिपूर्णैन्दुमुखं सुविग्रहश्च ।

द्विजमुख्यतमः कविर्बभूव प्रथितः शूद्रक इत्यगाधमच्च ॥३॥

अपि च, (ङ)

ऋग्वेदं सामवेदं गणितमथ कला वैशिकीं हस्तिशिक्षां

ज्ञात्वा शर्वप्रसादाद्व्यपगततिमिरे चक्षुषी चोपलभ्य ।

गजानं वीच्य पुत्रं परमसमुदयेनाश्वमेधेन चेष्टा,

लब्ध्वा चायुः शताब्दं दशदिनसहितं शूद्रकोऽग्निं प्रविष्ट, ॥४॥

द्विरदेन्द्रेति । द्विरदेन्द्रश्च हस्तिश्च ह्यस्य गतिरिव गतिर्गोमन यस्य स हस्तिद्युपतिरिव मन्दगमन इत्यर्थः, चकोर पक्षीव नेत्र यस्य स, परिपूर्णं इन्दुयुग्म इव मुख यस्य स शोभनी विग्रह शरीर यस्य स द्विजेषु अविद्येषु मुख्यतम स्वजातिधर्मपरायणत्वात् प्रधानतम । न तु "ब्राह्मण चतिसी वैश्वस्वयी वर्षा द्विजातय इति वचनात् द्विजेषु ब्राह्मण अविद्यवैश्वेषु मुख्यतम प्रधानतमी ब्राह्मण एवेति वाच्यम् समख्यकनी इति बन्ध्याग्रेण अविद्यधर्मोण समख्यसनेन अविद्यत्वस्यैव नियथात् । तथा अगाधमसीम सध्व बल यस्य स अतएव रुद्रेण शर्वभूजिति शूद्रक प्रयोदरादित्वात् माधु, इति प्रथित शूद्रक इति माया प्रसिद्ध इत्यर्थः, कविर्बभूव ।

अथ प्रथमाहं तिसृणा लुपीपमानां मिथोनिरपेक्षतया स सृष्टि ।

कालभारिलो नाम इत्यम्—“विपसि समजा यथा गुरु सैत् सभग वेग तु का तभारिणी यम्” इति लक्षणात् ॥२॥

(ङ) अपि च अन्यविधगुणभूयित्वायमित्यर्थः । एवमुक्तत्वापि ।

ऋग्वेदमिति । शूद्रक ऋग्वेदम् सामवेदम् गणितम् अङ्गशास्त्रम् कला शिल्पगीतादि

शूद्रकनाम्ने प्रसिद्धं छिन्नम् । उताश्व गमन कवीश्वर शा, मदन चकार पक्षीर दुना, मूष पूर्वशस्त्र गमान एव * वीर परमशुक्लव छिन्न एवम् इति मद्रिद्विगणेश्वर मन्त्र प्रधान * अविद्यव्ययानी छिन्नम् ॥२॥

चतुष्टयप्रकारं कलाशास्त्रम् विष्णो वैश्वस्यै यमिति वैश्विकी कृषिवाणिज्यविद्या ताम्, अथ तथा हस्तिशिक्षा हस्तिभ्यो देशशिक्षा हस्तिभ्योऽस्तिमित्यर्थः । अतएव च तत्र विष्णोऽनैपुण्यान् परमात्त परवारणवाहुयुद्धनुष्ण इति । ज्ञात्वा तत्तच्छिक्षकैश्च अत्रस्यै श्वस्य महादेवस्य प्रमादादनुपजात्, व्यपगतो विलटं तिमिररुदाब्धी रोगी यथोन्ने तादृशी, चक्षुषी नयन-इयम्, उपलभ्य पुन प्राप्य च, आदौ दर्शयित्वा नयनयोनिमिरा नाम रोगी ज्ञात, परन्तु भेदासन्नुत्पन्नानुपहात् तद्वीर्यमुक्तं नयनयुगलं पुन प्राप्यैत्यर्थः, पुन राजानम् आन्मनैव राग्ये अभिषिक्तं वीर्यं दृष्ट्वा, परम साक्षात्परं महान्, समुदय उपकरणग्राह्यादनं यस्य तेन, अश्वमेधेन तदाब्ध्येन यागेन, इहा यजनं कृत्वा, सामान्यव्यापारं प्रति विष्णोऽव्यापारस्य कर्मण्यत्वाद्द्वौकारादुपपत्तिः, अश्वमेधस्य यागश्चे कल्पित्यर्थः, दशदिनसहितं दशदिनसाधिकम्, अथाष्ट अतन्मन्त्रपरिमितम्, आद्युर्जैविककालं लब्ध्वा च, अग्निं चिताग्निं प्रविष्टी मृत इत्यर्थः ।

सम्भवा इत्तम् ।

तिमिररोग उक्ती भावप्रकारे—

“तिमिराख्यं स यो दीधत्तुर्धृपटलं गतः ।

रुग्णश्चि सधृतीं हृष्टिं निह्नाश इति कश्चित् ॥”

ननु “नराश्वमेधी मयच्च कन्वी वज्यां दिजातिभिः” इति तिथितत्त्वधृतब्रह्मपुराणे “दीर्घ-कालं ब्रह्मस्य नरमेधाश्वमेधकौ” इत्याद्युहासतत्त्वधृतब्रह्मपुराणे च अन्नाश्वमेध-निषेधात् शुकस्य चापौराणिकत्वेन “चाणक्येणैव दीवदी” “योगेश्वरादण इवोदयनस्य राज्ञः” इति कलिगुणैयस्य उदयनस्य चाणक्यस्य च उपमाविश्यासेन कलिगुणैयत्वस्यैव निययात् कथमुक्तं “अश्वमेधेन चेश” इति चेन्न, एतन्निषेधस्य अश्वमेधनिषादशे मन्दिस्थ शक्तिकपरत्वात् मन्दिस्थशक्तिकस्य चाश्वमेधानुष्ठानपत्रसौ केवलानर्थपातस्यैव सम्भवात् तिथितशक्तिकस्य तु तन्निषेधे क्लृप्तभावात् ।

अथ “रुद्रद्वारमारभ्य कविं कुर्यात्” इत्येवमादिवाक्येनालङ्कारिके मङ्गलाचरणदिकस्य अकृतद्विषयस्यैव कर्तव्यं कर्मस्थतीपदेशात् शतस्य तु कवेन्तुकरणासम्भवान् जीवतन्त

अपि च,

समरव्यसनी प्रमादशून्यः ककुदं वेदविदां तपोधनश्च ।

परवारणवाहुयुङ्गलुब्धः क्षितिपालः किल शूद्रको बभूव ॥५॥

अतिकालस्य घणदिनादिरूपेण निजाशुक्लानिरूपणामभवान् "लभ्यां चायुः शताब्द-
दशदिनसहित शूद्रकोऽयि प्रविष्ट" इत्युक्ति कथमपि न सङ्गच्छते, इति चेदेव इमं—

दशदिनाधिकशताब्दमायुर्लभ्या शूद्रकं सृते राज्याभिषिक्तात् तदात्मजात् लिखित-
घनलाभाङ्गीकामोसाय सम्यग्दशगत पर दैववशात् दैन्यमापन्न कथन कविप्रवर-
शूद्रककर्तृकताप्रकारेण सृष्टकटिक नामेदं प्रकरणं निर्माय तस्मै शूद्रकपुत्राय सम-
प्रेयामास । सम्भवति च धनार्थमपि काव्यनिर्माणम् । तथा चोक्तम्—“काव्यं यज्ञस्य
अर्थं कृते” इत्यादि । धावकी नाम कविर्लक्षमुद्राविनिमयेन स्वकृति रथावलीं नाम
नाटिकां श्रीरुपाय राज्ञे ददाविति चान्दकारिकैर्गीयते—“श्रीरुपादिर्धावकादीनामिव” इति ।
न च रथावल्यामपि समुपलभ्यते तद्विनिमयवाच्यं, एवमिहापि । अपि च मध्याह्नदिन-
करकिरणमध्यवर्तिनो जनस्य घनतममाच्छन्नमहानिशाविभीषिकेव राजचक्रवर्तिनं शूद्रकस्य
नितान्तं न स्वचक्रवर्तिनस्य कर्तृत्वं कल्पयामप्याविर्भवति ; स्वविनिर्भवति तु स्वय-
म्भवानुभूयमानतया चक्रवर्तिनस्य सम्यग्दशगत पर दैन्यमापन्नस्य जनस्य । सुतगमुक्त
ग्रन्थ एव माधीयानिति सुधियं प्रमाणम् ।

केचिन्तु जीवमेव शूद्रकोऽप्यीतिर्मेवनाप्रययात् "लभ्यां चायुः शताब्दम्" इत्यादिकं
माह स्य । "प्रविष्ट" इति तु "अनागत" इतिवन् भविष्यति कालं लक्षय्य इत्याह ।

परं तु परप्रविष्टमिति वदन्ति ॥४४॥

(४) आदि, शूद्रक कथन, शान्देव, अङ्गनाथ, नृताश्रीतादि कला-
विद्या, ऋषिदाविद्यादिद्या ५ इत्यित्याद्य ज्ञानिद्या, नरेन्द्रवरेण अङ्गनाथे
टिमिदत्रोगविहीनं नदनगुणन लाड करिद्या, शूद्रके राज्ञा ज्ञेयिद्या, विपुल
आणोत्तरेण अङ्गनाथभाग करिद्या एतः एक एत एत दन्तर दन्तिन चायु पाठेद्या,
परे अङ्गिष्टे अङ्गनाथ करिद्याछिलेन ॥५॥

অস্যাশ্চ তত্জাতৌ—(চ)

অবন্তিপূর্য্যাং দ্বিজসার্যবাহৌ যুবা দরিদ্র, কিল চারুদত্তঃ ।
গুণানুরক্তা গণিকা চ যস্য বসন্তগৌমিব বসন্তসেনা ॥৬॥

পুনরপি শূড়কমেব গুণান্তরেণ বিগ্নিতম্ভ সমরতি । শূড়ক কিল শূড়ক ইতি প্রসিদ্ধ
সিঁতপল্লী রাজা সমরে ব্যসনী আমক্তিমান্ । এতন মহাবীর ইতি ধ্বনিতম্ । বদবিদা
ককুদ প্রধান, তপ এব ধন ধনবদাদরখীয যস্য ম পরনারী শব্দপত্নীযহ্মিভি মধ
বাহুযুজ্জৈ লুভ্য অমিনাযী চ বমুত ।

পতন্ত্র শ্লোকবয় ভারতীজ্ঞেরঙ্গম কবিপ্রশ সয়া তত্প্রবন্ধম্যাপি প্রশম্যতানুচনেন তব
সম্ভাষা রুচাতপাদনাৎ । যথা সাহিত্যদর্পণে—‘অম্মুখীকার প্রশ মাৎ প্রগীচনা ।’

“প্রাধান্যে রাজলিঙ্গে চ তথাহি বাহুদৌল্লিযান” ইত্যমর ।

কালম্ভারিখী হনম্ ॥৫॥

(চ) অস্মামিতি । শূড়ককৃত অস্মিন প্রকরণ ইত্যর্থ ।

প্রাণৈব সম্ভাষা সমামাষতৌ হতান্ভাবনীভাষ্য নায়ক নায়িকা সম্বন্ধ সূত্রতিনুমাছ
অবশীতি । অবলিপুথ্যামু উজ্জবল্যামু সার্থ সঙ্গিন বণিক্কুমমদাৎ বহতীতি সার্থ
বাছৌ বণিক্ দ্বিজো ব্রাহ্মণযাতী সার্থবাহুর্থীত দ্বিজসার্যবাহৌ বণিক্কুমকারী ব্রাহ্মণ
ইত্যর্থ । দরিদ্র চারু দিয়াদিতি চারুদত্ত, “তিককৃতী ম জাযামাশিযি” ইতি তাম্রশ্যাল ,
চারুদত্তৌ নাম যুবা অামীদিতি শিষ । যস্য চ চারুদত্তস্য বসন্তস্য স্তনৌ পুথ্যাদিহি

এবং সেই রাজা শূড়ক যুদ্ধোৎসাহী, প্রধানবিহীন, বেদজ্ঞাশ্রম, উপরী
ও পরপক্ষীয় হস্তীর সাক্ষ বাহুযুদ্ধাভিযাগী ছিলেন ॥৫॥

(৬) উহার দ্রষ্ট এই মুচ্ছকটিকপ্রকরণ—

উল্লিঙ্গিনীনগরে চাক্রবল্লনামে, ব্রাহ্মণজাতীয় অথ চ বাণিজ্যবাবসায়ী
এক দরিদ্র যুবক ছিলেন এবং বনশুকালেব শোভার জ্ঞাত বসন্তসনানামে
একটি বেশী, সেই চারুদত্তের গুণে অশ্রুপল্ল হইয়াছিল ॥৬॥

तयोरिदं सत्सुरतोत्सवाग्रयं नयप्रचारं व्यवहारदुष्टताम् ।

खलस्वभावं भवितव्यतां तथा चकार सर्व्वं किल शूद्रको नृपः ॥७॥

कृता शीमा इव वमलस्य उन्मादकथं च्युती सेना इव वमलसेना तदाख्या, गुणिक
सौन्दर्य्यौदाय्यादिना अनुरक्ता, गणिका वैश्या, सा तु गणिकाकन्यात्वात् न पुनर्गणिकाचारिण्या
दिति बोध्यम् ।

अथ शैली उपमालङ्कार ।

उपेन्द्रवशा इत्तम्—“उपेन्द्रवशा प्रथमे लघौ सा” इति लक्षणात् ॥६॥

तथोगिति । इदं मृच्छकटिकं नाम प्रकरणम्, तयोर्वमलसेनाचारुदत्तयोः सत्
साधु, यत् सुरत रमण तदेव उत्सव आसीदव्यापार स एव आग्रयो विषयो यस्य तत् ।
अथ च शूद्रको नृप, नयस्य नीति प्रचार परस्तात् प्रायेण सर्व्वैव प्रकाशम, व्यवहारस्य
नवमाहे चारुदत्तशकारयोर्विवाहविचारस्य दुष्टतां सतन्वीजगीरमपरीक्ष्यैव निर्वाहित-
त्वात् असमीचीनताम्, खनाना शकारादीना स्वभाव चरित्रम्, तथा भवितव्यताम् आर्य्यक
राजत्वचारुदत्तमुक्तिप्रभृतिघटिकां नियतम्, एतत् सर्व्वं चकार रचितवान् । अतान्तेन
कविना न किञ्चित् कृतमित्यर्थः ।

अथ प्रथमचरणान् परम् ‘अथ’ इत्यनभिधानान् नृानपदतादीय, स तु ‘इहानयो सत्-
सुरतोत्सवाग्रये’ इति प्रथमचरणपाठेन समाधेयः । “विज्ञानामसवर्णासु कन्यामुपयसभया”
इत्यादिकमुदाहृतस्वधृतादित्यपुराणादि वचनज्ञातमनार्थमेव किन्तु समाजगतिदर्शना
केनचित् प्रचिन्तम् । आर्थत्वेऽपि शूद्रकममय यावत् सामाजिकैतन्न परिगृहीतम् । अथ
एव मानविकाप्रमितेऽपि “दृष्ट्या वर्णावली भाता” इति दृश्यते । इतथ वमलसेनाया अम-
वर्णत्वेऽपि ब्राह्मणस्य आरुदत्तस्य सत्पणियो न दीयाय । सुतराच्च गाम्भर्षविवाह-
प्रयोगकृत्स्नित्ययोर्भाविवाहप्रयोगक सुरत निर्हृये परस्परगुणानुरागप्रयुक्तत्वाच्च माध्वे-
वति ‘सत्सुरतोत्सवाग्रयम्’ इत्युक्तिमिति दिक् ।

व शस्यविन टणम्—“वदन्ति व शस्यविन जती जनी” इति लक्षणात् ॥७॥

राजा शूद्रकं स्टे चारुदत्तं न दत्तशमेनार निर्देशेन वमलस्यैव

परिक्रम्यावनीक्य च । अये ! शून्येयमस्मत्तमङ्गीतशाला ! क्व नु
गताः कुशीलवा भविष्यन्ति ? । विचिन्त्य । आं ज्ञातम् । (छ)
शून्यमपुत्रस्य गृहं चिरशून्यं नास्ति यस्य मन्मित्रम् ।
मूर्खस्य दिशः शून्याः, सर्व्वं शून्यं दस्त्रिस्य ॥८॥

(क) पठति । परिक्रम्य कुशीलवानामन्वेषणाय कियन्त पादघोष कृत्वा ।
अये इति त्रिपादश्लोकमव्ययम् । कुतूहलितं शीलमेपामन्तीति कुशीलवा नटा, केशादित्यात्
वप्रस्यय । आमिति अरण्यार्थमव्ययम् ।

“अये क्रीषे विषादे च” इत्यादिभेदिनी । “भरता इत्यपि नटाधारणाय कुशीलवा”
इत्यमरः । “आ श्रुतौ चावधारणे” इति विश्वः ।

शून्यमिति । अपुत्रस्य अजातपुत्रस्य गृहपुत्रस्य वा जनस्य गृहं शून्यं सर्वपदार्थरहितं
मिव प्रतिभातीत्यर्थं चित्तप्रफुल्लताया अभावादिति भावः । एव सर्व्वम् । तथा तदेव
गृहम्, चिरशून्यं यावज्जीवमेव शून्यम्, यस्य जनस्य सन् मित्रं साधुं भगवां नास्ति तथा च
अविवाहितावस्थायामपुत्रस्यापि गृहं जनकजनन्यादिभिः पूर्णमेव प्रतिभाति तैरेव मन
स्फूर्त्तिसत्त्वात्, किन्तु यस्य मन्मित्रं नास्ति तस्य पत्न्यादिपरिपूर्णमपि गृहं चिरकालमेव
शून्यमिव प्रतिभाति मनस्फूर्त्तेरभावादिति भावः । मूर्खस्य दिशः स्वभवनं विना अन्त्या
दिशः शून्या आत्मनः सर्वविधशीघ्रताया अभावेन सर्व्ववैवाक्यलम्बनाभावादित्याशयः । दस्त्रि
स्य तु सर्व्वमेव गृहं द्विगदिकञ्च शून्यम्, निर्धनतया सर्व्ववैव मनस्फूर्त्तेरभावादित्यभि
प्रायः । एवञ्च मनापि निर्धनतया वेतनादाभाभावात् कुशीलवा स्वेच्छाचारिणः सन्
काव्यकाल एव यद्येष्टस्थानं गता इति श्लोकाशयः ।

अथ चतुर्थे चरन्दिषु चतस्रः प्रतीयमानातीतप्रेक्षा, तथा “आ ज्ञातम् इत्यनेन दस्त्रि
प्रस्तुतं अपुत्रादिवशाप्रस्तुता प्रत्येतिपा शून्यताकथैकगुणसम्बन्धात् दीपकालङ्कारः । तथा च

नीतिर प्रचारः, वाचसावैव (वोकर्त्तमाव) दोषः, आश्रय चन्द्रिज एवञ्च
देव—एते गमतेहे निवक्तु कविज्ञां गिज्ञाञ्छेन ॥९॥

কৃতञ্চ সঙ্কীতকং ময়া । অনেন চিরমঙ্কীতৌপাসনেন গ্রীষ্ম-
সময়ে প্রচণ্ডদিনকরকিরণৌচ্ছ্ৰুকপুষ্করবৌজমিব প্রচলিততারকৌ
চুধা ভমাঙ্কিণী খটখটাবেতি (জ) । তদ্যাবদৃগৃহিণীমাঙ্ক্য
“অপ্রস্তুতপ্রস্তুতযৌর্দীপকনু নিগদ্যতে” ইতি সাহিত্যদর্পণলক্ষণে অপ্রস্তুতপ্রস্তুতযৌ, ইতি প্রত্যক-
গতকৈবলেন হিত্বমবির্বাচিতম্, তথা তব ঘণ্টাঙ্গর্গতগুণস্য দ্রব্যভিনৌ হতিমন্মাতৌ যাচ্চ
ইত্যুক্তমন্মাবিস্ততস্বটীকাযাম্ । এবমপুদাত্যপেচযা দমিদ্রব্য অসচ্চাসেপেণ স্মৃন্বত্বাৎ
অতিরিক্য অমীষা পরস্পরনিরপেচতয়া স সৃষ্টি ।

কিন্তু একম্বেব শব্দশব্দস্য পুন, পুনরুপাদানেঃপি ভাগবীকৃতত্বদীপ, একবিধশব্দ-
প্রয়োগম্বেবাত বৈচিত্র্যাধায়কতয়া রম্যাপকর্ষণকল্মভবিন সচ্চদয়ানাশুর্ভাজনকল্মাত্ ।

সার্থ্যা জাতি — “যস্য পাদে প্রথমে দ্বাদশমালাস্তয়া তৃতীয়েঃপি ।

অষ্টাদশ দ্বিতীয়ে চতুর্ধকে পঞ্চদশ সার্থ্যা ॥”

ইতি লক্ষণাম্ ॥৮॥

(জ) কৃতম্বেতি । ‘চির’ দীর্ঘকাল’ সঙ্কীতস্য . উপাসনেন অর্গণেন তত্পরিত্যমি-
গ্নস্যর্থঃ । প্রচণ্ডাঃ প্রস্বরা য়ে দিনকরকিরণান্নৌচ্ছ্ৰুক নিতালয়ুচ্ছ যন্ পুষ্কর’ পদ্ম’
স্য বৌজমিব । প্রবলিবে ঘূর্ণিতে তাকে তারাদয় যৌলৌ । অঙ্কিণী নয়নভয়ম্ । খট-
খটাবেতি খটখট’ কুরুতঃ । অমীষমালঙ্কারঃ ।

(ছ) (ইত্যুতঃ কয়েকবাদ পরম্পরপূর্নক প্রশ্ন করিয়া) । হার !
আমাদের ব এই সঙ্কীতশালা যে শূত্র লেখিতেছি । (তা হ’লে) নটগণ
কোথায় গেল ? (চিন্তা করিয়া) ও ! নৃত্যিতে পারিয়াছি ।

অপুঙ্ক ব্যক্তির গৃহ শূত্র, যাহার ভাগ মিয় নাট তাহার গৃহ
চিরকালট শূত্র । নৃত্যের সময় নিন্দে শূত্র , আর পরিহের সকলই শূত্র ॥৮॥

(ড) আমি সঙ্কীত করিয়াছি । দীর্ঘকাল এই সঙ্কীত করায়, গ্রীষ্ম-
কালে প্রচণ্ড শব্দের কারণে শুক পদ্মের বীজের দ্বারা আমাব নমন-
শূন্য করায় এই এই করিয়াছে এক: তাম্র ভূইটী সৃষ্টিতেছে ।

পৃচ্ছামি, অস্মি কিঞ্চিৎ প্রাতরগণে নবেতি (অ) । এষোঃস্মি ভোঃ !
কার্যবশাৎ প্রয়োগবশাৎ প্রাকৃতভাষী সংহতঃ (অ) ।

অবিট অবিট ভো ! চিরমংগীটীবাসিনীণ সুকৃৎপীকবুরণান্নাৎ
বিষ মে বুমুৎপাৎ মিলান্নাৎ অন্নান্নং, তা জাব মেঃ গদুৎ আণামি,
অস্মি কিংপি কুটুঃস্বীণীৎ উববাট্টিং ন ব ত্তি (ট) । পরিক্রমা-

(ট) অবিট অবিট ভো ! চিরমংগীটীবাসিনীণ সুকৃৎপীকবুরণান্নাৎ মে বুমুৎপাৎ
মিলান্নাৎ অন্নান্নং । তদ্যাবৎ গদুৎ গদা জানামি অস্মি কিমপি কুটুঃস্বীণীৎ উপপাদিত

(অ) তদিতি । প্রাতরগণে ইতি প্রাতরগণে প্রাত কালীয়স্ব যম্, পূর্বাঙ্কপক্রান্তদীর্ঘাৎ
ভোজননৈব নির্ণয়িত্বাত্ ইদানীৎ রাবিযামঃকালি রাবিপাকসম্পন্নতয়া অসম্ভবাৎ প্রাত-
কালি যস্মিৎকালিক মুখ্যতঃ তদস্মি ন বৈত্ব্যং ।

(অ) এষ ইতি । ভো ইতি সম্বাধা মস্বোধনম্ । কার্যবশাৎ শ্বিয়া সাইমালাপ-
কপপ্রয়োগবশাৎ । স প্রাকৃতভাষাভ্যবহারে সা যদি সর্বং নাবদুধ্যতৈতি ভাব । প্রয়োগ
বশাৎ “কার্যতথোক্তমাভীনাং কার্যোঁ ভাষাভিপর্য্যে” ইতি দর্পণকৃতাদিভিন্নান্নদ্রষ্টিকৈ প্রী-
জনবিশেষে সতি উক্তমাভীনাংমপি প্রাচীনা ভাষাভ্যবহারনিয়োগবশাৎ স্বার্থং ।

(ট) অবিট্টিতি । অবিট্টিতি প্রাকৃতাদিভাষায়া বিদিক্রম্যকৃৎকমব্যয়ম্ । তস্যাতি-
শ্রয়ং বিকৃতি । যুক্ত যৎ পুঙ্কর পশু তস্য নালানি দৃশ্যানি । বুমুৎপাৎ শুভয়া ! কুটু-
শ্বিন্যা ভাষয়া ।

“ভাষা জায়াৎ পুমুৎপি দারা স্যান্তু কুটুঃস্বিনী” ইত্যমর ।

(অ) অতএব গৃহীণীৎ ডাক্ষিণ্য জিজ্ঞাসা করি—“প্রাতঃকালেষ
খাচ্ছ কিচ্ছ আছে কিনা” । (এ) সন্ধ্যামহাশয়গণ । প্রয়োজন ঙ নিয়মবশতঃ
এই আমি প্রাকৃতভাষাভাষী হইলাম ।

(ট) হায় ! হায় ! দীর্ঘকাল সন্নীত করায় আমার অনঙ্গমুৎ উব
পশুর নালের কায় কবায় জ্ঞান হইয়া গিয়াছে । অতএব ঘরে বাইরা জানি,

লোক ব। এদং তং অম্হাণং গৌহং, তা পবিসামি । প্রবিশ্বাবলোক ব।
 হীমাণহে । কিং শু কতু অম্হাণং গৌহে অৱরং বিশ্ব সবিহাণঅং
 বহুদি । আআমিতলু লৌদঅপ্যৱাহা রচ্ছা, লৌহ-কড়াহ পরি-
 বত্তণ-কসনমরো কিদবিসেমআ বিশ্ব জুঅটী অহিঅদরং সৌহদি
 ভূমী । সিণ্ডিণে গন্ধে গু উদীৱন্তী বিশ্ব অহিঅং বাধেদি মং
 বুমুখ্বা তা কিং পুৱবিহিদিং গিহাণং উৱবখং ভবে ? আদু অহং
 জ্বিব বুমুখ্বাদৌ অট্টগমঅং জীঅলৌঅং পেজ্বামি (৪) । গতি

ন বতি । (৪) ইদং তদস্মাকং মহম তন্ প্রবিশামি । আয়ত্মম । কিং তু স্বনু অস্মাক
 অহ অপরমিব স বিধানক বত্তন । আয়ামিতলু লৌদকপ্রৱাহা রচ্ছা, লৌহকড়াহ পরি
 বত্তন লক্ষণমাগ কৃতবিশেষকা ইব যুবতী অধিকতর অগমত ভূমি । সিধিণে গন্ধে
 উদীৱমানিব অধিক বাধন মা বুমুখ্বা । তন কি পুৱবিহিত নিধানম উপপন্ন

(৪) ইদমিতি । স বিধানকম্ আয়ৌজদম । অজ্ঞানি কমথ্য । আয়ামিন
 মূদীর্ঘা ইরগামিন তলু লৌদকানা তলু লমছালমজবানা প্রৱাহা যস্মা মা লৌহ
 কড়াহানা পরিবর্তনেন বুজীভ্য আনীয স্যাপনেন লক্ষ লক্ষণেণ সার প্রধানাশী যস্মা
 সা অতপব কৃতো বিশেষকী মসীতিলকী যস্মা সা তাহরী যুবতীৱ । অতীপমালদ্বার ।
 উদীৱমানিব বর্ডমানিব । পূৱেণ পূৱৱর্ণনা কৈনচিন্ জনেণ বিহিত কৃত ভূমৌ
 প্রৌথিতমিত্যর্থ নিধান নিধি ধনমাণ্ডমিতি যাবত উপপন্ন লভ্যম । নিখিলাসৌদি
 আক্রীযভৌজনাদিভিরুত্মৱ ক্রিয়স লৌকৈগিতি হি বীতি । অৌদনময়ম অন্নময়ম ।

যে গিন্নী কিছু ঠৈয়াবী কবিয়া রাখিয়াছে কি না । (৪) (ইতত্ততঃ কয়েক
 বাব পদঃ পূর্বক দর্শন করিয়া) এই আশ্বাসের সেই ঘব, অতএব
 প্রবেশ কবি । (প্রবেশ পূর্বক দর্শন কবিয়া) কি আশ্চর্য্য ! আশ্বাসের
 বাড়ীতে অল্প কোন সমাৱাহ উপস্থিত হইয়াছে নাকি ? চাউন বোঝা
 জলেব খাবা, বাস্তার বহুদরে চলিয়াছে লোহার কডার কাণী লাগায়

কিল পাদরামো অম্হাণং গেহি । পাণাস্চ অং বাধেদি মং বুমুক্সা ।
 ইধ মল্লং গ্বং বিঅ মং বিহাণঅং বট্ঠতি । একা বসুঅং
 পীসেটি, অৱরা সুমণাডং গুম্ফেদি (ঙ) । বিবিন্ধ্য । কিং মুেদং ।
 মৌদু, কুড় স্বিণীং মহাবিঅ পরমত্য়ং জাণিস্সং । নৈপথ্যামিসুখমবল্লোক্য ।
 অজ্জ ! ইদো টাব । (ট)

ভবতু ? অথবা অহমেব বুমুখাত আদনময়ং জীবনোক প্রবে । (ঙ) নানি কিল
 প্রাতঃপ্রাতঃপ্রাতঃ গৃহে । প্রাণাত্ম্যং বাধতে মা বুমুখা । ইহ সর্বং নবমিব ম বিধানক
 বসন্ত । একা বর্ণক পিনটি, অপর সুমনসং গুম্ফতি । (ঙ) কিম্বু, ইদম্ । ভবতু,
 কুটুস্বিনীং মহাবিলা পরমার্থং জাম্যামি । আর্থ্যে । ইতনাবতু ।

(ঙ) নানীতি । প্রাণানামল্যং বিনাগী যস্মিন্ কল্মশি তদযথা তথা । ম বিধান-
 কম্ আয়োজনম্ । একা কাচিন্ স্ত্রী বর্ণক হরিশ্রাদিরঙ্গকটম্, পিনটি চূর্ণযতি ।
 সুমনস কুমুমানি গুম্ফতি যথ্ নীতি ।

(ঙ) কিম্বু, ইতি । কুটুস্বিনীং ভাষ্যাম্, মহাবিলা আর্থ্য পরমার্থং যথার্থং ব্রহ্ম-
 লম্ । “বাক্যৌ নটীমুদধারাবার্থ্যনাম্যা পরম্পরম্” ইতি সাহিত্যদর্পণাত্ আর্থ্যে ইতি নথ্যা
 সম্বোধনম্ । ইত আগম্যতামিতি শিষ ।

ভূমিপানি কৃষ্ণতিনকরী যুবতীর ছায় অধিক শোভা পাইতেছে, কৃষ্ণ-
 নন স্নিগ্ধগন্ধে উন্মীপিত হইয়া আমাদের অধিক পীড়া দিতেছে । তবে
 কি পূর্বে কোন ব্যক্তির রক্ষিত ধনভাণ্ডার পাওয়া গিয়াছে ? না, আমরাই
 কৃষ্ণর জ্ঞানায় অগংটাকে অন্নময় দেখিতেছি । (ঙ) আমাদের ঘবে
 প্রাতঃকালের পাণ্ড কিছু নাই । এদিকে কৃষ্ণা আমাদের এত পীড়া দিতেছে
 যে, প্রাণ যেন বাহির হইয়া যাইতেছে । এখানে মনস্তই যেন নৃতন
 আয়োজন হইয়াছে । একটী স্ত্রীলোক হরিদ্রা চূর্ণ করিতেছে, অপর একটী

নটী । প্রবিষ্য । অজ্জ ! ইঅহ্মি । (গ)

সূত্র । অজ্জে ! সাদ্ধট' দে ? । (ত)

নটী । আণবেদু অজ্জো, কো গিঅৌঅৌ অণুচিট্ঠীঅদুত্তি । (ঘ)

সূত্র । অজ্জে ! । ষিরসর্জীদৌবাসর্গেন ইত্যাদি পড়িলা । অথি কিং পি

অম্হাণং গেহে অসিদব্ব' ণ বেত্তি । (দ)

(গ) অর্থ্য ! ইয়মস্মি ! (ত) অর্থ্য ! স্বাগত তে ? ।

(ঘ) আশ্রাপয়তু অর্থ্য, কো নিয়োগ অনুষ্ঠীয়তামিতি ।

(দ) অর্থ্য ! অন্নি কিমপি অঘ্নাক' গেহে অশিতব্য' ন বেতি ।

(গ) নটীতি । ইয়মহম্ 'স্মি আগতাখৌল্যর্থঃ ।

(ত) স্মেতি । স্বাগত মুর্খেণাগমন' কিমিতি কাকুঃ । আদর্শদর্শনাখৌল্যনিয়ম্ ।

(ঘ) নটীতি । নিয়োগী ভবত আদেশ' অনুষ্ঠীয়তা' সম্বাধতা' সযেতি শিষ' ইতি আশ্রাপয়তু ইত্যন্বয় ।

(দ) স্মেতি । অশিতব্য' ভীকৃত্যম্ ।

মূলেব মাল্য গাঁথিতেছে । (ঢ) (চিত্রা কবিয়া) এ ব্যাপাবটা কি ? হউক, গিন্নীকে ডাকিয়া যথার্থ বৃত্তান্ত জানিব (নেপথ্যেব দিকে দৃষ্টিপাত কবিয়া) আর্ঘ্যে । এদিকে [আইস] ।

[ণ] নটী । [প্রবেশ কবিয়া] আর্ঘ্য । এই আমি [আসিয়াছি] ।

[ত] সূত্র । আর্ঘ্যো । তোমাব শুভাগমন ত ? ।

[ধ] নটী । আপনি আদেশ করুন, আমি আপনার কোন্ নিয়োগ অচ্যুতান কবিব ।

১. [দ] সূত্র । আর্ঘ্যো । [দীর্ঘকাল সঙ্গীত করায় ইত্যাদি বলিয়া] আমা-
দেব যবে কিছু খাট আছে কিনা ? ।

नटी । अज्ज ! मच्चं अत्थि । (ध)

सूत्र । किं किं अत्थि ? । (न)

नटी । तं जघा गुहोदणं, धिषं, टर्हीं, तण्डुनाडं, अल्लेण अत्तच्चं रमाअणं मच्चं अत्थि स्ति । एच्चं दे देवा आमामिदु । (प)

सूत्र । किं अम्हाणं गेहं मच्चं अत्थि, आदु परिह-
ममि ? । (फ)

(ध) आर्य ! सर्वमलि । (न) कि किमलि ? ।

(प) तदपरा—गुहोदणम्, घृतम्, दधि, तण्डुला, आर्येण चतस्य रमायणम्, सर्वमधीति । एष ते देवा अज्जामाम् ।

(फ) किमकारं गृहं सर्वमलि ? अथवा परिहममि ? ।

(प) नटीति । गृहघ चोदणमग्रयति गुहोदणम् । “अध्वनविशेषकालाम्” इति ममाहावरे मनुमकैकत्वम् । अथवा गृहयुक्तोदण गुहोदणम्, अतस्य भोक्तव्यम्, रमायां स्वादुरमालाम्, अयणम् आश्रयीभूत घायमपिष्टकादि । इत्यादिकं सर्वमधीत्यर्थः । ते तत्र मन्वन्ते देवा एवम् एतेषामुक्तानां द्रव्याणामलित्वम्, आमामाम् आशीर्वादविषयी-
कृतत्वात् । एवमित्यादिकञ्च अग्रतश्चदुक्तमिति शीघ्रम् । अथवा मन्वन्तस्य जालित्व-
प्रत्ययं श्नात् ।

[ध] आर्य ! मनस्ये आहे ।

[न] सूत्र । कि कि आहे ? ।

[प] नटी । तारा अग्रण—गृह, ज्ञात, घी, दूध, चाऊन एवं आप-
नार यादा यादा गाण, सेई सब पीठे पायसप्रभृति आहे । देवतारा
आपनाके एहेरूप आशीर्वाद करुन ।

(फ) सूत्रनाव । कि, आमामेव धवे सब आहे ? ना परिहास
रुवितेछ । ।

নটী । স্বগতম্ । পরিহমিস্স' দাব । প্রকাশম্ । অজ্জ ! অসি
আবণে । (ব)

সূত্র । সক্রোধম্ । আঃ অগ্গজ্জে ! एव्ভ' দে আসা ক্বিজ্জি-
স্সদি অभाव' অ গমিস্সমি , জ' দাণী' অহ' বরগড়লম্বু' অ
বিঅ দূর' উক্কিবিঅ পাড়িটো । (ম)

নটী । মরিসেদু মরিসেদু অজ্জী । পরিহাসী কবু মএ
কিটো । (ম)

(ব) পরিহসিষ্যামি তাবত্ । অর্থ্যে । অসি আপণে ।

(ম) আ অনার্থ্যে । एव তে আশা কেত্বেতি, অभावश्च गमित्यसि, यदिदानीमह
वरगडलम्बुक इव दूरमुत्क्षिप्य पातित ।

(ম) সৃষ্যতু সৃষ্যতু অর্থ্যে । পরিহাসম্ খলু ময়া কৃত ।

(ব) নটীতি । আপণ পণ্যবিক্রয়গৃহে । ন তু স্বগতহ ইত্যশ্য ।

(ম) সূত্রিতি । एवमित্যম্ । কেত্বেতি ক্বিন্না ভগ্না মবিষ্যতি । অকর্মকল-
বিবন্ধা । অभावम् एव विधाना द्रव्याणामिति ईव, गमित्यसि प्राप्स्यसि । वरगड-
लम्बुको गुटिका । तथा च यथा खिलाकिर्दे गुटिका उल्थाय पाल्यते, त्वथापि आशां दत्त्वा
पुनरह निगम कृत इति भाव । पृथ्वीधरस्तु वरगडी दीर्घकाष्ठ तस्य लम्बुकस्तप्राल-
निबद्धी मृत्तिकास्यूष । स हि श्रेण्या पानीयोद्धारि दूरमुत्थाप्य अध पाल्यते इत्याह ।

(ব) নটী । (স্বগত) পবিহাস করিব । (প্রকাশ) অর্থ্যে ।
দোকানে আছে ।

(ম) সৃষ্টিকাটিকাম্ । (কোদের সহিত) আঃ অনার্থ্যে । তোর আশাও
এইভাবে ছিন্ন হইবে এবং তুইও এই সব জিনিষেব অভাব অক্ষত
করিবি । যে হেতু, তুই এখন আমাকে দোজনফুলখেলাব গুটীক মত দূর
উঠাইয়া ফেলিয়া দিয়াছিস্ ।

সূত্র । তা কি' উণ ইট' ণব' বিঅ ম'বিহাণঅ' বহুটি,
একা বসুঅ' পীসেদি, অৱরা সুমনাঅো গুম্ফেটি, ইঅ' অ
পঞ্চবসুকুসুমীবহারসৌহিদা ভূমী । (ঘ)

নটী । অজ্জ ! উৱৱাসো গহিদো । (র)

সূত্র । কি'ণামধেঅো অঅ' উৱৱামো ? । (ল)

নটী । অহিহুৱৱদী ণাম । (ব)

(ঘ) তত্ কি' পুনবিদ' নৱমিৱ স বিধানক' বর্ততে ? একা বসু'ক' পিনটি,
অৱরা সুমনাঅো গুম্ফতি, ইঅ' পঞ্চবসু'কুসুমীপহারসৌহিতা ভূমি ।

(র) অর্থ্য ! উপৱাসো গহীত' ।

(ল) কি নামধেয়স্যমুপৱাস ।

(ম) নটীতি । সূত্রতু সমতাৎ ।

(ঘ) সূত্রোতি । পঞ্চবসু'ণাং রক্ত-নীল-পীত রূপে যথাং কুসুমানাম্, উপহারেণ
নির্দোষেণ সৌহিতা ।

(র) নটীতি । উপৱাস উপৱাসাত্মক ব্রতম্ ।

(ব) নটীতি । অধিৰূপঃ সুন্দর, পতির্যথাত্ সঃ । অনেনীপৱাসেন পতি সুন্দরো
ভৱতীত্যর্থঃ । এতেন সূত্রধারস্য কৃষ্ণপত্ন' সূচিতম্ ।

(ম) নটী । অর্থ্য ! কমা করুন কমা করুন । আমি পৱিহাসই
করিয়াছি ।

(ঘ) সূত্রদার । তবে এই সব যেন নূতন আয়োজন হইয়াছে কেন ?
একজন হবিজ্ঞা চূর্ণ কবিতোছে ; অপরে ফুলের মালা গাঁথিতেছে এবং
পাঁচ বস্ত্রের ফুল ছড়াইয়া দেওয়ায় এই জায়গাখানি বেশ দেখা যাইতেছে ।

(র) নটী । অর্থ্য ! আমি একটি উপৱাস আরম্ভ করিয়াছি ।

(ল) সূত্রদার । এই উপৱাসের নাম কি ?

সূত্র । অজ্ঞে । ইহলৌক্যে, আত্ম পারলৌক্যে ? । (শ)

নটী । অজ্ঞ । পারলৌক্যে । (ঘ)

সূত্র । মরীচম্ । পিক্বন্তু পিক্বন্তু অজ্ঞমিস্তা, মমকোর্কণ
 ভক্তপরিব্রূষণ (১) পারলৌক্যে ভক্তা অস্মে মৌত্রি । (স)

(ব) অভিষপপতিনাম ।

(শ) অর্থ্যে । ইহলৌকিক অথবা পারলৌকিক ? ।

(ঘ) অর্থ্যে । পারলৌকিক ।

(স) প্রেচনা প্রেচনাম অর্থ্যমিথা মদীয়ন ভক্তপরিব্রূষণ পারলৌকিকী ভক্তা
 অন্বিত্যে ।

(শ) সূত্র । ইহলৌকিক ভব ইহলৌকিক । “ক্বচিদুত্তরপদস্য” ইতি পরপট
 ব্হি । ইহি এক পতী অভিষপতাসম্পাদক ইত্যর্থ । পরলৌকিক ভব ইতি পারলৌকিক ।
 “ক্বচিদুভয়পদস্য” ইত্যুভয়পদ এক ব্হি । জন্মান্তরীয়পত্ন্যনর অভিষপতাপ্রযীজক ইতি
 তাত্পর্যম্ ।

(স) সূত্র । ভক্তপরিব্রূষণ অন্বিত্যে । ভক্তানা মদীয়তয়া তদ্ব্যয়স্যপি
 মদীয়ত্বমেবতি সামান্যধিকারণীমপি । ভক্তা অভিষপতাক্রিত্যে অথ । মদীয়
 ত্রয় তস্য বীপকারকরম ন্যায়মিতি মদীয়ভক্তব্যয়ন জন্মান্তরীয়পত্ন্যনরম্ উপকার
 চিকীর্ষা নিতরামেবান্বায়তি ভাষ ।

(ব) নটী । ইহার নাম অভিষপপতি ।

[শ] সূত্রধাব । অর্থ্যে । ইহার ফল কি ইহলৌক্যেই হইবে ? না
 পরলৌক্যে ? ।

[ঘ] নটী । অর্থ্যে । পরলৌক্যে হইবে ।

[স] সূত্রধাব । [হ্রোধেব সহিত] মহাশয়গণ । দেখুন দেখুন ।
 আমার অন্ন ব্যয় করিয়া পরলৌক্যের [অন্ন] স্বামী খুঁজিতেছে ।

(১) মরুৎ ভক্তপরিব্রূষণ ।

नटी । अज्ज ! पसीद पमीद । तुमं ज्जेव मम जन्म-
न्तरे वि भत्ता भविस्ससि त्ति । (१) (ह)

सूत्र । अत्र उववामी केण दे उवदिद्वो ? । (२) (घ)

नटी । अज्जस्स ज्जेव पिअवअस्सेण चुस्सबुद्धेण । (३) (क)

सूत्र । मकोपम । आ दासीए पुत्रा चुस्सबुद्धा । कदा सु

क्खु तुमं कुविट्ठेण रक्खा पालएण एववहकेमकन्नाव विअ सुअन्ध
(४) कपिज्जन्त पेक्खिस्सम् । (ख)

(ह) आद्य ! प्रसीद प्रसीद । तमेव मम अन्तान्तरेऽपि भर्ता भविष्यतीति ।

(घ) अथमुपवास कन त उपदिष्ट ? ।

(क) आद्यस्यैव प्रियवयस्येन चुष्यते इति ।

(ह) नटीति । तमेवति । "पूर्वजन्मनि या विद्या पूर्वजन्मनि श्रुतम् । पूर्वजन्मनि
या नागैश्च धावति धावति ॥" इति अरणादित्याश्रय । इति अत एवैवाभिरुपता
सम्पादकत्वात् मम अन्याथाचरणमिति भावः ।

(क) नटीति । आद्यस्यैव न पुनर्मम प्रियवयस्येन न तु श्लुषा, अतो न
प्रतारणाया सम्भावनेति भावः । चुष्येति इष्टकादिचुष्यकरणेन चुष्यतिरित्येव वा इदो
इतिमुप्रति प्राप्त इति यथाकथञ्चित् व्युत्पत्तिः ।

[ह] नटी । आद्य । प्रसन्न इडेन प्रसन्न इडेन । परलोकैऽपि आप
निहै आमारं आमी इहैवेन ।

[घ] सूत्रवार । तौनाके एहै उपवास करित्ते के उपदेश
दिशाहे ? ।

[क] नटी । आपनारहै प्रिय सखा चुष्यन्तु ।

(१) भविष्यसि त्ति उववमिद्वि । (२) अथ अथ उववामी केण उवदिदी ।

(३) चुष्यबुद्धेण । (४) केसह्य विष समुचम् ।

নটী । পমীদদু অজ্জো । অজ্জস্স জ্জে ব পারলৌকীয়ো অয়
 উববাসো (১) । ইতি পাদার্থ্যী পততি । (গ)

সূত্র । অজ্জো । উট্ঠহি, কধেহি এত্থ উববাসে কীণ
 কজ্জ ? । (২) (ঘ)

(খ) আ দাম্মা পুত্র । বৃণু হ্রস্ব । কদা নু ম্বলু ত্বা কুপিতেন রাজা পালকেন
 নববধকেশকলাপমিব সুগম্য উদ্যমান প্রদিত্যে ।

(গ) পমীদদু আর্থ্য । আর্থ্যম্ভৈব পারলৌকিক অয়মুপবাসম্ ।

(ঘ) আর্থ্যী । উচ্চিষ্ট কথয় অত্র উপবাসে কেন কার্যম্ ? ।

(খ) সূত্রিতি । পালকেন তদার্থ্যেন । দৃশ্যাবাদাহ—নববধকেশকলাপমিব
 ইতি । তথা আহ কাশ্যনরশ্চী দুর্গমি হ—“মুহুর্যিতার শ্রাবিস্রায়না বধুম্ভাম” ইতি ।
 পুথমান্যেন সুগমিতলন চ শোভনী গম্যী যস্ম তম্ ।

(গ) নটীতি । আর্থ্যম্ভৈব ভবত এব পারলৌকিক—জন্মান্তরে অধিভূত্যা রূপ
 ফলসম্পাদক ।

(ঘ) হ্রস্বিতি । কেন জনেন কাথ্য প্রদীজনম্ ।

[খ] সূত্রধাব । (ক্রোধেব সহিত) আ বীদীং পো চূর্ণবৃদ্ধ । বাজা
 পালক জুহু হইয়া নব বধুব কেশকলাপেব জায় কখন তোকে সুগম্য
 অবস্থায় কাটিয়া ফেলিবেন, তাহা আনি দেখিব ? ।

(গ) নটী । আপনি প্রসন্ন হউন । আপনাবই পরলৌকীয় ফলজনক
 এই উপবাস । (এই বদিত্য পায়ের উপব পড়িল ।)

(ঘ) সূত্রধাব । আর্থ্যো । উঠ, বল—এই উপবাসে কাহাছারা
 প্রয়োজন সিদ্ধ হইবে ? ।

(১) পমীদদু পমীদদু অজ্জী । য অজ্জস্স অ ব পারলৌকীয়ো অয় উববাসো
 ইতি পাদার্থ্যীমহি । (২) উট্ঠহি উট্ঠহি কথহি কথহি ইথ ।

नटी । अम्हारिमजणजोगो ण वम्हणेण उवणिमन्तिटेण । (ङ)

सूत्र । तेण हि गच्छदु अज्जा । अहं पि अम्हारिमजण-
जोगं वम्हणं उवणिमन्तेमि । (च)

नटी । जं अज्जो आणवेदि । इति निष्पत्त्या । (छ)

सूत्र । परिक्रम्य । हीमाण्हे । ता कधं मए एव्वं सुसमि-
डाए उज्जडणीए अम्हारिमजणजोगो वम्हणो अण्णे मितव्यो ।

(ङ) अस्माद्भजनयोग्येन ब्राह्मणेन उपनिमन्त्रितेन ।

(च) तत्र हि गच्छतु आर्या । अहमपि अस्माद्भजनयोग्ये ब्राह्मणमुपनिमन्त्रयामि ।

(छ) यदाप्य आज्ञापयति ।

(ङ) नटीति । अस्माद्भजनस्य दण्डिलोकस्य योग्येन दण्डितया उपयुक्तेन
उपनिमन्त्रितेन भोजनार्थमाहूतत्र कायेमिति पूर्वशान्दय । उत्कृष्टभोजिनी धनिनी
दण्डितृष्टे निरुष्टभोजन दुःखकरमेशति तत्र पुणर्वैषीत्येन पापमेव स्यादिति न तत्र
प्रयोजनमिति भावः ।

(च) सूत्रेति । अस्माद्भजनयोग्ये दण्डिमन्त्रय । स्वर्ग एव व्रतानुष्ठाने
तत्र च ब्राह्मणभोजनावश्यकत्वे तत्पूर्वमेवात्मनी भोजनमन्वाख्यम् । अमुक्ता स्थितौ च
दाहचक्षुधायातना इत्यत्र सत्त्वार्थं स्वधारस्य आत्मन एव ब्राह्मणनिमन्त्रणायह इति
बोधम् ।

(ज) सूत्रेति । एवम् इत्यम् । नैवेद्यी नाम । अशितु भोक्तुम् अयथी अय

(ङ) नटी । आमादेव मत्त लोकेव पण्णे उपयुक्त निमन्त्रित
प्राप्तग्वारा ।

(च) सूत्रधार । ताहा इहेले भूमि याए, आनिओ आमादेव मत्त
लोकेव उपयुक्त प्राप्त निमन्त्रण कवि ।

(छ) नटी । आर्था याहा आदेशेन कवेन । (एहे वनिशा निष्काण्ड
इहेल ।)

বিলোক্য । এসৌ চারুদত্তস্য মিত্তং মিত্তেত্রী ইধৌ জ্জেব আঅচ্ছতি
 ভৌদু, পুচ্ছস্, দাব । অজ্জ মিত্তেত্র ! অহ্মাণং গেহে অসিদ্দু
 অগণী ভৌদু অজ্জী । (জ)

নেপথ্যে । ভৌঃ ! অসুং বহুণং উবণিমন্তেদু ভবম্ ।
 বাবুদৌ দাণিঁ অহম্ । (ঝ)

(জ) আর্থম্ ? তন্ কথ ময়া এবং সুমমহায়াসুঅধিন্যাম্ অঘাটগজগয়ীঘী
 ব্রাহ্মণ অন্বেষ্য । এষ চারুদত্তস্য মিত্ত মৈত্বেয় ইত এষ আগচ্ছতি । ভবন প্রত্যাশি
 তাবন্ । আর্থ্য । মৈত্বেয় । অঘাক গেহে অশিতুমযশীম্বেবনু আর্থ্য । ।

(ঝ) ভৌ । অন্য ব্রাহ্মণসুপনিমন্তয়তু ভবান্ ! স্ফাপ্ত ইদানীমহম্ ।

বর্ষা আর্থী ভবান্ । এতেনান্যেপি ব্রাহ্মণা নিমন্তণীয়া ইতি সূচিতম্ । শূদ্রেণ "দাস
 গৌপালকুলনিবাসীমৌরিণাম্ । ভীজ্যাপ্রতা মৃচ্ছস্যথ" ইত্যাদ্যুপাচরতস্বধৃতব্রহ্মজুগণীয়-
 নিষেধস্য তদানীমপি সাধারণসামাজিকৈবপরিষ্কীতত্বাৎ স্তবধারস্য মৈত্বেয়কুলমিত্তত্বাৎ
 উত্তমব্রাহ্মণ এষ চারুদত্তমিত্ত মৈত্বেয় স্তবধারণ ভীজু, নির্বাধসামন্ত্যত ইতি বোধ্যম্ ।

(ঝ) নেপথ্য ইতি । নেপথ্য বিগরচনাম্যায়ম্ । স্ফাপ্ত কার্যাকরে বিশেষণা-
 মক্ । অতএব ভীজলার্থে ন বিশিষ্যতুমর্চামীতি ভাব । মৈত্বেয়লীলমিতত্ ।

(ঙ) স্তবধার । (পরস্পেক করিয়া) কি আশ্চর্য্য । তা আমি এষ্টরূপ
 স্তম্ভ উচ্চদিনীনগরে কি করিয়া, আশ্চর্যের মত লোকের উপস্থক
 ভ্রাসন অবেষণ করিব । (সেপিরা) এই যে চারুদত্তের মিত্ত নৈত্বেয়
 এমিক্কেই আমি:ত্ছেন । হউক, ভিজ্জাসা করিব । আর্ধ । নৈত্বেয় ।
 আশ্চর্যের গৃহে ভোজন করিবার নিমিত্ত আপনি অগ্গগামী হউন ।

(ক) নেপথ্যে । মহাশয় । আপনি অস্ত্র ভ্রাসনকে নিবরণ করুন ।
 আমি এখন কার্যাকরে বাপ্ত হইয়াছি ।

सूत्र । अज्ज । सम्पत्तं भोजनं शीमवत्तं । अविअ-
टक्खिणा कावि दे भविस्सदि । (ज)

पुनर्नेपथ्ये । भोः जं दाणिं पदमं क्वेव पच्चाट्टिद्येमि, ता
की दाणिं दे णिब्बन्धी पदे पटे मं अणुवन्धेदुम् । (१) (ट)

सूत्र । पच्चाट्टिद्येहि एट्टिणा । भोट्टु, अस्सं वम्हणं
उवण्णिमन्तेमि । (ठ) । इति निष्कान्त ।

(ज) आर्थः । सम्पन्न भोजनं नि सपवच्च । अपि च दक्षिणा कापि ते भविष्यति ।

(ट) भो । यदिदानीं प्रथममेव प्रत्यादिष्टोऽसि, तत क इदानीं ते निर्बन्ध पदे
पदे माननुबन्धुम् ।

(ज) सूत्रेति । भुज्यते यत् तत् भोजनं ग्राह्यमन्नव्यञ्जनादिकम्, सम्पन्नं सर्वथा
निश्चरम् । अती न विलम्बसम्भव इति भावः । ननु पीठपात्रादिसम्पादनेनापि
कश्चिद्विलम्बो भविष्यतीत्याह नि सपवच्चेति । निर्बन्धं विद्यते सपत्ता प्रतिपत्त्या अपरं
भोजका यस्य तत् तादृशम् । भवन्तं विना अन्य कश्चिदपि भोजकी नाम्नीति
तत्तपीठपात्रादिसम्पादनेनापि न विलम्बसम्भावनेति भावः । विशेषणं प्रतीचनार्थमाह
अपि च दक्षिणत्यादि ।

(ट) पुनरिति । पदे पदे प्रतिपदक्षेपम्, अनुबन्धु भोजनाय अनुगीडुम् । निर्बन्ध
आयुष्कालिभ्यः । इदमपि भैवेयस्यैवोत्तरम् ।

(७) शूद्राणाम् । आर्थः । शूद्रा प्रसूत, कोन वाधां आर नाई,
आपनांर दक्षिणां किडू हईवे ।

(८) पुनराय नेपथ्ये । महाशयः । प्रथमेवै वे आपनाके आनि
प्रत्यापानं करिशाहि, तथापि प्रत्येकं पदक्षेपे आनाकं अत्रवोव
करिवायं ज्य आपनांर ए कोन् आग्रहः ।

(१) अणुसन्धिदुम् ।

आमुखम् । (१) (७)

प्रविश्य प्रावारहस्ती मैत्रेय । “अन्य वम्हणम्” इति पूर्वोक्त पठित्वा ।

अधवा मण वि मित्तेण्ण परस्स आमन्तण्णाह्मं भक्तिद-

(३) प्रत्यादिष्टौऽपि एतेन । भवतु, अन्य ब्राह्मणमुपनिमन्त्रयामि ।

(४) सर्वेति । एतेन मैत्रेयेण । अन्यमिति । अन्यथा नसापि भीष्मं न स्यात् । तथा च सति दारुणसुधाघातमैत्रेयं दु सहेव तिष्ठेदिति भावः ।

(५) आमुखमिति । आ अन्यक् सुखम् अभिनेयवन्तुन आद्यभाग इत्यामुखम् । तच्च प्रत्यावना । तथा च साहित्यदर्पणे—

“नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा ।

सुवधारिण सहिता स लापं यत्र कुर्वते ॥

चित्रं वाक्यं, स्तकार्थोत्थं प्रस्तुताद्येपिभिर्मिथं ।

आमुखं तानु विज्ञेयं नाया प्रत्यावनापि सा ॥”

इदञ्च आमुखं प्रयोगातिशयो नाम । तथा चात्र नट्या प्रतविषयकाम्बोचनादपि एकस्मिन् प्रयोगे प्रचलति मति “एसो चारुदत्तस्य मित्रं मित्रिणो इषी ज्ञं च आपण्टदि” इत्यादिप्रयोगान्तरप्रयोगेण न मैत्रेयस्यपातस्य प्रवेशः सुघात इति । यदा साहित्यदर्पणे—

“यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽप्यः प्रयुज्यते ।

तेन पावप्रवेशधेन् प्रयोगातिशयतदा ॥”

नट्याणां प्रसक्तिलेखनप्रकारानु साहित्यदर्पणेनटीकायामिवाकाभि प्रदर्शित इत्यनु-
सन्धेयम् ।

(६) नृपभारः । हेनि प्रत्यापान करिन्नेन । इहेरु, यत्त आरण
निन्दण करि । (एहे रलिदा उमिदा नेन ।)

(७) प्रत्यावना ।

(१) इत्यामुखम् ।

ঝাঙ (১) । হা অবত্যে ! তুলীঅমি । জো গাম (২) অহ
তত্তভবদো চারুটতম্ম রিডীএ অহোরত্ণ পঅতণমিডেহিঁ উগার-
সুরহি-গন্যেহিঁ মোদকেহিঁ জেব অসিতো অব্ভন্তরচদুস্সাল-
দুআएठवविट्ठो मन्नक-(३) मटपरिवुदो चित्तअरो विअ अङ्ग-

(১) অথবা মথ্যপি মৈত্র্যেণ পরস্য আমন্বণকানি ভদিতঘ্যানি । হা অবস্যে । তুল-
য়মি । যৌ নামাহ' তত্র ভবত' চারুটতম্ম ঋড্যা অহোরগাম' প্রথমমিডে' উদগারসুরমি-
গম্যে: মোদকেইব' অসিত' অব্ভন্তরচতু'শালগারে' উপবিট. মন্নকগতপরিহিতথিতকর ইব

(২) প্রবিষ্যেতি । প্রাৰ্ণাত্ম্যেন পূৰ্ণকায়মিতি প্রাবার', কারণে ঘন্ । প্রাবার
উত্তরীয়বস্ব' হস্মে যস্য স: । "হৌ প্রাবারীতগামস্বী" ইত্যমর: । "অথ' বম্হণম্"
ইত্যাদি পূৰ্ণকায় পুন: পাঠৌ ভীজনপ্রতিবস্মে কার্যান্তরম্ব্যপ্তত্বাপেধয়া অথবেত্যাদি
পঞ্চালগম্যামিধানপ্রসঙ্গার্থ: । মথ্যপি ধনিচারুদমাশিতেনাণীতি তাত্পর্যম্, পরস্য
চারুদমভিন্নস্য, আমন্ব্যতে আহ্ব্যতে ইত্য ইত্যামন্বণকানি আমন্বণানন্তরম্ব্যাদ্যানি
অশ্রাদীনি । "হ্যন্যযুটৌঃন্যথাপি" ইতি তাদর্থে' যুট্, ক্রুত্মায়াস্ব কপ্রথয়: । অবস্যে ।
বচ'মানদৈন্যদর্শ । তুলয়মি তুল' তুলকতুল্যন্যন্য কৰোপি লোকমিতি শিথ, সর্ববিধগৌরব-
হানিকরাদিতি ভাব: । ঋড্যা সম্পদা সম্পত্তিম্ব্যতিসময় ইত্যর্থ: । প্রথবেন
আদরেণ সিদ্ধির্নিবদ্র', উদগারেণ মোদকেই এষ' উত্যানেন সুবমিগ্নাণতপেণা' গম্যৌ যৈধা
তৈ, অসিত' ভীজনমস্যানীতি অসিত' সন্, অহ' আদিত্বাদত্ । অব্ভন্তরে' যত্

(৩) উক্তরীঃস্বস্ত্রে প্রবেশ কবিয়া মৈত্রেয় ("অস্ত্র ভ্রাম্বণ নিমন্ত্রণ করুন"
এই পূর্বোক্ত পাঠে কবিয়া) অথবা আমি মৈত্রেয়ও, পবের বাড়ী ভোজন
করিব। হায় অবস্থা। ভূমি ময়গ্গকে তুলাব তায় লঘু কবিয়া থাক।
যে আমি, মাননীয় চারুদন্তের সমৃদ্ধিব সময়ে অহোরাত্র যত্নপূর্বক নিপ্পা-
দিত এবং নাসিকার তৃপ্তিসাধক-সৌরভযুক্ত মোদকেই ভোজন করিয়া,
ভিতরেব চতু:শালার ঘারদেশে উপবিষ্টে হইয়া, বহুতর বাধনেব পায়ে

(১) পল্লিদস্বাহ' । (২) দাণি । (৩) মন্নক ।

নীহি' ক্খিবিঅ ক্খিবিঅ অবেণেসি, ণঅরচত্তরবুমহী বিঅ রোম-
 ন্যাঅমাণো চিহামি, মো দাণি' অহ' তস্ম দলিহুদাএ জহি'
 তহি' চরিঅ গিহপারাৱদো বিঅ আৱামণিমিত্তং ইধ আঅ-
 চ্ছামি । (৩)

অঙ্গুলীমি স্পৃশ্য স্পৃশ্য অপনয়ামি, নগরচলরথম ইব রোমন্যায়মানলিহামি । স
 ইদানীমহ তস্য দগিহিতয়া যস্মিন্ তস্মিন্ চরিত্বা গিহপারাৱত ইব আৱাসনিমিত্তমত
 আগচ্ছামি ।

চতুশাল তস্য দ্বারি । মল্ল এব মল্লক অনুকম্পায়া কপ্রত্যয় । মল্লকা ভোজনীয়-
 দ্রব্যপূর্ণপাতাণি নীলপীতাদিবর্ণপূর্ণপাতাণি চ তेषা শতেন সমূহেন পরিহত পরিবেষ্টিত ।

“মল্ল পাত্বে কপৌলি চ মনুস্যভেদে বলীয়সি” ইতি মেদিনী । চিত্রকর
 আনির্ঘ্যানিষ্ঠা । অপনয়ামি অপসারয়ামি । বর্ণপাতশতেন পরিহতখিটকরৌ যথা
 অঙ্গুলীমি স্পৃশ্য স্পৃশ্য বর্ণপাত্বেষৌ দহুতরবর্ণানামীয বাসকরতলাদৌ এক
 মিথিতবর্ণে নিষ্ঠায় তনুপাতাণ্যপসারয়তি, তদ্বৎ অহমপি সৌদকানি মুক্তা অন্নভোজন-
 সময়ে ব্যঞ্জনাদিপাশ্রয়ণেন পরিহত সন্ তেষামাদরপ্রদর্শনার্থং তনুপাতাণি অঙ্গুলীমি
 স্পৃশ্য স্পৃশ্য ভ্রূমূচ্চায়া অभावादपसारयामीति सरलार्थং । নগরস্য যত্ চলরময়ন
 তস্য হযমৌ হয স ইব । উদগীর্থ্য মল্লদ্রব্যস্য পুনর্যবর্ণণ রোমস্য । “রোমস্য স্যাৎ
 পয়দগারী রোমস্য কৌটবর্চনম্” ইত্যনেকার্থাধনিমঞ্জরী । রোমন্যায়মান উদগীর্থ্য
 পুনর্যবর্ণণেন তাম্বুলাদিষবর্ণণেন চ হনুদেহ চালয়ন্তিত্যর্থং । তস্য চারুদন্তস্য । গিহ-
 পাৱাত ইব মল্লপালিতকপৌত ইব । আৱাসনিমিত্তম্ অবস্থিতিনিমিত্তম্ ।

পরিবেষ্টিত হইয়া, চিত্রকরের ছায়া অঙ্গুলিছায়া স্পর্শ করিয়া কবিতা
 সবাইয়া রাখিগাছি এবং নগরবাসনস্তিত বৃষেব ছায়া হনুচালন করিয়া অব-
 স্থান কবিগাছি, সেই আমি এখন, চারুদন্তের দরিত্রতানিবন্ধন, গৃহ-
 কপোতের ছায়া যেখানে সেখানে বেড়াইয়া, বাস কবিবার জন্ত এখানে
 আনিয়া থাকি ।

एमो अ अल्लचारुदत्तस्स पिअवग्ग्लेण च्चुस्सट्टुद्देण (१)
जाटीकुसुमवासितो पावारओ अणुप्पेमिटो मिद्धीकिट्टेव-
कल्लस्स अल्लचारुदत्तस्स उवणेट्ठव्वी त्ति । ता जाव अल्ल-
चारुदत्तं पेक्खामि । पणिकम्प अक्खेय्ये च । एमो चारुदत्तो मिद्धी-
किट्टेवकल्लो गिह्ठेवताणं वलिं हरन्तो (२) इटो ज्जेव
आअच्छट्टि । (ग)

(ग) एष च आशुचारुदत्तस्य प्रियवग्ग्लेण चूर्णहृद्दण जातीकुसुमवासित प्राशारक
अनुप्रेषित, मिद्धीकृतदेवकायस्य आशुचारुदत्तस्य उपनेतस्य इति । तदथावदाथ
चारुदत्त प्रेक्ष । एष चारुदत्त मिद्धीकृतदेवकार्यां गृह्ठेवताना वलिं हरन् इति
एवागच्छति ।

(घ) एष इति । जातीकुसुमेन वासित स घर्षणादिना सुभोजित । मिद्धी
कृत निष्पादित देवकाय दवपुजा दन तस्य । उपनेतस्यां दालस्य इति आदिग्न
अनुप्रेषित इत्यन्वय । प्रेक्षे परगामि ! "नामुचितं विज्ञतं पावम्" इति भरतीकं
आरुदत्तप्रदमदुचन्याजह पुनरप इति । वलिं पुर्जापहारम् हरन् ददन् । "वलिं पुजाप
हारं स्यान्" इत्यमरः ।

विदूषकस्येय प्रश्नाभाषा—“प्राच्यां विदूषकादीनाम्” इति साहित्यदर्पणात् ।

(०) माननीयं चारुदत्तस्य प्रियवग्ग्लेण चूर्णहृद्दण, जातीकुसुमवासित एह
उद्धरीरं दम्पणानि पाठादिव मित्राच्छेन एव वलिदाच्छेन वे, “आर्या चारु
दत्त देवकार्याम्पानन करिदा सुष्ठु इहेने इहा उपाहारं निकटं उपस्थित
करिद ।” अतएव आर्याचारुदत्तस्य गहितं मात्मां करि । (कतिपय
पुनःपुनःपुनःपुनःपुनः करिदा) एते वे चारुदत्त, देवकार्या सम्पानन करिदा
पुनःपुनःपुनःपुनःपुनः उपहारं निकटं निकटं एते निकटं मात्मांताच्छेन ।

(१) चूर्णहृद्दण । (२) चारु ।

तत प्रविशति यथानिर्दिष्टयारुदत्तो रदनिका च । (त)

चारु । ऊर्ध्वमवलोक्य सनिर्वेद निश्चय । (घ)

यासां बलिः सपदि मद्गृहदेहलीनां

हंसैश्च सारसगणैश्च विलुप्तपूर्वः ।

तास्वेव सम्प्रति विरुद्धदृग्णाद्गुरासु

वौजाञ्जलिः पतति कीटमुखावलीढः ॥८॥

इति मन्द मन्द परिक्रम्योपविशति ।

इदमेव विदूषकवाक्यमारभ्य द्वितीयाहसमाप्तिपथ्यन्ती मुखसन्धि । तथा चारु वसन्तसेनाचारुदत्तयोर्भाविष्यमागमरूपफलस्य प्रथमहेतुभूत परम्परानुरागी बीज नामार्थ-मकृति । यथा साहित्यदर्पण—

“अन्यमात्र समुद्दिष्ट बहुधा यदिसर्पति ।

फलस्य प्रथमो हेतुर्वीज तदभिधीयते ॥”

एव भाविष्यमागमरूपमुख्यफलसिद्धये नायिकाया वसन्तसेनायाचारुदत्तस्योत्पलद्वार-न्यासीतमुक्त्वम् प्रारभ्यो नामावस्था । यथा तत्रैव—

“भवेद्वारम्भ शीतमुक्त्वा यन्मुख्यफलसिद्धये ।

एवञ्च “यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा ।

प्रारम्भेण समायुक्ता तन्मुख्य परिकीर्तितम् ॥” इति लक्षणसङ्गति ।

अस्य च उपलक्षणीनि दादशाङ्गानि सलक्षणानि यथास्थान वक्ष्याम ।

(त) तत इति । यथानिर्दिष्ट मृच्छदेवताभ्यो बलिहरणप्रवृत्त । रदना दत्ता अपत्या सन्तीति रदनिका इति विषये इको वाच्य इति प्रश्न सार्थे इकप्रत्यय, प्रश्नसदृश-शालित्वादस्या दास्या रदनिकेति नाम ।

(घ) चारु इति । ऊर्ध्वमवलोकन दौर्बोद्धे शार्थम् । निर्वेदेन दाग्निद्राग्नितया आग्नावमाननया सञ्ज्ञेति सनिर्वेदम् ।

(त) उदनस्य यथानिर्दिष्टरूपे चारुदत्त उ वदनिकार प्रवेश ।

বিদু । এসৌ অজ্জচারুদত্তো । তা জাব সম্মটং উবসপ্পামি ।
 উপসন্ন্য । সোত্তি ভবদে । বহুদু ভবং । (ট) ।

যাসামিতি । যাসা মম গৃহদেহীনা গৃহসম্মুখ্যম্যানানাম বনি তগ্ধুলাদি
 পূজীপছাং সপদি ততঘণন্ পর্পগ্ধণ এ-দর্ঘ্য হ মৈ সারসাঅর্পকগণ্যে য
 বিনুতপূর্বা ভচিতপূব । সম্মতি বিচুটা লোকমখারামাভাদুত্পত্রা ত্ৰুণাডুগা দুবাদি
 ত্ৰুণাডুগা যামু তামু তাম্বেব গৃহদেহীণু কীটমুগ্ধৈ অবনীত অইমুক্ত, বীজা
 অনি অল্পলিপরিমিতধান্যাদি পততি জৌর্ণমিথ্যুপরির্দিশাদিতি ৩য় । অমৃতপূর্বমিদ
 দারিদ্রাকটমিতি ভাব ।

অত অপ্রনুতযৌ হ মগণসারমগণথৌরকলৌপক্রিয়ামিসম্বন্ধাৎ তুল্যযোগিতা তথা
 ত্ৰুণাডুগীতপতিবীজাঅনিপতনরূপকার্যেণ দারিদ্রারূপকারণম্য স্যৎসূচনাৎ পথ্যার্থীক্চ
 অনর্থৌ পরম্পরনিরপেচতয়া স সৃষ্টি । ইধৌরপি একধম্মামিসম্বন্ধে তুল্যযোগিতা ভবত্যে বতি
 দর্শিতমম্মাভি সাহিত্যদপণ্টীকাযাম্ ।

চারুদত্তস্য উত্তমপালতয়া শিচিততয়া চেদ স স্কৃত পান্যম্ । যথা সাহিত্যদর্পণ—

“পুরুষাণামনীচানা স স্কৃত স্যান ক্রতাক্রমাৎ ।”

“গৃহাবয়হনী দেহনী” ইত্যমর । “দয়াহুতি বিধাতি চ বনি দারি গৃহম্য চ”
 ইতি মার্কণ্ডেয়পুরাণম্ ।

বসন্ততিলকা ব্রহ্মম—“উক্কা বসন্ততিলকা তমভা জগৌ ম” ইতি লক্ষণাৎ ২৫।

(খ) চারুদত্ত । (উর্ধ্বে দৃষ্টিপাতপূর্কক নির্বেদেব সঙ্হিত নিখাস ত্যাগ
 কবিতা)

পূর্ক, আমার গৃহের যে সম্মুখস্থ ভূমিতে গৃহদেবতাদিগকে তত্ত্ব
 প্রভৃতি উপহার দান করিলে তৎসংখ্যং হংস ০ সারসপক্ষিগণ তাহা
 ভক্ষণ কবিতা যাইত, সম্প্রতি সেই ভূমিতেই দূর্কপ্রভৃতি ভূগাঙ্কব
 উন্মিয়াছ এবং কীটমুখ হইতে অর্ককুল বায়াদিবীছ প্রচুব পবিনাণে
 পতিত হইতেছে ২২।

(এই বনিদ্যা ধীরে ধীরে পানচাবণ কবিতা উপবেশন করিতান ।)

চারু । অয়ে ! সর্বকালমিত্রং মৈত্রেয়ঃ প্রাতঃ । সখে !
স্বাগতম্ । আস্থতাং । (ধ)

বিদূ । জং ভবং আণবেদি । উপবিশ্য । ভী বয়স্ ! এমৌ
দে বয়স্মেণ ধূক্ষুবৃষ্ণে (১) জাদীকুমুমবাসিদৌ পাবারশ্চৌ
অণুপ্বেসিদৌ সিদ্ধীকিৎদেবকজ্জস্ অজ্জচারুদত্তস্ তু এ উব-
ণেদেদব্বৌ ত্তি । সমপংযতি । (ন)

(১) এষ আর্থ্যচারুদত্ত । তদ্যানত্ সাম্রতমুপসর্পামি । স্বস্মি মবতে ।
বর্ধতাং ভবান্ ।

(ন) যজ্ঞান্ আশ্রাপয়তি । ভী বয়স্য । এষ তে বয়স্মেণ চূর্ণবৃষ্ণেণ জাতী-
কুমুমবাসিত, প্রবারক, অণুপ্বেষিত, সিদ্ধীকৃতদেবকার্য্যস্য আর্থ্যচারুদত্তস্য ত্বয়া
উপনেতব্য ইতি ।

(১) বিদূ ইতি । স্বস্মি মজ্জলম্ । বর্ধতাং, অম্বুদয়নেতি ভাব ।

(ধ) চারু ইতি । অয়ে ইন্দ্রানন্দসম্ভ্রমে । তথা চ বিশ্ব — “অধি ক্রোধে বিধাদে
চ সম্ভ্রমে অরোঃপি চ ।” সর্বোষ্বেব কালিষু সম্পত্সু বিপত্সু খেতর্ঘ’ । মিত্রং সখা ।
এতেন মৈত্রেয়স্য মহাছিতকারিত্ব ব্যজ্যতে । প্রাতঃ উপস্থিত, স্বাগত মুখিনাগমন
ক্রিমিতি কাঙ্ক । আস্থতাং উপবিশ্যতাং ।

(ন) বিদূ ইতি । উপনেতশ্চৌ দাতস্য, ইতি আদিগ্ন্য অণুপ্বেষিত ইতি পূর্ব-
বর্ধিত্বান্বয় ।

(১) বিদূষক্ । এই যে আণু চারুদত্ত ! অতএব এখন উঁহাব
নিকটে উপস্থিত হই । (নিকটে যাঁইয়া) আপনাব মঙ্গল হইক, আপনি
উন্নতি লাভ করুন ।

(ধ) চারুদত্ত । এই যে ! সকল সময়ের বন্ধু মৈত্রেয় উপস্থিত ।
সখে ! তোমাব শুভাগমন ত ? উপবেশন কর ।

(১) জুর্ঘবৃষ্ণে ।

चारु । गृहीत्वा सचिन्त म्यित । (प)

विदू । भो । इदं किं चिन्तोऽदि ? । (फ)

चारु । वयस्य ।

सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते

घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम् ।

सुखात्तु यो याति नरो दरिद्रता

धृतः शरीरेण मृतः स जीवति ॥१०॥

(फ) भो । इदं किं चिन्तात् ? ।

(प) चारु इति । भूतपूर्वधनितयारुदक्षस्य इदानीं महादरिद्रभावान् परदत्त तुच्छोपहारदर्शनात् विषादीदयन सचिन्तत्व बोध्यम् ।

सुखमिति । घना निविडा ये अन्धकारेषु दीपदर्शनमिव दुःखान्यनुभूय हि दुःखान्यनुभूय विद्यमानस्यैव जनस्य सुखं शोभते चमत्करोति । तु किन्तु, सुखात् सत्पत्तिनिवन्धनसुखानुभवात् परमित्यर्थः, या नरो दरिद्रता दरिद्रतानिषन्धनदुःखं याति प्राप्नोति अनुभवति, स नरः शरीरेण धृतः आयितः मृतः मृतावस्थं एव

(न) विदूषकः । आपनि याहा आदेशः कवेन । (उपदेशनं करिया) मत्पे । आपनाव वयश्च हूर्णवृक्ष, ज्ञातीनुसुमसौवले सुवासित एहे उद्गरीय वस्त्राणि पाठाईया दियाछेन (एवः बलियाछेन ये,) आया चारुदत्त यथन देवकार्या सम्पादन कविया सुश्रु हईवेन, तथन तुमि ईहा तांहाव निकट उपस्थित कविवे । (समर्पण करिण) ।

(प) (चारुदत्त ग्रहण कविया चिन्ताव सहित शबधान कविते नागि लेन) ।

(फ) - विदूषकः । मत्पे । ए किं चिन्ता कवितेछेन ? ।

বিদু । ভো বয়স্য ! মরণাদৌ দারিদ্র্যাদৌ বা কটরং টে
রোঅদি । (ব)

চারু । বয়স্য !

দারিদ্র্যান্মরণাদ্বা মরণং মম রোচতে ন দারিদ্র্যম্ ।

অল্পক্লেশং মরণং দারিদ্র্যমনন্তকং দুঃখম্ ॥১১॥

(ব) ভো বয়স্য । মরণাত্ দারিদ্র্যাদ্বা কটরন্তে রোচন্তে ১ ।

জীবতি, জীবতি চ সর্বত্র স্তবদকস্বপ্নী হৃদয় ভবতীত্যর্থ । অতএবাহমপি
মগ্নশ্রদশাত পরং দারিদ্র্যদশোপনিপাত্নাত্ জীবন্তুত এবাশ্বীতি ভাব ।

অথ অপ্রমুতাৎ নরসামান্য্যভিধানাত্ প্রমুতচারুদলরূপনরবিশিষ্টপ্রতীতরপ্রমুত
প্রম সালঙ্কার প্রধান, ব্যাপকত্বাত্, তথা যৌতী উপমা, স্তবী স্তবরূপ ইত্যর্থাৎয়মান্ত
অসমাসগত নিরঙ্কৈবলরূপকষ গুণমুতম্, ব্যাপ্যত্বাত্, ইত্যেতিষা গুণপ্রধানভাবা-
দহ্লাঙ্কিভাবিন সঙ্কর । তথা প্রথমপাদে এককর্তৃকত্বাভাবিন 'বিদ্যমানস্য' ইত্যেব
পদান্তরস্য অবশ্যমব্যাহরণীয়তয়া ন্যূনপদলদৌষ, এব চতুর্থপাদে স্তব এবেতি
নিয়মী বাচ্য, কিন্তু নীক্ত ইতি নিয়মে অনিয়মান্দৌষ, তৌ চ "সুখ হি দুঃখালু-
ভবাত্ পর বরম্" ইতি প্রথমপাদপাঠেন "ধৃত স তন্বা স্তব এব জীবতি" ইতি চতুর্থপাদ-
পাঠেন চ সমাধেয়ী ।

ব শস্যবিল বনম্ ॥১০॥

(ব) বিদু ইতি । অথ কাশ্মদ্ সমুদ্বয়ে । তথা চ মরণং দারিদ্র্যজ্ঞাত্বিত্যেত্যর্থ ।
অতএবীভয়ত্বাপি ল্যব্লেপে পশ্বমী । কটরন্তে উভয়ৌমধ্যে কিমিত্যর্থ ।

চারুদত্ত । মগ্নে । নিবিড় অন্ধকারে নীপ দর্শনেব জ্ঞান, ছুঃখ অশু-
ভবেব পবই শূখ শোভা পাশ্ব, কিছ যে ব্যক্তি, শূখেব পব দাবিদ্র্যছুঃখ
প্রাপ্ত হয়, সে শরীরদাবী থাকিয়া মৃত অবস্থায় জীবিত থাকে ॥১০॥

(ব) বিদূষক । মগ্নে । মরণ ও দারিদ্র্য, এই দুইয়ের মধ্যে
কোনটীতে আপনার রুচি হয় ১ ।

विदू । भो वयस्स ! अलं मन्ताविण् (१) । पण्डजण-
सं कामिदविहवस्स सुरलोअपीटसेमस्स विअ पड्डिवच्चंढस्स परि-
कवओ वि दे अहिअदरं रमणीओ (भ) ।

(भ) भो वयस्य । अलं मन्तापेन । प्रणयिजनसं क्रामितविभवस्य सुरलोकपीत-
कवस्यैव प्रतिपञ्चन्द्रस्य परिघयोऽपि न अधिकतरं रमणीयः ।

दारिद्र्यादिति । अवापि वाशब्दं पूर्ववदेव समुच्चय, ल्यब्लोपश्च पञ्चमीद्वयम् ।
मरणस्य वस्तुतः प्रीतिजनकत्वाभावात् भवेद्यत् “रुन्धर्यानां प्रीयमाणं” इति न चतुर्थी
किन्तु मन्थन्विवक्षया षष्ठीव । मरणं कश्चि प्रति हेतुमाह अन्पेति । अन्पकाल
मावस्थितिकत्वात् अन्प केशो यद्यन् तन् तादृशं मरणं किन्तु दारिद्र्यात् न विद्यत
अलं श्रेयी यस्य तत् तादृशम्, दुःखं दुःखजनकम् । हल । तर्हवेद दारिद्र्या ममीप
स्थितमिति भावः ।

अत्र द्वितीयपादे नञ् । दारिद्र्याब्जपोरनात् शाब्दो परिसंख्या, पूर्वार्धे प्रति पञ्च
वाक्यार्थस्य भेदतया वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, उपमानभूतमरणापेक्षया उपमेय
भूतदारिद्र्यास्य आधिक्यवर्णनात् व्यतिरेकयेति पूर्ववदेवामीया सङ्गरः । किन्तु दारिद्र्या
मरणशब्दयोर्मङ्गदुपादानेऽपि न अत्रवीकृतत्वं कथितपदत्वं वा दोषं गत्यन्तरभावात्
दुहे गात्रलकत्वाच्च ।

आप्या जाति ॥११॥

(भ) विदू इति । प्रणयिजनेषु स्निग्धलोकेषु प्रार्थिषु च संक्रामिता दानेन सञ्जा-
गिता विभवा धनानि येन तस्य ते तव, सुरलोकेदेवै, पीता श्रेया अवशिष्टाणि यस्य तस्य
प्रतिपञ्चन्द्रस्यैव, परिघयः एकत्र दारिद्र्यात् अन्यत्र क्षीणता । प्रतिपददृश्यं चरम
दारिद्र्यात्पूर्वार्थम् । अत्रोपमानद्वयम् ।

चारुण्ड । दण्ड । नाविद्या ७ मरण, एते दुःखेन मरणा मरणे
, आनारं डानं नाणे किञ्च नाविद्या नष्टे । कादण, मरणेन दुःखं अल,
आरं नाविद्यादुःखेन शेषं नाष्टे ॥११॥

(१) स तापिर्देषः ।

চারু । বয়স্য । ন-মমার্থান্ প্রতি দৈন্যম্ । পশ্চ—(ম)

‘এতত্তু মাং দহতি যদৃগৃহমস্মদীয়’
‘স্বীণার্থমিত্যতিথয়ঃ’ পরিবর্জয়ন্তি ।

সংশুদ্ধসান্দ্রমদলিখমিব ভ্রমন্তঃ

কালাত্যয়ে মধুকরাঃ করিণঃ কপোলম্ ॥১২॥

(ম) চারু ইতি । অর্থান্ প্রতি অর্থ, অর্থবিষয় ইত্যর্থ । দৈন্য কষ্টম্ ।
এতদিতি । ভ্রমন্ত মদজলপানার্থ স্বস্বকার্যার্থে পরিচরন্ত, মধুকরা
মধুরা, কালাত্যয়ে মদজলসবণাচ্ছপঃকরণ, স শুদ্ধা সান্দ্রা ঘনা মদলিখা দানজল
রংগা যচ্ছিন্ত তাড়শম্, করিণ কপীল হস্তিনা গণ্ডদেশমিব অতিথয় স্বীণা
নষ্টা অর্থা ধনানি যস্য তন্ তথোকম্, ইতি হেতো, অস্মদীয় গৃহম্, যত্ পরিবর্জ-
য়ন্তি পরিবর্জয়ন্তি অন্তত গচ্ছন্তি এতত্ পরিবর্জনমেব তু মাং দহতি সন্নাপয়তি ।

অথ যীতী উপমালঙ্কার তদা সচ্ছন্দসমানার্থতয়া এতচ্ছন্দো বিধেয় এব,
তস্য ঘ প্রাঙ্নিহ্নেশীনাপ্রাধান্যপ্রসীতীর্বাঙ্কগতী বিধেয়াবিমর্গদৌষ, স তু “স্বীণার্থ-
মিত্যতিথয় পরিবর্জয়ন্তি যন্তে” গৃহ দহতি মানিদমেব হন্ত” ইতি পাঠেন সমাধেয় ।
বচনান্তিকা চতুর্থ ॥১২॥

(ড) বিদূষক । সখে । আপনি অচ্ছতাপ কবিরেব না । কারণ,
‘আপনার ধনসম্পত্তি, বন্ধুজন ও প্রার্থিজনে সংক্রমিত হইয়াছে, স্মরণঃ
দেবগণ অবশিষ্টে অংশ পান করিলে পর, প্রতিপদেব চক্রেব জায় আপনান
এই শয়ন, অধিকতর শোভা পাইতেছে ।

(ম) চারুদত্ত । বয়স্য । আমার ধনের বিষয়ে কোন কষ্ট নাই ।
সখে—

পরিভ্রমণকারী ভ্রমরগণ, গাঢ় মদজলের রেণা কানাস্থরে শুষ্ক
হইয়া গেলে পর, হস্তীর গণ্ডদেশে যেমন পরিভ্রাণ কবিয়া যায়, সেই-
রূপ অতিপিণ্ডন, ইহার ধন নষ্ট হইয়া গিয়াছে ইহা- ভাবিয়া যে আমার

विदू । भो वयस्य ! एदे क्वु, दाभीए पुत्ता अत्यकल्ल-
वत्ता वरडाभीदा विअ गोवालदारआ अरखे जहिं जहिं ए
खज्जन्ति तहिं तहिं गच्छन्ति । (य)

चारु । वयस्य !

मत्वं न मे विभवनाशकतास्ति चिन्ता

भाग्यक्रमेण हि धनानि भवन्ति यान्ति ।

एतत्तु मां टहति, नष्टधनाययस्य

यत् मौह्यदादपि जनाः शिथिलीभवन्ति ॥१३॥

(य) भो वयस्य ! एते खलु दास्या, पुत्रा अर्थकल्पवर्त्ता, वरटाभीता इव गोपाल
दारका अरण्ये यस्मिन् यस्मिन् न स्वायन्ति तस्मिन् तस्मिन् गच्छन्ति ।

(य) विदू इति । दास्या पुत्रा इति निन्दाभाव । कल्प्ये इत्युप एव वर्त्तन्त
न तु पूर्वाहादौ भोजनविलाया भोज्यद्रव्यकर्मणापक्षीणत्वादिति कल्पवर्त्ता अणम्यायिन
इत्यर्थ, अर्थाय ते कल्पवर्त्तायति अर्थकल्पवत्ता "अग्निभोज" इत्यादिवत् विष्णुपणस्य
परनिपात, अणम्यायीनि धनानीत्यर्थ अरण्ये वने, वरटा दशनकारिकीटविष्णुपा
(वरुणा, वीरुता इति—दृष्टमया) तार्थ्या भीता, गोपालदारका गोपालका
इव, यस्मिन् यस्मिन् स्थाने गृहे च न स्वायन्त न दृग्गन्ते गोपमुज्ज्वलं च,
तस्मिन् तस्मिन् स्थाने गृहे च गच्छन्ति । निन्दितानि खलु धनानि उपभोगशीलानां
रूपशालामिव गृहे गच्छन्तीति उदारण तया न तदर्थ, शोक करणीय इति भाव ।

अथ शैती उपमालङ्कार । "गन्धीनी वरटा हयो" इत्यमरः ।

वाडी परिव्रज्याग कविद्या याइ एडे घटनाडे आमाके मङ्ग कवि-
तेछे ॥१२॥

(य) विदुसक । मथे । वनेर भितरे बेलतार (वल्लव)
मङ्गनडये शैत गोपवानकस्मिनेर छाइ, एडे वीदीर पो (निन्दित)
अणम्यायी धनसम्पत्ति, येथाने येथाने ना पाइ, सेइथाने सेइथाने दाइ ।

अपि च,

दारिद्र्याद्भियमेति, क्लीपरिगतः प्रभ्रश्यते तेजसः,
निस्तेजाः परिभूयते, परिभवान्निर्वेदमापद्यते ।
निर्विम्बः शुचमेति शोकपिहितो बुद्ध्या परित्यज्यते
निर्बुद्धिः क्षयमेत्यहो निधनता सर्वापदाभास्यदम् ॥१४॥

सत्यमिति । विभवनाशकृता धनक्षयजनिता चिन्ता मे मम नाम्नि, इति सत्यम् ।
कृत इत्याह—हि वस्मात्, धनानि भाग्यक्रमेण भवन्ति पुनर्यान्ति च । त किन्तु,
एतन्मा ददन्ति सन्नापयन्ति, यत् जना नष्टी धनमेवायथो यस्य तस्य निर्धनीभूतस्य
जनस्यैवार्थं, सौहृदादपि प्रक्यादपि शिथिलीभवन्ति । ममापि तथैवेति भावः ।

अत्र भवन्ति यान्तीत्यनेकक्रिययोर्धनानीत्येककर्तृकारकत्वात् दीपकम्, नष्टधना-
यस्येति अप्रभुतनिर्धनमामान्यत्वं प्रभुतकारदक्षप्रसीतरप्रभुतप्रज्ञसा धानयो परस्पर-
निरपेक्षतया स कृष्टिः । तथा पूर्ववदेव वाक्त्रगती विधियाविमर्षदोषः, स तु “यत् सौहृदा-
दपि जना शिथिलीभवन्ति क्षीणार्थकस्य वत सा गुरुः सद्युनोति” इति पाठेन समाधेयः ।

वसन्तिलुका इत्तम् ॥१५॥

दारिद्र्यादिति । दारिद्र्यात् क्रियमेति लज्जा प्राप्नोति, लोके इति सर्वत्र श्रेष्ठः,
समाजे उपयुक्तवैशम्पात्यवहावादिकरणासम्भवादिति भावः । क्लीपरिगती लज्जाप्राप्तः,
तेजसः प्रभावात्, प्रभ्रश्यते स्वधर्मव स्वलितो भवति, लज्जासङ्गीचेन तेजस्कुरण-
स्यैवान्भवदित्याशयः । निर्बुद्धः परिभूयते लोकेतिरस्मिद्यत, तिरस्कारि निस्तेजस्क-
तया प्रतितिरस्कारासम्भवादित्यभिप्रायः । परिभवत् निर्वेदम् आत्मावमाननाम्,
आपद्यते प्राप्नोति, आत्मनि पिडापीडयितेति भावः । निर्विम्बी निर्वेदप्राप्तः, शुच-

चारुप्रसङ्गः । वयस्य । सताष्टे आमाव धनसम्पत्तिनाश इति कोन चिन्ता
नाष्टे । कारण, धन, तागाहमे इह, आवाव राय । किन्तु एहै घटनाई
आमाके मयस्य कवे ९, निर्धनव्यक्तिर अणभवकन इहेतेते, लोक
शिक्षित इहेदा राय ॥१७॥

मेति शोक प्राप्नोति, 'का मन दुःखस्या' इत्येवमवस्थान्तरादित्याशयः । शोकापिहित
शोकावर्तचित्त, बुद्ध्या कर्तव्यज्ञानिन, परिन्यस्यत, शोकातुरस्य उन्मत्तप्रायत्वादित्यभि-
प्राय । निर्बुद्धि कर्तव्यज्ञानहीनस्य, क्षयमेति नाश प्राप्नोति, अकर्तव्यकरणेन
गुरुतरानर्थपातादिति भावः । अतएवोक्त गीतायाम्—“बुद्धिनाशान् प्रणश्यति” इति ।
अर्हा आयथ्यम्, निधनता एका दरिद्रता, सर्वांशमेवापदाम, आस्पद प्रतिष्ठाभ्यान्
प्रयोजिकेत्यर्थ, मूनीभूतत्वादित्याशयः । समापि ईदृगेव ज्ञातमिति समुदितवक्तुयारु-
टन्त्याभिप्रायः ।

अथ निधनता सर्वापदामान्पदम् इति वाक्यार्थ कारणत्वेन सर्वांशेव पूर्व-
वाक्यार्थानपेक्षत इति वाक्यार्थहेतुक काव्यनिर्द्गम् “यत्त्वन्नेतसमानकान्ति” इत्यादि दण्डो-
दाहरणवन्, अप्रस्तुतात् लोकासामान्यात् प्रस्तुतस्य लोकाविशेषस्य चारुदत्तस्य प्रतीते-
रप्रस्तुतप्रशंसा, तथा पूर्वपूर्ववाक्यस्यश्रीप्राप्तादीनां विशेष्यानां परपरवाक्येषु विशेषणत्वेन
स्यापनादेकावत्यन्तरार्थ, “वाप्यी भवन्ति विमला स्फुटन्ति कमलानि वापीषु” इत्यादि
दर्पशांशाहरणवन् । अतएव तत्रैवोक्त “कचिद्विशेष्यमपि यथोत्तरं विशेषणतया स्यापित
मपीहितस्य दृश्यते” इति । एषाञ्च गुणप्रधानभावेनाद्वाद्वाभावात् सङ्करः ।

तथा क्षयमेति इति इकारस्य ङी इति स योऽगपूर्वत्वे ङिपि “प्रके वा” इति पिङ्गलेन
वैकल्पिकगुरुत्वविधानात् न गुरुत्वमिति न हतउत्ततादीष, किन्तु एति इति क्रियाया
वारस्येणोपदानादनवीकृतत्वदीष, तथा परस्मैपदान्नेपदयोर्भेदेन प्रथमैदादेक-

आरंभे देप—

नाशश्च, दारिद्र्यावशतः सर्वत्र लज्जा पाय, लज्जा पाईया प्रभाव
हृष्टेते विचूत ह्य, प्रभावचूत हईया नोबेव तिवशारेव पात्र हईया
पडे, तिवशारेवशतः आश्रमानि अशुभव कवे, आश्रमानि अशुभव
करिदा शोकप्राप्त ह्य, शोकाच्छन्न हईया बुद्धिविहीन हईया पडे,
बुद्धिविहीन हईया परिशेषे पश्य प्राप्त ह्य । अतएव किं आश्रयः ।
एक निर्धनताई समस्त विपदेव कारण ॥१४॥

विदू । भो वयस्य ! तं ज्वेव अत्यकल्लवसं सुमरिञ्च अलं
सन्तप्पिदेण । (र)

चारु । वयस्य ! दारिद्र्यं हि पुरुषस्य—

निवासश्चिन्तायाः परपरिभवो वैरमपरं

जुगुप्सा मित्राणां स्वजनजनविद्वेषकरणम् ।

वनं गन्तुं बुद्धिर्भवति च कलत्रात् परिभवो

हृदिस्यः शोकाग्निर्न च दहति मन्तापयति च ॥१५॥

(र) भो वयस्य ! तमेव अर्थकल्यवर्तं क्लृप्ता अलं मन्तापितन ।

विधा भयप्रकमता कर्तृकर्मवाच्यभेदेन प्रत्यभेदाच्च अपरविधा भयप्रकमता, तथा
शुचम् इति शोक इति च प्रकृतिभेदादन्या भयप्रकमता इति बहव एव भय-
प्रकमतादोषा, एव सर्वापदाम् इत्यत्र नियमार्थक एवमशब्दो वाच्य, किन्तु नीक्त इति
नियमे अनिद्यमाव्यक्षीयथ । एषाच्च पाठपरिवर्तनेन परिहारं सर्वथाैव मूलोच्छेदप्रसङ्ग
इति विरम्यत ।

शार्दूलविक्रीडित इत्यम्—“तृथ्याश्चर्मसजासता भगुरव शार्दूलविक्रीडितम्” इति
लक्षणात् ॥१४॥

(र) विदू इति । पूर्ववदेव व्यख्यानात् अर्थकल्यवर्तं चणम्यायि धनमित्यर्थः ।
सन्तापितन सन्तप्तज्ञतेन चित्तेन ।

निवास इति । दारिद्र्यमिति पूर्वशयस्य सर्वत्वान्वेति । चिन्ताया उर्ध्वमात्मक-
दुश्चिन्तायाः, निवास स्थितिस्तज्जनकमित्यर्थः, दारिद्र्ये इति असंभवविश्वेऽपि उर्ध्वेन
आविर्भवतीति भावः । परपरिभवः विना कारणं परकर्तृकतिरस्कारजनकमित्यर्थः,
दारिद्र्यं हि विना कारणमेव परस्तिगम्भीतीत्याशयः । अपरमन्यविधम, वैरः शत्रुता
तत्कारणमिति तात्पर्यम्, अथस्य वैरः सकारणकम्, दण्डि प्रति वैरन्तु अकारणमेव पर

(र) विदूयुक् । अथ । मेहे म्पुत्रवृष दनाङ्क शरण कविशो, मष्टाप
कना निरर्थकः ।

তদ্ব্যস্ব ! কৃতো ময়া ঋতুদেবতাভ্যো বলিঃ । গচ্ছ, ত্বমপি
চতুষ্পথে মাতৃভ্যো বলিসুপহর । (ল)

করীতীতি ভাব । মিতাণা মুহুদাম জুগুসা নিন্দা তজনকমিত্যর্থ, মুহুদোঃপি
দগ্ধিমকারণমেব নিন্দন্তীত্যমিপ্রাপ । স্বজনানামাক্ষীয়ানা জনানাং তদিতরেষা লীকা-
নাশ্চ বিদেপম্য কারণ জনকম, সর্ব এব বিনা কারণ বিদ্বিপন্যৈশ্য । ঘন গন্য
বুদ্ভির্ভবতি ! চকারম্ভর্থ । কিন্তু কালক্রান্ত ভাষ্যাত, পরিভবন্নিগম্কার তিগ্ম্কার
পূর্বকতত্প্রতিবন্ধজনকমিত্যর্থ । তথা হৃদিস্থ্য গীকাদ্ধি গীকাদ্ধিভূতম অথ চ ন
দহতি ন ভক্ষমাৎ করীতি, কিন্তু সন্তাপয়তি চ ।

অথ দারিদ্র্য হেতু নিবাসাদিকঞ্চ তত্কাণ্য তথ্যৈশ্চৈর্ভেদনাভিধাতাত হেতুনা মাতৃদ্বার
“হৃদিস্থ্য গীকাদ্ধি” ইতি নিরঙ্ক কেবলরূপকম অদ্বিরূপে হেতৌ মত্বপি
দাহরূপতনকাথ্যাভাবেন বিপ্রীক্টি, তথা দহতি সন্তাপয়তীত্যনেকক্রিয়র্থো গীকাদ্ধি
বিলোককর্তৃ কারণত্বাত দীপকম ইত্যেতয়া গুণপ্রধানভাবিনা দ্বারিভাবেন সঙ্কর ।
এব পরিভবশব্দস্য হি পাঠাত কথিতপদতাদীপ, স চ “কলক্রান্তু নিহতি” ইতি
পাঠেন সমাধেয় ।

ঋদি তিষ্ঠতীতি হৃদিস্থ্য “প্রাণিণ মমস্যা কৃতি” ইত্যলুক্ সমাস ।

শিগ্ববিণী হতম—“সমৈরুদ্রৈঃ সিন্ধুনা যমনসমলাগ শিগ্ববিণী” ইতি লক্ষণাত ৥১৫৥

(ল) তদ্বিত । মাতৃভ্যো ব্রাহ্মীপ্রভৃতিভ্য বলি পূজীপহারম উপহর মম প্রতি
নিধিভাবিন প্রদেহি । মাতর ভক্তা ভগ্নন—

চাক্রনত । বয়স্ক । এব দাবিদ্রায়ে, পুরুষেব চ্চিষ্ণার আবাস
জ্ঞান, পরকর্ষক তিবহ্বাবের কারণ, নোকেব সঞ্চ অচ্চপ্রকার শত্রু-
তাব হেতু, বন্ধুজনকর্ষক নিন্দাব কাবণ এবং আত্মীয়জনের সহিত
বিচ্ছেদেব হেতু । বনে বাইতে ইচ্ছা, ইব কিঞ্চ ভাষণা হইতে
তখন তিরস্কাব চলিতে থাকে, আবাব সেই দাবিদ্রা স্বল্পস্থিত
শোকাগ্নিরূপে থাকিয়া একেবারে লুপ্ত কবে না বটে, কিন্তু সৃষ্টি করিতে
থাকে ৥১৫৥

বিদূ। ণ গমিচ্ছাং । [ব]

চারু। কিমর্থম্ ? ।

বিদূ। জদৌ এষ্বং পূজ্জন্তা বি দেবদা ণ দে পসীদন্তি ।
তা কৌ গুণৌ দেবেসু অচ্চিদেসু । [গ]

চারু। বয়স্য! মা মৈবম্ । গৃহস্যস্য নিত্যৌষ্যং
বিধিঃ । [ঘ]

(ব) ন গমিষ্যামি ।

(গ) যত এব পূজ্যমানা অপি দেবতা ন তে প্রসীদন্তি । তন্ কৌ গুণৌ দেবেষু
অচ্চিতেষু ।

“ব্রাহ্মী মাদ্ভৃশ্রী শৈন্দ্রী বারাহী বৈশ্বী তথা ।

কৌমাৰী চৈব চামুগ্ৰা চৰ্চ্চিকৈল্যে মাतरঃ ॥”

(ঘ) চারু ইতি । নিত্যৌষ্য বিধিরিতি । তথা চাঙ্গিকতত্ত্বে স্মার্ত্বেদতম্—

“নায় প্রাতঃশেষ্টেব কৰ্ত্তব্যৌ বলিকৰ্ম্মে চ ।

অনগ্রতাপি সততমন্যথা কিন্দ্রিথৌ ভবেন্ ॥”

ততকালিন্দু মায় কাল এব । অনেবানুপদ বিদূষক আহ—“ঐতন্যা প্রদীপ-
বেলায়াম্” ইতি ।

(ল) তা বয়স্য! আমি গৃহদেবতাদিগকে পূজাব উপহাব দিয়াছি ।
মাও, তুমিও চতুঃপথে বাইয়া মাতৃগণকে পূজাব উপহাব দাও ।

(ব) বিদূষক । আমি যা'ব না ।

চারুদত্ত । কেন ? ।

(গ) বিদূষক । যে হেতু, এইরূপ পূজা বনিলেও দেবতাবা আপনাব
প্রতি প্রসন্ন হন না । সুতবাং দেবতাদেব পূজা করিলে ফল কি ? ।

(ঘ) চারুদত্ত । বয়স্য! না, না, একপ বলিও না । কারণ, এই
কার্য্য গৃহস্থেব পক্ষে অবশ্যকৰ্ত্তব্য ।

তপসা মনসা বাগ্ভি, পূজিতা বলিকৰ্ম্মভিঃ ।

তুপ্যন্তি শ্মিনাং নিত্যং দেবতাঃ কিং বিচারিতৈঃ ॥১৬॥

তদগচ্ছ, মাতৃভ্যৌ বলিমুপহর ।

বিদুঃ । ভোগ গমিস্ত্বং । অসৌ কো বি পতঞ্জীঘ্রদু । মম

উণ বহুগ্ৰহস্ব মব্বং জ্যৈ ব বিপরীটং পরিণমটি, আদংগটা
বিস্র ছায়া, বামাতৌ দক্ষিণা দক্ষিণাতৌ বামা । অসুং অ,
এতায়ৈ পদৌসবেলায় ইধ রাশ্মমগ্নৌ গণিআ বিড়া চেড়া রাশ্ম-

(ম) ভী । ন গমিষ্যামি । অন্য কৌঃপি প্রুজ্যতাম্, মম পুনত্রাংগণস্ব মব্বং
মৈব বিপরীটং পরিণমতি, আদংগতা ইব ক্রায়া বামাতৌ দক্ষিণা দক্ষিণতৌ বামা ।

তপসেতি । দেবতা তপসা উপবাসাদিবৈধিক্তেঃ শন মনসা মানসিকধ্যানেন,
বাগ্ভি স্মবাতিবিবাংক্যৈ বলিকৰ্ম্মভি পূজীপহারদানাदिभि कार्यैश्च नित्यं पूजिता
মন্য, শ্মিনা শ্মালচেতসা জনানা মন্বন্বে, তুপ্যন্তি । অথ বিচারিতৈ বিতর্কিতৈ
কি নিশ্চল ফলাফলবিতর্ক ইত্যর্থ । ফলস্যৈব প্রত্যক্ষদর্শনাৎ নিত্যত্বেন বেদবিধানা
শতি ভাব ॥১৬॥

(ম) বিদুঃ ইতি । আদংগতা দর্পণপতিতা । ক্রায়া প্রতিবিম্বম্, বিপরীত্য
স্বপ্যতি বামত ইতি । বামতৌ ভাগাত দক্ষিণা দক্ষিণভাগামিকা, দক্ষিণতৌ ভাগাত্

কায় মনসা-বাক্যে এবং উপহারদানে দেবতাদিগেব নিত্যই পূজা
কবিনে তাঁহারা, শাস্ত্রচিহ্ন নানবঙ্গিণের প্রতি অবশ্যই মনুষ্ট ইষ্টয়া
ধাঙ্কন, এ বিষয়ে বিচারের প্রয়োজন কি ১।১৬।

অতএব মাম্, মাতৃগণকে যাইয়া পূজাব উপহাব দাও ।

(ম) বিদুঃক । মঃথ । আনি যাইব না, অথ কোনও লোককে
নিমূৰু কর । কাবণ, বস্তুতঃ যাহা দেহেব বামভাগ, দর্পণপতিত প্রতি-
বিম্বের তাহা যেনন দক্ষিণভাগ এবং যাহা দেহের প্রকৃত দক্ষিণভাগ,

বল্লাহা অ, পুরিমা সञ्চরन्ति । তা মণ্ডুঅলুডস্স কালমপ্পম্স
মুসিঅো বিঅ অহিমুহাবদিদো বজ্জী দাণি' ভবিস্সা' । তুম'
ইধ উববিট্টো কি' করিস্সামি ? । [স]

চারু । ভবতু । তিষ্ঠ তাবত্ । অহ' সমাধি' নির্বর্ত-
য়ামি । [হ]

অন্যত্র एतस्या प्रदीपवेलायाम इह राजमाने गणिका विना चेष्टा राजवल्लभाय पुरुषा
सञ्चरन्ति । तत् मण्डुकलुअस्य कालसर्पस्य मृपिक इव अभिमुखोपतिती वश्य इदानी
भवित्थामि । त्वमिह उपविष्ट किं करिष्यसि ? ।

वामा वामभागान्तिका । तथा च शरीरस्य यो वामभाग दर्पणपतितप्रतिबिम्बस्य स
दक्षिणभागे भवति यथ दक्षिणभाग दर्पणपतितप्रतिबिम्बस्य स वामभागे भवतीति
दृष्टव्यम् । विष्टा वक्ष्यमाणलक्षणा, चेष्टा महाजनकिङ्करा । मण्डुकलुअस्य मर्द्ययितु
भेकमभिलषत ।

अत्र गणिका विष्टाचेष्टा राजवल्लभाय इत्यनेन वसन्तमेना विष्ट चेष्ट शक्रागणा प्रवेश
सूचित, । “नानुचित विज्ञप् पात्रम” इति भरतीकौ ।

(स) चारु इति । समाधि मार कालीनध्यानजपादिकम निर्वर्त्तयामि निष्पाद-
यामि । ततो समित्थमीति भाव ।

তাহা যেমন দর্পণপতিত প্রতিবিম্বের বামভাগ হয়, সেইরূপ 'আমাব
সমস্তই বিপবীতভাবে পবিত্রত হয়। আরও কাবণ আছে—এই
প্রদোষকালে এই বাজপথে বেষ্ঠা, লম্পট, ভৃত্য ও বাজপ্রিয় পুরুষগণ
বিচরণ করে। স্তত্রাং ভেকনোভী কালসর্পের নিকটে মুষিকের আয়,
আমি কাহাবও সম্মুখে পড়িয়া এখন তাহাব বণ্য চইব ? তুমি এখানে
বসিয়া কি করিবে ? ।

(হ) চারুদত্ত । হউক, তুমি থাক . আমি সাহসসূক্ষ্মা সম্পা-
দন করি ।

नेपथ्ये । तिष्ठ, वमन्तसेने ! तिष्ठ । [च]

ततः प्रविशति विट-शब्दो-चेट्टं ग्दुगलमाना वदन्मनेना । (क)

विटः । वमन्तसेने ! तिष्ठ तिष्ठ ।

किं त्वं भयेन परिवर्तितमौकुमार्या

नृत्यप्रयोगविशदौ चरणौ क्षिपन्ती ।

उद्दिग्ध-चञ्चल-कटाक्ष-विस्मृष्ट-दृष्टि-

व्याधानुसारचकिता हरिणीव यामि ? ॥१७॥

(घ) नेपथ्य इति । नेपथ्यात् विटस्योक्तिरियम् ।

(क) तत इति । विटशब्दकारयोर्लक्षणमुक्तं माह्व्यदप्ये—

“सर्भोग्हीनसम्पद्विदम् धूर्तः कर्त्तुं कदेश्च” ।

वैशेष्यचारकुशली वास्यी मधुरीऽद्य बहुमतो मीढ्याम् ॥”

“मदमुखतामिमानी दुष्कृतं दयंस युक्त ।

सोऽयमनुदाघाता शब्दः श्वान्, शकार इत्युक्तः ॥”

वाङ्मये न तान्दव्यशकारपाठित्वादेवान् शकार इति मज्ञा । चेदम् शकारस्य भयः ।

किमिति । त्वं भयेन, परिवर्तितं नृत्यं मौकुमार्यं वमन्कौमलता मन्त्ररगमन

यथा मा, नृत्यप्रयोगे-विशदौ दक्षौ, चरणौ, क्षिपन्ती मत्तं पातयन्ती, उद्दिग्ध

उद्दिग्धचक्रा अतएव चञ्चला कटाक्षा यच्चिन् कर्मणि तदयथा स्यात्तथा विस्मृष्टा

निक्षिप्ता दृष्टी यथा मा ताडयती मती, व्याधय अनुसारेण पथाद्वापनेन चकिता वना,

हरिणीव किं कथं यामि । अस्मिन्नास्ति ते किमपि भयमिति भावः ।

अथ शीतो लपमानश्चरः । तथा हरिणी यति त्वन् यामि इति पुरुषभेदान्

(क) नेपथ्या । धाम, दमष्टमना ! धाम ।

(घ) उन्नम्य दमष्टमना एवः ताशर पञ्चा पञ्चा विट, वक्रावृ

ज्ञाशर प्रदेव ।

विटः । दमष्टमना ! धाम धाम ।

ଶକାର: । ଚିତ୍ତଃ ସମନ୍ତଶେଷିଣି ! ଚିତ୍ତଃ । [ସ୍ଵ]
 କିଂ ଯାଶି, ଧାବଶି, ପଳାୟଶି, ପ୍ରକ୍ଷୁଲନ୍ତୀ
 ବାଶୁ ! ପଶୌଟି ଗା ମଲିଶଶି, ଚିତ୍ତଃ ଦାବ ।
 କାମେଣ ଦଞ୍ଚନ୍ତି ହୁ ମେ ହନ୍ତକେ ତବଶୀ
 ଅହାରାଶିପତିତମିବ ମାମସ୍ଵରୁଡ଼ମ ॥୧୮॥

(ସ୍ଵ) ଚିତ୍ତଃ ସମନ୍ତଶେଷିଣି ! ଚିତ୍ତଃ ।

କିଂ ଯାମି, ଧାବମି, ପଳାୟମି, ପ୍ରକ୍ଷୁଲନ୍ତୀ
 ବାମୁ । ପ୍ରଶୌଟି ନ ମଲିଷ୍ୟମି, ଚିତ୍ତଃ ଦାବତ୍ ।
 କାମେନ ଦଞ୍ଚନ୍ତି ଯତ୍ନୁ ମି ହନ୍ତକେ ତପସ୍ଵି
 ଅହାରାଶିପତିତମିବ ମାମସ୍ଵରୁଡ଼ମ ॥୧୮॥

“ଲତେବ ରାଜସି ତନ୍ଵି ।” ଇତି ଦର୍ପଶୌଦାହତବତ୍ ଭଗ୍ନପ୍ରକ୍ରମତାଦୌଷ, ଯ ଯାତା’ ଇତି
 ଯାତେନ ସମାଧିୟ । ‘ଯାତା’ ଇତ୍ୟଦାପି ବର୍ତ୍ତମାନ ଏବଂ କ୍ରମନ୍ତ୍ୟ ଇତି ନାନୁପପତ୍ତି ।

ସମନ୍ତାଦିଲକା ଇତ୍ୟମ୍ ॥୧୭॥

କିମିତି । ହି ବାସୁ । ବାଳି । କି କଥମ୍, ଯାମି କଦାଚିତ୍ ମନ୍ଦ ବଚ୍ଚମି
 କଦାଚିତ୍ ପ୍ରକ୍ଷୁଲନ୍ତୀ ଉନ୍ମନ୍ନସ୍କତଯା ସିନ୍ଧ୍ୟାମାତ୍ ସ୍ଵଲିତପଦା ସତୀ ଧାବମି ଦ୍ରୁତ ଗଚ୍ଚମି,
 ପଳାୟମି କଦାଚିତ୍ତଃ ‘ଲୁକ୍ଷାସିତା ଗଚ୍ଚମି, ସ୍ଥିର ଗଚ୍ଚନ୍ତିଶାସ୍ୟ’ । ଅସ୍ମାନ୍ ପ୍ରତି
 ପ୍ରଶୌଟି । ‘ଅବସ୍ଥାନେଽପି ନ ମଲିଷ୍ୟମି, ଅତଏବ ଚିତ୍ତଃ ଦାବତ: ଯାବତ କାଳ ବୟ ହନ୍ତକ୍ୟ
 ବ୍ରମ ଇତି ଭାବ’ । ଅହାରାଶୀ କାହଲଗ୍ରାସିପୁଞ୍ଜି ପତିତ ମାମସ୍ଵରୁଡ଼ମିବ, ତପସ୍ଵି
 ଉଦ୍ରମ୍, ମି ମମ ହନ୍ତକ୍ୟମ୍, କାମେନ କାମାନନ୍ତମ୍, ଦଞ୍ଚନ୍ତି ଯତ୍ନୁ, ଅତଏବାୟମସ୍ମାକ୍ ମହାଲୀ-
 ଯକ୍ ଇତି ଭାବ ।

ତୁମି ଗମନେବ କୋମଳତା (ମନ୍ଦଗମନ) ପରିତ୍ୟାଗ ବାସିନୀ, ନୂତନାକାଶ୍ୟୋ
 ନିମ୍ନ ଚରଣଯୁଗଳେ ନିକ୍ଷେପ କରନ୍ତଃ, ବାସିନୀର ଅରୁମ୍ଭବେ ମହତ୍ତ୍ଵ ହରିଶୀବ
 ଗ୍ରାସ, ଉଦ୍ଘେଗବାଞ୍ଚକ ଚକ୍ରମ ବଟାଙ୍ଗେ ନୃପିପାତ ବାସିନୀ, ଭୟେ କେନ ପଳାୟନ
 ବାସିନୀ ? ॥୧୯॥

চেট । অজ্জুকে । (১) চিট্ চিট্ । [গ]
 উচ্চাশিতা গচ্ছশি অন্তিকা মে
 শংপুস্পপুচ্ছা [২] বিদ্র গিম্হমৌরী ।
 ঐবগ্গদী গামিঅভট্কে মে
 বম্হে গহে কুকুডগাবকে ব্ব ॥১৮॥

(গ) অজ্জুক । তিট্ তিট্ ।

উচ্চাশিতা গচ্ছশি অন্তিকা মে সম্পূর্ণপবেব যীশ্মমথুরী ।

অবদগ্গতি স্বামী ভদ্রারকৌ মে বনে গত কুকুটগাবক ইব ॥১৮॥

অথ যথা কথঞ্চিদুপমালদ্বার । “বান্ধা স্যান্ বান্ধ ” ইত্য নাক্ষয়ীক্কাবমর ।

“শকারাণা শকাটীনা শকারী সম্পূর্ণ্যজপেত ইতি সাহিত্যদর্পণাত্ শকারস্যৈয়
 শকারী ভাষা । তালব্যশকারবহুলত্বাৎইবাম্যা শকারীতি স জ্ঞা ।

বসন্ততিলকা প্রথম ॥১৮॥

(গ) চেট ইতি । অজ্জুক গণিক । “নাগ্য়ীকৌ গণিকাচ্চুকা” ইত্যমর ।

উচ্চাশিতা ইতি । মে সম অন্তিকা জ্যেষ্ঠা ভগিনী প্রমুখা শকারিণ কাম্যমান
 তথা জ্যেষ্ঠা ভগিনীষ সম মাননীয়ত্যাশয়, সম্পূর্ণ্য বরমা পরিপূর্ণ্ভূতী পশৌ
 যম্যা সা তদ্বদব বিসারিবিচিৎশাটীম ইতদেহত্বাদিতি ভাব যীশ্মমথুরীব তথৈব
 কামিনে ক্কাগ্গদীভূতত্বাদিস্বভিপ্রায় । যীশ্মমথুরীষ চি মথুরা ক্কাগ্গতা গচ্ছশীতি দ্রষ্ট

(খ) থকাব । থাম বসন্তসেনা । থাম ।

ভূনি এনিব এনিব পড়িতে পড়িতে যাইতেছে কেন / দৌড়াইতেছে
 কেন / এবং পলাইতেছে কেন / । বালিকে । প্রসন্ন হও মবির না
 একটু থাম । জন্ম কাঠরাশির মধ্য পতিত নাশপথের ছাদ আনার
 ক্ষয় জন্ম, কামান্দন দ্রষ্ট হইতেছে । ১৮।

(গ) ভূনি । ওহ বেষ্ঠা । থাম থাম ।

(১) অজ্জুক । (২) শপুস্পপুচ্ছা ।

বিট' । বসন্তসেনে ! তিষ্ঠ তিষ্ঠ ।

কি' যামি বালকদলীব বিকম্পমানা

রক্তাংশুক' পবনলীলদশ' বহন্তী ।

রক্তীত্পলপ্রকরকুট্‌মলমুত্‌স্‌জন্তী

টঙ্কৈর্মন.শিলগুহৈব বিদার্যমাণা ॥২০॥

ব্যম্ । উত্তম অস্যা সজ্জাত ইত্যুচ্চাসিতা অতীবমীতা গচ্ছতি । অকারণমিতদিত্তি
 ভাব । তব হেতুমাহ—বনে গত অরণ্যে স্থিত, কুকুটস্য স্বনামঘ্যাতপচ্ছবিগ্ৰহস্য
 শব্দক ইব, ভগ্নরকৌ রাত্না রাজিব প্রভাবশ্চলীত্বার্থ ম মম স্বামী প্রমু, অববল্যতি
 ত্বদর্ঘ্য সমস্প্রম গচ্ছতি ।

শকারম্ভব্যতয়া অস্ম্যপি শকারবর্দেব শাকারী ভাষা । বহুভঙ্গী চ অতএবাব উপমাশু
 অনীচিল্যদৌষ সহনীয় । অন্তিকা ভগিনী জ্যেষ্ঠা" ইত্যমর ।

ইন্দ্রবজ্রা হুতম—“স্যাদ্ভিবজ্রা যদি তৌ জগৌ গ ” ইতি লক্ষণান্ ॥১৮॥

কিমিতি । টঙ্কৈ পাষণবিদারণাস্ত্রৈ বিদার্যমাণা মন শিল্লা অস্যা অস্মীতি
 মন শিল্লা অশ আদিত্বাদতি স্মিয়ামাপ্রত্যয় সা জানৌ গুহা চেতি মন শিল্লাগুহা
 কক্ষধারয় পূর্বপদপুবদ্রাব । ক্লেচ্চিসু মন শিল্পমেন শব্দমাচরণ । মন শিল্লাবিদারণ
 হি ততী রক্তা আভা প্রসবতীতি সাহস্র্য সহচ্ছত । সা ইব, রক্তীত্পলস্য য প্রকার

তুমি আগাব জ্যেষ্ঠভগিনীব মত , স্তববাং গ্রীষ্মকালে সম্পূর্ণপক্ষা
 ময়ূরীব মত ভীত হইয়া অকাবণ পলাইতেছ । বনস্থিত কুকুটশিশুব ছায়া,
 আগাব রাজতুলা প্রভূ (ভোগাব জন্ত) দৌড়াইতেছেন ॥২০॥

বিট । বসন্তসেনা ! থাম থাম ।

টঙ্ক-(সাবল) ছায়া বিদার্যমাণ মনঃশিলাব গুহাব ছায় বক্তোং-
 পনেব মুকুলশমূহ নিপাতিত করিতে কবিত্তে এবং বায়ুকম্পিতাকুল বস্ত্রবর্ণ
 বস্ত্র ধাবণ কবিয়া নৃতন কদলীব ছায় কম্পিত হইতে হইতে যাইতেছ
 কেন ? ॥২০॥

शकारः । चिद् वसन्तशिणिण ! चिद् । [च]

मम मद्यणमगङ्गं मन्महं वद्व्यन्ती

शिणि अ शद्यणके मे शिद्मं आक्खवन्ती [१] ।

पश्लशि मद्यभीदा पक्खन्ती खलन्ती

मम वशमणुजादा लावणशोव कुन्ती ॥२१॥

(घ) तिष्ठ वसन्तसेनिके । तिष्ठ ।

मम मदनमनह मन्मथ वद्व्यन्ती

शिणि च शयनके मे निद्रामाक्षिपन्ती ।

पश्लसि मद्यभीता पक्खलन्ती खलन्ती

मम वशमनुजाता लावणस्यैव कुन्ती ॥२१॥

समूहस्य कुटुम्बल ग्राहयत मुकुलवन्दम्, उत्सृजन्ती शमभवेन भूमौ पातयन्ती, तथा पवनेन वायुना लीलापञ्चला दशा प्रान्तवर्द्धितस्य लक्ष्मिणि यस्य तत् तादृशम्, रक्षायक लोहितवस्त्रम्, वद्व्यन्ती धारयन्ती, अतएव बालकदलीव नवीनरम्भायष्टिरिव, विकम्पमाना सती किं कथं यासि । नास्ति ते कम्पकारणमिति भावः ।

अथ शैलीरूपमयोर्मिथो निरपेक्षतया स सृष्टिः । बालकदलीवति कम्पनाश्च एव सादृश्यमिति बालकदलीवस्य याहीत्वेन सध्वत्वाभावात् न पूर्ववद्गमप्रकमतादीषु ।

“टड” पाषाणदारुण ” इत्यमरः । वसन्ततिलका इत्तम् ॥२०॥

ममेति । मम मदन मदनविगम् वद्व्यन्ती उपशैवनाभ्यामित्याशयः । शिणि शब्दो, शयनके शय्यायाम् मे मम निद्राम्, आक्षिपन्ती सञ्चिन्नाद्वारा आकर्षन्ती निवा-

(घ) शकारः । धाम, वगल्लगेना । धाम ।

तूमि आमात्र कामवेगं वर्द्धितं करिशा, वाञ्छिते शक्याय आमात्र निद्राव व्यापातं जन्माश्रित्तं, एतन्न पञ्चिते पञ्चिते भवे पनाश्रित्तेह, तथापि,

(१) पक्खिन्ती ।

विटः । वसन्तसेने ।

किं त्वं पटैर्मम पदानि विशेषयन्ती
व्यालीव यामि पतगेन्द्रभयाभिभूता ।

रयन्तीत्यर्थं, इदानीं च अस्मद्भयभीता प्रकृतलन्ती त्वरया खलितपदा सती, प्रसरसि अपहृत्य अपहृत्य गच्छसि, तथापि रावणस्य कुन्तीव, मम वश धारणीयत्वेनाधीनताम्, अनुयाता प्राप्ता नाम्थव सन्देह इति भावः ।

अथ यथा बाम्बविकसाहस्याभावाद्गोपमालङ्कार, पृथगर्थत्वाभावाच्च न 'पकडलन्ती खलन्ती' इत्यत्र यमकम्, तथैव उन्मत्तवदुर्देह्याभावेन श्रोतुरुद्देशाजलकतया रसापकर्षकत्वाभावात् "मच्छमणह मम्मह" इत्यादौ नार्थगतपुनरुक्ततादोषः । अन्त्यानुप्रासस्तु स्यादेव तद्विचित्रसत्त्वात् ।

शकारवचनस्य चेत्यमेव गीतिरालङ्कारिकनियमनिबन्धा । यथा पृथ्वीधरधृतम्—

"अपार्थमक्रम व्यर्थं पुनरुक्तं हतोपमम् ।

लीकन्यायविरुद्धश्च शकारवचनं विदुः ॥"

युक्तिशालेयमवधेय—राज्ञो भोग्यवनिताभाता हि नाम शकारः । अतएव हि राजा परमवर्ध्वरेऽपि तद्विद्वन्तर्मवाद्दर्शयति, तेन चाभौ महतीमेव दाम्भिकतामात्मनि पुष्पाति, अपरकर्तृकस्वभागनीभोगमप्यर्त्तशेन महते, परमवर्ध्वरतया च उन्मत्तवद्वैव युक्तमयुक्तं वा अगणयन् यथा तथैव प्रलपति, यथैष्ट व्यवहरति आत्मनः प्रभुत्वमहिमानश्च स्वापयति, लीकश्च तं घृणाभयाभ्यां पश्यति । अतएव च अत्रान्वभाषिणि क्वे "अथ शकारवकार भाषते" इति सादृश्यमुक्तेन लीकवादः ।

अथ च मच्छ इत्यादिकं पकडलन्ती खलन्ती इति च पुनरुक्तम् । मच्छभीदा इति मच्छशब्दो व्यर्थः । लावण्यमिव कुन्ती इति च हतोपमम् । एवमन्ववाप्युपमेयम् ।

मालिनी वृत्तम्— "ननमयययुतेय मालिनी भौगिलीक" इति लक्षणात् ॥२१॥

कृष्ठी येनन द्रावणेव वशतापन्न हृष्ट्याहिलेन, सेहैरूप तुमि० आमार वशतापन्न हृष्ट्याह ॥२१॥

वेगादहं प्रविष्टतः पवनं निरुन्ध्यां (१)

त्वन्नियहे तु वरगात्रि । न मे प्रयत्नः ॥२२॥

शकारः । भावे । भावे । (ङ)

(ङ) भाव । भाव ।

किमिति । त्वम्, पदैस्त्वङितपदन्वार्थं, मम पदानि पदन्व्याप्तान्, विष्णुपथन्ती अति क्रामन्ती मत्तोऽपि द्रुत पदन्व्याप्त कुर्वतीत्यर्थं, पतगेन्द्रात् गरुडान् भयन अभिभूता, ध्यान्ती सर्पी इव, किं यामि गच्छसि ? । हे वरगात्रि । उत्तमशरीरि । अहं वेगात् प्रविष्टतो धावित सन्, पवन वायुमपि, निरुन्ध्या निरोद्धुं शक्तुयाम्, किन्तु तव नियहे तद्देव वेगात् गत्वा बलपूर्वकधारण मे मम प्रयत्न प्रवृत्तिर्नास्ति, कोमलाया बलप्रयोगी नोक्ति इत्यत स्वयमेवास्माक मनीरथ पुर्येति भावः ।

अथ पवननिरोधात्तन्वन्धेऽपि ततस्तन्वन्धोत्तोरतिशयोक्तिरलङ्कार, श्रौती उपमा च अन्वयी परम्परनिरपेक्षतया संसृष्टि । तथा व्याखी याति, त्वन्तु यामि इति पुरुष भेदान्प्रप्रक्रमतादीप स न “यातीरगीव पतगेन्द्रभयाभिभूता” इति पात्रेन समाधेय ।

निरुन्ध्यामिति “समर्थनाग्निधोश्च” इति शकार्थे समी ।

वसन्ततिलका वचम् ॥२२॥

(ङ) शकार इति । भावयति चिन्तयति गूढतत्त्वमिति भावो विद्वान् । विट प्रति सत्त्वन्धोधनम् । “भावी विद्वान्” इत्यमर ।

विटि । वसत्यसेना । तूनि कृत पदश्लेषे आमार पदश्लेष अति-क्रम कविद्या, गरुडभूतयातिभूत सर्पीर छात्र केन याईतेछ ? आम्नि बेणे धावित इहेने, वायूकेऽ आवक करिते पात्रि, किञ्च इन्धवि । बेगे याईदा वनपूर्वक तोमाके धरिते आमार प्रवृत्ति इय ना ॥२२॥

(ङ) शकारः । पठित । पठित । ।

(१) न रुन्ध्याम् ।

एशा नाणक-मूगि-काम-कशिका, मच्छागिका नागिका,
गीष्णागा, कुलगागिका, अवगिका, कारुण्य मञ्जुगिका ।

एशा वैशवङ्ग, सुवेगणिलभा, वैगङ्गणा वैगिभा,

एशे शे टगणामके मरु कले, अज्जावि मं गिच्छटि ॥२३॥

एशा नाणक मीधि काम कशिका, मक्यागिका, म्नागिका,

निगांशा, कुलगागिका, अवगिका कामस्य मञ्जु पिका ।

एशा वैशवधू, सुवेगणिलया, वैगङ्गणा, वैगिका

एतास्यै दश नामकानि मया कृतानि, अथापि मां निश्चति ॥२३॥

एशा इति । एशा इत्यमता, नाणक मुद्राधिष्ठितनिष्कादिक मुष्पाति धौरय
तीति नाणकभीषो धौर, तस्य काम कामवेदनां कशति द्विनन्नि रव्या निवर्त्तयतीति
कशघातो पधादित्त्वदधि स्ताघे कप्रत्यय निशामाप्रत्यय । धौरादीनामेव प्रायेण
वैश्यावङ्गभवादिभि भाव । तथा च दर्पणे—“तस्करा पण्डूका मूर्खा दुःखप्राप्तयान्मया ।
लिङ्गिनश्चक्रकामाद्या आर्मा प्रायेण बह्वभा ॥” मक्यान् अश्रति खादतीति मक्यागिका,
वैगङ्गणा वाक्ये नैव मन्वमांसखादनादित्याशय । म्नागिका नृत्यकारिणी । निर्निथयिन
नाश अधपातो नरकगतित्यस्या मा । कुल नायकवश स्ववश वा पातकेन नाशय-
तीति सा । अवशैव अवगिका प्रचुरदानेनापि कस्यापि वशतामनापदा । अयन्तु वैश्या-
न्वभाव । कामस्य कामस्यवहारस्य, मञ्जु पिका पेटिका, यथा पेटिकाया वसनभरणादिकं
स्थाप्यते, तथैव वैश्याया सर्वे कामस्यवहारा विधावा स्थाप्यन्त इति भाव । एशा वैशस्य
वैश्यालयस्य धू स्त्री वसन्तसेना सुवेशानां वसनभूषणादिभि श्रीमन्वैशाना निलया अथयी
भूता । तथा वैशस्य वैश्यालयस्य अङ्गना स्त्री तया विशति कामनिश्चितमिति वैशिका ।
मया एतानि अस्या वसन्तसेनाया, दश नामकानि कृतानि पठितानि, अथापि वृद्धानी

एहै वैश्यालयस्येव धू—क्षौवगणेर कामनाशिनी, मञ्जुभोजिनी, नृत्य-
कारिणी, निश्चित नरकगामिनी, नायकगणैव कुजनाशिनी, मकलेव अवस्था,

বিট: । প্রসরসি ভয়বিল্বা কিমর্থ
 প্রচলিতকুণ্ডলঘৃষ্টগণ্ডপাশ্বা ।
 বিট-জন-নখ ঘট্টিত্ব বীণা
 জলধর-গর্জিত-ভীত-সারসী৷ ২৪৥

সপি মা ন ইচ্ছতি রমণ্যদিতি শিষ: । তথা চ দশনামাদিপাঠে দ্বেতাপি তুথতি পাঠ-
 কস্য মনোরথং পুর্যতি চ, ইয়নু ন ; সুতরা মহদ্বিদমনুচিতমিতি ভাব ।

“নাথকম্ (লী) মুদ্রাচ্ছিত্তিনিকাদি” ইতি শব্দকল্পদ্রুম: । “বৈশী বৈশ্বাজন-
 সমাশ্রয়:” ইত্যমর: । বৈশ্বধুরিতি নির্দেশমাব’ ন তু নামানগতম্ । অতএব
 নৈকাদশনামাপত্তি ।

শার্দূলবিকীড়িত ইত্যম্ ॥২৩॥

প্রসরসীতি । বৈগৈন গমনাত্ প্রচলিতাভ্যা কুণ্ডলাভ্যা ঘৃষ্টী গম্ভরী। পাশ্বৌ যম্বা:
 মা, অতএব বিটজনম্ব কলাকুশললীকস্য নস্বৈ: ঘট্টিতা সন্নাডিততন্বী বীণা ইব, তথা
 জলধরগর্জিতেন মেঘগর্জনেন ভীতা, সারসী পশ্চিনীব, ভয়েন বিল্বা বিহ্বলা সতী, কিমর্থ
 প্রসরসি পলায়সি অপরসতি চ ; নাস্তি তে ভয়কারণমিতি ভাব: ।

অথ মালোপমালদ্বার: ।

পুষ্টিতায় ইত্যম্—“অযুজি ন যুগরেফতী যকারী যুজি চ নজী জরগায় পুষ্টিতায়”
 ইতি লক্ষণাত্ ॥২৪॥

কামের পেটিকা (পেটরা), হুবেশের আধার, বেশালয়ের রমণী এবং
 যুবকগণের চিত্তপ্রবেশিনী । এই আমি ইহার দশটী নাম করিলাম
 (নশ নামের স্তব পাঠ করিলাম), এখনও আমাকে ইচ্ছা করিতেছে
 না ! ॥২৩॥

বিট । কর্ণের কুণ্ডল দুইটী চলিতে থাকিয়া তোমার গওনয়ের পার্শ্ব
 ঘর্ষণ করিতেছে , এই অবস্থায় তুমি, ভয়ে বিহ্বল হইয়া, নৃত্যগীতাভিঙ্গ

শকার: । ভ্রাণজ্ঞপ্তবহুভূষণশ্চমিগ্ন'
 কিং দৌবদৌ বিশ্ব পলাশ্চগি লামভীতা ।
 এগে হলামি গহগতি জধা হনুমে
 বিশ্ণাবশুগ্ন বহিগি' বিশ্ব ত' শুভহ' ॥২৫॥

চেট: । লামেহি অ লাম্রবল্লহ' তো ক্বাহিগি মচ্চুম'শক' ।
 এদেহি' মচ্চুম'শকেহি' শুগ্নআ মলত্র' ণ শিবন্তি ॥২৬॥

ভ্রাণজ্ঞপ্তবহুভূষণশ্চমিগ্ন
 কিং দ্রৌপদৌ পলায়সে রামভীতা ।
 এষ হরামি সঙ্ঘসিতি যথা হনুমান্
 বিশ্বাবসীম' গিগীমিব তা সুভদ্রাম্ ॥২৫॥

রম্য চ রাজবল্লভ তত খাদিত্বসি মত্ম্যমাসকম্ ।
 এতাম্বা মত্ম্যমাংসাম্বা শ্রীগৌ মতক ন সিবন্তে ॥২৬॥

ভ্রাণ ইতি । 'ভ্রাণজ্ঞপ্তবহুভূষণশ্চমিগ্ন' ইত্যেব রূপে যৌ বহুনা ভূষণানা শব্দস্তনে মিশ্র
 যুক্ত যথা স্নাতুয়া, রামভীতা দ্রৌপদৌ কিং কথ পলায়সে । ইতি হতীপমম্ । এষ
 সঙ্ঘম্, যথা হনুমান, বিশ্বাবসীম' সিংহজাতীয়নৃপতিবিশেষস্য ভগিনী তা প্রতিহা সুভদ্রা
 মিব সঙ্ঘসা সপদি ত্বা হরামি ইতি । ইদমপি হতীপমম । যথা 'ইবেতি পুনরুক্তম্'
 ইতীতি অর্থম্ ।

বচনতিলকা টপম্ ॥২৫॥

লোকেব মথসস্তাডিত বীণাব স্তায় এবং মেঘগর্জনে ভীত সাবসপশ্বিনীব
 স্তায় কি নিমিত্ত সবিস্ময়া হইতেছে ? ॥২৪॥

শকাব । বহুতব অলকাবেব ঝগ্ ঝগ্ শব্দ হইতেছে এই অবস্থায়
 তুমি, রায়ভীত দ্রৌপদীর স্তায় কেন পলায়ন করিতেছে ? যেমন হনুমান্

বিট: । ভবতি ! বসন্তসেনে ।

কি' ত্ব' কটীতটনিবেশিতমুহহন্তী
 তারাবিচিত্ররুচিরং রশনাকলাপম্ ।
 বক্লেণ নির্ময়িতচূর্ণম্নন:শিলে
 ত্বস্তাঙ্কুতং নগরটৈবতবত্ প্রয়াসি ॥২৩॥

রময়তি । রাজ্ঞো বক্রম শ্যালত্বাত্ প্রিয়ম্ । এতেনাস্থীতমল ধ্বনিতম্ । রময়
 রমণেন আনন্দয় । তত কারণাত্, মন্যমাশ খাদিত্যসি , অস্থানুৎপাদিতি ভাব ।
 মন্যমাশনু বেগ্যানামতীব প্রিয়মিতি প্রাগ্বেকম্ । এতাম্ভ্যাম, অস্য সৃষ্টিতাম্ভ্যা
 মন্যমাশাম্ভ্যা হেতুভ্যাম্, শান কুর্কুগ, স্ততক শব ন সেবন্তে অন্তব গলা ন
 খাদন্তি । অস্য সৃষ্টি এতাবন্নি মন্যমাশানি বিদ্যন্তে যথা মন্যণেন পূর্ণোদরা কুর্কুগ
 অন্তব গলা শবমাশানি ন খাদন্তীতি সূচিতম্ । নীচপীড়মেবৌকমিদম্ ।

“প্রতিপাদ চতুর্হুগমাৎ সাত্বা সমক হন্দ” ইতি পৃথ্বীধর । কিন্তু তৃতীয়
 পাদস্য খৌঃশমাৎবলদর্শনেপি “হ্” “ক্” ইত্যকারদ্বয়স্য লঘুত্বস্বীকারাচ্চতুর্হুগমাৎবল
 সিদ্ধি । তথা চৌকম্—

“এ খৌ কারো হুলন্তস্বী যুত্বী বাপ্যপদান্বিতী ।

দৌর্ঘাত্ পগৌ লঘু স্যাতা হন্দোনিচিতিভাষয়া ॥” ইতি ॥২৬॥

কিমিতি । কটীতটে নিবেশিত স্থাপিতম্, তারামিন্ৰংঘ্রাকারবিহ্নৈ, বিচিত্র
 আয়ত্থ্য অতএব রুচিণী মনৌহরম্ভম্, রশনাকলাপ কাঙ্ক্ষীকপম্ভুৎপম্, উহহন্তী ধার-

বিশ্রাবস্ব ভগিনী সেই স্ততপ্রাক হবণ কবিগাছিল, আমিও সেইরূপ
 হঠাৎ তোমাকে হরণ কবির ॥২৫॥

ভৃত্য । রাজ্যার প্রিয়ঘরনের সঙ্গে তুমি জৌড়া কর, তাহা হইলে
 তুমি মনস্ক-মাংস খাইতে পারিবে । (ইঁহাব বাড়ীর) মনস্ক-মাংসে সম্বুধে
 হইয়া কুকুরগুলি আর শবের ধারে যায় না ॥২৬॥

शकारः । अहो हि चण्ड' अहिशालिअन्ती
 वखे (१) शिआली विअ कुकुलेहिं ।
 पलाशि शिग्वं तुलिदं शवेगं
 शवेगणं (२) मे हलअं हलन्ती ॥२८॥

अद्याभियण्डमभिसार्यमाणा वने शगालीव कुङ्कुरैः
 पलायसे शीघ्रं त्वरितं सवेगे महान् मे हृदयं हरन्ती ॥२८॥

यन्ती, तथा निर्मदिता निर्मण्य आमर्हः। शिआ चूर्णां चूर्ण्यता मन शिला यत ताडयन्,
 वक्राण मुञ्चिन उपलक्षिता त्वं वक्ता भीता सती नगरदैवतवत् नगराधिदेवता इव, अद्भुतम्
 आयय्यं यथा म्यात् तथा किं कथं प्रयासि गच्छसि ; नास्ति ते भयकारणमिति भावः ।
 अत्र तद्विगतता शीघ्रं उपमात्पङ्क्तयः । तथा पूर्ववदेव भद्रप्रक्रमतादीषः, सोऽपि
 च 'प्रयासि' इत्यत्र 'प्रयाता' इति पाठेन समाधेयः ।

"कलापी भूषणं वहे नृणोरे स'हतेऽपि च" इति विद्यः । वसुधैवकुतूहलम् ॥२७॥
 अद्याभिरिति । वने कुङ्कुरैः शगालीव, अद्याभियण्डं शीघ्रं यथा स्वात्पदा
 अभिसार्यमाणा अनुधाध्यमाना त्वम्, हन्ती म मूलवन्धनेन सङ्गति महान्, मे मम हृदयं
 हरन्ती सोऽर्थो'णाकर्वन्ती सती, शीघ्रं पलायसे किमर्थमिति शेषः । त्वरितं सवेग-
 मिति पुनरुक्तम् ।

इन्द्रवज्रुपिन्द्रवज्रुधीर्मेलादुपजातिर्लसम् ॥२९॥

निटे । दसश्रमेना ! तुमि कटिपेणे स्थापित, नकडमायाय चमकारी
 ओ ननोहर काकीनाम मारण करितेछ एदं मनःशिला हूर्ण करिदा तादा
 मूषे लेपन करिदाछ , एहे अदशाय तीउ इहेया, नगरेर स्येतांर याद
 अद्भुतजावे गमन करितेछ केन ? ॥२९॥

(१) वष । (२) शवेगण ।

বসন্ত । পল্লবত্রা ! পল্লবত্রা । পরভূটিএ । পরভূটিএ ! । (চ)

শকার: । সময়ম্ । ভাবে ! ভাবে । মনুশো, মনুশো ! । (ছ)

বিট: । ন ভেতব্য' ন ভেতব্যম্ ।

বসন্ত । মাধবিএ ! মাধবিএ ! । (জ)

বিট: । মহাসম্ । মূল্ । পরিজনোঃস্বিণ্যতে । (ঝ)

(চ) পল্লবক ! পল্লবক ! পরিভৃতিকি ! পরিভৃতিকি ! ।

(ছ) ভাব ! ভাব ! মনুথী মনুথ্য । (জ) মাধবিকি ! মাধবিকি !

(চ) বসন্ত ইতি । পল্লবতুল্যপাটলবর্ণদেহত্বাৎ পল্লবকৌ নাম দাস, তথা পরভৃতিকা কৌকিলা ততুল্যকৃষ্ণস্বর্ণশালিত্বাৎ পরভৃতিকা নাম দাসী । উভয়ত্রাপি স ভ্রাতৃয়া কপন্যয় ।

(ছ) শকার ইতি । মনুথী বসন্তসেনায়া সহায়ভূত ইত্যর্থ । কথমন্যথা সত্বেধনমুপপদ্যত ইত্যর্থ । অতএব চ তত্কর্তৃকম্বাক্রমণশব্দয়া সম্বলম্ ।

(জ) বসন্ত ইতি । মাধবী বসন্তসতুল্যলীলনীযত্বাৎ মাধবিকাপি নাম দাসী ।

(ঝ) বিট ইতি । পরিজনো ভৃত্যবর্গে, ন তু গৃহমৈন্য ইত্যর্থ । অতী নামি ত ভয়কারণমিতি ভাব ।

শকার । বনের ভিতরে বৃকুবগুলি যেমন শৃগালীর পিছনে পিছনে ধাবিত হয়, আনরাও সেইরূপ তোমার পিছনে পিছনে তীব্র বেগে ধাবিত হইয়াছি । তুমি মূলবন্ধনেব সহিত আনার চিত্তকে আকর্ষণ করতঃ বেগে পলায়ন করিতেছ কেন ? ১২৮ ।

(চ) বসন্তসেনা । পল্লবক । পল্লবক । পরভৃতিকা । পরভৃতিকা । ।

(ছ) শকার । (ভয়ের সহিত) পণ্ডিত । পণ্ডিত । মাধব । মাধব । ।

বিট । ভীত হইও না, ভীত হইও না ।

(জ) বসন্তসেনা । মাধবিকা । মাধবিকা । ।

ଶକାର: । ଭାବେ ! ଭାବେ ! ଇତ୍ୟିତ୍ୟାଂ ଅକ୍ଷେଶଦି ? । (ଜ)

ଘଟି: । ଅକ୍ଷକିମ୍ । (ଟ)

ଶକାର: । ଇତ୍ୟିତ୍ୟାଂ ଶଦଂ ମାଲେମି ଶୂଳେ ହଗେ । (ଠ)

ଘମନ୍ତ । ଶୂଳମବଲୋକ୍ୟ । ହଢ଼ି ! ହଢ଼ି ! କଥଂ ପରିଜଣୋ ବି ପରି-
ଭଞ୍ଜୋ । ଏତ୍ୟ ମଞ୍ ଅପ୍ୟା ସତ୍ରଂ ଜ୍ଞେବ ରକ୍ତିବଟଠ୍ୟୋ । (ଡ)

ଘଟି: । ଅନ୍ବିପ୍ୟତାମନ୍ବିପ୍ୟତାମ୍ । (ଢ)

(ଜ) ଭାବ ! ଭାବ ! ଭିନ୍ୟମନ୍ବିପ୍ୟତି ? ।

(ଟ) ଶ୍ଵୀଣାଂ ଶତଂ ମାତ୍ୟାମି, ଶୂଳଃଶୂଳମ୍ ।

(ଠ) ହା ଧିକ୍ ହା ଧିକ୍ ! କଥଂ ପରିଜଣୋଽପି ପରିଭଟ: । ଅବ ମୟା ଆତ୍ମା
ଘୟମେବ ଚକ୍ତିତସ୍ୟ ।

(ଡ) ଘଟି ଇତି । 'ଅକ୍ଷକି' ଶବ୍ଦେନ ମନ୍ୟମନ୍ବିପ୍ୟତି: । "ଅକ୍ଷକିଂଽପି ଆକ୍ଷକିମ୍"
ଈତି ଶ୍ଵେତ: ।

(ଢ) ଘମନ୍ତ ଇତି । ପରିଭଟ, ପ୍ରୟାତାନ୍ଧକାରବଶାନ୍ ମହାଭାଷାନ୍ ପ୍ରସ୍ତାତୋ ଦୂରଂ
ଘ୍ୟତ ଇତ୍ୟର୍ଥ: ।

(ଢ) ଘଟି ଇତି । ତଥାପି 'ଅକ୍ଷକି' ମନୋରଥପୁରଣମକ୍ତରଣେ ତବ ନାନି ନିକ୍ଷାପ
ଈତ୍ୟାଶୟ: ।

(କ) ଘଟି । (ଶାକ୍ତେନ୍ଦ୍ର ମଠିଠ) ଦୁର୍ଘ ! ପତ୍ରିଘନମ୍ନିଗଳେ ଶୁଦ୍ଧିଠେଠେ ।

(ଖ) ଶକାର । ପଠିଠ । ପଠିଠ ! ଶ୍ଵୀଲୋକ ଶୁଦ୍ଧିଠେଠେ ? ।

(ଗ) ଘଟି । ଈ ।

(ଘ) ଶକାର । ଆନି ଦୌର ଶୁଦ୍ଧ, ଶଠ ଶ୍ଵୀଲୋକ ନାରିଠେ ପାରି ।

(ଙ) ଦମଶ୍ଵେନା । (ଶୁଦ୍ଧ ଧେନିନା) ହାୟ ! ହାୟ ! (ଅକ୍ଷକାର-
ଦଳଃ) ପତ୍ରିଘନମ୍ନିଗଳେ ଦୂରଂ ଚକ୍ତିତା ଗିଦାଠେ । ଏତନ୍ ଆନାର ଆପନାଦାଦାଈ
ଆପନାଠେ ଚକ୍ତିତା ଚକ୍ତିତେ ଚକ୍ତିତେ ।

शकारः । वशन्तशेणिए । विलव विलव परहुदिअं वा पल्ल-
वअं वा शब्बं वा वशन्तमाशं । मए अहिशालिअन्तीं तुमं को
पलित्ताइशदि ? । (ण)

किं भीमशेणे जमदग्निपुत्ते कुन्तीशुदे वा दशकन्धले वा ।

एशे हगे गेण्हिअ केशहत्थे दुशशाशणशशाणुकिदिं कलेमि ॥२८॥

(ण) वसन्तमेनिके । विलप विलप परिभृतिका वा, पल्लवक वा, सर्व वा वसन्त
मासम् । मया अभिसाध्यमाणा त्वा क परिवास्यते ? ।

किं भीमसेनी जमदग्निपुत्र कुन्तीसुतो वा दशकन्धरो वा ।

एधोऽह गृहीत्वा केशहन्ते दुःशासनस्यानुकृतिं करोमि ॥२८॥

(ण) शकार इति । परिभृतिका कौकिल्याम् पल्लवक किसलयम् सर्व तत्तत्
सहायसमेत वसन्तमास चैवम् । “पल्लवथा । पल्लवथा ।” इत्यादेर्वसन्तसेनाकृत
सन्धीधनस्य द्वितीयार्थमादाय सौपहासोक्तिरियम् । अभिसाध्यमाणा धारणीच्छया
अनुधाव्यमानाम् ।

किमिति । भीमसेन किं परिवास्यते ? इत्यन्वयः कथमपि नेत्यर्थः । एव-
मन्यत्रापि । जमदग्निपुत्र परशुराम । कुन्तीसुत उक्तभीमसेनादन्धो युधिष्ठिर अर्जुनी
वा । दशकन्धरो रावणो वा । एधोऽह तव केशहन्ते केशकलापे गृहीत्वा दुःशासनस्य
द्वीपदीकेशग्रहणकारिण्य इत्याश्रय । अनुकृतिं वस्त्रहरणात्मकमनुकरणं करोमि ।

इन्द्रवज्रा व्रतम् ॥२८॥

(ठ) विट । अश्लेषण कर, अश्लेषण कर ।

(ण) शकार । वसन्तसेना । पवभृतिक्वके, अथवा पल्लवकके, किंवा
समस्त चैत्रमासके (जाकिया) विनाप कव विनाप कव । आनि अश्लमवण
करितेछि, ए अवस्थाय तोनाके के रत्ना कविवे ? ।

किं भीमसेन ? किंवा परशुराम ? अथवा अर्जून ? ना रावण ? ।

णं पेक्ख, णं पेक्ख । (त)

अशी शुतिकले, बलिदे अ मत्थके,
कप्पेम शीशं उद भालएम वा ।

अलं तवेदेण पलाइदेण

मुमुक्खु जे होदि, ण शे क्खु जीअदि ॥१०॥

वमन्त । अज्ज ! अबला क्खु अहं । (घ)

(त) ननु प्रेक्षस्व ननु प्रेक्षस्व ।

असिं सुतीक्ष्णी बलितच्च ममकं

कृन्तामः शीर्यम्, उत मारयामी वा ।

अलं तवैतेन पलायितेन

मुमुर्षुर्यो भवति, न स खलु जीवति ॥१०॥

(घ) आर्य ! अबला खलु अहम् ।

(त) नन्विति । प्रेक्षस्व परीक्षन्वेत्यर्थः ।

अनिरिति । सुतीक्ष्ण, असिर्मम च तरवारी वर्त्तत इति शीघ्रं, तव च ममकं बलितं रचितं धृतमनीत्यर्थः, अतएव तत् शीघ्रं ममकं कृन्तामन्वित्युः । उत मारयामी वा इति पुनरुक्तम् । एतेन तव पलायितेन पलायनेन अहम् । तव कारणमाह मुमुर्षुरिति । तथा च त्वं मुमुर्षुरसि, अतएव न जीविष्यसीति भावः ।

अव प्रथमे दादि वंशम्यविलम्बम्, द्वितीये इन्द्रवंशा, तृतीये इन्द्रवशा ; अतुष्टे च पुनर्वंशम्यविलम्बिति उपपत्तिर्ननु । "इत्थं कृत्वाऽपि मिथितासु बदन्ति जाति-
चिदमेव नाम" इत्यभिधानात् ॥१०॥

एहे आसि होमार केणकलाप धारण करिहा, दुःखागनेर अशुद्धण करि-
तेहि ॥२२॥

(उ) अहं अहं, अहं अहं ।

বিট। অতএব প্রিয়সে । (৬)

শকারঃ । অদৌ জ্জোব ণ মালীঅশি । (৭)

বসন্ত । অগতম্ । কধ' অগুণঅৌ বি শৌ ভঅ' উপ্পাদেদি ।

ভৌদু, এব্ব' দাব । প্রকাশম্ । অজ্জ । ইমাদৌ কি' পি অলঙ্করণ'
তক্কীঅদি ? । (ন)

(৬) অতএব ন মার্থসে ।

(ন) কথমনুনযৌঃস্য ময়মুত্পাদয়তি । ভবতু, এব তাবত্ । অর্থ্য । অঘ্যানু
কিমপ্যলঙ্করণ তর্ক্যতি ? ।

(৬) বসন্ত ইতি । অতএব ন নিবহীতব্য স্বীনিয়দস্য নিতরামন্যাত্বাদিতি
भाव ।

(৬) বিট ইতি । অতএব অহলাত্বাদেব প্রিয়সে অনিগৃহ্য কেবল গচ্ছসে তম
আভিরিতি শ্রেণ । রমণ্যার্থমিতি भाव ।

(ন) বসন্ত ইতি । অস্য লোকদ্বয়স্য অনুনযৌঃপীড়নব্য । এব বহুমাণ
প্রকারম্, অবিধায় নিবর্ত্যামীতি ইষ । অঘ্যানু জনান সম সক্তাশাদিত্যর্থ ।
তর্ক্যতি অপহার্যত্বেন সম্ভাব্যতে । কচ্ছিদলদ্বার দচ্ছাপি নিবর্ত্যতিমিয়মুক্তিরিতি
বৌধ্যম্ ।

মানারও অতিতীক্ষ্ণ তরবারি বহিয়াছে, তুদিও মস্তক ধারণ করি-
তেছ, অতএব তোমার সেই মস্তকচ্ছেদন করিব কিংবা মারিয়া ফেলিব ।
অতরাং তোমার এই পলায়নে প্রয়োজন নাই । যে নোক মুম্বু' হয়,
সে বাঁচে না ॥৩০॥

• (৬) বসন্তসেনা । অর্থ্য । আমি স্ত্রীলোক ।

(৬) বিট । সেইজন্যই ত তোমাকে ধরিতেছি ।

(৭) শকার । এইজন্যই ত তোমাকে মারিয়া ফেলিতেছি না ।

विट । शान्तम् । भवति । वसन्तसेने । न पुष्यमीष-
मर्हति उद्यानलता । तत् कृतमलङ्करणैः । (प)

वसन्त । ता कि खलु दाणि ? । (फ)

शकार । हर्ग देवपुलिशे मणुशे वासुदेवके काम-
इदव्ये । (ब)

(फ) तत् कि खलु इदानीम् ? ।

(ब) अहं देवपुरुषो मनुष्यो वासुदेव कामयितव्य ।

(प) विट इति । शान्तं तवदृशं वाक्यं निवृत्तं भवत्वित्यर्थः । पुष्यमीष-
कुसुमचौर्यम् । श्रीरत्नानिगन्धवादिति भावः । कृतम् अलम् । न वधमलङ्कारप्रार्थिन-
इत्याशयः । अत्र ममादप्रस्तुतान् पुष्यमीषान् प्रस्तुतस्य समस्य अलङ्कारणापहरणस्य प्रतीति-
वप्रस्तुतप्रश्नसालङ्कारः ।

(फ) वसन्त इति । किं खलु प्रयोजनं मम धारणनं मारुधनं वा भवतीरिति शेषः ।

(ब) शकार इति । अत्र देवपुरुषो वासुदेवक इति पदव्ययमप्यनर्थम्, शकारि-
तयोर्गर्भस्थापगतत्वात् ।

(न) वसन्तसेना । (अगत) हाय । ईशानेव अग्रनयनं वे उग्र
जन्माइतेछे । इडक, एईरूप (बलिया ईशानिगके निवृत्त करि) ।
(प्रकाशे) आर्था । एई वाक्कि इईते कोन अनकार नईवेन बलिया
अन करितेछेन कि ? ।

(प) विट । अरूप बलिअ ना । वसन्तसेना । उद्यानर लता
पुष्पापहरण सहिते पान्न ना । अत्रां अकारेण कोन प्रयोञ्जन
नाई ।

(फ) वसन्तसेना । तवे आणाके धरिणा वा मारिशा आपनार
रुण कि ? ।

বসন্ত । সক্রোধম্ । সন্তং সন্তং । অবেহি, অগ্জ্জং
মন্তেশি । (ম)

শকার: । মহস্তাল বিহস্য । (১) ভাবে ! ভাবে ! পেক্ব
দাব । অন্তলেণ শুশিণিহা এশা গণিআদালিআ ণং । জিণ
মং ভণাদি, এহি শন্তেশি কিলিন্তেশি ত্তি । হগে গামন্তলং ণ
গলন্তলং বা ণ গড়ে । অজ্জুক্ । (২) শ্বামি ভাবশ্চ শীশং,
অত্তণকেহি' পাঢ়েহি' । তব জ্বে পছাষুপাচ্চিআএ আহিগুন্তে
শন্তে কিলিন্তে দ্বি স'বুত্তে । (ম)

(ম) শান্ত শান্তম । অপেহি অনার্থ্য মন্তয়সি ।

(ম) ভাব । ভাব । প্রিহস্ত তাবত্ । অন্তরেণ সুসিগ্ধা এষা গণিকাডারিকা
ননু । যেন মা ভণতি—এহি, শান্তীঃসি ক্রান্তীঃসি । অহ ন যামান্নর ন নগরা
ন্নর বা গত । অজ্জুক্ । শপে ভাবস্য শীষ'ম্, আক্রীয়াভ্যা পাডাভ্যাম্ । তবৈব
পথানুপথিকয়া আহিগুমান , শান্ত ক্রান্তীঃসি স হত ।

(ম) বসন্ত ইতি । শান্ত শান্ত তবহুশ্চ বাক্যম, সর্বথা নিহত ভবতিস্বর্থ ।
অপেহি দূর গচ্ছ, অনার্থ্যম্ অসম্বীচিতম, মন্তয়সি ব্রবীষি ।

(ম) শকার ইতি । অন্তরেণ অন করণন, সুসিগ্ধা মা প্রতি অতীবস্বৈঃকারিণী ।

(ব) শকাব । আমি দেবপুত্রয়, মহুশ্চ ও বাহুদেব । হুতবাঃ
আগাদে ভঙ্গনা কবিত্তে হইবে ।

(ভ) বসন্তসেনা । (ক্রোধেব সহিত) ওরূপ বলিবেন না, ওরূপ
বলিবেন না । দুব হউন, অসভ্যের যোগ্য কথা বলিতেছেন ।

(১) সমান্নিক' বিহস্য ।

(২) অজ্জ ।

বিট: । সগতম্ । অয়ে । কথং শান্তমিত্যভিহিতৈ আন্ত
 ইত্যবগচ্ছতি সূৰ্ব্ব: । প্রকাশম্ । বসন্তসেনে ! বেষ্বাসবিরুদ্ধ-
 মভিহিতং ভবত্যা । পশ্য—(য)

ননু নিধিতম্ । অত্র কৈ । গণিকৈ । শাস্ত্রীয়াভ্যা স্বকীয়ভ্যাং, পাদাভ্যা ভাবস্য
 বিটস্য, শীর্ষ মসক স্পৃষ্টেতি শেখ, শপে শপথ করিমি । কি তদিত্যাহ—তবেতি ।
 পশ্যানুপশিক্রিয়া পশাত্ পশাত্ গত্যা, পৃথীদরাদিত্যত সাধু । আদিত্যমানী ধাবন ।

যামললক্ষণমাহ মার্কণ্ডেয়পুরাণম্—

“তথা সৃষ্জনপ্রায়া মুসম্ভবজয়ীবলা ।
 সৌদীপয়োগভূমধ্যে বসাতর্যামস জিকা ॥”

মগলেচ্ছণমুস্তমমরকৌণ্ডীকায়া রঘুনাথিন—

“দেবতায়তনৈথিষ্যে প্রাসাদাপথবেঙ্গমি ।
 নগর দর্শয়েহিহান্ রাজমাগৈয শীমনৈ ॥”

(য) বিট ইতি । বেগি বেঙ্গালয়ে যী বাসস্য বিরুদ্ধ “সশ মশ” ইत्याদিক-
 মিত্যর্থ । তথা খ যদি ত্বমেবমেব মতী ভবসি তদা কথ বেঙ্গালয়ে বসসীতি ভাব ।

(ন) শকাব । (হাতে তালি দিয়া হাশ্ব কবিয়া) পণ্ডিত ।
 পণ্ডিত । দেখুন একবার । এই বেশার নেয়ে, ননে ননে আমাকে খুব
 ভাণ বাসিতেছে, যে হেতু, আমাকে বলে—“আহ্ন, শ্রাশ্ব হইয়াছেন,
 ক্রাশ্ব হইয়াছেন । আমি ত গ্রানাশ্বরেও যাই নাই, মশরাশ্বরেও যাই
 নাই ।” ওহ বেশা ! আমি, এই পণ্ডিতের মাথাব ও নিছের পায়েব
 পথ করিতে পারি যে, আমি তোমারটে পিছনে পিছনে দৌড়াইতে
 দৌড়াইতে শ্রাশ্ব ও ক্রাশ্ব হইয়া পড়িয়াছি ।

(য) বিট । (বগত) কি আশ্ব । ‘শাশ্ব’ এইরূপ বলিয়াছে,
 তাহাতে নূর্ধ বেটা ‘শ্রাশ্ব’ এইরূপ বুঝিয়াছে, বসন্তসেনা । তুমি বেশা-
 লয়ে বাস করার বিরুদ্ধ কথা বলিয়াছ । দেখ—

তরুণজনসহায়ত্বিন্যতাং বৈশ্বাসমঃ
 বিগণ্য গণিকা ত্বং মার্গজাতা লতেব ।
 বহসি হি ধনহার্য্যং পল্লভূতং শরীরং
 সমসুপচর ভদ্রে । সুপ্রিয়ং চাপ্রিয়ञ্চ ॥১১॥

তরুণতি । তরুণজনা এব সহায়্য রতিবন্ধুত্বেন সহচরা যত্র স তাহয়, আত্মন
 বৈশ্ব বৈশ্বালয়ে বাসত্বিন্যতাং । চিন্মথিত্বা চ অক্ষানপি তরুণজনান্ রতিবন্ধুন্ কুর
 ইত্যাশয় । মার্গে পথি জাতা লতেব ত্ব গণিকা সর্বভোগ্যা বয়্যা ইতি বিগণ্য বিচারয় ।
 মুতরামক্ষাকমপি ভোগ্যত্বৈ তব বাধা নোচিত্তিব্যমিপ্রায় । তথা ধনেনৈব হ্যর্থ্য শুল্কদান-
 মাভৌ চৌব যাভ্যম্, অতএব পল্লভূত হি বিক্রী যদ্রব্যতুল্যমেব শরীর বহসি ধারয়সি । অত-
 এব হি ভদ্রে । সুপ্রিয় রূপাদিনা অত্যন্তপ্রীতিকরञ্চ, অপ্ৰিয় কৰ্কশ্বাদিত্বাদিনা অপ্ৰীতি
 করञ্চ জনম্, সম তুল্যমেব, উপচর ভজ । তথা চ কৰ্কশ্বাদিত্বেনাপ্রিয়ত্বৈঃপি
 উহৈ শ্লথশুল্কদাত্বাদক্ষানপি ভজেতি ভাব ।

অত্র চতুর্থচরণার্থ্য প্রতি তৃতীয়চরণগতবাক্যার্থ্যস্য হিতুতয়া বাক্যার্থ্যহিতুক
 কাব্যলিঙ্গম্, “সুপ্রিয়চাপ্রিয়ञ্চ” ইতি অপ্রমুতান্ জনসামান্যান্ প্রমুতযৌর্বিটশকারযৌ
 প্রতীতৈরপ্রমুতপ্রশ্ন সা চ, অনর্থীরকায়থানুপ্রবেশরূপ সদর, সৌঃপি পুন প্রায়ুকৌপময়া
 স সৃজ্যতে । তথা “চিন্মথিত্বাম্” ইতি কক্ষণি প্রত্যয় প্রকৃত্য “বিগণ্য” ইত্যাদিকর্ক-
 প্রত্যয়াभिধানান্ ভদ্রপ্রকরমতাদৌপ, স তু “অত্র তরুণসহায় বৈশ্বাস স্বকীয়ম্” ইতি
 প্রথমচরণপাঠেন সমাধেয় ।

“বিশৌ বৈশ্বাজনসমাশ্রয়” ইত্যমর । মালিনী বচনম্ ॥১১॥

বেশ্বালয়ে বাস, তাহাতে যুবকগণই সহচর হয়, ইহা চিন্মা কব ।
 পথে উপন্ন লতার ছায় তুমি বেশ্বা, ইহাও গণনা কর । বিক্রয়
 অব্যগ্রই তুমি, তুমি ধনহার্য্য দেহ ধারণ কবিতোছ, স্বভরাং হে ভদ্রে ।
 অত্যন্তপ্রিয় ও অপ্ৰিয়জনকে সমানভাবে ভজনা কর ॥৩১॥

বসন্ত । গুণো কবু অগুরাঅস্তু কারণ, গু উগ বলাকারো । (ন)

শকারঃ । ভাবে । ভাবে । এশা গব্ভদাশী কামদেবাঅদগু

(ল) গুণ খলু অনুরাগস্য কারণম্ ন পুনবলাত্কার ।

—“ত্ব বাপীব লতেব নীরিব সম সেবস্ত সাধারণী” ইতি পাঠে ন তথী সমাধানম্ । তথা
 চ বাপীব লতেব নীরিব চ ত্ব সাধারণী অতএব সম সর্বে জন সেবস্ত ইত্যর্থকতয়া
 সাধারণত্বাৎ এব বাপীবত্বাদীনা সম্বন্ধাদ্ধ বিধিভদন ভগ্নপ্রকমতা, “বশ্যাসি” ইতি
 বাক্যান্তরাভাবাচ্চ ন গর্ভিততেতি । “সম সাধ্ব খলু সত্বক” ইতি উমচন্দ্র ।

নমন নাম ইতি নমতভাব ঘচ । স চ নামশ্চ কণ্ডুদৌ পঠতে । তথা চ
 সুগ্ধবোধীকায়া দুর্গাংদাশ —“কণ্ডু।।দরাক্তিগণ” ইতি । কলাপচন্দ্রাদৌ সুখ্যা
 দ্যোঃপ্য বম্ । তন নাম করীতীত্যয়ে “কণ্ডু।।দিম্বী যজ্” ইতি যজি “অস্য চ
 লোপ” ইত্যকারলাপে নাম্যতীতি ঋপসিদ্ধি । এবচ্চ “স্বগীমকণ্ডুয়ত ক্ৰমসার.”
 ইত্যাদৌ এয়া করণক্রিয়াফলমূতকণ্ডুয়নশানিতয়া স্বগীপ্রভৃতি কক্ষলম্ । তথাবাপি
 করণক্রিয়াফলমূতনমনশানিতয়া লতায়া কক্ষলমুপপদ্যতে । নামিততি ইলনানমনঘাতা
 কমনি ক্, “জ্বল ছল ছল নমোঃনুপসর্গা বা” ইতি পল মানুবন্দ্বত্বাদীকারার ইন্দ্র ।

শ্রাটুলবিকীড়িত রচম্ ॥২২॥

(ল) বসন্ত ইতি । বলাত্কার প্রসঙ্গ প্ররুচি । তথা চ মম বশ্যত্বেন সাধা
 রণী সত্যপি যুব্যাবিঁথ্যাপাদিতাঃশুণাভাবান্ বলাত্কারপ্ররুচিথ অনুরাগী ভাস্তীতি
 তৎপ্রযুক্তা কামপ্ররুচিরপি ভাস্তীতি ভাব ।

করিয়াছিল, এখন কাঁকণ, আরোহণ করিয়া সেই পুষ্পিত লতাকে নত
 করে, জাক্রম, নক্রিয় ও বৈশ্ব যে নৌকাতে পার হন, সেই নৌকাতেই
 ইতরবর্ণও পার হয় । অতরাং তুমি বেশা হইয়াছ, অতএব সেই দীর্ঘি
 কার ছায়, লতার ছায় এবং নৌকার ছায়, সকল লোককে ভঙ্গনা
 হয় ॥৩২॥

(ল) বসন্তসেনা । শুণই অহুরাগের কারণ, কিন্তু বলপ্রয়োগ নহে ।

জাণাদৌ পহুদি তাহ টলিহ্চালুদত্ताह अणुलत्ता ण मं
 कामेदि । वामदो तश्च घलं । जधा तव मम अ हत्यादो
 एशा ण पलिव्भंशदि, तथा कलेदु भावे । (व)

विटः । सगतम् । यदेव परिहर्त्तव्यं तदेवोदाहरति मूर्खः ।
 कथं वसन्तसेना आर्य्यचारुदत्तमनुरक्ता । सुष्ठु खल्विदमुच्यते—
 “रत्नं रत्नेन सङ्गच्छते” इति । तद्गच्छतु, किमनेन मूर्खेण ।
 प्रकाशम् । कार्गलीमातः ! वामतस्तस्य सार्यवाहस्य गृहम् ? । (ग)

(व) भाव ! भाव ! एषा गर्भदात्री कामदेवायतनात् प्रभति तस्य दरिद्रचारु-
 दत्तस्य अनुरक्ता, न मां कामयते । वामतस्तस्य गृहम्, यथा तव मम च हस्तात् एषा न
 परिभ्रमति, तथा करोतु भावः ।

(ग) शकार इति । गर्भदात्रि दात्री गर्भदात्री साधारणभोग्यतया साधारणस्यैव
 भिक्षितव्यः । कामदेवायतनं नाम उद्यानं तस्मात् ।

(व) विट इति । यदेव चारुदत्तगृहपरिचयप्रदानम्, परिहर्त्तव्यं परित्यक्तव्यम् ;
 अन्यथा यदि तव पत्न्याय, तं वा आह्वयेत्, यद्वच्छया मौपि वा आगत्य परित्याग-
 भङ्गायतां कुर्यादिति भावः । गच्छतु चारुदत्तगृहमेव वसन्तसेनेति श्रेयः । अनेन
 मूर्खेण शकारेण, किं प्रयोजनम्, वसन्तसेनाया इति श्रेयः । न खलु गुणवती मूर्खे
 प्रत्यनुग्रहयतीति भावः । कार्गली कन्यावध्यासपत्न्या माता यस्य तत्सन्धीधनम् । मातु-
 कन्यावध्यायामेव यी जायते स कार्गलीमातव्यः । तथा च द्वितीयप्रकाश — “कार्गली

(व) शकार । पণ্ডিত ! পণ্ডিত । এই ভ্রমণাগামী, কান্দনবাহুতনে
 সন্দর্শন ইহেতে সেই পরিষ্ক চারুদত্তের প্রতি অশ্রদ্ধা ইহেয়া, ‘আমাকে
 আশ্র ইচ্ছা করে না । বা’ শিকে সেই চারুদত্তের বাড়ী । সুতরাং
 বাহাতে এ, তোমার ও ‘আনার হাত ইহেতে বিচ্যুত না হয়, উনি
 তাহা কর ।

শকার: । অধই, বামদৌ তশ্চ ঘন' । (প)

বমন্ত । স্বগতম্ । অস্মহি । বামদৌ তস্ম গহ' ত্তি জ' সস্ব', অপরজ্ঞান্তেণ বি দুজ্জগিণেণ ভবকিদ্' । জেণ পিঅমঙ্গম' পাবিদ্' । (স)

(প) অযক্তিম্ বামতলম্য গৃহম্ ।

(স) অস্মি । বামতলম্য গৃহমিতি যত্‌সত্যম্, অপরার্থতাপি দুর্জনেণ উপকৃতম্ ।

যেন প্রিয়মঙ্গম প্রাপিতম্ ।

কন্যকা মাতা" ইতি । কন্যকা সত্যেব মাতা কন্যকামাতা । অতএব কৃত্‌সাত্বীতক-
মিদ্‌ সস্বীধনম্ ।

(স) বসন্ত ইতি । যতসত্যমিত্যেকমিবাভ্যয় সত্যার্থে' । অপরার্থতা কৃত্‌সিত-
প্রার্থনাদিনেতি ভাব । প্রিয়ম্য চারুদত্তম্য মঙ্গম সস্মিলনম্ ।

প্রাপিতমিতি ভাবে ক্তপ্রত্যয়ান্ "কস্মৃ'প্রয়োগে নিয়মার্থায়া" ইতি ঘণ্টীনিধিধেন প্রিয়
মঙ্গমমিত্যত্র দ্বিতীয়ৈব । তথা সীক্‌ শ্রীপতিনা—"গত যামমনেনিত্যপি মত ন" ইতি ।

অত্র চারুদত্ত প্রতি বসন্তসীনাতয়া অনুর'গরুপকাব্যার্থস্বীত্পত্তে রূপস্বীপৌ নাম সুখ
সস্বীরঙ্গম্ । যথা দর্পণে—

"কাব্যার্থস্য সমুত্পত্তিরূপস্বীপ ইতি স্মৃত ।"

(প) বিট । (অগত) যাহাই বলিতে হইবে না, মূর্খবেটা তাহাই
বলে । বসন্তসেনা আর্ধ্য চারুদত্তেব প্রতি অহুররু হইয়াছে । বেশ' ।
অতএব লোকে এ কথা ভাবই বলে যে, "রত্ন রত্নের সঙ্গে মিলিত হয় ।"
অতএব বসন্তসেনা চারুদত্তের বাড়ীই যাউক, এ মূর্খকে দিয়া উহার
কি হইবে ? । (প্রকাশে) কাগেনীর পুত্র । বা' দিকে সেই বণিকের
বাড়ী ? ।

(স) শকার । ই । বা' দিকেই তাহার বাড়ী ।

(স) বসন্তসেনা । (অগত) ভাব । উষ্ট্রশোক অপরায় করিয়াও

শকার: । ভাবে ! ভাবে ! বলিএ ক্বু অন্যথ্যালে মাগ-
লাশিপবিদ্ধা বিম্ব মগিগুড়িআ দীগন্দী জীব পণ্ডা বশন্ত-
শিগিআ । (হ)

বিট: । অহী ! বলবানন্বকার: । তথাছি—

আলোকবিশালা মে সহসা তিমিরপ্রবেশবিচ্ছিন্না ।

অন্ধনীলিতাপি দৃষ্টির্নিমীলিতৈবান্বকারিণ ॥২৩॥

(হ) ভাব । ভাব । বলীবনি বন্বন্বকারি মাধরাশিপবিটব মগীগুটিকা
দৃশ্যমানৈব প্রনষ্টা বসন্তসেনা ।

(হ) শকার ইতি । মাধরাশী মাধাব্যগম্যপুত্রী প্রবিষ্টা, মন্থা গুটিকা বটিকা
প্রনষ্টা অদর্শন যতা ।

আলোকিত । আলোকি দর্শনে বিশালা ঐহতী গুরুতরশক্তিশালিনীস্বয়ং, মে মম
দৃষ্টিযত্ন, সহসা হঠাৎ তিমিরপ্রবেশে বিচ্ছিন্না ব্যাহতা । অতএব অন্ধনীলিতাপি
অন্বকারিণ নিমীলিতৈব পুনর্মুদ্রিতৈব জালা, দর্শনশক্তিযত্নীকৃতত্বাদিতি ভাব ।

অব ভাষাভিমামিনী বাখ্যা ক্রিয়ীত্মে আনন্দার । “নীচন নয়ন নিরমীষণ’
অনুরাধিতী । হৃদহৃষ্টি” ইত্যমর । আর্থা জাতি ॥২৩॥

“বা’ দিকে তাহার বাড়ী” এই কথা বলিয়া মতাই উপকাব করিয়াছে ।
যে হেতু, প্রিয়সঙ্ঘেনন ঘটাইয়া দিয়াছে ।

(হ) শকার: । পণ্ডিত । পণ্ডিত । রাশীকৃত মাগকপাইয়েন ভিতরে
কালীর ঔড়োর মত, বসন্তসেনা দেখিতে দেখিতেই প্রবণ অন্ধকারে
নুকাইয়া গেল ।

বিট । ও ! প্রবল অন্ধকার । তাহা দেখ—

অত্যন্ত-দর্শন-পরিশার্ণী আমার নয়ন, হঠাৎ অন্ধকার প্রবেশ করায়
প্রতিহত হইয়া গিয়াছে এবং নয়নকে উন্মীলিত করিলেও অন্ধকার
যেন আবার তাহাকে মুদ্রিত করিয়া দিতেছে ॥৩৩॥

अपि च, लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नमः ।

अमत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥३४॥

शकारः । भावे ! भावे ! अस्मेशामि वगन्तगिणिञ्च ? । (त्त)

विटः । काणेलीमातः ! अस्ति किञ्चिच्चिङ्गम् ? यदुप-

नक्षयसि । (क)

(घ) भाव ! भाव ! अनिव्यामि वसन्तसिनिकाम् ? ।

लिम्पतीति । तम, अश्वकार, अङ्गानि लिम्पतीव निम्नानि करोतीव , नम आकाश ,
अञ्जन कञ्चनम्, वर्षतीव , तथा दृष्टि . अमत्पुरुषसेवेव दुर्जनपविचर्येव, विफलता
गता , वन्दुपलभेरभावादिति भाव ।

अथ केचिदानुहारिका अनिपनकर्त्तुं भूतमपि तमी निपनकर्त्तुं त्वेनीत्प्रेक्षन्ते एव
वर्षतीत्यत्रापीति तेषां मते ज्ञान्युत्प्रेक्षाद्वयम् । अपरे तु तम कर्त्तृव्यापन तत्-
कर्त्तृकनिपनत्वेन एव तमपतनम् आकाशकर्त्तृकाञ्जनवर्षणत्वे नीत्प्रेक्षन् इति
तेषां मते ज्ञान्युत्प्रेक्षाद्वयम् । पराङ्गे च श्रुती समसगतीपमा इत्यनयोर्मिथीनिर्-
पेक्षतया स सृष्टिः ।

अथ तु पुषाङ्गे काव्यादर्श काव्यप्रकाश साहित्यदर्पणादी ह्यग्रते ।

एतेन इदानीमिव तदानीं राजधानीप्यराजमार्गेऽपि नालीकदानव्यवस्था आसीदिति
प्रतीयते ॥३४॥

आर०, अक्षरार देन मन्त्र अक्ष लिपि करिद्या श्रितेछे , आकाश
देन काञ्चन वर्षा करितेछे एव असं पुरुषेव सेवार श्चय दृष्टि विक-
नता प्राप्ति छैतेछे ॥३४॥

(क) शकार । पठित । पठित । वसन्तसेनाके असेषण करि ? ।

(ख) विट । काणेलीर पूढ । कोन छिरु आछे कि ? दाटा लक्ष्य

करिद्या असेषण करिते पार ।

শকার: । ভাবে! ভাবে! কিং বিত্র? । (খ)

বিট: । ভূষণশব্দে সৌরভ্যানুবিহং মাল্যগন্ধং বা । (গ)

শকার: । শূণামি মল্লগন্ধং অশ্বআলপুল্লিদাএ উণ নাশি-
আএ শুব্বত্ং, উণ ণ পেক্বামি ভূষণশব্দে । (ঘ) (১)

বিট: । জনানিকম্ । বসন্তসেনে! (ঙ)

(খ) ভাব । ভাব । কিমিব ? ।

(ঘ) শূণামি মাল্যগন্ধম্ অশ্বকারপূরিতয়া পুনর্নাসিকয়া সুব্বকম্, পুনর্ন প্রেচে
ভূষণশব্দম্ ।

(ক) বিট ইতি । যদুপলভ্যমি যদুপলভ্যান্বেষ্টুমর্হমি ।

(গ) বিট ইতি । সৌরভ্যেণ প্রাণতটিকরত্নেন অনুবিহং যুক্তম্, প্রাণতটিকর-
মিত্যর্ঘং, উপলভ্যমীতি পূর্বেণান্বয় । “সুরভিপ্রাণতর্পণ” ইত্যমর ।

(ঘ) শকার ইতি । অত্র মাল্যগন্ধ জিহ্বামি, অশ্বকারপূরিতয়া দৃশ্যা ন প্রেচে,
ন বা সুব্বক শূণামি, ভূষণশব্দমিতি বক্তব্যে সর্বমেবেতদপাঠ্যমক্রমধীকম্ ।

(ঙ) বিট ইতি । জনানিকলক্ষণ যদ্য সাহিত্যদর্পণে—

“বিপতাককরেণান্বালপবাত্মানরা কয়াম্ ।

অশ্বীন্যামলণ যত্ সাত্ জনানো তচ্চনানিকম্ ॥”

(খ) শকার । পণ্ডিত । পণ্ডিত । কি ব্রহ্ম (চিহ্ন) ? ।

(গ) বিট । অশ্বকারের শব্দ, কিংবা নাসিকার তুলিত্বের মতোই গন্ধ ।

(ঘ) শকার । অশ্বকারপূর্ব নাসিকাধারা শূণ্যে নাসাগন্ধ অনি-
তেছি, কিন্তু অশ্বকারের গন্ধ সেনিতেছি না ।

(ঙ) বিট । (জনানিক) বসন্তসেনা । ছুইনানি মেঘের ভিত-

(১) শূণামি মল্লগন্ধ অশ্বকারপূরিতয়া উণ নাসিআএ ষ শূণামি পিক্বামি
ভূষণশব্দে ।

কাম' প্রদোষতিমিহিণ ন দৃশ্যসে ত্বং
সৌদামনীব জলদোদরমন্ডিলীনা ।
ত্বা সূচয়িষ্যতি তু মাল্যসমুদ্ভবোঽয়'
গন্ধ্য ভীৰু । মুহুরাণি চ নূপুরাণি ॥২৫॥

শ্রুত' ? বসন্তসেনে । । (চ)

বসন্ত । সগতম্ । সুদং গহিটং অ । নাশ্যে ন মূষণান্নুত্ৰাস্য,
মাল্যানি চাপনৌয কিঙ্কিত্ পরিক্রম্য হসনে পরাসম্য । অস্মৌ । মিত্তিপরা-

কামমিতি । হি ভীৰু । ভয়শীলি । জলদয়ীমঘলুপ্যয়ীদরৈ অশ্বনরৈ ব
সন্দি সঙ্গীণাম্বান তব স্তীনা, সৌদামনী বিদ্যুদিব ত্বম্, প্রদোষতিমিহিণ সন্ধ্যাকালী
নাম্বকারিণ স্তীনা ইতি, কাম পর্য্যাস যথা স্যাত্তথা ন দৃশ্যসে । কিন্তু মাল্যসমুদ্ভব
অথ গন্ধ্য, মুহুরাণি শব্দায়মানানি নূপুরাণি চ ত্বাম্ সূচয়িষ্যতি অনুমাপয়িষ্যতি
সূচয়িষ্যন্তি চ । তত এব চ ধর্তব্যেত্যশয় ।

অথ পূর্বাঙ্কে শ্রীতী উপমা । উত্তরাঙ্কে তু সূচয়িষ্যতীত্যেকয়া ক্রিয়য়া গম্বনুপুরথৌ
বঁচনশ্বল্যেয়ানন্দয়াত্ তুল্যযোগিতা, ততক্রতবিচ্ছিত্তিবসনে মাল্যগম্বনুপুরশব্দরূপসাদ
নাত্ বসন্তসেনায়া অস্তিত্বরূপসাদ্ব্যজ্ঞানেন চ অনুমানালঙ্কার, ইত্য়ুপমানুমানযৌর্মিথৌ
নিরপেঘনয়া স সৃষ্টি । সৌদামিনীত্যস্য লীনত্বাশ্চ এবান্দয়েন দৃশ্যসে ইত্যনেনান্দয়া
ভাবাত্ ন পুরুষমেদৈন ভয়প্রকরমতাদৌষ ।

বসন্ততিলকা ইতি ॥২৫॥

(চ) শ্রুতমিতি । অত্র কাকুরবগলন্ত্যা তৈন শ্রুত কিমিত্যর্থ ।

(ছ) বসন্ত ইতি । গচ্ছীতম্ তব কাব্যস্য তাৎপর্যমিতি শ্রেয় । উত্ৰাস্য

হের সঙ্গীর্ণস্থানে লীন বিছাতের ছাশ, সফ্যাকানের অক্ষকারে তোমাকে
সম্পূর্ণরূপে দেখা ঘাইতেছে না । হে ভয়শীলে ! মান্য হইতে উৎপন্ন
এই গন্ধ ও শব্দায়মান নুপুরগুলি তোমাকে স্মৃতিত করিয়া দিতেছে ॥২৫॥

(ঙ) বসন্তসেনা । শুনিলে কি ?

মরিম-সুহৃৎ পক্বদুস্মারম্ ক্বু, এদং । জানামি অ সংজোষণ
গেহস্ম ম'বুদং পক্বদুস্মারম্ । (ছ)

চারু । বয়স্য ! সমাসজপোঃস্মি । তত্ সাম্প্রতং গচ্ছ-
মাটম্ভ্যো বলিমুপহর ।

বিদূ । ভো ! ণ গমিস্সং । (জ)

চারু । ধিক্ কটম্ ।

(ক) স্মৃত গৃহীতম্ । অসৌ ! ভিত্তিপারামর্শুস্বিত পচদারকং খন্দেতন্ । জানামি
য ম যৌগেন গেহস্য স ইত পচদারকম্ ।

(জ) ভো ! ন গমিষ্যামি ।

জানুপরি সসৌল্য । অপনীয দূরে নিশিধ্য । পরামর্শ্য ম স্মৃশ্য । ভিত্তিঃ পরামর্শেন
হমস্যর্শেন স্মৃতিতমনুমাপিতম্, পচদারক পার্শ্বহারম্ । স যৌগেন হমস্য যৌগেন । স ইত
কপাটাম্ভ্যাম্ভলবাদবহম্ ।

(ছ) বসন্তসেনা । (স্বগত) শুনিয়াছি এবং নুন্দিয়াছি । (অভি-
নয়ের ধরণে অনকারগুলি উপরে ডুনিয়া এবং মালাগুলি দূরে ফেলিয়া,
একটু পানচারণ করিয়া এবং হৃৎঘারা স্পর্শ করিয়া) ও ! দেওয়াল
স্পর্শ করিয়া নুন্দিয়াছি—এইপানি পাণের ছয়ার এবং হাত দিয়া
নুন্দিতেছি যে, এই পাণের ছয়ার বাড়ীর ভিতর হইতে আনন্ড
রহিয়াছে ।

চাক্ষুঃ । বস্ত্র । সপ সনাপ করিয়াছি । অত এব এপন দাণ,
নাড়গণকে পূজার উপহার দাও ।

(জ) দিষ্টম্ । সখে । যানি যাত্বে না ।

চাক্ষুঃ । হায় ! কি কহে ।

दारिद्र्यात् पुरुषस्य बान्धवजनो वाक्ये न सन्तिष्ठते,
सुस्निग्धा विमुखीभवन्ति सुहृदः, स्फारीभवन्त्यापदः ।
सत्त्वं ज्ञासमुपैति, शीलशशिनः कान्तिः परिस्त्रायते,
पापं कर्म च यत् परैरपि कृतं तत्तस्य सम्भाव्यते ॥३६॥

दारिद्र्यादिति । बान्धवजनो भावादि, दारिद्र्यात् पुरुषस्य वाक्ये न सन्तिष्ठते
आदिशादिक न शृणोतीत्यर्थ, यथा चिरबान्धो मैत्रेयो मे वाक्यमिदं न शृणोतीति
भाव । सुस्निग्धा अतीवस्नेहशालिनीऽपि सुहृदः, विमुखीभवन्ति स्नेहात् प्रच्यवन्ति ।
आपद स्फारीभवन्ति विशाला भवन्ति । सत्त्वम् अश्ववसाय ज्ञासमुपैति प्राप्नोति ।
शील स्वभाव एव शशी निम्नलत्वाच्चन्द्र तस्य कान्ति सौन्दर्यम् परिस्त्रायत मलिनी-
भवति । तथा परैरपि यत् पाप पापजनकम्, कर्म चौर्यहत्यादिक कार्यं कृतम्,
तस्य दारिद्र्यपुरुषस्य तत् सम्भाव्यते सम्भवपरतया परैरगह्यत । हन्त । सैव्य दशा
ममेदानीं स इति भाव ।

अथ अप्रस्तुतात् पुरुषसामान्यात् प्रस्तुतस्य पुरुषविशेषस्य चारुदत्तस्य प्रतीतिरप्रस्तुत
प्रशंसा, एक कष्टरूपकाय प्रति बहूना कारणानामुक्तत्वात् समुच्चय, शीलशशिन इति
निरङ्ग किवल्लरूपकश्च इत्येतथा परस्परनिरपेक्षतया स सृष्टि । तथा परस्परपदात्मने
पदयोर्भेदात् एकवचनषड्वचनयोर्भेदात् कर्त्तृवाच्यकर्मवाच्ययोर्भेदाच्च बहुव्री भग्नप्रक-
मतादीषा, एव भवन्तीत्यस्य द्विरुक्ततया कथितपदतादीषथ, इत्येतेषा समाधानाय
श्लोक एव पठनीय —

“दारिद्र्यात् पुरुषस्य बान्धवजनास्तिष्ठन्ति नो भाषिते,
सुस्निग्धा विमुखीभवन्ति सुहृदो हृदि प्रयान्त्यापद ।
उन्मादा अयिता मज्जन्ति विह्वलि शीलैन्दुश्रीभासया
पापं कर्म च यत् परैरपि कृतं सम्भाव्यन्त्यस्य तत् ॥”

शाङ्ख्यविक्रीडित हसम् ॥३६॥

माशुषेरु दारिद्र्यतादशतः बहुजन वाक्येण अधीन धाके ना, विशेष

অপি চ,

সঙ্গং নৈব হি কচ্ছিদস্য কুরুতে, সম্ভাপতে নাদরাৎ,
সম্ভ্রাস্তো গৃহমুৎসবেষু ধনিনাং সাবজ্জমালোক্যতে ।
দূরাদেব মহাজনস্য বিঘরত্যল্পচ্ছদৌ লজ্জয়া,
মন্যে নির্ধনতা প্রকামমপরং পঠং মহাপাতকাম্ ॥৩৩॥

সঙ্গমিতি । কচ্ছিদপি জন, অস্য দরিদ্রস্য, সঙ্গং স সংগমং, নৈব হি কুরুতে, অবজ্ঞা-
বশাদিতি ভাব । আদরাৎ আদর ক্রুত্বা, ন সম্ভাপতে, দরিদ্রজনমিতি তাত্পর্যম্ ।
সম্ভ্রাস্তো ধনিনা গৃহ সম্ভ্রাস্তী গমী দরিদ্র ইত্যর্থং সাবজ্জমালোক্যতে জনৈরिति শ্রীষ ।
সয়া শব্দে অচ্ছদ পরিচ্ছদৌ বৈশি যস্য স তাড়নৌ দরিদ্র, লজ্জয়া মহাজনস্য ভদ্রলোকস্য
দূরাদেব বিঘরতি বিঘরতি । অতএব নির্ধনতা দাগ্দিরাম্, অপর প্রকাম পথ্যাহম্,
মন্যাदिभि पञ्चम यावत् महापातकं गणितम् इदन्तु पठ महापातकम्, इत्यह मन्ये ;
सप्तम्युक्तं श्दायकत्वादिति भाव ।

অসাপি অপ্রস্তুতান্ দগ্দিরামান্যান্ প্রস্তুতস্য দগ্দিরবিশেষস্য চারুদমনস্য প্রতীত-
রপ্রস্তুতপ্রশসা, দাগ্দিরাপ্রযুক্তমেক কটকপকার্য প্রতি বহুকারণীপন্থাসান্ সমুদয়, অতুর্ধ-
শরণার্থে প্রতি পূর্বেশরণতয়গতবাক্যার্থানা উনুতয়া বাক্যার্থেতুক কাব্যলিঙ্গম্, নির্ধন-
তায়া পঠমহাপাতকলীতুমে অথান্ 'মন্যে' শব্দপ্রয়োগাৎ বাচ্যা ভাবামিমানিনী জাল্যুতুমে অ-
শেযেতেয়া পূর্বেবত্ স সৃষ্টি ।

স্নেহের পাড় আশ্রয়গণ বিমূখ হইয়া যায়, আপন বাড়িয়া উঠে, উত্তম
হাস পাথ, চরিত্ররূপ চলেব কাণ্ডি মান হইয়া যায় এবং অজ্ঞেও যে
পাপ কার্য করে, তাহাও তাহারই বনিয়া লোকে মনে করে ॥৩৩॥

আর, কোন লোক দরিদ্রের সংসর্গ করে না, এবং আদর করিয়া
আশাপ করে না । দরিদ্রলোক, উৎসবের সময় ধনীদিগের বাড়ী উপ-
স্থিত হইলে লোকে তাহাকে অবজ্ঞার সহিত দেখিতে থাকে এবং
অল্পপরিচ্ছন্ন দরিদ্রলোক, কখনো কখনো উৎসবের সময় হাত হাত দিচ্ছিল

अपि च,

दारिद्र्य ! शोचामि भवन्तमेव-

ममच्छरीरे सुहृदित्युपित्वा ।

विपन्नदेहे मयि मन्दभाग्ये,

ममेति चिन्ता क्व गमिष्यसि त्वम् ॥३८॥

तथा कर्त्तृवाच्यप्रत्ययमध्ये आलीक्यते इति कर्मवाच्यप्रत्ययाभिधानात् 'कुरुते, सम्भाषते' इत्यात्मनेपद प्रकृत्य 'विहरति' इति परस्मैपदाभिधानाच्च भग्नप्रकृततादीषद्वयम्, तृतीयचरणे समुच्चयार्थे चकारो वाच्य, किन्तु नोक्त इति वाच्यार्थाभिधानदीष, एव षष्ठमित्यनेनैवोपपत्तौ अपरमित्यभिधानात् अधिकपदतादीषयः ; इत्येतेषां परीक्षाराय "सम्भाष" गृह्यमुत्सवेषु धनिना सावज्जमालीकर्ते "दूरादेव महाजनादिहरते चान्यच्छब्दः" "प्रकाम-मवनी षष्ठम्" इत्युपठनीयम् । किन्तु "स एव हि वर" — इत्यादाविव "सङ्ग नैव हि" इत्यत्र 'एव हि' इति शब्दद्वयेन अत्यन्तनियममूचनाच्च निरर्थकत्वदीष । तथा दारिद्र्यप्रकृतत्वादेव 'सम्भाषते, आलीक्यते' इत्यनयोर्विभक्तिव्यत्ययेन कर्मपदलाभ इति न न्यून-पदतादीषोऽपीति ध्येयम् ।

पञ्चविधं महापातकमाह मनु,—

"ब्रह्महत्या सुरापान स्त्रिये गुर्वहनागमः ।

महासि पातकान्याहुः स सर्गथापि पद्मनम् ॥"

शाश्वत्सुविक्रीडित वधम् ॥३७॥

दारिद्र्येति । हे दारिद्र्य ! भवन्तमेव शोचामि । तथा च 'अथ सुहृत्' इति कृत्वा अमच्छरीरे उपित्वा चिरमवस्थाय, मन्दभाग्ये मयि विपन्नदेहे मरणेन विनष्टशरीरे मति, त्वं क्व गमिष्यसि, इति मम चिन्ता वर्धते । माहृशददिद्रान्तराभावात् मम मरणा-जन्तरं तव वासस्थानाभाव एव भविष्यतीति भावः ।

करे । अतएव आभि मने करि—दरिद्रता, आव एकुमैरुक्कतव वरं महापातक ॥३८॥

বিদু। সবৈলত্বম্ । ভো বদ্বস্স ! জই মএ গন্তব্বং, তা
এসা বি মে মহাডণী রদণিআ ভোদু । (ক)

চারু। রদনিকে! মৈত্ৰেয়মনুগচ্ছ ।

চেটী। জং অজ্জো আণবেদি । (খ) -

বিদু। ভোদি! রদণিএ! গিণ্হ বলি' পদীব' অ ।
অহং অবাভুদ' পক্বতুআরঅ' করেমি । তথা কগতি । (ঙ)

(ক) ভো বদ্বস্স । যদি-ময়া গন্তব্যম্, তদীষাপি মম মহাযিনী রদনিকা ভবতু ।

(খ) যদার্থ্য আজ্ঞাপয়তি ।

অথ দারিদ্র্যশব্দস্য নপুসকলিঙ্গত্বেরূপে তদর্থস্য ধনাभावस्य पुस्वाभिप्रायात् भवन्त्विति
पुसा निर्देशः । तथा च वरकाच—

“शब्दाभिधेये लिङ्” स्यात् शब्दलिङ्गमथापि वा ।

श्रीभनायै कल्पनाय दारान् पश्यन्ति श्रीभनान् ॥”

“अर्थपरत्वात् पुलिङ्गत्वम्” इति पृथ्वीधरोऽपि । अतएव न श्रुतसंस्कारतादीप ।
किन्तु ‘मन्दभाग्ये मयि विपन्नदृष्टे मति, त्वं क गमिष्यसि’ इति वाक्यमध्ये ‘मम इति
चिन्ता’ इति वाक्यान्तरस्य प्रवेशात् गर्भिततादीपः ; स तु “त्वं क्व व गच्छेरिति मे
वितर्कः” इति अतुर्थचरणपाठेन समाधेयः ।

इन्द्रश्रीपेन्द्रश्रीधीर्भेलनादुपजातिर्गणम् ॥ ३८ ॥

‘আরও, হে দারিদ্র্য ! আমি তোমার বিষয়ে এইরূপ শোক করি,
তুমি বন্ধু ভাবিয়া আমার শরীরে বাস করিয়া, পরে মন্দভাগ্য আমি
নরিষা গেলে, কোথায় যাইবে, ইহাই আমার চিন্তা ॥৩৮॥

(খ) বিদূষক । (মল্লার সহিত) বদ্বস্স ! যদি আমারই দাইতে
হয়, তবে এই রদনিকাও, আমার সহচারিণী হউক ।

চারুও । রদনিকা ! তুমি নৈয়েয়ের অশ্ৰুগামিনী হও ।

(ঙ) শাসী । আর্ধ্য দাং আশ্রয় করেন ।

(বসন্ত । মম অম্বুপপত্তিণিমিত্তং বিষ অবাবুদং পক্ব-
দুআরম্, তা জাব পবিমামি । হহ । হহী ! হহী ! কধ'
'পদীবো ! পডান্নন নিবাণ্য প্রবিষ্টা । (ঠ)

চারু । মৈত্রৈয় ! কিমেতত্ ? ।

বিদু । অবাবুদপক্বদুআরম্ণ পিণ্ডীকিটেণ বাদেণ গিব্বা-
বিদো পটীবো । ভোদি ! রদণিএ ! গিক্কম তুমং পক্বদুআরম্ণ ।
অহং পি অম্বুপপত্তিচদুস্সালদো (১) পদীবং পজ্জালিঅ আঅ-
চ্ছামি । ইতি নিচ্ছাল । (ড)

(২) ভবতি । রদনিক্কে । গৃহাণ বলি প্রদীপম্ । অহমপাত্ত পধডারক
করোমি ।

(৩) মম অম্বুপপত্তিণিমিত্তমিঅ অপাত্ত পধডারকম্, তদযাবত্ প্রবিশামি ।
হা ধিক্ । হা ধিক্ । কথ প্রদীপ ।।

(৪) অপাত্তপধডারিণ পিণ্ডীক্কনন বাতন নিবাণিত প্রদীপঃ । ভবতি ।

(২) বিদু ইতি । অপাত্তম্ উদঘাটিতকপাটম্ ।

(৩) বসন্ত ইতি । অম্বুপপত্তির্যচ্চণ তত্রিমিত্তমিব ।

(৬) বিদুঃ । বসন্তিকা । তুমি পুছার অব্য ও প্রদীপটা ধর,
আনি পাশের ছায়েের কপাট খুলি । (তাহাই করিল ।)

(৪) বসন্তসেনা । আমাকে ভিতরে লটবার জগ্নই যেন কেহ
পাশের ছায়েের কপাট খুলিল, অতএব আমি প্রবেশ করি । (দেখিয়া)
হায় ! হায় ! প্রদীপ বহিষ্কারে যে । (বহাধনধারা প্রদীপ
নির্কীর্ণিত করিয়া প্রবেশ করিল ।)

চারুস্ত । মৈত্রৈয় ! এ কি ? ।

(১) অম্বুপপত্তি ।

শকার: । ভাবে ! ভাবে ! অশ্মে শামি বশন্তশেণিঅ' ? । (ঙ)

বিট: । অন্বিত্যতাং অন্বিত্যতাং ।

শকার: । তথা কৃত্বা । ভাবে ! ভাবে ! গহিহা গহিহা । (ঞ)

বিট: । সূৰ্ব্ব ! নন্বহম্ ।

শকার: । ব্রদৌ দাব ভবিত্ব এঅন্তে ভাবে চিহ্নদু । পুৱরন্বিত্য
চেট যচীত্বা । ভাবে ! ভাবে ! গহিহা গহিহা । (ত)

রদনিকি । নিশ্বাম ত্ব' পশ্চদারকীষ । অহমপি অমন্তরচতু'শালাত: প্রদীপ' প্রজ্বাল্য
আগচ্ছামি ।

(ঙ) ভাব ! ভাব ! অন্বিত্যমি বশন্তমেনিকাম্ ? ।

(ঞ) ভাব ! ভাব ! যচীতা যচীতা ।

(ঙ) বিদু ইতি । অপাত্তপশ্চদারকীষ দ্বারা আগতেমিতি ম্রিয়: পিণ্ডীকৃতেন একম
স্মৃপীকৃতেন ।

(ঞ) শকার ইতি । তথা কৃত্বা হস্তপ্রসারণেন 'অন্ব'পণ' কৃত্বা সাহসান্ব'পণেন
বিট' ধ্বল'ল্যর্থ: ।

(ঙ) বিন্দুক । পাশেব ছুয়াবের কপাট গোলায় প্রচণ্ড বায়ু আসিয়া
দীপটাকে নিবাইয়া ফেলিয়াছে । রদনিকা ! তুমি পাশের ছুয়ার দিয়া
নির্গত হও, আমিও, ভিতরের চতু:শালা হইতে দীপ জালিয়া নিয়া
আসি । (ইহা বলিয়া চলিয়া গেল ।)

(ঙ) শকার । পণ্ডিত ! পণ্ডিত ! বসন্তসেনাকে অধেষণ করি ? ।

বিট । অধেষণ কর, অধেষণ কর ।

(ঞ) শকার । (অধেষণ করত: বিটকে ধরিয়া) পণ্ডিত ! পণ্ডিত !
ধরিয়াছি, ধরিয়াছি ।

বিট । সূৰ্ব্ব ! এ যে আমি ।

चेटः । भट्टके । चेडे हगे । (य)

शकारः । इदो भावे, इदो चेडे । भावे चेडे, चेडे भावे ।

तुम्हे दाव एअन्ते चिट्ठ । पुनरन्विय रदनिका केशपु गृहीत्वा । भावे ।

भावे । शंपदं गहिदा गहिदा वशन्तशेण्णिआ । (द)

अन्धआले पलाअन्ती मल्लगन्धेण शूइदा ।

केशविन्दे पलामिष्टा चाणकेणेव्व दोवदी ॥३८॥

(त) इतस्तावत् भूला एकान्ते भावस्तिष्ठतु । भाव । भाव । गृहीता गृहीता ।

(थ) भट्टारक । चेटोऽहम् ।

(द) इतो भाव, इतश्चेट । भावश्चेट, चेटो भाव । युवा तावत् एकान्ते तिष्ठ-

तम् । भाव । भाव । साम्प्रत गृहीता गृहीता वसन्तसेनिका ।

(त) शकार इति । इतस्तावत् भूला एतद्दिग्मुखी भूला । एकान्ते एकपाशे ।

(थ) चेट इति । भट्टारक । भक्त । इत्यर्थः ।

(द) शकार इति । इतनिर्देशनाभिनयति इतो भाव इति । वस्त्ररतया दृढ-

निश्चयार्थं पुनरपि क्रमविपरीतक्रमाभ्यां हस्तोपनिर्दिशति भावश्चेट इति ।

(त) शकार । এই মুখ হইয়া পণ্ডিত, এক পাশে থাকুন ।

(आदाव अन्वेयण करिया छुताके धरिया) पण्डित । पण्डित । धवि-
याछि, धरियाछि ।

(थ) चेट । प्रह । आमि चेट ।

(द) शकार । এই দিকে পণ্ডিত, এই দিকে ছুতা । পণ্ডিত

ছুতা, ছুতা পণ্ডিত । তোমরা এক পাশে থাক । (पुनराद्य अन्वे-
यण करिया, रदनिकार केश धारण करिया) पण्डित । पण्डित । वसन्त-
सेनाके एथन धरियाछि, एथन धरियाछि ।

বিটঃ । এষামি বয়সৌ দর্পাত্ কুলপুত্রানুসারিণী ।
 কেশিযু কুমুমাখ্যে পু স্বেবিতথ্যে পু কর্ণিতা ॥৪০॥
 শকারঃ । এশাশি বাশু ! শিলশি গহীদা
 কেশিশু বালেশু শিলোলুহেশু ।

অশ্বকারে পলায়মানা মান্যগর্ভে ন সূচিতা ।

কেশব্দে পরামৃষ্টা চাণক্যে নিব দ্রৌপদী ॥২৮॥

অশ্বকার ইতি । অশ্বকারে পলায়মানা তম্, মান্যগর্ভে ন সূচিতা অথ স্থিত-
 তয়া অনুমাপিতা সতী, চাণক্যে ন দ্রৌপদী ব কেশব্দে কেশকলায়ে, পরামৃষ্টা হলো ন
 পরামৃষ্টা হইত।

চাণক্যে ন দ্রৌপদী বৈতি হতোপমম্ ॥২৮॥

এবেতি । এষা ত্ব বসন্তমেদা বয়সৌ যৌবনম্য দর্পাত্ গর্ভাত্, কুলপুত্র' মনুকলাপস্য
 চারুদত্তমনুসরতীতি সা যৌবনমর্দন চারুদত্তাভিমাগিণী সতীত্যর্থঃ, কুমুমাখ্যে পু পু-
 মাম্ভাভূষিতেষু স্বেবিতথ্যে পু পরমসুন্দরতয়া সুগম্বিতৈনাদিনা পরিচার্যে পু কেশিযু কর্ণিতা
 আকৃষ্টা অসি । অঘানবমস্য চারুদত্তাভিমরণমেব তথাবিন্ কেশাকর্ষণে ষ্টুপুতি
 ভাব ॥৪০॥

এবেতি । ই বাশু ! বাশি ! শিলশি কেশিযু এষা ত্ব হইতামি । বদামীম্

অশ্বকারে পলায়ন করিতেছিল, মানার গর্ভে প্রকাশ করিয়া দিয়াছে ।
 তাহার পর, চাণক্য যেমন দ্রৌপদীর কেশপাশ ধারণ করিয়াছিলেন,
 আমিও সেইরূপ কেশপাশ ধারণ করিয়াছি ॥২৮॥

বিট । বসন্তসেনা ! তুমি যৌবনের গর্বে সহস্রজাত চারুদত্তের
 অভিমারিণী হইয়াছিলে, কিন্তু শুশুধার যোগ্য এবং পুণ্ড্রগোষ্ঠিত
 কেশকলাপে এখন আকৃষ্ট হইলে ১৯০।

অক্রোশ বিক্রোশ লপাধিচণ্ড'

শম্ভু শিব শঙ্কলমিশ্রল' বা (১) ॥৪১॥

রু । সম্যম্ । কি' অজ্জমিস্তেহি' ববমিদ' ? । (ঘ)

বিট: । কাণেলীমাত: ! অন্য এবৈপ স্বরসংযোগ: । (ন)

শকার: । ভাবে ! ভাবে ! জধা দহিগর-(২) পলিতুদ্বাএ

এযসি বাসু । শিরসি ম্হীতা কৌপে বাসিণি শিরোহুপে ।

অক্রোশ বিক্রোশ লপাধিচণ্ড শম্ভু শিব শঙ্কলমিশ্রল' বা ॥৪১॥

(ঘ) কিমাত্মমিথ্যৈ' ববমিতম্ ? ।

অক্রোশ ভক্ত্যর্থ, বিক্রোশ জনান্দরমাছয়, অথবা চণ্ড শিবম্, অধি অধিকৃত্য উচ্চ-
শ্লৈল্যর্থ, লপ বিলাপ । যদা অধিচণ্ডম্ অধিকমীষণম্, যথা স্যাত্তথা, শম্ভু, লপ
বিলাপ ; তথাপি তে নাশ্বাহতিগতি ভাব ।

অথ বাসিণিত্যাদিক শিবমিত্যাদিকচ পুনরুক্তম্ । ইন্দ্রবজ্রা বৃত্তম্ ॥৪১॥

(ঘ) রু ইতি । অজ্জমিস্তে: সম্যম্ হৈ' । ববমিতম্ অারভম্ ।

(ন) বিট ইতি । অন্য বসন্তসীমাস্তানু অন্যবিধ । স্বরসংযোগ, কণে কণ্ড-
স্বরসম্বন্ধ । সুতরাং নিয় বসন্তসীমেনিতি ভাব ।

শকার । হে বাসিকে ! এই ভূমি মস্তকের কেশে ধৃত হইয়াছে ।
এখন আক্রোশ কর, অথবা কাহাকেও আশ্বাস কর, অথবা শিবকে নন্দ্য
করিয়া ভীষণভাবে বিলাপ কর ॥৪১॥

(ঘ) ববমিতম্ । (ভবের সহিত) মহাশয়েরা আরম্ভ করিয়া-
ছেন কি ? ।

(ন) বিট । কাণেলীর পুত্র । এই কর্তব্যর যে আর এক ব্রহ্ম ।

(১) শঙ্কলমীশ্রল' বা । (২) দহিগরি ।

মজ্জালীয়ে শলপলিবস্তু হৌদি, তথা দাগীয়ে ধীয়ে শনপলিবস্তু
কড়ে । (প)

বিট: । কয়' স্বরপরিবর্ত্ত: কৃত: । অহৌ চিত্রম্ । অথবা
কিমত্র চিত্রম্ ?

ইয়' রঙ্গপ্রবেশেন কলানাং চোপশিক্ষয়া ।

বস্তুনাপণ্ডিতত্বেন স্বরনৈপুণ্যমাশ্রিতা ॥৪২॥

প্রবিশ্ব বিদূষক: । হৌ হৌ হৌ ! পদোমমন্দমারুদেণ পসু-

(প) ভাব । ভাব । যথা দধিসরপরিভুস্বায়া মার্জায়া স্বরপরিবর্ত্তো ভবতি,
তথা দাস্যা: পুত্রা স্বরপরিবর্ত্ত: কৃত: ।

(প) শকার ইতি । দধ. সরে নবনীতায়্যে সারপদার্থে পরিভুস্বা অভিলাষিণী
তস্যা: । দাস্যা' পুত্রা বসন্তসেনয়া ।

' ইয়মিতি । ইয়' বসন্তসেনা, রঙ্গ' অভিলযাগারে প্রবেশেন তত্র নানাবিধবাচিকাভি-
নয়করণেনৈব্য' ; কলানাং বহুবিধগীতানাং উপশিক্ষয়া, তথা বস্তুনাপণ্ডিতত্বেন ইয়ল'
কাল' যাবত্ পরমসারথাকরণেন, স্বরনৈপুণ্য' নানাবিধকণ্ডস্বরপ্রকাশনদৃশ্যতাং আশ্রিতা
প্রাপ্তা । 'অতএব বসন্তসেনৈবেয়' ভবিতুমর্হতীতি ভাব' ॥৪২॥

(প) শকাব । পণ্ডিত ! পণ্ডিত ! দধিব সবেব লোভী বিজা-
লীর যেমন সবেব পবিবর্ত্তন হয়, সেইরূপ দাগীব কল্পা সবেব পবিবর্ত্তন
করিয়াছে ।

বিট । কি সবেব পবিবর্ত্তন কবিয়াছে । কি আশ্চর্য্য । অথবা
ইহাতে আশ্চর্য্য কি ? (কারণ)

এই বসন্তসেনা রঙ্গালয়ে প্রবেশ, নৃত্য-গীতাদি কলা শিক্ষা এবং
প্রভাবপায় দক্ষতা ; এই সব কাৰণে সবেব নৈপুণ্য লাভ কবিয়াছে ॥৪২॥

বন্দীবণীদক্ষ বিদ্বা ছাঅনক্ষ হিঅন', ফুরফুরাঅদি পদীবো ।
 উপস্থ্য রদনিকা হশ । ভো ! রদণিঅ ! (ফ)

শকার: । ভাবে ! ভাবে ! মণুশ্শে মণুশ্শে । (ব)

বিদ্বু । জুত্গং গেট', সরিস' গেট', জং অজ্জচারুদত্তক্ষ দলি-
 হদাএ সম্পট' পরপুরিসা গিহ' পবিমন্তি । (ম)

(ফ) আর্থ্যম্ । ভো, । প্রদীপমন্ডমারুতেন পশুবন্দীবনীতস্বীব ছাগলস্য ফুর-
 ফুরাথতে প্রদীপ । ভো রদনিকে । ।

(ব) ভাব ! ভাব ! মনুষ্যে মনুষ্যে ।

(ম) যুক্ত নেদম্, মহশ' নেদম্, যদার্থ্যচারুদত্তস্য দরিদ্রতয়া সাম্পত' পরপুরুযা
 গিহ প্রবিগ্গন্তি ।

(ফ) প্রবিগ্গন্তি । পশুবন্দীবনে অধিনিতি পশুবন্দীবনী যুপকাঠ তব উপনীতস্য ছেদ-
 নাথ বহুম্ । ফুরফুরায়তে অতীবকম্পতে ।

(ম) বিদ্বু ইতি । ইদ পরমহুপ্রবেশমাতমেব ন যুক্তম্, মহেশ্বরমিনীঃপমানজনক-
 ত্বাদিতি ভাব । ননু মানহীনস্য মহেশ্বরেণী কী দীষ ইত্যাছ মহশ নেদমিতি ।
 অনুষ্প নেদমিত্যর্থ', মহামানিন এব মহেশ্বাদিত্যর্থ । অতএবাছ আর্থ্যমিতি ।

(ফ) (প্রবেশ করিয়া) বিদ্বষক । কি আশ্চর্য্য ! যুপকাঠের নিকট
 উপনীত ছাগলের শব্দেব জ্ঞায় এই প্রদীপ, প্রদোষকালের অল্প বায়ুতে
 ফুর ফুর করিতেছে । নিকটে যাইয়া, রদনিকাকে দেখিয়া) রদ-
 নিকা । ।

(ব) শকার । পণ্ডিত ! পণ্ডিত ! মনুষ্য মনুষ্য । ।

(ম) বিদ্বষক । ইহা উচিত নহে, ইহা যোগ্যও নহে, যে আযা
 চাক্রবর্ত্তের দারিদ্র্য অবস্থা উপস্থিত হইয়াছে বলিয়া, অল্প লোক তাঁহার
 বাড়ীতে এখন প্রবেশ করিবে ।

रट । अज्ज मिस्सेअ ! पेक्ख मे परिभव' । (म)

विदू । किं तव परिहवो ? आदु अम्हाण' ? । (य)

रट । गं तुम्हाणं ज्जेव । (र)

विदू । किं एमी बलक्कारो ? । (ल)

रट । अघडं । (व)

विदू । सच्चं ? । (श)

रट । सच्चं । (घ)

विदू । सकीध दण्डकाठमुदय्य । मा दाव । भो ! सके गेहे
कुक्कुरोऽपि दाव चण्डो भोदि, किं उण अहं वम्हणो । ता

(म) आर्य । मैत्रेय ! प्रीक्षस्व मे परिभवम् ।

(य) किं तव परिभवः ? अथवा अस्माकम् ? ।

(र) ननु युष्माकमेव । (ल) किन्नेप मलात्कारः ? ।

(व) अथकिम् । (श) सत्यम् ? । (घ) सत्यम् ।

(य) विदू इति । परिभवः अपमान. । आश्रितस्यापमाने आश्रयस्त्वं अपमान-
घातात् पृच्छति अथवा अस्माकमिति । उत्तरवाक्येऽप्येवमेवाशयः ।

(म) वदनिका । आर्य मैत्रेय ! आम्हाव अपमान देखून ।

(य) विदूषक । त्वांम्हाव अपमान ? ना, आम्हादेव अपमान ? ।

(र) वदनिका । आपनादेवहे वटे ।

(ल) विदूषक । हेहा कि वनाऽकार ? ।

(व) वदनिका । ई ।

(श) विदूषक । मठा ? ।

(घ) वदनिका । मठा ।

एदिणा अम्हारिस-जण-भाअधेअ-कुडिलेण दण्डकट्टेण दुट्टस्स
विअ सुक्खाण-वेणुअस्स मत्थअं दे पहारेहिं कुट्टइस्सं । (स)

विटः । महाराज्यण ! मर्षय मर्षय । (ह)

विटू । विटं दहा । एण एत्थ एसो अवरज्झदि । शकारं दहा ।
एसो क्वु एत्थ अवरज्झदि । अरे रे राअसालअ ! संट्ठाणअ !

(स) मा तावन् । भीः । स्वके गेहे कुडं, गेहोपि तावन् अणो भवति, किं पुन-
रहं ब्राह्मणः । तदेतेन अष्वाहज-जन-भागधेय-कुटिलेन दण्डकाष्ठेन दुट्टस्यैव गुणधेय-
कस्य मणकं ते प्रहारैः कुडयिष्यामि ।

(स) विटू इति । मा तावन् एव कुरु इति श्रेय । स्वके स्वकीये । अणो
विक्रमेण कीपनः । अष्वाहजजनानां भागधेयवत् भाग्यवत् कुटिलं वक्रं प्रतिकूलघ तेन ।
दुट्टस्य दुर्जनस्य, अथत्र तु घुण्जंजंरितस्य गुणो यो वेणुको व शदण्डकस्य । कुडयिष्यामि
चूर्णयिष्यामि ।

(ह) विट इति । महाराज्यण । निरुष्टब्राह्मण । परीपजीवित्वादिति भाव ।
महच्छन्दस्यायं स्वभावी यत् शब्दविशेषविशेषणीभूत, अयं विशेष प्रत्याययतीति । अत-
एवीकृतम्—

“शङ्खे तैले तथा मासे वैद्ये ज्योतिषिके दिजे ।

याताया पयि निद्राया महच्छन्दो न दीयते ॥”

(स) विटूवक । (क्रोधादेव सहित म० उद्दोलन करिशा) एरूप
रुवि० ना । अरे ! निजेर बाङ्गीते कूरुर०, प्र०७ इहेया थाके ,
ता, आमि जाङ्ग आर ना इहेव केन ? । अतएव आमादेर मत बोकेर
डागेर काय वक्रं एहे म०धारा प्रहार करिशा, घुण्जंजंरित उद वंश-
मणेर काय, डोमार मत्तक चूर्ण करिव ।

(ह) विट । अह महाराज्यण ! कस्य कड, कस्य कड ।

দুজ্ঞান । দুস্মরণস্য । জুতং গৌদং ? জহবি গাম তত্ভব
 অজ্ঞচারুদত্তো দলিহো স'বুত্তো, তা কিং তস্য গুণেহি' ণ অল-
 দ্বিদা উজ্ঞদ্রণী ? জেণ তস্য গৌহ' পবিসিঅ পরিঅণস্য ই'রিসো
 উবমহো করীঅদি । (অ)

মা দুগ্গটোত্তি পরিহবো ণতি কঅন্তস্য দুগ্গটো গাম ।

চারিত্তেণ বিহীণো অহ্বো বিঅ দুগ্গটো হ্বো ॥৪২॥

(অ) নাহ এযোঃপরাধ্যতি । এষ স্বল্পত অপরাধ্যতি । অ'র'র' রাজস্বালক ।
 স স্ত্যানক । দুজ্ঞান । দুস্ম'নুথ । যুক্ত নেদম্ । যদ্যপি নাম তত্ভবান অর্থ
 চারুদত্তো দরিদ্র স বচ তত কি তস্য গুণে'না'ল'দ্রু'তা উজ্ঞ'য়িনী ? তেন তস্য গৃহ
 প্রবিয়্য পরিজনস্য ই'দ্র'য় উপমর্হ' ক্রিয়তে ।

মা দুর্গত ইতি পরিভবো নাস্তি কৃতানস্য দুর্গতো নাম ।

চারিত্তো'ণ বিহীন অ'ক্সো'পি অ দুর্গতো ভবতি ॥৪৩॥

(অ) বিদু ইতি । স স্ত্যানসবস্ত্যানমস্যাশীতি স স্ত্যান . অ'র্শ' আদিত্বাটত্ব তত
 কৃতমায়া কমর্থয । ভগিন্যুপপতিবিহিতাবস্ত্যানকত্বাদেবাস্য কৃতসিতত্বম্ । তেন
 স স্ত্যানক ইতি শকারস্য নাম । তত তথাপি । উপমর্হী নিয়হ ।

ননু দুর্গতস্য মানহীনস্য পরিভবে কী দৌষ ইত্যাহ মীত । দুর্গত অথ জনো
 দরিদ্র ইতি ক্রুতা, মা পরিভবো ন নিয়হ ক'র্শ'স্য । কৃত ইত্যাহ—কৃতানস্য দৈবস্য

(ক) বিদুশ্বব । (বিটকে দেশিয়া) এ বিষয়ে এ, অপবাদী নহে ।
 (শকারকে দেশিয়া) এ বিষয়ে এই বেটাই অপরাধী । শুবে রাজার
 থানা স'স্থান । দুর্জন । দুঃখেমাশ্রয় । ইহা উচিত নহে । মাননীয়
 অর্থ চারুদত্ত যদিও, দরিদ্র হইয়া পড়িয়াছেন , তথাপি তাঁহার গুণ
 কি উজ্ঞয়িনীকে অলঙ্ঘিত করে নাই ? । যে, তাঁহার বাড়ীতে প্রবেশ
 করিয়া, পরিজনের এইরূপ নিগ্রহ করিতেছি । ।

विटः । सर्वैलक्ष्यम् । महाब्राह्मण ! मर्षय मर्षय । अन्य-
जनशङ्कया खल्विदमनुष्ठितम्, न दर्पात् । पश्य—(×)

सकामान्विष्यतेऽस्माभिः—

विटू । किं इद्यं ? । (क)

(क) किमियम् ? ।

सकाशे दुर्गती नाम्नि, इति नाम सम्भावयामीत्यर्थः । तथा च सर्वप्रथमं नाम देव-
दुर्गतमपि धनिनम्, धनिनमपि च दुर्गतं कर्त्तुमर्हतीति भवती दुर्गतत्वे चारुदत्तस्य च
धनित्वे वैपरीत्येन नियहीऽपि सम्भाव्यत इति भावः । अपि च चारित्र्येण सदावहारेण
विहीन आत्मीयं धनवानपि जनः, दुर्गती भवति ; सर्वैरवज्ञेयत्वादिति तात्पर्यम् ।
तेन त्वमात्मीयऽपि चारित्र्याविहीनतया दुर्गत एवेति तवापि नियह सम्भवतीति भावः ।

अतएवात्र परार्द्धे सामान्यादिशेषप्रतीतिरूपः अप्रस्तुतप्रश्न सालङ्कारः, पूर्वार्द्धे च वाक्यार्थ-
हर्तुकं काव्यलिङ्गमित्यनयो, संसृष्टिः । किन्तु दुर्गतशब्दस्य असङ्गदुपादानेऽपि नानवी-
कृतत्वदोषः ; कथितपदसादीपवदस्यापि उद्देश्यप्रतिनिर्दिश्यत्यतिरिक्तविषयत्वकल्पनात्
प्रायेण समानविषयत्वात् ।

“कृतान्धो यममिद्वान्तदैवाकुशलकर्मसु” इति मेदिनी । आर्या जाति ॥४३॥

(×) विट इति । वैलक्ष्येण लज्जाजनित्वाप्रतिभत्वेन सहति सर्वैलक्ष्यम् ।

सकामेति । अस्माभिः सकामा रमणी अन्विष्यते ।

मातृष दरिद्र हहेल्लेहे ताहार निग्रह कविते माहे, कावण, दैदेवर
निकट दविद्र माहे । चरित्रहीन धनीष, दरिद्र हहेया थाके ॥४७॥

× विट । (लज्जार महित) महाब्राह्मण ! धर्मा करुण, कर्मा
करुण । अत्र लोक मने कविमाहे एहेरूप कविमाहे, किञ्च दर्पवशतः
नहे । देखुन—

आनवा काने कानुदके अक्षेयण करितेछि—

বিটঃ । শান্তং পাপম্ । (খ)—ক্কাচিত্ স্বাধীনযৌবনা ।

সা নষ্টা শঙ্কয়া তস্যাঃ প্রাপ্তেয়ং শীলবচনা ॥৪৪॥

সর্বথা ইদমনুনয়সর্বস্বং গৃহ্যতাম্ (গ) । ইতি শব্দগমুৎস্রজ

কৃতান্তলিঃ পাদযৌ পততি ।

বিটু । সপ্যুসিস ! উট্টেহি উট্টেহি । অশ্রাণন্তেণ মপ
তুমং উবালহে, সম্পদং উষ জাণন্তৌ অণুণেমি । (ঘ)

(ঘ) সত্পুসিস । উতিঠ উতিঠ । অজানতা ময়া ত্বমুপাশঙ্কঃ, সাম্প্রতং
পুনর্জানন্ অনুনয়ামি ।

(খ) বিট ইতি । শান্ত পাপম্ উক্তরূপে ন বাচ্যমিত্যর্থঃ । “শান্তং পাপ-
মনির্হিংশে” ইতি কৌপ' ।

ক্কাচিদिति । স্বাধীনমেব ন তু পিতাশ্রয়ধীন যৌবনং যস্যঃ সা তাড়শৌ, ক্কাচিত্
রমণী অন্বিত্যতি ইত্যন্বয়ঃ । কিন্তু সা নষ্টা ‘অদর্শনং’ গতা পলায়িতা । তস্যাঃ
শঙ্কয়া সন্দেহেন, ইয় ভবত্পরিজননিয়ন্ত্ররূপা, শীলস্য ‘অশ্রুৎস্বभावस्य वक्षणा तत्-
कर्तृकप्रतारणा प्राप्ता । सन्देहवशादेवेदमन्वाय्यं कृतं न पुनर्जानत इति मर्दयितव्य-
मेवैतदिति भाव ।

‘অন নষ্টে ত্বমঙ্গলত্ব্যঙ্গকত্বাদশীলতাভীষ’, স তু ‘শষ্টা’ ইতি পাঠেন সমাধেয়ঃ ॥৪৪॥

(গ) সর্বংগতি । ‘ইদং’ ক্রিয়মাণ পাদপতনম্, ‘অনুনয়স্য সর্বস্বং’ প্রধানাহ্নম্ ।

(ক) বিদূষক । ইহাকে কি ?

(খ) বিট । ওরূপ বলিবেন না—কোন স্বাধীনযৌবনাকে (বেষ্ঠাকে),
সে পলাইয়া গিয়াছে, তাহাবই সন্দেহে, আমাদের এই চরিত্রচ্যুতি
উপস্থিত হইয়াছে ॥৪৪॥

(গ) অতএব সকল প্রকারে অহ্নয়ের সর্বস্ব ইহা (চবণ ধারণ)
গ্রহণ করুন । (এই বলিয়া, খড়্গ পরিত্যাগ করিয়া, কৃতান্তলি হইয়া
বিদূষকের চবণযুগলে পতিত লইল) ।

বিট:। ননু भवानিवात्मानुनेय:। तदुत्तिष्ठामि समयत:। (ड)

বিদু:। भणादु भवं। (च)

বিট:। यदीमं वृत्तान्तमार्यचारुदत्तस्य नाख्यास्यसि।

বিদু:। ए कधइस्सं। (छ)

বিট:। एष ते प्रणयो विप्र ! शिरसा धार्यते मया।

गुणशस्त्रैर्वयं येन शस्त्रवन्तोऽपि निर्जिताः ॥४५॥

(च) भणतु भवान्। (ङ) न कथयिष्यामि।

(ঘ) বিদুঃ ইতি। উপালম্বী ভর্তৃসিত। অনুনয়ামি ভবনামিতি শিষ্য।

(ঙ) বিট ইতি। অথ বিপ্রৈঃ, भवानিवात्मानুनेयो ময়েতি শিষ্য, ন পুনর্ভবতা অহ-
মিতি এবশব্দস্যার্থঃ। সময়ত কথ্যাস্বিত্ শপযাত্।

এষ ইতি। ঐ বিপ্র। ময়া এষ তে তব প্রণয় প্রণয়পূর্বকশপয, শিরসা ধার্যতে।

ঘন লযা, गुण सत्यवादित्वादय एष शस्त्राणि सैः, शस्त्रवन्तोऽपि वय निर्जिता।

मर्षयित्वाभ्य एतदन्त यावत् परिहारो नाम नाख्यालङ्कार। यथा दर्पणे—

“परिहार इति प्रीक्त कृतानुचितमार्जनम्” ॥४५॥

(ঘ) বিদুষক। माधुप्रकथ। आपनि उठ्ठन, उठ्ठन। आनि ना
ज्ञानिया, आपनाके निम्ना करिष्याछि, एधन किञ्च ज्ञानिया आवाव अह-
नय करितेछि।

(ঙ) বিট। महाशय। एविषये आपनावहे अहनय करा आमादेव
उचित। तवे एकटी शपथ करिले आनि उठ्ठिते पारि।

(চ) বিদুষক। आपनि ताहा वमून।

বিট। यदि এই वृत्तांत आर्या चारुदत्तের নিকট না বলেন।।

(ছ) বিদুষক। बनिव ना।

শকার: । সাম্যম্ । কি' নিমিত্তং উণ্ ভাবে । এদৃশ
দুঃখবদুঃখ্য বিগ্নশ্চজ্জলি' কদুঃখ পাশু নিপড়িড়ে ? । (জ)

বিট: । ভীতোঽস্মি ।

শকার: । কশ্চ তুম' ভীড়ে ? । (ঝ)

বিট: । তস্য চারুদত্তস্য গুণেভ্য: ।

শকার: । কে তশ্চ (১) গুণা ? জশ্চ মেহ' পবিগ্নিঅ
অগ্নিদম্ব' বি গত্যি । (জ)

(জ) কি নিমিত্ত পুনর্ভাব ! এতস্য দুঃখবদুঃখ্য বিনয়াশ্চলি ক্ত্বা পাদয়ো
নিপতিত ? ।

(ঝ) কক্ষাত্ব ভীত ? ।

(জ) কে তস্য গুণা ? তস্য মেহ প্রবিগ্ন অগ্নিতব্যমপি নাস্তি ।

(জ) শকার ইতি । হ ভাব । বিহ্বল । বিনয়শ্চলি'কৌশলি'বিবিনয়াশ্চলিস্তম্ ।

(জ) শকার ইতি । মেহ প্রবিগ্ন স্থিতস্য জনস্য অগ্নিতব্য ভোক্তব্যমপি অনা-
দিক নাস্তীত্যর্থ ।

বিট । হে ব্রাহ্মণ ! আপনার এই প্রণয়পূর্বক শপথ, আমি মন্তকে
ধারণ কবিতোছি । আমিবা অঙ্গধাবী হইলেও, যে ব্যক্তি (আপনি)
গুণরূপ অস্ত্রে আমাদিগকে জয় কবিয়াছেন ৷৪৫৥

(জ) শকার । (অনূয়ার সহিত) পণ্ডিতমহাশয় । আপনি কি
জন্ম বিনয়শ্চক হাত ছোড় কবিয়া, এই চুষ্টে ব্রাহ্মণের পায়ে পড়িলেন ?

বিট । আমি ভীত হইয়াছি ।

(ঝ) শকার । আপনি কাহা হইতে ভীত হইলেন ? ।

বিট । সেই চারুদত্তের গুণ হইতে ।

(১) কে বিষ তস্য ।

বিট; । মা মেবম্ ।

সোঃস্মদ্বিধানা প্রণয়ৈ. ক্লশীক্লতো

ন তেন কচ্ছিদ্বিভবৈর্বিমানিত: ।

নিদাঘকালিষ্বিব সৌটকৌ ক্লদৌ

নৃণা স তপ্পামপনীয় শুষ্কবান্ ॥৪৬॥

স ইতি ; স চারুদত্ত, অস্মদ্বিধানা ধনলুভানা জনানাং, প্রণয়ৈর্ভ্রাতৃভিঃ
ক্লশীক্লতো ধনহীনীক্লত , ন তু অসম্যম্ব্যয়ৈ ক্লশীক্লত ইত্যশয় । তেন চারুদত্তেন
বিভবৈর্ধনৈর্ধনমদৈরিত্যর্থ , কচ্ছিদপি জনৌ ন বিমানিত অপমানিত । তথা স চারুদত্ত ,
নিদাঘকালিষু যৌগমময়েষু, সৌটকৌ জলপূর্ণা ক্লদ ইব, নৃণা লোকানাং, তথা জল-
পিপাসা ঘনলিপ্সাচ্চ, অপনীয় জলদানেন ধনদানেন চ দূরীকৃত্য, শুষ্কবান্ জলহীনী
ধনহীনয় জাত । অতীঃস্ম দারিদ্র্যমপি দ্রাঘমেবেতি ভাব ।

অত্র প্রথমপাদে ব্যাব্যানুসারিণাম্ব্যপীহনাদার্য্য পশিস স্ত্র্যা, পরান্তে পূর্ণাপমা স ,
অন্যৌ পরস্পরনিরপেচতয়া স সৃষ্টি ।

“প্রণয় প্রেমুণি বিশ্বম্ভৈ যান্ভ্রাতৃপ্রসঙ্গীরপি” ইতি বিশ্ব ।

শুষ্কবানিতি যমধাতৌ ক্লদন্তুপ্রত্যয় “ঐশ্বিৎচা স ক বা” ইতি তকারস্য ককার ।

নন্দ্রব শাব শম্যবিলম্বীর্মেলাদুপজাতির্তম্ ॥৪৬॥

(এ) শকাব । তা'র আবার 'ও' কি ? যা'ব যবে প্রবেশ কবিয়া
পাছও পাওয়া যায় না ।

বিট । না না, একরূপ বলিও না ।

আমাদের মত লোকেব প্রার্থনা, চারুদত্তাক ধনহীন কবিয়াছে এবং
চারুদত্ত ধনেব অহঙ্কাবে কাহাকেও অপমানিত করেন নাই । গ্রীষ্ম-
কালে জলপূর্ণ হ্রদেব জায় তিনি মনুষ্যগণেব তৃষ্ণা দূব করিয়া শুষ্ক হইয়া-
ছেন ॥৪৬॥

शकारः । सामर्थम् । किं श्रे गवभदासीए पुत्ते ? । (८)
 शूले विक्रान्ते पाण्डवे ? श्रितकेतू
 पुत्ते लाभाए ? नावणे इन्द्रपुत्ते ? (९) ।
 आहो कुन्तीए तेण लामिण जादे
 अशत्यामे ? धम्मपुत्ते जडाउ ॥४७॥

विट् । मूर्ख । आर्य्यचारुदत्तः खल्वमी ।

(८) क स गर्भदास्या पुत्र ? ।

शूरो विक्रान्त पाण्डव ? श्रितकेतु पुत्रो राधाया ? रावण इन्द्रपुत्र ? ।

आहो कुन्त्या तेन रामेण जात अशत्यामा ? धम्मपुत्रो जटायु ? ॥४७॥

(८) शकार इति । गर्भदास्या जन्मावधिदास्या ।

पुनर्दिशेषेण वृच्छति मूर इति । शूरो विक्रान्त इति पाण्डवविशेषणद्वयम् एकार्यक
 तया पुनरुक्तम् । पाण्डवस्य भीमीऽज्जुमी वा किमित्यर्थः । एवमेव सर्वत्र काकुत्स्थ
 जन्मव्या । किं वा राधाया पुत्र श्रितकेतु ? । श्रितकेतुर्नाम कश्चिदीपनिषदी महर्षि
 अथवा इन्द्रस्य पुत्रो रावण ? । आहो सत तेन जगत्पतिर्देन रामेण करणेन, कुन्त्या
 पाण्डुपुत्रा जात अशत्यामा ? । किं वा धम्मस्य पुत्रो जटायु ? । य भवानिव
 प्रश्न सतीति भावः ।

अत्र श्रितकेतुरित्यादिक सर्वमेव अपार्यम्, शकारवचनलात् ।

वैश्वदेवी वृत्तम्—“वाणश्चैन्द्रिग्रा वैश्वदेवी ममी धी इति लक्षणात् ॥४७॥

(८) शकार । से जन्मदासीव पुत्र के ? ।

शूरो विक्रान्ते पाण्डव ? ना, राधाया पुत्र श्रितकेतु ? किं वा इन्द्रेण
 पुत्र रावण ? अथवा कुन्तीव गर्भे रामेण जातेन अशत्यामा ? ना,
 धम्मपुत्र पुत्र जटायु ? ॥४७॥

(९) इन्द्रदत्त ।

दीनानां कल्पवृक्षः स्वगुणफलनतः सज्जनानां कुटुम्बी
 आदर्शः शिञ्जितानां सुचरितनिकषः शीलवेलासमुद्रः ।
 सत्कर्त्ता नावमन्ता पुरुषगुणनिधिर्दक्षिणोदारमत्त्वो
 ह्येकः श्लाघ्यः स जीवत्यधिकगुणतया चोच्छसन्तीव चान्ये ॥४८॥

दीनानामिति । दीनानां दरिद्राणां सम्बन्धे स्वगुणा विनयीदार्येण एव फलानि
 तेनैत, कल्पवृक्ष कल्पतरुस्वरूपः, निमित्तदाहृत्वादिति भावः । सज्जनानां कुटुम्बी
 गृहिस्वरूपः परिपोषक इत्यर्थः । शिञ्जितानामभिज्ञानां जननाम्, आदर्श आदर्श
 स्वरूपो दृष्टान्म्यानमिति तात्पर्यम् । सुचरितानां सञ्चरितानां निकष कषपायाण
 स्वरूपः परीक्षाभ्यानमित्यर्थः । तथा शीलं सद्गुणमेव वेला तीरभूमिमेव समुद्र
 समुद्रस्वरूपः । समुद्रो यथा तीरभूमिं नातिक्रामति, अयमपि तथा सद्गुणं नातिक्राम-
 तीति भावः । सत्कर्त्ता दानादिभिर्लोकानां सत्कारकं सम्मानकारीति यावत्, किन्तु
 न अवमन्ता कटूक्तिप्रभृतिभिर्नापमानकारी । पुरुषगुणानां तेजस्वितादीनां निधि
 राशयभूतः ; तथा दक्षिण सरलम् उदारं महच्च सत्त्वं स्वभावी यस्य स तादृशः । अत-
 एव श्लाघ्यं सर्वथा प्रशंसनीयं, स चारुदत्तः, एको हि एक एव च अधिकगुणतया
 हेतुना जीवति नानासत्कार्यकारितया जीवनप्रयोजनं साधयति, अन्ये तु जनाः, उच्छ-
 सन्तीव तादृशसत्कार्यकारित्वाभावेन जीवनप्रयोजनसाधनाभावात् सुमुहुं वत् केवलं शम-
 भेव परित्यजन्तीत्यर्थः ।

अथ "गान्भीर्येण समुद्रोऽपि गौरवेषामि पर्वतः" इति दर्पणीदाहरणवत् प्रथमाङ्कं
 रूपकयोगी उल्लेखान्तरात्, अतुर्थपादे तु वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा, अनयोर्मिथो निरपेक्षतया
 स सृष्टिः । तथा गुणफलनत इत्यनेनैव आत्मगुणप्रतीती स्वरूपमधिकमिति अधिक-
 पदतादीपः ; स तु 'गुणफलनत' इति पाठेनैव समाधेयः । किन्तु अतुर्थपादे
 द्विशब्दस्य पूर्वतः पाठेऽपि स्वान्वयिन एव एकशब्दस्य समभिव्याहारान् न अक्रमतादीपः ।

दिटे । ३३ ! उनि माननीयं चारुदत्त ।

তদিতো গচ্ছামঃ ।

শকারঃ । অগ্ৰিণ্‌হিঅ বগন্তশিণ্‌শ্চ ? । (ঠ)

বিটঃ । নষ্টা বসন্তসেনা । (ড)

(ঠ) অগ্ৰীত্বা বসন্তসেনিকাম্ ? ।

এব' নিপাতানামনৈকার্যত্বান্ প্রথমশ্চকারঃ শ্রীদশিণিপদসমুদ্বয়ে, দ্বিতীয়শ্চকারয় কিন্তর্থ ইতি ন নিরর্থকত্বদীর্ঘোঃপি ।

অথ গুণকীৰ্ত্তন' নাম নাট্যাললচণশ্চ "গুণানা কীৰ্ত্তন' যচ্চ, তদেব গুণকীৰ্ত্তনম্ ।" ইতি লচণাৎ । "কুটুম্ব' পৌষবর্গেঃপি" ইত্যমরমালা । "নিকষঃ শ্রাণফলকে নিকষা যাতুমাতির' ইতি মেদিনী । "শীল স্বভাবি সদৃশ্চ" "বীলা কালি চ জলধিকীরনীৰ- বিকারযৌ." ইতি শ্চ বিন্দুঃ । "মল্ল দ্রব্যে গুণে বিচিৎ ব্যবসায়স্বভাবযৌ । পিঙ্গাচাদা- বাস্মভাবে বলি প্রাণেষু জলুপ্তু" ইতি হেমচন্দ্রঃ ।

স্বধরা হচ্চন্ ॥৪৮॥

(ড) বিট ইতি । নষ্টা অদর্শন' গতা, অত কথ যচীত্বসীতি ভাবঃ । অথ নষ্ট- ত্বনৈল মরণব্যঙ্গকতয়া অমঙ্গলব্যঙ্গকত্বাদশ্রীলতাদীর্ঘ', পলাথিতেনি পাঠেন সমাধিযঃ ।

দবিত্রলোকের পক্ষে নিজেব গুণরূপ ফলে অবনত কল্পবৃক্ষ, সজ্জ- নেব পরিপোষক, শিঞ্জিতগণেব আদর্শ, সচ্চবিত্তের পবীক্ষাস্থান, চবিত্তরূপ ভীবভূমিব সমুদ্র, লোকেব সম্মানকাবী, কিন্তু অপমানকাবী নহেন, পুরুষেব সমস্ত সদগুণেব আধাব, সবল ও উদাবস্থভাব, অতএব অতিবিক্ত গুণী বলিয়া সেই এক চারুদত্তই প্রশংসনীয় হইয়া জীবন ধারণ কবিত্তেছেন, আর সকলে যেন বেবল স্বাস-প্রশ্বাস করিত্তেছে ॥৪৮॥

অতএব চল, আমবা এখান হইতে যাই ।

(ঠ) শকাব । বসন্তসেনাকে না লইয়া ?

(ড) বিট । বসন্তসেনা ত পলাইয়াছে ।

শকারঃ । কধং বিম্ব ? । (ঙ)

বিটঃ । অন্বস্য দৃষ্টিরিব পুষ্টিরিবারুরস্য
মূর্খস্য বুধিরিব সিদ্ধিরিবারুলস্য ।
স্বল্যস্মৃতেব্যসনিনঃ পরমেব বিদ্যা
ত্বাং প্রাপ্য সা রতিরিবারিজনৈ প্রনষ্টা ॥৪৫॥

শকারঃ । অগেণ্হিঅ বশন্তশৈগিঅং গ গমিগ্গাং । (ণ)

বিটঃ । এতদপি ন ত্যুতং ত্বয়া ? ।

(ঙ) কধমিব ? । (ণ) অগ্হীত্ব বসন্তমৈনিকা ন গমিগ্গামি ।

অন্বস্যেতি । সা বসন্তসৈনা, অন্বস্য মাদকসেবনাদিনা অস্বীভূতস্য জনস্য, দৃষ্টি রূপপ্রত্যক্ষশক্তিরিব, আতুরস্য রোগিণ পুষ্টি স্মূলতেব, মূর্খস্য বুধির্বিবেক শক্তিরিব, অলস্য সিদ্ধি কার্যনির্ঘণ্টিরিব, স্বল্যস্মৃতেব্যসনিনঃ, অথ চ ব্যসনিন কামাদিবিষয়াল্লাসক্তস্য, পরমা উত্কৃষ্টা বিদ্যেব অবিজনে নূতনশব্দভূতে জনৈ রতিরনুরাগ ইব চ, ত্বা ত তচ্চ পদার্থ প্রাপ্য, প্রনষ্টা অদর্শন গতা পলায়িতা অন্ব্যব তু বিম্বস্তা । দৃষ্টাদ্যে যথা প্রথমত অস্বাদীন প্রাপ্য পরং প্রণশ্লন্তি তথা বসন্তসৈনাপি ত্বা প্রাপ্য প্রনষ্টে ত্যর্থ ।

অব মালীপমালঙ্কার । তথাবাপি প্রনষ্ট ত্যমঙ্গলত্বস্বকৃৎবাদশীলতাदीপ, 'সুপ্রাত্যমুত্' ইতি পাঠেন সমাধেয় ।

বসন্ততিলকা ইত্যম্ ॥৪৫॥

(ঙ) শকাব । কি প্রবাবে ? ।

বিট । অক্ষেব দৃষ্টিব জ্ঞায়, বোগীব পুষ্টিব জ্ঞায়, মূর্খেব বুধিব জ্ঞায়, অলসেব সিদ্ধিব জ্ঞায়, ব্যসনাসক্ত অথচ অল্পমেনাবী ব্যক্তিব উৎকৃষ্টে বিজ্ঞাব জ্ঞায় এবং শত্রুজনের প্রতি অহরক্তিব জ্ঞায়, সেই বসন্তসেনা তোমাকে পাইয়া, আবার লোপ পাইয়াছে ॥৪৫॥

(ণ) শকাব । বসন্তসেনাকে না লইয়া আমি যাইব না ।

आलानि गृह्यते हस्ती वाजी वल्गामु गृह्यते ।

हृदये गृह्यते नारी यदिदं नास्ति गम्यताम् ॥५०॥

शकारः । जइ गच्छशि, गच्छ तुमं , हगी ग गमिग्गं । (त)

(त) यदि गच्छामि, गच्छ स्वम , अह न गमिष्यामि ।

आलान इति । हस्ती आलाने इत्यनन्तरे गृह्यते वध्यते वडा वशीक्रियते इत्यर्थं , वाजी घोटक , वन्नासु मुक्तरश्मिषु गृह्यते धाव्यते धारयित्वा वशमानोयते , तथा नारी हृदये गृह्यते आकृष्यते अनुरागोत्पादनेन हृदयमाकृष्य वशीक्रियते इति तात्पर्यम् । यद्यथा हृदये हृदयशहणम् अनुरागोत्पादनेन वसन्तमेनावायिभाकषणमित्यर्थं , नास्ति आवशोर्न वर्तते ततो गम्यतामावाभ्यामिति शेष , तदर्थकविलम्बस्य फलाभावादिति भावः ।

अत्र नारी प्रसूता हस्तिवाजिनो त्वप्रभृतौ इत्येतेषामेकग्रहणक्रियाभिसम्बन्धाद्दीपक-मलद्वारः । तथा "गृह्यते" इत्यस्य अग्ररुदुपादानादनवीकृतत्वदोषः , "आलानि हृदये" इत्येकवचनान्वयीर्मध्ये "वल्गामु" इति बहुवचनोपादानात् "हस्ती वाजी" इति पुलिङ्गोर्मध्ये "नारी" इति स्त्रीलिङ्गाभिधानाच्च भग्नप्रक्रमतादीपरहम् । तेन श्लोकीत्यर्थेव पठनीय —

"आलानि गृह्यते हस्ती वन्नायाच तुरङ्गम् ।

हृदये चाइनालीक यदिदं नास्ति गम्यताम् ॥"

तथाच उदाहरणं नाम नाश्लक्षणम् । यथा साहित्यदर्पण—

"यत्तु न्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।

साध्यतेऽभिमतार्थेभ्यः उदाहरणं मतम् ॥५०॥"

विट । तूनि ईशा ७ उन नाई ? ।

इतीक वधनउच्छे धविते इय, घोडाके नूथरच्छूते धविते इय
एवः श्लोकातिके इनये धविते इय, इधन ईशा इय नाई, उधन
(एम) राई ॥६०॥

विटः । एवं गच्छामि । इति निष्क्रान्तः ।

शकारः । गृहे क्व भावे अभावं । विदूषकगुह्यम् । अने
काकपदशीशमत्यका दुष्टवडुका । उवविश उवविश । (थ)

विदू । उववेसिदा ज्जेव अम्हे । (ट)

शकारः । केण ? । (ध)

विदू । वाङ्मन्तेण । (न)

शकारः । उट्टेहि उट्टेहि । (प)

विदू । उट्टिमामो । (फ)

(थ) गत खलु भाव अभावम् । अरे काकपदशीशमत्यका । दुष्टवडुका ।
उपविश उपविश ।

(ट) उपविशिता एव वसम् । (ध) क्व ? । (न) कृतान्तिनः ।

(प) उच्छिद्य उच्छिद्य । (फ) उच्छिद्यामः ।

(थ) शकार इति । अभावम् अवाङ्मन्त्यानाभावम् । काकपदवत् वायसचरणवत्
कृशवक्रमित्यर्थं शीशं मन्त्रकञ्च सम्यक् तत्सम्बोधनम् । शीशमन्त्रकति पुनरुक्तम् ।

(न) विदू इति । कृतान्तिनः देवः । "कृतान्ति यममिहान्तदेवाकुशलकम्पसु" इत्यमरः ।

(उ) शकारः । यदि यान् उवे आपनिहे यान्, यानि याहेव ना ।

विटः । हेहाहे हेडक, यानि याहे । (एहे वनिद्या चनिद्या गेन ।)

(थ) शकारः । पण्डितो नाश पाहेयाहे । (विदूषकेन प्रति)

एव कान् पद नीर्ष । दुष्टेऽन्तः । वस वस ।

(ट) विदूषकः । आमादिगके वसाहेयाहेनहे उ ।

(ध) शकारः । के ? ।

(न) विदूषकः । देवः ।

(प) शकारः । उच्छिद्य उच्छिद्य ।

शकारः । कदा ? । (ब)

विदू । जदा पुणो वि देव्वं अणुज्जलं भविस्सदि । (भ)

शकारः । अले ! लोट लोट । (म)

विदू । रोदाविटा ज्जेव अम्हे । (य)

शकारः । केण ? । (र)

विदू । दुग्गदीए । (ल)

शकारः । अले ! हय हय । (व)

विदू । हसिस्सामो । (श)

शकारः । कदा ? । (घ)

विदू । पुणो वि ऋद्धीए अज्जचारुदत्तस्स । (म)

(ब) कदा ? । (भ) यदा पुनरपि देवमनुकूल भविष्यति । (म) अरे ! रुदिहि रुदिहि । (य) गीदिता एव वयम् । (र) केन ? । (ल) दुर्गत्या । (व) अरे । रुस रुस । (श) हसिष्याम । (घ) कदा ? ।

(फ) विदूषक । उठिव ।

(ब) शकाव । कथन ? ।

(ड) विदूषक । यथन आवावउ दैव अणुज्जलं हईवे ।

(म) शकाव । अरे । नौद नौद ।

(य) विदूषक । आमादिगके नौदाईयाछेई उ ।

(व) शकाव । के ? ।

(ल) विदूषक । दाविट्टा ।

(व) शकार । अहे । हास हास ।

(श) विदूषक ! हासिव ।

(घ) शकाव । कथन ? ।

শকারঃ । অলি লে (১) দুষ্টবড়কা ! ভণিগি মম বশ-
 য়েণ তং দলিহ্চালুদত্তকং এশা শশুবস্থা শহিলস্থা ণব-গাড্ভ-
 দংশগুদ্বিদা শুন্তধালিব্ব বশন্তশিণা ণাম গণিআদালিআ
 কামদেবাত্তদণ্ণজাণাদৌ পহুদি তুমং অশুলতা, অম্হেহি'
 বলকানাপুণীঅমাণা, তুহ গিহং পবিদা । তা জই মম হত্যে
 শঅং জ্জীব পট্টাবিঅ ণ্ণং শমপ্পেগি, তদৌ অধিঅলণী ববহাল'

(ম) পুনরপি স্তম্ভা আয়চারদত্তম ।

(হ) অর্চি ই দুষ্টবড়কা ! ভণিগিমি মম বচনেন ত দগিদিচারদত্তকম ।
 এশা মসুবর্ণা সছিরগ্ণা নব নাটক দর্শনীত্বিতা স্তম্ভধারীব বসন্তসেনা নাম গণিকা-
 দাগিকা, কামদেবাত্তদনীযানাৎ প্রমতি লামনুগতা অস্মাভির্ভবাত্কারানুনীযমাণা তব
 গিহ প্রবিদা । তদয়দি মম হলী স্বয়মিব প্রম্যাণ্য এনা সমর্পয়সি, ততোঽধিকরণে

(ছ) শকার ইতি । সুবর্ণে সুবর্ণমুপর্ণৌ সছতি মসুবর্ণা, সছিরগ্ণেতি পদমপি
 এতদর্থকমেবতি পুনরুক্তম্ । নবনাটকম্য দর্শনায় তদমিনয়প্রদর্শনায় উল্লিখিতা রত্নালয়ে
 প্রবিদা, স্তম্ভধারী স্তম্ভধারণ্যবী । বলাত্কারিণ বলপ্রয়োগেণ অনুনীযমাণা প্রনাম্যমাণা ।
 ইয় ন্যায়বিরুদ্ধীক্ৰি, বলপ্রয়োগেণ অনুন্যাসম্ভবাত্ । অধিকরণী রাজ্ঞী বিচারালয়ে,

(স) বিদ্যক । যখন আবারও আশ্চর্য চাবদত্তেব সম্পত্তি হইবে ।

(হ) শকার । গুরে চুঠিব্রাহ্মণ । আমার কথাহুমাঝে সেই দর্ষিত
 চারদিককে বলিস—‘নূতন নাটক দেখাইবার নিমিত্ত উখিত হুড্রাবি-
 য়ীব ছায়, স্বর্ণালঙ্কারভূষিতা বসন্তসেনা নামে এই বেশ্যাকতা কামদেবো-
 ছানে সাক্ষাতেব পব হইতে, তোমার প্রতি অহুরক্ত হইয়াছে, কিন্তু
 এগন আমার বাসপূর্বক অহুনয় কবিলে, সে তোমার বাড়ীতে প্রবেশ
 করিয়াছে । তা' যদি তুমি নিজেই পাঠাইয়া দিয়া, আমার হাতে সমর্পণ

(১) অর্চি ।

विष्णा लक्ष्मिज्जादमाणाह तव मय अणुवडा पीटी हुविग्गदि ।
 आदु अण्णिज्जादमाणाह आमल्लणान्तिके (१) वेले हुविग्गदि ।
 अविअ पेक्ख पेक्ख—(ह)

ककालुका गोच्छड़-लित्तवेण्णा,
 शाके अ शुक्खेतलिदे हु मांसि ।
 भत्ते अ हेमन्तिअ-लत्तिग्गिडे
 लीणे अ वेले ण हु होदि पूदी ॥५१॥

ध्ववहारं विना शीघ्र निर्यातयतमव मयानुवडा प्रीतिर्भविष्यति ; अथवा अनिर्यातयत
 आमरणान्तक वैर भविष्यति । अपि च प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व ।

कर्कारुकी गोमयनिमग्नं शाकञ्च शुष्कं दलितं खलु मामम ।

भक्तञ्च हेमन्तिकरादिभिर्ह लीनायाञ्च वेलाया न खलु भवति पूति ॥५१॥

ध्ववहार य कश्चिदभियोगम् । निर्यातयत एना प्रददत । “निर्यातय वैरगुहो दानि
 न्यासार्पणस्य च” इति हेमचन्द्र । मया माईम् । अनुवडा चिरम्याधिनी ।
 अनिर्यातयत अप्रददत ।

ककारुक इति । गोमयेन निमग्नं इत्यन्तमलप्रदेशो यस्य स तथोक्त, ककारुक
 कुष्माण्ड, शुष्कं शाकञ्च दलितं घृतमधुषट् मासम् तया हेमन्तिक्या हेमन्तकाली-
 याया राक्षी सिद्धं पक्कम्, भक्तमद्रञ्च, एतत् सर्वम्, वेलाया लीनायाञ्च बहुसमये
 अतीतेऽपि पूति पश्युपितम, न खलु भवति । स्वयमेव चारुदत्तन वसन्तसेनार्या
 दत्ताया तेन साह मम प्रीतिरपि न पश्युपिता भविष्यतीति भाव ।

अवाप्रस्तुतानामेव कर्कारुकादीनां पूतित्वरूपैकगुणसम्बन्धात् तुल्ययोगितालङ्कार ।

कव, तवे विचारानये विना नोकम्पमाय, ताडाताडि दिवाह् बलिवा,
 आमान मद्द त्तामार चिद्व्याघ्री प्रणय इहेवे । आव, यदि पाठाईया ना
 दां, तवे मवणपर्याय अक्रुता इहेवे । आव, देथ देथ—

शोद्धिकं भणेशि लडुकं भणेशि (१) । तधा भणेशि, जधा
 डुरो अत्तगकेलिकाए पाशाद-धानग्ग-कवोद-वालियाए उवविट्ठे
 शुणामि । अरुधा, जटि ण भणेशि, तधा कवान्-तन्-पविट्ठ-
 कवित्तगुडिअं विअ मत्तअं दे मडमडाइअं । (घ)

(घ) स्वन्निक भणियमि, लडुक भणियमि । तथा भणियमि यथाहम
 धाकीयाया प्रामाद वानाय कपोत पालिकायामुपविष्ट मणीमि, अन्यथा यदि न
 भणियमि, तदा कपाट तल प्रविष्ट कपित्तगुलिकमिअ मत्तक ते मडमडायियामि ।

महामूर्खान् प्रकारिण प्रमत्तवदेव कतिपय निदर्शनमात्रमभिहितमेतत्, किन्तु सादृश्या-
 भावेन एभिरप्रच्युतं प्रच्युताश्च प्रतीति प्रवीणभावात् न अप्रच्युतप्रश्न सालङ्कारोपैति
 सुधीनिर्भाष्यम् ।

“कर्कादकलु कुभार” इत्यमर । तदित विवर्णोवि भावप्रकाश —

“शुद्धमासविधानेन मास मत्तक् प्रमाधितम् ।

पुनश्चदास्ये मभ्यट तन्वितं प्रीच्यते कुधै ॥”

इन्द्रवधा वृत्तम् ॥५१॥

(घ) स्वन्निकमिति । स्वन्निक चेत्त ममानुक्त्वा यथा स्यात्तथा । लडुक
 सत्वरम् । धाकीयाया स्वकीयायाम् । प्रामादस्य धान् नूतनम् अयमुपरिभागी वस्त्रा हा
 तादृशी, या कपोतपालिका पारवतनगट्टयस्यो तस्याम् । वर्तमानया स्वीकृत्यैव “अन्यथा”
 शब्दस्यैव विवर्णोति ‘यदि न भणियमि’ इति । कपित्तगुलिक मध्यमस्य कपित्तकण
 गोलकम् । मडमडायियामि ‘मड मड’ इति शब्द इत्या भवयियामि ।

शोभन्यद्वारा दाह्यर वृष्टदेशे लिप्त कविया वाणी ह्य, सेरैरूप वृग्मा०,
 शुद्ध शक, उर्जित मांस एवं हेमचक्रालेखे रात्रिपक अह—एहै सकल
 वस्त्र, दीर्घकाल अतीत हईले० पयुर्गमित ह्य ना ॥५१॥

(क) आभारि अशुक्लभावे बनिवि एवं उडाताडि बनिवि ।

(१) शोभतक भणेशि लडुक भणेशि ।

বিদু । ভগ্নিস্তাং । (ক)

শকার: । অপব্যয়ং । চেড়ে ! গড়ে শঙ্কক' জীব ভাবে ? । (খ)

চেট: । অধ্বং । (গ)

শকার: । তা শিগ্ধং অবক্রমহ । (ঘ)

চেট: । তা গৈগ্ধদু ভট্টকে অশি' । (ঙ)

শকার: । তব জীব হত্যে চিট্টদু । (চ)

চেট: । এগৈ ভট্টালকে । গৈগ্ধদু গা' ভট্টকে অশি' । (ছ)

(ক) ভগ্নিস্থামি । (খ) চেট । গত মন্থমিব ভাব ১ । (গ) অবক্রম্ ।

(ঘ) তান্ শীঘ্রমপকামাব । (ঙ) তদুগ্ধদু ভট্টক; অশি' ।

(চ) তব জীব হত্যে চিট্টদু । (ছ) এগৈ ভট্টালক । গৈগ্ধদু গা' ভট্টক

অশি' ।

(খ) শকার ইতি । অপব্যয়িত্বলক্ষণ যদা মাঙ্কিত্যদর্শন—

“—তৎসংসদপব্যয়িত্বম্ । বহুস্বলু চন্দস্বলু পরাস্ব প্রকার্যন ॥”

(ঘ) শকার ইতি । অপকামাব ইতী মন্দ্যাব ।

সেইভাবে বশিবি, যাহাতে আমি আমার লাগানের মৃত্যু পাওয়ার পর-
ওলিত্র উপরে দিয়া স্তম্ভে পাঠে, যদি না বসি, তবে অপার্টের
চিত্তের প্রতিষ্ঠে অশি'পোনের ছবি হো'র মাথা মড়কড়াইয়া পাঠে ।

(ক) বিদু'ক । বসিব ।

(খ) শকার । (গো'মনে) হু'য়া । গড়াই কি প্রতিষ্ঠ চন্দিয়া

শকার: । বিপরীত গ্ৰহীতা ।

গিব্বকল' মূলকপেগিবস' খন্বেণ ঘেতুণ অ কৌশশুত' ।

কুক্কেহি কুক্কেহি অ বুদ্ধান্তে জধা গিআলে গলণং পলামি ॥৫২॥

পরিক্রম্য নিষ্ক্রান্তৌ ।

বিদু । ভোদি । রদণিএ । গ় কতু দে অত্র' অবমাণৌ
তত্তভবদৌ চারুদত্তস্স গিব্বেদ্বদ্ব্যৌ । দৌগছপীড়িঅস্স মস্সে
টিউণদরা পীডা হুবিস্সদি । (জ)

নির্বন্ধকল মূলকপেগিবস' স্কন্ধেণ গ্ৰহীতা চ কৌশসুতম্ ।

কুক্কুরৈ কুক্কুরীমিষ বুদ্ধামানৌ যথা গয়াল গরণ পলায়ে ॥৫২॥

(ক) চট ইতি । ভদ্রাক্রম প্রমু, এষ সন্নিহিত এব্যর্থ, অতএব ভদ্রাক্রম এব
এনমসি গ্ৰহাতিব্যর্থ ।

নির্বন্ধকলমিতি । নিৰ্ণ বিদ্যত বন্ধকল বন্ধকলতুন্দবর্ণা মলৌ যত ত নিৰ্ধকল
মিব্যর্থ , মূলকস্য পেগে কৌশস্য বহিরাবণস্য বর্ণ ইব বর্ণা যস্য ত রক্তবর্ণমিতি
তাত্পর্যম্ কৌশসুত কৌশাম্বলরে স্থিতঘ অসিম, স্কন্ধেণ গ্ৰহীতা কুক্কুরৈ কুক্কুরীমিষ
বুদ্ধামান পযাত্ পযাত শ্ৰুদায়মান, গয়ালৌ যথা তথা অহ গরণ স্বগ্ৰহস্ম
পলায় বিটম্য প্রম্যানান্ সহায়স্বন্যতয়া পলায় গচ্ছামি ।

অব লুম্বীপমা শ্রীতীপমযী সস্টি । উপজাতির্ভগম্ ॥৫২॥

(ছ) ভৃত্য । প্রভু এই বহিষ্কাছেন, তা' প্রভুই ধারণ করুন ।

শকার । (বিপরীতভাবে ধরিয়া)

কুবু ৩ কুবুরীগণ পিছু পিছু ভাঙ্কিতে লাগিলে শিয়ানের আয় আসি,
নিৰ্ধন নূনার আদরণেব তুল্যবর্ণ এবং কোমস্থিত অসি স্বন্ধে ধারণ
করিয়া, বাড়ীতে পলাইয়া যাঠেতেছি ॥৫২॥

(কতিপয় পদশেষ কবিয়া শকার ৩ ভৃত্য চলিয়া গেল) ।

(ড) বিদূষক । ব্রহ্মনিকা । তুমি এই অপনামেব বৃত্তান্ত, মান-

রদ । অজ্ঞ মিত্তেত্র । রদণিআ ক্বু, অহং ম'জদমুহী । (ক)

বিত্ব । এষ' এদ' । [জ]

চারু । বসন্তসেতামুদ্বিগ্য । রদনিকৈ । মারুতাভিলাপী প্রদোষ-
সমযগীতান্তী রোহসেনঃ । ততঃ প্রবেশ্যতামস্বন্থন্তরময়ম্ । অনেন
প্রাবারকৈণ ছাতয়ৈনম্ । ইতি প্রাবারক প্রযচ্ছতি । [ট]

(ক) ভবতি । রদনিকৈ । ন স্বনু ত অশমপমানস্বতভবতযাকৃত্তম্য নিবেদয়ি
তস্য । দীর্ঘত্বপীড়িতস্য মন্যে দ্বিগুণতয়া পীড়া ভবিষ্যতি ।

(ক) আষ । মৈবেয । রদনিকা স্বন্বহ মজতমুখী । (জ) এবমিদম্ ।

(ট) চারু ইতি । বসন্তসেতামুদ্বিগ্য বসন্তসেতা প্রতি রদনিকোদ্বিগনেস্বর্থ ।
রোহসেনীতি রোহা উতপশ্যমানা সেতা সৈন্য যস্য ম রোহসেন ইত্যশমাশ্বক নাম চারু
দন্তপুত্রস্য । ম'রুত দিব্যভাগে যৌশ্বস্থিতমারুতসেবনম্ অমিলপতীতি ম, ইদানী
প্রদোষসমযস্য গীতন আর্ন্ত পীড়িতা জাত ইতি শিষ । প্রাবারকণ উত্তরীয়বস্মেণ ।

নীত্র চারুদ্বকৈ জানায়েও না । কাবণ, তিনি একেই মাঝিরাড়য়ে
পীড়িত, তাহারে এষ্টে ঘটনা জানিয়া দ্বিগুণ পীড়িত হইবে—ইহা
স্বামি মনে করি ।

(ক) রদনিকা । অশা তেনৈত্র । স্বামি রদনিকা, যভাবতই
স্বামির মন স'রত ।

(জ) বিদ্বক । ইহা মহা বটে ।

(ট) চারুদ্বক । (বসন্তসেতার প্রতি) রদনিকা । রোহসেন বায়ু
সেবন করিতে অভিনাবী হইয়া এখানে আশ্রিতাছিল, এখন প্রদোষ-
কালের বেলায় কষ্টে পাঠেতেছে, সুতরাং তুমি ইহাকে ভিতরে নিয়া
নাও, আর এষ্টে চারুদ্বক নামে ইহাকে আত্ম কর । (এষ্টে রদিকা
চারুদ্বক নামে) ।

वसन्त । स्वगतम् । कथं परिदूषणो त्ति मं अयगच्छति ।
 प्रावारकं गृहीत्वा समाधाय च स्वगतं सम्पृहम् । अम्महे ! जातीकुसुम-
 वासितो पावारयो । अणुदासीणं से जोव्वणं पहिभासेदि ।
 अपवारितकेन प्रात्रथीति । (३)

चारु । ननु रदनिकं । रोहसेनं गृहीत्वाभ्यन्तरं प्रविश ।
 वसन्त । स्वगतम् । अभाङ्गी [१] कवु अहं तुम्हे अब्भ-
 न्तरस्स । [३]

(३) कथं परिजन इति सामवगच्छति । यही । जातीकुसुमवासितं प्रावारकं,
 अनुदासीनसम्बन्धेन प्रतिभासते ।

(३) अभाङ्गीनी खन्वह तव अन्तरम् ।

(४) वसन्त इति । जातीकुसुमेन वासितं सुरभीकृतं । अनुदासीनं भोग-
 विन्यासादनिम्बुहम्, अस्य चारुदत्तस्य, प्रतिभासते प्रकाशत, ईदृशकुसुमवासितप्रावारक-
 मयहादिति भावः । एतन्नाम मन्मथो गविमुखा न भविष्यन्तीति सूचितम् । अपवारितकेन
 अस्मिन् परावर्त्तनेन, यथा चारुदत्तो न परिचिन्तति ।

अथ चारुदत्त प्रति वसन्तदीनाम समुत्पन्नस्य अनुगमस्य बाहुन्धिनं प्रकाशान्
 परिक्रमि नाम सुखमश्नेदम् । यथा साहित्यदर्पण—

“समुत्पन्नार्थबाहुन्धिनं प्रियं परिक्रम पुन ।”

(४) वसन्तसेना । (स्वगतं) आमाके परिजनं बलिद्या नने कविते-
 छेन । (चान्दवधाना नईयां ७ आघ्राण करिया, स्पृहाण सहित) ७ ।
 जातीकुसुमद्वारा अवासितं एहं चान्दवधाना । अतवाः ईहाव दौवन
 बोधे अणुदासीनं बलिद्या बोधं ईहेतेछे । (किविद्या रोहसेनके
 आवृत्त करिन) ।

चारुदत्त । ७ रदनिका । रोहसेनके नईयां तितरे प्रवेश कर ।

चारु । ननु रदनिके ! प्रतिवचनमपि नास्ति । कष्टम् !
 यदा तु भाग्यक्षयपीडितां दशां
 नरः कृतान्तोपहितां प्रपद्यते ।
 तदास्य मित्राण्यपि यान्त्यमित्रतां
 चिरानुरक्तोऽपि विरज्यते जनः ॥५३॥

विदू । रदनिकामुपम्यन् । भो इयं सा रदणिञ्चा । [ठ]

(ठ) भो । इयं सा रदनिका ।

(ठ) वसन्त इति । अभ्यन्तरस्य अभ्यन्तरगमनस्य, अभागिनी अनधिकारिणी ;
 वैश्याजातीयत्वादिति भावः ।

यदेति । नरो यदा, कृतान्तेन देवेन उपहिता विहिताम्, भाग्यक्षयेण सम्पत्ति-
 म्नीभूतसौभाग्यलीपेन पीडितां क्षीणीकृताम्, दशां दाग्दिद्रावम्याम्, प्रपद्यते प्राप्नोति,
 तदा अस्य नरस्य, मित्राण्यपि मुञ्चदोऽपि, अमित्रता शत्रुताम् यान्ति प्राप्नुवन्ति, तदा
 चिरानुरक्तोऽपि जनः, विरज्यते विरक्तो भवति ।

अथ पराहे दशावैचित्र्येण समाधानादिगीघाभासोऽलङ्कारः । तदा यान्तीति
 परस्मैपदवृत्तवचनं प्रकृत्य विरज्यते इत्यात्मनेपदैकवचनस्य प्रयुक्तत्वात् भद्रप्रकृततादीयः,
 स च 'चिरानुरक्तोऽपि विरक्तो जना' इति अनुर्थपादपाठेन समाधेयः ।

व शस्यविलसत् ॥५३॥

(ठ) वसन्तसेना । (अगठ) आनि आपनार वाङ्गीव डिउद्रे दादे-
 वार अपिदागिणी नहि ।

चारुण्ड । ७ रदनिका । उद्वद्वं नाहे । किं दृष्टेः ।

माद्यस्य रदनसौभाग्यलोपनिदहनं तैन्दद्वं सादित्रा यवस्था प्राप
 दद, उदनं त्राहार निद्वं मृच्छ इद एदं चिद्राहरक मोदकं विद्वक
 दद ॥५३॥

চারু । ইয়ং সা রত্নিকা । ইয়মপরা কা ?

অবিজ্ঞাতাবসক্তেন দূষিতা মম বাসসা ।

বসন্ত । স্বগতম্ । গুং ভূসিদা । [গ]

চারু । ছাদিতা শরদম্বেণ চন্দ্রলেখিবে দৃশ্যতে ॥৫৪॥

অথবা, ন যুক্তং পরকলত্রদর্শনম্ ।

বিদূ । ভৌ অলং পরকলত্রদংস্ণসঙ্ঘাৎ । এমা বসন্ত-
সেণা কামদেবাশ্চদণ্ডজাণাটৌ পঙ্কুদি ভবন্তমগুরত্চা । [ত]

(খ) ননু মূষিতা ।

অবিজ্ঞাতেতি । অবসক্তেন গাতমলগ্নেন, মম বাসসা মদগাবস্পশিনা প্রাবারক্লেণ,
দূষিতা পরপুরুষবস্ত্রত্বাত্ জনিতদোষা, অবিজ্ঞাতা ইদনয়া অপরিচিতা, (ইয়মপরা কা)
শরদম্বেণ শরতুকালীযমেদিন, ছাদিতা, চন্দ্রলেখিবে দৃশ্যতে ১ ।

অথ সমাসগতা শীতৌ উপমান্দ্বয় । তথা বাসস যুক্ততামপ্রতিপাথ শরদ-
ম্বেণেতি যুক্ততাব্যঞ্জকশরত্পদপ্রয়োগাদধিকপদতা দোষ, “নয়নজ্যোতিষা ভাতি”
ইत्याদিদর্পণীদাঙ্কতবত্ । “মমাজ্ঞাতাবসক্তেন দূষিতা যুচিবাসসা” ইতি প্রথমার্ধ-
পাঠেনাসী পরিহার্য ॥৫৪॥

(খ) বসন্ত ইতি । নন্বিন্যবধারণে, তেন মূষিতৈবেত্বার্থ, প্রিয়তমত্বেন পরত্বাভাবাত্
তস্মৈ চ বসন্তস্যর্গাদিতি ভাব ।

(গ) বিদূষক । (বদনিকাব নিকটে বাইরা) মর্মে । এই সেই
বদনিকা ।

চাক্রমত্ । এই সেই বদনিকা । তবে এই আব একটা কে ?

অপরিচিতা এবং আনাব বস্ত্র গাভ্রসংলগ্ন ইত্যায় দূষিতা ।

(গ) বসন্তসেনা । (স্বগত) নিশ্চয়ই কৃষিতা ।

চাক্রমত্ । শরদম্বেণ আবৃত চন্দ্রলেখার দ্বায় দেখা যাইতেছে ॥৫৪॥

অথবা, পরস্মৈর্দর্শন উচিত নহে ।

চারু । কিম্ ? ।

বিদু । এমা সমুৎসব্গা মহিন্সা গব-গাডম্-দংগলুট্টিদা
সুত্ধানিব্ব বসন্তসেগা গাম গণিআদানিআ কামটেবাম্-
দগুজ্জাগাদো পহুদি তুম অগুন্ততা, অম্হেহি' বনক্কালাগুণীঅ-
মাগ্গা তুহ গিহ' পবিয়া । [৫]

বসন্ত । সগতম । বনক্কালাগুণীঅমাগেতি জ' সচ্চ'
অনঙ্কিটম্হি এদেহি অক্কবংগি' । [৬]

বিদু । তা জড মম হল্যে সচ্চ' জ্জীব পট্টাবিঅ এগ মস-
প্পেমি, তটো অধিঅনগি ববচ্চাল' বিগা লডু গিজ্জাটমাগ্গাহ

(৫) এমা সমুৎসব্গা—ইত্যাদি প্রাগবানুদিতম ।

(৬) বলাতক্কাগনুনিপমানিতি যত্মমল্যম্ । অলঙ্ক তাস্মি এতৈ'চ্চরৈ' ।

(৭) তট যদি—ইত্যাদিকমপি প্রাগবানুদিতম ।

(৮) বিদু ইতি । এষ সন্দেহ "তা জড" ইত্যাদিসন্দেহ প্রাগৈব ব্যাখ্যাত ।

(৯) বসন্ত ইতি । যত্মমল্যমির্ষ্যকর্মিব পদমিতি প্রাগপ্যুক্তম্ । অলঙ্কৃতাম্বীতি ত

মল্যনুগমাপ্রকারণানন্দন মাধাষণমীঘত্বপ্রকরণাদিতি ভাব ।

[৫] বিদূষক । সূ ।। এই বাজার শালা বলিতেছে ।

চারুসন্ত । কি বলিতেছে ? ।

[৬] বিদূষক । "নূতন নাটক দেখাইবাব জন্য উৎসাহিত সূত্রধারিণীব জ্ঞান
বসন্তসেনা নামে এই বেঞ্জাকল্লা, কান্দবোচ্চানে সাগ্নাতেব পব হইতে
তোমার প্রতি অশ্রুরক্ত হইয়াছে, আমরা বনপূর্বক অহনয় করিতে
ছিলাম, এই অবস্থায় তোমার বাতীতে প্রবেশ করিয়াছে ।"

[৭] বসন্তসেনা । [ষগত] 'বনপূর্বক অহনয় করিতেছিলাম' ইহা
সত্য, এই কথাগুলিতে আমি অনঙ্কিত হইয়াছি ।

তব মএ অণুব্রহ্মা পীড়ী হুবিষ্মদি । অক্ষধা, আমলগ্যান্তিকৈ
বেলী হুবিষ্মদি । [ন]

চারু । সাবভ্রম্ । অন্নোঃসৌ । স্বগতম্ । অয়ে ! কথং দেব-
তৌপস্থানযৌগ্যা যুবতিরিয়ম্ । তেন খলু তस्याং বেলায়াম্ । [প]

প্রবিশ গৃহমিতি প্রতীচ্যমানা

ন চলতি ভাগ্যকৃতাং দশামবেচ্চ ।

পুরুপপরিচয়েন চ প্রগল্ভা

ন বদতি যদ্যপি ভাষতে বহুনি ॥৫৬॥

(প) চারু ইতি । সাবভ্রম্ অবজ্ঞাসূচিকা মুম্বভর্গী বিধায়েত্বর্থ । অসৌ
রাজস্থাল, অন্নৌ মুম্ব বক্তব্যাবক্তব্যজ্ঞানহীন ইতি তাত্পর্যম্, অতস্তদ্বচনম্ অযাচ্ছ-
মেবেতি ভাব । দেবতা ইব উপস্থানস্য উপাসনায়া আদরস্য যৌগ্যা, অলৌকিকরূপা-
লঙ্কারাদিশালিত্বাদিত্যাশয় । তस्या বেলায়াম্ ইত পূর্ল্বাঘিন্ সময়ে ।

প্রবিশতি । গৃহং প্রবিশতি "রৌহসীন গৃহৌত্বাভ্যন্তরে প্রবিশ" ইতি প্রতীচ্যমানা
দাসীযৌগ্যাঈগৈন ব্যভ্যমানা, ইয় যুবতিরিতি শ্রেষ, ভাগ্যকৃতা দশা মম দারিদ্র্যাবস্থা
দারিদ্র্যকৃতমেব গৃহস্য জীর্ণশীর্ণতাাদিকমিত্বর্থ, অবেচ্চ বৃহা, ন চলতি গৃহাভ্যন্তর
ন প্রবিশতি অ, ন খলু ভোগবিনামিনী প্রচুরধনশালিনী দরিদ্রস্য জীর্ণগৃহে
প্রবেষ্টমপ্যর্চতি পরিচ্ছদমানিন্দ্রাঘাশ্রদাবশাদিতি ভাব । কিঞ্চ, যদ্যপি বহুনি ভাষতে

[ন] বিদূষক । "তা" যদি ভূমি নিজেই ইহাকে পাঠাইয়ু, দিয়া আমাব
হাতে সমর্পণ কর, তাহা হইলে বিচাবানয়ে বিনা বোকদনায তাড়া-
তাড়ি দিয়াছ বলিয়া, আমার মনে তোমাব চিবছায়া প্রায় হইবে । না
হইলে, মৃত্যুপর্যন্ত শঙ্কতা হইবে ।"

[প] চারুদত্ত । [অবজ্ঞার সহিত] ও বেটা মুখ । [স্বগত] এই
যুবতিই দেবতার ছায় আদরের যোগ্য । সেই স্ত্রীই সে মনে—

প্রকাশম্ । ভবতি ! বসন্তসেনে ! অনেনাবিজ্ঞানাদপরি-
জ্ঞাতপরিজনোপচারেণ অপরাহোঃস্মি । গিরসা ভবতীমনু-
নয়ামি । [ফ]

বসন্ত । এদিণা অণুচিদভূমিআরোহণেণ অপরজ্ঞা অজ্জ'
সীসেণ পণমিঅ পসাদেমি । (ব)

(ব) এতেনানুচিতভূমিকারোহণেন অপরাহা অর্থ্য' শীর্ষেণ প্রণম্য প্রসাদয়ামি ।

বেগ্যাস্তমভাবাদিতি ভাবঃ ; তথাপি পুরুষপরিচর্যেণ মম পুরুষতয়া জানেন, প্রগল্ভম
ধৃটম্, যথা স্ম্যাত্তথা ন বদতি । এতেন লজ্জাবিনয়সৌজন্যাদিক ব্যজ্যতে ।

অব বদতীতি প্রকম্য ভাষত ইতি ভাষধাতোরাক্ষনেপদস্য বামিধানান্নপ্রকমতাধীপ' ;
“যদপি ভূরিবাदिनी স্মাত্” ইতি পাঠেন সমাধেয় ।

তথাব বিনীভন নাম সম্বয়ম্—“গুণান্ব্যান বিনীভনম্” ইতি লক্ষণাৎ । চলতি
বদতীতি চ অতীতসামীপ্যে বচ'মানা । পুথিতায়া ততম্ ॥৫৬॥

(ফ) প্রকাশমিতি । অবিজ্ঞানান্ বসন্তসেনালৈনাপরিচর্যাত্, অবিজ্ঞাতী ভবন্ত্যা
অজ্ঞাতপূর্বে, য. পরিজনোপচারো মম দাসীযৌগ্যাদ্গিহ্মবহ্নারস্তে ন ।

(ব) বসন্ত ইতি । অণুচিতায়া মম বেগ্যালৈনায়ৌগ্যায়াম্, ভূমিকায়া ভবদগৃহে
আরোহণেন উপস্থিত্যা । অর্থ্য' মান্য ভবন্তম্ ।

‘গৃহে প্রবেশ কর’ [দাসীর পক্ষে উপযুক্ত] এই আদেশে ছুঃখিত
হইয়া ছুরদৃষ্টকৃত অবস্থা দেখিয়া, গৃহে প্রবেশ কবে নাই । আব,
যদিও বহু কথা বলিয়া থাকে, তথাপি পুরুষের পবিচয় পাইয়া গৃহেভাবে
কিছু বনিতেন্ছে না ॥৫৬॥

(ফ) (প্রকাশে) মাননীয় বসন্তসেনা ! আমি চিনি না বলিয়া, না
বুঝিয়া দাসীর যোগ্য এই ব্যবহাবে অপবোধী হইয়াছি । স্ততবাঃ এখন
মন্তকছায়া আপনাব অহনয় করিতেছি ।

বসন্ত । অজ্জ ! অলীক্ৰ' । পুরুষেসু ণামা ণিক্কি-
বিঅন্তি, ণ উণ্ণ গেহেসু । (ল)

চারু । মৈত্র্যেয় ! গৃহ্যতাময়মলঙ্কারঃ ।

বসন্ত । অণুগাহিদ্ধি । ইত্যলঙ্কারমর্পয়তি । (ব)

বিদু । গৃহীত্বা । সৌখ্যি ভোদিএ । (শ)

চারু । ধিড্-মূর্খ ! ন্যাসঃ খল্বয়ম্ । (ঘ)

বিদু । অপরার্থ্য । জড্ এব্ব', তা চৌরহি' অবহরীঅদু । (স)

(ল) অর্থ্য । অলীকম্ । পুরুষেণ ন্যাসা নিচ্ছিন্যন্তে, ন পুনর্গেহেণ ।

(ব) অনুগৃহীত্বা । (শ) সস্তি ভবত্যৈ ।

(ঘ) যদ্যেবম্, তত্ চৌরেপজ্জিতাম্ ।

(র) চারু ইতি । অধীগম্যম্, আবরণাভাবেন চৌরেপহরণসম্ভবাদিতি ভাব' ।

(ল) বসন্ত ইতি । অলীকম্ অর্থার্থ্য তর্কে দাক্ষ্যমিতি শিষ্যঃ । তত্কারণমাত্
পুরুষেপিতি ।

(শ) বিদু ইতি । "স্বনিকারেণ গৃহীত্বা" ইতি স্মৃতিঃ প্রতিষেধমুচ্চিক্যমুক্তিঃ ।

(ঘ) চারু ইতি । অর্থ্য ন্যাসঃ যন্তু নিচিৎ এব, ন পুনর্দানমিত্যর্থঃ । অতঃ কথ
প্রতিষেধমূলক স্বনিত্তি কথ্যেতি ভাব' ।

[ব] চারুদত্ত । এ বাড়ী গচ্ছিত বাগিচাব যোগ্য নহে ।

[ল] বসন্তসেনা । অর্থ্য । ও কথা সত্য নহে । কাবণ, লোকে
মাশুষেব হাতেই গচ্ছিত রাখে, কিছু বাড়ীতে নহে ।

চারুদত্ত । মৈত্রেয় ! এই অলঙ্কার রাখ ।

[ব] বসন্তসেনা । অণুগৃহীত ইইলাম । (এই বলিয়া অলঙ্কার
দিল ।)

[শ] বিদূষক । (গ্রহণ করিয়া) অতি । তোমার মন্বল ইউক ।

[ঘ] চারুদত্ত । ধিক্ মূর্খ ! এ যে গচ্ছিত রাখিল ।

চারু । অচিরৈব কালেন । (হ)

বিদূ । এসো মে অহাণং বিখ্যামো ? । (চ)

চারু । নির্যাতয়িষ্যে । (ক)

বসন্ত । অজ্জ ! ইচ্ছো অহং ইমিণা অজ্জেণ অণুগচ্ছি-
জ্জন্তো মকং গহং গন্তুং । (খ)

চারু । মৈত্রৈয় । অনুগচ্ছ তত্রভবতীম্ ।

বিদূ । তুমং জ্জিব এদং কামহংমগামিণীং অণুগচ্ছন্তো

(চ) এষ অস্মাক বিখ্যাস ? ।

(খ) আয্য । ইচ্ছাম্যহম অনৈনার্থেণ অনুগম্যমানা স্বক গহ গন্তুম্ ।

(গ) বিদূ ইতি । যদি এব ন্যাসবেদিত্বর্থ । অপরিত্যক্তামিতি সম্ভবৎ প্রথ ।

(হ) চারু ইতি । অপরিত্যক্তামিতি সম্ভবৎ , গৃহস্থ জীর্ণতয়া রক্ষণাসম্ভবা-
দिति भाव ।

(ঘ) বিদূ ইতি । অস্মা বসন্তসেনায়া, অস্মাক সমীপে এষ বিখ্যামো নিদ্রিপ
ক্রিমিতি কাণ্ড । অথবা আবশ্যকত্বৈ ভবতি দাপসেবৈতি भाव ।

(ক) চারু ইতি । নির্যাতয়িষ্যে পুনরপ্যমুখ্যৈ অর্পয়িষ্যামি । অতী ন্যাস
প্ৰদায়মিতি भाव ।

(খ) বসন্ত ইতি । অনৈনার্থেণ বিদূষকৈষ । স্বক স্বকীয়ম্ ।

[স] বিদূষক । (গোপনে) যদি ইহাই হয়, তবে চোবে নিবে ।

[হ] চারুদত্ত । অচিরকালমধ্যেই ।

[গ] বিদূষক । আমাদেব নিকট ইহা কি ইহার গচ্ছিত দ্রব্য ? ।

[ক] চারুদত্ত । দিবাঈয়া দিব । (স্ততবাং গচ্ছিতই বটে ।)

[খ] বসন্তসেনা । আয্য । এই আয্য (বিদূষক) আমার পিছনে
যান এই অবস্থায় আমি নিজেব বাড়ী ঘাইতে ইচ্ছা কবি ।

চারুদত্ত । মৈত্রৈয় । ইহাব অহুগমন কর ।

বিদু। ভো! দুবেবি তুহে সুখং পণ্মিথ কলমকিদারা :
 অস্মৌষ' সীসেণ সীসং সমাঅদা। অহং পি ইমিণা করহজাণ'
 সরিসেণ সীসেণ দুবেবি তুহে পসাদেমি। ইয়ুচ্চিহতি। (ম)

চারু। ভবতু, তিষ্ঠতু প্রণয়ঃ। (ম)

বসন্ত। স্বগতম্। চদুরো মধুরো অ অত্র' উবসাসো। য
 জুত্চং অজ্জ এরিসেণ ইধ আঅদাএ মএ পড়িবসিদু'। ভোড়ু,

(ম) ভো। হাবপি যুবা সুখ প্রণয় কলমকিদারী অশীত্ব শ্রীর্থেণ শ্রীর্ষ
 সমাগতী। অহমপি অন্তন করমজানুসহশ্রেন শ্রীর্থেণ হাবপি যুবা প্রসাদয়ামি।

(ম) বিদু ইতি। কলমী ধান্বন্দ্যতা বিশেষ, কিদারয় ভূমিগালি, তাবিত্যর্থ্য।
 করম করিশ্রাবক, তস্য জ্ঞানুসহশ্রেন উদ্বাবচেনেতি তদুপর্থেম্; প্রসাদয়ামি সন্তু
 করোমি।

(ম) চারু ইতি। প্রণয় প্রেম তত্প্রযুক্ত সম্মীলন ইত্যর্থ্য, তিষ্ঠতু অর্থ্য আসান্।
 প্রথমায়মনে প্রণয়ালোপমাত্বস্বী বীচিৎযান্ পরে তাহালালাপাদিনা প্রণয়ে ক্রমজ' প্রগাঢ়তা-
 মুপগত এষ হি সম্মীলনস্য মহানধুরাধমাণত্বাদিত্যাশ্রয়। এতেন সম্মীলনেচ্ছাপি সর্বথা
 দীতিতা।

অতএবাব যুক্তির্নাম সুখসম্বন্ধে ইদম্—“সম্বন্ধারণমর্থানা যুক্তি” ইতি লক্ষণাত্।

(ব) বসন্তমেনা। আমিই এই অযোগ্য স্থানে আরোহণ কবায় অপ-
 রাধিনী হইয়াছি। অতরাং মন্তকছাত্রা নামদ্বার কবিশ্রী আপনাকে প্রশংসা
 করিতেছি।

(ভ) বিদূষক। ওহে! তোমরা ছ'জনেই অগ্রে প্রণাম করিয়া, ধান ও
 আইলের মত পত্রম্পদ মাথায় মাথা মিনাইলে, আমিও এই হস্তীর
 বাচ্চার হাটুর মত, মাথা দিয়া তোমাদের ছ'জনেকেই প্রশংসা করিতেছি।
 (ইহা বনিয়া উঠিল।)

(গ) চারুগত। ইউক, এখন প্রেম থাক।

एव' दाव भणिसं । प्रकाशम् । अज्ज । जइ एव्व' अहं अज्जस्स
अणुगो ज्जा, ता इच्छे अहं इमं अलङ्कारअ' अज्जस्स गेहे गिक्खि-
विट्ठु' । अलङ्कारस्स णिमित्तं एदे पावा अणुसरन्ति । (य)

चारु । अयोग्यमिदं न्यामस्य गृहम् । (र)

(য) চতুরী মধুরসায়মুপন্যাস । ন যুক্তমত্ব ইংইঙ্গেন ইহ আগতয়া ময়া প্রতি-
বন্দুং । ভবতু, এব তাবত্ ভণিষ্যামি । শ্যথ । যত্ববম্ অহমার্যস্য অনুযাঙ্গা, তদ্বিচ্ছা
স্বহমিমমলঙ্গারকমাত্মস্য গেহে নিবেদুং । অলঙ্গারস্য নিমিত্তমীতে পাপা অনুসরন্তি ।

(য) বসন্ত ইতি । অয়মুপন্যাস "তিষ্ঠতু প্রণয়" ইতি বাক্যবিন্যাস, চতুরী
নিপুণ, গৃহভাবেন সম্বোধক্যব্যক্তকত্বাৎ, মধুরস্য মম মনোমতত্বাৎ । ননু তর্হি
অবশ্যায় সম্বুজ্যতামিত্যাহ ন যুক্তমিতি । আগতয়া প্রণয়পরীচার্থ'মাতোপস্থিতয়া
ময়া, ইংইঙ্গেন অকৃতমসম্বোধিতবৈশ্ববিন্যাসাদিভাবেন, অথ ইহ গৃহে প্রতিবন্দুং অবশ্যাতু
ন যুক্তম্, কামকলানভিঙ্গতামনুমায অস্য বিরামীদয়সম্বন্ধাৎ তাহঙ্গমুগীত্থা-
সম্বন্ধাৎ ইতি ভাব । নিবেদু, নিবেদীকৃত্য, ন্যামীকৃত্য'মিতি যাবত্ । কুত ইদ
নিবেদীকরণমিত্যাহ অলঙ্গারস্যেতি । এতে এববিধা শকারবিগাদয়, পাপা দুর্ভি-
ক্ষশিলাবিনন্দনৌষ্মাংমিলাপিণ ইতি যাবত । অলঙ্গারাভাবি তু নৈধামনুসরণাগ্ধ'ইতি
ভাব ।

"চতুরী মধুরসায়মুপন্যাস" ইত্যনেনাব বসন্তসীনায়া সুখাগমাত প্রাণির্নাম সুখ-
সম্বংগতম্—"প্রাণি সুখাগম" ইতি লষণাৎ ।

(য) বসন্তসেনা । (অগত) এই বাক্যবিজ্ঞানটী, নিপুণ ও বটে, মধুর ও
বটে । তবে নিজে আনিয়া, এ বেশে আজ এখানে থাকা আমার
উচিত নহে । হুউক, এইরূপ বনি । (প্রকাশে) অর্থাৎ । যদি আমি
আপনার এইরূপ অনুরোধেব যোগ্য হই, তবে আমি এই অলঙ্কার আপ-
নার বাড়ীতে গচ্ছিত রাখিতে ইচ্ছা করি । কারণ, এই অলঙ্কারের
অর্থে এই পাপাচারী অনুসরণ হবে ।

রাশ্রহংসো বিশ্ব সৌহৃতি । অহং উণ বহুণো জহিং তহিং
জণেহিং চতুপ্পহোবণীদো উবহারো কুকুরেহিং বিশ্ব খুজ্জমাণো
বিবজ্জিস্সং । (গ)

চারু । এবং ভবতু, স্বয়মেवानুগচ্ছামি তত্রভবতীম্ ।
তদ্রাজমার্গবিশ্বাসযোগ্যাঃ প্রজ্বাল্যন্তাং প্রদীপিকাঃ । (ঘ)

বিদূ । বহুমাণশ্চ । পজ্জালেহি পদীবিশ্বাশ্রো । (ঙ)

চেটঃ । জনানিকম্ । অলি ! তেল্লোণ বিণা পদীবিশ্বাশ্রো
পজ্জালীঅন্তি ? । (চ)

(গ) ত্বমেব এতা কলহসগামিনীম্ অনুগচ্ছন্ রাজহস ইব শীভসে । অহ
পুণন্নান্নাণ যচ্ছিন্ তচ্ছিন্ জনৈ চতুপ্পহোপনীত উপহার, কুকুরৈরিব স্বাঘমানো
বিপত্ম্যে ।

(ঙ) বর্ধমানক । প্রজ্বালয় প্রদীপিকা ।

(গ) বিদূ ইতি । শীভস ইতি , অতস্তব্ধে গমনমুচিতমিতি ভাব . যচ্ছিন্
তচ্ছিন্ স্থানে জনৈর্ধাংকিকলৌকৈ , চতুপ্পহে উপনীত প্রদান , উপহার, পূজাদ্রব্যমিব,
কুকুরৈঃ স্বাঘমানোহুহম্, বিপত্ম্যে বিপন্নো ভবিষ্যামি । অতো মম একাকিনো গমন
সর্বঘৈবানুচিতমিতি ভাব ।

(ঘ) চারু ইতি । রাজমার্গবিশ্বাসযোগ্যা অতোবীজ্বলা ইত্যর্থ । যথা শুভ্রদীপ-
দর্শনেন বলিপূরুপাধীত্বেন ন মঙ্গলীরপ্রিতি ভাব ।

[গ] বিদূষক । তুমিই এই কলহসগামিনীর অহগমন করতঃ
রাশ্রহংসের ভাষা শোভা পাইবে । লোকের চতুপ্পহে উপনীত পূজাদ্রব্য
যেমন কুকুরে পাও, সেইরূপ আমি কুকুরের খাওয়া হইয়া বিপন্ন হইব ।

[ঘ] চারুশব্দ । এইরূপই হউক , আমি নিজেই ঠেহার অহগমন
করিব । অতএব রাজপথে বিশ্বাসের যোগ্য কতকগুলি প্রশ্নীপ দান ।

[ঙ] স্মৃষ্টিক । বর্ধমানক ! কতকগুলি প্রশ্নীপ দান ।

विदू । जनान्तिकम् । भो ! ताञ्चो क्वु अम्हाणं पदी-
विद्याञ्चो अवमाण्णिद-ण्णिद्वण-कामुञ्चो विञ्च गण्णिञ्चो णिस्सि-
ण्णिहाञ्चो दाण्णिं संवुत्ता । (छ)

चारु । मैत्रेये । भवतु । कृतं प्रदीपिकाभिः । पश्य—(ज)

(च) अरि । तैलिन विना प्रदीपिका प्रज्वाल्यन्ते ? ।

(छ) भो । ता खन्वन्माक प्रदीपिका, अपमानित-निर्हान कामुका इव गणिका,
निस्सो हा इदानीं संवुत्ता ।

(च) चेट इति । अयन्तु चारुदत्तस्य भृत्य इति बोध्यम् । अमुभयं विदूषक प्रत्येव
भृत्यस्य जनान्तिकभाविनीक्रियम् ।

(छ) विदू इति । भो इति चारुदत्तस्य मन्वोधनम् । अपमानित स्वयमेव भर्तृ-
सनादिना विमानित निर्हानञ्च जन कामयितु शील यासा ता । कृतापमानाभावे
नायकाना गुरुतरानुनयने कदाचित् खेह स्यादिति अपमानितेति विशेषणम् । घनिनि
तु घनलीमादेव खेह प्रदर्शयत इति निर्हानेति विशेषणम् । तथापि तादृग्नायकान्
प्रत्यपि कामुकत्वन्तु मावाच्यनुरोधेनेति बोध्यम् । निर्हानं विद्यते खेहमौलम् अनुगाय
यामु ता । अथ पूर्वोपमानद्वार ।

(ज) चारु इति । कृतम् अलम् । कृत इत्याह पश्येति ।

[८] छुत्ता । (गोपने विदूषकेर प्रति) विना तैलेन प्रदीप
आणिव ? ।

[९] विदूषक । (गोपने चारुदत्तेर प्रति) मत्थे । आमादेव सेई
प्रदीपण्णि एअन अपमानित-दविद-कामुक वेअादेव मत्थ म्नेह्विहीन
[तैलहीन, प्रेमहीन] इईया गियाहे ।

[१०] चारुदत्त । मैत्रेय । इउक । प्रदीपेर प्रयोजन नाई ।
पेथ—

উদয়তি হি শশাঙ্কঃ কামিনীগগড়পাঙ্কু-

র্যহগণপরিবারো রাজমার্গপ্রদীপঃ ।

তিমিরনিকরमध्ये रश्मयो यस्य गौराः

स्रुतजल इव पङ्के क्षीरधाराः पतन्ति ॥৫৩॥

সানুরাগম্ । ভবতি । বসন্তসেনে ! ইদং ভবত্ব্যা মৃহম্,

প্রবিশতু ভবতী । (ম্)

উদয়তীতি । হি যস্মাৎ কামিন্যা বিরহে কামার্চনায়া রম্যত্যা, গগড়বৎ পাঙ্কুঃ
শুভ, যহগণী নন্দনাত্মকবহুস্বতীপ্রমথতিয়হ, পরিবার পরিবেষ্টনকারী यस্য স, তথা
রাজমার্গস্য প্রদীপনত্বস্বরূপ, শশাঙ্কচন্দ্র, উদয়তি । यस্য শশাঙ্কস্য, গৌরা রশ্ময়ঃ,
স্রুত নিস্রুত জল ক্ষীরধারাণামিব জলীয়ভাগী যস্মাৎ তাহস্মৈ, পঙ্কে কহ্মৈ, ক্ষীরাণা
দুগ্ধানা ধারা ইব, তিমিরনিকরमध्ये अन्धकारशशिमध्ये, পতন্তি ।

অথ প্রথমে পাণ্ডে লুপ্তোপমা, দ্বিতীয়ে নিরঙ্ক কেবলরূপকম্, দ্বিতীয়াঙ্কে চ ত্রীতী
উপমা, ইত্যেতথা পরস্পরনিরপেक्षतया मसृष्टि । “यहगणपरिवार” इत्यनेन यद्दान्तगणा
किरणमिश्रणेन चन्द्रस्य उज्ज्वलत्वातिशयो व्यज्यते इति नापुष्टार्थत्वदोष । यथा कृष्णवर्ण-
कह्मोपरि दुग्धधाराप्रदाने तज्जलाना नि सरलान तत् कह्मोपरिभाग शुभ एव
भवति, तथा कृष्णवर्णतिमिरनिकरोपरि चन्द्रस्य शुभरश्मिपातेन तिमिरनिकरनाशात्
जगदपि शुभ जातमिति प्रतिपादनार्थं स्रुतजल इति विग्रेषणमिति च नापुष्टार्थत्वदोष ।

मानिनी वृत्तम् ॥৫৩॥

(ম্) সানুরাগমিতি । মৃচ্ছকটীকী বসন্তসেনানামদুঃখিত এধীকিনিয়মিত্যবধীয়ম্ ।

বাজপথের প্রদীপস্বরূপ, কামিনীগণের গগড়পাঙ্কুর জায় পাণ্ডুবর্ণ
এবং গ্রহগণে পরিবেষ্টিত চন্দ্র, উদ্ভিত হইতেছেন । জলপ্রাণী বর্ধনের
মধ্যে দুগ্ধধারার জায়, অন্ধকারসমুহের মধ্যে বাহার গোবর্ণ বশি সকল
পতিত হইতেছে ॥৫৩॥

(ম্) (অহুরাগের সহিত) মানমীষ বসন্তসেনা । এই আপনাব
বাড়ী, আপনি প্রবেশ করুন ।

বসন্তসেনা সানুগামবলোকয়ন্তী মিশ্রান্ভা । (জ)

চারু । বয়স্য । গতা বসন্তসেনা । তদেহি, গৃহমেব
গচ্ছাব: ।

রাজমার্গা হি শূন্যোঃয়ং রক্ষিণ: সঞ্চরন্তি চ ।

বহুনা পরিহর্তব্য্যা বহুদীপা হি শর্বরী ॥৫৮॥

পরিকম্ভ । ইদম্ভ সুবর্ণভারুড়ং রক্ষিতম্ভ ত্বয়া রাত্রৌ, বহু-
মানকেনাপি দিবা । (ট)

(জ) বসন্তেতি । পূর্ব্ববাক্যেন মহাব অনুগামরূপস্য বীজস্য প্রধানপাতদ্বয়গতল্বেন
পুনরুপস্থিত সমাধান নাম মুক্তমন্বে রঙ্গম । যথা সাহিত্যদর্পণ—

“বীজস্যাগমন যত্নু তত্ সমাধানমুচ্যতে ।”

রাজেতি । অত্র রাজমার্গা শূন্য রাষাধিকতয়া পথিকরক্ষিত তথা রক্ষিণ সঞ্চরন্তি
চ কেবলপ্রহরিণ এব পরিম্বমন্তি চ । এতেন যাদবাক্ষ্যকাব্যভাবৌঃপি নৃচিত । অতএব
বহুনা প্রতারণা দম্মুতস্করস্থালঙ্কারস্বাপহরণমিত্যর্থ পরিহর্তব্য্যা সমাধানতয়া
রক্ষণেন নিবারণিতব্য্যা । হি যস্মাত, শর্বরী রাত্রি, বহুবী দীপা দম্মুতস্কর প্রতারকাদি
কর্ম্মবিঘ্না যস্থা সা তাড়য়ী ।

অত্র বাক্যার্থহতুক কাব্যলিঙ্গ সামান্যেন বিশেষমর্থনরূপৌঃর্থাৎলব্ধাস্য,
অনয়োরঙ্কারভাবেন সঙ্কর ॥৫৮॥

(ঞ) (বসন্তসেনা অগ্রবাগেব সহিত দেগিতে দেখিতে চলিয়া
গেল) ।

চারুভট্ট । বয়স্য । বসন্তসেনা গিয়াছেন । অতএব আইস,
আনরাও বাড়ী যাই ।

কারণ, এই রাজপথ জনশূন্য, কেবল গ্রহবীয়া বিচরণ করিতেছে ।
শুদ্ধিকে প্রতারণার নিবারণ কবিত্তে হইবে । যে হেড়, রাত্রিতেই বহু-
তর বিঘ্ন ঘটে ॥৫৮॥

বিদুঃ । জধা ভবং আণবেদি । (৪)

इति निष्कान्ती ।

इति मृच्छकटिके अलङ्कारन्यासी नाम प्रथमोऽङ्कः । (६)

(৪) যথা ভবানাঙ্গাপযতি ।

(৪) পরীতি । সুবর্ণভাণ্ড স্বর্ণালঙ্কার । “ভাণ্ড ভূষণমাত্রোঃপি” इति ह्यगवन्ती ।

(৬) इतीति । अलङ्कारस्य न्यासी निरूपो यस्मिन् स, नाम नाद्या अलङ्कारनास इत्यर्थ । प्रथमोऽङ्क समाप्त इति शेष ।

“प्रत्यक्षनेत्रचरितो रसभावसमुज्ज्वल ।” इत्यादिकम्—

“अनलनिष्कान्तिनिखिलपातोऽङ्क इति कीर्तित ॥” इत्यलङ्कारलक्षण साहित्यदर्पणादा बुद्धेयमिति ।

इति महामहोपाध्याय श्रीहरिदाससिंहानलबानीशभट्टाचार्यविरचिताया मृच्छकटिक-
टीकाया समस्तमुपमासमाख्याया प्रथमाद्विवरणं समाप्तम् ॥०॥

(৪) (পাদচারণ কবিতা) এই স্বর্ণালঙ্কার বাজিতে তুমি বঙ্গ কবিবে, আর দিনে বর্ধমান বঙ্গ করিবে ।

(৬) বিদূষক । আপনি যেমন আদেশ করেন । (ইহা বলিয়া উভয়ে চণিয়া গেল) ।

(৬) অলঙ্কারন্যাস নামে প্রথম অঙ্ক সমাপ্ত ॥০॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

—:०:—

प्रविश्य चेटी । अत्ताए अज्जआसआस' सन्देसेण पेसिदहि ।
ता जाव पविसिअ अज्जआसआस' गच्छामि । परिकम्पावलीक्य च ।
एसा अज्जआ हिअएण किंपि आलिहन्ती चिद्धदि । ता जाव
उपसप्पामि । (क)

तत. प्रविशति आसनम्या सीसुकस्य वसन्तसेना मदनिका च । (ख)

(क) माता आर्यासकाश सन्देजेन प्रेषितास्ति । तदयावत् प्रविश्य आर्या-
सकाश' गच्छामि । एषा आर्या इदयेन किमप्यानिवृत्तौ तिष्ठति । तदयावत् उप-
सर्पामि ।

(क) प्रविशति । माता वसन्तसेनाया जनन्या, आर्याया वसन्तसेनाया, सकाशम्,
सन्देजेन केनापि वाचिकेन किञ्चित् वाचिक वक्तुमिच्छति । आनिवृत्तौ चित्तयन्ती
कसपि विषय चिन्तयन्तीति तात्पर्यम् ।

(ख) तत इति । दृश्यकाव्ये एवम्भूतस्थले जहत्स्वार्थलक्षणया सम्यक्दृष्टिगोचरत्वं
विरुधातीरर्थोऽभ्युपगन्तव्यः । तेनासनम्याया, स्वय प्रवेशी नानुपपन्न इति बोध्यम् ।

(क) [कोन दासी प्रवेण करिया ।] माता कोन सन्वादेव सहित
आमाके आर्या वससुसेनार निकट पाठिहियाछेन । अतएव प्रवेण
करिया आर्या वससुसेनार निकट याई । (पदकेपपूर्वक दर्शन करिया)
एई वे आर्या वससुसेना मने मने कोन विषय चिन्ता करतः अबहान
करितेछेन, ता' ईहार निकट याई ।

বসন্ত । হুঙ্কে । তদৌ তদৌ ? । (গ)

চেটী । অজ্ঞে ! কিংপি মন্তেসি । কিং তদৌ
তদৌ ? । (ঘ)

বসন্ত । কিং ময় ভগিতম্ ? । (ঙ)

চেটী । তদৌ তদৌ । (চ)

(গ) হুঙ্কে । ততস্বত ? ।

(ঘ) অার্থে । ন কিমপি মন্তেসি । কিং ততস্বত ? ।

(ঙ) কিং ময়া ভগিতম্ ? ।

(চ) ততস্বত ? ।

(গ) বসন্ত ইতি । হুঙ্কে ইতি নাট্যাঙ্গী দাম্পাদীনা সম্বোধনমূৰ্ছকমব্যয়ম্ ।
“হুঙ্কে হুঙ্কে হুলাহান নীচ চেটীং সখীং প্রতি” ইত্যমর । হুঙ্কেণাপ্রাকরণিকপ্রশ্নে ন
বসন্তমেনায়া সাধীতক্ৰম্ভয়া দিতরামন্যমনস্কতা ব্যজ্যতে ।

(ঘ) চেটী ইতি । মন্তেসি অস্বপসি । তথাপি “কিং ততস্বত” ইতি কথ
বৃচ্ছাত ইত্যর্থ ।

(ঙ) চেটী ইতি । “ভগিতম্” ইতি ভগিতমিত্যর্থ ।

(খ) (তদনন্যব আসন্নস্থ উৎকণ্ঠিত বসন্তসেনাব ও মদনিকাব
প্রবেশ ।)

(গ) বসন্তসেনা । ওলো ! তা'র পর, তা'র পব ? ।

(ঘ) দাসী (মদনিকা) । অার্থে । আপনি কোন বিষয়ে ত
আলাপ করিতোছেন না । তবে “তা'ব পব তা'ব পব” বলিয়া কি
ছিজ্ঞাসা করিতেছেন ? ।

(ঙ) বসন্তসেনা । আমি কি বলিয়াছি ? ।

(চ) দাসী । “তা'র পর, তা'র পর” ।

वसन्त । समूचेपम् । आं एव्वं ? । (ङ)

उपसृत्य प्रथमा चेटी । अज्जए ! अत्ता आदिसदि—ग्हादा
भविअ देवदाणं पूअं णिव्वत्तेहि त्ति । (ज)

वसन्त । हञ्जे ! विण्णवेहि अत्तं, अज्ज ण ग्हाइस्सं ;
ता वग्घणो ज्जेव पूअं णिव्वत्तेदु त्ति । (झ)

चेटी । जं अज्जआ आणवेदि । (ञ) इति निष्पत्त्या ।

मट । अज्जए ! सिणेही पुच्छदि, ण पुरोभाइदा ; ता
किं णिटं ? । (ट)

(ङ) आ, एवम् ? ।

(ज) आर्थे । माता आदिगति, साता भुत्वा देवताना पूजा निर्वर्त्तयेति ।

(झ) हञ्जे । विज्ञापय मातरम्, अथ न खाम्यामि । तदत्राङ्गण एव पूजा
निर्वर्त्तयतु इति ।

(ञ) यदाद्या आन्नापयति ।

(ङ) वसन्त इति । “आ” इति धरणार्थमव्ययम् । “आ ज्ञाननिश्चयस्सूत्थी” इति
मेदिनी । एव भणितम् ? इति काङ्क्ष । अनेनाप्यन्यमनस्कता व्यज्यते ।

(झ) वसन्त इति । ब्रह्मण पूजकब्राह्मण । निर्वर्त्तयतु मम प्रतिनिधिभावेन
निश्चादयतु ।

(ङ) वससुसेना । आ । এইরূপ ? ।

(ज) प्रथम दासी । (निकटे याईया) माता आदेश करिते-
हेन—“ज्ञान कविद्या ईष्टदेवतार पूजा सम्पन्न कर ।”

(झ) वससुसेना । बलो । माताके ज्ञानाँ—“आज्ज ज्ञान करिव
ना, ता’ आण्णइ पूजा सम्पादन करुन ।”

(ञ) प्रथम दासी । आपनि याहा आदेश करेन । (এই
बनिद्या চলিয়া গেল)

বসন্ত । মদণিএ ! কেরিমি' ম' পেজ্বমি ? । (ঠ)

মদ । অজ্ঞাত্ৰাএ সুখহিঅন্নত্ৰণেণ জাণামি—হিঅন্নগদং
কাংপি অজ্ঞাত্ৰা অহিলসটি ত্তি । (ড)

বসন্ত । সুহু, তুএ জাণিট' । পরহিঅন্নগহণপণ্ডিত্ৰা
মদণিআ ক্ব, তুম' । (ঢ)

মদ । পিঅ' মে পিঅ' । কো ক্ব গ্ণাম অজ্ঞ অন্নভৌদীএ
অণুগাহিদৌ মহ্হসবে তৰুণজণৌ (১) তা কধেদু অজ্ঞাত্ৰা, কি'
রাআ রাঅবল্লহৌ বা সেবীঅটি ? । (ণ)

(ট) আর্থ্যে । স্নেহ, পৃচ্ছতি, ন পুরীভাগিতা ; তনু কি ন্বিদম্ ? ।

(ঠ) মদনিকি । কিহুগৌ মা প্রেধমে ? ।

(ড) আর্থ্যায়া: শূন্যহৃদয়ত্বেন জানামি, হৃদয়গত' কমপি আর্থ্যা অমিলয়তীতি ।

(ঢ) সুহু, ত্বয়া জ্ঞাতম্ । পরহৃদয়গ্রহণপণ্ডিতা মদনিকা খলু ত্বম্ ।

(ট) মদ ইতি । পুরীভাগিতা কেবলদীপদর্শিত্বম্ । তথা च तवेमामুক্তপण्डिता-
বস্থা বিলীক্য স্নেহবশ্যাদেব পৃচ্ছামি, ন পুনরস্বামবশ্যার্থা দীপদর্শনাদিত্যর্থ: ।
“দীপে কহক্ পুরীভাগী” ইত্যমর: ।

(ঠ) বসন্ত ইতি । পরস্য হৃদয়গ্রহণে চিত্তশক্তিবোধে পণ্ডিতা নিপুণা ।

(ট) মদনিকা । আর্থ্যে । স্নেহ জিজ্ঞাসা করিতেছে, কিন্তু
দোষদর্শিতা নহে । তা' এ ঘটনাটা কি ? ।

(ঠ) বসন্তসেনা । মদনিকা ! আমাকে কি বকম দেখিতেছে ? ।

(ড) মদনিকা । আপনাব হৃদয়েব শূন্যতানিবন্ধন বুদ্ধিতেছি—
আপনি মনোগত কোন লোককে (পাইতে) ইচ্ছা করেন ।

(ঢ) বসন্তসেনা । তুমি ঠিক বুদ্ধিগাছ । পবেব মনোবৃত্তি বুদ্ধিতে
তুমি নিপুণ মদনিকা কিনা ! ।

(১) কাস্তী ক্ব, গ্ণাম এসৌ মশব । অণুগাহিদৌ মহ্হসবৌ তরুণজয়জ্ঞা ।

वसन्त । हञ्जे । रमिदुमिच्छामि, ण सेविदुं । (त)
मद । विज्जाविसेमालङ्कितो किं कोवि वम्हणजुआ
कामीअटि ? । (य)

वसन्त । पूअणीओ मे वम्हणजणी । (द)

मद । किं अण्अ-ण्अराहिगमण-जणित-विहव-वित्यारो
वाण्णजुआ वा कामीअटि । (ध)

(ण) प्रिय मे प्रियम् । क खलु नाम अय अवभवया अनुग्रहीतो महोत्सव
तरुणजन ? तत् कथयतु पाथ्या, कि राजा राजवल्लभो वा सेव्यते ? ।

(त) हञ्जे । रनुमिच्छामि, न सेवितुम् ।

(य) विशाविसेमालङ्कित कि कोऽपि ब्राह्मणयुवा काम्यते ?

(द) पूजनीया मे ब्राह्मणजन ।

(ध) किम् अनेक नगराभिगमन जनित विभवविभारो वाण्णजुवा वा काम्यत ?

(ण) मद इति । प्रिय तवेदमङ्गीकरणमित्यर्थ । अवभवया मान्यया त्वया ।
सेव्यत इति भविष्यत्कामीष्वे वर्त्तमाना, सेविष्यते श्युपिष्यत इत्यर्थ ।

(त) वसन्त इति । न सेवितु न चामरान्दीलनादिना केवलमेव श्युपितुम् ।

(द) वसन्त इति । पूज्यपूजकभावे सति रमणमनुचितम्, तस्य समानविषयत्वान्,
अतो ब्राह्मणयुवान न कामयामीति भाव ।

(ग) मदनिका । प्रीतिकर, आनन्द बढई प्रीतिकर । आज महोत्स-
सवे आपनि कौन युवकके अनुग्रहीत करिसेन, ताहा आपनि बलून ।
राजा, ना कौन राजवल्लभेउर परिचर्या करिबेन ? ।

(त) वसन्तसेना । आनि परिचर्या करिते ईच्छा करि ना ।

(ध) मदनिका । विद्याविशेषानङ्कत कौनओ आश्रययुवकके कामना
करेन ? ।

(द) वसन्तसेना । आश्रय आनन्द पूजनीय ।

ବମନ୍ତ । ହସ୍ତେ ! ଉବାରୁଡ଼ସିଗିଠି ପିପ୍ପଳୁଜ୍ଞାଣଂ ପରିଚ୍ଛଦନ୍
 ଦେଶ'ତରଗମଣେଽଂ ଶାନ୍ତିଞ୍ଜଣୋ ମହନ୍ତଂ ବିଞ୍ଚୋଞ୍ଜ' ଦୁକ୍ଷ' ଓପ୍ୟା-
 ଦେଢି । (ନ)

ମଦ । ଅଜ୍ଞା ! ଣ ରାତ୍ରା, ଣ ରାତ୍ରବଲ୍ଲହୀ, ଣ ବଲ୍ଲହୀ,
 ଣ ଶାନ୍ତିଞ୍ଜଣୋ । ତା କୋ ଦାଣିଂ ମୋ ମହିଦାରିଆୟ କାମୀ-
 ଅଢି ? । (ପ)

(ନ) ହସ୍ତେ । ଉପାରୁଡ଼ସିଗିଠି ମପି ପ୍ରଣୟିଜ୍ଞା ପରିଚ୍ଛଦ୍ୟ ଦେଶାନ୍ତରଗମନେନ ଶାନ୍ତିଞ୍ଜଣୀ
 ମଦନ୍ ବିଦ୍ୟାୟ ଦୁଃଖମୁତ୍ପାଦୟତି ।

(ପ) ଅର୍ଥେ । ନ ରାଜା, ନ ରାଜବଲ୍ଲଭ, ନ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ନ ଶାନ୍ତିଞ୍ଜଣ ; ତତ୍ କ
 ହେନୌ ସ, ମର୍ତ୍ତ୍ୟୁଦାରିକ୍ୟା କାମ୍ୟତେ ? ।

(ଧ) ମଦ ଇତି । ଅନେକପୁ ନଗରପୁ ଅଭିଗମନେନ ଶାନ୍ତିଞ୍ଜଣୀୟଗମନେନ ଜ୍ଞାନିତୀ ବିଭବ-
 ବିକାରୀ ସନସମ୍ପାଦିତ୍ୟ ସ । ଅପିତ ଅପିମିତି ଶାନ୍ତିଞ୍ଜ ସ ଶାନ୍ତି ଧୁବା ଚିତି କ ।

(ନ) ବଲ୍ଲହୀ ଇତି । ଉପାରୁଡ଼ ଚତୁସ୍ର ଶେଷୋକ୍ତୁଗମୀ ଯତ୍ ତମ୍, ପ୍ରଣୟିଜ୍ଞାମ୍ ଅନୁ-
 ଗମିଷ୍ୟା କାମିନୀମ୍ । ଅଥ ଉପାରୁଡ଼ସିଗିଠିମିତ୍ୟନେନୌପପତ୍ୟୋ ପୁନ ପ୍ରଣୟିପଦେନ ପ୍ରଣୟତ୍
 ପରସ୍ପରଚିତ୍ତେ ନୁଷିତମ୍ ।

(ପ) ମଦ ଇତି । ଶି ମର୍ତ୍ତ୍ୟୁଦାରିକ୍ୟା କାମ୍ୟତେ ଇତି ଯଦ୍ ଅଞ୍ଜ ଶାମଞ୍ଜାଦିବଳ୍ୟା ।

(ଧ) ମନିକା । ଉଦେ, ଦକ୍ଷିଣ ନଗରେ (ମହରେ) ଗମନ, ଯାହାର
 ବିପୁଳ ସମ୍ପତ୍ତି ଉପାଧିଦା ମିଥାରେ, ସେହିରୂପ କୋନ ବାଣିଜ୍ଞ ହୁଏକେ କି
 କାମନା କରେନ ? ।

(ନ) ବଲ୍ଲହୀ । ଯାହାର ଉପରେ ଯେହି ବଲ୍ଲହୀ ହେଉଅଛି, ସେହିରୂପ
 ପ୍ରଣୟିଜ୍ଞାକେ ପରିହାସ କରୁଅଛି ଯେହାପରେ ଗମନ କରାଏ ବାଣିଜ୍ଞ ଲୋକ,
 ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗଃସ୍ତେ ଉପାଧାନ କରେନ ।

(ପ) ମନିକା । ଅର୍ଥେ ! ରାଜା ନା, ରାଜବଲ୍ଲଭ ନା, ରାଜ୍ୟ ନା ଏବଂ
 ବାଣିଜ୍ଞ ନା, ଉଦେ ସେ କେ ? ଯାହାକି ଯାହା କାମନା କରେନ ।

वसन्त । हज्जे ! तुमं मए सह कामदेवाअदणुज्जाणं
गदा आसि । (फ)

मद । अज्जए । गदह्मि । (ब)

वसन्त । तहवि मं उदामीणा विअ पुच्छसि ? । (भ)

मद । जाणिटं । किं सो ज्जेव ? जेण अज्जआ सरणा-
अदा अब्भुववस्सा । (म)

वसन्त । किं णामहेओ क्खु मो ? । (य)

मद । मो क्खु सेट्ठिचत्तरे पडिवमटि । (र)

(फ) हजे ! त्व मया सह कामदेवायतनोच्चाग गता आसी ।

(ब) आर्ये ! गतास्मि । (भ) तथापि मामुदासीनेव पृच्छसि ? ।

(म) ज्ञातम् । किं स एव ? येनार्या शरणागता अभ्युपपन्ना ।

(य) किं नामधेयं खलु स ? । (र) स खलु शेठिचत्तरे प्रतिवसति ।

(भ) वसन्त इति । उदामीनेव अविदितउत्तमानोव ।

(म) मद इति । आर्या भवती, शरणागता आश्रयप्रार्थिनी सतीत्यर्थः, अभ्युप-
पन्ना गृहीता आश्रयदानाय अङ्गीकृतमिति तात्पर्यम् ।

(फ) वसन्तसेना । हे ! त्वमि आनाव मद्र कामदेवायतनो-
च्चाने गिशाहिले ? ।

(ब) मदनिका । आर्ये ! गिशाहिलाम् ।

(भ) वसन्तसेना । तथापि अविदितवृत्ताद्येव ज्ञां विज्ञायां करि-
तेह्हे केन ? ।

(म) मदनिका । वृत्तिंते पारिशाहि । तिनिहे किं ? आपनि
शरणगतं ह्येने विनि आश्रयं ज्ञानं करित्ते वीकारं करिशाहिलेन ।

(य) वसन्तसेना । तंहाय नाम ज्ञानि किं ?

বসন্ত । অই । ণাম পুচ্ছিদাসি । (ল)

মদ । সৌ কবু অজ্জএ । সুগহীদণামহেত্ৰো অজ্জচারুদত্তো
ণাম । (ব)

বসন্ত । মহপম্ । সাহু । মদণিএ । সাহু । সুহু, তুএ
জাণিদ । (শ)

মদ । নগতম্ । এব্ব দাব । প্রকাশম্ । অজ্জএ । দলিহাঁ
কবু সৌ সুণীঅদি । (ঘ)

(ল) অযি । নাম পৃষ্টাসি ।

(ব) স খলু অর্থ্যে । সুগহীতনামধেয় অর্থ্যচারুদত্তো নাম ।

(শ) সাধু মদনিকে । সাধু সুহু, ত্বয়া জ্ঞাতম ।

[ঘ] এব্ব তাবত । অর্থ্যে । দরিদ্র খলু স শ্রুয়তে ।

(র) মদ ইতি । য ষ্টিচত্বরে বণিজামহনে বণিকপল্ল্যামিত্যর্থ ।

(ব) মদ ইতি । সুগহীত বলাৎস্বলন সর্বেকুচারিত নামধেয় নাম যস্য স ।

(শ) বহুল ইতি । সুহু, সম্যক ।

(ঘ) মদ ইতি । "এব্ব তাবত" ভজ্ঞা অনুগামস্যা পরীক্ষিত্ব ইতি বাক্যশব্দ ।

(ব) মদনিকা । তিনি বণিকপাডায় বাস কবেন ।

(ল) বসন্তসেনা । ওহে । তোমাব নিকট নাম ভিজ্ঞাসা করিয়াছি ।

(ব) মদনিকা । অর্থ্যে । সকলেই তাঁহার নাম উচ্চারণ কবে ।

তাঁহার নাম— চারদিক্ত ।

(শ) বসন্তসেনা । (আনন্দের সহিত) বেশ মদনিকা । বেশ ।
তুমি ঠিক জানিয়াছ ।

(ঘ) মদনিকা । (স্বগত) এইরূপ বলিব । (প্রকাশে) অর্থ্যে ।
ঐ বলিয়া শুনিয়াছি ।

वसन्त । अदो ज्जेव कामीअदि । दरिद्रपुरिससङ्गन्तमणा
क्वु गणिका लोए अवअणीआ भोदि । (स)

मद । अज्जए ! किं हीणकुसुमं सहकारपादवं महु-
अरीओ उण सेवन्ति ? । (ह)

वसन्त । अदो ज्जेव ताओ महुअरीओ दुच्चन्ति । (घ)

[स] अतएव कायते । दरिद्रपुरुषमक्रान्तमना खलु गणिका लोके अवचनीया
भवति ।

[ह] आर्ये । किं हीनकुसुमं सहकारपादपं मधुकर्ष्यं पुन सेवन्ते ? ।

[घ] अतएव ता मधुकर्ष्यं उच्यन्ते ।

(स) वसन्त इति । दरिद्रपुरुषे मक्रान्तमासक्त मनी यस्या सा । अवचनीया
अनिन्दनीया धनलोभित्वेन या निन्दा तद्विहितेत्यर्थः ।

(ह) मद इति । सहकारपादपमाशतकम् । किं पुन सेवन्ते अपि तु कथमपि
नत्यर्थः । तथा च मधुकर्ष्यो यथा हीनकुसुमं सहकारपादपं न सेवन्ते, गणिका अपि
तथा हीनधनं पुरुषं न सेवन्ते इति हि रीतिरिति भावः ।

अतएवात्र अप्रभुतसमात् प्रभुतसमप्रतीतेरप्रभुतप्रशंसालङ्कारः ।

(घ) वसन्त इति । अतएव हीनकुसुमसहकारपादपसेवनाभावादिव । तथा च
मधु कुर्वन्तीति मधुकर्ष्यं इति व्युत्पत्त्या भमरीणां मधुकरणावश्यकतया सपुष्पपादप-
सेवनमेवावश्यकम्, मम तु धनसम्पत्तिकरणानावश्यकतया धनिसेवनमप्यनावश्यकमेवेति
भावः ।

(स) वसन्तसेना । एहे ज्जहे उँहाके कामना करि । दरिद्र
पुरुषेव प्रति अहूवागिणी बेष्ठा, लोदसमाझे अनिन्दनीया ह्य ।

(ह) मदनिका । आर्यो । जमरीगणं पुष्पविहीनं आसन्नक्रेत्रं सेवा
करे किं ? ।

(घ) वसन्तसेना । एहे ज्जहे उँहादिगके 'मधुकर्ष्यौ' बले ।

मद । अज्जए । जइ मो मणीसिदो, ता कीसदाणि -
सहसा ण अहिमारीअदि ? । (क)

वसन्त । इञ्जे । सहसा अहिमारीअन्तो पञ्चुअआर-
दुब्बलदाए मा दाव मो जणो दुल्लहदंसणो पुणो भविस्सदि । (ख)

मद । किं अटो ज्जेव मो अलङ्कारो तस्म हत्ये
णिकिखत्तो ? । (ग)

[क] अर्थे । यदि स मनीषत, तन् किनेदानो सरसा अभिसार्यते ? ।

[ख] इञ्जे । सहसा अभिसार्यमाण प्रत्युपकारदुर्बलतया मा तावत् स ज्ञो
दुर्लभदर्शनं पुनर्भविष्यति ।

[ग] किम अतएव भोजनदारस्तस्य एते निश्चिन ? ।

अथ अचरमेघाती नाम न व्युत्पद्यते—“वर्णन चरमेघातयितार्थं रश्मिर्गते” इति
साहित्यदर्पणलक्षणान् ।

(क) मद इति । स चारुदत्त, मनीषित अभिलषित । अभिसार्यते इतो
समेष्ट सद्दृष्ट्यान्मानीयते ।

(ख) वसन्त इति । प्रत्युपकारे मत्तमुपयुक्तधनदाने दुर्बलतया दरिद्रत्वादशक्तया
स जनयारुदत्त । मा न भविष्यति । इति द्वितीयाभिसार्यते इति वाक्यशेष ।

(ग) मद इति । अतएव प्रत्युपकारदुर्बलत्वादेव । निश्चिनो न्यासीकृत । तथा
च समलदार इत्येव मुलभदर्शनी भवेदित्याशय ।

(क) मदनिक्ता । आये । यदि ताहाके कामना कविद्या थाकेन,
तवे एथनहे ताजाताडि ताहाके मक्केतहाने आनाईतेछेन ना
केन ? ।

(ख) वसन्तस्मेना । ओलो । हठां ताहाके आनाईले, तिनि
प्रत्युपकार कविता कतव हईवेन, ताहाते पुनवाय ताहाव दर्शन दुर्लभ
हईवे, ताहा ना हय (सेई जज्ज हठां आनाईतेछि ना) ।

वसन्त । सुदु, दे जाण्टं । (घ)

नेपथ्ये । अले भटा । दश सुवस्स (१) लुद्धु, जूद-
अरु पपलीणु पपलीणु । ता गेण्ह, गेण्ह, चिट्ट चिट्ट, दूलात्
पदिट्ठोसि । (ङ)

[घ] सुदु, ते ज्ञातम् ।

[ङ] अरे भटारक । दशसुवर्णस्य रुद्धी दूतकर प्रपलायित प्रपलायित । तद
सहाण सहाण । तिठ तिठ, दूरात् प्रदष्टीसि ।

(घ) वसन्त इति । सुदु, सम्यक् । ज्ञातमिति भावे प्रत्ययात् ते इति कर्त्तरि षष्ठी ।

"इञ्चि । तदी तदी" इत्यारभ्य एतदन्त यावत् उन्नदी नाम मुखसन्निवेशम् । अनु-
सगरूपस्य वीजार्थस्य नायिकागतत्वेन पुनरपि प्रगीहात्, "वीजार्थस्य प्रगीह स्यादुद्भेद"
इति दर्पणलक्षणात् ।

न च विधान परिभाषनाद्ये नाम अङ्गमुपेया प्रागुद्देशे दानवेषे आनन्दारिकक्रमविपर्यय
इति वाच्यम्—“एतादि चाङ्गानि उक्तानैव पौर्वापर्येण भवन्ति । अङ्गान्गण तु
अन्वयापि” इति दर्पणकृतैवाभिहितत्वात् ।

(ङ) "नामुचित विगिण् पावम्" इत्यानन्दारिकैरुचितपात्रप्रवेशनिषेधात् सवाह
कस्य प्रवेश नवयितु नेपथ्यात् मायुरस्योक्तिप्रियम् । भटारक । समिक । दशानां
सुवर्णानां समाहार इति दशसुवर्णं तस्य दूतक्रीडया पष्ठीकृत्य हरितानां दशसव्यक
स्वर्णमुद्राणामित्यर्थः । निमित्तं इति शेषः, रुद्ध अचङ्गीकृत, दूतकर स वाहकी नाम
अधक्रीडाकारि । सहाण धर, तन्मुद्रायहणार्थमिति भावः । तिष्ठेत्यादिकन्तु
पलायमान स वाहक प्रथेव उक्तमिति बोध्यम् ।

(ग) मनदिदा । एहे ज्जुहे कि सेहे अन्नकार उाशर हाते णच्छित
नाशियाहेन्न ? ।

(घ) दसससेना । इमि ठिद् खानिवाह ।

(१) दशसुवर्णाह ।

प्रविश्य अपटीलेपेण मभान्त सवाहकः । कटे एगं जूटिचलभावे ।

हीमाण्डे ! (१) (च)

गव-बन्धन-मुक्त्वाए विभ्र गद्दहीए

हा ! ताडिदो ण्हि गद्दहीए ।

अद्दनाअमुक्त्वाए विभ्र शत्तीए

घड्ढुक्को विभ्र घादिदो ण्हि शत्तीए (२) ॥१॥

[च] कट एष दूतकरभाव । आर्थम् ।

नव बन्धन मुक्तयेव गद्दंभ्या हा ताडितोऽस्मि गद्दंभ्या ।

अहंराज मुक्तयेव शक्या घटोत्कच इव घातितोऽस्मि शक्या ॥१॥

सुवर्णपरिमाणमाह मनु — “पञ्चरुणलकी भावस्ते सुवर्णस्तु षोडश” इति ।

(च) प्रविश्येति । अपटीलेपेण यवनिकाया अनपसारणेन, “पटीलेपी न कर्त्तव्यं आर्त्तं राजप्रवेशने” इत्यालङ्कारनियमान् स वाहकस्य च आर्त्तत्वादिति भावः । मभान्त स्वस्वयन्वचिन्त । सवाहयति गत सभर्हयतीति सवाहकः । इममर्थंज्ञाय स्वयंभय परस्मात् व्यक्तीकरिष्यति । कट कटकरः ।

नवेति । नव बन्धनान्मुक्त्वा प्रच्यविता तथा, गद्दंभ्या गद्दंभस्त्रिया इव, गद्दंभ्या वराटिकया पणार्थं रघितकपर्हं कनिसेपरित्यर्थं, ताडितोऽस्मि चारितसुवर्णान दातुमशक्तत्वात् प्रहृती-
ऽस्मि । हा खेदे । परच, अहंराजेन कर्णेन मुक्तया निश्चिन्त्या, शक्या अन्वविर्जयेण.

(७) नेपथ्ये । ओ प्रहृ । दशधाणि मोक्षदेव इत्यु आवद्ध दूतकर, पनाडिन पनाडिन, ता' धरुन धरुन । षडे । षेडा षेडा, दूव इहेते तोकै देविष्याहि ।

(१) क्वचिन् “हीमाण्डे इति पूर्वं पठितम् ।

(२) गवबन्धनमुक्ती विभ्र गद्दही हा । ताडिदोण्हि अद्दनाअमुक्त्वाए शत्तीए घड्ढुक्की विभ्र घादिदोण्हि ।

लेखञ्च-वावङ्-ह्रिञ्चञ्च' शहिञ्चं दृष्टुण भक्ति पव्भट्टे ।

एण्हिं मग्ग-णिवडिदो (१) कां खु क्वु शल्लणं पपज्जे ॥२॥

लेखक व्याप्त हृदय समिक दृष्टा भटिति प्रभट ।

इदानीं मार्गनिपतित क नु खलु शरण प्रपद्ये ॥२॥

धर्मीयकचक्रदाह्यो हिडिम्वापुत्र इव, शक्या यष्टिर्विशेषेण घातितीऽस्मि समिकेन प्रयोजकेन केनचित् प्रयोग्येन कर्ता पुन प्रहागितीऽस्मि ।

अत्र यमकद्वयस्य त्रयीतोपमाद्वयस्य च मिथो निरपेक्षतया सृष्टिः ।

गद्भीति वराटिका नाम । “गद्भीशक्तिं आर्याति प्रसिद्धयुक्ते कपहं कनामधेय” इति पृथ्वीधर । “चिवजाति” इति च पृथ्वीधर ॥१॥

लेखकति । समिक मभाध्यक्षम्, निख एव लेखक द्यूतसम्बन्धीयतकिञ्चिन्नेखन तत्र व्याप्तम् आसक्त हृदय यस्य तत्र अतएव मत्पलायन लक्षयितुमशक्तमिति भावः । दृष्टा भटिति तत्क्षणादेव प्रभटन्तेषामवगीघात् विच्युत । इदानीं मार्ग राजपथे निपतित उपस्थित मन्, क नु खलु जनम्, शरण रक्षकम् प्रपद्ये प्राप्नोमि ।

अत्र आत्मनीऽपसरणेन द्रातकरसहतिभेदनात् भेदी नाम मुखसन्धेरद्रम् । यथा माहिन्यदर्पणे—

“भेद स हितभेदनम्” इति । “गाथा” इति पृथ्वीधर ॥२॥

(८) (दबनिका अपगावण ना कविद्या प्रवेशपूर्वक व्यातचित्त) मग्गा इक । एहे द्वातकवभाव वडई कष्टकव । आशुर्वा । (काव—)

हाय । वक्ष्म इहेते नूतन मूक गर्दडीर छात्र ववाटिका निक्षेपदावा ताडित इहेयाहि एव कर्णनिष्पिष्ठ शक्तिव छात्र दष्टिदावा, घाटांरुचैव छात्र प्रशवित इहेयाहि ॥३॥

सजापतिके लेखाय व्यापृतचित्त देपिद्या इठांर पनाइया आसिदाहि । एगन पथे आसिदा पडिदाहि, किञ्च काहार शरण लडेव ? ॥२॥

(१) मग्गणिवडिदो ।

ता जाव एदे शहिअ जूदिअला असादो म' अखे शन्ति,
ताव (१) इदो विप्पडीवेहिं पादेहिं एदं शुशुदेउलं पविशिअ
देवीभविशं । बहुविध नास्य कृत्वा तथा स्थित । (छ)

तत प्रविशति माथुरो द्रुतकरथ । (ज)

माथुर' । अले भट्टा । दशसुवखाह लुहु जूदअरु पप-
लीणु पपलीणु । ता गेण्ह गेण्ह । चिट्ट चिट्ट, दूनात् पदि-
ट्टेसि । (झ)

[क] तदयावत् एतौ सभिक द्रुतकौ अन्वतो मामन्विष्यत, तावत् इतौ विप्री
पाभ्या पादाभ्य मेतत शुशुदेवकुल प्रविश्य देवीभविष्यामि ।

[झ] अथमशनु प्रागेवानुदित ।

(छ) तदिति । विप्रीपाभ्या विप्रीताभ्याम् । शुशुदेवकुल देवविग्रहहीन
देवग्रहम् । अदेवो देवो भविष्यामीति देवीभविष्यामि चिुप्रत्यय । देवविग्रहवदवस्थाभ्ये
प्रत्यय । नास्यमङ्गभङ्गीम् । तथा देवविग्रहवत् ।

अत्र कपट नाम नाट्यालङ्कार । तथा च दर्पण—“कपट मायया यत्र रूपमन्य
दिभाश्र्यते ।”

(ज) तत इति । माथुरो नाम कथित् । द्रुतकरथ मन्दाहकभित्र अपर ।

(झ) माथुर इति । प्राग्ब्रह्मात्मैतत् ।

(छ) ता' ये पर्याय एहै मत्तापति' ओ द्रुतकर' आमादके अश्रुदिके
अवेषण करे, ऐतिमये आनि विपरीतभावे पदरूपेण कविता (पिछन
फिरिया याईया) एहै शूण देवगृहे प्रवेश कविता, सेवता इहै । (बहुविध
अङ्गिनय कविता, सेवतार प्रतिमात्र आर थादिल) ।

(ज) ताहाव पव माथुर' ओ द्रुतकर' प्रवेश करिल ।

(झ) माथुर । अत्रे अहू । दशखानि नोदरेव छत्र आवह सेहै

(१) ताव इहै ।

दूत । जइ वज्जसि (१) पादान् इन्दुं शरणं जासि ।

सहिधं वज्जिअ एकं रुदो वि ण रक्खिदुं तरइ ॥३॥

मायुरः । कहिं कहिं सुसहिअ-दिप्पलभ्भआ ।

पलासि ले । भअपलिवेविदइआ ।

पदे पदे सम विसमं खलन्तआ

कुलं जसं अदिकसणं कलेन्तआ ॥४॥

यदि वजसि पाताल इन्दुं शरणं जासि ।

सुभिकं वर्जयित्वा एकं रुदोऽपि न रक्षितुं तरति ॥३॥

कश्चिन् कश्चिन् सुसुभिकविप्रलभकं । पलाससे री भयपरिवेपिताङ्कः ।

पदे पदे समविषमं खलन्तं कुलं यथा अतिक्रम्य कुर्वन् ॥४॥

यदीति । यदि त्वं पातालं वजसि आश्रयार्थं गच्छसि, अथवा यदि इन्दुं शरणं यासि रक्षकत्वेन प्राप्स्यसि, तथापि एकं सुभिकमव्याकं दूतसमाध्यक्षं वर्जयित्वा, रुदं शिवं, अपिशब्दात् स इन्द्रश्च त्वां रक्षितुं न तरति न परयिष्यतीत्यर्थः । गाथा जाति ॥३॥

कश्चित्प्रिति । सुसुभिकं न्याय्यकार्यकर्तारं समाध्यक्षं विप्रलभयति दीयसादानात् प्रतारयतीति स, तत्सम्बोधनम् । भयेन परिवेपिताभिः सर्वतः कम्पिताभिः अङ्गानि यन्म तत्सम्बोधनम् । पदे पदे प्रतिपदत्वेपमं समं समानं विषमं विपरीतप्रकारञ्च यथा न्यायतया, खलन्तं गमने भ्रमन् तथा कुलं वशमं यथा अतिक्रम्य दीयसादानेन

दूतकर पनाईल पनाईल । ता, धव धर । अरे । पीड़ा पीड़ा । दूब हूँते तोकें देखिवाहि ।

दूतकर । तूहें यदि पाताल मांस, किंवा ईश्वर शरणपत्र हूँ, तथापि एक सहापति छिन्न, से ईश्र वा रुद्र, तोकें रक्ष करिजे पारिवेन ना ॥३॥

दूत । पद बीज्य । एसो वज्जदि, इअं पण्टा पदवी । (ज)
 माथुरः । आलोक्य सवितकम् । अले । विष्पदीवु पादु ।
 पडिमाशुष्, देउलु । विचिन्प । धुत्त जूदअरु विष्पदीविहिं
 पादेहिं देउलं पविट्ठो । (ट)

(ज) एष व्रजति, इयं प्रनटा पदवी ।

(ट) अरि । विप्रतीपौ पादौ, प्रतिमाशुष्य देवकुलम्, धूर्त्तौ दूरतकरी विप्रतीपाभ्या
 पादाभ्या देवकुल प्रविष्ट ।

मलिनम्, कुर्वन् सन्, क्विन् क्विन् स्थाने पलायसे पलाय्य यासि, नैव तथा शस्त्र-
 भीति भाव ।

रुचिरा वृत्तम्—“जभो मञ्जौ गिति रुचिरा अतरंदि ” इति लघणात् ॥४॥

(ज) दूत इति । पद पदचिह्नम् । एष व्रजति, सत पदचिह्नपातादित्याशय ।
 प्रनटा विलुप्ता, पदवी पञ्चा, इत पर पदचिह्नपतनादिति भाव । एतन् सद्देवग्रह-
 चलास्य सम्प्रथत्वं सुद्रवानुकाकीर्णत्वञ्च प्रतीयत ।

(ट) माथुर इति । विप्रतीपौ विपरीतौ देवग्रहात् प्रधानपदाभिमुखान्वित्यर्थः,
 पादौ पादचिह्नानि । अत कश्चित् देवग्रहनिर्गत्य प्रधानपदमाखण्ड इति प्रथमतः प्रवेतव्य
 मिति भावः, किन्तु एतन् देवकुल प्रतिमाशुष्यमासौदिति प्राग्दृष्टमित्यर्थः । अतस्तत्
 पूजायमन्त्रेण कस्यचिदितद्वरहप्रवेशस्याप्यसम्भवात् विपरीतपदचिह्नस्याप्यसम्भव एवेत्यभिप्रेत्य ।
 विचिन्प तत्कामेतदिति मनसि ममाप्तोऽथ । विप्रतीपाभ्या विपरीताभ्याम् अख्यतमताः आद्ये

माथुर । अत्रे आद्या काथा-कावि सभायाक प्रतावक । अत्रे तौव
 अत्र कापितेच्छे, तुहे प्रतिपण्णेषे समाने विपरीतभावे पडिअ)
 याहेतेहिम् एव कश्च ए द्वाक अतिशय नलिन करितेहिम्, ए अदन्ता
 कोपाय कोपाय पण्डितेवि ? ॥३॥

(अ) दूतकर । (पत्रच्छिन्न रेपिया) एहे याहेतेच्छे, एहे ताज्ञान
 पथ लोप पाहेल ।

दूत । ता अणुसरम्ह । (ठ)

मायुरः । एव्वं भोदु । (ड)

उमौ देवकुलप्रवेशं निरूपयत । दृश अन्वीयं मंज्ञाप्य । (ड)

दूत । कथं कट्टमइ यडिमा । (ण)

(३) तदनुसरावः । (ड) एवं भवतु ।

(ण) कथं काठमयी प्रतिमा ।

रघ्याभिसुमीभूय क्रमशः पद्यादपसरणप्रकारेण विन्यासाभ्यामित्यर्थः प्रविष्ट इत्यनुमीयत इति शेषः, नूतनचिह्नदर्शनं नन्वप्यजनस्य चादर्शनं नादिति भावः ।

अथ अग्निनाम नाश्वलक्षणम्—“अग्निः केनचिदर्शनं किञ्चिदयवानुमीयते” इति साहित्यदर्पणलक्षणात् ।

(३) दूत इति । अनुसरावः तं मवाहक नाम दूतकर्मित्यर्थः ।

(ड) उभाविति । निरूपयत अभिनयतः । मज्ञाप्य अयमेव ‘म मंवाहकः’ इति नयनभङ्गादिना ज्ञापयित्वा ।

(ण) दूत इति । काठमयी प्रतिमा नीलपीतादिवर्णैररञ्जिता दारुमयी विग्रहः मन्मथा इवास्या लज्जलक्षणादर्शनं नादिति भावः । कौतुकीक्रियाम् ।

(ट) मायुरः । (नेपिया बितर्केर सहित) षवे! पायुर चिह्न-
 ङ्गलि विपरीतभावे रहियाछे; अदिके देवगृहे प्रतिमाशु छिन ।
 (चिह्न करिया) धूर्ष्ट सेई दूतकव विपरीतभावे पदक्षेप करिया देव-
 गृहे प्रवेश करियाछे ।

(३) दूतकर । तवे अणुसरण करि ।

(ड) मायुर । ईहाई ईडुद ।

[ड] (दुई जनेई देवगृहे प्रवेश अभिनय करिन । नेपिया,
 पदक्षेप महेत करिया ।)

[ण] कथं कट्टमइ प्रतिमा ।

माधुरः । अले । गहु गहु । शैलपडिमा । इति बहुविधं
चालयति । मशाय च । एव्वं भोदु । एहि जृदं किलेह । बहुविधं
दूतं क्रीडति । (त)

मवा । दूतेच्छाविकारमवरणं बहुविधं कृत्वा स्वगतम् । अले । (थ)

कत्ताशद्दे गिस्साणअश्ल हलद्व हडकं मणुश्लश्ल ।

ढक्काशद्देव्व णडाधिवश्ल प्रव्भट्टलज्जश्ल ॥५॥

(त) अरे । न खलु न खलु । शैलप्रतिमा । एव भवतु । एहि दूतं क्रीडाव ।

(थ) अरे । कत्ताशब्दी निनर्णाकस्य हरति हृदयं मनुष्यस्य ।

ढक्काशब्द इव नराधिपस्य प्रभट्टराज्यस्य ॥५॥

(त) माधुर इति । शैलप्रतिमा तथैव कृष्णवर्णत्वादिति भावः । इयमपि
कौतुकीति । मशाय “अयमेव स मवाहक” इति नयनभङ्गा दूतकरं ज्ञापयित्वा ।
अतोवदूतासक्रीड्य स वाहको दूतक्रीडां पश्यन् स्वयमेवात्मप्रकाशं करिष्यति, तथा च
मति महाकौतुकं भविष्यतीति मत्वा आह—“एहि दूतं क्रीडाव” इति ।

अतएवाव परिभावना नाम सुखसम्भारम् । यथा साहित्यदर्पणे—

“कुतूहलागरा वाचं प्रीकं तु परिभावना ।”

कत्ताशब्द इति । इदानीन्तनदूतक्रीडायां “पीया” इत्यादिशब्दवत् तदानीन्तनदूत
क्रीडायामर्धविषये सङ्केतितं कत्ताशब्दः । “नायकम् (क्री) मुद्राधिष्ठितनिष्कादि”
इति शब्दकल्पद्रुमः । निष्कश्च चतुर्भुवणपरिमितं स्वर्णं गवस्तु “चतुर्भुवर्णिको निष्क”
इति मनुवचनान्तः । तस्मात् धनसामान्योपलक्षणम् । तथा च प्रभट्ट राज्ञ यस्मात्ता

[३] माधुर । अरे । ना ना । पायाणमथी प्रतिमा । (एते
वनिद्या नानाद्रुदमे सकालेन करिण , परे मण्डत करिण) एहे इडेक,
याव पाशा ज्जेलि । (हेहा वनिद्या नानारूप पाशा देविज्जे मागिण ।)

[४] मवाहक । (नानाद्रुदमे दूतेच्छाविकारं संवरणं करिण
वगत) अरे ।

जाणामि ण कीलिशं शुमेलु-शिहल-पडण-शसिहं जूटं ।
तह वि हु कीइलमहुले कत्ताशहे मणं हलदि ॥६॥
द्युत । मम पाठे मम पाठे । (द)

जानामि न कीडिथामि सुमेरु शिखर पतन मन्निम द्रुतम ।

तथापि खलु कीकिलमधुर कत्ताशब्दी मनी हरति ॥६॥

(द) मम पाठे मम पाठे ।

दृश्य नराधिपस्य, ढकाशब्द इव गृहान्तरे महीतृप्तं वाद्यमानाया ढकाया ध्वनिरिव, अन्येषा द्रुतव्रीडाया कत्ताशब्द, निर्गणकस्य निर्धनस्य मनुष्यस्य हृदय हरति आकर्षति । किन्तु आत्मनी योग्यत्व भावात् त कर्तुं न शक्नोतीति भावः ।

अथ अप्रमत्तनिर्धनमनुष्यमामान्याभिधानात् प्रमत्तस्य निर्धनविशेषस्य सवाहकस्य प्रतीतिरप्रमत्तप्रश साहचर्य, शैली उपमा च, अनयोर्मिथोनिर्दिष्टतया स सृष्टिः ।

विपुला जाति ॥५॥

जानामीति । सुमेरी पर्वतस्य शिखरे शङ्खे स्वर्गात्मके इति भावः, यत् पतनं यमन तत्सन्निभ तत्सुखदुःखकरमित्यर्थं द्रुत न कीडिथामि, पथीपयोगिधनाभावोदिति भावः, इति जानामि बुध्ये । तथापि खलु कीकिलवत् कीकिलम्बरवत् मधुर सुश्राव्य कत्ताशब्दी मनी हरति द्रुत प्रति आकर्षति ।

अथ समासगता लुप्रीपमालङ्कार । आर्या च जाति ॥६॥

(द) द्रुत इति । पाठे इति तत्कालप्रचलितद्रुतव्रीडायासम्बन्धिषु सङ्घटित शब्दः ।

टाकेर शब्द येमन राजाहीन राज्ञार चित्त आकर्षण करे, सेहेरूप कडाव शब्द, धनहीन मातृमेव चित्त आकर्षण करे ॥१॥

अनेकशृङ्गे आरोहणेव त्वाय श्रुतव पाशकक्रीडा कविव ना—इहा आमि जानि, तथापि कोकिलेव श्रवण त्वाय मधुव कत्ताशब्द, आमार चित्त आकर्षण कवितेहे ॥७॥

[द] द्रुतकव । आमार निके, आमार निके ।

মাথুর। অলে। গণ্ডে কুলু কুলু। [শ]

সবা। एव्वं কলেমি। দ্রাতকরমুপসৃগ্য়। অহং তে দেমি,
অহং মে মুছদু। [প]

দ্রাত। एव्वं ভৌদু। [স]

সংবা। সমিকমুপগম্য়। অহুগ্গশ গণ্ডে কলেমি, অহং পি মে
অজ্জো মুছদু। [হ]

(শ) অরী। গণ্ড কুলু কুলু।

(প) এব করিমি। অহং তে দদামি অহং মে মুছতু।

(স) এব ভবতু। (হ) অহংস্য গণ্ড করিমি, অহংমপি মে অার্থ্যো মুছতু।

(ব) স বাহক ইতি। সমর্থো নিয়ম। “সময় শপথ” ইত্যাদি হিমচন্দ্র।

(শ) মথুরে ইতি। গণ্ড চিহ্ন খাচা তত্পণ্য পঞ্চকালনিয়মমিত্যর্থ।
“খীয়াধা” ইতি ভাষা। “গণ্ড প্রবীরে চিহ্নে স্ম্যত” ইতি বিশ্ব।

(প) স বাহক ইতি। অহু হারিতস্য তস্য দমসুবর্ণস্যেত্যর্থ।

(হ) স বাহক ইতি। সমিক সমাখ্যচ মাথুরম্। পরত প্রকাশমিত্যমি
ধানাদ্রবজনানিকমিতি খীগ্য়ম্। গণ্ডমিতি পূর্ষ্ববদেবার্থ।

[ব] সংবাহক। [উঠিয়া বিয়াদেব সহিত] দ্রাতকবমণ্ডলীকভূক
বন্ধ হইলাম। হায়! এ যে আমাদের দ্রাতকবদেব অনজ্জয়মীয় নিয়ম।
তা' বোধ্য হইতে দি ?।

[শ] মাথুর। ওবে। ওয়াধা কব, ওয়াধা করু।

[প] সংবাহক। এইরূপ কবিতেন্দি। [দ্রাতকবকে স্পর্শ কবিয়া]
অর্ধ তোমাকে দিব, অর্ধ আমাকে ছাড়িয়া দাও।

[স] দ্রাতকর। এইরূপই হউক।

[হ] সংবাহক। [মাথুরের নিকট যাইয়া] অর্ধেব ওয়াধা করি
তেছি, আর অর্ধ আপনি আমাকে ছাড়িয়া দিন।

माथुरः । को दोसु, एव्वं भोटु । (च)

संवा । प्रकाशम् । अज्ज ! अहे तुए मुक्के ? । (क)

माथुरः । मुक्के । (ख)

संवा । दूतकरं प्रति । अहे तुए वि मुक्के ? । (ग)

दूत । मुक्के । (घ)

संवा । संपटं गमिष्यां । (ङ)

माथुरः । पअच्छ तं दशसुवस्सं कहिं गच्छसि ? । (च)

(घ) को दीय, एव भवतु । [क] पार्थ । अहे त्वया मुक्तम् ।

(ख) मुक्तम् । (ग) अहे त्वयापि मुक्तम् ? [घ] मुक्तम् ।

(ङ) साम्प्रत गमिष्यामि । (च) प्रयच्छ तत् दशसुवर्णम्, क्विन् गच्छसि ? ।

(क) सवाहक इति । मुक्त पणित्यक्त किमिति काकु । परत्वाप्येवम् ।

(ङ) सवाहक इति । गमिष्यामि, उभाभ्यामेव युवाभ्यामुभयोर्वाइयीमुक्तत्वेन वस्तुत सम्पूर्णस्यैव मुक्तत्वापातात् तथा च सति समेदानीं सर्वथैव दायित्वाभावादिति भावः ।

(क) माथुर । दोसु कि, एहेकपहे इउक ।

(क) संवाहक । (प्रकाशे) मशानय । आपनि अरुं छाडिया दिवाछेन ? ।

(ख) माथुर । छाडिया दिवाछि ।

(ग) संवाहक । (दूतकरवेद प्रति) तुमिओ अरुं छाडिया दिवाछ ? ।

(घ) दूतकर । छाडिया दिवाछि ।

(ङ) संवाहक । एथन यहे ।

মাথুরঃ । ণ্ণু । মম পাঠে মম পাঠে । (ঘ)

সংবা । অন্যত সহস্রোপস্থল্য । ণ্ণং মম পাঠে । (ন)

দ্যুত । লঙ্ঘে গোহে । (প)

মাথুরঃ । গচ্ছোত্বা । অলি লুস্তদণ্ডা । গহীদৌসি । পন্নচ্ছ
তং দশমুবস্শং । (ফ)

সংবা । অজ্জ দ্বয়স্শং । (ব)

মাথুরঃ । অহুণা পন্নচ্ছ । (ম)

[ঘ] ন মনু । মম পাঠে মম পাঠে ।

[ন] ননু মম পাঠে । [প] লম্ব পুরুষ ।

[ফ] অরি লুস্তদণ্ডক । গচ্ছিতৌসি । প্রয়চ্ছ তৎ দশমুবস্শং ।

[ব] অদ্য দাম্যামি । [ম] অধুনা প্রয়চ্ছ ।

(প) দ্যুত ইতি । গোহে ইতি দর্শীয়শব্দ পুরুষার্থে । স স বাহুকাব্যী দ্যুতক
পুরুষো লম্ব ইত্যর্থ ।

(ফ) মাথুর ইতি । লুস অদানাত্ স্রীপ প্রাপিত, দৃষ্ণ পরাজয়দণ্ডস্বরূপ,
দশমুবস্শংকপশীকৃতপদার্থা যেন তত্সম্বোধনম্ ।

[ঘ] মাথুর । না হে । আনাব দিকে, আনাব দিকে ।

[ন] সংবাহক । (অস্ত্রদিক্ হইতে হঠাৎ উপস্থিত হইয়া) ওহে !
আনাব দিকে ।

(প) দ্যুতকব । বেটাকে পাইয়াছি ।

[ফ] মাথুর । (ধরিয়া) ওরে পণলোপকাবী ! তাকে ধরিয়াছি,
সেই দশপান্ন মোহব দে ।

[ব] সংবাহক । আজ দিব ।

[ম] মাথুর । এখন হে ।

मंवा । दइग्गं पग्गदं कलेहि । (म)

माथुरः । अले । णं मंपदं पअच्छ । (य)

मंवा । गिलु पढटि । इति भूमौ पतति । (र)

एभी वृत्तिव ताडयत ।

माथुरः । एसु तुमं हु जूटिअर-मग्गलीए वडोन्हि । (ल)

मंवा । उलय्य भविषादम । कधं जूटिअल-मग्गलीए वडोमि ।

नी । एशे अम्हाणं जूटिअलाणं अलहुणीए शमए । ता कुटो
दइग्गं । [व]

(म) दास्यामि, प्रसादं कुरु । (य) अले । ननु साम्प्रतं प्रपच्छ । (र) गिर पतति ।

(ल) एष त्वं खलु द्रातकरमन्त्र्या वडोसि ।

(व) कथं द्रातकरमन्त्र्या वडोसि । कष्टम् । एषोऽस्माकं द्रातकराणां

मनङ्गीय समयः । तस्मात् कुतो दास्यामि ।

(म) मंवाहक इति । प्रसादमनुग्रहं कुरु, यथा कालान्तरं दानं स्यादिति भावः ।

(र) मं व दत्त इति । पतति केन प्रकारेण वृक्षमुत्पत्यन् ददाति इति चिन्तया

गनात् स्वतन्त्रति ।

(ल) माथुर इति । द्रातकराणां मन्त्र्या समूहेन, वडोसि "तत्पथीकृत

दशमुखं मदत्वा गन्तुं न शक्यामि" इत्येवं नियमेनावहीकृतोऽसि ।

[न] मंवाहक । दिव । अग्रशं कर ।

[व] माथुर । एवे । एषनष्टे से ।

[द] मंवाहक । माथा भूमिदा पड़ितेहे । (एहे वनिदा कुतने

पठित इहेन ।)

माथुर ए द्रातकरं बहुविधं प्रशारं करितम् ।

[न] माथुर । एहे पृष्टे द्रातकरनङ्गीकर्षकं वद इहेति ।

সংবা । পেক্ত্বধ পেক্ত্বধ মদ্রালত্রা ! । হা স'পদং জ্বেব
 এক্কাহ অদে গগডে কডে, অবলাহ অদে মুক্কে ; তহ বি মং অবলং
 স'পদং জ্বেব মগ্গটি । (ক)

মাথুরঃ। ম্হীত্বা । ধুত্তু ! মাথুর অহং ণিচরণ । এত্থ তু
 ণ অহং (১) ধুত্তিচ্ছামি । তা পঅচ্ছ তং লুত্তদগ্গত্রা ! সত্থা'
 সুবস্খ' স'পদ' । (জ)

(ক) প্রেচ্ছ্বং প্রেচ্ছ্বং মদ্রালত্রা । । হা । সাম্প্রতমেব একস্য অর্থে' গগ্গ ছতম্,
 অপরস্য অর্থে' মুক্কম্ , তথাপি স সমল সাম্প্রতমেব মার্গয়তি ।

(জ) ধুত্তু । মাথুরীঃ নিপুণ । অব ত্বয়া নাহ ধূর্ত্যামি, তন্ প্রথমে ত
 লুমদগ্গক । সবে সুবর্ণ সাম্প্রতম্ ।

(ক) সংবাহক ইতি । মদ্রালত্রা । রাজান । মধ্যম্যতয়া রাজবন্দাননীয়া
 ইত্যর্থ । একস্য মুক্কস্য । গগ্গ বাবা নিয়ম । অপরস্য দ্রুতকরম্ । মুক্ক' তেনৈব
 দ্রুতকরেণ পরিত্যক্তম্ অবল ধনবলহীন দশসুবর্ণং দাতুমসমর্থমিত্যর্থ , মার্গয়তি
 অন্বিব্যতি তন্ দশসুবর্ণং প্রার্থয়তি ইতি ত ত্পথ্যম্ ।

(জ) মাথুর ইতি । ম্হীত্বা সংবাহক ধৃত্বা । নিপুণ পরামিত্রায়ান্নানি পটু ।
 ত্বয়া সাঃম । ধুত্তু ধূর্ত্কার্য্য করীমীতি ধূর্ত্ত্যামি । লুমদগ্গক ইতি পূর্ব্ব-
 বদেবার্থ ।

(চ) মাথুর । সেই দশগানি মোহব দে, যাচ্ছিম্ কোথায় ? ।

(ছ) সংবাহক । দেখুন দেখুন মহাশয়বা । হায় । এখনই এব-
 জনেব অর্ধে ওয়াধা কবিয়াছি, অপবেব অর্ধ ছাড়িয়া দিয়াছে । তথাপি
 আমাকে ছুর্ল পাইয়া এখনই আবার চাহিতেছে ।

(জ) মাথুর । (ধবিত্ত) ধূর্ত্ত । আমি চতুৰ মাথুর । এ বিষয়ে

(১) এত্থ ণ অহ ।

संवा । कुदो दइण्णं ? । (भ)

माथुरः । पिदरं विक्किण्णिअ पअच्छ । (ज)

संवा । कुदो मे पिदा ? । (ट)

माथुरः । मादरं विक्किण्णिअ पअच्छ । (ठ)

संवा । कुदो मे मादा ? । (ड)

माथुरः । अप्पाणं विक्किण्णिअ पअच्छ । (ढ)

संवा । कलेध पशाटं, गेध मं लाजमगं । (ण)

माथुरः । पमरु । (त)

(भ) कुतो दाम्बामि ? । (ज) पितरं विक्रीय प्रयच्छ । (ट) कुतो मे पिता ?
(ठ) मातरं विक्रीय प्रयच्छ । (ड) कुतो मे माता ? । (ढ) आत्मानं
विक्रीय प्रयच्छ ।

(ण) कुरुत प्रसादनम् । नयत मा राजमार्गम् । (त) प्रसर ।

(त) माथुर इति । प्रसर राजमार्गं गच्छ ।

आमि त्वांरं सन्ने धुत्तेव काय्य कविव ना । "वे पणनापकावी" सेहै
समत्त सुवर्ण एथनहे दे ।

(क) सन्वाहक । कोथा हहेत्ते दिव ? ।

(ख) माथुर । पिताके विक्रय कविद्या दे ।

(ग) सन्वाहक । आमाव पिता कोथाय ? ।

(घ) माथुर । माताके विक्रय कविद्या दे ।

(ङ) सन्वाहक । आमार माता कोथाय ? ।

(च) माथुर । आपनाके विक्रय कविद्या दे ।

(ज) सन्वाहक । अथग्रहं कय, आमाके वाजपथे ना ।

(ट) माथुर । चन ।

ମଂବା । ଏବ୍ବଂ ଖୋଡୁ । ପରିକାମତି । ଅଜ୍ଞା । କ୍ଷିଣ୍ଣିଧ ମଂ
 ଇମଶ୍ଚ ଶହିଅଶ୍ଚ ହତ୍ୟାଦୋ ଦଶିହିଂ ଶୁବସ୍ବକ୍ଷିହିଂ । ଛା ଶାକାଶି । କିଂ
 ଖଣାଧ ? “କିଂ କଲଃଶାଶି” ତ୍ତି ଗିହି ଦି କମ୍ମକଲି ହୁବିଶ୍ଚଂ ।
 କଧଂ ଅଦଃଅ ପଢ଼ିବଅଣଂ ଗଦି । ଖୋଡୁ, ଏବ୍ବଂ ଇମଂ ଅଷ୍ଟଂ ଖଣ-
 ଇଶ୍ଚଂ । ପୁନକର୍ଦ୍ଦବ ପଠତି । କଧଂ ଏଶି ବି ମଂ ଅବଧୌଲିଅ ଗଦି ।
 ହା । ଅଜ୍ଞଚାଲୁଦତ୍ତଶ୍ଚ ବିହବି ବିହଢିଦି ଏଶି ବଢ଼ାମି ମଂଦ-
 ଭାଏ । (ଥ)

(ଥ) ଏବ୍ବ ଭବନ୍ତୁ । ଆର୍ଥ୍ୟା । କ୍ଷୀଣୋଧ୍ବ ମାମ୍ ଅସ୍ୟ ମଭିକସ୍ୟ ହସ୍ତାତ୍ ଦଶମି
 ସ୍ବର୍ଗଂ । କି ଖଣତ ? ‘କି କରାମି ?’ ଇତି । ଗିହି ତେ କମ୍ମକରୀ ଭବିଷ୍ୟାମି । କଧମ
 ଦତ୍ତା ପ୍ରତିବଚନ ଗତ ? । ଭବତ୍ସେବମ, ଇମମନ୍ୟ ଭଣିଷ୍ୟାମି । କହମେଧୋଽପି ମାମବଧୌଅ
 ଗତ ? । ହା । ଆର୍ଥ୍ୟଚାରୁଦତ୍ତସ୍ୟ ବିଭବ ବିଘଟିତେ ଏଧୋଽହ ବର୍ତ୍ତେ ମନ୍ଦଭାଗ୍ୟ ।

(ଘ) ମବାହକ ଇତି । ଆକାଶଭାସିତଲକ୍ଷଣ ଯଥା ଶାଠିତ୍ୟଦର୍ପଣ—

“କି ଗ୍ରଣୀର୍ଷୀତି ଯଜ୍ଞାଘ୍ୟ ବିନା ପାଦ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟତେ ।
 ଅଲ୍ପିବାନୁକ୍ରମସ୍ତଥ ଯତ ମ୍ୟାଦାକାଶଭାସିତମ ॥”

କର୍ମକର ଓଷ୍ଠିଫଳପନଭାଞ୍ଜମାର୍ଜ୍ଜନାଦିକାଞ୍ଚକାରୀ ଧ୍ୟାୟ । ଅବଧୌର୍ଥ୍ୟ ଅବତ୍ତାୟ ।
 ବିଭବେ ଧନସମ୍ପତ୍ତୌ, ବିଘଟିତେ ବିନଷ୍ଟେ, ଏଧୋଽହ ମନ୍ଦଭାଗ୍ୟୀ ବର୍ତ୍ତେ ମସ୍ମାତ ।

(ଧ) ମଂବାହକ । ଏହିରୂପହି ଇଉକ । (ପାନଚାବଣ କବିତେ ଲାଗିଲ)
 ମହାଶୟଗଣ । ଦଶଖାମି ମୋହବ ଦିଆ ଆମାକେ ଏହି ମତ୍ତାଧ୍ୟାମ୍ବେବ ହାତ
 ହିତେ କିଶୁନ । (ଦେଖିବା ଶୁଚ୍ଛେ) କି ବଲିଲେନ—“ତୁମି କି କରାତେ
 ପାବ” ଇହ ? । ଆମି ଆପନାର ଘାର କାବ୍ୟକାବକ (ଭୃତ୍ୟ) ହିଏବ ।
 ହାୟ ! ଉକ୍ତବ ନା ଦିଆହି ଶେନ । ଇଉକ, ଏହିରୂପ କବି, ଏହି ଅଗ୍ର ଲୋକକେ
 ବଳି । (ପୁନବାୟ ତାହାହି ବଲିଲ) ହାୟ ! ଏ ବାଞ୍ଚିତେ, ଆମାକେ ଅବଜ୍ଞା
 କରାୟା ଶେନ । ହାୟ ! ଆର୍ଥ୍ୟ ଚାରୁଦତ୍ତେର ମମ୍ପତ୍ତି ନଷ୍ଟେ ହିଏଲେ ପବହି ଆମି
 ଏହିରୂପ ହୂର୍ତ୍ତାଗ୍ୟ ହିଏଶା ପଢ଼ିଆଛି ।

मायुरः । णं टेहि । (द)

सवा । कुटो ददृशं ? । इति पतति । (ध)

मायुरः । कर्षति । (न)

संवा । अज्जा । पलित्ताअध, पलित्ताअध । (प)

तत प्रविशति ददुंरक । (फ)

ददुं । भोः । दूयत हि नाम पुरुषस्य अमिंहासनं
राज्यम् । (ब)

(द) ननु ईहि । (ध) कुटो दाम्यामि ? । (प) आथा । परित्ताअध
परित्ताअधम ।

(ध) सवाइक इति । पतति पदयोगिति शय ।

(न) मायुर इति । कर्षति ततमुवर्णं घृणार्धमाकर्षति ।

(फ) तत इति । ददुंरी भेरुमन्वदेव दूयतक्रीडाकामि प्रथमात् ददुंरक इति नाम,
सञ्जायाच्च कर्षत्यय । अनीचलात् प्रिषितत्वात्तत्र सञ्जात पठति ।

(ब) ददुंरक इति । हि निश्चितम् । न विद्यत मिंहासनं यस्मिन् तत् राज्य
राज्यस्वरूपम् । तददेव महामोदकरणादिति भाव । नाम इत्यहं सञ्जावयामोत्यर्थ ।
अवाधिकात्तद्वैशिष्ट्यं रूपकम् ।

(न) मायुर । एवे । दे ।

(प) संवाइक । कोथा ह्येते दिव । (एहे वनिद्या पाथेर
उपर पठिन)

(न) मायुर । (टानिउत लागिन)

(प) संवाइक । महाशयेवा । आमाके रणा करुम, आमाके रक्षा
करुम ।

(फ) तदमन्व ददुंरकेर प्रवेश ।

न गणयति पराभवं कुतश्चित्
 हरति टटाति च नित्यमर्थजातम् ।
 नृपतिरिव निकाममायटर्गी
 विभववता समुपास्यते जनेन ॥७॥

तदामीदजनकत्वमेव ममर्थयति नेति । पुरुषगणयत्य द्वातमिति पदसत्त्वार्त्तौत्थव-
 धेयम् । तथा च द्वातं कर्त्तुं, कुतश्चित् परेण धनहारणादिकाग्यात् पराभवं
 पराजयम्, न गणयति प्राप्तमपि धनमाह्वानं न मन्यते ; अन्यत् तु कुतश्चिदपि अन्यथात्
 पुरुषात्, पराभवं न गणयति आत्मन प्रभावातिशयात् नानुभवति । तथा द्वातम-
 नित्यं मर्षदा, अर्थजातं पणभुतधनसमूहम्, हरति जित्वा विजितजनादानयति, ददाति
 च स्वः विजितं सत् जेहजनाय अर्पयति च । अन्यत् तु नित्यम्, अर्थजातं धनसमूहम्,
 हरति प्रजाभ्य कररूपेण गृह्णाति, ददाति च सत्पावादिभ्यो वितरति च । अतएव
 विभववता धनिना जनेन, आय जयेन धनःसम दर्शयतीति आयदर्शि द्वातम्, आयं
 पश्यति स्वयमेव पर्यवेक्षत इति आयदर्शी नृपतिरिव, निकाम यद्येव यदा म्यात्तथा,
 समुपास्यते आश्रीयते मीच्यते च ।

अत्र "गणयति, हरति, ददाति" इत्यनेकक्रियाणामेककर्त्तृकारकत्वात् दीपक
 पुर्यादिमा च ; अनर्थीगुणप्रधानभविनाह्वानिभावात् सद्भर ।

"आयदर्शी" इति द्वातपठे क्लीबलिङ्गत्वत् इत्व इकारः स्वीकार्यः ।

पुष्पिताया इत्तम् ॥७॥

(ब) दहूर्बक । ओह । पाशाटा लोकेव पक्षे सिंहासनविहीन
 बाह्वत् ।

बोन कावणवशतः पवाज्यके ग्राह्य कवे ना ; सर्वदा धनसमूह
 हवणो कवे, दानो कवे एवं सम्पत्तिशाली लोक, बाह्वत् आय आयदर्शी
 पाशाके यथेष्टे सेवा कवे ॥१॥

अपि च । द्रव्यं लब्धं दूतनेव दाग मित्रं दूतनेव ।

दत्तं भुक्तं दूतनेव सर्वं नष्टं दूतनेव ॥८॥

अपि च । वेता हृतमर्वस्वः पावर-पतनाच्च शोषितशरीरः ।

नर्दित-दर्शितमार्गः कटेन विनिपातितो यामि ॥९॥

द्रव्यमिति । दूतनेव द्रव्यं धनं लब्धं मदति इति । दूतनेव दागं कलत्रं
मिव मुह्यन् लब्धमिति पूर्वेषु बन्धु , धनलाभेन धनीभ्यः परिणयकारणात् तद्वन्
प्राप्तिशोभनेव लोकाणां मुह्यन्वपानेयेति भावः । दूतनेव दत्तं दानं हृतम्, भुक्तं
भोग्यं हृतं , प्रचुरतरधनलाभादित्याशयः । तथा पुनर्दूतनेव, सर्वं पण्डकसम्पत्त्यादिक-
मपि नष्टम् हारितत्वादित्यभिप्रायः ।

अथ आद्यशरूपयोर्विषयोलाभनाशरीरकव मुघटनाद्विपमालङ्कारः । किन्तु
“दूतनेव” इति इन्द्रस्यपि पादान्तरस्यत्वेन गुरुत्वाद्भीकाराच्च इतउत्ततादीषः । न च
“यत्पादान्ते लघोरपि गुरुभावः उक्तः, तत् सर्वं द्वितीयचतुर्थपादविषयम् । प्रथम-
तृतीयपादविषयान् बसन्तिलकादेरेव” इति साहित्यदर्पणोक्तं ननु च आदिपदेन इन्द्र-
वचोपेन्द्रवचयोरेव गुरुणात् अथ च प्रथमतोऽम्पादान्तरस्यत्वात् इतउत्ततादीष एवेति
वाच्यम्, तादृशदर्पणोक्ते प्रमाणाभावात् “विज्ञेयमधरं गुरुं पादान्तरस्य विकल्पेन” इति
सामान्याभिधानात् । एतच्च साहित्यदर्पणश्रीकाया इतउत्तताप्रकरणे बहुधा समानोचित-
मस्याभिः । न वा “दूतनेव” इत्यस्य वारं वारमाभिधानात् अतवीकृतत्वदीष इत्यपि
वाच्यम्, ईदृशविषय एव शर-द्वयोर्गम्यैव चमत्कारजनकलात् शब्दान्तरप्रयोगस्य तु
तदभावदिति सुधीभिर्विभावनीयम् ।

विद्वान्माना हत्तम्—“मो मो मो मो विद्वान्माना” इति लक्षणात् ॥८॥

वेतेति । वेता “वि” इति यस्या प्रसिद्धिं तया तत्पतनेनेत्यर्थं इत सर्वस्व यस्य

आर०e, यामि दूतद्वाराहै धनं नाञ्च कविशास्त्रिणाम्, दूतद्वाराहै
डार्याः ७ मित्रं पारैशास्त्रिणाम्, दूतद्वाराहै नाम ७ जोगं कविशास्त्रिणाम्
- एवम् दूतं द्वाराहै आदारं ममत्वं नष्टे कविशास्त्रिणि ॥८॥

অযতীভবতীত্য । অয়মস্মাকং পূর্বসমিকৌ মাথুর ইত এবামি-
 বর্ত্ততে । ভবতু, অপক্রমিতুং ন শক্যতে । তদবগুণ্যাম্য-
 ত্মানম্ । বহুবিধ নাথ্য হত্বা স্মিত । উত্তরীয়ং নিগীত্ব । (ম)

অয়ং পটঃ সূত্রটরিত্রতা গতো ছায় পটশ্চিচ্ছত্রশতৈরনঙ্কৃতঃ ।

অয়ং পটঃ প্রাবরিতুং ন শক্যতে ছায়ং পটঃ সংহত এব শোভতে ॥১০॥

স ; পাবর "পীয়া" ইতি যস্য প্রমিহ্নিনস্য পতনাচ্চ শীপিত দামলবণম্যাপি পরশান্
 দুখিলযা যশোকৃত শরীরং যস্য স । নর্হিতেন বিজেতুগনন্দশ্রুতেন দর্শিতৌ মাগি
 অপসরণপযৌ যজ্ঞে স , তথা কটেন এতদ্বনম্ ইয়তুকালমধ্যে দাম্যামি ইতি শপথেন
 সত্বানামগ্ধবান্ শপথভঙ্গজনিতপাপেনৈশ্বর্য , বিনিপাতিত পরলীকাদপি প্রখ্যবিত মনু
 যামি বিজেত। দয়যা মুকৃত্বাত্ গচ্ছামি ।

"শপথে চ ক্রিয়াকারি কিলিঙ্গগবর্যৌ কট" ইতি তিতকালজ্যেপ ।

অথ হারণকার্থস্য বহুতংকারণীপন্যামাত্ মমুখ্যীশলছার ।

ইদে দুাতনু ইদানী "লুকনবিলা" "ফখিলা" ইত্যাদিনাম্য প্রবলতীতি প্রতীয়তে ।

আত্মা জাতি ১৫১

(ম) অযত ইতি । পূর্বসমিক পূর্বসমভাষ্যে । অপক্রমিতু পলায়িতুম, ন
 শক্যত, মরিহিতত্বাদিতি ভাব । অবগুণ্যামি উত্তরীয়বস্ত্রো নাহখৌমি ।

আরও, 'দি' পড়ায় আমরা সর্লদ্ব হরণ করিযাছে, 'পোয়া' পড়ায়
 শরীর শুকাইয়া নিয়াছে বিজেতান্নিগের আনন্দনৃত্য, আমাকে অপ-
 সরণের পথ স্পষ্টইয়া নিয়াছে এবং প্রতিজ্ঞাভঙ্গ, আমাকে অধঃপাতিত
 করিযাছে, আমি এই অবস্থায় চলিযাছি ।২।

(ড) (মনুসং নৃষ্টিপাত কন্দিয়া) এই আনাগ্নের পূর্ববর্ত্তী সভাযক্ষ
 নাথুর, এই স্তিকেই আসিতেছে । ইউক , পলাটেতে পারিব না । অত-
 এব উত্তরীয় বসনধারা আপনাকে আবৃত্ত করি । (নানারূপ অভিনয়
 করিয়া অবস্থান করিম । পরে উত্তরীয় বসন স্পিযা)

अथवा किमयं तपस्वी करिष्यति (म) । यो हि—
पादेनैकेन गगने द्वितीयेन च भूतले ।

तिष्ठाम्युल्लस्यितस्तावदद्यावत्तिष्ठति भास्करः ॥११॥

अयमिति । अयं पट उत्तरीयवस्त्रम्, भ्रुवद्विष्टता तन्तुभीनता गत प्राप्त, अन्यन्त-
पुगतनत्वेन मृदाणा गरलनादिति भाव । अथ पट, किट्टशतैरुलङ्कृत, अतीवजीर्ण-
त्वादित्याशय । अथ पट, प्रावगित्त्वं देहमाच्छादयित्त्वं न शक्यत, न शक्नोति इह इह इह-
च्छिद्रपूर्णत्वेन प्रायेणैव ज्ञाना प्रकाशमन्त्रादित्यभिप्राय । अतएव अथ पट, मङ्गत एव
मङ्गुचित स्थित एव शोभते ।

अथ वक्तुर्दुर्लभस्य कदाचित् शकारवत्तुच्छभाषित्वान् ईदृशपाठस्य शून्यमहभावेन
सम्भवाच्च "अथ पट" इत्यस्य वार वारमभिधानेऽपि न अनवीकृतत्वदोष, न वा हि
शब्दद्वयस्य हस्तिपूरणमावार्थत्वेऽपि निरर्थकत्वदोषपर्यति दिक् ।

शक्यत इति देवादिकस्य उभयपदिन शकधर्तो प्रयोग ।

न शक्यवित्त इति ॥१०॥

(म) उत्कृष्टपेण पटेन देहमावृत्य प्रच्छन्नभावेनावस्थानममन्त्रावयवप्राप्तं अथवेति ।
अवगुण्ठनाभावेऽपीत्यर्थः । तपस्वी तुष्ट, अथ माधुर, किं करिष्यति परिचय प्राध्यापि
समेति ईष, न किमपीत्यर्थः य अहम् ।

पादेनेति । एकेन पादेन गगने, द्वितीयेन च पादेन भूतले, उल्लस्यित ऊर्ध्वलम्बित
देहं सन तावत् तिष्ठामि म्यातु शक्नोमि, भास्कर मूर्ध्नो द्यावत्तिष्ठति । तथा च
अथ माधुर आगत्य त हारितपेण प्राथयन्नप्राथ्य यदि एक चरणमाकाशं अपरञ्च
भूतले द्यावत् सन्नाव प्रसाध्य म्यातुमादिशत्, तथापि तथैव भावेन मृदास्तमयपर्यन्तमेव

এই বস্তু—সূত্রবিহীন, এই বস্তু—শত ছিদ্রে শোভিত, সূত্রবাং
এই বস্তু, দেখে আবরণ করিতে সমর্থ হইবে না, অতএব এই বস্তু,
সঙ্কুচিত (গুটান, ঘোচান) থাকিলেই শোভা পাইবে ॥১০॥

(ম) অথবা, এই সূত্র বেটা আমার কি করিবে ? ।

माथुरः । देहि देहि (१) । (य)

संवा । कुतो ददृशं । (र)

माथुरः । कर्षति ।

ददु । अये । किमेतदग्रतः । आकाशं । किं भवानाह ?

“अयं दूरतकरः सभिकेन खलीक्रियते, न कश्चिन्मोचयति”

इति ? । नन्वयं ददुरो मोचयति । उपसृत्वा । अन्तरमन्तरम् ।

इयं । अये ! कथं माथुरो धूर्तः, अयमपि तपस्वी संवा-

हकः । (ल)

(य) देहि देहि । (र) कुतो दाम्यामि ? ।

म्यातुमहं शक्नोमि, ततोऽधिकधाय न किमपि कर्तुं शक्नुयादिति मम परिचय
प्रमादेऽपि किं भयमिति भावार्थं सरलाद्यर्थे ॥११॥

(ल) ददुरक इति । अय इति दर्शकविशेषसम्बोधनम् । अत एव सम्बुधि, एतन्
जनसम्बद्धघटनम किं कथं जातमिति श्रेय । खलीक्रियते चरितपण्यहणार्थम्
अक्रोशं नाधमं क्रियते आचडीक्रियते इत्यर्थः । मोचयति तं पणं दत्त्वा उद्धारयति ।
अन्तरम् अन्तर्गतार्थेण अन्तःकरणे दीयतामिति श्रेय । वीसाया प्रिकृति । एतेन
महान् जनसम्बद्धं पतंयत । तपस्वी दीनः ।

ये आनि—एक पा आकाशे दिशा, आर एक पा छूटले बाशिशा, ये
पर्यय रूथे धाकिते, तेडे पर्यायुडे थूलिया धाकिते पारि ॥११॥

(य) माथुर । दे, दे ।

(र) कुतो ददृश । कुतो इडेते दिव ।

माथुर । (धर्तिया टानिते लागिल)

(ल) ददुरक । ददु । अये ए वयापारटे कि ? । (शूछे)

(१) दायय दायय ।

यः स्तब्धं दिवसान्तमानतगिरा नास्ते समुद्रम्वितो

यस्योद्दर्यग्लोष्टकैरपि मटा पृष्ठे न जातः किणः ।

यस्येतच्च (१) न कुङ्कुरे रहरहर्जहान्तरं चर्यति

तस्यात्यायतकीमन्स्य मततं द्यूतप्रमङ्गेन किम् ॥१२॥

“खलु मुष्यालकंकीषु कूर् नीचेऽधमे खल” इति विद्म ।

य इति । या जग समुद्रम्वित एक चरणमाकशे अपराध भूतने यावत्सम्यक् प्रमाथ्य ऊर्ध्वं लखितदेह, अतएव आनतगिरा अवनतमम्लक मन, दिवमान् दिवाच मानपश्यन्म, मन्म नियल यथा स्यात्तथा, न आर्त्ते न अविगिर्ते अहमित्त्व अचप्यातु न शक्नोतीत्यर्थ । उदृष्टयत्न दृढमुच्यतया विदार्यन्त यैमिति उदघर्षणानि यानि श्रीष्ट, काणि वेदनाकरत्वेन कुतमितानि मृतपादाण्यवगणानि तैरपि धरुप्रदान र्थं तन्निक्षेपे रपोत्यर्थ, यस्य जनस्य पृष्ठे सदा किणयिङ्गम्, न जम मनेवति भाव । यस्य च जनस्य, ममेवत्याशय, दृश्यमानम्, जडाया अन्तर मध्यभाग, अहरह प्रत्यहम्, कुङ्कुरे मभिकप्रैरितौरित्यर्थ, न चर्यति, उक्तप्रममुद्रम्वितभाविनावस्थानकाले इति भाव । मततम् अत्यायत अतीवदीर्घदेह दीर्घदेहत्वादेव उक्तभावनावस्थानुमणक इत्यर्थ । कीमलो मद्रुलदेह कीमन्तदेहत्वादेव उक्तविधकष्टामहिष्णुरित्यर्थ तस्य, तस्य चमस्य द्यूतप्रमङ्गेन अचकीटास्थापारिण, कि प्रशीजनम् अपि तु किमपि नीत्यर्थ, तस्य विदम्बनामात्रमेव द्यूतमिति दुष्टशकष्टामहिष्णी मवादकस्यापि द्यूत विदम्बनैवति भाव ।

आपनि कि बनिसेन ? ‘सडानाण् एहे द्यूतकरके आवन्न कवितेहे, किह्ण केह्णै उहाके मूळ कवितेहे ना’ एहे कथा बनिसेन ? । ओहे । एहे नहुर्वक मूळ कवितेहे । (निकटे याईया) एकट्ट अवकाश दिन, एकट्ट अवकाश दिन, (देखिया) ७ । धूर्त माथुव, ए० सेहे सूड् संवाहक ।

ये लोक, दिवसेव शेष पर्याप्त अवनतमस्तके बुनिया निष्पत्तौ

(१) तस्येतच्च ।

ଭବତୁ, ମାୟୁରଂ ତାବତ୍ ସାନ୍ତ୍ବୟାମି । ଉପଗନ୍ଧ୍ୟ । ମାଧୁର ।
ଅଭିବାଦୟେ ।

ମାଧୁର । ପ୍ରତ୍ୟଭିବାଦୟତି ।

ଦର୍ଦ୍ଦୁ । କିମେତତ୍ ? ।

ମାଧୁରଃ । ଅନ୍ୟଂ ଦଶସୁବର୍ଣ୍ଣଂ ଧାନେତି । (ବ)

ଦର୍ଦ୍ଦୁ । ନନୁ କାନ୍ୟବର୍ତ୍ତମେତତ୍ । (ଗ)

(ବ) ଅନ୍ୟ ଦଶସୁବର୍ଣ୍ଣଂ ଧାରୟତି ।

ଅଥ ଅପ୍ରମୁତଜନମାମାନ୍ୟାଭିଧାନାତ୍ ପ୍ରମୁତମ ବାଚକରୂପଜନବିଶ୍ୱସ୍ତୀତରମ୍ରମୁତମସ୍ୟ ସା-
ଲହାର । ତମ ଚ ମ ବାଚକାପେକ୍ଷୟା ଆତ୍ମନୀ ଦର୍ଦ୍ଦୁରକସ୍ୟ ତାହଃକଟକଟିକାପ୍ରତ୍ୟାୟନାତ୍
ଅଧିରକାଳହାରୀ ଶ୍ଯୟତ ଇତ୍ୟଳହାରଣାଲହାରଧ୍ୱନି ।

"ଲୋଟୁାଣି ନିପତ୍ତ ପୁମି" "କୌଳିକ ମାରମେୟ କୁର୍ଦ୍ଦୁଗି ସ୍ୱଗଦ୍ ଶକ" ଇତି ଚ ଅମର ।
ଲୋଟକୌମିତି କୁନମାୟା କମ୍ରୟୟ ।

ଆର୍ଦ୍ଧଲବିକୌଡିତ ଇତ୍ୟମ ॥୧୨॥

(ଶ) ଦର୍ଦ୍ଦୁରକ ଇତି । ଉତ୍ତମ୍ ଦଶସୁବର୍ଣ୍ଣମ୍ କାନ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟୁପେ ବର୍ତ୍ତତ ଇତି କାନ୍ୟବର୍ଣ୍ଣମ୍

ଧାକିତେ ପାବେ ନା, ଯାହାବ ପୃଷ୍ଠେ ସର୍ବନା ଶୈଳ୍ପାଗ୍ର ଲୋଟୁ ନିକ୍ଷେପ କରାଯାଏ ଓ
ଚିରୁ ଜନ୍ମେ ନାହିଁ ଏବଂ କୁକୁ ବେ ଯାହାବ ଏହି ଉକ୍ତଦେଶବେ ପ୍ରତ୍ୟାହ ଚର୍ଚ୍ଚନ କରେ
ନା, ସର୍ବନା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଦୀର୍ଘ ଓ କୋମଳଦେହ ସେହି ଲୋକେବ ପାଶାଧେନାୟ ପ୍ରୟୋ-
ଜନ କି । ॥୧୨॥

ହୈକ, ମାଧୁରବେ ଧାୟ ବାବି । (ନିବଟେ ସାହିୟା) ମାଧୁର । ନୟନାର
କାବି ।

ମାଧୁର । (ପ୍ରତିନୟନକାର କାବିନ)

ଦର୍ଦ୍ଦୁରକ । ଏ ବ୍ୟାପାରଟା କି ?

(ବ) ମାଧୁର । ଏହି ଲୋକଟା ନୟନୀନା ନୋହର ଧାରେ ।

मायुरः । ददुर्गस्य वक्षतलसुनीकृत पटभात्रय । भद्रा ! पग्गत
पग्गत—जञ्जरपट्टपावुटो अत्रं पुनिमो दगसुवर्णं कल्पवत्तं
भग्गाटि । (प)

ददुर् । अत्रं सूखं ! नन्वहं दगसुवर्णान् कटकरणेन प्रय-
च्छामि । तत् किं यस्यास्ति धनम्, स क्रोडि (१) कृत्वा दग्-
यति ? । अत्रं !—(म)

(प) भर्ता । पग्गत पग्गत जञ्जरपट्टपावुटो पुरधो दगसुवर्णं कल्पवत्तं
भग्गाटि ।

आगामिप्रतुपकालपद्यन्त्यायि परश्च ब्यदन चि नितलक्षणस्याधीत्यर्थ । धत एतदय
विशयवदो न कर्त्तव्य इति भाव ।

(प) मायुर इति । वक्षतल सुनीकृत सङ्घितभावेन स्थितम् । भर्ता ।
महागया । इत्यर्थ । अत्रं नितान्तश्रीणेन पट्टेन उत्तरीयवस्त्रेण प्रातत आरताङ्क ।
पुरधो ददुर्गक । कल्पवर्षं कल्पवत्तत्वेन क्षणस्थायित्वेन तुच्छमित्यर्थ । तथा च
धनवानिव अन्धधन तुच्छतया अनुमर्हति न तु दग्दि । एवञ्चय ददुर्ग ईदृशी दग्दि
यत् जञ्जरपट्टमात्र विना नूतनमुत्तरीयमपि कर्त्तुं नाहंति, सुतरामस्य दगसुवर्षस्य
तुच्छतया मननमतीवह्यम्करमिति भाव ।

(म) ददुर् इति । कटस्य शपथस्य समयात्तरे दानाङ्गीकारस्य करणम् । अत्रंरेत्वा
दिना प्रवर्त्तित दग्दिदग्दिपि निरसितुमाह तत किमिति । तथा च अत्रं दग्दि धनमप्यव,
किन्तु स्वभावादेव ईदृशजञ्जरपट्ट व्यवहरामीति भाव ।

[१] ददुर्गक । ७८२ । ईहा त लक्षणधी (तुच्छ पदार्थ) ।

[२] मायुर । (ददुर्गकेर कणतले पुष्टिकरा कापडथानि टानिशा
बाहिर कविया) महागयेवा । देखुन देखुन—एही लोकटा जीर्ण कापडे
आवृत अथच दशपाना नोहरके कणस्थायी [तुच्छ पदार्थ] बने ।

(१) स किं क्रोड ।

দুৰ্বৰ্ণোঽসি বিনষ্টোঽসি দশস্বৰ্ণস্য কাৰণাৎ ।

পশ্চে ন্দ্ৰিয়সমায়ুক্তো নরো ব্যাপাद्यते त्वया ॥১২॥

মাথুর: । ভদ্রা । তুৎ দশসুবৰ্ণ, কল্লবত্তু, মৎ এম্ম
বিহবু । (হ)

(হ) ভৰ্ত । তব দশসুবৰ্ণ কল্লবৰ্ত, মম এষ বিভব ।

দুৰ্বৰ্ণ ইতি । অহে মাথুর । ত্ব দুৰ্বৰ্ণোঽসি নীচজাতীয়োঽসি , তথা বিনষ্টোঽসি পরলোকাভিহন্তোঽসি । কৃত ইত্যাৎ—যেন ত্বয়া, দশানা প্ৰাণানা সমাহার ইতি তস্য দশসুবৰ্ণস্যেত্যর্থ , কাৰণাৎ পশ্চিৰিন্দ্ৰিয়ৈ কৰ্ণ ত্বক্ চতু রসনা নাসিকামি সমায়ুক্ত পূৰ্ণসর্বাঙ্গ ইত্যর্থ , নরো মনুষ্য ব্যাপাद्यते इत्यत । যেন তুচ্ছধননিমিত্ত মহাপ্রাণী মানুধী ইত্য শক্যত স খলু দুৰ্বৰ্ণো বিনষ্টয়েতি ভাব ।

অথ দুৰ্বৰ্ণতা বিনাশচ প্রতি পরবাক্যার্থস্য কাৰণত্বাৎ কাব্যনিহ্নমলঙ্কার ॥১২॥

(হ) মাথুর ইতি । ভৰ্ত । ধনস্বামিন্ ।। কল্লবৰ্ত্ত পূৰ্ব্বত ব্যাখ্যানাত্ চক্ষুস্থায়ি চক্ষুস্থায়িত্বিন তুচ্ছমিত্যর্থ । কিন্তু মম এষ বিভবী ধন ধনত্বেন তিতরা মাদরশীঘ্রমিতি তাতপথ্যম । অহী নাহ তুচ্ছত্বেনৈদ পরিত্যক্তুমর্হামীতি ভাব । সৌম্ভুগুনীক্ৰিয়ম্ । এষ ইতি প্রকম্যমানবিভববিশেষণত্বান্ পু নিহ্ন ।

“অর্থ ই বিভবা অপি” ইত্যমর ।

[স] দহুৰ্বব । ওবে মুৰ্ব । দশথানা মোহুব আমি ওয়াধা কবিয়া দিব । তা' দ্বার ধন আছে, সে কি তাহা কোলে কবিয়া দেখায় ? । ৬৭২ ।

তুমি নীচজাতি এবং পরলোকচ্যুত হইয়াছ, যে তুমি দশথানা মোহবেবর জন্ম, পঞ্চেন্দ্রিয়যুক্ত [আন্তো নিষ্ঠো] একটা মাণ্ডযকে মাণ্ডিয়া যে লিতেছ ॥১৩॥

[হ] মাথুর । মহাশয় । তোমার নিকট দশথানা মোহুর কণহাধী তুচ্ছ, কিছ আমার ইহা সম্পত্তি ।

ददुं । यद्येवम्, श्रूयतां तर्हि; अन्यान् तावत् दग्-
सुवर्णानस्यैव प्रयच्छ । अयमपि दूरतं गीलयतु । (ज)

माधुरः । ता किं भोदु ? । (१) (क)

ददुं । यदि जेष्यति तदा दास्यति ।

माधुरः । अहं न जिणादि । (ख)

ददुं । तदा न दास्यति ।

माधुरः । अहं न जुत्तं जप्पिदुं । एव्वं अक्वन्तो तुमं
पअच्छ, धुत्तथा ! । अहं पि गाम मायुरु धुत्तु जूदं मित्था
आदंमआमि । अण्णस्स वि अहं न विभेमि । धुत्ता ! खण्डिअ-
वुत्तोमि तुमं । (ग)

(क) तन् किं भवतु ? ।

(ख) अयं न जगति ? ।

(ग) अयं न युक्तं जल्पितुम् । एवमाचक्ष, यन्त्रं प्रयच्छ धूर्तक ! अहमपि नाम

(ज) ददुं इति । अस्यैव स वाहकस्यैव, प्रयच्छन्तु धारभाविन अपयतु । अयं
सवाहकः । गीलयतु आचरन् पुनरपि दूरतक्रीडा करोतिव्यर्थः ।

(क) माधुर इति । तदित्यस्य अव्ययत्वात् तत इत्यर्थः ।

[क] मधुरक । यदि ईहाई इय, तवे शेन, ताहा इहेने आवठ
मशथाना मोहव उहार निकट माठ, एठ, पाशा खेलूक ।

[क] माधुर । ताहाते किं इहेवे ? ।

मधुरक । यदि छत्र करिते पावे, तवे दिवे ।

[ख] माधुर । यदि छत्र करिते ना पावे ? ।

मधुरक । तवे दिवे ना ।

(१) तन् किं ।

দদুঁ । অরে ! কঃ খণ্ডিতবৃত্তঃ ? ।

মাথুর । তুম' হু খণ্ডিতবৃত্তো । (ঘ)

দদুঁ । পিতা তে খণ্ডিতবৃত্তঃ । সবাহকস্য অপক্রমিতু মজা
দদাতি । (ঙ)

মাথুরো ধৃত্তং দ্রুত মিথ্যা আদর্শ্যামি । অন্যস্মাদপি অহ ন বিধেমি । ধৃত্ত !
খণ্ডিতবৃত্তো'সি ত্বম ।

(ঘ) ত্ব খলু খণ্ডিতবৃত্ত ।

(র) মাথুর ইতি । জন্পিতু ত্বয়া সাইমনর্থক বক্তৃত্বম্ ন যুক্ত তব স্বাক্ষর
অসারত্বাদিতি ভাব । এব সবাহকস্য ধারভাবেন দশমুর্ষণদানম্ আচছাশী ভুবন ।
মাথুরো ধৃত্ত পরমনীভ বজ্রাননিপুণ ইতি ভাব । আদর্শ্যামি আদর্শকৃত্য পথ্যটামি
দ্রুতক্রীডায়ামাশ্রমী ইত্য প্রাধান্য প্রদর্শ্য পরিধমামীত্যথ , যদি তব বুহা প্রতারিতী
ভবামীত্যাশয় । অন্যস্মাত ত্বদ্বিত্রাত জনাদপি অহ প্রতারণায়া ন বিধেমি । মথুর
বাসিত্বেন মহাচমুরত্বাদিতি ভাব । খণ্ডিত ইতি হন অগিত যস্য স দুয়বিনীতী
স্বর্থ , বহুশ পরপ্রতারণাকরণাদিত্যাশয় ।

(ঙ) দদুঁ ইতি । অপক্রমিতু পলায়িত্বম্ মজা মজ্জিতম্ দদাতি নয়ন
মহাত্ম্যর্থ ।

(গ) মাথুর । তোমার সঙ্গে ছদ্মনা করা উচিত নহে । ধৃত্ত ! তুমি
যখন এইরূপ বলিতেছ, তখন তুমিই দাঁও । আমিও, মাথুবনামে ধৃত্ত ,
যদি তোমাধাৰা প্রতারিত হই, তবে মিথ্যা পাশা দেখাইয়া বেড়াই ।
আমি অন্য লোক হইতেও ভীত নহি । ধৃত্ত ! তুমি চরিত্রহীন হইয়াছ ।

দহরক । ওরে ! কে চরিত্রহীন ? ।

[ঘ] মাথুর । তুমি চরিত্রহীন ।

[ঙ] দহরক । তোমার বাপ চরিত্রহীন । [পলাইবার জন্য সবাহককে
সংকেত করিল ।]

मायुरः । गोसावित्र्यापुत्रा । गं एव्वं ज्जेव जूदं तुए
'सेविटं' ? । (च)

ददुं । मया एवं दूतमासेवितम् । (छ)

मायुरः । अले मंवाहक । पद्धच्छ तं दशसुवर्णं । (ज)

मंवा । अज्ज ददग्गं, दाव ददग्गं । (झ)

मायुरः । कर्पति । (ञ)

ददुं । मूर्खं । परोत्ते खुलीकर्त्तुं शक्यते, न ममायतः
खुलीकर्त्तुम् । (ट)

(च) वैश्यापुत्र । एवमेव दूत त्वया सेवितम् ? ।

(ज) परे मवाहक । प्रच्छ तत् दशसुवर्णम् ।

(झ) अथ दास्यामि तावत् दास्यामि ।

[च] मायुर इति । 'गोसावित्र्या इति देशीयपद वक्ष्येति तदर्थ' । एवमेव
प्रतारणागमकमेव ।

(छ) ददुं इति । मयावक्तिरियम् । एव महाचातुर्थ्येण परान प्रताप्यत्यथ ।

(झ) मवा इति । तावत् सकलमेव । "दावत्तावच्च साकल्यं" इत्याद्यमर ।

(ञ) मायुर इति । कर्पति दशसुवर्णयद्गणार्थे मवाहकमिति शेष ।

(ट) ददुं इति । परोत्ते मम असमचे, खुलीकर्त्तुम् अधमीकर्त्तुम् आवहीकर्त्तुं
मिल्यर्थे । खलुशब्दाभिधान पूर्वमेव दर्शितम् ।

[च] नाशुव । एवे वैश्यापुत्र । तूई एई भावेई पाशा गेनियाहिस ।

[छ] ददुं बक । आमि एई भावेई पाशा गेनियाहिस ।

[ज] मायुर । एवे मंवाहक । सेई दशथाना मोहव दे ।

[झ] मंवाहक । आज दिव, ममतई दिव ।

(ए) मायुर । (धविषा टानिडे नागिल)

মাথুরঃ: সবাঙ্কসমাক্রম্য ঘোষ যা মুষ্টিপ্রহারং দদাতি । সবাঙ্কঃ সশোভিতমূৰ্ছাং
নাভয়ন্তুমী পতত । দর্দুরক উপস্থ্যত্বা অন্যয়তি । মাথুরী দর্দুরং তাড়য়তি ।
দর্দুরী তব্রতোবং ত ডয়তি । [৪]

মাথুরঃ । অলে অলে দুহ ! ক্লিস্থালিআপুত্তম ! ফলং পি
পাবিহিসি । (ঙ)

দর্দু । অরে মূৰ্ছ ! অহং ত্বয়া মার্গগত এব তাড়িতঃ ;
শ্রো যতি রাজকুলে তাড়য়িষ্যসি, তদা দ্রুচ্যসি । (ট)

(ঙ) অরে অরে দুহ । পু যলীপুত্রক ! ফলমপি প্রাপ্যসি ।

(৪) মাথুর ইতি । ঘোষ যা নাভিকায়াম্ । অন্যয়তি স্বয়ং মধ্যে স্থিত্বা ব্যব-
ধানং কীর্তি । “সম্মুৎসবী বিনা মধ্যে ব্যবধানেন্দ্রাণামনি । বহির্যোগেন্দ্রকামি শ
বির্ভয়েন্দ্রবর্জেন্দ্রসম্ ॥” ইত্যনেকাধ্বনিমন্ত্রণী । বিপ্রতীপ বিপীতম ।

(ঙ) মাথুর ইতি । ক্লিস্থালিআপুত্তমীঃ পি দর্দুরীঃ পু যল্যগ্ৰে । পু যলী কুলটম,
তৎপুত্রক ইতি কুলমায়াং কপ্রথয় ।

(ট) দর্দু ইতি । মার্গগত এব পথিকমূত এব, ন পুনরপরাধীতি জ্ঞাত্বা তাড়িত
ইত্যর্থঃ, অপরাধেন বিনা পথিকস্য তাড়নমন্ত্ৰণমিবানুচিতমিতি ভাবঃ । পুত্রয় শ্চ
য দিনে, রাজকুলে রাজমন্ত্রণে, যদি তাড়য়িষ্যসি অধির্দায়নমুপস্থ্যত্বা রাজদেহমানীয়

(ট) দর্দুরক । মূৰ্ছ ! আমার অসমক্ষে আবদ্ধ করিতে পারিতে ;
কিন্তু আমার মস্তুরে নহে ।

(ঙ) (মাথুর সংবাহককে আকর্ষণ করিয়া, তাহার নাসিকার উপরে
মুষ্টি প্রহার করিল । সংবাহক শোভিতপাতের সহিত মূৰ্ছার অভিনয়
করিয়া ভূতলে পড়িল । দর্দুরক নিকটে যাইয়া উভয়ের মধ্যে পড়িয়া
ব্যবধান করিল । মাথুর দর্দুরককে প্রহার করিল, দর্দুরকও মাথুরকে
প্রহার করিল) ।

(ঙ) মাথুর । ওরে ওরে বেক্ষাপুত্র ! তুই ইহার ফলও পাইবি ।

माथुरः । एसु पैक्खिस्सं । (ण)

ददुं । कथं द्रच्छ्यासि ? । (त)

माथुरः । प्रसाथ्य चद्धो, एव्वं पैक्खिस्सं । (थ)

ददुं । माथुरस्य पाथुरा चद्धो पूग्धिता रुवाकस्य अपक्कमित्तु सञ्जा ददाति ।
माथुरोऽधिष्ठो निगृह्य भूमौ पतत । सवाहकोऽप अपक्कमति । [द]

ददुं । स्वगतम् । प्रधानसभिको माथुरो मया विरोधितः ।
तत्रात्र युज्यते स्थातुम् । कथितञ्च मम प्रियवयस्येन शार्दूलवेन,

(ण) एष प्रेषिये ।

(थ) एव प्रेषिये ।

राज नृचंगेवनाघनादक यदि काविविधनोप्यथ । द्रच्छ्यासि तत्कल्पमात तात्पर्यम् ।
अहमपि त्वा पय प्रप्य पुनस्त उच्यथामाति भाव ।

(त) ददुं इति । कथं क्व प्रकरण ।

(थ) ददुं इति । पाथुरा धूम्या । निगृह्य पाणिभ्या विधृत्य चाब्जादीर्यर्थः ।

अपक्कमत्त पल यत ।

अर्था । अमथ्याना अतिमिदमतीवकीतुककम् ।

(८) दहूरक । उर्रे मूथ । पथे थारिकतेह तुहे आमाके प्रशर
करियाछिम्, काण थनि आवार राजवाङ्गाते प्रशर कराम्, एवे
सेषिवि ।

(९) माथुर । एहे आमिहे सेषिव ।

(३) दहूरक । किं भावे सेषिवि ? ।

(४) माथुर । (चोथ छुहैटा विद्धत करिया) एहे भावे सेषिव ।

(८) दहूरक । (धूलि निद्या, माथुरेर चोथ छुहैटा पूर्ण करिया,

पलाइवार अत्र संवाहकके सङ्केत करिन । माथुर चोथ छुहैटा थरिया
छुहैले पड़िन । संवाहक पलाइल ।)

যথা কিল, “আর্য্যকনামা গোপালদারকঃ সিদ্ধাদেশেন সমাদিষ্টো
রাজা ভবিষ্যতি ইতি সর্ব্বেষু অস্মদ্বিধৌ জনঃ তমনুমরতি” ।
তদহমপি তত্‌সমীপমেব গচ্ছামি । ইতি নিষ্ক্ৰান্ত । (ঘ)

সংবা । সবার পরিক্রম্য হৃদা । এয়ে কশ্শাবি অণুপাসুদপক্ৰ-
দুআলকে গুহে । তা এত্থ পবিশিশ্শ’ । প্রবেশ রুপয়িত্বা বসন্তসেনাসালীক্যে ।
অজ্জ ! শল্লণাগদে মিহ । (ন)

(ন) এতৎ কস্যাপি অনপাততপক্ষদারকং গেহম্ । তদেব প্রবিশামি । আৰ্য্যে ।
শরণাগতৌঃসি ।

(ঘ) দর্দু ইতি । শবিলকেন তদাখ্যেন কেনচিচ্চনেন । এসম্য চরিতমপি পর-
জাতু ব্যক্তীভবিষ্যতি । আৰ্য্যকতি মজ্জায়া কপ্রত্যথ । গোপালদারকৌ গোপপুত্রঃ । সিদ্ধী
মন্তদেবতাদিমিহঃ কয়িত্ব কিকালক্রৌ নৌকসম্য, আদিগ্যতে অননেতি অ দেশী বাক্য’ তেন-
সমাদিষ্টৌ নির্দিষ্ট । গচ্ছামীতি । অন্যথা বসন্তমানৌ রাজা মাথুগাদিসমিকপক্ষপাতি-
ল্লেন মাথুরক্তাভিধীগমাৎসেব মা নির্যাতয়িষ্যতীতি ভাব’ ।

অব আৰ্য্যকৌ নাম মাধ্যমদ্বারঃ । যথা সাহিত্যদর্পণে—“দহণং গুণবত্ কাৰ্য্যহঁতী-
রাশয় উচ্যতে ।”

(ন) সবা ইতি । অনপাতত কপাটাত্মামনবরুহম্ উদঘাটিতকপাটমিত্যর্থঃ ।
পক্ষদার’ পার্শ্বদার’ ইম্য তত্ ।

(ঘ) স্ফূৰ্ণক । (স্বগত) মজ্জাধাকেন মঙ্গ্র আমি বিদাদ করি-
লান, অতএব এখানে আর পাক উচিত নহে ; প্রিয়বৃহৎ বদিলক
আমান নিকট বলিয়াছেন যে, “সিদ্ধপুরুষের আদেশে আর্য্যকনামে
গোপবালক রাজা হইবেন ; এই নিমিত্ত আমার মত সকল লোকট
ঠাঁহার অঙ্গসরণ করিতেছে।” তা’ আমিও ঠাঁহার নিকটই যাই ।
(এই বলিয়া চলিয়া গেল ।)

(ন) স্ফূৰ্ণক । (ভয়ের সহিত পাশ্চাতরণপূৰ্ণক দেখিয়া) এই

वसन्त । अभयं मरणगदस्य । हञ्जे ! टक्केहि पक्क-
दुआरअं । (प)

चेटी । तथा करोति ।

वसन्त । कुटो दे भयं ? । (फ)

संवा । अज्जे ! धणिकादो । (ब)

वसन्त । हञ्जे ! संपटं अवावुण्णु पक्कदुआरअं । (भ)

(प) अभय मरणगतस्य । हञ्जे ! पिधेहि पक्कदारकम् ।

(फ) कुतस्ते भयम् ? (ब) आर्ये ! धनिकात् ।

(भ) हञ्जे ! साम्प्रतमपावणु पक्कदारकम् ।

(प) वसन्त इति । नश्यत्वाभाव अभयमिति अभावाद्ये अव्ययीभाव । हञ्जे इति टास्यो सम्बोधनम् । "हण्णे हञ्जे हलाद्धान नौच चेटीं मखीं प्रति" इत्यमर । पिधेहि कपाटाभ्यामावणु ।

(ब) सवा इति । धनिकात् धनवत् उत्तमर्थात् ।

(भ) वसन्त इति । अपावणु कौलवाया रुन्धि । यथा न स धनिक कपाटद्वयमप-
ग्राह्य प्रवेष्टुमर्हतीति भाव ।

काहावणु वाडीव पार्श्वेव द्वार खोला आछे । ता' एही वाडीतेहै प्रवेश
कवि । (प्रवेश अङ्गिनय करिग्या, वसस्यसेनाके देखिग्या) आये ।
आनि आपनार शवणागत हईनाम ।

(प) वसस्यसेना । शवणागतेव कोन भय नाई । एनो ! पार्श्वेव
द्वार आवणु कर ।

दासी । (ताहा करिण ।)

(फ) वसस्यसेना । काहा हईते तोनार भय ? ।

(ब) संवाहक । आर्यो ! धनी हईते ।

(भ) वसस्यसेना । एनो ! एणु पार्श्वद्वारे खिल से ।

संवा । आत्मगतम् । कथं धणिकादो तुलितं शे भयकालम् ।
शुद्धु, क्वु एवं वुच्चटि—(म)

जे अत्तवल जाणिए भालं तुलितं वहेइ माणुस्से ।

ताह खलणं ए जाअदि एअ कन्तालगटो विवज्जटि ॥१४॥

एस्य नक्खिटो म्हि । (य)

(म) कथं धनकत् तुलितमस्या भयकारणम् । शुद्धु, खल्लेवमुच्यत—

य अ कथनं ज्ञात्वा भारं तुलितं वहति मनुष्यः ।

तस्य खल्लनं न जयते न च कान्तारगती विपद्यते ॥१४॥

(य) अत्र न क्षणीऽपि ।

(म) मया इति । आत्मा वसन्तसेनायाः । तुलितं समैव तुल्यम् कीलद्वारा कपाटं
रोधस्त्वस्य पतादिति भावः ।

य इति । यो मनुष्य आत्मनी बलं शक्तिम्, ज्ञात्वा इत्यन्तया अवबुध्य, तुलितं
स्वमद्वयं निजवहनयोग्यमित्यर्थं भारं वहति तस्य मनुष्यस्य खल्लनं भारस्य गुरुत्वं
जनितं पतनम् न जयति । तथा स कान्तारगतीऽपि दुर्गमपथचलितोऽपि न विपद्यत
भारस्य दुर्बलतया न विपन्नो भवति ; यस्तु आत्मबलमज्ञात्वा निजवहनायोग्यं गुरुतरं
भारं वहति, तस्य खल्लनं जायत कान्तारगतस्य स विपद्यत इति भावः ।

अस्य प्रचीनमहाजनवकत्वेन प्रकरणादिषोभामन्त्रवादलद्वारनिष्पणमशकम् ।
“कान्तारी वरुं दुर्गमम्” इत्यमरः । आर्या जातिः ॥१४॥

(य) अवेति । अत्र “य आत्मबलम्—” इत्यादिमहाजनवाक्ये लक्षितोऽपि
विषयोऽपि । तथा आहम् आत्मनी धनबलमज्ञानं धनसाध्यं दृष्टे प्रवृत्त, इदानीन्तु तत्र
हातिधनं दानमशक्यं विपन्न इति भावः ।

(म) म-वाश्क । (यगत) धनी इहेते आनारइ नत ईशरं
उयेर कारण आछे । सुतयार लोके ए कथा जानहे दले—

ये माथन निखेर वनेर परिमाणं वृक्षिण्यं योग्यं भारं वहनं करे.
ताहार अनं ह्यं ना एदं से दुर्गमं पथे चणिशां विपन्नं ह्यं ना ॥१४॥

মাথুরঃ । অধিণী প্রমথ্য দূতকরং প্রতি । অলে ! দেহি দেহি । (২)
দূত । ভদ্রা ! জাবদেব অম্হে দহুরিণ কলহাডদা, তাব-
দেব সো গোহী অবকন্তো । (ল)

মাথুরঃ । তম্হ জৃদকলস্স মুষ্টিপ্হালাণ ণাসিকা ভগ্না
আসি । তা এহি, রুহিরপহং অণুসরেহ । (ব)

অনুসর্য দূতকরঃ । ভদ্রা ! বসন্তসেণাগিহং পবিষ্টো সো । (শ)

(২) অরে । দেহি দেহি ।

(ল) ভর্তা : । জাবদেব বয় দহুরিণ কলহাযিতা, তাবদেব স পুরুষোঃপকালঃ ।

(ব) তস্য দূতকরস্য মুষ্টিপ্রহারেণ নামিকা ভগ্না আশীত্ । তদেহি, রুধিঃপথ-
সনুসরাবঃ ।

(শ) ভর্তা : । বসন্তসীরগিহং পবিষ্টঃ সঃ ।

(২) মাথুর ইতি । দূতকরং প্রতি সবাঃ কৰ্মমণ্ডিত ভাবঃ ।

(ল) দূত ইতি । কলহাযিতাঃ কলহ কৃতবন্তঃ । কলহাযধানীঃ কৰ্মবলত্
কর্তৃগিহঃ । স পুরুষঃ সবাচকঃ, অপকালঃ পল যিতঃ ।

(ব) মাথুর ইতি । মম মুষ্টিপ্রহারেণ তস্য দূতকরস্য নামিকা ভগ্নিত্বন্বরঃ ।
রুধিরপথ রুধিঃপতনপথম্ । তথা সতি ত প্রাপ্তুব ইতি ভাবঃ ।

(শ) অন্বিতঃ । রুধিরপতনপথমনুসরন্ত মাথু সনুসর্যেত্যর্থঃ । ভর্তা ইতি ।
এতদসন্তসীরগিহং হার এব রুধিঃপতনপথম্যাবসামাদিতি ভবঃ ।

(২) আমি এই কথাবই লক্ষ্য হইয়াছি ।

(৩) মাথুর । (চোথ মুছিয়া দূতকরের প্রতি) ওবে ! দে দে ।

(ল) দূতকর । ভদ্রাশয় । আমরা যে পর্যন্ত দহুরকের সঙ্গে
কগড়া করিতেছিলাম, তাহার মধ্যেই সে বেটা পলাইয়াছে ।

(ব) মাথুব । মুষ্টিপ্রহারে সেই দূতকরের নামিকা ভগ্ন হইয়াছিল ।
তা' আইস, রক্তের পথ অনুসরণ করি ।

(মাযুর । ভূতানি সুবর্ণানি । (ঘ)

দূত । নাঅতলং গদুঅ ণিবিদেহ ১ । (স)

মাযুর । এস ধূতী ইদৌ ণিক্কমিঅ অসুত্ণ গমিস্‌সিট্টি ,
তা উঅরোধিণেব্ব গৈণ্‌হেহ । (হ)

বসন্তসেনা মর্দনিকায়া স ভ্রা দদাতি । (ঘ)

১ মদ । কুদৌ অজ্জৌ ? কো বা অজ্জৌ ? কচ্ছ বা অজ্জৌ ?
কিবা বিত্তি' অজ্জৌ উবজীঅদি ? কুদৌ বা ভঅ' ? । (ক)

(ঘ) ভূতানি সুবর্ণানি ।

(স) রাজকুল গলা নিবিদ্যাম ১ ।

(হ) এয ধূতী ইদৌ নিষ্কুম্য অন্যত্র গমিষ্যতি , তদুপরোধিনৈব যজ্জীব ।

(ঘ) মাযুর ইতি । সুবর্ণানি দগ্ধসুবর্ণপরিমিতস্বর্ণানি, ভূতানি সম্প্রদানি ,
তস্য সবাছকস্য বসন্তসেনামাশ্রিতত্বান্ উদাত্বয়া স তয়া তস্য দগ্ধসুবর্ণস্য দাতব্যত্বা
দिति भाव ।

(স) দূত ইতি । বসন্তসেনা যদি ন দদ্যান্ রাজা তু দাপয়েদিতি भाव ।

১ (হ) মাযুর ইতি । অন্যত্র গমিষ্যতি আকথ্যবিত্তৌ গমনে ইতি भाव । উপরোধি
নৈব বসন্তসেনা প্রতি অনুরোধেনৈব ।

১ (ঘ) বসন্ত ইতি । স ভ্রা দদাতি ময়নেহিতনৈনি জ্যে । সর্ধে মট্টমিতি भाव ।

(ক) (অশ্রুসরণ করিয়া) দূতকর । মহাশয় । সে বেটা বসন্তসেনার
বাড়ীতে প্রবেশ করিয়াছে ।

(ঘ) মাযুর । (তাহ হইলে) সোণাগুলি পাঠিয়াছি ।

(স) দূতকর । রাজবাড়ী যাইয়া জানাই ? ।

(হ) নাথর । (তাহা হইলে) এই মূর্ত্তবটা এপান হইতে বাহির
হইয়া আসিয়া গাটবে । 'বা' অশ্রুস্রাব করিয়াই মট্টন ।

(ঘ) বসন্তসেনা মর্দনিকায়ে সাহস করিত ।

मवा । शुणादु अज्जआ । अज्जे । पाडलिउत्ते मे जम्म
भूमि, गहवइटालके हगे मवाहअण्ण वित्ति उवजीआमि । (ख)
वसन्त । सुउमारा क्खु कल्ला मिक्खिटा अज्जेण्ण । (ग)
मवा । अज्जए । कलेत्ति सिक्खिदा आजीविआ टाणि
संबुत्ता । (घ)

(क) क्वं आथ्य ? की वा आथ्य ? कस्य वा आथ्य ? किं वा इत्तिम् आथ्य
उपजीवति ? कुतो वा भयम् ? ।

(ख) शृणोतु आथ्या । आथ्ये पाटलिपुत्रे मे जन्मभूमि गृहपतिदारकी
इहमे मवाहकस्य इत्तिसुपजीवामि ।

(ग) मुकुमाग खलु कल्ला शिष्यता आथ्य ष ।

(क) मद इति । आथ्य सन्धी भवानिति सम्बन्ध । कुतो देशादागत इति
प्रप । कस्य सम्बन्धी कस्तन्नाभिभावक इत्यर्थ । इत्ति जीविकानिर्वाहीपायम् उप
जीवति आथ्यति ।

(ख) मवा इति । गृहपतिदारकी गृहस्थपुत्र मवाहकस्य गावसम्पद् कस्य इति
काथ्यम् उपजीवामि आथ्यमि ।

(ग) वसन्त इति । कणा कलाविद्या गावसवाहनस्य कलाविद्यान्तर्गतत्वात् ।

(घ) म वा इति सा विद्य ति प्रप । आजीविका जीवननिर्वाहीपाय ।

(क) गदनिष्ठा । आपनि कोथा हइते आशिनन ? आपनि
के ? आपनि काहार ? कोन रुत्ति अबलधन करिदा आपनि जीवा
धारण करन ? काहा इहेते वा आपनार त्थ ? ।

[ख] म वाहक । आपनि सुष्ठुन । आर्थ्य । पाटनीपुत्र आमार
जन्मभूमि आनि गृहस्थपुत्र गावसम्पद्कर रुत्ति अबलधन करिदा आनि
जीवन धारण करि ।

[ग] दसणसना । आपनि कोमल कलाविद्या शिष्या करिदाहेन

चेटी । को दाणिं अज्जआए मणोरहन्तरस्स गुणाइं चीरिअ
उज्जइणिं अलइणेदि ? । (छ)

वसन्त । साहु, हज्जे । साहु । मए वि एव्वं ज्जीव हिअ-
एण मन्तिदं । (ज)

चेटी । अज्ज । तदो तदो ? । (झ)

संवा । अज्जए ! शे दाणिं अणुक्कोशकिदेहिं पदा-
णेहिं । (ञ)

(छ) क इदानीमार्याया मनी यान्तस्य गुणान चीरयित्वा उज्जयिनीमलद्वरोति ? ।

(ज) साधु हज्जे । सधु । मयापि एवमेव हृदयन मन्तितम् ।

[झ] आद्य । ततस्त ? । [ञ] आर्य । म इदानीमनुकोशकृतं प्रदानं ।

(छ) चेटी इति । आर्याया वसन्तसेनाय , मनीरयान्तस्य अभिलषभ्यन्तस्य
हृदयस्य चारुदत्तस्यत्वर्थं । चीरयित्वा गृहीत्वैत्यर्थं ।

(ज) वसन्त इति । हृदयेन सह मन्तितम् आलोचितम् ।

अवस्थीदेशे आसिद्धाछि । आनि एदेशे आसिद्धा, उज्जयिनीनगरे
प्रवेश कविद्या, एक भद्रने केव परिचर्या कविद्याछिलाम , विनि सेइ-
रूप प्रियदर्शन ओ प्रियवादी, दान कविद्या ताहा कीर्तन कवेन ना, अपकार
विश्वत छन, बेनी बनिद्या कि हईवे, तिनि उदारतानिवद्धन आपनाकेओ,
पवकीयेव त्राय मने कवेन एव शवणागतवंसन ।

[छ] मदनिका । के आर्यार (वसन्तसेनार) अतिनाशवर्ती
लोकैर ओण अपहवण कविद्या, उज्जयिनीके अशक्त करितेछे ? ।

[ज] वसन्तसेना । जान ओलो । जान, आनिओ मनेव मद्दे एई
रूपई आलोचना कवितेछिलाम ।

[झ] मदनिका । तद्र । त'व पर ? ता'र पर ? ।

वसन्त । कि उवरतविहवी संवुत्तो ? । (ट)

संवा । अणाचकिहदे ज्जेव कध अज्जआए विग्गाट' । (ठ)

वसन्त । किं एत्थ जाणीअदि । दुल्लहा गुणा विहवाअ ।

अपेएसु तडाएसु बहुदरं उदअ भोदि । (ड)

चेटी । अज्ज । किणामधेओ क्वु मो ? । (ढ)

[ट] किमुपरतविभव स हत ? ।

[ठ] अनाख्यातमेव कथमाथ्या विज्ञातम् ? ।

[ड] किमत्र ज्ञायते । दुर्लभा गुणा विभवाय । अपेयेषु तडागेषु बहुतरमुदक भवति ।

[ढ] आर्य्य । किनामधेय खलु स ? ।

१ (अ) सवा इति । अनुक्रीशिन दयया कृतै । कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रीश' इत्यमर ।

(ट) वसन्त इति । उपरतविभवो विनष्टधनसम्पत्ति ।

(ठ) वसन्त इति । दुर्लभा गुणा विभवाय एकाधारे इति शेष । दयादिगुणवति न विभवा विभववति च न दयादयो गुणा विदन्त इति भाव । ननु दयादिगुणहीने कथं विभवा भवन्तीत्याह अपेयविति । अपेयेषु दुष्टजलत्वात् पातुमयोग्येषु । अत्र जनानामपेयत्वात् तदाधाराणां तडागानामपि अपेयत्वमुपचर्यते । तथा च यथा अपेयेषु तडागेषु बहुतरमुदक भवति तथा दयादिगुणहीनेषु पुरुषेषु अयाच्यमानेषु बहुतर धन भवति , तथापि नैतौ ज्ञाचनीयाविति भाव । अतएवात्र समात् समप्रतीतिरूपा अपमनुत् प्रशमालद्वार ।

[अ] स-वाहक । आर्य्ये । गेहै महाग्ना एधन दग्नाकृत दाने—

[ट] वसन्तसेना । कि धनहीन इहयाहेन ? ।

[ठ] स-वाहक । आपनि ये ना वना सवेण वृक्षिग्नाहेन ।

[ड] वसन्तसेना । ए विषये आर वृक्षिव कि । एकाधावे प्रण ७ धन हर्नड । पान्दव अशोग्य ज्ञानाशये बहुतर धन इहया धाके ।

मंवा । अज्जे । के दाणिं तण्ण भूदल्ल-मिअं कस्स णाम
ण जाणादि । शो कुवु श्रेष्ठिचत्तले पडिवशदि, शलाहणिज्जणाम-
घेए अज्जचालुट्ते णाम । (ग)

वसल । महर्षमासनादवतीथ । अज्जस्स अत्तण्केरकं एदं गेहं ।
हज्जे । देहि से आमणं, तालवेण्णअं गेण्ह । परिस्समो अज्जस्स
वाधेदि । (त)

चेटी । तथा करीति ।

[ग] आर्य । क इदानीं तस्य भूतल्लसुगाइस्य नाम न जानाति । स खलु
श्रेष्ठिचत्तले प्रतिवसति, श्लाघनीयनामधेय आर्यचारुदत्तो नाम ।

[त] आर्यस्य आत्मीयमेतदुपेक्षम् । इज्जे देहि अस्य आसनम् तालल्लक
गृह्णाण परिश्रम आर्यस्य वाधते ।

(ग) मवा इति । भूतल्लस्य सुगाइस्य इव तस्य । परी नामशब्द प्रसिद्धाय ।

“पाठलिउत्ते से जम्मभुमी” इत्यारभ्य एतदन्तमन्तर्भे आख्यान नाम नाख्यानद्वार—
“आख्यान पूर्ववर्तीक” इति लक्षणात् ।

(त) वसल इति । आत्मीय भूकीय चारुदत्तसम्भित्वादिति भावः । आर्यस्य
गाव वाधते पीडयतीत्यर्थः ।

अथ महर्षी नाम नाठयानद्वार — “महर्षे प्रमदाधिक्यम्” इति लक्षणात् ।

[उ] मदनिका । उह । ताहाव नाम कि ? ।

[न] स-बाहक । आर्य । सेहै हुतल्ल चत्तेव नाम के ना
जाने ? । तिमि वणिक्पाठाय बास कावन, ताहाव प्रशंसनीय नाम—
आर्य चारुदत्त ।

[त] वसलसेना । (आनन्देन सहित आसन इहैते नामिन्ना) एष्ट
बाडी महाशयेव निजेर । ‘उलो’ ईहाके आसन दे, पाथा धर । परि
अम ईहाके कष्टे दितेछे ।

চালিত্তাবশেষে অ তস্মিঁ জুটৌবজীবিম্হি গঁবুত্তে । তটৌ, ভাঅ-
ধেঅবিগমটোএ টগ-শুবশ্বঅং জুটে হালিটং । (ন)

মাথুর: । উচ্ছাদিটৌম্হি মুসিটৌম্হি । (প)

সঁবা । এটে টে গহিঅ-জুটিঅলা মং অগুশংধঅন্তি ।

গঁপটং শুণিঅ অজ্জআ পমাণং । (ফ)

[ন] তত, তেন আর্থ্যেণ সহতি পরিচারক ক্রতৌঃস্মি । আশ্রিত্যাবশেষে অ
তস্মিন্ দূতৌপজীবী অস্মি ম ইত । ততৌ ভাগ্যবিপর্যয়মতয়া দশমুখর্গে দূতে হারিতম্ ।

[প] উচ্ছাদিতৌঃস্মি মুষিতৌঃস্মি ।

[ফ] এতৌ তৌ সন্ধিক্রাতকরৌ মামনুমম্বত । সাম্মত শ্রুত্বা আর্থ্যো প্রমাণম্ ।

(ন) সবা ইতি । তেন আকৃদর্শনে । স্বয়ং বৈতনেন সহতি সহতি, পরিচারকৌ
গাভস বাহনকারী মত্ব । আশ্রিত্য সহমিত্তমেব অবশ্যেণী যস্য তস্মিন্ বিনষ্টধন ইত্যর্থঃ
তস্মিন্ আকৃদর্শনে । ভাগ্যবিপর্যয়মতয়া ভাগ্যবিপর্যয়শ্চ ।

(প) মাথুর ইতি । উচ্ছাদিত স্তম্ভতা প্রাপিত, গুরুতরোগনিরামাত্ মুষিত-
যৌগিত, অবশ্রম্যস্য অদানেন অপহরণাত্ । উভয়ত্রপি পলায়িতেন স বাহকেনীতি
শেষ ।

(ফ) স বা ইতি । এতৌ 'উচ্ছাদিটৌম্হি' ইত্যাদির্বক্তারৌ । অনুমম্বত, অনি-
শ্রত । আর্থ্যো বসন্তসেনা, প্রমাণ কর্তব্যাকর্তব্যবিত্তিকীল্যর্থঃ ।

[ন] সংবাহক । তা'ব পব, সেই মহাত্মা বেতনেব সহিত আমাকে
পরিচারক কবিলেন । তাহাব পব তাঁহাব সচ্ছবিত্রমাত্র অবশিষ্ট থাকিলে
(তিনি দরিদ্র হইয়া পড়িলে) আমি দূতৌপজীবী হইয়াছি । তা'ব পব
ভাগ্যবিপর্যয়বশতঃ দূতে দশখানি মোহব হাবিয়াছি ।

[প] মাথুব । আমাকে উৎসন্ন কবিয়াছে, আমার দ্রব্য অপহরণ
কবিয়াছে ।

[ফ] সংবাহক । এই সেই সভাপক্ষ ও দূতকর আমাব অহুসন্ধান
কবিতোছে । এই সব শুনিয়া আপনি যাহা কবেন ।

वसन्त । मदणिण ! वास-पादव-विसण्डुलदाए पक्किण्णो
इदो तदो वि आहिण्डन्ति । हञ्जे ! ता गच्छ, एटाणं महिअ-
जुदिअराणं “अअं अज्जो ज्जेव पडिवादेदि” त्ति इमं हत्था-
भरणं तुमं देहि । इति हन्नात् कटकमाह्वय च्याः प्रथञ्छति । (ब)

चेटी । गृहीत्वा । जं अज्जया आण्वेदि । इति निष्क्रान्ता । (भ)

(ब) मदनिके । वास-पादप-विसण्डुलतया पक्षिण इतस्ततोऽपि आहिण्डन्ते ।
हञ्जे । तदगच्छ, एतयोः समिकदूतकर्तृयां “अथमार्थ एव प्रतिपादयति” इति, इदं
हन्नाभरणं त्वं देहि ।

(भ) यदार्था आज्ञापयति ।

(ब) वसन्त इति । वासपादपस्य आवासवृक्षस्य विसण्डुलतया वाद्यादिना विपथ्यस्त
तया । आहिण्डन्ति विचरन्ति । तथा च यथा आवासवृक्षस्य विपथ्यस्ततया पक्षिण
इतस्ततो विचरन्ति, तथा आश्रिता जना अपि आश्रयजनस्य दशाविपर्यये इतस्ततो
विचरन्तीति चारुदत्तस्य दशाविपर्ययान् तदायित स वाहकीऽपि एव विचरतीति नाम
किञ्चिद्वैचित्र्यमिति भावः ।

अतएवात्रापि समात् समप्रतीतिरूपा अग्रन्तप्रशमालङ्कारः ।

अथमार्थ एव स वाहक एव, प्रतिपादयति इदं ददाति । इति उक्तेति शेषः ।

अथ साहाय्य नाम नाथ्यालङ्कार — “साहाय्यं सङ्घटे यत् सादानुकूल्यं परस्य च”
इति साहित्यदर्पणलक्षणान् ।

(ब) वसन्तसेना । मदनिका । वासवृक्ष विपथ्यस्तु हहेले पक्किण्ण
इतस्ततः विचरणं कवे । अतएव यां, ‘एहं सःवाहकइ दितेजेण’ एहं
कथा बलिया, एहं सत्ताध्यक्कं ओ दूतकवके एहं हत्ताभरणणानां दां ।
(इह बलिया इत्तं हहेते बलयं पुलिया मदनिकाव निकटं दिणं)

(ब) मदनिका । (ग्रहणं करिष्यां) आपनि याहा आदेशं कवेन ।
(एहं बलियां चलिष्यां गेलं) ।

সংবা । স্বগতম্ । কধং অজ্জচালুদত্তস্স ণামশঙ্কীত্ণেয়
ইদিশে মে আদলে । শাধু, অজ্জচালুদত্ত ! শাধু, পহুবী
তুম একে জীবশি, শিশে উণ্ণ জণি শশটি । ইতি মাপর্যোনিপ্পয় ।
মাধু, অজ্জএ । মৌদু । আশণে ণিশীটদু অজ্জআ । (ঘ)

বসন্ত । আসনে সমুপ বসয় । অজ্জ ! কুদৌ সৌ ধণিআী ? । (দ)

সবা । শক্কালধণে কবু, শজ্জণে

কাহ ণ হৌই চলাচলে ধণে ? ।

[ঘ] কথম্ আর্থ্যচারুদত্তস্য নামশঙ্কীত্ণেন ইদৃশৌ মে আদর । সাধু, আর্থ্য-
চারুদত্ত । সাধু, হৃদয়্যা স্বমেকৌ জাবসি, ২.৫৫ ৫নর্জন স্বসিগি । ভবত্ব-
আর্থ্য । ভবত্ব । আসনে নিষীদতু আত্মা ।

[দ] আর্থ্য । কৃত স ধনিক ? ।

সৎকারধন স্বলু সঞ্জন, কস্স ন ভবতি চলাচল ধনম্ ।

য পুত্রযিতুমপি জ নাতি স পুত্রাভিঃধম প জ নাতি ॥১৫॥

(ঘ) সবা ইত । জাবসি, জীবনদ্রম্যজীভূতসৎকার্য্যকরণাত । স্বসিগি, সগ
সম্ব্যধননমেষ শ্রাস হযা সম্বাদয়তি ভবাঃসৎকার্য্যকরণাদিতি ভাব । নিষীদত্ব
উপ বসত্ব ।

(দ) বসন্ত ইতি । স ধনিক যস্যবালিকী দশমবর্ষী প্রাপ্যতি ।

মহানিকা । (সেইরূপ কবিজ)

[ঘ] সাংবাহক । (স্বগত) আর্থ্য চারুদত্তেব নাম কীর্তন কবা-
মাত্রই এরূপ আদর হইতেছে কেন ? সাধু, আর্থ্য চারুদত্ত । সাধু, পৃথি
বীতে আপনি একাই জীবিত আছেন, অনশিষ্টে লোক কেবল খাস প্রখাস
করিতেছে । [এই বলিয়া বসন্তসেনাব পায়ের উপর পড়িয়া] হউক,
আপনি আসনে উপবেশন করন ।

[দ] বসন্তসেনা । (আসনে বসিয়া) ভদ্র । সে ধনী কোথায় ? ।

ମାଧୁର: । ଉଚ୍ଛାଦିଦୋହି ମୁସିଦୋହି । (ମ)

ଚେଟୀ । ଜଧା ଏଦେ ଉଠଂ ପେକ୍ତନ୍ତି, ଦୀହଂ ଶୀସମନ୍ତି, ଅହି-
ଲହନ୍ତି ଅ ଦୁଆର-ଘିହିଦ-ଲୋଅଗ୍ଣା . ତଧା ତକ୍ତେମି-ଏଦେ ଦେ
ସହିଅଜୁଦିଅରା ହୁବିଷ୍ମନ୍ତି । ଉପଗ୍ୟ । ଅଞ୍ଜ ! ବନ୍ଦାମି । (ଘ)

ମାଧୁର: । ମୁହଂ ତୁଏ ହୋଦୁ । (ର)

ଚେଟୀ । ଅଞ୍ଜ ! କଦରୋ (୧) ତୁହ୍ମାଂ ସହିଅଃ ? । (ଲ)

ମାଧୁର: । କସ୍ମ ତୁମଂ ତଂମଞ୍ଜଃ ।

ଅହରେଣ ରଦ-ଦଢ଼-ଦୁଭ୍ବିଶୀଦେଣ ।

(ମ) ଉଚ୍ଛାଦିଦୋହି, ମୁସିଦୋହି ।

(ଘ) ଯଥା ଏନୌ ଉଠଂ ପେକ୍ତେ, ଦୀର୍ଘେ ନିୟମିତ, ଅଭିଲପତୟ ହାରନିହିତଲୋଚନୀ,
ତଥା ତକ୍ତେମି—ଏତୌ ତୌ ସମିକ୍ତଦ୍ରୁତକରୀ ଭବିଷ୍ୟତ । ଆର୍ଯ୍ୟ ! ବନ୍ଦେ ।

(ର) ମୁଖ ତବ ଭବତୁ ।

(ଲ) ଆର୍ଯ୍ୟ ! କତରୀ ଯୁବତୀ ସମିକ୍ତ ? ।

(ଘ) ଚେଟୀ ଇତି । ଅଭିଲପତ ପରସ୍ପରମାଳପତ । ମାନିରନଧିକାଗୀ ନ ମାପ୍ରୁୟା
ଦିତ୍ୟତ ଇୟ ବୁଦ୍ଧିମନ୍ତ୍ୟା ପଥ୍ୟାଲୋଚନା ଇତି ଶ୍ଳୋକମ୍ ।

(ମ) ମାଧୁର । ଆମାକେ ଉତ୍ତମମ୍ କବିସ୍ୟାଛେ, ଆମାବ ଡ୍ରବ୍ୟ ଅପହରଣ
କରିସ୍ୟାଛେ ।

(ଘ) ମଦନିକା । ଯଥା ଇହାବା ଉପବେର ନିକେ ଚାହିତେଛେ, ନୀର୍ଘନିଆସ
ତ୍ୟାଗ କବିତେଛେ ଏବଂ ହାବେ ଦୃଷ୍ଟି ସ୍ଥାପନ କବିସ୍ୟା ଆଳାପ କରିତେଛେ,
ତଥା ଆମି ମନେ କବି—ଇହାବାହି ସେହି ମତାଧ୍ୟାତ୍ମ ଓ ଦ୍ରୁତକବ ହିବେ ।
(ନିକଟେ ସାହିସ୍ୟା) ମହାଶୟ । ପ୍ରଣାମ ।

(ର) ମାଧୁର । ତୋମାବ ହୃଦ ହଉକ ।

(ଲ) ମଦନିକା । ମହାଶୟ । ଆପନାଦେର ବଦ୍ୟେ କେ ମତାଧ୍ୟାତ୍ମ ? ।

(୧) କଦମ୍ବ ।

अप्यमि मणीमल-वद्यमं

आनीअन्ती कडकुणे ण ॥१६॥

णत्थि मम विहवो, अणत्त व्वज । (व)-

चेटी । जइ ईदिमाइ' णं मन्तेसि, ता ण हीमि जूदिअरी ।

अत्थि कोवि तुम्हाणं धारओ ? । (ग)

कस्य त्वं तनुमर्थ्यं । अपरंण रत दददुविंणीतम ।

जन्वमि मनीहरवचनम् आनीकयन्ती कटाक्षेण ॥१६॥

(व) नास्ति मम विभव, अन्यत्र व्रज ।

(ग) यदि ईदृशानि ननु मन्वयसि, तदा न भवसि द्रुतकर । अत्रि कोऽपि युष्माकं धारक ? ।

कस्येति । इ तनुमर्थ्यं । कृशकटिदेशे । त्व कस्य कस्तथाधिकारीत्यर्थं । रते

भ्रगतममये दष्टी नायकन कृतदलदशन अतएव दुविंणीत प्रगल्भस्तन, अपरंण उपलक्षिता, कटाक्षेण आनीकयन्ती मती, मनीहरवचन जन्वमि ब्रवीषि ।

आर्या जाति । द्वतीयचरणान्तिमाक्षस्य गुणैरपि लघुत्वम्, चतुर्थचरणान्तिमाक्षस्य तु लघोरपि गुरुत्वम् अन्तव्यत्वात् ॥१६॥

(व) नास्तीति । विभव—तव रमण्युल्कदानोपयोगि धनम् । वन्तुमामन्वणाय

इयमुपस्थिता इति सम्भावनया इयमुक्ति ।

(ग) चेटी इति । नन्विति सन्वीधने । इदृशानि वाक्यानि मन्वयसि ब्रवीषि

द्रुतकरो न भवसीति, द्रुतकराणा स्वमुखिनैव श्वनिर्धनत्प्रकाशाकारणात् निर्धनस्य इतरद्रुतकरैर्यदृणीयत्वादिति भावः । पुनय विप्रपथे वृष्कति अनीति ।

धारयतीति धारक कृणी ।

माशुव । हे कृशमथो । तौमाव च्छेथानि चूधनबालीन दग्धननिव

रुन भुष्टे हईयाछे । तूमि वटाअक्षारा दर्शन करतउ; मनोइव वाका बलि-
तेछ, तूमि काशार ? ॥१७॥

(व) आमाव टोका नाई, तूमि अज्जइ थांउ ।

মায়ুরঃ । অতি দশসুবর্ণং ধালেতি । কিং তস্ম ? । (প)
 চেটী । তস্ম কারণাদৌ অজ্ঞাত্বা ইমং হস্তাভরণং পড়িবা-
 দেদি । নহি নহি, সৌ জীব পড়িবা দেদি । (স)

মায়ুরঃ । মহর্ষেঃ শ্রীমতে । অলে ! ভগ্নেশি তং কুলপুত্রং—“ভূটং
 তু গচ্ছ (১) । আশ্চর্য্য, পুণৌ জুড়ং রময় ।” ইতি নিশ্চালী । (হ)
 চেটী । বসন্তসীনামুপস্থল্য । অজ্ঞে ! পড়িতুয়া গদা সহিঅ-
 জুড়িঅরা । (স্ত)

(প) অতি, দশসুবর্ণং ধারয়তি । কিং তস্য ? ।

(স) তস্য কারণাত্ আর্থ্যা ইদং হস্তাভরণং প্রতিপাদয়তি । নহি নহি, স এব
 প্রতিপাদয়তি ।

(হ) অলে ! ভগ্নেশি তং কুলপুত্রং—‘ভূটং রময়, আশ্চর্য্য পুত্রদ্ব্যন্ত রময়’ ।

(স) চেটী ইতি । আর্থ্যা বসন্তসীনা । প্রতিপাদয়তি দদাতি ।

(হ) মায়ুর ইতি । কুলপুত্রং মহাশয়ানাম্, হারিতধনদানেন সদা বহা হারিত
 ভাব । গচ্ছ বাচ্য নিয়মিত ধনম্ ।

(প) মদনিকা । আপনি যদি এইরূপ বলেন, তবে আপনি দুঃ-
 কব নন’ । কেহ আপনাদের কিছু ধাবে কি ?

(স) মায়ুর । সেকপ লোক আছে, দশগানি মোহব ধাবে । তাহাব
 কি হইবাছে ? ।

(হ) মদনিকা । তাহাব জ্ঞাত্বা আশ্চর্য্য বসন্তসেনা এই হস্তাভরণ দান
 ববিত্তেছেন । না না, তিনিই দান কবিত্তেছেন ।

(স) মায়ুর । (আনন্দেব সহিত গ্রহণ কবিত্তা) ওহে ! সেই
 মহাশয়েব পুত্রকে বলিও—‘তোমাব পণ দেওয়া হইবাছে’ । আইস, পুন-
 বায় দুঃকবীড়া কব । (এই বলিয়া চলিয়া গেল ।)

(১) গচ্ছ ।

वमन्त । ता गच्छतु, अज्ज वभुञ्जणी ममस्समदु । (क)
मंवा । अज्जए ! जइ एव्वं, ता इत्थं कला परिञ्जणइत्थ-
गदा कलीअदु । (ख)

वमन्त । अज्ज ! जस्स कारणादो इत्थं कला मिकळीअदि,
मो ज्जे व अज्जेण सुस्सूमिट-पुरूव्वो सुस्सूमिटव्वो । (ग)

(घ) आर्ये । पशितुष्टौ गतौ मभिक द्वातकरी ।

(क) तद्गच्छतु, अथ वभुञ्जन समाश्रितु ।

(ख) आर्ये । यद्येवम्, तद्विथं कला परिजनहमगता क्रियताम् ।

(ग) आर्य । यस्य कारणादिय कला शिल्पते, स एव आर्येण गृयूपितपूर्वं
गृयूपितव्य ।

(क) वमन्त इति । तनस्मात् कृष्णमुक्ततात्, गच्छतु स्वगृहमिति शेष । वभुञ्जो-

-ऽस्मान्वादि, समाश्रितु भवन्तमवलोक्य निरुद्धे गी भवतु । स वाहक प्रति उत्तरियम् ।

(ख) स वा इति । यदि एव दया चेत् कृतेत्यर्थं, तत् तदा इय कला गाव-
स वाहनरूपा, परिजनस्य नवपौष्यजनीभूतस्य मम हस्तगता क्रियतां स्वगावसवाहनस्य
सा भव्य कृत् इत्यर्थं ।

(ग) वमन्त इति । शिल्पते इति अतीतसामीप्ये वक्तृमाना शिचितपूर्वव्यर्थं ।
स एव चारुदत्त एव । पुनरपि चारुदत्तस्यैव किङ्करी भवेत्याशयः ।

(ग) मदनिका । (वसुसेनाव निकट याईया) आर्ये । सेई
सभाधान् ओ दूतकर सद्धे इईया गिद्याछे ।

(क) वसुसेना । ता, आपनि धान, आज आपनार वकुञ्जन
आश्रु इउन ।

(घ) सवाहक । आर्ये । आपनि यदि এইकपई कबिनेन, তবে
এই কলাবিজ্ঞাটী পরিজনের হস্তগত করুন (গাজসংসাহনের জন্ত আনাকে
ভূতা করুন ।)

সংবা । স্বগতম্ । অজ্ঞাত্ৰাণ্ণি গিভ্ৰণং পছাদিভ্যোহি । কথং
পশ্চুবকলিগ্ণাং ? । প্রকাশম্ । অজ্ঞাৎ ! অহং এদিগ্ণা জৃদিঅ-
লাবমাণেণ শক্ক-শমগ্ণকে হুবিগ্ণাং । তা গংবাহক্কে জৃদিঅলী
শক্ক-শমগ্ণকে গংবুত্তেতি শুমলিটব্বা অজ্ঞাত্ৰাণ্ণি এটে অকবলু । (ঘ)

বসন্ত । অজ্ঞ ! অলং সাহসেণ । (ঙ)

সংবা । অজ্ঞাৎ ! কলে গিভ্ৰাণ্ণি । ইতি পণিক্ৰম্য । (চ)

(ঘ) আর্থ্যা নিপুণ প্রত্যাদিষ্টোঽস্মি । কথং প্রত্ন্যপকর্ষার্থী ? । অর্থী !
অধর্মতেন দূতকরাপমানেন শাক্যশমণকৌ ভবিষ্যামি । তত্স বাহকৌ দূতকর শাক্য
শমণক । স হত্ব ইতি স্মর্তব্যানি আর্থ্যা এতানি অহরাণি ।

(ঙ) অর্থী ! অল সাহসেন ।

(চ) অর্থী ! কলৌ নিত্নয় ।

(ঘ) স বা ইতি । নিপুণ সুকৌশল যথা স্যানথা, প্রত্যাদিষ্টোঽস্মি নিরাঙ্কতোঽস্মি ।
কথং কেন প্রকারেণ । শাক্যশমণকৌ বৌদ্ধসন্ন্যাসী ।

(ঙ) বসন্ত ইতি । সাহসেন দুষ্করসন্ন্যাসং প্রতি প্রত্নচ্যা ।

(গ) বসন্তসেনা । ভদ্র ! যৌহাব জ্ঞাত্ব আপনি এই কলা শিগা
কবিয়াছেন এবং পূর্বে যৌহাব শুক্রযা কবিয়াছেন, আপনি এখন তাঁহাবই
শুক্রযা করুন ।

(ঘ) সংবাহক । (স্বগত) ইনি আমাকে নিপুণভাবে প্রত্ন্যাখ্যান
কবিলেন । কিন্তু কি কবিয়া আমি ইহাব প্রত্ন্যপকর কবি । (প্রকাশে)
আর্থী । দূতকবদিগেব এই অপমানে আমি বৌদ্ধসন্ন্যাসী হইব । তা'
সংবাহকনামে দূতকব বৌদ্ধসন্ন্যাসী হইয়াছে, আপনি এই কথটী অগব
স্মরণ রাখিবেন ।

(ঙ) বসন্তসেনা । ভদ্র ! আপনি ও-সাহস কবিবেন না ।

(চ) সংবাহক । আর্থী । আমি স্থির কবিয়াছি । (এই বলিয়া
পরিক্রমণ করিয়া)

जृदेण तं कटं मे जं वीहृत्यं जणशण सव्वण्ण ।

एणहिं पाअडग्गीगे णलिन्दमग्गे ण विहरिण्णं ॥१७॥

नेपथ्ये कलकल ।

संवा । पाकण्यं । अले । किं सुदे । पाकागि । किं भणाध ?

“एगे फवु वमन्तगिणाआए खुण्टमीडके णाम दुट्टहत्थी विअ-
लेदि” (१) त्ति । अहो । अज्जआए गन्धगअं पेक्खिअणं
गदुअ । अहवा, किं मम एदिणा । जधा ववशिद अणुचिद्धिणं ।
इति निष्क्रान्त । (६)

द्वारतन तत् कृत मे विद्विदन् जनस्य सर्वस्य ।

इदानीं प्रकटशीर्षो नरेन्द्रभागेश विहरिष्यामि ॥१७॥

(६) अरे । किं निदम् ? किं भणत ? एष खलु वसन्तसेनाया सुवट
मीडकी नाम दुट्टहत्थी विकलयतीति । अहो । आयाया गन्धगज प्रीक्षित्ये गत्वा ।
अथवा किं मम एतेन यथा व्यवसितमनुदास्यामि ।

द्वारतेनेति । सर्वस्य जनस्य समीपे यत् विद्वन् व्यक्तुल हारितस्य तस्य दशसुवर्णस्य
निमित्ते नितान्नापमानितमित्यर्थः, कृतवान् सभिक इति शब्दः । तत् विद्वत्त्वं मे
द्वारतेनैव कृतम् तत्प्रशोभ्यत्वादिति भावः । इदानीं प्रकट मुञ्चितत्वान् प्रकाशित
शीर्षं मन्त्रक यस्य स तादृशीऽह नरेन्द्रभागेश राजपथेन विहरिष्यामि विचरिष्यामि
इति कृतो नियय इति पूर्वोक्तान्त्वः । आर्या जाति ॥१७॥

(६) सवा इति । सुवटमीडके इति डित्यादिवत् कट शब्दः । विकलयति

सुकल लोकेव निकटे सभाध्याय्ये ये आमाके व्याकुल कविग्राहिल
ताहा द्वातेई कविग्राहे । एषन आमि प्रकाशितमन्त्रक इईया राजपथे
विचरण करिव ॥१७॥

नेपथ्ये कोलाहल ।

(१) विहलीदि ।

कर्ण ! दृश ! अज्जए ! वन्दामि । (ट)

वसन्त । कण्ठजरअ ! परितुट्ठमुहो लख्खीअदि, ता किं
णोदं ? । (ठ)

कर्ण ! मविषयम् । अज्जए ! वञ्चिदामि, जाए अज्ज कण्ठ-
जरअस्स परकमो ण दिट्ठो । (ड)

वसन्त । कण्ठजरअ ! किं किं ? । (ठ)

कर्ण ! सुणाटु अज्जआ ; जो सो अज्जआए खुण्णमोड्ढो
णाम दुट्ठहत्थी, सो आलाणत्थम्भं भञ्जिअ, महामित्तं वावादिअ
महन्तं संक्खोहं करन्तो राअमग्गं ओदिस्सो । तदो एत्थन्तणे
उग्घुट्ठं जणिण—(ण)

(ट) आर्थ । वन्दं ।

(ठ) कर्णपूरक । परितुष्टमुखी लक्ष्यते, तत् किं त्विदम् ? ।

(ड) आर्थ । वञ्चितमि, यथा अथ कर्णपूरकस्य पराक्रमो न दृष्ट ।

(ठ) कर्णपूरक । किं किम् ? ।

(ण) शृणुतु आद्या . य म आद्याया खुण्णमोड्ढी नाम दुष्टहत्थी, म आलाण-

(उ) वसन्त इति । परितुष्ट प्रफुल्लयथा परितुष्टभावप्रकाशकं मुखं यस्य स ।

(ए) मदनिका । उ-थावापलोक । तौ'र उद्देशेणैव कारणं किं ?
ये मन्त्रुथे अवस्थित आर्थावेणु देषितेहिस् न ।

(ट) कर्णपूरक । (देखिद्या) आर्थे । प्रणाम बधि ।

(ठ) वसन्तसेना । कर्णपूरक । तोकै प्रहृष्टमुख देखितेहि, ता'
शटना कि ?

(ड) कर्णपूरक । (विश्वेश्वर सहित) आर्थे । आपनि वक्षित
हईयाहेन, ये आपनि आज्ज कर्णपूरकैव पराक्रम देखिलेन ना ।

(ठ) वसन्तसेना । कर्णपूरक । किं किं ? ।

অবধিধ বালকজন্মং তুরিদং আরুহধ বুক্খ-পাসাদং ।
 কিং ণ হু পেক্খধ পুরদো দুটো হত্থী ডটো এটি ॥১৮॥
 অবি অ ।

বিচলই গিউরজুঅলং ছিচ্ছন্তি অ মেহলা মণিক্বইঅ ।
 বলআ অ সুন্দরদরা রঅগঙ্কুর-জাল-পডিবডা ॥১৯॥

সাম্র মজ্জা, মহামাত ব্যাপয়, মহান্ন মচৌম কুব্বন রাজমার্গমবতীর্ণ । তত
 অবান্তর উদ্বৃষ্ট জনেন—

অপনয়ত বালকজন্ম ত্বরিতমার্গেহত ইচ্ছাপ্রাসাদম্ ।

কি ম খলু পিচ্ছধ্ব পুরতী দুটী হত্থী ডত এতি ॥১৮॥

অপি অ । বিচলতি নৃপুরযুগল দ্বিত্বশ্চৈ ব মেহলা মণিগ্বচিতা ।

বলয়াথ সুন্দরতরা বদাঙ্কুরজালপ্রতিবডা ॥১৯॥

(৩) কথং ইতি । আলানমশ্ব বস্বনমশ্বম্ । মহামাত প্রধানহলিপকম্ ।
 মচৌমমুহেলনম্ । “আলান বস্বনমশ্ব” ইত্যমর । “মহামাত মমুহে অ মন্যে
 হলিপকাধিবে” ইতি সিদ্ধিনী ।

অপেতি । বালকজন্মম্ অপনয়ত রাজমার্গাদপসারয়ত । ইচ্ছায় প্রাসাদায় তন্-
 ত্বরিতমার্গেহত উভয়ব্যাপি চ রাজমার্গবর্চিনী জনা । যুযমিতি শ্রেয় ।

আর্য্যো জতি ॥১৮॥

বিচলতীতি । নৃপুরযুগল বিচলতি নিতরা অছল ভবতি, মণিগ্বচিতা প্রীণিত
 মণিকা, মেহলা: কাছৌদামানি অ দ্বিত্বশ্চৈ, তথা বদাঙ্কুরজালিন সুদ্রুদ্রবসমুৎপ

(৭) অণুপূর্বক । আগা শুশুন—আপনার বে সেই গুণ্টেনোড়কনারে
 চুটে হত্থী, সে বদনবৃষ্ট ডান্দিয়া, মাচতকে মান্দিয়া ফেলিয়া, শুকুত
 তৌজপাড় করতঃ রাজপথে অবতীর্ণ হইল । তাহার পব এই সময়ে
 লোকে ঘোষণা করিল—

বালকমিগকে মহাইহা লও, তাড়াতাড়ি গাছে ও দালানে উঠ । মেরি
 তেহ নাকি ? চুটে হত্থী এইমিকেই আসিতেছে ॥১৮॥

ततो तेन दुष्टहस्त्रिणा कल चल्नण-रदण्णिं पुल्ल गण्णिणिं
विश्र गण्णरिं उल्लङ्गणि अवगाहमाणेण समामाटिटो परि-
व्वाजघ्नी । त अ परिभट्ट-दण्ड-कुण्डिआ-भाअण मीअरेहि
मिस्सिअ टन्तन्तरे किवत्त पेक्खिअ पुण्णोवि उग्घुट्ट जण्ण—“हा
परिव्वाजघ्नी वावाटीअटि” त्ति । (त)

ततमेव दुष्टहस्त्रिणा कर चरण रदने फुल्लननिनीमिव नगरीमुच्चयिनीमवगाहमानेन
समामादित परिव्राजकः । तस्य परिभट्टदण्ड कुण्डिकाभाजन शोकः मित्रा दलान्तर
द्वेष प्रेत्य पुनरपि उग्घुट्ट अनेन—“हा परिव्राजको व्यापायते” इति ।

प्रतिबद्धा स्वाधता अतएव मुन्तरतरा बलया कण्ठानि च भगवन्तीति श्रुतं । मयस्य
पलायमानानां स्त्रीणां गमनवगादिति च श्रुतं ।

अत्र “धेयगति” “पलायमानानां स्त्रीणां गमनवगत” इत्येतेषां पदानामनभिधानेऽपि
न न्यूनपदतादीषु प्रयुक्तं गुण एव वक्तव्यमुद्देशगमत्वात् । तथा च साहित्यदपण—

“उक्तावानन्दमग्रादी व्याम्रानुपपत्ता गुण ।” आर्या जाति ॥१८॥

(त) तत इति । कर शुक्रा चरथा पात्ता रदनीं दलीं घर्तं फुल्लननिनीमिव
विकसितपद्मा सरसीमिव । अवगाहमानेन आभीडयता समामादितो रक्षीत । परिभट्ट
भयेन हस्त्रात् पतिते दण्डकुण्डिकाभाजने दल कम्बलुरुपपादस्य यस्य तम । शीकरै
सुखस्थितजलबिल्लुभि दलयीरन्तर मध्ये ।

“कुण्डरी कमलली” इति विकारश्रुतम् ।

आव ९, (गमनवेषेण शीलोकदिगेव) नूपुरयुगलं चणितेच्छे, मणि
रचितं चन्द्रहाव छिद्रितेच्छे एव क्वत्र क्वत्र वक्ष्यचित्तं बलय पडिया याई
तेच्छे ११२ ।

(त) ताहार पव सेई छुष्टे हत्तीं सुं चवणं दसुद्धावा प्रश्रुटितं
पद्मिनीं श्राय उच्चयिनीं नगरीके आलोडनं कविते थाकिया एकटा
परिव्राजकके धरिन । परिव्राजकेव हस्त हस्ते दण्डं कम्बलु पडिया
गेल, हत्तीं ताहाके जलबिन्दुद्धावा सिद्धं कविया, उभय दसुद्धेव मध्ये

वसन्त । सश्रुमम् । अहो प्रमादो ! अहो प्रमादो ! । (घ)
 कर्ण । अलं सश्रुमेण । सुणादु दाव अज्जआ । तदो
 विच्छिण्णविमण्डुल-सिङ्गना-कलावअं दन्तन्तरपरिगहिटं परि-
 व्वाजअं उव्वहन्तं तं पेक्खिअ, कम्भजरएण मए णहि णहि
 अज्जआए अस्स-पिण्डोवपुट्टेण दासेण वामचलणेण जूदखिलअं
 उग्घुसिअ उग्घुसिअ, तुरिदं आवणादो लोहदण्डं गेण्हिअ,
 आआरिदो सो दुट्ठहत्थी । (द)

(घ) अहो प्रमाद । अहो प्रमाद । ।

(द) अलं सश्रुमेण । श्रुयोन तावदार्था । ततो विच्छिन्न विमण्डुल घङ्गना-
 कलापम्, दन्तान्तर परिगृहीत परित्राजकमुडङ्गनं तं प्रेक्ष्य, कर्णपूरकेण मया, नहि
 नहि, आर्थाया अत्रपिण्डोवपुट्टेन दासेन, वामचरणेन द्रातखिलकम् उद्भुष्य उद्भुष्य,
 त्वरितमापणात् लौहदण्डं गृहीत्वा, आकारितं स दुट्टहत्थी ।

(घ) वसन्त इति । यद्यपि "प्रमादोऽनवधानता" इत्यमरः, तथापि अत्र विपत्तिरिति
 बोद्धव्यम् । उत्तररामचरितेऽपि विपदर्थे प्रमादशब्दो दृश्यते । यथा—

"नेवर्थे । प्रमाद प्रमाद ।" इति ।

(द) कर्ण इति । सश्रुमेण उद्देशजनितत्वाया । विच्छिन्नो द्वेनेन द्विधा विधा
 यत अतएव विमण्डुल इत्यन्तौ विकीर्णं मङ्गलानां कलापं समूहो धेन तम् । त
 इक्षितम् । अत्रपिण्डेन अदन्तन्तरेण उपपुट्टं परिपणितत्वेन । वामचरणेन वाम-
 दिग्गमेन । द्रातखिलकं नवपरित्राजकौभूतं इक्षिता दन्तान्तरधृतं स वाहकम्, उद्भुष्य
 मभेमभेमं' इत्यादिर्थापयित्वा । आपणात् क्रयविक्रयप्रवृत्त्या । आकारितं आकृतं ।
 दुर्मिलं श्रेणिया, आवाहणे लोके घोषणा करिण,—"हाय ! परित्राजकके
 नास्मिन्नेति ।"

(घ) वसन्तमेना । (उद्देशेऽत्र मदिष्टं) दाव दाव । वड विपत्त
 वड दिपत्त ।

वमन्त । तदो तदो ? । (घ)

कर्ण । आहृणिकृणु मरीचं तं जल्पिं विभ्र-मेन-सिहराभं ।

सोऽप्यविश्री मए सो दन्तन्तरमंठिश्री परिव्वाजश्री ॥२०॥

वमन्त । सुद्ध, टे किदं । तदो तदो ? । (न)

(घ) ततन्त ? ।

आहृत्य मरीचं तं हलिन विभ्रमेन सिहराभम् ।

सोऽप्यविश्री मया स दन्तन्तरमंठिश्री परिव्वाजकः ॥२०॥

(न) मुद्, त्वरा कृतम् । ततन्त ? ।

आहृत्यति । विभ्रमेनसिहराभ विभ्रमपर्वतमःइत्युच्यतेविशालम्, मरीचं तं हलिनम्, आहृत्य तिन लोहदन्तेन ताडयित्वा ।

अत्र समाम्यता आर्षा उपमानादौ । मीतिज्ञानि ॥२०॥

(न) वमन्त इति । मुद्, उत्सृष्टम् । "मुद्, दुद्, द्रुद्, द्रुद्" इत्यमरः ।

(घ) कर्णपूर्वक । आर्षा उद्देश्य करिवेन ना, उच्यते । ताहार पव सेई हस्ती शिकण्डलिके छिडिदा ईतस्ततः विद्विष्ट करिया, दशगुणलेव मयो धरिया सेई परिव्वाजकके बहन कविते लागिन देणिया, आनि कर्णपूर्वक,—ना ना, आपनार अन्ने पविपुष्टे कृता, वा' निके याईया, "भय नाई भय नाई" बलिया, सेई द्यूतकव-संवाहकेर प्रति उच्छ्वरे घोषणा करिया करिया, ताडताडि कोन लोकान हईते एकटा लोहाव दण्ड लईया, सेई छुष्टे हस्तीके आह्वान करिनाम ।

(घ) वसस्यसेना । ता'व पव, ता'व पव ? ।

कर्णपूर्वक । विद्व्यापर्वतोर शृङ्गेव मत सेई हस्तीके क्रोधाेर सहित आघात करिया, ताहाव दशधयेव मध्यावर्ती सेई परिव्वाजकके आनि नूत करियाछि ॥२०॥

(न) वसस्यसेना । तूई खुव डाल करियाछिम् । ता'व पव, ता'र पव ? ।

কর্ণ । তদৌ অজ্ঞে । “সাধু রে কঙ্গজরঅ ! সাধু” তি
 এতিঅমেতং ভণন্তো, বিসম-ভর-কন্তা বিঅ ণাৱা একদৌ
 পল্হত্যা সঅলা উজ্জয়ী আসি । তদৌ অজ্ঞে ! একেণ সুসাদ্ধ
 অহরণায়াই পরামসিঅ, উড পেক্তিঅ, দৌহ খোসসিঅ,
 অঅং পাবারঅো মম উৱরি কিঅ্ত্তো । (প)

বসন্ত । কঙ্গজরঅ ! জানীহি দাৱ, কিং এসৌ জাতীকুসুম-
 বাসিদৌ পাৱ রঅৌ ণ ৱেত্তি । (ফ)

(প) তত আর্থ্যে । “সাধু রে কর্ণপূরক । সাধু” ইত্যেতাৱন্যেভ ৰ্ণাভ্যনী
 বিষমভাৱাক্রান্তা ইৱ নী, একত পথ্যন্যে সকলা উজ্জয়িনী ৰ্ণাভীত্ । তত আর্থ্যে !
 একেণ সূন্যানি আভরণস্থানানি পরামশ্চ জই প্রেত্য, দীর্ঘনিশ্চয়, অয় পাবারক
 মমৌপরি উত্থিত ।

(ফ) কর্ণপূরক । জানীহি তাৱত্ কিমেৱ জাতীকুসুমবাসিত পাবারকৌ নৱেতি ।

(প) কর্ণ ইতি । বিষমভরণে গুরুতরভরণে আক্রান্তা, নীস্তরংগিৱি । একত
 একস্যা দিশি, পথ্যন্যে অৱনতীভূতা বহুতরলৌকাগমনাদিতি ৰ্ণাভ । একেণ ক্রীণচিঅনেন,
 আভরণানা কটকাৱলদ্বাৱাণ্যে সূন্যানি মণিৰ্ণাভ্যাদীনি পরামশ্চ তদভরণম স নৱেতি
 জ্ঞানার্থে স সূশ্চ । দারিদ্র্যশাৱুপযুক্তপারিতোপিকদানাশকৃতযা ইন্দ্র প্রতি নিৱেদ-
 জ্ঞাপনায় উৰ্দ্ধদশনম্, মদু উন চ নিশ্চাস । পাবারক উচ্যেয়ৱম্ ।

(ফ) বসন্ত ইতি । অৱদমপাবারকস্যেৱ জাতিকুসুমবাসিততয়া জ্ঞাতপূৰ্ণত্বাৎ
 তেমেৱায় দম ইতি সম্ভাৱয়ন্তী পৃচ্ছতি জানীহীতি ।

(প) কর্ণপূরক । আর্থ্যে । তা'ব পৱ—‘সাধু, কর্ণপূরক । সাধু’
 এই এক কথামাত্র বলিতে বলিতে, অত্যন্ত-ভারাজাণ্ডা নৌকাব নত,
 সমস্ত উজ্জয়িনী এক দিকে নত হইয়া পড়িল । আর্থ্যে । তা'ব পৱ,
 একটী লোক, ইত্যাদিৰ্ণ কবিয়া, গাজেব অলকাবস্থানগুলিকে শূন্য জানিয়া,
 উর্দ্ধদিকে দৃষ্টি করিয়া, দীর্ঘনিশ্বাস পরিভাগ কবিয়া, এই চান্দবখানি
 আমার উপরে নিঃশেপ করিলেন ।

कर्ण ! अज्जए ! मद्दग्न्धेण सुद्धु, तं गग्न्धं ण जाणामि । (व)

वमन्त । णामं पि दाव पेक्ख । (भ)

कर्ण । इदं णाम, अज्जआ एव्व वाएट्टु । इति प्रावारक-
मुपनयति । (न)

वमन्त । अज्जचारुदत्तस्स । इति वाचयित्वा सम्युहं गन्धोत्सा प्रात-
नोति । (प)

(व) आर्थे । मद्दग्न्धेण सुद्धु, तं गग्न्धं न जानामि ।

(भ) नामापि तावत् प्रेक्षन् ।

(न) इदं नाम, आर्थे व वाचयतु ।

(प) आर्थचारुदत्तस्य ।

(व) कर्णेति । मद्दस्य इन्द्रियो दानप्रलस्य गन्धेन नामिकावाप्तदग्न्धाभिभूतत्वेन,
सुद्धु सम्यक्, तं जतीकुमुमसम्बन्धीयम् ।

(भ) वमन्त इति । नाम निवृत्तमस्ति न वेति प्रेक्षन्नेत्यर्थः ।

(न) कर्ण इति । एतत् कर्णपूर्वकस्य अक्षरपरिचयो नास्तीदिति प्रतीयते ।

(प) वमन्त इति । “अस्ती प्रज्ञाद” इत्यादि एतदन्ते विधानं नाम सुखसम्बन्धम् ।

(क) वसन्तसेना । कर्णपूर्वक । देव देवि, এই চানবখানি জাতী-
পুষ্পে বাসিত কি না ।

(ख) कर्णपूर्वक । आर्थो । हृत्वीव मदगन्धे, से गन्धं तानं मत्तं बुद्धि-
तेहि ना ।

(ङ) वसन्तसेना । नाम आहे किना देख ।

(च) कर्णपूर्वक । এই নাম আছে, আপনি পড়ুন । (এই বলিয়া
চানবখানি দিল ।)

[ख] वसन्तसेना । ‘आर्थं चारुदत्तेर’ । (एहेरूपं नामं पठित्वा,
सम्पूर्णभावे ग्रहणं करिष्या, गात्रे आवरणं करिष्ये ।)

বেটী । কঙ্গুজরত্ম । সৌহৃদ অজ্ঞান্নাএ পাবারত্মী । (২)

কর্ণ । আ, সৌহৃদ অজ্ঞান্নাএ পাবারত্মী । (ল)

বসন্ত । কঙ্গুজরত্ম । ইদং দে পারিতৌসিত্ম । ইত্যামরণ
প্রযচ্ছতি । (গ)

কর্ণ । জিহবা স্খীলা প্রথম ব । স'পদং সুহু, সৌহৃদ অজ্ঞ-
ান্নাএ পাবারত্মী । (শ)

বসন্ত । কঙ্গুজরত্ম । এদাএ বিনাএ কহি' অজ্ঞচান-
দত্তৌ ? । (ঘ)

(২) কর্ণপূরক । শীভতে আত্মায়া প্রাবারক ।

(ল) আ, শীভতে আত্মায়া প্রাবারক ।

[ব] কর্ণপূরক । ইদং দে পারিতৌসিত্ম ।

[শ] সাম্রত সুহু, শীভতে আত্মায়া প্রাবারক ।

“সুহুত্বং স্বকৃতি যৌত্বেন্নিধানমিতি স্মৃতম্ ।” ইতি সাহিত্যদর্শনশাস্ত্রম্ ।

[২] বেটী ইতি । আত্মায়া এব শীভতে ইত্যর্থ । সুবাসনাময়মসৌ দীপনামিতি
भाव ।

[ল] কর্ণ ইতি । আনিন্দ্রীকারার্থমত্থম্ । অতৌহুত্মপি দাবুনিচ্ছামীতি भाव ।

[শ] কর্ণ ইতি । সুহু, সন্ধ্যক্, আভরণদানপূর্বকবচনেন স্বল্পজলনাদিত্যায়, ।

[ব] মদনিকা । বর্ণপূরক । চাদবগানি আত্মার বেশ শোভা
পাইতেছে ।

[ল] কর্ণপূরক । ক্রিক্, চাদবগানি আত্মার বেশ শোভা পাইতেছে ।

[ব] বসন্তসেনা । কর্ণপূরক । এই ভোব পারিতৌসিত্ম । (ইহা
বলিয়া অলঙ্কার দান করিল ।)

[শ] কর্ণপূরক । (মস্তকে ধারণপূর্বক প্রণাম করিয়া) চাদবগানি
আত্মার এখন বেশ শোভা পাইতেছে ।

कर्ण । एतेण जीव मग्गेण पवुत्तो गन्तुं गेहं । (स)
वमन्त । हञ्जे ! उवरिट्ठणं अनिन्दय्यं आरुहिअ अज्ज-
चारुत्तं पेक्खे छ । (ह)

इति निष्क्रान्त सर्वे ।

इति द्यूतकरसंवाहको नाम द्वितीयोऽङ्कः । (ज)

(घ) कर्णपूरक । एतस्यां विलाया कथिप्रार्थ्यचारुदत्त १ ।

(स) एतेनैव मार्गेण प्रवृत्तो गन्तुं गेहम् ।

(ह) हञ्जे । उपरितनमनिन्दकमारुह्य आरुह्यचारुदत्तं प्रेषामहे ।

(म) कर्ण इति । एतेनैव भवत्या भवनसन्निहितेनैव ।

(घ) वमन्त इति । हञ्जे इति धिटीसन्धीधनम् । अनिन्दकं द्वारपार्थिव्यम् ।

अथ प्रकृतानुगमकाव्यदर्शनारम्भान् करणं नाम सुखसम्भारम् । तथा च—“करणं पुन । प्रकृतार्थसमारम्भ—” इति साहित्यदर्पणे ।

(ज) इतीति । अथिप्रहं द्यूतकारिणं महाहकस्यैव चरितस्य प्रधानत्वान् “द्यूतकरसंवाहक” इति नामेति बोध्यम् ।

इति महाभारतपात्र्याय श्रीहरिदामसिद्धान्तवागीशमहाचार्यविरचितायाम् सृष्टकटिके

टीकायां वसन्तसुषमासमाख्यायां द्वितीयोऽङ्कविवरणे समाप्तम् ॥०॥

[घ] वससुसेना । कर्णपूरक । এই সময়ে আখ্য চারুদত্ত কোথায় ? ।

[স] কৰ্ণপূৰক । এই পথেই বাঠী ঘাইতে আরম্ভ করিয়াছেন ।

[ह] वससुसेना । গুলো মদনিকা । আয়, উপরেব ঘাবপার্থস্থ

“গৃহে আরোহণ করিয়া, আখ্য চারুদত্তকে দেখি ।

(ইহার পর সকলে চলিয়া গেল ।)

(ক্ষ) द्यूतकरसंवाहक नामे द्वितीय अङ्क समाप्त ॥०॥

तृतीयोऽङ्कः ।

—:०:—

तत प्रविशति चेट । (क)

चेटः । शुजणे क्वु भिच्चारणकम्पके
शामिए णिच्चणके वि शोह्दे ।
पिग्गणे उण दव्वगव्विदे
दुक्कले क्वु पलिणामदालुणे ॥१॥

सुजन खलु भवानुकम्पक स्वामी निर्धनकोऽपि शोभते ।

पियुन पुनर्द्रव्यविविती दुष्कर खलु परिणामदारुण ॥१॥

(क) तत इति । चेटयारुदत्तस्य भृत्यो वर्धमानकनामा ।

सुजन इति । सुजन खलताप्रमत्तिदीघराहित्येन प्रशस्तहृदय अतएव भवानु-
कम्पको भवान् प्रति दयाकारक, स्वामी प्रभु, निर्धनकोऽपि सन् शोभते खलु प्रियत्वान्
सर्वेष्व एव रीचते । पुन किन्तु, पियुन खल, द्रव्येष धनेन गर्वितस्य स्वामी, परिणामे
कार्यशेषे दारुणो वेतनादानेन दीघप्रवर्धनादिना च भयङ्कर, अतएव दु खेन कियते
सेवित इति दुष्कर कष्टेन सेवनीय इत्यर्थ । अस्माक स्वामी चारुदत्त सुजनवादि-
गुणवानिति नितरामेव शोभत इति भाव ।

अतएवात अमस्तुतान् स्वामिसामान्यान् मनसा प्रस्तुतस्य स्वामिविशेषस्य चारुदत्तस्य
प्रतीतेरमस्तुतप्रशालङ्कार, तथा सुजनदुर्जनयोर्वि रूपयो मघटनया विषमालङ्कारस्य,
अनयोरेकद्विभावेन सद्वर ।

वैशालीय च्छन्द ॥१॥

[क] तदनम्वर चारुदत्तेर हृत्तेय प्रवेश ।

अवि च । अश्व-पलक-बलहे ण शक्कि वालिदुं
 अश्व-कलत्त-पगत्ते (१) ण शक्कि वालिदुं ।
 जूद-पगत्त-मणुग्गे ण शक्कि वालिदुं
 जे वि शहाविअदीग्गे ण शक्कि वालिदुं ॥

अपि च । अस्य लम्पट कर्त्तव्यं न शक्यो वारयितु
 अन्य कलत्र प्रसक्तौ न शक्यो वारयितुम् ।
 दूत प्रसक्तौ मनुष्यो न शक्यो वारयितु
 योऽपि स्वाभाविकदोषो न शक्यो वारयितुम् ॥२॥

इत प्रभृति चतुर्दांडसमाप्तिपर्यन्त प्रतिमुखसन्धि । तथा च चारुदत्तेन सह
 समागमरूपफललाभाय तद्दृष्टे वसन्तसेनाया अतित्वरया गमनप्रवृत्ति प्रथमो नाम
 द्वितीयावस्था । यथा साहित्यदर्पणे—

“प्रयवन्तु फलावाहो व्यापारोऽतित्वरान्वित ।”

एव चारुदत्त प्रति वसन्तसेनाया अनुगत एव परस्परसमागमरूपफलस्य प्रधानी
 चतु , स तु मुखसम्भारुत्पन्न, इह पुल्यारुदत्तदृष्टदलङ्कारापहरणप्रधानमुपलभ्य वसन्त-
 सेनाया मोहप्राप्तादिना सर्वैरेव किञ्चिन्नल्य इति । यथा तत्रैव—

“फलप्रधानीपायस्य मुखसन्धिनिर्वंशिन ।

लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदी यत्र प्रतिमुखश्च तत ॥”

अथ च विनासादीनि त्रयीदशाङ्गानि यथास्थान निवृत्त लक्षणानि वक्ष्याम ।

छूता । सञ्जन एवं छूतोव प्रति दयालु प्रेक्षु, निर्वर्न हईलेओ
 डाल । किन्तु खलसत्ताव, धनगर्बित एवं पविणेशे भयङ्कव प्रेक्षुव सेवा
 कवा छूकर ॥१॥

आरण, शञ्जलोडी वृषके वारण कविते पावा वाय ना, पवस्थीते
 आसक्त लोकके वारण कविते पावा वाय ना, दूते आसक्त माह्वके

(१) अश्व पगत्त कलत्ते ।

कावि वेला अज्जचारुदत्तश्च गन्धर्व्वं शुण्ठिदुं गदश्च ।
अदिक्कमदि, अदलअणी, अज्ज वि ण आअच्छदि । ता जाव
वाहिल-दुअल-शालाए गदुअ शुविश्शं । इति तथा करोति । (ख)

(ख) कापि वेला आर्यचारुदत्तस्य गन्धर्व्वं शीतु गतस्य । अतिक्रामति अङ्गरजनी
अथापि नागच्छति । तदथावत् वृद्धिदंशालाया गत्वा स्वपूस्थामि ।

शब्देति । शय्यानां ध्याद्यादीनां सम्यग्भीजनलीभो वलीवर्द्धौ इषम, वारयितु न
शक्यं, वारितोऽपि अवसर प्राप्यैव तत् भक्षयितुं प्रवर्त्तत इति भावः । अन्धजलत्र
प्रसक्त परदारसक्तो जन, वारयितुं न शक्यं, पत्यादिना कदाचिद्वारितोऽपि सुविधा
प्राप्यैव पुनः प्रवर्त्तत इत्याशयः । दूतप्रसक्तमनुष्योऽपि वारयितुं न शक्यं, पितादिना
वारितोऽपि तदसन्निधाने सन्त्येव पुनः प्रवर्त्तत इत्यभिप्रायः । तथा योऽपि स्वाभाविकदोष,
सोऽपि वारयितुं न शक्यं, स्वाभाविकत्वादिवेति भावः । सर्वदा भूरिदानमेव चारुदत्तस्य
स्वाभाविकी दोष, स पुनर्वन्धुभिर्वारितोऽपि न गत, अतएवेयं दारिद्र्यादुद्देशेति
समुदायामयः ।

अतएवावापि अमनुतात् स्वाभाविकदोषसामान्यात् मनसा प्रमत्तस्य भूरिदानस्य
चारुदत्त स्वाभाविकदोषरूपविशेषस्य प्रतीतरप्रमत्तप्रसक्तानङ्गरः । अथापि नीचस्य वक्तु
प्रथेकोच्चारण एव उत्त्रवनात्मककृत्योपयोगितारक्षणाद्यै "ए गच्छि वान्दिदु" इत्यस्य
प्रतिपादनभिधानमिति न अनवोक्तत्वदोष इति दिक् ।

"गच्छो जाति" इति पृथ्वीधर ॥१४

(ख) कापीति । कापि दीर्घा, वेला काम । गन्धर्वाणामिदमिति गन्धर्व्वे गन्धम् ।
अतीवति शिष्यः स्वपूस्थामि शयिष्ये ।

वारण करिसे पारा दाय ना एदं वेत्ति आडाविक दोष, ताहा वारण
करिसे पारा दाय ना ॥२१

[२] भौरिकाल यतीत इहेन, आशा चारुदत्त पान प्रनिते मिहाहेन .
अङ्गराए अतीत इह, तथापि आशितः उहेन ना । अतन्नां दक्षिणादेव
पुत्र दाहेन अहन करि । (एहे दनिदा ताहाई करिन)

তত প্রকিৰ্ণতি চারুদম্বো বিদ্রুপকথ ।

চারু । অহী অহী । মাধু মাধু, বৈমলীন গীতম্ । বীণা
হি নাম অসমুদ্রোত্থিতং রতম্ । কুতঃ—(গ)

উৎকণ্ঠিতস্য হৃদয়ানুগুণা বয়স্যা
সঙ্কেতকে চিরয়তি প্রবরো বিনোদঃ ।
সংস্থাপনা প্রিয়তমা বিরচাতুরাণাং
রক্তস্য রাগপরিবৃদ্ধিকরঃ প্রমোদঃ ॥৩॥

(গ) চারু ইতি । অহী ইত্যর্থঃ । তস্য প্রাতিশয্যে দিকৃষ্টি । বৈমলীন
তদাখ্যে ন গায়কেন । রব রবস্বরূপা ।

অথ পরবাক্যে অধিকারুত্ববৈশিষ্ট্যরূপকমল্লভার ।

উৎকণ্ঠিতস্য ইতি । অথ বীণ্যতি গদ্যস্যমুহুর্গুপদমনুপজ্যতে । তথা চ বীণা,
উৎকণ্ঠিতস্য জনস্য, হৃদয়ানুগুণা মনোজনুক্রমা, বয়স্যা বয়স্যাস্বরূপা, তদেব মানবনা
কারিত্বাদিতি ভাব । সঙ্কেতকে রমণায় সঙ্কেতকারিণি জনে, চিরয়তি বিলম্ব
কুৰ্বতি সতি, প্রবরো মহান, বিনোদ শালিসদৃশায় ইত্যর্থঃ । বিরচাতুরাণা জননাং
মস্ত্যে, সমস্থাপনা মনস মিতিকারিণী ধৈর্যবিধায়িনী, প্রিয়তমা ততস্বরূপা । তথা
রক্তস্য কল্পিত্ প্রতি অনুরক্তস্য জনস্য, রাগস্য তদনুরাগস্য পরিবৃদ্ধিকর, প্রমোদ প্রমোদ-
হনুভূতা । সুতরা বীণা স্বরূপে বৈতি ভাব ।

অথ একস্যা বীণায়া বয়স্যালীন প্রিয়তমালীন চ সঙ্কেতনাডুর্ন স্মারুত্বাৎ ,
অথ তু “গান্ধীর্যেণ সমুদ্রোত্থিতং” ইত্যাদিবত রূপকালঙ্কারযোগ , কার্যভূতধীর্বিনোদ

তাশ্চাব পব চারুদম্ব ও বিদ্রুপকের প্রবেশ ।

[গ] চারুদম্ব । আশ্চর্য্য আশ্চর্য্য । রেভিল খুব ভাল গাহিয়া-
ছেন । আব আমি মনে কবি—বীণা জিনিষটা অসমুদ্রোত্থিত বহু ।
কাবণ—

বীণাটা, উৎকণ্ঠিত লোকেব মনের অল্পবুল গথীস্বরূপ, নরকতকাবী

বিদূ । ভো ! এহি, গিহং গচ্ছেহ্ম । (ঘ)

চারু । অহৌ ! সুধু, ভাব-বেমিলেন গীতম্ । (ঙ)

বিদূ । মম দাব দুবেহিঁ জ্বে হচ্ছ' জাঅদি, ইতিআএ সঙ্কদং পঠন্তীএ মণুস্মেণ অ কাঅলী গাঅন্তেণ । ইতিআ দাব সঙ্কদং পঠন্তী, দিস্স-ণ্ণব-ণস্সা বিঅ গিট্ঠী, অহিঅ' সুসুআঅদি । মণুস্সৌবি কাঅলীঁ গাঅন্তৌ সুক্ক-সুমণৌ-দাম-বেট্ঠিদৌ বুদ্ধপুৰৌ-হিদৌ বিঅ মন্তং জবন্তৌ, দিড়' মে ণ রৌঅদি । (চ)

(ঘ) ভো ! এহি, গিহং গচ্ছাম ।

(চ) মম তাবত্ হাম্যামেব ছাস্য জায়তে, স্ত্রিয়া সঙ্কত পঠন্ত্যা, মনুয্যেণ চ কাকলী গায়তা । স্ত্রী তাবত্ সংকৃত পঠন্তী, দত্ত নব নাস্যা ইব য়টি, অধিক সুধু যতে, মনুয্যোঃপি কাকলী গায়ন্ত্ যথ সুমনৌ দাম বেট্ঠিতৌ বুদ্ধপুরৌহিত ইব মন্ত জপন্ত্, ইড মে ন রৌ অতি ।

প্রমোদযৌ কারণভূতযা বীণযা সচ্ছ অমেদিনাভিধানাত্ উতুর্নামালঙ্কারয অনযৌর্নিযৌ-নিরপেচতযা সচ্ছটি ।

বসন্ততিলকা ভঙ্গম্ ॥২॥

(ঙ) চারু ইতি । ভাবৌ বদ্যায়ামী বেমিলয়েতি তেন । "ভাবৌ বিদ্বান্" ইত্যমৎ ।

(চ) বিদূ ইতি । হাম্যামিত্যাচ্ছ স্ত্রিয়া ইতি । মনুয্যেণ, পুরুষেণ, কাকলী সঙ্গমপুথ্বনিম্, গায়তা গানত্বেন আবিধ্বুব্বতা । মন্বৌহুগম্ভাবে কৌ দাঁষ, যেন তব ছাস্য জায়ত ইত্যচ্ছ স্ত্রীতি । দত্তা নবা মূলনা নাস্যা নানিকারজ্জুয়ংস্যা

লোকের দিনশ করিতে লাগিলে, চিত্ত-বিনোদনের প্রধান উপায়, বির-হার্ভঙ্গিণের ঐক্যকারিণী প্রিয়তমাস্বরূপ এবং অশ্রুতরক্ত লোকের অশ্রুবাগ-বুদ্ধিকারক আমোদের হেতু ॥৩॥

[ঘ] বিদূষক । সখে । "আহ্ন, বাড়ী যাটে ।

[ঙ] চারুসুত । "আশ্রয়" । বিদ্বান্ বেভিন বেন্, গাহিয়াছেন ।

चारु । वयस्य ! सुष्ठु खल्वद्य गीतं भाव-रिभिलेन । न
च भवान् परितुष्टः ? । (छ)

रक्तञ्च नाम मधुरञ्च समं स्फुटञ्च
भावान्वितञ्च ललितञ्च मनोहरञ्च ।
किंवा प्रशस्तवचनैर्बहुभिर्मदुक्तैः
श्रन्तर्हिता यटि भवेद्वनितेति मन्ये ॥४॥

सा तादृशी, श्टिरेकवारप्रयुता गीरिव । सुम्यते "सु सु" इत्वं शब्दं करोति,
कण्डूदित्वात् यञ् । इदमन्वाभाविकमित्यती भे ह्यस्य जायत इति भावः । शुष्काणां
सुमनसां पुष्पाणां दासा मालया वेष्टितः परिब्रजशीव । पुष्पाणां शुष्कतया तद्वेष्टितस्य
श्वरुचिकरत्वम् ; तथा वाईक्येन पतितदन्ततया विकृतस्वरत्वम्, एवञ्च तादृशपुरोहितस्य
तथाविधस्वरेण मन्त्रजेन विकृतत्वद्यथा ह्यस्य जायते, तथा पुरुषस्यापि स्त्रीयोग्य-
काकलीगानेन विकृतत्वादेव ह्यस्य जायत इति भावः ।

(छ) चारु इति । परितुष्ट इति काकुः, न परितुष्ट किमित्यर्थः ।

रक्तञ्चेति । रक्तञ्च स्वयवथे लीकानामनुरागजनकञ्च, मधुरं सुगन्धञ्च, समं
पूर्वापरयोरुपयुक्तस्वरञ्च, स्फुटं स्पष्टाशरञ्च, भावान्वितं सुन्दरभावयुक्तञ्च, ललितं कीमलञ्च,
मनोहरं हृदयाकर्षकञ्च, गीतमिति गद्यस्येन सम्वध्यते । नाम इति स्त्रीकरीमौत्यर्थः ।

[८] विदूषकः । आमार किञ्च ह्ये कावणेई हाञ्ज जन्ने—(एक)
श्रीलोक संस्कृत पाठ कवे, (द्वितीय) पुरुष सृञ्जश्ववे गान करे ।
नासिकाते बञ्ज नूतन घोञ्जित हईने धेरुव मत, श्रीलोक संस्कृत पाठ
कविबाव काने अत्तञ्ज 'सृ सृ' कवे । आव श्रुञ्ज पञ्चमानो वेष्टित मञ्ज-
जपकावी बुञ्ज पुवोश्चितेव छाञ्ज सृञ्जश्ववे गानकावी पुरुष, आमार वेष्ठी
डान लागे ना ।

[९] चारुवत् । वयस्य ! विद्वान् वेडिन आज डानई गाहिया-
हेन । डूमि मञ्जष्टे हञ् नई कि ? ।

अपि च । तं तस्य स्वरसंक्रमं मृदुगिरः श्लिष्टञ्च तन्त्रीस्वनं
वर्णानामपि मूर्च्छान्तरगतं तारं विरामे मृदुम् ।
हेलामंयमितं पुनश्च ललितं रागद्विरुच्चारितं
यत्सत्यं विरतेऽपि गीतसमये गच्छामि मृदुन्निव ॥५॥

वा अथवा, मृदुक्तैः बहुभिः प्रशस्तवचनैः प्रशंसावाक्यैः किं फलम् ? अपि तु, न
किञ्चिदित्यर्थः । यदौति वितर्कं । तथा च वनिता काचित् स्त्री, अनाहता रंभिल-
रूपपुरुषवर्गेण प्रच्छन्ना भवेदिति, यदि वितर्कं, मन्वे सम्भावयामि ; कथमन्यथा स्त्रीवर्देवं
पुरुषस्य गाननैपुण्यमिति भावः ।

अथ गानोत्कर्षं प्रति रक्तत्वादिवृत्तरकारणोपन्यासान् समुद्धयोऽलङ्कार, "मन्वे"
इति मृच्छप्रयोगान् वाच्या भावाभिमानिनी आप्युत्प्रेषा च, अनयोरङ्गाभिभावेन मृदुर' ।

"नाम प्रकाशयस्यैवाप्यक्रीडाभ्यापमसेषु च" इति विश्वः । "यदि गद्गावितर्कयोः"
इति मेदिनी । मृच्छकटिकम् ॥५॥

तमिति । गीतसमये विरतेऽपि गानकामि अतीतिऽपि, वर्णानां गानाधराणां या
मूर्च्छना स्वरान्नामारोहावरोहमन्तरगतं तन्मध्यवर्तिनम्, तारं विशालीभूतम्, अपि
तथा, विरामे अचष्टाने मृदु च्छद्रम्, हेलया अवनिलया संयमितमवकृतम्, पुनश्च ललितं
कीमलं कीमलभावेन पुनश्च आविष्कृतम्, रागे वसन्तादिरागप्रकाशसमये विरुच्चारितं
वारहवेनाविष्कृतम्, तस्य रंभिलस्य, तं श्रुतपूर्वम्, स्वराणां निपादादीनां संक्रमं
परम्पराम्, मृदुगिरं कीमलवाक्यानि, श्लिष्टं गीतेन मृदु मुसलघ्नम्, तन्त्रीस्वनं वीणा-
तन्त्रीणां निनादश्च, मृच्छद्विव गच्छामि इति यत्सत्यं यद्यार्थम् अतएव सर्वथा मृदु, गीतं
नेनेति भावः ।

अत्रापि गानोत्कर्षं प्रति तारत्वादिवृत्तरकारणोपन्यासान् समुद्धय, वाच्या भावाभि-

सेष्टे गानं अष्टरागजनक, मधुरं, पूर्णापरं समानं, स्रम्पटे, भावमूढं,
बोमल एव चिन्ताकर्षकं । आमारं बहुरं प्रशंसावाक्यं बलात् प्रयोञ्जनं
किं ? आमि उर्कं करिष्यां मनं करिष्ये, कोन श्रीलोकं प्रेडिसरूपे
प्रोद्धयं वादिष्यं-ये पात्रं करिष्याहे १७१

বিদু। ভী বয়স্ । আঘণন্তর-রচ্ছা-বিভাএসু সুহঁ
কুকুগাবি সুফ্ । তা গহঁ গচ্ছ্ । অসীবেশীঃ । বয়স্ !
পেব পেব ; এমো বি অম্বাচারম্বা বিম্ব অবঘামং দেন্তী, অন্ত-
রিক্ত-পামাটদৌ শ্রোটরদি ভগ্বং চন্দৌ । (জ)

(গ) ভী বয়স্ । আঘণন্তর-রচ্ছা-বিভাগে সুহঁ কুকুগাবি সুফ্ । তা-
গহঁ গচ্ছ্ । বয়স্ । প্রেথম প্রেথম, এধৌপি অম্বকারম্বা অবকাশং দদন্ত
অন্বিঘনামাদান্ত অবতগতি ভগবান্ চন্দ্রঃ ।

মাদিনী ক্রিধীত্মে আ ঘ, অনধীঃ শ্রাষ্টিভাভিন মচ্ছ্রঃ । তথা একবচনাল্পদমসুদায়-
মর্থ্যে "শব্দগির" ইতি শব্দবচনমধীগান্ মদ্রমকমতা-দীপ, ম গু "শব্দগির"মিতি পাঠনৈক
মমাধেয় ।

মূচ্ছ্ নামাচ মন্ত্রীতদামীদরৈ—

"কমাল্ স্বগালা মমালামাগীত্য়াদাগীত্য়ম্ ।

তা মূচ্ছ্ শুব্ধল যামম্যা এতা, মন মন ঘ ॥"

মূচ্ছ্ শুব্ধলিত ৪ম ॥১॥

(গ) বিদু ইতি । আঘণন্তর ইত্যম্বকারে যা যচ্ছা তচ্ছা বিভাগে অম্বাচারম্বা
কুকুগাবি সুফ্ সুফ্ সুফ্ । লিঙ্গিতা, মৃতগী বাবিরধিকা মচ্ছ্রতিমি ভাব । অবকাশ
মমাম্মাভ্যাসম্ । অন্বিঘনামাক্রমের প্রাচ্যে নিবহঁ মামাম্মাভ্যাসিতাদাশিকা তচ্ছ্রাণ্ ।

স্মারণ, গানের সময় অর্ন্তীত হইলেও, গানার্থবেব মূচ্ছ্ নামে মন্থে
উচ্চ, অবস্থানে কোমল, অবলীলাক্রমে অবরুদ্ধ, বাগেব সময় ছুইবাব
উচ্চারিত স্ববলহর্বা, কোমল বাক্য এবং সুসংলগ্ন বীণাতন্ত্রী শব্দ—এই
সকল বেন আমি শুনিতে শুনিতে যাইতেছি ॥১॥

(জ) বিদুব্ । বয়স্ । হাটের ভিতরে রাস্তাব একদিকে কুকু-
গুলিও স্তম্বে নিত্রী যাইতেছে । অতএব আমরা বাজী যাই । মধ্যে ।
দেখ দেখ—ভগবান্ এই চন্দ্রও, অক্ষরকারকে যেন বিদ্বৃত হইবাব স্থান
দিয়া, আকাশস্থ হইতে অবতীর্ণ হইতেছেন ।

चारु । सम्यगाह भवान् ।

असौ हि दक्षा तिमिरावकाशमस्तं ब्रजत्युन्नतकोटिरिन्दुः ।

जलावगाढस्य वनहिपस्य तीक्ष्णं विषाणाग्रमिवावशिष्टम् ॥६॥

विदू । भो ! एतं अम्हाणं गेहं । वड्डमाणअ ! वड्ड-

माणअ ! उग्घाटेहि दुआरअं । (भ)

चेटः । अज्जमित्तेआह शल-शञ्जोए शुणीअदि । आगदे

अज्जचालुदत्ते । ता जाव दुआलअं शे उग्घाटेमि । तथा क्त्वा ।

अज्ज । वन्दामि, मित्तेअ । तुमंपि वन्दामि । एत्थ वित्थिस्से

आशुणि णिशोदन्तु अज्जा ।

(भ) भो ! इदमथाक एहम् । वर्डमानक ! वर्डमानक ! उद्घाटय द्वारकम् ।

(ज) आर्यमेवै यद्य स्वरसयोगं श्रूयते । आगत आर्यचारुदत्त, तदद्यात् द्वारमस्य

अथ उत्तमं घानिरङ्गकेवलरूपकयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गर ।

असाविति । हि यस्मात्, उन्नता कीटिरण्देशो यस्य स, अतएव अत्रि अवगाढस्य मध्यस्य, वनहिपस्य वनहन्तिन, अवशिष्टं जलनप्रादपशिष्टम्, तीक्ष्णं सूक्ष्मं, विषाणाग्रमिव दन्ताग्रभाग इव, असौ दृश्यमान, इन्दुश्चन्द्र, तिमिरावकाशम् अन्धकारस्य प्रसरणस्थानम्, दक्षा, अस्त ब्रजति ।

अथ यौती उपमानद्वार । उपजातिर्दक्षम् ॥६॥

(अ) चेट इति । स्वरसयोग कच्छधनिष्ठस्य, श्रूयते कर्णं अनुभूयते । आसने आसनव्ययम्, निधीदतम् उपविशतम् ।

चारुदत्त । तूमि ठिक् वनिवाह ।

कारण, जनमग्रं वज्रं इतीव मन्नावशिष्टे तीक्ष्णदन्त्याग्रं ग्राह्य, उन्नताग्रं उ चन्द्र, अक्षकारके विद्वृत इहैवारं स्थानं निधा, अथ यद्वैतेतेह्येन ॥७॥

(अ) विद्वक । वज्रश्च । एहै आमादेव वड्डी । वर्डमान । वर्डमान । द्वार उद्घाटनं कर ।

এমী মাধ্যম প্রবিষ্ট উপবিষ্ট ।

বিদু । বহুমাণম্ । রক্ষণিম্ মহাবিহি পাদাৎ ধৌদ্দু' । (৫)

চারু । শাকুস্বম্ । অলং সুমজনং প্রবোধয়িতুম্ । (৬)

চৈটঃ । অজ্জমিত্তেম্ ! অহং পাণিম্ গৈণ্হে, তুমং পাদাৎ

ধৌবেহি । (৭)

চদঘাটযামি । আর্ঘ্য । বন্দে, আর্ঘ্যমৈবেয় । তামপি বন্দে । অথ বিদীর্ণে
আসনে নিযৌদতমাথৌ' ।

(৫) বহুমানক । বদনিকা শব্দাদয় পাদৌ ধাবিতুম্ ।

(৬) আর্ঘ্যমৈবেয় । অহং পানৌ রক্ষামি, ত্ব পাদৌ ধাব ।

(৫) বিদু ইতি । শব্দাদয় আদয় । ধাবিতু প্রোধয়িতু প্রচালয়িতুমিত্যর্থ ।

(৬) চারু ইতি । সুমজন নিদ্রিতলীকম্, প্রবোধয়িতু জগরয়িতু চৈটয়া অল
মিত্যর্থ । তস্যা অশান্তিসম্বন্ধাৎ তন্নিবেধার্থেতি ভাব । এতেন চারুদশস্য সুবিন্বেচকত্ব
অন্যত ।

(৭) চৈট ইতি । পানৌ পানৌযপায়ম্ । ধাব কর্ণধরণ প্রচালয় ।

(এ) ভূতা । আর্ঘ্যমৈত্রেয়েব দ্বব শুনিতেছি, সূতবাং আর্ঘ্য
চারুদত্ত আশিগাছেন, অতএব উহাব জন্তু দ্বাব উপবাস্টন কবি ।
(তাহা কবিতা) আর্ঘ্য । প্রণাম, মৈত্রেয় । আপনাকেও প্রণাম ।
এই আসন দুইপানি বিস্তৃত আছে, ইহাতে আপনাবা উপবেশন
ককন ।

চারুদত্ত ও বিদুষক অভিনয় অল্পসাবে প্রবেশ কবিতা উপবেশন
করিলেন ।

(৫) বিদুষক । বর্ধমান । পা পোয়াইবাব জন্তু বদনিকাকে ডাক ।

(৬) চারুদত্ত । (দয়াব সহিত) নিদ্রিত লোককে জাগাইবাব
প্রয়োজন নাই ।

বিদু । সক্রোধম্ । ভো বয়স্য । এসৌ দাণিঁ দাসীএ পুতৌ
 ভবিত্ত পাণিত্তং 'গেণুহেদি, ম' উণ বহুহণং পাদাদ্' ধোবা-
 বেদি । (ঙ)

চারু । বয়স্য ! মৈত্রৈয় ! ত্বমুদকং 'গৃহাণ, বর্ধ-
 মানক: পাদৌ প্রচালয়তু । (ণ)

চেট: । অজ্জমিস্তেঅ ! দেহি উদঅ' । (ত)

(ঙ) ভো বয়স্য । এষ ইদানীং দাস্যা পুত্রৌ মৃত্বা পানীয় ম্ভজ্জতি মা পুন
 ভ্রাংগণ পাদৌ ধাবয়তি ।

(ত) আর্থমৈত্রৈয় । দেহি উদকম্ ।

(ঙ) বিদু ইতি । সামিতি প্রয়োগ্য কৰ্ত্ত্ব, কৰ্ম্মতা প্রাপ্তম্, ধাবয়তীত্যস্য হেত্বিন-
 ন্ত্বাত্ম । তথা চ পাদপ্রচালনস্বাপাদে উদকধারণাপেক্ষয়া হস্তেন পাদঘর্ষণস্য নিরুপ-
 কার্যতয়া তস্যৈব মূল্যকৰ্ম্মব্যত্মমুখিতম্, কিন্তুত তদ্বিপরীতমভিধায় সাময়নপমানিত-
 ষানিতি ভাব ।

(ণ) চারু ইতি । প্রচালয়তু করঘর্ষণেন পরির্শোধয়তু । এত্ব ক্রতে তবাপমান
 পরিহৃতৌ ভবতীতি ভাব ।

(ঙ) ভূতা । আধাটৈময়েয় । আমি জন লহেতেছি, আপনি পান-
 ণ্ডা'পানন করুন ।

(ত) বিদুষক । (ক্রোধের সহিত) বয়স্য । এ বেটা দাসী'ব পুত্র
 হইয়া এখন জন ধরিবে, আর আমি ব্রাহ্মণ, আমাকে দিয়া প।
 ধো'ধাবে ।

(ণ) চারুদত্ত । মত্রে । মৈত্রৈয়ে । তুমি জন ধর, বর্ধমান প।
 ধোয়া'ক ।

(ত) ভূতা । আধাটৈময়েয় ! জন ল।

विदूषकमया करोति । चेटशरुदत्तस्य पादौ प्रक्षाल्यादसुरति । (घ)

चारु । दीयतां ब्राह्मणस्य पादौदकम् ।

विदू । किं मम पादौदण्डिं, भूमीष ज्वेव मए ताडिदगद्दहेण विअ पुणोवि लोद्धिदब्बं । (द)

चेटः । अज्जमित्तेअ ! वम्हणे क्खु तुमं । (ध)

विदू । जधा मव्वणागाणं मज्जे डुण्डुहो, तथा रुव्ववम्हणाणं मज्जे अहं वम्हणो । (न)

(द) किं मम पादौदकं, भूम्यामेव मया ताडितगद्दमेनेव पुनरपि भीतितब्बम् ।

(घ) आर्यमैवैष । ब्राह्मण खलु त्वम् ।

(न) यथा सर्वजगत्यानां मध्ये डुण्डुभू, तथा सर्वब्राह्मणानां मध्ये अहं ब्राह्मण ।

(घ) विदू इति । तथा करोति वर्द्धमानकदम्बे उदकं ददाति । अपसरासु कौतुककरणायम् ।

(द) विदू इति । भूम्यामेव, धूलिपूरुषपादेन शय्यारोहणे तथा मलिनत्वसम्भवादिति भावः । निर्वदादुक्तिविश्वम् ।

(ध) चेट इति । ब्राह्मणं खलु त्वम्, अतस्तव पादौ भ्रुवमेव प्रक्षालयामीति वाक्यमेष ।

(न) विदू इति । डुण्डुभू विपविहीन सर्पकिर्षव ('धीरा साप इति अथ्य प्रसिद्धिः) । अहं ब्राह्मणं, ब्रह्मतेर्जीविहीन इति भावः ।

(घ) विदूषक वर्द्धमानेन इत्ते जनपात्रं दत्तं । तृत्तं चारुदत्तेन पां धोय्याइयां सविद्यां गेन ।

चारुदत्त । ब्राह्मणेव पां नोद्याव जल दे ।

(द) विदूषक । आमार पां धोयाव जलं दिद्यां दरकारं किं ? आमि ताडितं गांधारं मत्तं, आवावओ माटीते पडियां गज्जाइ ।

(ध) चेट । आर्यमैवैष । आपनि ये ब्राह्मण ।

চেটঃ । অজ্জমিত্তেত্র ! তথাবি ধোডশ্চ' । তথা ক্বত্বা ।
অজ্জমিত্তেত্র । এদং তং শুবস্সমপুড্ডম্ মম দিবা, তুহ সত্তি'
চ । তা গীণ্হ । ইতি দত্ত্বা নিদ্দু,ত্ত । (প)

বিদু । যদীত্বা । অজ্জ বি এদং চিট্ঠদি । কিং এত্থ উজ্জ-
ণীএ চৌরো বি ণত্তি, জো এদং দাসীএ পুত্ঠং ণিহাচৌরং ণ অব-
হরদি । ভো বয়স্স । অব্ভন্তর-চতুস্সালম্ পবেস্সামি ণং । (ফ)

(প) আর্থমৈত্রেয় । তথাপি ধাবিষ্যামি । আর্থমৈত্রেয় । এতৎ তৎ সুবর্ণ-
নাট্য মম দিবা তব রাবৌ চ, তদগৃহ্যণ ।

(ফ) অद्याপি एतत् तिष्ठति ? किमत्र उज्जयिन्वा चौरोऽपि नास्ति ? य एत
दास्या पुत्र निद्राचौर नापहरति । भो वयस्य । अब्भन्तरचतुस्रालक प्रवेशयामि एनम् ।

(প) চেট ইতি । তথ চ রাবৌ রক্ষিতব্যমিতি নিয়ম আসীদिति श्रेय ।

(ফ) বিদু ইতি । দাস্যা পুত্রমিত্যধিভেদে । নিদ্রাচৌরমপহারক নিবর্তক-
মিত্যর্থ । অস্য রক্ষণার্থ সাধধানতাবলম্বনেন নিদ্রা নাযাতীতি ভাব । এনম্ অল-
ঙ্কারম্ প্রবেশয়ামি, চৌরীভ্যৌ গোপনার্থমিতি ভাব ।

(ন) বিদূষক । সকল মাগেব মধ্যে যেমন ধোরামাগ, তেমন সকল
ব্রাহ্মণের মধ্যে আমি ব্রাহ্মণ ।

(প) ভৃত্য । আর্থমৈত্রেয় । তথাপি ধোয়াইব । (তাহা করিয়া)
আর্থমৈত্রেয় । এই সেই স্বর্ণালঙ্কার, আমার দিনে, আপনার স্নাত্তে
(ইহা দক্ষা করিবার নিয়ম ছিল) । অতএব গ্রহণ করুন ।

(ফ) বিদূষক । (গ্রহণ করিয়া) আজও ইহা আছে ! এই
উল্লিখিত্তে কি চোরও নাই ? যে এই নিশ্চিত ও নিহানা শক অলঙ্কার
অপহরণ করিতেছে না । বয়স । ভিতরের চতুঃশালাতে ইহাকে
প্রবেশ করাই ।

চারু । অলং চতুঃশালমিমং প্রবেশ্য,
প্রকাশনারীধৃত এষ যস্মাত্ ।
তস্মাত্ স্বয়ং ধারয় বিপ্র । তাবত্,
যাবন্ন তস্যাঃ খলু ভোঃ সমর্থ্যতি ॥৩৥

নিদ্রা নাটকেন "ত তস্য স্বরস ক্রমম্" ইতি পুন পঠতি ।

বিদূ । অবি ণিহাস্মদি ভবং । (ব)

চারু । অথ কিম্ ? ।

(ব) অপি নিদ্রাতি ভবান ? ।

অনমিতি । ইমমলঙ্কারম্, চতুঃশাল প্রবেশ্য চৌরস্বী গোপনার্যে নীত, অলং চতুঃশাল না প্রবেশ্যেত্যর্থ । যস্মাত্ এষ অলঙ্কার, প্রকাশনাত্মা সস্বনৈবাক্যপ্রকাশ কারিণ্য বৈশ্বয়্য ধৃত । তথা চ অস্ব বহুমূল্যতাগোপনার্যমেব অন্য়নরে গোপন তবামি প্রেতম্, কিন্তু সর্ববাক্যপ্রকাশকারিণ্য বৈশ্বয়্য ধৃততয়া সর্বোপামেব দর্শনেন মূল্যজ্ঞানাত্ অত্র নিধেপন্ন স্ব সর্বৈব জ্ঞাতত্বাত্ নিরর্থকমেব অন্য়নরে গোপনমিতি ভাব । তস্মাত্, ভী বিপ্র । তাবত্ স্বয়মেব ধারয়, যাবত্ তস্যা বসনসেনায়া সমীপে ন খলু সমর্থ্যত ।

অন প্রথমোঃ উপদ্রবজ্ঞা, তৃতীয়পাদে ইন্দ্রবজ্ঞা চতুর্থপাদে খ ইন্দ্রবজ্ঞা, ইত্যেতথা মেলনাদুপজ্ঞাতিতম্ । তথা চ—

"অননগৌদীরিতলজ্জমাজী পাদৌ যদীয়াব্রুপজ্ঞাতযস্যা ।

ইত্য কিলান্যাস্বপি মিশ্রিতাম্ বদন্নি জ্ঞাতিব্দিদমেব নাম" ॥৩৥

চারুদত্ত । ইহাংকে চতুঃশালায় প্রবেশ করাইবার প্রয়োজন নাই, যেহেতু, এই অলঙ্কার প্রকাশ্য নারী (বেশ্য) কর্তৃক ধৃত হইয়াছিল । অতএব হে ব্রাহ্মণ ! তুমি নিজেই ইহা রাখ, যে পর্যন্ত তাহার নিকট সমর্পণ না করি ॥১॥

(নিদ্রাভিনয় করিতে করিতে "তঃ তস্ম স্বরস ক্রমম্" ইত্যাদি শ্লোক পুনরায় পাঠ করিলেন)

(ব) বিদূষক । আপনি নিদ্রিত হইতেছেন কি ? ।

ইয়ং হি নিদ্রা নয়নাবলম্বিনী ললাটদেশাদুপসর্পতীব সাম্ ।

অদৃশ্যরূপা চপলা জরেব যা মনুষ্যসস্তুং পরিভূয় বর্ডতি ॥৮॥

বিদূ । তা সুবেদ্বা । মায্যে ন স্বপিতি । (ম)

(ম) তত্ স্বপিব ।

প্রয়মিতি । হি তথাহি । নয়নাবলম্বিনী ইয় - নিদ্রা, ললাটদেশাত্ সাম্ উপসর্পতীব উপগচ্চতীব । অদৃশ্যরূপা অপ্রত্যচাক্ততি, চপলা চঘন্থা অচিরস্থায়িনীত্যর্থং জগা বার্ককমিব, যা নিদ্রা, মনুষ্যাণা প্রাণিনামিতি তাত্পর্যম্, সস্তু বলং চৈতন্যশক্তিঃ অবিভূয় কিলীপ্য বর্ডতি ।

অথ পূর্বাঙ্কে ক্রিয়োত্প্রে চা, পরাঙ্কে চ পূর্ণোপমা, অনর্থো পরস্পরনিরপেচতয়া মসৃষ্টি । তথা নিদ্রয়া প্রাণিমাৎস্বয়ৈব চৈতন্যবিলীপাত্ প্রাণিসামান্যে বক্তব্যং মনুষ্যেতি প্রাণি-
বিশেষাभिधानাত অবিশেষে বিশেষাচ্ছদীষ, স চ 'শরীরসস্তুম্' ইতি পঠিতম সমাধেয় ।

“নেতাস্থনাসিকাবাহুহৃদয়েभ्यस्तথোরস ।

নির্গম্য দর্শনে তস্যৌ ব্রহ্মণৌ ব্যক্তজন্মন ॥”

ইতি মার্কণ্ডেয়পুরাণে যথাপি মুখাদিকমপি নিদ্রাস্থানতয়া অবিহিতম্, তথাপি তেতু নয়নস্যৈব প্রধানত্বাত্ 'নয়নাবলম্বিনী' ইত্যুক্তম্ । অতএব উক্তমার্কণ্ডেয়পুরাণবচনেঃপি প্রথমং নেত্রপদমেবাভিহিতম্ ।

বশস্যবিল হতম্ ॥৮॥

চারুদত্ত । ১ ।

নয়নাবলম্বিনী এই নিদ্রা, ললাটদেশে হইতে যেন আমার নিকটে আসিতেছে । জরার (বার্ককোর) জায় অদৃশ্যাকৃতি ও চকলা বে নিদ্রা, প্রাণিগণের চৈতন্যশক্তিকে (বলকে) অভিকৃত করিয়া বৃষ্টি পাঠেয়া থাকে ৷৮৷

(৩) বিদূষক । তা' আমরা নিদ্রা হইবে । (অজিনয় অশ্রুসারে শব্দন করিব ।)

তত প্রবিশতি শর্বিলক । (ম)

শর্বি । কৃৎবা শরীর-পরিণাহ-সুখপ্রবেশং
শিচ্চাবলেন চ বলেন চ কর্মমার্গম্ ।
গচ্ছামি ভূমিপরিমর্ষণঘৃষ্টপার্শ্বা
নির্মুচ্যমান ইব জীর্ণতনুর্ভুজঙ্গ : ॥৮॥

কম্পিতলোক্য মহর্ষম্ । অয়ে ! কথমস্তমুপগচ্ছতি ম ভগবান্
সৃগাঙ্ক : । তযাহি—(য)

(ম) তত ইতি । শর্বিলক ইতি ডিত্বাদিবত্ মজ্ঞাশব্দ ।

কৃত্বেতি । শিচ্চায়া বলেন নৈপুণ্যেন, বলেন শরীরসামর্থ্যেন চ, শরীরস্যেব পরি-
ণাহো বিশালতা यस্য স চামৌ সুখিন অন্যায়াসেন প্রবেশী যস্মান্ স চেতি তম । “প্রমত্ত-
কর্কশা ভারতী” “ভাষ্য প্রমত্তগশীরম্” ইত্যাদিবত্ একস্য বিশেষ্যত্ববিবচন্য কর্মধারয় ।
কর্মমার্গং চৌর্শ্বকার্যবথ সন্নিমিত্যর্থ । কৃৎবা, ভূমির্ভূত্বাৎ পরিমর্ষণেন অন্য়না-
গমনেন ঘৃষ্টে সন্নিগীতকেন কৃতঘর্ষণে পার্শ্বে यस্য স, পরে জীর্ণতনু ধীর্দৃষ্ট,
ভুজঙ্গ সর্প ইব, নিমুচ্যমানশ্চেনৈব সন্য়না পরিত্যজ্যমান সন্, গচ্ছামি অন্য়না-
মিতি শ্রেষ । সর্পোপি এবমিব ভিলিত্বাদৃশ্যনা প্রবিশতি ।

অব পূর্ণোপমালঙ্কার । বসন্ততিলকা ইত্যম্ ॥৮॥

(ম) তন্নস্বর শর্বিলকের প্রবেশ ।

শর্বিলক । আমি শিচ্চাটনপুণ্যে ও শারীরিক সামর্থ্যে সক্ষি
(সিংধ) নির্মাণ করিয়াছি, ইহা আমার শরীরের বিস্তৃতি অচ্যমারে
নিশ্চিত হইয়াছে এবং ইহা হইতে সুখে প্রবেশ করা যাইবে । এখন
ভূতন হইতে প্রবেশ করিবার সময়ে পার্শ্বদ্বয় দর্শন প্রাপ্ত হইবে, এষ্ট
অবস্থায় আমি, সর্পের সর্পের ছায় এই সক্ষি হইতে নিমুচ্য হইয়া
ডিত্বরে প্রবেশ করি ।

নৃপতি-পুরুষ-শঙ্কিত-প্রচার'
 পরশুহ-দূষণ-নিশ্চিতকবীরম্ ।
 ঘন-তিমির-নিরুদ্ধ-সর্বভাষা
 রজনিরিয়ং জননীব সংহৃণীতি ॥১০॥

(য) নম ইতি । অয়ে ইতি সম্মুমে, কথমিতি হর্ষে । শ্বগাডযন্দ । চন্দ্রস্বাস-
 গমনাত্ তিমিরাবরখীনাভ্রগোপনসম্ভবাদ্যমেব চৌর্যসময় ইত্যশয়েনাস্য হর্ষ, অতএক
 চ সম্মুসম্বরেতি বীধম্ ।

“অয়ে ক্রোধি বিঘাঢ়ি চ সম্মুমে অরণ্যপি চ” ইতি বিশ্ব । “কথ হর্ষে” চ গর্হায়া
 প্রকারার্থ’ চ সম্মুমে । প্রয়ে সম্ভাবনায়াশ্চ—” ইতি মেদিনী ।

হপতোতি । ঘনতিমিরেণ গাঢ়াভ্রকারিণে নিরুদ্ধা অহতা সর্বে ভাষা পদার্থা
 যয়া সা সযৌক্তা, ইয় রজনি রানি, জননীব মাতৈব, নৃপতিপুরুষে প্রছরিমি শঙ্কিতঃ
 সম্ভাবিত প্রচারৌ বিচরণে যস্য তম্ তথা পরশুহস্য দূষণে সম্বিকরণেন বিক্ৰতীকরণে
 নিশ্চিতৌ নৃপতিপুরুষেইবাধারিত একে অদ্বিতীয়বীরে সুপটুসম্, মামিতি শ্রেণ,
 সংহৃণীতি তৈনাম্বকারিণে স্ত্রীহাবরণে চ আচ্ছাদয়তি । সুতরাসম্মুমে চৌর্যে’ প্রবর্তি-
 তাম্মিতি ভাব ।

অধীপমালদ্বার । তথা মামিতি বিশেষ্যপদস্থানুকৃত্বাত্ নৃপপদতাদৌষ’, স অ,
 ‘সংহৃণীতি ইত্যত্র ‘মা পিধম্’ ইতি পাঠেন সমাধেয় ।

পুপিলায়া হচম্ ॥১০॥

(য) (আকাশের দিকে দৃষ্টিপাত করিয়া আনন্দেব সহিত) ও !
 সেই মহাশ্যশালী চন্দ্র অন্ত গিয়াছেন ।

রাজপুত্রধেরা (প্রহরীরা) আমার বিচরণেব আশঙ্কা করিয়াছিল
 এং আমি পরশুহে প্রবেশ করিতে অদ্বিতীয় পটু, ইহা স্থির কবিয়াছিল ।
 কিন্তু এম্ন গাঢ় অন্ধকার স্রগতেব সকল পদার্থকে আবৃত করায় মাতার
 ক্রায় এই রাত্রি, আমাকে আবৃত করিতেছে ॥১০॥

वृक्षवाटिकापरिसरे सन्धिं कृत्वा प्रविष्टोऽस्मि मध्यमकम् ।
 तदुयावदिदानीं चतुःशालकमपि दूषयामि । भोः ! (र)
 कामं नीचमिदं वदन्तु पुरुषाः स्वप्ने च यदुर्द्धते
 विश्वस्तेषु च वञ्चनापरिभवशीर्ष्यं न शीर्ष्यं हि तत् ।
 स्वाधीना वचनीयतापि हि वरं बद्धो न सेवाञ्जलिः
 मार्गं ह्येव नरेन्द्रसौप्तिकबधे पूर्वं कृतो द्रौणिना ॥११॥

(र) वृक्षेति । वृक्षैर्वा वाटिका इतस्थान तस्य परिसरे प्राप्तभागे । मध्यमक
 प्राचीराभ्यन्तरम् । चतसृणा चतुर्द्विग्वर्तिनीनां शालानाम् इष्टकानिमित्तगृहाणां
 समाहार इति चतुःशालकम्, दूषयामि सन्धिकरणेन विह्वलीकरोमि । भो इति चौथ्य-
 निन्दान्नितविषादे ।

“वाटी मार्गे इतिस्थाने स्यात् कुटीवान्तुनीं निव्याम् ।” “भोन्तु सन्धीधनविषादयो ”
 इति च मेदिनी ।

काममिति । यत् चौर्ष्यम्, स्वप्ने लोकास्य निद्राममये, वदंते बाहुल्येन भवतीत्यर्थः,
 तथा य विश्वस्तेष्वपि जनेषु, वञ्चनापरिभव प्रतारणया द्रव्यापहरणरूपा चवमानना,
 इदम् उभयमपि कर्म, पुरुषा लोका, काम यथेष्टम्, नीच निरुक्तम्, वदन्तु, हि यस्मान्,
 तत् स्वप्ने गोपनकृत चौर्ष्यं प्रतारणाकृत चौर्ष्यं न शीर्ष्यं न शीर्ष्यकृतम् । तथा च
 शीर्ष्येण विजित्य परस्वापहरणं न दोषावहम्, “सप्त वित्तागमा धर्मा दायो लाभ क्रयी
 जय” इत्यादिना मन्वादिभिरनुदीदितत्वात्, किन्तु चौर्ष्येण प्रतारणया च परस्वाप-
 हरणं दोषावहमेव, “द्रव्यद्वया सुरापान क्षेयं गुर्वङ्गनागम” इत्यादिना मन्वादिभिरिव
 पातकतया परिगणितत्वात् चौर्ष्यं वञ्चनायाश्च लोका निन्दा कुर्वन्ति, कुर्वन्तु इति
 मन्वार्था भावार्थश्च । तथापि स्वाधीना स्वाधीनवृत्तिविषया, वचनीयतापि निन्दापि,
 वरम् ईष्यन्प्रियेत्यर्थः, ननु कुतो नाम वचनीयतापि वरमित्याह—यत, सेवाया दामत्वस्य

(र) वृक्षानृत स्थानेन प्रायुडागे मन्दि निर्माण करिदा, प्राचीरेन
 छितरे प्रवेश करिदाहि । ता' एथेन, चतुःशालाकेऽ प्रीयित करि ।
 (मी'५ काठिनो चतुःशालाकेऽ विदुत करि ।)

दृशः को नु जलावसेकशियिलो यस्मिन्न शब्दो भवेत्
 भित्तीनाञ्च न दर्शनान्तरगतः सन्धिः करालो भवेत् ।
 चारचीणतया च लोष्टक-कृगं जीर्णं क्व हर्म्यं भवेत्
 कस्मिन् स्त्रीजनदर्शनञ्च न भवेत् स्यादर्थसिद्धिश्च मे ॥१२॥

(ल) तदिति । उद्देशे स्थाने ।

दृश इति । भित्तीना को नु दृश स्यान्मू, 'जलावसेकेन सततपतितजलेन
 मिकृतया शिथिलं द्यवीभूतष्टकामधीग, स्थित इति शेष, यस्मिन् दृशे, शब्द इष्टकीन्-
 पाटनजनितो ध्वनिर्न भवेत् । न दर्शनान्तरं न दृष्टिविषयता यत् प्राप्त आनागमन-
 स्यान्तया रहस्यस्य अदृष्टिगीघर इत्यर्थ, अथ च करालो वृद्धतया भीषण सन्धिर्भवेत्
 तया क्व कस्मिन् दृशे, चारिण लवणन चीणतया, हर्म्यं तदीयभित्तिरित्यर्थ, लोष्टकवत्
 चुद्रसत्तिकावच्छब्दत् ह्य जीर्णञ्च भवेत्, आयासनाधवाच्चवैव सन्धि करणीय इति
 भावः । तथा कस्मिन् दृशे, स्त्रीजनदर्शनञ्च न भवेत्, तद्दर्शने नु कामीद्रेकसम्भवाद्-
 दृशवीभूतचौद्यासम्भव इति भावः । तादृशदर्शे सन्धि कर्त्तव्य इत्यर्थ । अर्थसिद्धिः
 प्रतीजनीभूतचौर्ध्वसिद्धिश्च स्यात् ।

अथ भवेदिति पदस्य वारवारमभिधानादनवीकृतत्वदीप, तथः चतुर्थपादे 'भवेत्
 स्यात्' इति प्रकृतिविषयो भग्नप्रकमतादीषय, 'यस्मिन्न शब्दोद्गम' 'जीर्णं क्व हर्म्यं'
 स्थितम् 'न स्यात् क्वच वव्विर्णाकनमयो' 'स्यादर्थसिद्धिश्च मे इति पाठपरिवर्तने नु
 तयोर्निरासः ।

शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥१२॥

(ल) ता' कोन् स्थाने सङ्घि निर्माण कवि ? ।

भिक्तिव कोन् स्थाने अतसिक्त हृष्टेते थाकाय शिथिल हईयाछे,
 वेथाने शब्द हईवाव सञ्चव नाई एवं कोन् स्थाने लोकेव दृष्टि गोचर-
 ह्य ना, अथच सङ्घिटी डीवण ह्य, कोन् स्थानेव भिक्ति लवणे
 र्णाण हईयाय, एकटी लोष्टेव छाया कृश ओ जीर्ण हईयाछे, कोन् स्थाने
 स्त्रीलोकेर दर्शन ना ह्य, अथच आनाग काविसिद्धि ह्य ॥१२॥

তত্ কস্মিন্ হে শ্ৰী সন্ধিসুত্পাদয়ামি ? । . (ল)

দামলকালীন স্বার্থ', অঞ্জলি, অনুনয়সূচক: পাণ্ডিত্যসময়োগ; ন বহু, 'ন কৃতো ভবতি । অনুনয়সূচকাজলিষম্বনাপেচয়া স্বাধীনত্বনিবিষয়কনিন্দাসহনমপি বরমিত্যাশয়: । নতু তথাপি গোপনে স্বকার্যসাধনে সজ্ঞনদৃষ্টান্তী নাম্নীত্যাহ সার্গে ইতি । . হি তথাহি, পূর্বে হাপরান্নো, দ্রীণিনা, বিদুষ এব দ্রীণাচার্যস্য পুত্রেষ অশ্রয়ামা, নরেন্দ্রস্য রাজ্ঞী যুধিষ্ঠিরস্য সৌমিকানা সূত্রানা পুত্রাদৌনা বধি, এষ গোপনে প্রবেশাত্মকী সার্গে' পত্যা প্রতারণারীতিরিত্যর্থ', কৃত. । 'অতো মাহুশজনস্য তাহুশাচরণ্যে কী দৌষ ইতি ভাব: ।

অব 'স্বাধীনা বচনীযতাপি হি ধর্ম' ইতি স্বাধীনত্বনিসামান্যে ন কেবলচৌর্য-বিষয়কলৌকাপবাদাঙ্গীকারস্য সমর্থনাদর্থ্যান্তরন্যাস', 'স্বাধীনা' ইत्याদিবাক্যার্থ' প্রতি 'বহু:' ইत्याদিবাক্যার্থস্য হেতুত্বাত্ কাব্যলিঙ্গম্, তথা গোপনপ্রবেশসামান্যস্য কেবলা-শ্রুত্বামহুতগোপনপ্রবেশরূপবিশেষেণ সমর্থনাদপরোঃ্য্যান্তরন্যাসেয় ইত্যেতেষামঙ্গাঙ্গিভাবেন সঙ্গ: ।

তথা দৃষ্টান্তী নাম নাথ্যালঙ্কার — "দৃষ্টান্তী যত্ পচার্যমাধনায নিদর্শনম্" ইতি লক্ষণাত্ ।

পুরা কিল অশ্রুত্বামা রণাঙ্গনশয়িতদুর্ঘ্যোঁধনালিকি পঞ্চপাণ্ডববধ প্রতিজ্ঞায় যুদ্ধশেষ-রাতৌ পাণ্ডবশিখির্গোপনে প্রবিষ্ট যুধিষ্ঠিরপুত্রাদৌন্ নিহতবানিতি মহাভারতীয়বার্তা ।

স্বাহ্নূলবিকৌড়িত হতম্ ॥১১॥

যে চুবি, লোকেব নিদ্রাব সময়েই প্রায়শ: হইয়া থাকে এবং যে চুবি, বিশ্বস্ত লোকেব উপরেও প্রতারণাব অবমাননারূপে প্রবর্তিত হয়, সেই চুবিকে লোকে অত্যন্ত নীচবার্য বলে, বলুক, বাবণ, তাহা চুরিই বটে, বিশ্ব বীবহু নহে । তথাপি স্বাধীন বৃত্তির বিষয়ে নিন্দাও ভাল, কারণ, তাহাতে অনুনয়সূচক অঞ্জলি বন্ধন কবিত্তে হয় না, বিশেষত: পূর্ককালে স্রোণাচার্যের পুত্র অশ্রুত্বামা যুধিষ্ঠিরের নিদ্রিত পুত্রপ্রভৃতির বধের সময় এই পথ আবিষ্কার কবিয়া গিয়া-ছেন ॥১১॥

देशः को नु जलावसेकशिथिलो यस्मिन्न शब्दो भवेत्
 भित्तीनाञ्च न दर्शनान्तरगतः सन्धिः करालो भवेत् ।
 चारुत्तीणतया च लोष्टक-क्लृप्तं जीर्णं क्व हर्ष्यं भवेत्
 कस्मिन् स्त्रीजनदर्शनञ्च न भवेत् स्यादर्थसिद्धिश्च मे ॥१२॥

(क) तदिति । उद्देशे स्थाने ।

देश इति । भित्तीना को नु देशः स्थानम्, 'जलावसेकेन सततपतितजलेन
 भिन्नतया शिथिल इषीभूतएकामयोग, स्थित इति शेष, यस्मिन् देशे, शब्द इष्टकीन्-
 पाठनजनिती ध्वनिर्न भवेत् । न दर्शनान्तर न दृष्टिविषयता गत प्राप्त अनागमन-
 स्थानतया गृहस्थस्य अदृष्टिगोचर इत्यर्थ, अथ च करालो वृद्धतया भीषण, सन्धिर्भवेत्
 तथा क्व कस्मिन् देशे, चारुत्तीण लवणेन चीणतया, इत्या तदीयभित्तिमित्यर्थ, लोष्टकवत्
 चद्रसत्तिकावदण्डवत् क्लृप्तं जीर्णञ्च भवेत्, आयासलाघवाच्चर्षेण सन्धि करणीय इति
 भाव । तथा कस्मिन् देशे, स्त्रीजनदर्शनञ्च न भवेत्, तद्दर्शने तु कामोद्रेकसम्भवादु-
 द्देश्यीभूतचौर्यासम्भव इति भाव । तादृशदेशे सन्धि करणीय इत्यर्थ । अर्थसिद्धिः
 प्रयोजनीभूतचौर्यसिद्धिश्च स्यात् ।

अथ भवेदिति पदस्य वार वारसभिधानादनवीकृतत्वदीय, तथ, चतुर्थपादे 'भवेत्
 स्यात्' इति प्रकृतिविषयी भद्रप्रकृततादीषथ, 'यस्मिन्न शब्दोद्गम 'जीर्णं क्व हर्ष्यं
 स्थितम्' 'न स्यात् कुत्र बध्विनीकनमयो' 'स्यादर्थसिद्धिश्च मे' इति पाठपरिवर्तने तु
 तयोर्निरास ।

शार्ङ्गलविक्रीडित वृत्तम् ॥१२॥

(क) 'ता' कोन् स्थाने सक्ति निष्पन्न कवि ? ।

डिडिडिडि कोन् स्थाने जलसिद्धि ह्येते थाकाय शिथिल ह्येवाह्ये,
 देधाने शब्द ह्येवाव सद्यव नाह्ये एवं कोन् स्थाने लोकेव दृष्टि गोचर-
 ह्य ना, अथच सक्तिगी तीषण ह्य, कोन् स्थानेव डिडिडि लवणे
 नीण ह्येवाह्य, एकटी लोष्ट्रेव त्राय क्लृप्तं जीर्ण ह्येवाह्ये, कोन् स्थाने
 स्त्रीलोकेव दर्शन ना ह्य, अथच आनाय कार्यासिद्धि ह्य ॥१२॥

মিতি পরাম্ভয় । নিত্যাদিত্য-দর্শনোদকসেচনেন দূপিত্যং ভূমিঃ
 চারচীণা ; মূষিকোত্কারয়েহ । হন্ত ! সিদ্ধোঽয়মর্থঃ (ব) ।
 প্রথমমেতৎ স্কন্দপুত্রাণাং সিদ্ধিলক্ষ্যাম্ (শ) । অত্র কর্ম্মপ্রারম্ভে
 কৌটুশমিদানীং সন্ধিসুত্পাদয়ামি । ইহ খলু ভগবতা কনক-
 শক্তিানা চতুর্বিধঃ সন্ধ্যুপায়ো দর্শিতঃ । তদ্যথা, পক্কেষ্টকানা-
 মাकर्षণম্, আমিষ্টকানাং ছেদনম্, পিগ্গুময়ানাং সেচনম্,
 কাঠময়ানাং পাঠনমিতি (প) । তদত্র পক্কেষ্টকে ইষ্টিকাकर्ष-
 ণম্ । তত্র—

(ব) মিচিমিতি । পরাম্ভয় সস্বৃয় । চারচীণা স্বভাবত এব লবণীভগনে
 প্রায়েণ স্যমুপগতা, ইয় ভূমি, নিত্য প্রচহমেব আদিত্যদর্শনে সূর্য্যাদয়কালি উদক
 সেচনেন পাদপ্রচালনাদিভ্রমসেচনে, দূষিতা শিথিলীভূতেষ্টকা । কিঞ্চ, উত্কীৰ্য্যত ইতি
 উত্করৌ ধূলিরাশি । ইহ অখিল স্থানে, মূষিকানা মুত্করী ধূলিরাশিয নিযত
 ইতি শিথ । হন্ত হর্ষে । অয়ম্ অর্থং, সন্ধিকর্ত্তনরূপ প্রযোজনম্, সিদ্ধ অনায়াসেন
 নিষ্পন্ন , চারচীণত্বাত্ নিত্যোদকসেচনেন শিথিলীভূতেষ্টকত্বাত্ মূষিকৈরন সারচীণীকৃত-
 ত্বাচেতি ভাব ।

(শ) প্রথমমিতি । স্কন্দপুত্রাণা কাৰ্ত্তিকেশমুতানা চৌরাণ্যাম্, এতৎ অনায়াসেন
 সন্ধিকর্ত্তনীপযৌগিত্যানপ্রাপণম্, প্রথম প্রধানম্, সিদ্ধেভ্যাবিন্যায়ৌষ্যনিষ্পর্শে, লক্ষণ
 সূচকম্ । চৌরা খলু চৌর্য্য কাৰ্ত্তিকেশ্যপদিষ্টমিতি মন্যমানান্দনুসারেণ প্রবর্ত্তমানা
 স্কন্দপুত্রা ইতি গৌরত ইতি প্রসিদ্ধি ।

(প) অর্থমিতি । কনক চৌর্য্যম্ প্রারম্ভে উপকমে । কনকং কনকময়ী
 শক্তিরন্ববিশেষী यस্য তেন, তদাখ্যেণ কেনচিত্ চৌর্য্যশাস্ত্কারেণ । আমিষ্টকানাং

(ব) (ভিত্তি স্পর্শ করিয়া) এই স্থানটা লবণে স্ফীণ হইয়াছে এবং
 প্রত্যহই সূর্য্যোদয়কালে জল-মিশ্র হওয়ায় শিথিল হইয়া গিয়াছে, আর
 এখানে ইহুদের মাটির স্তম্ভও বহিয়াছে । বেগ! আমার এই প্রয়ো-

পদ্মব্যাকীশং ভাস্করং বালচন্দ্রং
 বাপী-বিস্তীর্ণং স্বস্তিকং পূর্ণকুম্ভম্ ।
 তত্ কস্মিন্ দেশে দর্শয়াম্যাত্মশিল্পং
 দৃষ্ট্বা শ্বৌ যং যদ্বিস্ময়ং যান্তি পৌরাঃ ॥১৩॥

অপক্ৰেষ্টকানাং পিতৃময়ানাং অশুভতয়া কৌমলমৃতিকাময়ানাং স্থানানামিতি শিখ,
 সেচনং সেচনেন গলিতীকরণম্ । পাতনং বিদারণম্ ।

পদ্মেতি । পৌরাঃ পুরবাসিনী জনা, অ পরদিনে, যত্ আত্মশিল্পম্, দৃষ্ট্বা বিস্ময়ং
 যান্তি প্রাপ্তবন্তি, তত্ তাড়শম্, আত্মশিল্প নিজকার্য্যনৈপুণ্যভূতম্, পদ্মবত্ ব্যাকীশং
 প্রক্ষুটং প্রক্ষুটিতপদ্মাকারমিত্যর্থঃ, ভাস্কর ভাস্করমণ্ডলাকারং গৌলম্, বালচন্দ্রং
 খণ্ডচন্দ্রাকারম্, বাপী বাপীবস্তুশ্চীর্ণ বিস্তীর্ণমিত্যেক্ লক্ষমান স খ স চেতি
 সমাহারবন্দনত্ ইয়ম্, স্বস্তিক স্বস্তিকবত্ বিকীর্ণম্ পূর্ণকুম্ভং পূর্ণকুম্ভবত্ নিম্বপীর্ব-
 মুর্ছকশম্, এতত্ সমান্যতম কিস্ককার সন্নিমিত্যর্থঃ, কস্মিন্ দেশে স্থানে দর্শয়ামি ।
 ইত্যাত্মবিবেচনম্ ।

“প্রক্ষুটীতপদ্মমণ্ডলাকারম্ ব্যাকীশবিকক্ষুটী” ইত্যমর ।

বৈশ্বদেবী ব্রহ্ম—“বাণাশ্চৈশ্বরা বৈশ্বদেবী মমী যী” ইতি লক্ষণাত্ ॥১৩॥

জন সিদ্ধ হইয়াছে (৭) । কাঙ্ক্ষিকের পুত্র চোবদিগেব ইহা কার্য্য-
 সিদ্ধির প্রধান লক্ষণ (৮) । এই কাব্যাবশ্তে এখন কি বকন সিদ্ধ
 তৈয়ার করি । ভগবান্ কনকশক্তি, এই জগতে চাৰি প্রকার সন্ধির
 উপায় দেখাইয়াছেন । যথা—পব ইষ্টকের আকর্ষণ, অপক্ৰ ইষ্টকের
 ক্ষেদন, গলিতমৃত্তিকার সেচন এবং কাষ্টময়স্থানের বিদারণ । অতএব
 এই পক্ষেষ্টকাময় ভিত্তিতে ইষ্টকাকর্ষণই কর্তব্য । সে বিষয়ে আবার—

প্রক্ষুটিত পদ্মের মত, স্বর্ধমণ্ডলেব মত, নূতন চন্দ্রের মত, দীর্ঘিকার
 ছায় বিস্তীর্ণ, স্বস্তিকের তুল্য ত্রিকোণ এবং পূর্ণকুম্ভের ছায়, এই
 কয় বকন সন্ধির মধ্যে নিছের শিল্প (কোন বকন সন্ধি) কোন জায়-
 গায় দেখাইব, বাহা দেখিয়া পুরবাসিণ, কাল বিস্ময়াপন্ন হইবে ॥১৩॥

তদত্র পক্বেষ্টকে পূর্ণকুম্ভ এব শোভতে ; তসুত্পাদয়ামি । (স)

অন্যাসু ভিত্তিপু ময়া নিশি পাটিতাসু

চারুতাশু বিপমাসু চ কল্পনাসু ।

দৃষ্টা প্রভাতসময়ে প্রতিবেশিবর্গী

দৌপাংশ মে বদতি কর্ম্মণি কৌশলশ্চ ॥১৪॥

(স) বিবিচ্য নিয়িন্বগ্ৰাহ তদিতি । পক্বেষ্টকে দর্জ । পূর্ণকুম্ভসদাধার, সন্নি ।

অন্যাম্বিতি । ময়া, নিশি রাত্ৰী, চারুতাশু লবণাবির্ভাবিন স্বয়মেব সীণাসু, অন্যাসু অপরাসু, ভিত্তিপু, পাটিতাসু সন্ধিকরণার্থ' বিদারিতাসু, তথা বিপমাসু ভয়ঙ্করাসু, কল্পনাসু মম ধারণোপায়ভূতেषু বচিণা গৃহস্থানাশ্চ কৌশলিষু চ, পাটিতাসু বিনাশিতাম্, উতক্রটতরকৌশলাবির্ভাবনেন বিফলীকৃতাসু সতীন্দিত্যর্থ' ; অথবা কল্পনাসু প্রাচৌগলভূনাদিকৌশলিষু আবিষ্কৃতাশ্চিতি শ্রেয়, প্রতিবেশিবর্গী পক্ষীস্বিতজনসমূহ, প্রভাতসময়ে, দৃষ্টা তত্ সর্বমবলোক্য, মে মম দৌপাংশ্ স্বাভাবিকচৌর্য্যাপবাদান্, কর্ম্মণি চৌর্য্যকার্য্যে, কৌশল মেদৃগশ্চ বদতি । অতাপি তাহুগ্ৰহাটয়োগমেব কার্য্য কর্তব্য-মিতি ভাব ।

অব বদন্তীত্যে কয়া ক্রিয়য়া অপ্রশ্তুতঘৌর্দীপকৌশলযৌ কর্ম্মতয়াভিসম্বন্ধাত্ তুল্য-যোগিতালঙ্কার । তুল্যযোগিতালক্ষণ "দদার্থানাং" ইতি বহুবচনস্য অবিবচিততসম্যামি-সমস্যাগমেবোক্ত সাঙ্খ্যদর্পণশ্ৰীকায়াম্ । তথা দৌপানিতি বহুবচনেন প্রকম্ব কৌশল-মিত্যে কবচনবিধানাত ভগ্নপ্রকম্বতাদৌপ ; স চ 'দৌপম্' ইতি পাঠেইব সমাধেয় ।

বসন্ততিলকা হনম্ ॥১৪॥

(স) তা' এই পদে ষ্টে কাময় ভিত্তিতে পূর্ণকুম্ভের আয় সৃষ্টিই শোভা পাইবে, তাহাই নির্দেশ করি ।

আমি ত্রাচিত্রে, লবণাবির্ভাবনিবন্ধন জৌর্ণ ভিত্তি কিংবা অজ্ঞাত প্রকার ভিত্তি বিদৌর্ণ করিলে এবং প্রাচীর লজ্জনপ্রভৃতির উৎকর্ষ কৌশল আবিষ্কার করিলে, প্রভাতকালে প্রতিবেশিগণ তাহা দেখিয়া আনন্দ প্রকাশ করিলে, কার্য্যে মনুষ্যই বসিলে ॥১৪॥

নমো বরদায় কুমারকার্ত্তিকীয়ায়, নমঃ কনকশক্তিযে ব্রহ্মণ্য-
দেবায় (১) দেবব্রতায়, নমো ভাস্করনন্दिने, নমো যোগা-
চার্য্যায়, যস্যাহং প্রথমঃ শিষ্যঃ । তেন চ পরিতুষ্টেন যোগরোচনামে
টচ্চা । (হ)

অনয়া হি সমালম্ব্য ন মাং দ্রুচ্যন্তি রক্ষিণঃ ।

গস্ত্বল্প পতিতং গাত্রৈ রুজং নোত্পাদয়িষ্যতি ॥১৫॥

(ঙ) অথ কক্ষণি প্রবর্ত্তমানী গুরুসম্প্রদায় নমস্কুর্ভবাত্র নম ইতি । বরদায়
ধর্মীটপনদায়িনে । অর্থোঽপি কৌমারব্রতাবলম্বনাৎ কুমার সম্বাখ্যেত, অত
কার্ত্তিকেশ্যপদম্ । এবমপর্গোঽপি কৃতিকাপুত্রতয়া কার্ত্তিকেশ্য স্যাদত কুমারপদম্ ।
পরমেশ্বগুরুভবিনাম্য নমস্কার । কনকশক্তির্নাম কথ্যু দ্বিতীয়শৌখ্যশাস্ত্র-
প্রবর্ত্তক, তস্মৈ , ব্রহ্মণ্য-দেবায় মহাপ্রভাবশালিতয়া ব্রহ্মণ্য-দেবস্বরূপায় দেবব্রতায়
দেবতাপরায়ণায় । কনকশক্তির্বিষ্ণুপুত্রমেতন্ । পরাপর্গুরুভাবনাম্য নমস্কার ।
ভাস্করনন্দী নাম কথিত্তীর্থশৌখ্যশাস্ত্রপ্রবর্ত্তকমর্থ । পরমগুরুত্বনাম্য নমস্কার ।
যোগাচার্য্য নাম কার্ত্তিকেশ্য । গুরুত্বনাম্য নমস্কার । যস্য যোগাচার্য্যস্য । যোগ-
শৌখ্যোপায়লক্ষণরূপা গীচনা গোপিত্ত যোগরোচনা অনায়াসিন শৌখ্যসাধনোপায়মুতা
রোচনৈবর্থ ।

“যোগ সত্রহনোপায়স্থানমহুতিপুঞ্জিণু” ইত্যমর । “গোপিত্তে গীচনা কৃষ্ণানন্দনৌ
গীচন পুমান” ইতি ত্রিকান্ত্রয় ।

অনয়তি । হি তর্থাহি, অনয়া যোগরোচনয়া, সমালম্ব্য লিপাত্র নাম, রক্ষিণ

(হ) বরদাতা কুমার কার্ত্তিকেশ্যকে নমস্কার, প্রমথ্যান্বেষরূপ ও
দেবতাপবাদ্যন কনক-শক্তিকে নমস্কার, ভাস্করনন্দীকে নমস্কার এবং
যোগাচার্য্যকে নমস্কার, আমি ব্রহ্মণ্য প্রথম শিষ্য । সেই গুরু যোগা-
চার্য্য সম্বন্ধে হইয়া আমাকে, চৌখ্যের উপায়কৃত রোচনা নিদ্রাছেন ।

তথা কথ্যেতি । দিক্ কষ্টম্, প্রমাণসূত্রং মে বিস্মৃতম্ । বিখিতা ।
 আ, ইদং যজ্ঞোপবীতং প্রমাণসূত্রং ভবিত্যতি । যজ্ঞোপবীতং হি
 নাম ব্রাহ্মণস্য মহদুপকরণদ্রব্যম্, বিশেষতঃ স্মৃতিধস্য ।
 কৃত — (চ)

এতেন মাপয়তি মিত্তিপু কৰ্ম্মমার্গম্

এতেন মৌচয়তি ভূষণসম্প্রয়োগান্ ।

পহ্নিণী ধনরক্ষা সৃষ্টিয়া, ন দ্রব্যনি । তথা গাৰ্হে এততসমালম্বে ইতি ভাব,
 পতিত শব্দে কৃত পীডাম্ ন উতপাদয়িত্বীতি, সুতরা বিশেষণশ্রাবণীয়
 যোগীচনেতি ভাব ।

অত্র যোগীচনায়া উতকৰ্ম্মপ্রতিপাদনকার্য্য প্রতি কারণদ্বয়ীপন্যাসাত্ সমুচয়ী-
 স্তদ্বার । তথা উচ্যন্বীতি বহুবচনেন প্রকম্ম উতপাদয়িত্বীতি একবচনামিধানাত
 অত্রপ্রকম্মতাদীষ, স চ গাৰ্হে পতিতশব্দার্থি ক্রিয়ন্তি চ নী ক্ৰম' ইতি পাত্ৰে
 সমাধেয় ॥১৫॥

(চ) কথ্যেতি । তথা গাৰ্হে যোগীচনালীপনম্ । দিগিতি আয়ত্বকবন্ধানয়ন
 বিস্মরণাদাক্রমিন্দ্যাম্ । প্রমাণসূত্রং নাপনরজ্জু । উপকরণদ্রব্য প্রয়োগসম্বন্ধ
 বস্তু । স্মৃতিধস্য সৌখ্যাদিপ্রহত্য ।

এতেনেতি । এতেন যজ্ঞোপবীতেন মিত্তিপু কৰ্ম্মণ পরদ্রব্যপহ্নরণরূপকার্য্যস্য মার্গ

ইহা দ্বারা গাৰ্হ লেপন কবিলে, বস্তুগণ আমাদের দেখিতে পাইবে
 না, এবং গাৰ্হে অল্প পতিত হইলেও, কোন পীড়া জন্মাষ্টবে না ॥১৫॥

(ফ) (গাৰ্হে যোগরোচনা লেপন কবিল) হয় । বি কষ্ট । আমি
 মাপিবার সূত্র আনিতে বিস্মৃত হইয়াছি । (চিন্তা কবিতা) আ,
 এই যজ্ঞোপবীতই মাপিবার সূত্র হইবে । যজ্ঞোপবীতটা ত্রাক-
 ণের পক্ষে বড়ই উপকারের বস্তু, বিশেষতঃ আমাদের নত ত্রাক্ষণের ।
 কারণ—

उद्घाटको भवति यन्वदृढे कपाटे

दृष्टस्य कौटभुजगैः परिवेष्टनञ्च ॥१६॥

भाषयित्वा कर्म समारभे । तथा कृत्वा पवनीक च । एकलोष्टाव-
शेषोऽयं सन्धिः । धिक् कष्टम्, अहिना दष्टोऽस्मि । यज्ञोपवीत
नाडुनीं वडा विषये नाटयति । चक्रित्मा कृत्वा । स्वस्योऽस्मि । पुन कर्म
कृत्वा दृष्ट च । अये ! ज्वलति प्रदीपः । तथाहि—(क)

पत्या मन्विरित्यर्थसम, भाषयति परिमित करोति, चौर इति शेष । एतेन यज्ञोप-
वीतेन, भूषणसम्प्रयोगान "कृतिहितो भावो द्रव्यवत प्रकाशते" इति न्यायात् सम्प्रयुक्त-
भूषणानि करचरणादौ दृढलघानलङ्कारानिति यावत्, मीचयति प्रत्यावयति गृह्य इति
शेष । यन्वत् दृढे उभयमुखस्याने दृढमयुक्ते कपाटे, उद्घाटको भवति लीक इति
शेष । पराङ्गेऽपि एतेनेति सम्बध्यते । तथा च एतेन यज्ञोपवीतेन कपाटीपरिस्थे शङ्कु-
वडा तदाकर्षणं लीक कपाटयोरुद्घाटकी भवतीत्यर्थ । तथा कौटभुजगैः दृष्टस्य
कृतदृष्टनस्य करचरणादे, एतेन यज्ञोपवीतेन परिवेष्टनञ्च परिवेष्टनञ्च भवतीत्यन्वय ,
अतएव यज्ञोपवीत महदुपकरणद्रव्यमिति भाव ।

अवापि यज्ञोपवीतस्य उत्कर्षप्रतिपादनकाश्च प्रति बहुतरकारणीयत्वात् समुच्चय ,
भवतीत्येकया क्रियया उद्घाटकपरिवेष्टनयी कर्तृत्वा अमिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता च,
अनवीरज्ञादिभावेन सङ्कर । तथा 'एतेन' इत्यस्य विरुद्धात् कथितपदतादीष,
'उद्घाटक' इति ए सा प्रकृत्य 'परिवेष्टन'मिति ननु सर्वानिर्द्देशात् भयप्रक्रमतादीष , 'लीकी
विन्नीचयति' 'परिवेष्टकश्च इति पाठेन तयो समाधानम् ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥१६॥

इहा धारा देव्याने सि १ मापा रात्र, इहा धारा दृढनञ्च अनङ्गाव
शेषोऽयं सन्धिः, इहा धारा यद्वयं छत्रि दृढसंयुक्त कपाटे उद्घाटन करा
रात्र एवं इहा धारा, कौटे उ अर्पण मन्त्रेन स्थाने वेष्टेन कविद्या वञ्चन कवा
छले १७१

শিখা প্রদীপস্য সুবর্ণপিচ্ছরা
 মহীতলে সন্धिमुखेन निर्गता ।
 विभाति पर्यन्ततम समावृता
 सुवर्णरेखेव कपे निवेशिता ॥१७॥

পুন কক কুবা । সমাভ্যেয় সন্धि । ভবতু , প্রবিশামি । অথবা
 ন তাবত্ প্রবিশামি, প্রতিপুরুষ নিবেশয়ামি । তথা কুবা । অয়ে ।

(ক) মাপয়িত্বিতি । কক্ম সন্धिनिष्ठाणकार्थम् । তথা মাপনম্ ३८८कार्षणश्च ।
 एक लोटम् ३८८कार्षणम् भवश्च यन्म स । आहना सर्पेण । स्वस्य प्रकृतिस्य ।
 ककम् तदवशिष्टलोटनिष्ठाणम् दृष्ट्वा सम्यक्तरात् गृह्यान्वन्तरमिति शब्द ।

শিলতি । সুবর্ণ স্বর্ণমিত্ন পিচ্ছরা পিচ্ছলবর্ণা সন্धिमुखेन মহীতলে নির্গতা তথা
 पर्यन्ते प्राणदश तमसा अन्धकारेण तमावृतं कृणवणन कषपाधारैकदशन च समावृता
 निरुद्धा प्रदीपस्य शिखा कप कषपापाण निवेशिता निहिता सुवर्णस्य स्वर्णस्य रेखा
 एव विभाति ।

অথ অধ্ভূতয়া লুপাপময়া মন্ডিণা যৌতী উপমালঙ্কার । তথা সুবর্ণশব্দস্য
 द्विक्रमस्थान कायतपदतादाय म नु द्विरणरखव इति पाठन समाधय ।

वर्णस्य वल इतम् ॥१७॥

(ক) মাপিয়া কায্য আবশ্য করিবে । (মাপিয়া ৩ ইষ্টকার্ষণ করিয়া
 দেখিয়া) এই সঙ্কিত একটীমাত্র লোষ্ট্রে অবশিষ্টে বহিয়াছে । হায় ।
 কি কষ্টে । সর্পে দংশন করিল । (বজ্রোপবীতধ্বাৰা অঙ্গুলি বন্ধন করিয়া
 সিন্ধের বেগ অভিনয় করিতে লাগিল । পবে চিকিৎসা করিয়া) তুম্ব
 হইয়াছি । (পুনরায় কায্য করিয়া এবং দেখিয়া) ওহে । দীপ জলি
 তেছে ।

স্বর্ণের ছায় পিত্তলবর্ণ, সিন্ধের মূৰ দিয়া কৃতলে নির্গত এবং প্রাণ
 লাগে অন্ধকার আবৃত প্রসীপের দ্বারা, কষপাযাণে প্রস্তুত স্বর্ণরেখার
 ছায় দীপি পাইতেছে ॥: ৭।

न कश्चित् । नमः कार्त्तिकेयाय । प्रविश्य दृष्टा च । अये ! पुरुष-
हयं सुप्तम् । भवतु, आत्मरक्षार्थं द्वारमुद्घाटयामि । कथं जीर्ण-
त्वादग्दृष्टस्य विरोति कपाटम् । तदुयावत् सलिलमन्वेपयामि ।
क्व नु खलु सलिलं भविष्यति ? । इतन्मती दृष्टा सलिलं गृहीत्वा चिपन्
सशङ्कम् । मा तावत् भूमौ पतत् शब्दमुत्पादयेत् । पृष्ठेन प्रतीक्ष्य
कपाटमुद्घाट्य । भवतु, एवं तावदिदानीं परीक्षे । किं लक्ष्यसुप्तम् ?
उत परमार्थसुप्तमिदं हयम् ? । वासयित्वा परीक्ष्य च । अये ! पर-
मार्थसुप्ते नानेन भवितव्यम् (ख) । तथाहि—

(ख) पुनरिति । कश्चिन्मन्त्रिमुखपरिष्काररूपं काव्यम् । प्रतिपुरुषं पुरुष-
प्रतिज्ञाति कश्चित् काष्ठमयं क्लृप्तमपुरुषमित्यर्थः । यदि गृहस्य प्रहरति तदा एन
क्लृप्तमपुरुषमेव प्रहरति भावः । कश्चिदपि जनीं न प्रहरतीति शब्दः, अतो नामि प्रवेज
काचिदाग्दृष्ट्याशयः । आत्मरक्षार्थमिति । यदि कश्चित् धत्तुं मं गच्छति तदा तेन
उद्घाटितद्वारेण सहमेव निर्गत्य आत्मरक्षां कर्तुं शक्यामीति भावः । गृहस्य जीर्णत्वात्
कपाटमपि जीर्णमिति बोध्यम् । अतएव विरोति धारणमात्रमेव शब्दायत । अन्वेष
यामि अन्विष्यामि । अन्विष्यत इत्यन्वेष कर्मणि घञ् ततश्च तं करोतीति "इन कारितं
धात्वर्थे" इति इन । कश्चित्तु मार्गणार्थं इषधातुं श्रीरादिकमङ्गीकुर्वन्ति । सलिल-
प्रक्षेपेण आद्रे सत कपाटं न विरुयादिति भावः । पतत् सलिलमित्यर्थः । अतएव
सलिलं यथा भूमौ न पतत् तथैव कपाटीपरि चिपामीत्यभिप्रायः । इष्टेन पृष्ठदेशे
मुग्धपरिषर्त्तनेन प्रतीक्ष्य कश्चिदागच्छति नवेति अवेक्ष्यत्यर्थः । लक्ष्यसुप्तं व्याजनिद्रितम् ।
परमार्थसुप्तं यथार्थनिद्रितम् । इयं पुरुषयोरिति शब्दः, वासयित्वा नयनान्तिके क्षुभिका
मुपनीय भयं प्रदग्धं, परीक्ष्य विशेषनिरीक्षणदिनेति शब्दः । अनेन पुरुषद्वयेन परमार्थ-
सुप्ते न यथार्थनिद्रितम् ।

(५) (पुनरायं शक्तिरन्ध्रं परिष्कारं करिष्या) शक्तिनिष्ठापकारार्थं शेषं
दृष्टेयाच्छे । हृडे, प्रदेव करि । अथवा, निष्प्रे प्रदेव करिदना,

নিঃশ্বাসীঃস্য ন শঙ্কিতঃ সুবিগদঃ তুল্যান্তরং (১) বর্ততে
 দৃষ্টির্গাঢ়নিমীলিতা ন বিকলা নাভ্যন্তরে চঞ্চলা ।
 গাত্রং স্নস্তশরীরসম্বিশিথিলং শয্যাপ্রমাণাধিকং
 দৌপছাপি ন মর্পযেদমিসুখং স্যাচ্ছসুপ্তং যদি ॥১৮॥

নিশ্বাস ইতি । অস্য পুরুষদ্বয়স্য, নিশ্বাস, শঙ্কিত অস্য সম্ভবতি শঙ্কিত ।
 তথা চ ন শঙ্কিত মনসি শঙ্কিতায়া ন ব্যঞ্জক ইত্যর্থ, তথা সুবিগদ বিশালতয়া সুস্পষ্টয়
 মন, ন তু জাগরিতস্যেব চুদ্রতয়া অস্পষ্ট ইতি তাৎপর্যম্ । তুল্যমন্তর ব্যবধান যক্ষিন্
 কক্ষণি তদ্যথা তথা বর্ততে । জাগরিतावस्थायां नैव निश्वासी भवतीति भाव ।
 दृष्टिर्गन्धनम गाढनिमीलिता अव्यन्तमुद्रिता, किन्तु विकला न विकृति न प्राप्ता, तथा
 अभ्यन्तरे ताराप्रदेशे, चञ्चला न ताराप्रदेशस्य चञ्चलतया उपरिभागेऽपि चाञ्चल्य न गतति
 तात्पर्यम् । व्याजसुप्तस्य तु नैव भवितुमर्हतीत्याशय । गत्र करचरणाद्यङ्गसमूह-
 सक्त्या शयीभावेन पतिता ये शरीरसन्ध्य शरीरस्य सयोगस्थानानि तौ, शिथिल शयीभावन
 स्थितम् तथा शय्याया यत् प्रमाण परिमाण तत अधिकम् अतिरिक्तस्थानगतम् । व्याज-
 सुप्तस्य न गाढभीष्टं शिथिल न भवति, सावधानतया च मस्तकचरणादिक शय्याती
 कृत्रिम पूरुष प्रवेश कवाই । বেশ, কেহ নাই । কাঠিকেয়কে নম-
 স্বাব । (প্রবেশ কবিয়া দেখিয়া) ওহে । দুইটা লোক নিদ্রিত বহি-
 রাছে । হউক, আশ্রয়ক্ষার্থ দ্বার খুলিয়া রাখি । বাড়ীখানি জীর্ণ
 বলিয়া কপাট যে শব্দ কবিয়া উঠিল । তা' জন খুলিয়া দেখি । জল
 কোথাও আছে । (চারিদিক দৃষ্টি করিয়া, জল গ্রহণ কবিয়া নিঃস্রপ
 করতঃ আশঙ্কার সহিত) ভূতনে পড়িয়া শব্দ উৎপাদন না করে ।
 (পৃষ্ঠের দিক্ নিরীক্ষণ করিয়া কপাট খুলিয়া) হউক, এইরূপ এখন
 পরীক্ষা করি । এই লোক দুইটা কি কপটনিদ্রিত ? না, যথার্থ-
 নিদ্রিত ? । (ভয় দিয়া, পরীক্ষা করিয়া) ওহে । ইহারা যথার্থনিদ্রিতই
 হইবে । কারণ—

সমলাদবলোক । অয়ে । কথং সৃদঙ্গঃ, অথং দদুঁরঃ, অথং
পণ্ডবঃ, ইয়মপি বীণা, এতে বংশাঃ, অমী পুস্তকাঃ । কথং নাখ্যা-
চার্যস্য গৃহমিদম্ । অথবা, ভবনপ্রত্যয়াৎ প্রবিষ্টোঽস্মি ।
তত্ কিং পরমার্থদরিদ্রোঽয়ম্ ? উত রাজভয়াচ্চৌরভয়াহা ভূমিষ্টং
দ্রব্যং ধারয়তি ? । তন্মমাপি নাম শর্বিলকস্য ভূমিষ্টং
দ্রব্যম্ ? । ভবতু, বীজং প্রচীপামি । তথা ক্ৰুবা । নিচ্ছিন্নং বীজং ন
ক্বচিৎ স্ফারীভবতি । অয়ে ! পরমার্থদরিদ্রোঽয়ম্ । ভবতু,
গচ্ছামি । (গ)

ভূমৌ ন গচ্ছতীত্যমিপ্রায় । তথা যদি লল্যমুপম্ ইদ পুরুষদয় ব্যাজমুপ ম্যাত, তদা
অমিসুখ সম্মুস্ববশিন্ দীপশ্যপি, ন মর্শ্যেৎ ন সর্হত, চতুপি তেজপাতন মণ্ডীপত্রব-
সম্মবাদিতি ভাব ।

অথ পরমার্থমুপপ্রতিপাদনকাব্য প্রতি বহুতরকারণোপন্যা সাৎ সমুদ্রয়, তনক্রত-
বিন্ধিতিবশাৎ লক্ষ্যবিধিনিঃসাদিমাধনেন পরমার্থমুপলব্ধপমাধ্যজ্ঞানাদনুমানা-
লভ্যার ।

“গন্ধ রাজাশ্বজ্ঞানাদৌ কৌবমদে কল্মষরে” ইতি মেদিনী । “লল্য শরম্যে সঙ্ঘায়া
লল্য লক্ষ্যনি সম্মতম্” ইতি বিশ্ব ।

শাঙ্ক্যলবিকীড়িত বচনম্ ৪১৮

(গ) সমলাদিতি । দদুঁরপণ্ডবী বায়বিশেষী । বশা ব শব্দশ্লিষ্টিকতানি বায়ানি,

এই লোক দুইটার নিখাস শব্দশ্লিষ্টক নহে, অথচ স্পষ্টে এবং সমান
ব্যবহানে হইতেছে, নহন অত্যন্ত মুদ্রিত, কিন্তু বিকৃত নহে কিংবা
ভিতরে চকনও নহে এবং শব্দীরের সঙ্ঘস্থানগুলি শিথিল ভাবে পড়িয়া
ধাকায়, অঙ্গসকলও শিথিল হইয়াছে এবং শব্দ্যের পরিমাণ অপেক্ষায়
অধিক হইয়াছে । (কোন কোন অঙ্গ নাটীতে শিথিল পড়িয়াছে) আর
যদি কপটনির্মিত হইত, তবে সম্মুখে দীপ সহ করিতে পারিত না । ১৮।

বিদু । উত্স্বপ্রায়ত । ভো বচস্ । সন্ধ্যী বিষ্য দিস্দি,
 চোর' বিষ্য পৈক্বামি, তা গিণ্হুদু ভব' এদং সুবস্ব
 भण्डय । (घ)

(ঘ) ভো বচস্ । সন্ধ্যিত্ব দৃশ্যত খীরমিব পশ্যামি, তদৃশ্জাতু ভবানিদ
 সুবণভাণ্ডম ।

পুস্তকানি এষা সন্ধ্যীতি পুস্তকা অর্গ' আদিত্বাদত্ পুস্তকনামাধার্য ইত্যর্থ' । কেচিৎ
 পুস্তপি পুস্তকশব্দে বদন্তি । নাট্যাচার্যস্য অভিনয়গানাদিশিষ্টকস্য, সত্ৰাঙ্গীনা
 তস্যৈব প্রযোজনীয়ত্বাদিত্যি ভাব । ভবনপ্রস্থগাত সাধারণতঃস্থ্যস্বক্ৰিয়দ্বারা
 পরমায়দগ্ৰীদি যথার্থদীন ধনভাণ্ডায়দর্শনাদিত্যশ্রয় । ভূমিষ্ঠ ভূমর্মীথিতম ইত্য
 ধনম ধায়তি বচতি । ভূমিষ্ঠ দ্রব্যম্ যুগ তিহেদিত্যি ভাব । সর্গবীজিগ্ৰিয়ম ।
 এনে খৌর্যবিদ্যাযামাত্মনোপুণ্য ব্যজ্যতে । বীজ সর্গ'ধম্ । তথা কৃত্বা বীজ নিষিধ্য ।
 কুচিত প্রদেয় ন স্কারীভবতি বিশালীভবতি । অধ্যন্যধনকে ভূমার্গে সন্নপাঠপুস্তক
 নিষিধ্য বীজ স্কীতীভবতীতি প্রবাদ । অতএবাচ্ অয় ইত্যাদি । গচ্ছামি কিঞ্চিদনপ
 চ্ছন্যৈবতি শ্রয় অস্য দগ্ৰিদলেন অপহরণযৌগ্যধনাভাবাদিত্যি ভাব ।

(ঘ) বিদু ইতি । স্বপ্নে উচ্চারণমুত্স্বপ্ন ত করীতীতি উত্স্বপ্রায়ত স্বপ্নে

(গ) (চাবিদিকে দৃষ্টি কবিয়া) ওহে ! এই সুদন্দ, এই দহু'ববাচ্,
 এই পণববাচ্, এই বীণা, এই বাঁশী এবং এই কতকগুলি পুস্তক । তবে
 কি এটা মাটীশিক্কেব বাডী । অথবা গৃহস্থেব বাডীর বিশ্বাসে প্রবেশ
 কবিয়াছি । তবে কি এই গৃহস্থ বাস্তবিকই দবিত্ত, না, বাজাব ভয়ে
 কিংবা চোবেব ভয়ে ধন, ভূগর্ভে লুক্কায়িত কবিয়া বাখিয়াছে । তা'
 আমি শর্বিলক আমাব কাছে আবাব ধন, মাটীতে লুকান ? । হউক,
 সর্ষপ নিষ্ফেপ কবি, (সর্ষপ নিষ্ফেপ কবিয়া) নিষ্ফিষ্ট সর্ষপ কোথাও ত
 ফুটিয়া উঠিতেছে না । ওহে ! এ ব্যক্তি বাস্তবিকই দবিত্ত । হউক
 এখনচলিয়া যাই ।

শর্বি । কিং নু খলু অয়মিহ মাং প্রবিষ্টং জ্ঞাত্বা দরিদ্রো-
 ঽস্মীতুপহসতি ? । তত্ কিং ব্যাধাদয়ামি ? উত লঘুত্বা-
 দুত্স্বপ্রায়তে । ইম । অয়ে ! জর্জর-স্নানশাটীনিবদ্ধং দীপপ্রভ-
 যৌহীপিতং সত্যমীবেতদলঙ্করণমাণ্ডম্ । ভবতু, গৃহ্লামি । অথবা,
 ন যুক্তং তুল্যাবস্থং কুলপুত্রজনং পীড়য়িতুম্ । তদৃগচ্ছামি । (ঙ)

প্রলপতীত্যর্থঃ । “শব্দাदीनि करोति” इति करोत्यर्थे चाधि; शब्दादीना नामगणत्वात् ।

सुवर्णभाण्डं स्वर्णालङ्कारम् । मदपेक्षया भवता सावधानतया रक्षणीयत्वादिति भावः ।

(ঙ) শর্বি ইতি । উপহসতীতি । यस्य पिच्छलभाण्डमपि न दृश्यते, तस्यैव सुवर्णभाण्डग्रहणीपदेशादुपहास इति बोध्यम् । तत् तद्यादुपहासकरणात् । लघुत्वा-
 दात्मनो शान्धीर्धरादित्यात् । जर्जरा पुरातनत्वेन शौर्षा या स्नानशाटी स्नानकालीनपरि-
 धेयवस्त्रं तेन निबद्धम् । अलङ्करणभाण्डम् अलङ्कारपाठम् । तुल्या मनुसमाना अवस्था
 दीनदशा यस्य तम्, कूलपुत्रजनं सत्कूलजातं लीकम् ।

(ঘ) বিদূষক । (স্বপ্নেব ভিতবে বলিতে লাগিল) বয়স্তু । সন্ধি
 যেন মৃষ্টি গোচর হইতেছে এবং চোর যেন দেখিতেছি, অতএব তুমি
 এই স্বর্ণালঙ্কার গ্রহণ কর ।

(ঙ) শর্বিলক । এই ব্যক্তি, ‘আমি এখানে প্রবেশ কবিয়াছি’ ইহা
 জানিয়াই কি ‘আমি দরিদ্র’ এই ভাবে আমাকে উপহাস কবিতোছে ?
 তবে কি ইহাকে মাঝিয়া ফেলিব ? অথবা এ লোকটা লঘু (হাল্কা)
 বলিয়া স্বপ্নের ভিতরে কথা বলিতেছে । (দেখিয়া) ওহে ! জীর্ণ স্নান-
 শাটীধারা বন্ধ সত্যই ইহা স্বর্ণালঙ্কার দীপের আলোকে প্রকাশিত হই-
 য়াছে । হউক, গ্রহণ করি । অথবা এক রকম অবস্থার লোক, বিশেষতঃ
 সৎসংশ্রাত ; হুতরাং ইহাকে উৎপীড়িত করা সম্ভব নহে । অতএব
 এখন যাই ।

विदू । भो वयस्स । माविदोसि गोवम्हणकामाए, जइ एदं सुवण्णभण्डअं ण गेण्हसि । (च)

शर्वि । अनतिक्रमणीया भगवती गोकाम्या ब्राह्मणकाम्या च । तद्गृह्णामि । अथवा, ज्वलति प्रदीपः । अस्ति च, मया प्रदीपनिर्वापणार्थमाग्नेयः कीटो धार्यते । तं तावत् प्रवेशयामि, तस्याय देशकालः । एष मुक्तो मया कीटो यात्वेव अस्य दीपस्य उपरि मण्डलैर्विचित्रैर्विचरितुम् । एष पक्षद्वयानिलेन निर्वापितो भद्रपीठेन, धिक् कृतमन्धकारम् । अथवा, मयापि अस्मद्ब्राह्मणकुले न धिक् कृतमन्धकारम् ? अहं हि चतुर्वेदविदोऽप्रतिग्राहकस्य पुत्रः शर्विलको नाम ब्राह्मणो गणिकामदनिकार्यमकार्यमनुतिष्ठामि । इदानीं करोमि ब्राह्मणस्य प्रणयम् ! इति जिह्वति । (छ)

(च) भो वयस्य । शपितोऽसि गौब्राह्मणकाम्या यदि एतत् सुवर्णभण्डं न गृह्णामि ।

(च) विदू इति । शपितोऽसि शपथ कारितोऽसि, गौय ब्राह्मणस्य तौ तयो काम्या अभिलाषिण । तथा च गौब्राह्मणस्य च अभिलाषभङ्गे यत् पातकम् एतस्य अगृह्यस्य तदेव तव पातक भवेदिति भावः ।

(छ) शर्वि इति । भगवती उभयोरपि साक्षात्सात साक्षात्प्रवती गोकाम्या गौभिलाषभङ्ग ब्राह्मणकाम्या ब्राह्मणस्य अभिलाषभङ्गय । ज्वलति प्रदीपः, अतएव दानीमेव ग्रह्ये अन्यथा दर्शनसम्भवात् न गृह्णामि इति भावः । आग्नेय अग्निनिर्वापणकारो, कीटो धार्यते, स चास्तीत्यन्वयः । प्रवेशयामि प्रदीपप्रभामण्डलाभ्यन्तरे इति शेषः । देशेन युक्तं काली देशकालः, मध्यपदलोपी समासः, तादृशकीटप्रवेशनस्य इदं स्थानम् अथ समयर्थेत्यर्थः, तन्निवारकाभावात् इदानीमेवालङ्कारस्थापहार्यतावति

(८) विदूषकः । वयस्य । आसि त्वांकारे गरु ७ आह्वयत् अति-
वाचधारा शपथ कदाशेतेच्छि, यदि एहे अलङ्कार एदं नो कर ।

বিদু । ভো বত্রস্স ! মীদলো দে অগাহত্যো । (জ)

ভাব । যাত্রীব গচ্ছতু এব । ভদ্রপীঠেন তদাখ্যেন কীটেন কবা, পঞ্চদশম্ব অনিলিন বায়ুনা করণন, এধ প্রদীপো নির্বাণিত, তথৈব চ অন্বকার হ্রতম্ । ধিমিতি তনুকাথ্যনিন্দায়াম্ । “অন্বকারোঃস্বিঘা ধ্বান্তম্” ইত্যমরঃ । ইতো নির্বেদীদধাদাঙ্ক অধর্ষতি । মযাপি, ন কেবলমনেন কীটেনিতি ভাব, অক্ষাঙ্গাশুকুলি অন্বকারম্ অন্বকারবত্ পাপ মানিন্য ন হ্রতমিতি কাঙ্ক, ন হ্রত কিম্ ? অপি তু হ্রতম্বেবিত্যর্থ । অতএব মা ধিক্, হি যধ্বাত্ । অপ্রতিগাহকস্য অসহাতলমগ্নয়েন পাপমযাত্ ক্রুতযিদিপি প্রতিযহমপি অকৃতবত ইত্যর্থ । অকাথ্য চৌথ্যরুপম্ । অন্তিষ্টামি করীমি । ইতো ঙ্খিক কৌ নামাধ পাত ইতি ভাব । প্রণথ প্রার্থনা প্রার্থনাপূরণমিত্যর্থ । জিহ্বচ্চতি যচৌতুমিচ্ছতি ।

অন মদনিকায়া রতিভোগার্থসমীহা করণাত্ বিলাসী নাম প্রতিমুখসম্বেরঙ্গম্—
“সমীহা রতিভোগার্থা বিলাস ইতি কথ্যত” ইতি সাহিত্যদর্পণলচনাত্ ।

(ছ) শর্বিলক । গরুণ অভিবাধ ও ব্রাহ্মণের অভিলাষেব ওরুতর নাহাঙ্গ্য বহিষাছে, স্বতবাং তাহা অতিক্রম কবা যায় না, অতএব গ্রহণ কবি । অথবা, প্রদীপ জ্বলিতেছে, প্রদীপ নির্কাণের জন্ত আমি আগ্নেয় কীট রাখিয়া থাকি, তাহা আমার নিবটে আছেও, তাহা-কেই প্রেবণ করি, সেই প্রেরণেরই এই স্থান এবং সময় । আমি এই সেই কীট ছাড়িয়া দিলাম, এই দীপের উপবে বিচিত্র মণ্ডনাবারে বিচরণ করিবাব জন্ত এই কীট চলিয়া যাক্ । ভদ্রপীঠনামক সেই কীট, পশুদ্বয়র বায়ুছাবা এই দীপ নির্কাপিত কবিল, হায় ! অন্ধকার কবিয়া ফেলিল । আমিও কি আমাদের ব্রাহ্মণকুলে অন্ধকার করি নাই ? চতুর্কেরবিনং এবং অপ্রতিগ্রাহীর পুত্র আমি শর্বিলকনামে ব্রাহ্মণ, এখন বেঙ্গা মদনিকার জন্ত অকাথ্যের অগৃষ্ঠান করিতেছি । এখন ব্রাহ্মণের প্রার্থনা পূরণ করি । (এই বনিয়া গ্রহণ করিতে ইচ্ছা করিন ।)

শৰ্বি । ধিক্ প্রমাদঃ । সলিলসম্পর্কাৎ শীতলো মে অগ্র-
হস্তঃ । ভবতু, কক্ষয়োর্হস্তং প্রচ্ছিপামি । নাথ্যেন সব্যহস্তমুখীকৃত্ব
গৃহ্ণতি । (ক)

বিদু । গহিৎ ? । (জ)

শৰ্বি । অনতিক্রমণীয়োঽয়ং ব্রাহ্মণপ্রণয়ঃ । তদৃগৃহী-
তম্ । (চ)

বিদু । দাণীং বিক্লিণিত-পক্ষৌ বিচ্র বাসিচৌ, অহং সুহঁ
সুবিচ্ছঁ । (ঠ)

(ক) ভো বয়স্য । শীতলন্তে অগ্রহস্তঃ । (জ) গৃহীতম্ ? ।

(ক) বিদু ইতি । হস্তম্ব্যায়মিতি অগ্রহস্তঃ । রাজদন্তাদিত্যত্ পরনিপাতঃ ।

(ক) শৰ্বি ইতি । ধিগিত্যাক্মনিন্দায়াম্ । প্রমাদ অনবধানতা, সম্ভ্রাত ইতি-
শ্ৰেয়ঃ, হস্তমনুসীকৃত্বৈব গৃহ্ণে প্রকৃত্বাদিতি ভাবঃ । সলিলসম্পর্কাৎ কপাটে প্রদীপার্থ
জলয়ঙ্ঘনাৎ । কক্ষয়োঃ পার্শ্ববাহুমূলধীরম্ব্যন্তর ইতি শ্ৰেয়ঃ, প্রচ্ছিপামি তৎস্থানস্য
স্তম্ভবত এবীণত্বেন উখীকরণার্থমিতি ভাবঃ । সব্যহস্ত দক্ষিণহস্তম্ ।

“সব্যনু দক্ষিণে । বামে চ প্রতিকূলে চ” ইতি বিচ্র ।

(জ) বিদু ইতি । গৃহীতমিতি কাকুঃ, গৃহীত কিমিত্যর্থঃ ।

(চ) শৰ্বি ইতি । ব্রাহ্মণস্য প্রণয়ঃ প্রার্থনা ।

(ক) বিদূষক । বয়স্য ! তোমাব হস্তাগ্র যে শীতল ।

(খ) শৰ্বিলক । হায় ! অসাবধানতা হইয়াছে । জল স্পর্শ কবায়
আমার হস্তাগ্র শীতল হইয়াছে । হউক, বক্ষদেশে হস্তক্ষেপ করি ।
(অভিনয় অগ্রসাবে দক্ষিণ হস্ত উষ্ণ করিয়া গ্রহণ কবিল ।)

(গ) বিদূষক । গ্রহণ কবিয়াছ ? ।

(ঘ) শৰ্বিলক । এই ব্রাহ্মণের প্রার্থনা লক্ষ্যনীয় নহে । তাই গ্রহণ
কবিয়াছি ।

शर्वि । महाब्राह्मण ! स्वपिहि वर्षशतम् । कष्टम्, एवं
मदनिकागणिकार्थे ब्राह्मणकुलं तमसि पातितम् । अथवा,
आत्मा पातितः । (ड)

धिगस्तु खलु दारिद्र्यमनिवेदितपौरुषम् ।

यदेतद्गर्हितं कर्म निन्दामि च करोमि च ॥१८॥

(ठ) इदानीं विक्रीतपण इव वाणिज अहं सुखं स्वप्स्यामि ।

(ठ) विद्रु इति । विक्रीत पण विक्रीयद्रव्ये येन स, वाणिजी वणिक् ।
अन्वकारावरणेन दर्शनाभावात् निद्रामोहेन च स्वरापरिज्ञानादित्य विद्रुषकस्य व्यत्यय
इति बोध्यम् ।

(ड) शर्वि इति । महाब्राह्मण ! निरुद्धब्राह्मण । उक्तविधप्रलापैरात्मनी
नितान्ताचमत्वप्रतिपादनात् प्रदीपस्थितिकाले ब्राह्मणोचिततिलकादिदर्शनाच्च ईदृश
सम्बोधनमुपपद्यत इत्यवधेयम् । तमसि घोरतममाहृत नरके । ननु एककृतेन पापेन
कथं ब्राह्मणकुलसामान्यस्य पातित्य स्यादित्याह अथवेति । आत्मा स्वस्य जीवात्मा,
पातित पातित्यास्पदोक्त, ब्राह्मणस्वामिकाशीतिरत्तिकापरिमितस्पर्शान्मुसर्षस्तेयस्य
शूलपाणिप्रभृतिभिः प्रायश्चित्तविवेकादौ महापातकत्वेन व्यवस्थापितत्वात् महापातकस्य च
पातित्यजनकत्वादिति भावः ।

पातित्यमाह प्रायश्चित्तत्त्वद्वयं वचनम्—“पञ्चैतानि महापातकानि कृत्वा ब्राह्मणं
सन्निर्गन्तुभाष्यी नानुयाह्य अभिशप्तं सञ्चकर्मविवर्जितं पतिततमो भवति ।”

धिगिति । न निवेदितं कुवापि न ज्ञापितं पौरुषं पुरुषकारी येन तत् तादृशम् ।

(ठ) विद्रुषक । विक्रीत-अर्था वणिक्केर छात्र एवम आमि श्रे
निद्रा याहेते पारिव ।

(ड) शर्विलक । निरुद्धेब्राह्मण । शतवर्षं निद्रा याऽ । हाय, बेञ्जा
मदनिकार वञ्च आमि ब्राह्मणवन्शके अहंकारे निपातित करिनाम ।
अथवा, आपनाके निपातित करिनाम ।

তদয়াবত্ মটনিকায়া নিষ্কৃয়ণার্থে বসন্তসেনাগৃহং
 গচ্ছামি । পরিক্রম্য শব্দ-নীক্যে চ । (ঙ) অয়ে । পটশব্দ ইব ।
 মা নাম রক্ষিণ । ভবতু, স্তম্ভীভূত্বা তিষ্ঠামি । অথবা মমাপি
 নাম শ্বর্বিলকস্য রক্ষিণঃ ? । যোগ্যম্ । (গ)

দারিদ্র্যে স্তনু ধিগন্তু । যদযস্মাত্ দারিদ্র্যাহেতৌ, এতৎ স্তেযরূপে গর্হিতং কস্য
 নিন্দামি শ্চ গর্হিত্বাদেব করোমি শ্চ গণিকাযে দানায় আবশ্যকত্বাদিত্যে ভাব ।

অথ দারিদ্র্যস্য ধিক্কার প্রতি অনির্বেদিতপৌরুষপদস্যার্থে হন্তুরিত্যি পদার্থং হেতুক
 কাব্যলিঙ্গম্ নিন্দামি করোমীত্যনেকক্রিয়ধোরহমিত্যে ককচুঁকারকত্বাত দৌপকশ্চ অনযৌ
 পরস্পরনিরপেক্ষতয়া সসৃষ্টি । ন শ্চ পরাহেঁ ক্রিয়াসমুচ্চয় ইতি বাচ্যম্ অতিশয়ীক্তি
 মূলকত্বাভাবাত দর্পশ্লোকাদির্মি ক্রিয়াসমুচ্চয়স্য অতিশয়ীক্তি মূলকত্বাহীকারাত ॥১৮॥

(ঙ) তদিত্যি । নিষ্কৃয়ণার্থে বিমোচনার্থম্ অস্মাল্লঙ্কারস্য প্রদানেন বসন্তসেনায়া
 দাসীভক্তিতৌ বহিষ্করণার্থমিত্যর্থ ।

অথ পরিসর্পণী নাম প্রতিমুখসম্ভে রঙ্গম্—“ইষ্টনটানুসরণে পরিসর্পণ্যে কথ্যতে” ইতি
 সাহিত্যদর্পশ্লোকচক্ষাৎ ।

(গ) অয়ে ইতি । পটশব্দ ইব শ্রুয়ত ইতি শ্রেয় । রক্ষিণে ঘৌরপ্রবেশসন্দেহেন
 রথাত আগতা রাজধান্যা প্রহরখিন, মা নাম ন ভবন্তু ইতি শ্রেয় । ভবতু রক্ষিণা-
 মিবাগমনমিত্যর্থ, স্তম্ভীভূত্বা প্রাসাদস্য সশ্বাকাগে ভূত্বা । ননু তথাৎপি যদি
 রক্ষিণে পরিচিন্তুয়িত্বাহ অথবতি । শ্বর্বিলকস্য সমীপে, রক্ষিণে প্রবেশয়ুরিত্যি শ্রেয় ।
 সমর্গীকিরিডম্ ।

যাঁহাতে কুড়াপি পুরুষকাব প্রকাশ কবা চলে না, সেই দারিদ্র্যকে
 ধিক্ । যেহেতু এই গর্হিত কার্যেব নিন্দাও কবিতেছি, আবার তাহা
 কবিতেছিও ॥১২॥

(ঙ) অতএব মটনিকাকে মুক্ত কবিবাব জন্ম বসন্তসেনার বাড়ী
 যাই । (পাদদেশে করিয়া দেখিয়া) (গ) ওহে । পদশব্দের ছায়া

मार्जारः क्रमणे, शृगं प्रसरणे, श्येनी ग्रहालुञ्चने
सुप्तासुप्तमनुष्यवीर्यतुलने श्वा, सर्पणे पन्नगः ।

माया रूप-शरीर-वेश-रचने, वाग् देशभाषान्तरे,
दीपो रात्रियु, सङ्घट्टेषु डुडुमो, वाजी स्थले, नीर्जले ॥२०॥

मार्जार इति । क्रमणे पादविक्षेपे निशब्दपादमञ्जारे इत्यर्थः, मार्जारी विशाल
स्वरूप । प्रसरणं शीघ्रगमने, शृगी हरिणस्वरूप । यदृश्यं युक्तमालुञ्चनं ग्रहालुञ्चन
तद्यिन् मध्यपदलोपी समासः, वस्तुतो यदृश्यं केदने चेत्यर्थः श्येनसदाब्जहि सपक्षिरूप ।
सुप्तस्य निद्रितस्य अमुक्तस्य जगदितस्य च मनुष्यस्य वीर्यतुलने दृष्टिभावमेव वननिरूपणे,
या कुङ्कुमस्वरूप कुङ्कुंरो हि दृष्टिभावमेव अपरकुङ्कुंरस्य मनुष्यादेष वल निरूपयितु
मर्हति । सर्पणं रन्ध्रदिप्रवेशात्प्रकमने, पन्नगं सर्पणं । रूपस्य नीलपीतादि-
वर्णस्य, शरीरस्य स्त्रीपुरुषाकारस्य, वेशस्य नानादेशीयपरिच्छेदस्य च रचने विधाने,
माया साक्षाद्देन्द्रजालिकविद्यास्वरूप । देशभाषान्तरे नानादेशीयभाषामेदे, वाक् साक्षात्
सरस्वतीरूप । रात्रियु दीपं प्रदीपस्वरूप, दीपो यथा रात्रौ प्रभाव प्राप्नोति, अहमपि
तथैव रात्रौ प्रभाव प्राप्नोमीति भावः । सङ्घट्टेषु अन्त्याक्रमणादिना विपत्सु, डुडुम
शृगालस्वरूपं शृगाली यथा कुङ्कुंरादीनामाक्रमणे पलाय्य आत्मानं रक्षति, अहमपि
तथैव अन्त्याक्रमणे पलाय्य आत्मानं रक्षामीति भावः । स्थले भूभागे, वाजी घोटकरूप,
तददेव भारवहनक्षमं पगक्रमणं चेत्याशयः । तथा जले नीनीकास्वरूपं तथैव मूल
रक्षणमर्थं इत्यभिप्रायः ।

अथ एकस्य शर्विलकस्य क्रमणादिविषयभेदेन अनेकधाज्ञे स्थात रूपकयुक्तं उल्लेखा-
स्वरूपं "गान्धीर्यं च समुद्रोर्मि गौरवशामि पञ्चत" इति साहित्यदर्पणोदाहरणम् ।
तथा सम्यक्कवचनात्प्रयोगस्य "रात्रियु सङ्घट्टेषु" इति तद्वचनान्प्रयोगान् भद्रप्रक-
मतादीषु, समुद्रवर्षकयकागोऽवशं वक्तव्यं, किन्तु नील इति वाच्यमभिधानदीपयः
"रात्रौ भूमितले, जम्बूद्वीपे तरुणि, देहस्य दुःसङ्घटे" इति पाठे तु तयो समाधानम् न च
उच्यते । क्लीबेन नाना इति । इडक, उडक इत्यादि । अथवा
आमि शर्विलक । आमात्रं निदृष्टं आचारं त्रयी ? । ये आदि—

অপি চ । ভুজগ ইব গতৌ, গিরি: স্থিরত্বে,
 পতগপতে: পরিমর্ষণে চ তুল্য: ।
 শশ ইব ভুবনাবলোকনেঃ
 বৃক ইব চ গ্রহণে বলে চ সিংহ: ॥২১॥

লিঙ্গব্যবথাদপি ভগ্নক্রমতান্তরমিতি বাস্তব্ উভয়লিঙ্গদ্বয়মপি বহুতাপ্রয়োগাৎ । অথবা
 তৎসমাধানার্থমপি একমেব পাঠপরিবর্তন বিধেয়ম্ ।

ঔজুসময়ত্ব কবির্দেশ শশালাপেঁ প্রসিদ্ধ আসীদिति मङ्गाजन ।

शशूँलविक्रीडित हचम् ॥২০॥

উক্তপ্রায়মেবার্থে ভঙ্গানুরেণাহ ভুজগ ইতি । অথ গতৌ অশ্বন্দরগমনে, ভুজগ সর্প
 ইব, স্থিরত্বে গৈরী, গিরি পর্বত ইব । উপমাশব্দশপাতাদপঠিতৌপি ইবশব্দী
 নিরিশব্দে নান্বীযতে । পরিমর্ষণে ভুতগমনে পতগপতের্গৃহত্বস্য চ তুল্য, ভুবনাবলোকনে
 একস্থানস্থা এব জগদর্শনে শশৌ স্নগবির্ষণে ইব, গ্রহণে বৃকবন্তুস্টীকারে, বকৌ ব্যাপ্রবির্ষণ
 ইব, বলে চ সিংহ ইব । উপমাশব্দচর্য্যাৎ সিংহশব্দে নাপি সিংহ ইবশব্দীঃস্বীযতে ।
 অতএব কা নাম রখিধী সম ভীতিরिति भाव ।

অত্রাপি একস্য শব্দিলক্ষ্যে বন্যাদিবিষয়ভেদেই অনেকধীর্নৈখাম্বালীপমাদুক্ত উল্লে-
 খালদ্বার চ্যাহিত্যদর্পণাদাব্রহ্মে খালদ্বারস্য নিয়মোলাদ্বায়নব্যক্তত্বামিধানাৎ ।

पुथिलाया हचम् ॥২১॥

নিঃশব্দ পদসকাবে বিভাল, ক্রুতগমনে হরিণ, গ্রহণে ও ছেদনে শ্রেণ-
 পক্ষী, নিভিত ও জাগরিত মহুশ্চৈব বলনিরূপণে কুক্কূর্ব, বহু-প্রবেশে সর্প,
 নানাভ্রাতীয় বর্ণ, স্ত্রী বা পুরুষেব আকাব এবং নানাদেশীয় বেশ, এই
 সকল বচনায় মায়, বিভিন্ন ভাষাতে সাগাং সবস্বতী, বাজিতে দীপ,
 সর্কটে শৃগাল, স্থলে খোড়া এবং জলে নৌকা ॥২০॥

আরও, আমি গমনে সর্পেব ছায়, স্থিরতায় পর্কিতেব ছায় ক্রুতগমনে
 গরুডেব ছায়, জগতের দর্শনে শশকেব ছায়, গ্রহণে ব্যাঘ্বেব ছায়, এবং
 বলে গিহের ছায় ॥২১॥

প্রবিশ্য রদনিকা । হুদী ! হুদী ! বাহির-দুআর-সালাএ পসুত্তৌ
বহুমাণআ, সৌবি এত্য় ণ দৌসহ । ভোদু, অজ্জমিত্তেঅ' মহা-
বেমি । ইতি পরিক্রামতি । (ত)

শর্বি' । রদনিকা হনুমিচ্ছতি । নিষ্প্য । কয়' স্ত্রী ! ভবতু,
গচ্ছামি । ইতি নিষ্ক্ৰান্ত । (থ)

রহ । গতা সবাঃসম্ । হুদী ! হুদী । অহ্মাণং গীহে সন্নিং কপ্পিঅ
চৌরো ণিক্কমহি । বিদূযকসুপগম্য । অজ্জমিত্তেঅ ! উত্তেহি উত্তেহি ;
অহ্মাণং গীহে সন্নিং কপ্পিঅ চৌরো ণিক্কন্তৌ । (দ)

(ত) হা ধিক্ হা ধিক্ । বহির্দ্বারশালায়া প্রসূতৌ বর্ধমানক, সৌপ্যত্র ন দৃশ্যতে ।
ভবতু, আর্থমৈবৈয় শ্রদ্ধাপয়ামি ।

(থ) হা ধিক্ হা ধিক্ । অস্মাক গীহে সন্নি কল্যয়িত্বা চৌরো নিষ্ক্রামতি ।
আর্থমৈবৈয় । উত্তিষ্ঠ উত্তিষ্ঠ, অস্মাক গীহে সন্নি কল্যয়িত্বা ধৌরো নিষ্ক্রান্ত ।

(ত) প্রবিশ্যতি । শ্রদ্ধাপয়ামি শ্রদ্ধে নাহ্বয়ামি ।

(থ) শর্বি' ইতি । কয় স্ত্রী, অতএব ন হনুত্বা, "অবধ্যাত্র স্ত্রিয় প্রাহুস্মিত্যর্য়-
য়ৌনিগতেষ্বপি" ইতি শাস্ত্রাদিতি ভাব । নিষ্ক্রান্ত সন্নিহারিষতি শ্রীষ ।

(দ) রহ ইতি । গতা সন্নিহারপর্যন্তমিতি শ্রীষ, কল্যয়িত্বা নির্ধায় ।

(ত) (প্রবেশ কবিত্বা) বদনিকা । হায় হায় । বহির্দ্বারবেব গৃহে
বর্ধমান নিস্রা যাইতেছিল, তাহাকেও এখানে দেখিতেছি না । হউক,
আর্থ্যমৈবৈয়কে ডাকি । (এই বলিয়া পাদক্ষেপ করিতে লাগিল ।)

(থ) শর্কিনক । (রদনিকাকে হত্যা করিতে ইচ্ছা করিল, পরে
নির্ধয় করিয়া) এ যে স্ত্রীলোক । হউক, এখন চলিয়া যাই । (ইহার
পব চলিয়া গেল ।)

(দ) রদনিকা । (যাইয়া আসের সহিত) হায় হায় । আমাদের
ঘরে সিঁধ কটিয়া চোর বাহির হইয়া যাইতেছে । (বিদূষকের নিকট

विदू । उन्माथ । आः दामोए धोए ! किं भणामि “चोरं
कपिञ्च सन्धो गिक्कन्तो ?” । (घ)

रद । हदाम ! अलं परिहासेण । किं ण पेक्खमि
एणं ? । (न)

विदू । आः दामोए धोए ! किं भणामि ? दुदोअं विअ
दुआरअं उग्घाडिदं त्ति । भो वअम्स ! चारुदत्त ! उट्ठेहि,
उट्ठेहि, अम्हाणं गेहे सन्धिं दइअ चोरो गिक्कन्तो । (प)

(घ) आः दाम्याः पुत्रि । किं भणामि ‘चौरं कल्पयित्वा सम्भिर्निष्कूलः ?’ ।

(न) हताश । अलं परिहासिन । किं न प्रेक्षसे एनम् ? ।

(प) आ. दाम्याः पुत्रि ! किं भणामि ? द्वितीयमिव द्वारकम् उद्घाटितमिति । भो
वयस्य । चारुदत्त । उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ । अस्माकं गेहे सन्धिं दत्त्वा चोरो निष्कूलः ।

(घ) विदू इति । “हास्यकर, कलहरतिविद्रूपकः स्यात् स्वकथंशः” इत्युक्त-
स्वभावतया विपत्प्रसाविदपि विद्रूपकस्य परिहासोक्तिरिति बोध्यम् ।

अतएवात्र नम्रं नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गम्—“परिहासवधो नम्रं” इति साहित्यदर्पण-
नघण्णात् ।

(प) विदू इति । द्वारकं द्वारम् । अज्ञाने कप्रत्ययः ।

गिर्या) आर्धाग्रेज्ज्येय । उठ्ठं उठ्ठं, आमादेव षवे सिंध काटिया चोर
बाहिर हईया गेल ।

(घ) विद्रूपक । (उठ्ठिया) आ दामोए मेये ! किं बलितेहिस्
‘चोब काटिया सिंध बाहिर हईया गेल ? ’

(न) वदनिका । हताश । पविहासेव प्रयोजन नाई । एई
सिंध देखितेह ना कि ? ।

(प) -विद्रूपक । आ दामोए मेये ! बलितेहिस् कि ! आर एकथाने

চারু । ভবতু । ভোঃ ! অলং পরিহাসেন । (ফ)

বিদূ । ভো । ণ পরিহাসো । পেক্ষদু ভব' । (ব)

চারু । কস্মিন্দুহেশে ? । (ভ)

বিদূ । ভো ! এসো । (ম)

চারু । বিনীক্য । অহো । দর্শনোয়োগ্য' সন্নিঃ । (য)

উপরিতলনিপাতিতৈষ্টকৌঃ

শিরসি তনুর্বিপুলনয় মধ্যদেশে ।

অমৃশ-জন-মম্পযোগভীর্-

হৃদয়সিব স্ফুটিতং মহাশৃঙ্গস্য ॥২২॥

(ব) ভো । ন পরিহাস , প্রেচ্ছতা ভবান ।

(ম) ভো । এষ ।

(ফ) চারু ইতি । ভবতু অসময়ে নিদ্রাভঙ্গ ইতি শ্লোক , অলং উচ্চৈঃশব্দানি কৃতি
কা পুনরন্থা গতিরিত্তি ভাব । মম দারিদ্রাদশায়া সর্বৈরেব বিদিততয়া কিমর্থং ঘৌর
প্রবিশেদিতি শৈবে যধীক্তি পরিহাসার্থে বতি মন্বমান আচ্ছ "অলং পরিহাসেন" ইতি ।

(ভ) চারু ইতি । উহেশে উক্তি স্যানে ইতি যাবন্ সন্নিবিত্তি শ্লোক ।

(য) চারু ইতি । দর্শনীয় আশঙ্কিত দর্শনযোগ্য , বিশেষণে পুণ্য নিশ্চিতত্বেন সুন্দর
লাদিত্তি ভাব ।

দ্বাব যেন উদঘাটন কবিয়া যেনিয়াছে । সথে । চাকরন্ত । উঠ উঠ ,
আনাদের ঘবে সিঁধ দিয়া চোব বাহিব হইয়া গিয়াছে ।

(ফ) চাকরন্ত । ইউক, সপ্ত । পরিহাসে প্রয়োজন নাই ।

(ব) বিদূষক । সপ্ত । পরিহাস নহে ভূমি মেপ ।

(ভ) চাকরন্ত । কোন্ জায়গায় ? ।

(ম) বিদূষক । সপ্ত । এই যে ।

(য) চাকরন্ত । (মেপিয়া) শব্দ । এই সঙ্কীর্ণ দৃশ্য বটে ।

कथमस्मिन्नपि कर्मणि कुशलता । (र)

विदू । भो वयस्सु । अत्रं सन्धो दुवेहिं ज्जेव दिखो भवे ।
आदु, आगन्तुएण सिक्खिदुकामिण वा । अण्णधा इध उज्जइणोए
को अण्णहाणं घरविहव' ण जाणादि ? । (ल)

(ल) नो वयस्य । एष सन्धिर्द्वाभ्यामेव दत्तो भवेत् । अथवा आगन्तुकेन सिद्धितु
कामेन वा । अन्यथा इह उज्जयिन्यां कश्चाक मृच्छविभव न जानाति ? ।

उपरीति । उपरि ऊर्ध्वदेशत, तलादधीदेशश्च निपातिता इष्टका यस्य स , अतएव
मध्यदेशादिष्टका स्वयमेव पतिता इति भावः । अतएव च शिरसि उपरिभागे तत्र
स्वल्पविस्तार मध्यदेशे च विपुली विशालविस्तारः । तथा च उपरिभागादधीभागाच्च
इष्टकापातनेन मध्यष्टकानां स्वयमेव संयोगशैथिल्याग्निरेवल्बनतया अनियतभावेन
पतनान्मध्यदेशे विशाली भूत अतएवाधोदेशेऽपि तनुरेवेति भावः । यदुक्तं शर्विल-
केनेव— तदत्र पक्वष्टके पूर्णकुम्भ एव शीभते , तमुत्पादयामि" इति । तथा च
असदृशजनस्य पातकित्वात् स्वाभ्यन्तरप्रवेशे अधीग्नलीकस्य चौरस्य यः समयोगः ससर्गं
स्वादाभीरोर्भयशीलस्य, महागृहस्य ईर्ष्यातया मदीयप्रशस्तभवनस्य, हृदयवचस्थलमः
स्फुटितविदीर्णमिव जातमिति शेषः , तस्यैव द्वारसन्निहृपेणैव प्रकाशत इति भावः ।

अत्र क्रिथीत्प्रेचालद्वार । पुष्पिताया वृत्तम् ॥२१॥

(र) कथमिति । अस्मिन् कर्मण्यपि निरुद्धत्वाद्गदादरपीथे सन्निर्माणाकार्येऽपि,
कुशलता नैपुण्यम् , सुतरां स्वभावत एवायं निपुण्यथौर इति भावः ।

(ल) विदू इति । उत्तौ हाविव विभजते अथवेति । अत्र अथवाशब्दी वाच्यत्वं
रिक्तत्वात् । तथा च आगन्तुकेन देशान्तरादागतेन वा देशान्तरादागतत्वेन अज्ञातो-

उपवः ओ नौच इहेते ईट फेलिया दिग्वाछे , ताहांते उपरे ओ नौचे
छोट, एवं मांशखाने बड इहेयाछे । अतवां अयोग्या लोकेर
(चोबेव) संदर्ग कविते डीरु एहे उंक्कृष्टे गृह्वेव रुदय येन विदीर्ण
इहेया गिग्वाछे ॥२२॥

(र) र्था । ए कार्थेओ दक्कता । ।

চার্ । বৈদেশ্যেন কৃতো ভবেন্নম গৃহে জ্যাপারমম্বস্যতা
 নামৌ বেদিতবান্ ধনৈর্বিংরহিতং বিসম্বসম' জনম্ ।
 দৃষ্টা প্রাক্কহতী নিবাসরচনামস্মাকমাগান্বিতঃ
 সন্নিচ্ছ্বে টনস্বিন্ন এব সুচিরং পথ্যান্নিরাগৌ গত ॥২৩॥

অধিনীতচান্দয়্য তবাবস্থ্যামপি অজ্ঞানতা জনৈন বৈদ্যর্থ , শিচিতুকামৈন বা, নূতন
 সন্নিচ্ছাণমিতি শ্রেয় । গৃহস্য বিমব ধনম্ ।

বিদূষকীক্তিমেবাদীকুর্বাৎ প্রাহ বৈদ্যেনৈতি । বৈদ্যেন মিত্রদেশীত্পন্নৈন জনৈন,
 অথবা ব্যাপার নব সন্নিচ্ছাণকার্যম্ অম্বস্যতা শিঘ্রমাণন জনৈন, সম গৃহে
 কৃতো ভবিত্ , অথ সন্নিরিতি শ্রেয় । ননু কৃত বদননুমানমিহ—অমৌ সন্নিকারী
 জন, ধনৈর্বিংরহিতম্ অতএব বিসম্বসম নিঃশব্দভাবৈন নিদ্রিত জনম্ ন বেদিতবান্
 ন জ্ঞাতবান্ , এতদ্বৈশ্বাসিত্বৈ তু সম নির্ধনত্বমবশ্যমেব বিদ্যান তথা চ সন্নি ন
 কৃত্যাদিতি ভাব । প্রাক পূর্ব মহতীমস্মাক নিবাসরচনা ভবননিশ্চাণম্, দৃষ্টা,
 আগান্বিত "অব প্রচুরধনমস্মি, তস্মাপহরামি" ইত্যমাগাভিষ্টিট সুচির দীর্ঘকালম্
 অন্যথা কথমীদৃশ সুন্দর সন্নি স্যাদিতি ভাব সন্নিচ্ছ্বেদেনৈন তিব্র পরিয়াল এব
 সন্, পথ্যান্ নিরাগৌ গত , ক্রিয়তৌঃপি মূল্যবতৌ দ্রব্যখ্যাৎশ নাহিত্যাশ্চ ।

অব প্রথমচরণার্থ প্রতি দ্বিতীয়চরণগতবাক্যার্থ্যে ঙ্গনুরিতি বাক্যার্থে ঙ্গনুক
 কাব্যলিঙ্গম্, তথা বিসম্বসমত্ব প্রতি "ধনৈর্বিংরহিতম্" ইতি পদস্যর্থে ঙ্গনুরিতি পদার্থ-
 ঙ্গনুক কাব্যলিঙ্গম্, তদুভয়কৃতবিন্দিতিবশাৎ নির্ধনত্বানবগমরুপম্যধনেন তস্করম্য
 বৈদ্যশ্লবরুপমাখ্যানাদনুমানালঙ্কার । তথা প্রথমপাদে সন্নিবোধকপদানभिधानादीक
 विकल्पार्थकवाग्दानभिधानाद्यापौ न्यूनपदतादीष, एव चौद्यमिति व्यापारविशेषे

(ল) বিদূষক । বদন্ত । এই সিঁধ ছুই রকম লোকের দেওয়া
 হইবে । এক—বিশেষ হইতে আগত লোকের, অথবা—শিক্ষাভিনাযী
 স্ট্রেয় লোকের । না হইলে, এই উচ্ছ্বসিনীতে কোন্ ব্যক্তি, আনাগের
 ঘরের বৈভব না জানে ? ।

ततः सुहृद्भ्यः किमस्मीं कथयिष्यति तपस्वी, 'सार्धं वाहसुतस्य गृहं प्रविश्य न किञ्चिन्मया समासादितम्' इति । (व)

विदू । भो ! कथं तं ज्जिव चौरहृदत्र' अणुशोचसि । तण चिन्तितं महन्तं एदं गेहं, इदो रअणभण्डत्र' सुवणभण्डत्र' वा णिकामइस्सामि । अत्ता उविषादमाकमतम् । कहिं तं सुवणभण्डत्र' । पुणम्मणुण्य प्रकाशम् । भो वअस्स ! तुमं सब्बकालं भणासि सुक्खो मित्तेअओ, अपण्डितो मित्तेअओ त्ति । सुट्ट, मए किदं तं सुवणभण्डत्र' भवदो हत्थे सम्पयअन्तेण । अणुधा दासीए पुत्तेण अवहिदं भवे । (श)

(श) भाः । कथं तमेव चौरहृदकमनुशोचसि । तेन चिन्तितम्—महद्वैतद-

वक्तव्ये व्यपारगति सामान्यामिधानात् विशेषे अविशेषाब्दोपपत्तः ; 'वैदेश्येन कृती ऋहेऽयमथवा मे चौर्थशिवार्थिना' इति पाठे तु तेषा समाधानम् ।

शाङ्खविकीरित इत्यम् ॥२२॥

(व) तत इति । अमी सन्धिकारी जन । तपस्वी शोच', महन्तंऽपि परित्यज्य निष्फलत्वादिति भाव । सार्धं वाहसुतस्य वाणिज्यव्यवसायिन पुत्रस्य ।

चारुदत्त । विदेशीय कौन लोक किंवा शिक्काभिलाषी कौन लोक आमाव गृहे एई सक्कि निर्धन कविद्या थाबिबे, येहेतुं ए लोके, एई गृह ये धनहीन वा ईहाते लोकेवा निरुद्धेण निद्रा याइतेछे, ईहा जानित ना । प्रथमे आमादेव प्रकाणु वाडी देखिया आशाहित हईया-छिन, पवे दीर्घकाल यावत् सक्किच्छेदने केवल पवित्रास्त एव निवास हईया चलिया गियाछे ॥२३॥

(व) अतः वा एं ह्युन्मी लोकटा वदुगणेव निकट कि बनिबे वे, 'आमि वाणिज्यव्यवसायीव पुत्रेव वाडीते प्रवेश कविद्या किछुई पाई नाई ? ।'

চারু । অলং পরিহাসেন । (৫)

বিদূ । ভো । জহ নাম অহং মুক্তো, তা কিং পরিহাস-
স্ববি টেমআলং গ্ণ জাণামি ? । (স)

সেইদম ইতি রবমাণ্ড সুবর্ণমাণ্ড বা নিষ্কামথিৎযামি । কৃত তত্ সুবর্ণমাণ্ডকম্ ? ভো
বয়স্য । ত্ব সর্বকাল মণসি—‘মূর্খো মৈত্র্যেয়, অপণ্ডিতী মৈত্র্যেয়’ ইতি । সুহু,
ময়া হৃত তত্ সুবর্ণমাণ্ড ভবতী হস্মে সমপংযতা । অন্যথা দাশ্যা পুত্রিণ অপহৃত
ভবত ।

(স) ভো । যথা নাম অহ মুর্খ, তত্ কিং পরিহাসম্যাপি দেশকাল ন
জানামি ? ।

(৪) বিদূ ইতি । হতকী হতাম্বাসী চৌর্যেতি চৌরহতক, “অগ্নিসৌক”
ইত্যাদিবত্ বিগ্ৰেযস্য পরনিপাত । সমপংযততি । অতী বুদ্ভিমত এব কাথ্যম্ হতত্বাত্
অত পর মা মুখাদিক ন ব্ধা ইত ভাব । দাম্যা পুত্র গ্ণ সন্ভিকারিণা ।

(৫) চারু ইতি । সম হস্ম অসমপণাদয় তব পরিহাস এবতি ভাব ।

(স) বিদূ ইতি । যথা যদি । ‘অথ পরিহাসস্য ন দেশকাল ইতি জানাম্যেবতি
ভাব । দেশেণ যুক্ত কাল ইতি দেশকাল । ময়পদলীপী সমাস ।

(৬) বিদূষক । মাপ । তুমি সেই হতাশ চোরটাকে লক্ষ্য করিয়া
শোক করিতেছ কেন ? । সে চিহ্ন করিয়াছিল যে, এখানা প্রকাণ্ড
বাড়ী, এ বাড়ী হইতে বড়ের ভাণ্ড বা সোণাব ভাণ্ড বাহির করিব ।
(অরণ করিয়া বিধাদেব সহিত স্বগত) সেই স্বর্গালঙ্কার কোণায় ? ।
(পুনরায় অরণ করিয়া প্রকাশে) মাপ । তুমি সকল সময়েই আমাকে
বনিয়া থাক যে, “মৈত্র্যেয় মুর্খ, মৈত্র্যেয় অপণ্ডিত” । সেই স্বর্গালঙ্কার
তোমার হাতে সিদ্ধ, আমি ভান করিয়াছি, না হইলে, বানীর পো চোর
তাহা অপহরণ করিত ।

(৫) চারুন্ত । পরিহাসে প্রয়োজন নাই ।

চারু । কस्याং বেলায়াম্ ? । (হ)

বিদূ । ভো ! জদা তুমং মএ ভণিতীঃসি—সৌদলৌ দে
অগাহতৌ । (চ)

চারু । কদাচিদেবমপি স্যাৎ ? । সবন্তৌ নিষ্প্য মহর্ষম্ । বয়স্য !
দিষ্ট্যা তে প্রিয়ং নিবেদয়ামি । (ক)

বিদূ । কিং ণ্ অবহিৎদং ? । (খ)

চারু । হৃতম্ ।

(চ) ভো । যদা ত্ব ময়া ভণিতীঃসি—শ্রীতলস্তু অগাহত।

(খ) কি ন অপহৃতম্ ? ।

(হ) চারু ইতি । বেলায়া সময়ে , সমর্পিতবানিতি শ্রেষ ।

(ক) চারু ইতি । এবম্ অনেনাৰ্পিতম্, স্যাৎ ভবেৎ । অপিশব্দে সম্ভাবনাত্যাম্-
ইত্য সম্ভাবনাত্যামীত্যর্থ । দিষ্ট্যা ভাগ্যেন ।

(খ) বিদূ ইতি । অপহৃত তদন্তরঙ্গমিতি শ্রেষ ।

(স) বিদূষক । যদিও আমি মুর্থ হই, তথাপি পবিত্রাসেব জায়গা
বা সময় কি বৃদ্ধি না ? ।

(হ) চারুদত্ত । কোন্ সময় দিয়াছিলে ? ।

(খ) বিদূষক । সখে ! যখন আমি তোমাকে বলিয়াছিলাম যে,
'তোমাব হস্তাগ্র শ্রীতল ।'

(ক) চারুদত্ত । এরূপও কি কখন হয় ? । (সকল দিক্ দেখিয়া
হর্ষেব সহিত) বয়স্ত ! ভাগ্যক্রমে তোমাব প্রীতিকব সংবাদ জানাই-
তেছি ।

(খ) বিদূষক । কি অপহরণ করে নাই ? ।

চারুদত্ত । অপহরণ করিয়াছে ।

विदू । तथा वि किं प्रियं ? । (ग)

चारु । यदसौ कृतार्थो गतः । (घ)

विदू । णासो खलु सो । (ङ)

चारु । कथं न्यासः । भीहमुपगतः । (च)

विदू । समस्तमदु भवं । जइ णासो चोरेण अवहिदो,
तुमं किं मोहं उवगदो ? । (छ)

चारु । समाश्रय । वयस्य ।

(ग) तथापि किं प्रियम् ? ।

(ङ) न्यासः खलु सः ।

(च) समाश्रयितुं भवान् । यदि न्यासचोरेणापहतः, त्वं किं भीहमुपगतः ? ।

(घ) चारु इति । असी तस्करः, कृतार्थः तदनङ्गरणपहरणेन निष्पादितप्रयोजनः । एतदेव प्रियमिति भावः । एतेन चारुदत्तस्य परदुःखकारत्वमुदात्तत्वञ्च व्यन्यते ।

(ङ) विदू इति । स अलङ्कारः खलु न्यासः वसन्तसेनायां निक्षेपः । अतस्तदपहरणेन निःस्वतया तत्समं नमुल्यालद्वारान्तरदानासम्भवः, तददाने च न्यासापहरणदोष इति न तन्निवेदनं कथमपि प्रियं भवितुमर्हतीति भावः ।

(च) चारु इति । एतेन विस्मरणवशादेव पूर्वं प्रियमित्युक्तमिति बोध्यम् ।

(ग) विदूषकः । ताहा इहेले आर प्रिय कि ? ।

(घ) चारुदत्तः । ये हेतू, ए चोव प्रयोजन साधन करिया गियाहे ।

(ङ) विदूषकः । से ये गच्छित छिन ।

(च) चारुदत्तः । हाय ! ताहा गच्छित छिन ।। (मूर्च्छित इहेलेन)

(छ) विदूषकः । तूमि आश्रय हउ । यथन गच्छित धन चोवे नियाहे, तथन तूमि मूर्च्छित इहेले केन ? ।

चारुदत्तः । (चैतन्त्र नाड कविद्या) मथे ।

कः यद्वास्यति भूतार्थं सर्वो मां तूलयिष्यति ।

शङ्कनीया हि लोकेऽस्मिन् निष्पृतापा दरिद्रता ॥२४॥

भोः । कष्टम् ।

यदि तावत् कृतान्तेन प्रणयोर्येषु मे कृतः ।

किमिदानीं नृशंसेन चारित्रमपि दूषितम् ॥२५॥

क इति । की जन, भूतार्थं 'चौर एव त न्यासमृतमलद्वार हतवान्' इति यथार्थं हतान्तम्, यद्वास्यति विश्रम्भस्यति, कौऽपि नैत्यर्थं, महामुग्धतया सावधानभावेन रक्षणसम्रवादिति भावः । किन्तु सर्वो जन, म'म्, तूलयिष्यति तूलवत् लघु करिष्यति । 'दरिद्रोऽप्य स्वयमपहृत्य चोरे अपवादमारीपयति' इति समालोचयन् मम लघुत्व जनयिष्यतीत्यर्थः । हि यस्मात् अस्मिन् लोके, निष्पृतापा तेज प्रकृ शून्यभावेन यापि रहिता, दरिद्रता शङ्कनीया समस्ताशङ्काविपर्ययीभूता, अतो मम तादृशापवाद शङ्कनीय एवेति भावः ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपीऽर्थात्तरन्यासीऽन्यद्वार ।

"भूत सन्धीपमानधी" इत्यादि हिम । तूल इव तूलस्त करिष्यतीति 'इन् कारित धाल्ये' इति इन् ॥२४॥

यदीति । कृतान्तेन देवेन, मे मम अर्थेषु धनेषु यदि तावत्, प्रणय प्रेम प्रेमिण्या तदप्यहमिष्यत्यर्थः, कृत । करोतु तदप्यहो करोमीति भावः । किन्तु नृशंसेन कुरीण तेन कृतान्ते नेति श्रेय, इदानीं कि कस्मात्, चारित्रमपि मम चरित्रमपि दूषित दूषितत्वेन प्रख्यापितम्, 'आरुदत्तो न्यासमपहृत्य चरित्रघटो जात' इति निन्दा प्रख्यापितेत्यर्थः, एतदेव कष्टमिति भावः । एतेन आरुदत्तो धनाचरित्र बहुमन्यत इति अज्ञितम् ॥२५॥

रथार्थं ६०ना, के दिनास करिरे ? दिव्व मरुलेहे आमाके तुनार छाव लघू मने करिरे । कारण, एहे जगते अजावविशीन मारिआके मरुलेहे आनका करे ॥२६॥

राश्र । दि दष्टे । रश्चि विधाउ । आनाद धन जात दाग करिदा-

বিদু । অহং ক্ব, অবলবিষ্ম', কেণ দিষ' ? কেণ গহিৎ ?
কো বা সক্তি ? ত্তি । (জ)

চারু । অহমিদানীমনৃতমমিধাস্যে ? । (ক)

মৈত্বে ণ্যাপ্যর্জ যিথ্যামি পুনর্ন্যামপ্রতিক্রিয়াম্ ।

অনৃত নামিধাস্যামি চারিত্রভ্র'শ্কারণম্ ॥২৬॥

রট । তা জাব অজ্জাধূদাএ গটুঅ গিবিদেমি ।
ইতি নিব্বুত্তা । (অ)

(জ) অহং খনু অবলবিষ্মামি, কন দত্তম্ ? কেণ গহীতম্ ? কো বা
সার্ধী ? ইতি ।

(অ) বিদু ইতি । অপলাপম্যামি মিথ্যাভেণ অপকুট বদিথ্যামি, বসন্তসেনায়া
পনসদ্যহগচ্ছায়া ক্রুতায়ামিতি শপ ।

(ক) চারু ইতি । অনৃত মিথ্যা অমিধাস্যে বদিথ্যামি কিমিতি কাকু ।

মিথ্যামিধানাভাব তদ্র,মপরিশোধস্য ক চপায় ইন্যহ মৈত্ব্য শক্তি । মৈত্ব্যেণাপি
মিধাত্ত্ব্যাপি, ন্যাসম্য বসন্তসেনায়া নিশ্চিতধনস্য প্রতিক্রিয়া পরিশোধ পরিশোধযোগ্য
ধনমিত্যর্থ, পুনরজয়িথ্যামি, তথাপি চারিত্রভ্র শ্কারণ সত্ত্বরিবসী বিস্মৃতিহীনমূলম্
অনৃত মিথ্যা, ন অমিধাস্যামি ন বদিথ্যামি, চারিত্রভ্র শস্য চময়লীকদূষকত্বাদিতি
ভাব ॥২৬॥

ছেন (ভান বাগিরা তাহা হরণ করিয়াছেন, তাহা করন) বিস্ত সেই
নিষ্কর বিধাতা এখন আমার চরিত্রে, মুচিত করিলেন কেন ॥২৬॥

(অ) বিদুষক । নিষ্করই আমি বলিব—কে দিয়াছে ? কে গ্রহণ
করিয়াছে ? কেই বা সাক্ষী ? ।

(ক) চারুস্ত । আমি এখন মিথ্যা বলিব ? ।

বরং আমি ভিক্ষা করিয়াও, বসন্তসেনার গচ্ছিত অনন্দের পরি-
শোধযোগ্য ধন উপার্জন করিব, তথাপি চরিত্রনাশের কারণ মিথ্যা বলিব
না ॥২৬॥

ततः प्रविशति चेट्या सह चारुदत्तवधुः ।

वधूः । ससभ्रमम् । अइ ! सच्चं अवरिक्खदसरीरो अज्जउत्तो अज्जमित्तेण सह ? । (ट)

चेटी । भट्टिणि । सच्चं । किं तु जो सो वेस्साजणकीरको अलंकारओ, सो अवहिदो । (ठ)

वधू । भीह नाटयति ।

चेटी । समस्रसदु अज्जा धूदा । (ड)

(अ) तदयावत् आर्यधृतायै गत्वा निवेदयामि ।

(ट) अयि । सत्यम् अपरिचतशरीर आर्यपुत्र आर्यमैत्रेयेण सह ? ।

(ठ) भक्तिं । मन्यम् । किन्तु यः स वेश्याजनस्य अलङ्कारकः, सोऽपहृतः ।

(अ) रद इति । धृता स्वधर्मश्च श्रमयान् कल्पिता तदाख्या चारुदत्तस्य पत्नी तस्यै । यदि सा किञ्चित् प्रतिकर्त्तुं शक्नुयादिति भावः ।

(ट) वधूरिति । ससभ्रमं चित्तव्यक्ततासहितम् । अपरिचतं धारणादिकास्त्रि चौरिण अविदीर्षं शरीरं यस्य सः । आर्यो मान्यं अशुभ इति यावत् तस्य पुत्री भर्त्सत्यर्थः ।

अस्य वाक्यस्य धृतया प्रत्यक्षनिष्ठुरतया मन्यमानत्वादत्र वधु नाम प्रतिमुखसम्बन्धरत्नम् । यथा साहित्यदर्पणे—'प्रत्यक्षनिष्ठुर वचनम्' इति ।

(अ) व्रतनिका । ता, आर्या धृतार निकटं याइया ईहा जानाई ।

(एहै बलिद्या चलिया गेन) ।

ताहार पत्र दासीर सहित चारुदत्तवधुर् प्रवेशः ।

(ट) वधू । (वास्तुतः सहित) श्रुत्वा । गताई कि आर्यपुत्र, आर्यमैत्रेयेर सहित अफतनेह आछेन ? ।

(ठ) दासी । आरिणि । गता वटे, किञ्च सेहै ये देहाटार अलंकार छिन, ताहा अपहरण करियाछे ।

वधू । (मूर्च्छा अङ्कित करिण) ।

बधूः । समाश्रय । हञ्जे । किं भणसि ? “अवरिक्वदसरीरो अज्जउत्तो” त्ति । वरं दाणिं सो सरीरेण परिक्खदो, ण उण चारित्तेण । मंपदं उज्जइणीए जणो एव्वं मन्तइस्सदि— “दलिहदाए अज्जउत्तेण ज्जेव ईदिसं अकज्जं अणुचिद्धिदं” त्ति । जइमवलोक्य नि शस्य च । भअयं कअन्त । पोक्खर-वत्त-पड्डिद-जल-विन्दु-चञ्चलेहि कीलसि दलिहपुरिसभाअधेएहिं । इयं च मे एका मादुवरलद्धा रअणावली चिद्धिदि, एदंपि अदिसीण्डीरटाए अज्जउत्तो ण गेण्हिस्सदि । हञ्जे । अज्जमित्तेअं टाव सहा-वेहि । (ठ)

(उ) समाश्रयितु आर्या धृता ।

(उ) हञ्जे । किं भणसि—‘अपरिघतशरीर आर्यपुत्र’ इति । वरमिदानो स शरीरेण परिघत, न पुन्यारित्तेण । साम्प्रतमुद्भयिन्या जन एव मन्त्रयिष्यति—‘दरिद्रतया आर्यपुत्रेणैव द्रुहशमकाव्यमनुष्ठितम् ।’ भगवन् । कृतान्त । पुष्करपत्रपतितजलविन्दु-चञ्चले कीडसि दरिद्रपुरुषभागधर्मे । इयं च मे एका मादुवरलद्धा रवावली तिष्ठति । एतामपि अतिशीण्डीरतया आर्यपुत्रो न यहीष्यति । हञ्जे । आर्यमैत्रेये तावत् शब्दापय ।

(उ) बधूरिति । स आर्यपुत्र । परिघत इति वरम् ईषत्प्रियम्, पुन किन्तु चारित्तेण परिघतो न वरमित्यर्थ, शरीरपेचया चारित्तस्य मूल्यवत्तादिति भाव । मन्त्रयिष्यति आनीचयिष्यति । ईदृशकार्यं निचिपापहरणरूपं कर्म । कृतान्त । देव । पुष्करस्य पद्मस्य पत्रे पतितो ये जलविन्दुस्तदन्तु चञ्चले दरिद्रपुरुषाणां भागधर्मे सोभाग्ये, कीडसि खिलसि । अतिशीण्डीरतया अत्यन्तीदारस्यभावतया । न यहीष्यतीति, स्वीधनयद्दण्डस्य नितान्तकापुरुषताव्यञ्जकत्वादिति भाव । शब्दापय आश्रय ।

(उ) दासी । आर्या धृता आश्रय । हउएन ।

(उ) बधू । (आश्रय इच्छे) षण्णो । जूइ किं वनिउएहिं, आर्य-पुत्र अकउत्तेइ आच्छेन ? तिमि शरीरे परिक्खउ इच्छेएएन, मेए ज्ञान

চেটী । জং অজ্জা ধূদা আণবেদি । বিদ্বৎকনুপগম্য । অজ্জ-
মিত্তেঅ ! ধূদা দে সহাবেদি । (গ)

বিদূ । কহিঁ সা ? । (ত)

চেটী । এসা চিট্ঠটি, ভবসম্প । (য)

বিদূ । উপসম্য । সোল্লি ভৌদীএ । (দ)

বধূঃ । অজ্জ ! বন্দামি । অজ্জ ! পুরত্থিআমুহৌ (১)

হৌহি । (ঘ)

(গ) যদার্থী ধূতা আণ্ণাপয়তি । আর্থমৈব য । ধূতা ত্বা শব্দাপয়তি ।

(ত) কহিন্ সা ? ।

(য) এষা তিত্ততি ভবসম্যং । (দ) সল্লি ভবসম্যং ।

(ঘ) বিদূ ইতি । সল্লি মহলম্ । ভবসম্যং ই ।

—ইত্যাদিনা চতুর্থী ।

ছিল, কিন্তু চরিত্রে নহে । এখন উজ্জয়িনীৰ লোক এইরূপ আলোচনা
করিবে যে, 'দরিদ্রতাৰশতঃ আৰ্য্যপুত্রই এইরূপ অকাৰ্য্যেৰ অশ্রুতান
কৰিয়াছেন ।' (উপবেব দিত্ চাহিয়া নিখাস ত্যাগ কৰিয়া) হা ভগ
বন্ । বিধে । তুনি, পন্নপত্র পতিত জনবিদূর স্তায় চকল দরিদ্রলোকের
ভাগ্যেৰ দ্বারা খেদা কর । মাতার বাড়ী হইতে প্ৰাপ্ত এই এক ছড়া
ব্রহ্মহরমাত্র আনার আছে, অত্যন্ত উশারবস্তাব বলিয়া আৰ্য্যপুত্র ইহাও
গ্রহণ কৰিবেন না । শুনে । তুই আৰ্য্যটনৈজ্জয়কে ডাক দেখি ।

(গ) দাসী । আৰ্য্য পুত্রা দাহা আদেশ করেন । (বিদূষকের
নিকটে যাইয়া) আৰ্য্যটনৈজ্জয় । পুত্রা তোমাকে ডাকিতেছেন ।

(ত) বিদূষক । কোথায় তিনি ? ।

(য) দাসী । এই ব্রহ্মহরমাত্র, আইস ।

(দ) বিদূষক । (নিকটে যাইয়া) আপনার মঙ্গল হউক ।

(১) ধীকিষামুহৌ ।

विदू । एसो भोदि । पुरत्यिआमुहो मवुत्तोत्ति । (न)

वधूः । अज्ज । पडिच्छ इमं । (प)

विदू । किं षेदं ? । (फ)

वधूः । अहं क्वु रअणसट्ठिं उववसिदा आसि । तहिं

जधा विहवाणुसारिण वम्हणो पडिग्गाहिदब्बो, सो 'अ ण पडि-
ग्गाहिदो ; ता तस्स किदे पडिच्छ इमं रअणमालिअ' । (ब)

(घ) आर्यं । वन्दे । आर्यं । पुरस्तान्मुखी भव ।

(न) एष भवति । पुरस्तान्मुख सङ्गोऽस्मि ।

(प) आर्यं । प्रतीच्छ इमाम् ।

(फ) किं न्वेतत् ? ।

(ब) अहं खलु रवपत्नीमुपोषिता आसम् । तस्मिन् यथाविभवानुसारेण ब्राह्मण

प्रतियाहयितव्यं, स च न प्रतियाहयित, तत् तस्य कृते प्रतीच्छ इमा रवमालिकाम् ।

(घ) वधूरिति । पुरस्तात् मम सम्मुखे मुख यस्य स । अन्यथा सुहृ, यद्वयं

न सम्भवतीति भावः ।

(प) वधूरिति । प्रतीच्छ गृह्णाण ।

(ब) वधूरिति । रवपत्नीमुपोषिता षड्डीतिथौ तदानीं तद्दे शप्रचलितव्रतविशेषकरणार्थं

कृतोपवासस्यर्थः । यथाविभवानुसारेण धनसम्पत्त्यनुसारेण, ब्राह्मण, प्रतियाहयितव्यो

ब्राह्मणाय यत् किञ्चिदातव्यमिति तात्पर्यम् । स ब्राह्मणः । तस्य प्रतियाहयण्य कृते

निमित्तं । प्रतीच्छ गृह्णाण ।

(घ) वधू । आर्यः । आपनादे नमस्कार करि । आर्यः । आपनि

आनाव अडिन्ध इडेन ।

(न) विदूषकः । देवि । एहे आपनार अडिन्ध इडेशाहि ।

(प) वधू । आर्यः । हेहा शरण करुन ।

(ब) विदूषकः । ए दि ? ।

विदू । गृहीत्वा । सौम्यि । गमिच्छं, प्रियवयस्यस्य निवे-
दमि । (भ)

बधूः । अज्जमित्तेअ ! मा खु भं लज्जावेहि । इति
निष्क्रान्ता । (म)

विदू । सविद्यम् । अहो ! से महागुभावदा । (य)

चारु । अये ! चिरयति मैत्रेयः । मा नाम वैक्लव्या-
दकार्यं कुर्यात् । मैत्रेय ! मैत्रेय ! (र)

(भ) स्तुति । गमिष्यामि । प्रियवयस्यस्य निवेदयामि ।

(म) आर्यमैत्रेय ! मा खलु मा लज्जय ।

(य) अहो ! अस्या महानुभावता ।

(म) बधूरिति । मा लज्जय पुनरर्पणेन लज्जिता न कुरु । तथा च स्वयं
गृहीत्वा आर्यपुत्राय देहि, स च यथा न प्रत्याख्यानं करोति, तथैव त्वमायहं कुर्या
इति भावः ।

(य) विदू इति । महानुभावता सातिशयप्रभावशालित्वम् औदार्यमित्यर्थः । वैश्या-
सक्तस्यापि पतुर्निन्दानिष्ठस्ये आत्मन एव महामुञ्जरवमालाप्रदानादिति भावः ।

(र) चारु इति । चिरयति चिरं करोति विलम्बते इत्यर्थः । वैक्लव्यात् निर्वेदन-
विह्वलत्वात् स्वयमेव रक्षितव्यस्य न्यासस्य भ्रमेण चौरहस्य एव समर्पणेन आत्मधिकारीदया-
दित्यर्थः ; अकार्यम् आत्महत्यादिकृतम् ।

(ब) बधू । आमि बड्ढधुङ्गिर उभवास कविशाह्लिनाम ; ताहाते
सम्पत्ति अरुसाते त्राक्कणके प्रतिग्रह कराइते ह्य, किह्ण से प्रतिग्रह
कराइ नय । ताहे ताहाव जण अहे बड्ढहान ग्रहण करन ।

(ड) विदूषक । (ग्रहण कविद्या) श्रुति, वाई, बय्यशुके जानाई ।

(म) बधू । आर्यमैत्रेय ! आनाके नञ्जित करिवेन ना । (अहे
बलिद्या चलिया गेल) ।

(य) विदूषक । (विद्वय्येर गहित) ईश्वर आशुर्गा उभावता ! !

विदू । उपसृत्य । एमोन्नि । गील्ह एद । रवावर्त्ती दग्ंयति । (ल)

चारु । किमेतत् ? ।

विदू । भो । ज दे सरिस-दार-सङ्गहस्य फलं । (व)

चारु । कथं ब्राह्मणी मामनुकम्पते । । कष्टम् । इदानी-
मस्मि दरिद्रः ।

आत्मभाग्यक्षतद्रव्य. स्त्रीद्रव्ये णानुकम्पित. ।

अर्थतः पुरुषो नारी, या नारी सार्थत. पुमान् ॥२७॥

(ल) एषोऽस्मि । गृहाण एताम् ।

(व) भो । यत तं सहस्रदारमयहस्य फलम् ।

(व) विदू इति । सहस्रदारमयहस्य स्वययोग्यभार्यापरियहस्य । अत्रादारयो तत्र
भाग्यया दत्तमेतदिति भावः ।

आस्तेति । आत्मनी भाग्येन अदृष्टेन क्षत नष्ट द्रव्य धन यस्य स, स्त्रिया
द्रव्येण धनेन अनुकम्पितो दयाविषयीकृतः । तत्र किं सम्पन्नमित्याह अर्थत इति ।
पुरुष अर्थत काश्चित् नारी जात इति शेषः, तथा या नारी सा अर्थत काश्चित्
पुमान् पुरुषो जातति शेषः । तथा च अहं पुरुष सन्नपि नास्या एव दयायावीभूय

(व) चारुन्व । ७६६ । मैन्डेय वडडे विलस कनितेछे, दिश
नतानिवहन अकार्थि ना करे । मैन्डेय ५ मैन्डेय ।

(ल) दिम्बक । (निदटे राशेया) एडे ये आछि । देशे ग्रहण
कर । (रडुहार नेपाईन) ।

चारुन्व ए कि ? ।

(व) दिम्बक । ७६६ । नेमात्र योग्य नतपरिग्रहेर ये कन ।

चारुन्व । शय । ब्राह्मणी आमात्र प्रति मदा करितेछेन । कि
कडे । एण्ण आनि अदृष्ट परिद्र इहेनाम ।

अथवा, नाहं दरिद्रः । यस्य मम—

विभवानुगता भार्या सुखदुःखसुहृद्भवान् ।

सत्यञ्च न परिभ्रष्टं यदृष्टिषु दुर्लभम् ॥२८॥

ततस्तस्मादाह्वयवशान् नारीस्वरूपीऽस्मि, तथा मम भार्या च नारी सत्यपि मा प्रति
दयाकारिणी भूत्वा मया साहाय्यदानान् पुरुषस्वरूपा जातेति भावः ।

अथ कार्येण कारणसमर्थं नरुपीऽर्थान्त्वान्यास, पुरुषे नारीत्वारीपस्य भार्या पुरुष-
त्वारीपस्य च प्रकृतदारिद्र्यप्रतिपादनोपयोगितया परिणामस्य, अनयोऽज्ञाद्विभावेन सङ्गरः ।
तथा पुरुष इत्यभिधाय पुनानित्यभिधानान् प्रकृतिविवयी भयप्रकृततादीप, स च 'नारी
च पुरुषोऽर्थत' इति पाठेन समाधेयः । न चैतत्पाठेऽपि पुन कथितपदतादीप इति
वाच्यम् 'उदति सविता तामस्ताम् एवासमेति च' इत्यादिवदुद्देश्यप्रतिनिर्द्देश्यविषयत्वान्
कथितपदतादीप दर्पणजडादिभिन्नद्विविधयताया व्यवस्थापितत्वत् । अतएव हि
नारीशब्दस्य हि पाठेऽपि न कथितपदतादीप इति ध्येयम् ॥२७॥

विभवति । भार्या विभवानुगता सम्पत्त्यनुसारिणी यादृशी विभवतादृष्येण वर्तत
इत्यर्थः, भवान् सुखदुःखयोरुभयोरिव सुहृत्, तथा दरिद्रेषु यन् सत्यं दुर्लभम् तन्
सत्यञ्च न परिभ्रष्टं भार्याया साहाय्यात्त्र विष्णुतम् । इदंम भार्यारव सुहृद्रथ सत्यञ्च
यस्यापि, स कथं दरिद्रो भवितुमर्हतीति भावः ।

अथ आत्मनोऽदरिद्रताप्रतिपादनकार्यं प्रति अतस्कारणोपन्यासान् समुच्चयी-
ऽप्यकार ॥२८॥

निष्पन्नं अदृष्टवशतः धनं नष्टे इहेयात्ते, एतन्न स्त्रीं धने प्रयात्र पात्र
इहेतेहि । अत्रत्राः कार्यावशतः पूर्य—श्री, एवः दे—श्री, से पूर्य
इहेयात्ते ॥२९॥

अथवा, आनि ररिद्रं नहि । ये आनाद—

श्री, अदश्वार अश्वानिनी, तुमि, अत्र एवः अत्र देवः वरु । विनेशतः
परिद्रं दादा अर्शुड, मेहे सताः नष्टे इयं नाहे ॥२९॥

मैत्रेय । गच्छ रत्नावलीमाढाय वसन्तसेनायाः सकाशम्, वक्त्राव्या
च मा मदचनात्—यत् खल्वस्माभिः सुवर्णभाण्डमात्मीयमिति
कृत्वा विश्रम्भात् दूरीते हारितम्, तस्य कृते गृह्यतामियं रत्नावली
इति । (श)

विदू । मा दाव अक्रवाद्दत्त अमुक्तस्य अप्पमुक्तस्य चौरिहिं
अवहिदस्य कारणाटो, चदुम्समुद्धारभूटा रक्षणवली
दीयति । (घ)

(घ) मा तावन् अखादितस्य अमुक्तस्य अन्यमूल्यस्य चौरैरपहतस्य कारणात् चतु-
समुद्रधारभूता रत्नावली दीयते ।

(श) मैत्रेय इति । विश्रम्भात् अमविश्रम्भात् अत्मीयमिति कृत्वा इत्यन्वयः ।

(घ) विदू इति । अखादितस्य अमचितस्य, विक्रयादिना खादने तु तत्तुल्य
प्रतिदानमुचितमेवति भावः । अमुक्तस्य अह्ने धारणादिना अप्पमुक्तस्य । सुन्नीयेन
परिचरेऽपि तत्तुल्यप्रतिदानं सङ्गतमेवति भावः । अन्यमूल्यस्येति । एतत्समानमूल्यत्वे
तु एतद्दानं कथञ्चित् सङ्गतं इत्याशयः । चतुष्पा समुद्राद्या तदुत्थितरत्नानामित्यर्थः,
साग्भूता श्रेष्ठभूता । मा तावन् दीयते किनापीति शेषः । सुतरां तथापि न दीयता
मिति भावः ।

(श) मैत्रेयः । तुमि एहे वरुहार लेशेना वसन्तसेनाव निकटं दाप,
आमार कथाह्मावे तीहाके वणिक्क वे, “आमि विश्वासवणतः निस्सेर
मने करिया सेहे अर्वाणिकार पाशा खेनाय हारियाहि, ताहार झञ्ज एहे
वरुहाव अहण करुन ।”

(घ) विदूषकः । दाहा विज्जय कविया खाण्डा ह्य नाई, दाहा अन्ने
धारण करिया म्हाण्ण करी ह्य नाई, दाहाय मूत्त अन्न एवं दाहा छोरे

चारु । वयस्य ! मा मवम् ।

यं समालम्ब्य विश्वासं न्यासोऽस्मासु तथा कृतः ।

तस्यैतन्महतो मूल्यं प्रत्ययस्यैव दीयते ॥२८॥

तद्वयस्य ! अस्मच्छरीरसृष्टिकया शापितोऽसि, नैनामग्राहयित्वा
अत्रागन्तव्यम् । वर्द्धमानक ! (स)

एताभिरिष्टिकाभिः सन्धिः क्रियतां सुसंहतः शीघ्रम् ।

परिवाद-वहल-दोषान्न यस्य रक्षां परिहरामि ? ॥३०॥

यमिति । तथा वसन्तसेनया, यं विश्वासं समालम्ब्य आश्रित्य, अस्मासु न्यासो निवेप-
कृतः, तस्य महतः प्रत्ययस्यैव विश्वासस्यैव, एतत् ब्रह्ममालारूपं मूल्यं दीयते, न तु तस्य
मुवर्णभाण्डस्य मूल्यमिति भावः ।

अत्र विश्वासस्य मूल्यदानामर्थोऽपि तत्सम्बन्धीकृतैरतिशयोक्तिरुल्लङ्घारः । तथा
विश्वासमित्यभिधाय प्रत्ययस्यैवमिधानात् पूर्ववत् भयप्रकामतादीपः, स च 'विश्वासस्यैव
दीयते' इति पाठेन समाधेयः ॥२८॥

(स) तदिति । अस्मच्छरीरस्य सृष्टिकया स्पर्शेन, शापितोऽसि शपय कारितोऽसि ।
स्वयमेव विदूषक सृष्टत लक्तिरियमिति बोध्यम् । ब्राह्मणशरीरस्पर्शेन सद्यत शपयो
इदौभवतीत्यभिप्रायः । एतां ब्रह्ममालिकाम् ।

अपहरण कविग्राह्ये, सेई शर्बालकावेव कृत्वा, चारि समुद्रेण सावदूत
बद्धशर केईई दान करे ना ।

चारुदत्त । सपे । ना ना, एकप बलिओ ना ।

वसन्तसेना ये विश्वासं अवनयनं करिष्या, आमाव हाते गच्छित
राधिगच्छिसेन, सेई शुरुतर विश्वासेरई एई मूला मितेछि ॥२८॥

(स) अतएव सपे । आमार शरीर स्पर्शद्वारा त्तोमाके शपथ
कराईतेछि ये, एई बद्धमाला ग्रहण ना कराईया तुमि एषामे आसिबे
ना । वर्द्धमान । ।

वयस्य ।- मैत्रेय ! भवताप्यङ्कपण-शौण्डीर्यमभिधात-
व्यम् । (घ)

विदू । भो ! दलिहो किं अक्विषणं (१) मन्तेदि ? । (च)

चारु । अदरिद्रोऽस्मि सखि । 'यस्य मम—विभवानुगता भार्या' इत्यादि

(घ) भो ! दरिद्र किमङ्कपणं मन्तयति ? ।

एताभिरिति । एताभि इष्टिकाभि, शीघ्रं सन्धिं सन्धिरन्ध्रम्, सुसहतां सव्यम्
वड, क्रियताम् । कुत इत्याह—परिवादे 'चारुदत्तं स्वयमेव वसन्तसेनाया न्यासमपहृत्य
शौण्डीर्यं तद्दीपारोपणार्थं स्वगृहमभिधातव्यं सन्धिं कृतं' इत्यं श्लोकनिन्दाया बहल प्रसुप्ते
यो दीपो लघुत्वप्रतारकत्वप्रकाशादिसम्बन्धेन, यस्य सम्भवे, रक्षा स्वरूपेणैवावस्थितिम्,
न परिहरामीति काकु नै परित्यजामि किमित्यर्थं, अपि तु परित्यजाम्येवेति तात्पर्यम् ।
तथा च सति लोके पूर्ववदेव भित्तिदर्शनात् न तं परिवादं कुर्व्यादिति भावः ।

अथ पूर्वार्द्धं प्रति परार्द्धवाक्यार्थस्य हेतुतया वाच्यलिङ्गमलङ्कारः ।

भार्या जाति ॥३०॥

(घ) वयस्येति । अङ्कपणवत् अदीनवत् शौण्डीर्यमौदार्यं यथा न्यातया अभि
धातव्यं वसन्तसेनासमीपे सर्वं वाक्यं वक्तव्यम् । यथा सा नाष्वाकमुपरि सन्दिहाणा
मवेदिति भावः ।

(च) विदू इति । अङ्कपणमदीनम् अपि तु धनितुल्यमित्यर्थं, मन्तयति ब्रवीति
वक्तुमर्हतीत्यर्थं, कथमपि नेति तात्पर्यम् कदापि स्वभावप्रकाशसम्भवादिति भावः ।

এই ইটগুলি দিয়া তুই মকুব সিঁধটাকে ভবাট কর । কাবণ, নিম্নাতে
বহুতব দোষ আছে বলিয়া যাহা আমি বাখিতে চাহি না ॥৩০॥

(ঘ) সখে । মৈত্রের । তুমিও অঙ্কপণের ছায় উদারভাবে বলিবে ।

(৯) বিদূষক । সখে । দরিদ্র ব্যক্তি কি অঙ্কপণভাবে বলিতে
পাবে ? ।

(১) অক্বিষণ ।

মদ । সুসদিশী । (ঘ)

বসন্ত । 'কথং তুমং জাণাসি ? । (ঙ)

মদ । জেণ অজ্জআএ সুসিণ্ণিহা দিট্ঠী অণুলগা । (চ)

বসন্ত । হহ্ছে ! কিং বেস-বাস-দাক্কিস্বেণ মদণিএ !

এব্বং ভণাসি ? । (ছ)

মদ । অজ্জএ ! কিং জৌ জ্জে ব জণৌ বেসে পড়িবসদি, সৌ জ্জে ব অলৌঅদক্কিণৌ ভৌদি ? । (জ)

(গ) হহ্ছে মদনিকে । অপি সুসদিশী ইয চিবাক্কতি: আর্থাচারুদত্তস্য ? ।

(ঘ) সুসদিশী । (ঙ) কথং ত্বং জানাসি ? ।

(চ) যেন আর্থাচা: সুসিগ্ধা হৃষ্টিরনুলগা ।

(ছ) হহ্ছে ! কিং বেসবাসদাক্কিস্বেণ মদনিকে । এব্বং ভণসি ? ।

(জ) আর্থে ! কিং য এব্ব জনৌ বেসে প্রতিবসতি, স এব্ব অলৌকদক্কিণৌ ভবতি ? ।

(গ) বসন্ত ইতি । হহ্ছে ইতি চেটৌ প্রতি সম্বোধনসূচকমব্যয়ম্ । "এগু হহ্ছে হলাহ্লান' নীচ চেটৌ সম্বোধি প্রতি" ইত্যমর: । চিবরূপা আক্কতিযিবাক্কতি: । সুসদিশী প্রকৃতাক্কতিসংবাদিনী । তথা অ মতি মদাক্কতিযোগ্যা অ কিমিতি ভাব: ।

(ছ) বসন্ত ইতি । বেসে বেস্মালয়ে বাসেন অবস্থানেন যদ্বাচিগ্ধ ষাক্পটুল' তেন ।

[গ] বসন্তসেনা । মদনিকা ! এই চিত্তের আক্কতি, আর্থাচারু-
মন্ডের ঠিক্ সমান কি না ? ।

[ঘ] মদনিকা । ঠিক্ সমান ।

[ঙ] বসন্তসেনা । তুমি কি করিয়া জানিলে ? ।

[চ] মদনিকা । যেহেতু, আপনার হৃদয় দৃষ্টি, একেবারে লাগিয়া
গ্রহিয়াছে ।

[ছ] বসন্তসেনা । ওলো মদনিকা ! তুমি বেস্মালয়ে বাস করার
ঐশাধাবলতই কি এইরূপ বলিতেছ ? ।

वसन्त । हञ्जे ! णाणा-पुरिससङ्गेण वेत्साजणो अलीअ-
दक्खिणो भोदि । (भ)

मद । जदो दाव अज्जआए दिट्ठी इध अभिरमदि हिअअ'
च ; तस्स कारणं किं पुच्छीअदि ? । (ज)

वसन्त । हञ्जे ! सखीजणादो उवहसणीअदां रक्खामि । (ट)

[भ] हञ्जे । नानाप्ररूपसङ्गेण वेत्साजनः अलीकदक्षिणो भवति ।

[ज] यतस्मादत् आर्याथा दृष्टिरिह अभिरमते हृदयञ्च, तस्य कारणं किं पृच्छते ? ।

(ट) हञ्जे । सखीजनादुपहसनीयता रक्खामि ।

(ज) मद इति । अलीकदक्षिणी निष्पन्नाकूपटुः ।

(ख) मद इति । यतो यत् । आर्यायाम्भव । इह चित्ताकृतौ । अभिरमते
आसज्यते । हृदयञ्च अभिरमते इत्यन्वयः । तस्य दृष्टिहृदयवीरभिरमणस्य । पृच्छते
"अपि सुसहशी" इत्यनेन कथं जिज्ञास्यते ? परमधुन्दरत्वादियमाकृतिः सर्वेषां तव
सुसहशीति नास्त्व कथित् प्रथावसरस्तेन च सत्वरमेवाभिसरति भावः ।

(ट) वसन्त इति । रक्खामि अभिसरणविलम्बेन निवारयामि । तथा च अनुरक्ति-
मात्रमेवाभिसरथे नमासद्विष्णुतामाश्रित्य सखीजन उपहसिष्यन्ति, विलम्बेनाभिसरथं तु
नास्ति तस्य सम्भव इति भावः ।

[ख] मदनिका । आर्यो ! ये लोकैरे वेत्सानये वास कवे, से-ई
दि निथा उदावसज्जाव इय ? ।

[व] दसुष्टसेना । ओलो ! नानाविध पुरुषेण मरुसर्गे वेत्सारा
निथा उदावसज्जाव इहेया धाके ।

[ज] मदनिका । ये हेतु आपनाव दृष्टि, एहे चिद्धे आसक्त इहे-
दाहे एव चिद्धे आपक्त इहेयाहे, ताहार कारण जिज्ञासा करित्ते-
हेन कि ? ।

पुन पठति । तद्गच्छतु भवान् । अहमपि कृतशौचः सन्ध्या-
मुपासे । (कं)

इति निष्क्रान्ता सर्वे ।

इति सन्धिच्छेदी नाम तृतीयोऽङ्कः । (१)

(क) चार इति । कृत शौच मूत्रपुरीषत्यागोत्तरसृज्जलप्रक्षालनादि काथ्येन
स तथोक्तं सन्, सन्ध्यां प्रातः सन्ध्याम्, उपामि चाराधीमि ।

इति महामहोपाध्याय श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यविरचिताया मृच्छकटिक
टीकाया वसन्तसुपमासमाख्याया तृतीयोऽङ्कविवरण समाप्तम् ॥०॥

(क) चारुदत्त । मृथे । आमि दरिद्र नहि । (‘ये आमारं ज्ञी,
अवहारं अन्नगामिनौ’ इत्यादि पुनवारं पाठे कबिलेन) अतएव तुमि
याव । आमिः, शौच कविद्यां प्रातःसन्ध्यां कवि ।

(ईशव पव सकले चलिया गेन ।)

सन्धिच्छेद नामे तृतीय अङ्क समाप्त ॥०॥

(१) सन्धिच्छेदी नाम तृतीयोऽङ्क समाप्त ।

चतुर्थोऽङ्कः ।

— . ० . —

तत प्रविशति चण्डी ।

चेटी । आणत्तन्नि अत्ताए अज्जआए सआस गन्तुं । एमा अज्जआ चित्तफलअ-णिसस दिट्ठी मदणियाए सह किं पि मन्त-अन्ती चिट्ठिट्ठि । ता जाव उवसप्पामि । इति परिक्रामति । (क)

तत प्रविशति यथानिर्दिष्टा वसन्तसेना मदनिका च । (ख)

वसन्त । हज्जे मदणिए । अवि सुमदिसी इअं चित्ता-किदी अज्जचारुदत्तस्स ? । (ग)

(क) आजातास्मि माता आर्याया सकाशं गन्तुम् । एषा आर्या चित्तफलकनिषण्णं दृष्टिर्मदनिकया सह मन्त्रयन्ती तिष्ठति । ततथावदुपसर्पामि ।

(क) चेटीति । माता वसन्तसेना या जनन्या आर्याया वसन्तसेनाया । चित्तफलके निषण्णा स्थिता दृष्टिर्यस्या सा । मन्त्रयन्ती आलपन्ती ।

(ख) तत इति । यथानिर्दिष्टा चित्तफलकनिषण्णदृष्टिः ।

तदनन्तरं दासीव प्रवेशः ।

(क) दासी । वसन्तसेनाव माता, वसन्तसेनाव निकटं याईवाव जज्ञ आनाके आदेशं कवियात्तेन । आया वसन्तसेना चित्रफलके दृष्टिं स्थापित कविया, मदनिकारं सङ्घे कोनं विषयं आलोचनां कवतः अवस्थानं कवित्तेन । ता, उहाव निकटं उपस्थितं इहै । (एहै वनिया पादकेप करित्ते नागिण) ।

[ख] ताहाव पव यथानिर्दिष्टरूपे वसन्तसेना ७ मदनिकारं प्रवेशः ।

ମଦ । ଅଜ୍ଞଂ ! ଏବଂ ଶିଠି । ସଖୀଜନଚିତ୍ତାଣୁବତ୍ତୀ
ଅବଲାଜଣୀ ଭୋଦି । (ଠ)

ପ୍ରଥମା ଚିଠୀ । ଉପସ୍ୟ । ଅଜ୍ଞଂ ! ଅତ୍ତା ଆଣୁବେଦି—ଗହିଦାବ-
ଗୁଣ୍ଡଠଂ ପବ୍ବଦୁଆରଂ ସଜ୍ଞଂ ପବହଂ । ତା ଗଚ୍ଚ ତ୍ତି । (ଢ)

ବସନ୍ତ । ହଜ୍ଜେ ! କିଂ ଅଜ୍ଞଚାରୁଦତ୍ତୋ ମଂ ଣଢ଼ସ୍ମଦି ? । [ଢ]
ଚିଠୀ । ଅଜ୍ଞଂ ! ଜିଣ ପବହଂଣ ସହ ସୁବସ-ଦସ-
ସାହିସ୍ମିନ୍ନୋ ଅଲହ୍ଵାରନ୍ନୋ ଅଣୁପ୍ପୈସିଦୋ । [ଘ]

(ଠ) ଆର୍ଥ୍ୟ । ଏବଂ ନେଦମ୍ । ସଖୀଜନଚିତ୍ତାନୁବର୍ତ୍ତୀ ଅବଲାଜଣୀ ଭବତି ।

(ଢ) ଆର୍ଥ୍ୟ । ମାତା ଆଜ୍ଞାପୟତି—ଗଢ଼ହୀତାବଗୁଣ୍ଡଠନ ପବ୍ବଦାରେ ସଜ୍ଞ ପ୍ରବହଂ
ତଦଗଚ୍ଚ ଛତି ।

(ଢ) ହଜ୍ଜେ । କିମ୍ ଆର୍ଥ୍ୟ ଚାରୁଦତ୍ତୀ ମା ନିବ୍ୟତି ? ।

(ଠ) ମଦ ଛତି । ଏବଂ ନେଦମ୍, ଇଦାନୀମିବାଧିସର୍ଗଂଽପି ନ ତ୍ବା ସଖୀଜନ ଉପହାସି-
ଧ୍ୟତୀତ୍ୟର୍ଥଂ । ତବ ହେତୁମାହ ସଖୀଜନେତି । ତଥା ଚ ତବ ସଖୀଜନା ଅପି ଅବଲାଜଣୀ
ଏବଂ ତ୍ବମପି ଚ ତେଷାଂ ସଖୀଜନ ଏବଂଲ୍ୟସ୍ୟନ୍ନେବ ତୈମ୍ଭାବ ଚିତ୍ତମନୁବର୍ତ୍ତିତ୍ୟମିତି ଭାବ ।

(ଢ) ପ୍ରଥମେତି । ଗଢ଼ହୀତମ୍ ଅବଗୁଣ୍ଡଠନ ବହିରାବରଣ ଯେନ ତତ୍, ପବ୍ବଦାରେ ପାଦ୍ୟଂହାଟି,
ସଜ୍ଞ ମନ୍ଦୁତମ୍, ପ୍ରବହଂ ଶୋକକଟମ୍ ।

(ଘ) ବସନ୍ତମେନା । ଶଲୋ ! ଗର୍ଭୋଜନ ହୈତେ ଉପହାସ ନିବାସନ
କରିତେହି ।

(ଞ) ମଦନିକା । ଆର୍ଥ୍ୟ । ହିତା ଏକ୍ରମ ନହେ । ସ୍ତ୍ରୀଲୋକ ସଖୀଜନେର
ଚିତ୍ତାନ୍ତରଣୀ ହୈତା ଥାକେ ।

(ଝ) ପ୍ରଥମ ମାତୌ । (ନିକଟେ ଯାହା) ମାତା ଆଦେଶ କରିତେହେନ
ଦେ—“ପାର୍ଥେର ଦ୍ଵାରେ ବହିରାସ୍ତୁତ ପ୍ରବହଂ (ଗାଢ଼ୀ) ମଞ୍ଚିତ ହୈତାଛେ ।
ଅତରାଂ ତୁମି ଯାଠ ।”

(ଞ) ବସନ୍ତମେନା । ଶଲୋ ! ଆର୍ଥ୍ୟ ଚାରୁଦତ୍ତ କି ଆମାକେ ନିବେନ ? ।

वसन्त । को उण सो ? । [त]

चेटी । एसो ज्जेव रात्रस्साल्नी संठाणओ । [थ]

वसन्त । मत्तोधम् । अवेहि । मा पुणो एब्बं भणिस्ससि । [द]

चेटी । पसीददु पसीददु अज्जआ । सन्देसेण हि पेसिदा । [ध]

वसन्त । अहं सन्देसस्स ज्जेव कुप्पामि । [न]

(ण) आर्थे । येन प्रवृत्त्येन सह सुवर्ण-दशमाहमिकीऽलङ्कार. अनुप्रेषित. ।

(त) कः पुनः सः ? ।

(थ) एष एव राजस्थानः मस्थानकः ।

(द) अपेहि । मा पुनरेव भणियसि ।

(ध) प्रसीदतु प्रसीदतु आर्या । सन्देशनाभि प्रेषिता ।

(न) अहं सन्देशस्यैव कुप्यामि ।

(ण) चेटीति । सुवर्णानां दशभिः सहस्रैः क्रीत इति सुवर्णदशमाहमिकः ।

(थ) चेटीति । मस्थीयते दीर्घैरवेति मस्थानकः । कुत्सायाः कप्रत्ययः ।

(ध) चेटीति । सन्देशेन तव भातुर्वाचिकेन । सुतरां नाभ्यत्र समापराध इति भावः ।

(ग) दासी । आर्या । यिनि प्रवृत्त्येन सहित, दशमस्य स्वर्णमूला-
द्वावा ज्जेत अनङ्गाव पाठाईयाहेन ।

(त) वसन्तसेना । से आर्याव के ? ।

(थ) दासी । ईनिहे राज्ञार गाना मस्थानकः ।

(द) वसन्तसेना । (ज्ञोषेव सहित) दूव ह । पुनराय एरूप वजिस्स ना ।

(ध) दासी । आपनि प्रसन्न हुँन प्रसन्न हुँत । (आपुनार नाता एई) शब्देर मत्त आनान्दे पाठाईयाहेन ।

चेटी । ता किञ्चि अत्तं विण्णविस्सं । [प]

वसन्त । एव्वं विण्णाविदब्बा—“जइ मं जीअन्तीं इच्छमि

ता एव्वं म् पुण्णो अहं अत्ताए आण्णाविदब्बा ।” [फ]

चेटी । जधा दे रोअदि । इति निष्क्रान्ता । [व]

प्रविश्य शबिसक —

दत्त्वा निशाया वचनीयदोषं

निद्राञ्च जित्वा नृपतेश्च रथ्यान् ।

म एष सूर्योदयमन्दरश्मिः

क्षपाक्षयाश्चन्द्र इवास्मि जातः ॥१॥

(प) तस किमिति मातरं विज्ञापयिष्यामि ? ।

(फ) एवं विज्ञापयितव्या—यदि मां जीवन्तींमिच्छामि, तदा एव म पुण्यं माता
आज्ञापयितव्या ।

(व) यथा ते वीर्यम् ।

(न) वसन्त इति । मन्देश्च एवम्भूतस्य शबिसकस्य उपरीति ईष्यं ।

(क) वसन्त इति । पुनश्चैव विज्ञापने आशङ्कया कथिष्यामीति भावः ।

दत्त्वेति । निशाया शबिसकस्य, वचनीयदोषं “इतिमूलं हि यामिनो” इत्य

(न) दशमस्कन्धा । आदि दे एतेन पदद्वय उभयत्र कृत्वा इति
शब्दि ।

अपि च । यः कश्चिच्चरितगतिर्निरीक्षते मां
सम्भ्रान्तं द्रुतमुपसर्पति स्थितं वा ।
तं सर्वं तुलयति दूषितोऽन्तरात्मा
स्वैर्दोषैर्भवति हि शङ्कितो मनुष्यः ॥२॥

वाददोषम्, दत्त्वा स्वयमेव चौर्यं विधाय रात्रेरुपरि तन्निमित्ततापवादमारोप्येत्यर्थः, तथा निद्राञ्च श्रुपते रक्षाया साधव इति रत्त्वा रक्षिपुरुषास्ताय, त्रित्वा एकत्र वर्गयित्वा अन्यत्र गुह्यप्रचारेण वञ्चयित्वा, स एष अस्मि अहम्, अपाचयान् दिशावसानान्, सूयोदयात् मन्दा अन्वीभूता रम्यय विरथा यन्म स तादृश, चन्द्र इव जात हीन-प्रभावं सम्पन्नं ।

अवोपमालङ्कारः । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोर्मेलनादुपजातिर्लक्षम् ॥१॥

य इति । त्वरिता शीघ्रा गतिर्यस्य स तादृशी य कश्चिच्चरित, सम्भ्रान्तं चौर्यं करणात् भयञ्जस्तच्चित्तं मा निरीक्षते, वा अथवा, सम्भ्रान्तमेव स्थितं कुर्वचिद्विद्यमानं मान्, द्रुतमुपसर्पति । दूषितं स्वयं चौर्यकरणात् प्राप्तापराध, अन्तरात्मा ममान्य-करणम् तं सर्वं क्षणम् तुलयति आत्मनो धारकत्वेन आशङ्कते । हि तथाहि, मनुष्यस्वै स्वकीयैर्दोषैः, शङ्कितो भवति, शङ्काकारणाभावेऽपीति भावः ।

अत्र सामान्येन विशषसमर्थं लक्ष्योऽर्थोऽन्तरात्मोऽलङ्कारः ।

प्रहृषिंशो वृत्तम्—“वायाभिर्मज्जजग्मा प्रहृषिंशोऽयम्” इति लक्षणात् ॥२॥

(प्रवेश कविता) शकिलक । बाज्रिर उपरे अपवाद दिया, निद्राके अत्र करिया एव रप्ती बाङ्गपुक्कयदिगके वचना करिया, बाज्रि शेष हठ-याय सूर्योदयकाले अन्नकिरण चक्षेर छाया, সেই आनि এই हीनप्रभ हईयाहि ॥१॥

आर०, ऊतगामी वे कोन लोक, व्यस्तचित्त आमाके देखे, अथवा व्यस्तचित्ते आमी दीडाईया आहि एमन अबहाय वे कोन लोक आनार निकट ऊत आगमन करे, आनार अपराधी अशुःकरण, सेठे सकल

वसन्त । हञ्जे । इमं दाव चित्तफलत्रं मम सद्यशीण-
ठावित्र तालवेण्टत्रं गिण्णहित्र लहु आञ्चच्छ । (म)

मद । जं अञ्जत्रा आणवेदि । इति फलकं गृहीत्वा निष्क्रान्ता । (घ)

शर्वि । इदं वसन्तसेनाया गृहम् । तदुयावत् प्रविशामि ।

प्रविश्य । क्तु नु मया मदनिका द्रष्टव्या ? ।

ततः प्रविशति तालरत्नहस्ता मदनिका ।

(म) हञ्जे । इदं तावत् चित्तफलकं मम शयनीये स्थापयित्वा, तालरत्नकं गृहीत्वा लघु आगच्छ ।

(घ) यदार्था आन्नापयति ।

• (म) वसन्त इति । शयनीये शय्यायाम् । तालरत्नकं व्यजनम् । लघु द्रुतम् । एतेन तदानीं शीघ्राधिकारं सूचितम् ।

पवित्रनेव सङ्घे कथोपकथने आसक्तं कोन लोबके उपेक्षा कविद्या गिद्याछि, कोन स्थाने, स्त्रीलोकई बाडीव रत्नक ईहा देधिया, से बाडी पवित्याग करियाछि एवं बक्की बाजपुरुषगण पार्श्वे आसिया उपस्थित हईने, गृहेव सुन्दर न्याय अवस्थान कविद्याछि, এইरूप बहतव घटनाय गत वात्रिके दिन करिया फेलियाछिलाम ॥७॥

(এই বলিয়া পদশেষ কবিত্তে লাগিল) ।

(ম) বসন্তসেনা । মদনিকা । এই চিত্র ফলকখানা আমাব শয্যাব উপবে বাধিয়া, পাখাখানা লইয়া, শীঘ্র আইস ।

(ঘ) মদনিকা । আপনি যাহা আদেশ কবেন । (এই বলিয়া চিত্র-ফলক লইয়া চলিয়া গেল ।)

শর্বিলক । এই বসন্তসেনাব বাডী । তা, প্রবেশ করি । (প্রবেশ করিয়া) আমি মদনিকাকে কোথায় দেখিতে পাইব ? ।

তদনন্তর তালবৃন্দহস্তে মদনিকার প্রবেশ ।

शर्वि । हस । अये ! इयं मदनिका—
 मदनमपि गुणैर्विशेषयन्ती
 रतिरिव मूर्त्तिमती विभाति येथम् ।
 मम हृदयमनङ्गवद्भित्तम्
 भृशमिव चन्दनशीतलं करोति ॥४॥

मदनिके ! ।

मद । हस । अयो ! कथं सञ्चलद्यो ! । सञ्चलद्यो !
 साद्यदं ते ? कहिं तुमं ? । (र)

(र) अहो कथं शर्विलक्ष । शर्विलक्ष । स्वागत ते ? कश्चिन् त्वम् ? ।

मदनमिति । गुणै रूपाविलासादिभिः, मदनमपि कामदेवमपि, विशेषयन्ती
 विशेषण मोहयन्ती, इयं मदनिका, मूर्त्तिमती रतिरिव विभाति । या इयम्, भृश-
 मव्यन्तम्, अनङ्गवद्भित्तम् कामानन्तीणीकृतम्, मम हृदयम्, चन्दनेन चन्दनलीपेन
 शीतलमिव करोति ।

एत प्रथमा वाक्या भावभिमानीनी द्रव्योत्प्रेक्षा, द्वितीया ए तथैव गुणोत्प्रेक्षा ;
 अनयो पद्येनिरूपेणतया संवृष्टि । पुष्पिताया हसम् ॥४॥

(र) मद इति । अहो इत्याद्यर्थे । आकस्मिकप्रियतमदर्शनाच्च आश्चर्यम् । कथं-
 शब्दो हर्षे । स्वागत सुधेनागमन किमिति काङ्क्ष । कश्चिन् स्थाने त्व वसिती-
 ऽसौति श्रेय ।

शर्विलक्ष । (देखिवा) ओह ऐह मदनिका—

सौमर्षाङ्गणे कामदेवके ७ विशेषभावे मुक्त करतः, मूर्त्तिमती रतिर
 छाय शोभा पाईतेछे । ये ऐह मदनिका, अताञ्च कामानले मल्ल
 यानात्र रुपशेते, येन चन्दनवासा शीतल करितेछे ॥४॥

मदनिका ! ।

শব্দি । কথয়িষ্যামি । ইতি সাগুরাগমশ্লোক পঙ্কত ।

বসন্ত । চিরশ্ৰুদি মদগিহ্মা । তা কহিঁ ণু কবু সা ? ।

গবাশ্লোক দৃষ্টা । কধঁ এমা কৈশাবি পুরিমকৈণ সহ মন্তশ্ৰন্তী
চিহ্মদি । জধা শ্ৰুদিসিগিহ্মাএ গিহ্মলদিহ্মিএ আপিবন্তী বিশ্ৰ
এদঁ গিহ্মশ্ৰুদি, তধা তকৈমি, এসো সো জণো এদঁ ইহ্মিএ শ্ৰমু-
জিস্স কাডু' । তা রমডু রমডু ! মা কস্মাবি পৌদিহ্মেদৌ
মৌডু । ণ কবু সধাবিস্সঁ । (ল)

(ল) চিরয়তি মদনিকা । তন্ কধিন্ নু খলু সা ? কথমেযা কৈনাপি পুরুষ
কৈণ সহ মন্বয়ন্তী তিরতি । যধা শ্ৰুতিশ্লিগ্ধযা নিখলদৃষ্ট্যা আপিবন্তীএ এত নিধ্যায়তি,
তথা তর্কযামি—এষ স জন এনামিহ্মতি শ্ৰমুজিহ্মা কর্তুম্ । তন্ রমতা রমতাম্ ।
মা কস্মাপি পৌতিহ্মেদৌ ভবতু । ন খলু শ্ৰুদ্যাপ যিষ্যামি ।

(ল) বসন্ত ইতি । গবাশ্লোকৈণ শ্ৰুদ্রগবাশ্লোকারিণ । শ্ৰুদ্রার্থে কপ্রত্যয় । মন্বয়ন্তী
যুগ্ধ ভাষমাণা । এত পুরুষম্, নিধ্যায়তি শব্দলোকয়তি । “নিবর্ষণন্যু নিধ্যান
দর্শনালোকনেষণম্” ইত্যমর । স প্রাগ্ দৃষ্ট । এনা মদনিকাম্ । মুহুন্তে স্বাপ্য
হ্মিহ্মমিতি শ্ৰুজিহ্মা দাসী । “কুচিমুজিহ্মা কিত্বন্” । “নিযৌজ্যকিহ্মরপ্রৈশ্চমুজিহ্ম
ঘরিধারকা” ইত্যমর । শ্ৰমুজিহ্মা কর্তু স্বয় যহ্মেণ মম দাস্যশ্লোকিত্বিতুমিত্যর্থ ।
শ্ৰুদ্যাপ যিষ্যামি মদনিকায় যিষ্যামি তথাল্পে শ্ৰনযৌ প্ৰেমানাপাভঙ্গমগদ্র ইতি ভাব ।

(ব) মদনিকা । (দেখিগ্না) গুহে । শ্ৰবিলক যে । শ্ৰবিলক ।
তোমাব শুভাগমন ত । তুমি কোথায় চলিযাছ ? ।

শ্ৰবিলক । বলিব । (ইহাব পব উভয়ে পরস্পর অহুবাগের সহিত
দেখিতে লাগিল ।)

(ল) বসন্তসেনা । মদনিকা বড় বিলম্ব কবিত্তেছে । তা, সে
কোথায় ? (গবাশ্লোকার দিয়া দেখিগ্না) এই মদনিকা যে কোন পুরুষের
সহিত আলাপকবতঃ অবস্থান কবিত্তেছে । যখন অতিশ্লিগ্ধ ও নিশ্চল দৃষ্টি

মদ । সব্বিলম্ব ! কথেষি । (ব)

শর্বি । সশব্দ দিশোঃবলোকয়তি । (শ)

মদ । সব্বিলম্ব ! কিং শ্বেদং ? সসঙ্কো বিম্ব লক্ষী-
অসি । (ঘ)

শর্বি । বচ্যে ত্বাং কিঞ্চিৎ রহস্যম্, তদ্বিভক্তমিদম্ ? । (স)

মদ । অধর্ষ । (ছ)

(ব) শর্বিলক । কথয় ।

(শ) শর্বিলক । কি নিবদম্ ? সশব্দ ইব লক্ষ্যসী ।

(ঘ) অধকিম্ ।

(ব) মদ ইতি । কথয় কস্মিন্ স্থানে চলিতোঃসীতি ইদানীমেব ব্রূহীত্যর্থ ।

(শ) শর্বি ইতি । দিশ্ সর্বা । দিশামবলোকন বিজনতাপরীচার্থম্ ।

(স) শর্বি ইতি । রহস্য গুপ্তবিষয়ম্ । ইদ স্থানম্, বিভক্ত বিজন কিমিতি
কাক্ত । “বিভিক্তৌ পুতবিজনৌ” ইত্যমর ।

ঘাবা যেন পান কবতঃ ইহাকে দেখিতেছে, তখন আমি মনে কবি—এই
সেই লোক, এই মদনিকাকে অদাসী কবিত্তে ইচ্ছা কবে (দাস্তবৃত্তি
হইতে মুক্ত কবিত্তে ইচ্ছা কবে) তা, । কাহারই যেন শ্রীতিচ্ছেদ
না হয় । আমি ডাকিব না ।

(ব) মদনিকা । শর্বিলক । বল ।

(শ) শর্বিলক । (আশঙ্ক্যব সহিত সকল দিক্ নিবীক্ষণ কবিত্তে
লাগিল ।)

(ঘ) মদনিকা । শর্বিলক । এ কি ? তোমাকে যেন আশঙ্কিত
বলিয়া লক্ষ্য কবিত্তেছি ।

(স) শর্বিলক । তোমাকে কোন গোপনীয় বিষয় বলিব । স্তত্রাং
এ স্থানটী নির্জন ত ? ।

वसन्त । कधं परमरहस्यं । ता ण सुणिस्सं । (त्त)
शर्वि । मदनिके ! किं वसन्तसेना मोच्यति त्वां निष्क-
येण ? । (क)

वसन्त । कधं मम सब्वन्धिणी कथा । ता सुणिस्सं इमिणा
गवक्खेण श्रीवारिदसरीरा । (ख)

मद । सब्विलअ ! भणिदा मए अज्जआ, तदो भणादि,
जइ मम सच्छन्दो, तदा विणा अत्यं सब्वं परिजणं अभुजिस्सं
करइस्सं । अध सब्विलअ ! कुदो दे एत्तिओ विहवो ? जेण
मं अज्जआसआमादो मोआइस्समि । (ग)

(घ) कथ परमरहस्यम् । तत् न शीथामि ।

(ख) कथ मम सब्वन्धिनी कथा । तत् शीथामि अनेन गवाक्षेण अप-
वारितशरीरा ।

(ङ) मद इति । अद्यकमित्येकमेवाव्ययमङ्गीकारि । “अङ्गीकारेऽपि चाद्यकिम्”
इति हलायुध ।

(च) वसन्त इति । परमरहस्यम् एकान्तगोपनीयम्, विविक्रताप्रैत्यादिति भाव ।

(क) शर्वि इति । निष्कृयेण धनविनिमयेन ।

(ख) वसन्त इति । अपवारितशरीरा, अन्यथा समावलीकनेन ग्रहणशीघ्रालाप-
निवृत्ति स्यादिति भाव ।

(ङ) मदनिका । है ।

(क) वसन्तसेना । अत्यन्त गोपनीय । ता आमि कुनिव ना ।

(ख) शर्विजक । मदनिका । वसन्तसेना धनेन विनिमये तोमाके
छाडिया निवेन कि ? ।

(ङ) वसन्तसेना । ए ये आमाव मय्द्वेइ कथा हईतेछे । ता, एई
गवाक्खवा आवृतदेह हईया कुनिव ।

শর্বি । দারিদ্র্যেণাভিম্বূতেন ত্বত্শ্চেহানুগতেন চ ।

অথ রাত্নৌ ময়া ভীহ ! ত্বদর্থে সাহসং কৃতম্ ॥৫॥

বসন্ত । পসন্না মে আকিদো, সাহসকন্মদাৎ উণ উব্বেশ্ব-
শীত্রা । (ঘ)

(গ) শর্বিলক । ভগ্নিতা ময়া আর্থা ; ততী ভগ্নতি—যদি মম স্বচ্ছন্দ
তদা বিনা অর্থং সর্বং পরিজনমভুজিষ্য করিষ্যামি । অথ শর্বিলক । কৃতস্তে এতাবান্
বিভব ? যেন মামার্থ্যাসকাশ্রাত্ মৌচয়িষ্যসি ।

(ঘ) প্রসন্নো অস্য আকৃতি, সাহসকন্মতয়া পুনরুদ্বৈজনীয়া ।

(গ) মদ ইতি । ভগ্নিতা 'উপযুক্তধনলাভেন মা মৌচয়িষি ন বা' ইতি পৃষ্টেত্যর্থ ,
আর্থা বসন্তসেনা । স্বচ্ছন্দ স্তত এবামিপ্রায় । "অমিপ্রায়স্ছন্দ আশয়" ইত্যমর ।
অভুজিষ্যমদাসম্ দাস্যা নৌচয়িষ্যমৌচয়্যর্থ । বিভবৌ ধনম্ ।

দারিদ্র্যেণতি । হে ভীহ ! ভয়শীলী । দারিদ্র্যেণ অভিম্বূত আক্রান্তস্তেন , অতী
স্বচ্ছন্দে ঘনং দাতু ন শক্যমিতি ভাব । তব স্বচ্ছন্দে প্রেম অনুগত প্রাপস্তেন চ, অতী
নিঃস্মিত্যপি ন সম্ভবতীতি ভাব । ময়া, অথ রাত্নৌ "উভয়তীঃস্বরাত বা অহ" ইতি
দুর্গেসিদ্ধৌক্লে গতরাশির্শেধি ইত্যর্থ , ত্বদর্থে তব নিশ্চয়শ্রমার্থে, সাহস শৌর্যম্, কৃতম্ ॥৫॥

(ঘ) বসন্ত ইতি । প্রসন্নো জান্না । সাহস কন্মং যস্য মা তস্য ভাবস্তয়া ।
উদ্বৈজনীতি উদ্বৈজনীয়া উদ্বৈজনিকা । 'ক্লম্বুগুটীঃন্যত্রাপি' ইতি কর্ণার্থনীয় ।

(গ) মদনিক । শর্বিলক । আমি আখ্যা বসন্তসেনাকে জিজ্ঞাসা
কবিষাছিলাম, তাহাতে তিনি বজেন—“যদি আমাব নিজ হইতে
অভিপ্রায় হয়, তবে আমি বিনা ধনেই সকল পবিজনকে মুক্ত কবিয়া
দিব ।” শর্বিলক । এত ধন তোমাব কোথা হইতে আসিল ? যে,
আমাকে আখ্যা বসন্তসেনাব নিকট হইতে মুক্ত করিবে ।

শর্বিলক । হে ভীহ ! আমি দাবিত্যাগিত্ত্বত, অথ চ তোমাব
প্রতি অহুরক, তাই, আজ ব্যক্তিতে তোমাব নিমিত্ত সাহসের কার্য
কবিয়াছি ॥৫॥

मद । सञ्चिन्तय ! इत्येकलवत्तस्य कारणेण उहयं पि
मंसए विणिकित्तं । (ड)

शर्वि । किं किम् ? ।

मद । सरीरं चारित्तं च । (च)

शर्वि । अपण्डिते ! साहसे श्रीः प्रतिवसति । (छ)

मद । सञ्चिन्तय ! अखण्डितचारित्तोमि । ता ण हु दे
मम कारणादो साहसं करन्तेण अञ्चन्तविरुद्धं आचरिदं ? । (ज)

(ड) शर्विनक । स्त्रीकल्पवत्तस्य कारणेन उभयमपि मशये विनिघ्नितम् ।

(च) शरीर चारित्र्यम् ।

(ज) शर्विनक । अखण्डितचारिणीऽसि, तत् न खलु त्वया मम कारणात् साहस
कुर्वता अन्यत्रविरुद्धमाचरितम् ? ।

(ड) मद इति । स्त्रीकल्पवत्तस्य पूर्ववद्वाक्यानात् घणस्थायिन्या म्रिया । मशये
स्थापितमन्देहे ।

(च) मद इति । शौर्यकारणाय प्रवृत्तौ गृह्यकतृकप्रहारमश्वेन शरीरं
तत्कार्यप्रकाशमश्वेन च चारित्र्य मशये विनिघ्नितमित्यन्वयः ।

(छ) शर्वि इति । श्री सम्पत्ति, साहसकारिण एव सम्पत्तिर्भवतीत्यर्थः ।

(ज) मद इति । अखण्डितचारिणीऽसि साधुभावादविश्रुतचरिणीऽसि । इदम्

(घ) वसन्तसेना । ईहाव आकृति शान्त, किन्तु साहसेन काव्य
उद्देशेनैव विषयः ।

(ड) मदनिका । शर्विनक । अश्वारी श्रीलोकेश्वर जत्र तूमि उभय-
केई मशये फेलिशाहिले ।

शर्विनक । किं किं ? ।

[च] मदनिका । शरीर एव च चरित्रम् ।

[ज] शर्विनक । मूढे ! साहसेनैव लक्ष्मी वास कवेन ।

शर्वि ।

नो मुष्णास्यबलां विभूषणवतीं फुल्लामिवाहं लतां
विप्रस्रं न हरामि काञ्चनमथो यज्ञार्थमभुङ्क्षुतम् ।

धातुरात्सङ्गगतं हरामि न तथा बालं धनार्थी क्वचित्

कार्याकार्यविचारिणी मम मतिश्चौख्येऽपि नित्यं स्थिता ॥६॥

लोकप्रसिद्धिवाद्दृष्टं जानामीति भाव । साहस्य चौख्यम् । न खलु अत्यन्तविरुद्ध-
माधरित किमिति काकु । अत्यन्तविरुद्धमेवाचरितमित्यर्थः ।

नो इति । अहं धनार्थी सन्, फुल्ला फुल्लकुसुमा प्रकृष्टितपुष्पभूषितामित्यर्थः,
लतामिव, विभूषणवतीं विशिष्टालङ्कारधारिणीम्, अचला म्विद्यम्, नो मुष्णामि तद-
भूषणविक्रयेण धनसङ्ग्रहार्थं नापहरामि, पुष्पार्थे लताहरणस्यैव अलङ्कारार्थे स्त्रीहरणस्य
गुरुतात्याज्यत्वादिति भाव । विप्रस्रं ब्राह्मणस्वलाम्पदीभूतम्, काञ्चन स्वर्गम्, न
हरामि, तदपहरणस्य महापातकत्वेन अत्यन्तविरुद्धत्वादित्याशयः । अथो तथा,
यज्ञार्थम् अभुङ्क्षुतम् आयेजित धनरत्नादिकं न हरामि, तदपहरणस्यापि यज्ञ-
व्याघातकत्वेन नितात्नामद्गतत्वादित्यभिप्रायः । तथा, क्वचित्पि धातया उपमानु उत्-
मद्गत क्रीडन्वितम् यत्नं शिष्टम्, न हरामि तदालङ्कारेण धनलाभार्थं नापहरामि,
तदपहरणस्यापि धातया अपि शोकोदयात् प्राणनाशकत्वेन एकान्तानीहित्यादिति भावः ।
अतएव मम मतिर्वुद्धि चोख्येऽपि विद्यते, नित्यं कार्याकार्यविचारिणी कर्मव्याकर्तृत्व-
विवेकज्ञानिनी सती, स्थिता, सुतराद्य तत्र कारणान् साहस्यं कुर्वतापि मया अत्यन्तविरुद्ध
माधरितमेवेत्याशयः ।

अत्र प्रथमे पदे ग्रीती उपमा, द्वितीये काञ्चन यज्ञार्थद्रव्ययी हरामीत्येकया
क्रियया कथ्यतयाभिगम्यत्वात् तुल्ययोगिता, तृतीये धनार्थसङ्ग्रहार्थं पर्याप्ततया आपातत
पौरुषप्रतीतिरपि पर धनप्रयोजनीत्यर्थकतया पद्यवसानात् भिन्नाकारसङ्गतत्वाच्च

[छ] नदनिका । नदिनद । उडामार चरिड, पूर्णे खंडे इय नारे ।

ए, एमि अन्तर छड साहस्य कडः, अडाय विरुद्ध कोन आचरण कर
नारे उ ? ।

तद्विज्ञाप्यतां वसन्तसेना—

अयं तव शरीरस्य प्रमाणादिव निर्मितः ।

अप्रकाश्यं (१) ह्यलङ्कारः सत्स्नेहाहार्यतामिति ॥७॥

पुनरुक्तवशाभास, तथा चतुर्थपाद प्रति पूर्वपादतयवाक्यार्थानां हेतुत्वात् वाक्यार्थ-
हेतुक काव्यनिद्रम्, इत्येतेषां गुणप्रधानभवेनाद्वाद्भिभावात् सङ्गर । तथा हरामीत्यस्य
विरुपादानात् कथितपदतादीष, स च एकस्मिन् हरामीत्यत्र नयामीति पाठेन
समाधेय ।

अत्र ब्राह्मणस्यैव मितेयस्य हस्मान् सुवर्णभाण्डस्य प्रागपहृतत्वेऽपि तदानौ तस्य
ब्राह्मणत्वेन ज्ञानाभावात् 'विप्रस्य न हरामि' इत्यनेन न विरोध । ब्राह्मणस्यैव हरणस्य
नष्टपातकत्व प्रायश्चित्तविवेकादावनुसन्धेयम् ।

शाङ्खिल्यविक्रीडित वृत्तम् ॥६॥

अयमिति । तव वसन्तसेनाया शरीरस्य प्रमाणादिव परिमाणं गृहीत्वैव, तथैव
एतदुभयप्रमाणदर्शनादिति भाव, निम्नित शिल्पिना कृत, अयमलङ्कार, सत्स्नेहात्
स्नेहेन सख्या भ्रमानुगोष इत्यर्थ, हि निश्चितम्, अप्रकाश्य जनसमीपे गोप्य यथा
स्यात्तथा त्वथा ध्यायता गोपनभावनैवाय परिधेय इत्यर्थ । इतिशब्दस्य विश्लेष्यतामिति
पूर्वगर्थान्त्वय ।

अत्र क्रियोत्प्रे ह्यलङ्कार । प्रमाणादिति ल्यब्लोपे मञ्जरी ॥७॥

शर्विलक । आनि वनार्थी हईया, कथन० प्रसूटित पुष्प नतार त्राय
अनकारवती अवलाके अपहरण करि ना एव त्राङ्गणेर चर्ण, यजेव जत्र
आनीत वत्र एवः धात्रीर क्रोडस्थित बालक हवण कवि ना । कावण,
आभाव वृद्धि चोद्यविषये० सर्कदा वर्डव्याकर्डव्य विवेकवती हईयाई
अवस्थान कवे ॥७॥

अतएव वसन्तसेनाके ज्ञाना०—

(१) अप्रकाश ।

মদ । সত্বিনম্ ! অক্ষয়ম্ (১) অলঙ্কারম্ তি দুবেবি
ণ জুজ্জদি (২) । তা উবণিহি দাব পেখামি এদং অলঙ্কা-
রম্ । (ক্ষ)

শবি^১ । হৃদমলঙ্কারম্ । ইতি সাশঙ্ক সমর্পয়তি ।

মদ । নিষ্য । দিষ্টপুরুষো বিম্ব অম্ব^২ অলঙ্কারম্ । তা
মণিহি কুদো দে এসো ? । (জ)

(ক্ষ) শবিলক । অক্ষয়ম্ অলঙ্কারক ইতি দ্বয়মপি ন গুণ্যতে । তদুপনয়
তাবত্ প্রচে এতমলঙ্কারকম্ ।

(জ) হৃদপূর্ব^১ স্বায়মলঙ্কার । তদমণ কুতসে এষ ? ।

(ক্ষ) মদ ইতি । ন গুণ্যত ইতি । তথা চ অলঙ্কৃত্যধিত্তে অনেতি অলঙ্কার ।
তন চ লীকৈম্ব^২ শীম প্রদশ্য নার্যমিব অলঙ্কারধারণম্ । এবম্ব অক্ষয়ম্ভেত কিম্ব্য-
মলঙ্কারধারণম্ ? অলঙ্কারধারণম্ভেত কথমক্ষয়ম্ ? । বিশেষতয় ভেদায়া অল-
ঙ্কারধারণজনিতশ্রীভায়া স্বমাবহম্বলী উহে ম্বলী বাসিধিরিতি ভাব ।

(জ) মদ ইতি । এষ অলঙ্কারক কুতসে হৃদমলম্ভুদিত্তি শীম ।

তোমাব শবীবেব পবিমাণ মহেশায়ে যেন এই অলঙ্কার নির্মিত
হইয়াছিল, এখন আমার স্নেহে গোপনে এই অলঙ্কার ধারণ কর । ৭৭

[খ] মদনিকা । শবিলক । ‘গোপন’ এবং ‘অলঙ্কার ধারণ’ এই
দুইটাই সঙ্গত হয় না । তা, আন দেখি এই অলঙ্কার ।

শবিলক । এই অলঙ্কার । (এই বলিয়া আশঙ্কার সহিত অর্পণ
করিল) ।

[ঞ] । মদনিকা । (নিরূপণ করিয়া) এই অলঙ্কার যেন পূর্বে
দেখিয়াছি বলিয়া বোধ হয় । তা, বল দেখি—ইহা কোথা হইতে
তোমাব হস্তগত হইল ? ।

(১) অক্ষয়ম্ । (২) অম্ব চ জণো তি দুবেবি ণ জুজ্জদি ।

शर्वि । मदनिकी ! किं तव अनेन । शृङ्खताम् । (ट)
मद । शरीरम् । जइ मे पञ्चमं ग गच्छसि, ता किं
णिमित्तं मं णिक्खिणमि ? । (ठ)

शर्वि । अयि ! प्रभाते मया नृतं श्रेष्ठिचत्वरे—यथा सार्ध-
वाहस्य चारुदत्तस्य इति । (ड)

वसन्सेना मदनिका च मूर्च्छां नाटयत । (व)

(३) यदि मे प्रत्यथ न गच्छसि, तत् किं निमित्तं मा निष्क्रीयामि ?

(ट) शर्वि इति । अनेन एतत्प्रतिवृत्तान्तज्ञानेन ।

(ठ) मद इति । प्रत्यथ विद्यामम, न गच्छसि न प्रशीयि । निष्क्रीयामि
पक्षशरविनिर्मदिन श्रायशौकत्तुमिच्छशौक्यर्थ । तथा च प्रिया हि नाम सत्यविद्याम-
भ्यानेन आदाविव चेत् तत्रैवाविद्यास, तदा तस्यादिरसद्विन्दुकरणाद्येयमुदामी व्यर्थ
एव सर्वेति भाव ।

(ड) शर्वि इति । श्रेष्ठिचत्वरे वणिक्पत्न्याम् । सार्धवाहस्य वशिर्व्यवसायिन ।

अत्र वच नाम प्रतिमुखसम्बन्धरदम्—“प्रत्यथनिष्ठुर वचम्” इति दर्पणलक्षणात् ।

(व) वसन्सेति । स्वशृङ्गे शरीरे प्रविष्टे ज्ञानेन गृहस्थीप्रेष्यसेव त घत्, इति, तत्र च शरीरेषु गृहस्थीपरिग्रहादिना चात्मानं भीक्षयित् चेष्टेत । एवञ्चेत् शर्वि-
लक्षणात्प्रहादिना चारुदत्तस्य अनिष्टसम्भावनाया शौकीय्यात् वसन्सेनाया मूर्च्छां,
मदनिकायाश्च तन्मन्थकादिति बोध्यम् ।

(६) शर्विकम् । मदनिका । से अत्र दिव्या तौनाव दवकार
किं ? नां ।

(७) मदनिका । (जोषेव सहित) यदि आनाव उपवे विश्वासई
ना क्व, ताहा इहेने आनाके हस्तगत करिते चां केन ?

[८] शर्विकम् । ओह ! प्रातःकाले वणिक्पत्न्याय आमि सुनि-
याहि दे—ईहा वाणिज्यावावसायी चारुदत्तस्य ।

শৰ্বি । মদনিকৈ । সমাশ্বসিহি । কিমিদানীং ত্বম্—
 বিপাদস্বস্তসর্বাঙ্গী সগ্ৰুম্ভ্রান্তলোচনা ।
 নীয়মানাঃমুজিথ্যাল্বং কম্পসে নানুকম্পসে ॥৮॥

মদ । সমাশ্বস । সাহসিঅ । গ্ণ ক্বু তু এ মম কাৰণাদৌ
 ইমং অকজ্জং করন্তেণ, তস্মিঁং গৈহে কোবি বাবাদিদৌ পরিক্খদৌ
 বা ? । (গ্ণ)

(গ) সাহসিক । ন খলু ত্বয়া মম কাৰণাদিদমকার্য্যং কুৰ্ব্বতা তস্মিন্ শিহে
 কৌঃপি ব্যাপাদিত পরিখতো বা ? ।

বিপাদিতি । অমুজিথ্যাল্বম্ অদাসীত্বম্, নীয়মানা এতদলঙ্কারবিনিময়েন অধুনৈব
 ময়া প্রাপ্যমাণা ত্বম্, বিপাদেই শৌকেই সন্ধানি ভূমৌ পতিতানি সর্বাণি অঙ্গানি যস্যা
 সা, তথা সগ্ৰুম্ভ্রেষু ভয়শ্যস্ততয়া ভ্রান্তে ঘূর্ণিতৈ লোচনৈ যস্যা সা তাহশী সতী, কি
 কম্পসে, কিন্তু ন অনুকম্পসে মা প্রতি ন দয়সে । তথা চ দাসীত্বৈ সত্যৈব স্বামিন্যা
 শৌকসম্ভবে আত্মনৌঃপি শৌক প্রদর্শনীয় এব, অন্যথা স্বামিন্যা কৌপেই অনিষ্টসম্ভাবনা
 স্যাৎ, অব তু অলঙ্কারবিনিময়েই ত্ব তস্মাদাসীত্বান্মৌঃচয় এব ; তথাপি স্বামিন্যা
 ভয়শৌকসম্ভবেই আত্মনৌঃপি ভয়শৌকপ্রদর্শনার্থ্য কম্পনমসঙ্গতমেই । এব ময়ৈব তব
 অমুজিথ্যাল্বকরণাত্ মা প্রতি তব দয়াকরণমুচিতমেইতি ভাব ।

অত্র মুজিথ্যাল্বরূপকারণাভাবৌঃপি কম্পনরূপকার্য্যোত্পত্তৌঃবিঃभावना, तथा अमुजिथ्याल-
 प्रापणरूपकारणैः सत्यपि अनुकम्पारूपकार्य्यानुत्पत्तौঃविःशोधिता, अनयोःमिंशौः निरपेक्षतया
 मच्छति ॥८॥

[৮] বসন্তসেনা ও মদনিকা মুর্ছিত অভিনয় কবিল ।

শর্কিলক । মদনিকা । আশ্বস্ত হও ।

শৌকে তোমার সমস্ত অঙ্গ ছুতলে লুপ্তিত হইতেছে এবং ব্যস্ততা-
 বশতঃ নয়নদ্বয় ঘূর্ণিত হইতেছে, এই অবস্থায় কেন এখন তুমি কাঁপি-
 তেছ ? অথচ তোমাকে দাস্তবৃত্তি হইতে মুক্ত করিতেছি, তথাপি কেন
 দয়া করিতেছ না ? ॥৮॥

शर्वि । मदनिके ! भौते सुप्ते न शर्विलकः प्रहरति ।
तन्मया न कश्चिद् व्यापादितो नापि परिचतः ।

मद । सच्चं ? । (त)

शर्वि । सत्यम् ।

वसन्त । मत्ता लम्बा । अम्महे ! पञ्चुवजीविदम्हि । (थ)

मद । पिच्चं । (द)

शर्वि । सेर्धम् । मदनिके ! किं नाम प्रियमिति ? । (ध)

(त) सत्यम् ? ।

(थ) अच्चो । मत्तुपजीविताम्हि ।

(द) प्रियम् ।

(घ) मद इति । न खलु कीऽपि व्यापादित परिचतो वेति कात्ता प्रश्नो व्यन्यते ।

(त) मद इति । अत्रापि काकु इदमुक्ता सत्य किमित्यर्थः ।

(थ) वसन्त इति । 'अम्महे' इति विषयार्थे द्वितीयभाषा । मत्तुपजीविताम्हि
पुनरुपस्थितजीवनाम्हि , चारुदत्तस्य स्नास्थानवादादलामादिति भार ।

(ध) शर्वि इति । चारुदत्तस्य स्नास्थानानि नि सम्पर्कायास्तव किं प्रियमित्यर्थः ।

[७] मदनिका । (आशुत हहेय) माह्निक । तूमि आमार ज्ज
एहे अकार्य कविते धाकिम्हा, सेहे बाडीते काहाकेण हत्या वा आहत
कर नाहे त ? ।

शर्विलक । मदनिका । भौत वा निद्रित व्यक्तिर उपरे शर्विलक
प्रहार करे ना । अतएव आमि काहाकेण हत्या वा आहत करि नाहे ।

[८] मदनिका । मत्ता ? ।

शर्विलक । मत्ता ।

[९] वसन्तसेना । (ठैतञ्च नात्त करिम्हा) आहा ! बाँटिनाम ।

[१०] मदनिका । हेहा ज्जीतिकर मत्ताव ।

ত্বত্স্নেহবহুহৃদয়ো হি করোম্যকার্যং

সদৃষ্টতপূর্বপুরুপেঃপি কুলে প্রসূতঃ ।

রচামি রুন্মথবিদ্রশুণোঃপি মানং

মিত্ব স্ন মাং ব্যপদিশস্যপরশ্চ যামি ॥৮॥

ত্বদिति । সন্নি সাধুনি হস্তানি ব্যবহায়া যৈশ্চ তাহশা পূর্বপুরুষা যম্বিন্
তযৌকৌ কুলে বশী, প্রসূতৌঃপি জতৌঃপি অহম্, তব স্নেহেন প্রণয়েন বহু হৃদয় यस্য স
তাহশ, হি নিখিত সন, অকার্য্য কৰ্ত্তব্যবিপৰীত নিন্দিতঘৌর্য্যকাথ্য করোমি । তথা
রুন্মথেন কামাবেগেন বিপন্নানষ্টা গুণা সম্ভবিত্বাদযৌ यस্য স তথাবিধ সন্নপি, মান
তব গৌরবম্, রচামি অচ্ছনেন অবলাত্কারেণ চ প্রত্যাখ্যা প্যায়ামি । ইতথ ত্বম্,
মা মিত্ব বত্রভম্, ব্যপদিশমি মুখিন ব্রবৌপি, অপরশ্চ পুরুষ আনুদত্তমিত্যর্থ, যামি
কৰ্ম্মণা ভজমে । বেগ্নাত্বেন অতীব লঘুস্বভাवा ত্বমिति भाव ।

মত্পৃষ্ঠীয়েণ শবিলকেন আনুদত্তস্য অনিষ্টকরণত্বদায়ীত্বপা সর্বীত্বপাচ মাং প্রতি
স্বামিনী সখী চ বসন্তসেনা নষ্টা সৌন্দর্য্যহীনা চ ভবিষ্যতি ইতি বিভাষ্যৈব ইয়
সদনিকা ভয়েন কম্পিতা শৌকেন চ সন্দাহী ইত্যবধার্য্য শবিলকেন পূর্ব “বিপাদসন্ত-
সন্দাহী” ইत्याদিকমুক্তাম্, ইদানীন্তু বসন্তসেনায়া অগ্নিধান এব আনুদত্তস্য স্বাস্থ্যা-
শ্রানি নির্মম্ব্যতিশয়করণাত আনুদত্ত প্রথমেয়মনুরক্তেতি বিবিচ্য “ত্বত্স্নেহ”—ইত্যর্থমি-
দিতমिति বীধ্যম্ ।

অন ব্যপদিশমি-যাসৌখ্যনৈকক্রিয়গৌরবমিত্যে ককলত্ব কারকত্বাত দৌপকমলদ্বার ।
বসন্ততিলকা হতম্ ॥৮॥

[৬] শবিলক । (দ্রৈশ্যাব সহিত) মদনিকা । কি শ্রীতিকব
সংবাদ ? ।

যে বংশেব পূর্বপুরুষেবা সংকার্য্যকাবী ছিলেন, সেই বংশে জন্মিযা
আমি, তোমাব প্রতি অল্পবাগে আবদ্ধচিত্ত হইয়াই অকার্য্য কবিয়াছি
এবং কামাবেগে আমাব গুণ বিনষ্ট হইলেও, আমি তোমাব গৌবব বক্ষা
কবিতেছি, অথচ তুমি আমাকে প্রিয়ও বনিতেছ, অল্প পুরুষকেও
ভজনা কবিতেছ ॥৮॥

साकृतम् । (न)

इह सर्वस्वफलिनः कुलपुत्रमहाद्रुमाः ।

निष्फलत्वमलं यान्ति वैश्याविहगभक्षिताः ॥१०॥

अथञ्च सुरतज्वालः कामाग्निः प्रणयेन्धनः ।

नराणां यत्र ह्ययन्ते यौवनानि धनानि च ॥११॥

(न) साकृतमिति । साकृतं न मदनिकाशत लघुत्व विरक्त्यभिप्रायेण सहचर्यम् ।

इति । इह जगति, सर्वं स्व धनमेव फलमेवामनीति सर्वस्वफलिनः, कुलपुत्राः सवः ज्ञाता जना एव महाद्रुमा महादृष्टा, वैश्या एव विहगा पक्षिणस्तैः भक्षिता फलख दनेन खादिताः सन्त, अलमन्यन्तम्, निष्फलत्व धनरूपफलशून्यत्वम्, यान्ति प्राप्नुवन्ति । अतएव सर्वनाशकरीं वैश्यां धिक् इति भावः ।

अत्र समस्तवस्तुविषयं सद्रूपकमलङ्कारः । तथा निष्फलत्वमित्यत्र सर्वस्वरूपस्य उपमेयस्य अनभिधानात् न्यूनपदत्वदोषः, यत्नौत्पन्नेन वाक्यसमाप्तावपि "कुलपुत्रमहाद्रुमा" इत्यस्य विशेषणत्वेन पुनर्यतुयं चरणोपदानात् समानपुनरात्तादोषः, एव वैश्या विहगात् उपमेयोपमानयोर्निर्द्भमदान् दर्पणरुते भ्रमप्रक्रमतादोषश्च, वश्याविहगमीभुक्ता यान्ताल स्वफलस्यम् इति पाठे तु तेषां समाधानम् । न च तथा पाठे स्वशब्दस्य विरुपादानात् पुनः कथितपदतादोष इति वाच्यम् तस्य लहेऽप्रतिनिर्द्भम्यतिरिक्त विषयत्वव्यवस्थानात् अत्र तु लहेऽप्रतिनिर्द्भमविषयरूपत्वम् ।

ननु 'न कथधारयान्मत्वर्थी बहुव्रीहियदर्थप्रतिपत्तिकर इत्यभिधानात् सर्वं स्वमेव फलं यदा ते सर्वस्वफला इत बहुव्रीहियैवोपपत्तौ कथं मत्वर्थीय इत्यप्रत्यय इति चेन्न अत्र प्राशस्त्यस्य इतिभिधानात् तदर्थस्य च बहुव्रीहिया वक्तुंशक्तत्वात् अतएव हि लक्षानुक्रमेणैव बहुव्रीहियदर्थप्रतिपत्तिकर' इत्यभिधानात् ॥१०॥

[न] [अतिप्रायेण सङ्घटित] एते जगते सवः ज्ञातं पूरुषगणं महाद्रुमं, सगुणं धनं ताहाव वनं, विहगं वैश्यांरूपं पक्षिगणं तेहै महावृक्षं 'उत्तिके' उभयं कवे, ताहाते से गुणि एकेवारे निश्चयता [निर्वर्तता] प्राप्य ह्य ॥१०॥

বসন্ত । সখিতম্ । অহী । সে অত্যাণি আবেশ্যো । (প)

শর্বি । সর্বথা—

অপরিহৃতাম্বে পুরুষা মতা মে য়ে স্ত্রীযু চ স্ত্রীযু চ বিশ্বসন্তি ।

শ্রিয়ো হি কুব্ধন্তি তথৈব নার্যাঁ ভুজঙ্গকন্যা পরিসর্পণানি ॥১২॥

(প) অহী । অস্বপ্নানে আবেগ ।

অর্থমিতি । অপি খেতি আর্ষ । সুরতমেব জ্বলা অর্চির্ধ্বস স , প্রণয় অনুরাগ
এব ইন্দ্রন কাঙ্ক্ষ যস্য স , অথ মাৎসরেণুভূয়মান , কাম এব অপি স , প্রাণিনাম
এব বর্জিত ইতি শ্রীষ । যত্র কামাগ্রী , নরাণা যৌবনানি ধনানি চ হৃৎকল্মষে ন
নিঘণ্টন্যে স্ত্রতাঈনি হ্রবীষীষ নিঘণ্টমাণানি লীপ প্রদানীত্যর্থ । অতএব মহানর্ঘ-
মূল কামমপি ঘিগিতি ভাব ।

অথ সুরতাঈ জ্বলাত্বাদারোপ শাব্দ , যৌবনাঈ হৃৎকল্মষোপলু আর্ষ ইতি এক-
দৈর্ঘ্যবিত্তিরূপকমলদ্বার ॥১১॥

(প) বসন্ত ইতি । অস্বপ্ন শর্বিচকস্ব , অস্বপ্নানে অবিষয়ে , আবেগে দ্রুত্যাংপ্রভাব ।
তথা চ মদনিকা পারুদেচ প্রতি ন মূলানুরক্তা , তথাপি অস্বপ্নে দ্রুত্যাং সম্ভাবনা ধম
মূলীবেতি ভাব ।

অপরিহৃতাম্বে ইতি । যৈ পুরুষা , স্ত্রীযু চ স্ত্রীযু সম্পদ্বস্ত চ বিশ্বসন্তি আক্ষীপ্তেন
বিদ্বাস কুব্ধন্তি , তৈ পুরুষা সর্বথা অপরিহৃতাম্বে অস্বপ্না , মে মম মতা অধিমতা । হি
যস্মাত্ শ্রিয় সম্পদ , তথৈব নার্যাঁ ম্বিয়য় , ভুজঙ্গকন্যানা সর্পাণা পরিসর্পণানি
তদনু সর্বতো বক্রমমনানি কুটিলস্বহারাংথ কুব্ধন্তি । সুরতা তমানভিগানাগেযা
মপরিহৃতল যুক্তমেতি পরানুরক্তায়া মদনিকায়ামাক্ষীপ্তেন বিদ্বাসকরণাদস্বপ্নপলিত
শ্রুতি ভাব ।

এই কামই অগ্নি , রমণ তাহার শিখা এবং প্রণয় তাহাব ইন্দ্রন , যে
অগ্নিতে মাক্সবেব যৌবন ও ধন আছিত দেয় ॥১১॥

[প] বসন্তসেনা । [দ্রেষৎ হাশ্বেব সৃষ্টিত] কি আশ্চর্য্য । এই
বাক্তির দেখিতেছি, অস্থানে দ্রেষ্যাব আবেগ হইয়াছে ।

स्त्रीषु न रागः कार्यो रक्तं पुरुषं स्त्रियः परिभवन्ति ।
रक्तैव हि रन्तव्या विरक्तभावा तु हातव्या ॥१३॥

अत्र अप्रस्तुतपुरुषसामान्याभिधानात् प्रस्तुतान्तरूपपुरुषविशेषप्रतीतिरप्रस्तुतप्रक्रमालङ्कारः ; स्त्रियः प्रस्तुताः प्रिययाप्रस्तुता, तामाच्च विश्वामरपैकधर्ममिमम्वन्वाहीपकम्, अपश्चितमननकार्यस्य भुजङ्गकन्यानुन्यपरिसर्पणकारणरूपकारणेन समर्थनादर्थांतरन्यासः, पूर्वमेव प्रस्तुताभिः स्त्रीभिः सहः पूर्वाङ्गेन प्रस्तुतानां श्रेया कुर्वन्तीत्येकक्रियाभिसम्बन्धात् सुश्रयोगिताः ; तथा अन्यपरिसर्पण कथमन्ये कुर्वन्तीति वस्तुमम्बन्धीऽसम्भवन् भुजङ्गकन्यानां परिसर्पणानीव परिसर्पणानीति सादृश्यं बोधयतीति निदर्शनाच्च, इत्येतेषां गुणप्रधानभावेनाङ्गिभावात् सङ्करः ।

तथा पूर्वाङ्गे स्त्रीषु चेति प्रथमं पठित्वा पराङ्गे नार्थं इति परपाठादभ्यन्तम्यपदतादीयं, स्त्रीशब्देन प्रकृत्य नारीशब्दाभिधानाद्ब्रह्मप्रक्रमतादीपय, "स्त्रियो हि कुर्वन्ति तथा प्रियया" इति पाठे तु तयो समाधानम् ।

उपेन्द्रवञ्चेन्द्रवचयीमेलनादुपजातिर्ज्ञानम् ॥१२॥

स्त्रीष्विति । स्त्रीषु रागं प्रेम, न कार्यो न विधेयः । कुत इत्याह—स्त्रियं रक्तमात्मनः प्रथमरक्तं पुरुषम्, परिभवन्ति अयमानश्निति । हि तस्माद्धृती रक्तैव आत्मनः प्रति स्वत एवाऽनुरक्ता स्त्री रन्तव्या अनुरागविषयीकर्त्तव्या, तु किन्तु विरक्तभावा पूर्व्वेतीऽनुरागविहीना, हातव्या विदम्बनापरित्यागस्य पुरुषेण परित्यक्तव्या । अतएव इयं मद्दिना कापि विरक्तभावत् न भाविपरिभवमम्बन्वाय मया हातव्येति भावः ।

अतएवाकापि पूर्व्ववदेव अप्रस्तुतप्रक्रमालङ्कार, वाक्यार्थहेतुक काव्यनिर्दिष्ट, अनयो रङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

अर्थ्या जति ॥१३॥

पुदिनक । दाहादा शीलोक ७ सम्पत्तरे उपरे दिशात् करे, उदा-
त्रिगदे आदि सर्वप्रकारेहे नूर्ध्वं दन्दिः नने करि । दाह, सम्पत् ७
शीलोक, र्ध्वं ७ कदाचिदाह दत्तं गन्त [दृष्टिं दाहात्] दन्दिः
५५८ ॥२॥

सुष्ठु खल्विदमुच्यते—(फ)

एता हसन्ति च रुदन्ति च वित्तहेतोः
विश्वामयन्ति पुरुषं न तु विश्वसन्ति ।
तस्मान्नरेण कुलशीलसमन्वितेन
वेश्याः श्मशानसुमना इव वर्जनीयाः ॥१४॥

(फ) सुष्ठु इति । सुष्ठु प्रशान्मत्यर्थः । “सुष्ठु दुष्टु प्रशमने” इत्यमरः ।

एता इति । एता वेश्याः, वित्तहेतोः पुरुषात् धनादानार्थम्, हसन्ति पुरुषस्य अनुरागवर्धनार्थम् आत्मनश्च अनुरागव्यधनार्थम्, हास्य कुर्वन्ति च, रुदन्ति अन्नवम्याद्यभारं प्रापयन्तो रोदनं कुर्वन्ति च । तथा पुरुषं विश्वासयन्ति, हावभावादिना आत्मानं प्रति विश्वस्तं कुर्वन्ति, तु किन्तु, स्वयं पुरुषं न विश्वसन्ति, अविरतधननिष्काशनेन विरक्तिरभावो दिति भावः । तस्मात् कुलशीलसमन्वितेन सत्कुलोत्पत्तिस्तस्मात्स्वभावविशिष्टेन नरेण, श्मशानस्य सुमना पुण्यमिव, वेश्या वर्जनीया, दृष्टित सौमभतय रम्या अपि अमाह्निकत्वादिति भावः ।

अथापि अत्र तु तवेश्यासामान्याभिवानात् मदनिकारूपवेश्याविशेषप्रतीतेरप्रपुत्रप्रशंसा-
लद्वार, हसन्तीत्याद्यनेकक्रियाणाम् एता इत्येककर्तृकारकत्वात् दौषकम्, श्रौती उपमा
च, इत्येतेषामह्लाङ्गिभावेन सङ्गः । तथा चतुर्थपादे उपमानोपमेययोर्बचनभेदात्
भग्नप्रकृतत्वाद्दोषः, “ज्योत्स्ना इव सिता कीर्तिः” इति दर्पशीलाहरणवत्, ‘वर्जनीया’
इति बहुवचनस्य उभयवचनान्तराभावेन सुधियामुद्देशजनकत्वात् । “वेश्या श्मशानसुमना
इव वर्जनीया” इत्येकवचनान्तपाठे तु तद्दोषपरीहारः । अमरकीयटीकाया रघुनाथेन
सयैव पठितम् ।

ननु “भिय सुमनस पुण्यम्” इत्यमरकीये पुण्यसामान्यार्थे बहुवचननिर्देशात् “बहुव

ञ्जालोकेव प्रति अह्वाग कर्तव्यं नह, कावण, ज्ञानोकेवा अह्-
ररु पुरुषके अपमानित कवे । अह्वाग कवे प्रतिह अह्वाग कर्तव्यं,
किञ्च अनह्वागके पवित्राग कवा उचिन् ॥१७॥

[फ] लोके ए कथा भाले बले—

स्त्रियो नाम चपलाः—(व)

अन्यं मनुष्यं हृदयेन कृत्वा अन्यं ततो दृष्टिभिराह्वयन्ति ।

अन्यत्र मुञ्चन्ति मदप्रसेकमन्यं शरीरेण च कामयन्ते ॥१६॥

“समुद्रवीचीव चलस्तभावा मन्थाभनिविव मुहूर्त्तरागा ।

वेग्ना हतार्था पुरुष निरर्थं निर्योडितालङ्ककवञ्जहाति ॥”

इति पाठेन तु तयो समाधानम् । उपजातिर्द्वयम् ॥१५॥

(व) स्त्रिय इति । चपला अस्थिरहृत्तय, स्त्रिय प्रकरणात् वेग्या इति परपदस्य क्रियाभिरन्वीयते ।

अन्यमिति । हृदयेन अन्य मनुष्य कृत्वा मनसा अन्य पुरुष कामयित्वेत्यर्थः, तत परम्, दृष्टिभिरन्य मनुष्यमाह्वयन्ति । अन्यत्र मनुष्ये, मदप्रसेक यौवनमदसम्बन्धिन हावभावादिकम्, मुञ्चन्ति प्रयोजयन्ति, शरीरेण च अन्य मनुष्यम्, कामयन्ते कामस्य चरमन्यापाररूप सुरत निशादयन्ति । अती नितान्तगर्हितस्तभावा खल्लिमा सर्वथैव अविश्वमनोया इत्याशय ।

अत्र पूर्व्वदप्रस्तुतप्रश्न सा, एकवेग्याजातरनेकगोधरत्वात् विशेषालङ्कारय अनयो पूर्व्ववत् सङ्गर । तथा “वासवाशामुखे भाति इन्दुयन्दनविन्दुवत” इति दर्पणीदाहृतवत् प्रथमद्वितीयचरणयो सम्बिकरणाभावात् सम्बिदिष्टोपदीष, कृत्विति ज्ञापन्यदेनैव अनन्तार्थधीधनेऽपि पुनस्तत इत्युपादानादधिकपदतादोष, अन्यमिति वार वारमभिध नादनवी कृतत्वदोष, प्रसेकशब्दस्य विलासार्थावाचकत्वादवाचकत्वदोष, पूर्व परमपदद्वय प्रकृत्य कामयन्त इत्यात्मनेपदप्रयोगात्प्रकृततादोषय । तथा परीहाराय श्लोक एव पठनीय —

अन्य मनुष्य हृदयेन कृत्वाऽपर पुनर्दृष्टिभिराह्वयन्ति ।

अन्यत्र मुञ्चन्ति मदप्रभाव पर शरीरेण च सम्भजन्ति ॥”

इन्द्रधन्वा हन्तम् ॥१६॥

दिगेव अहुराग, मङ्गाकालीन मेघवेधाव बलिमाव छात्र अन्नकालहात्री । आर, वेशावा धन आकर्षण कविद्या, निर्बन पूरुषके निर्योडित अलङ्कारेव छात्र परित्याग करे ११६।

सूक्तं खलु कस्यापि—(भ)

न पर्वताग्रे नलिनी प्ररोहति

न गर्द्भा वाजिधुरं वहन्ति ।

यवाः प्रकीर्णा न भवन्ति शालयो

न वैशजाताः सुचयस्तथाङ्गनाः ॥१७॥

(भ) सूक्तमिति । सूक्त शोभनोक्तिरित्यर्थः । एतेन “एता इहसन्ति च” इत्यादिक “न पर्वताग्रे” इत्यादिकञ्च पद्य प्राचीनमुद्रटरूपमासीदिति प्रतीयते ।

नेति । नलिनी पद्मिनी पर्वताग्रे, न प्ररोहति नीत्पद्यते, जलाभावात् । गर्द्भा, वाजिधुर शक्रेण अश्ववाह्यभारम्, न वहन्ति बीटु, शक्रेण, तादृशसामर्थ्याभावात् । प्रकीर्णा खेले निक्षिप्ता, यवा शालयो धान्यानि न भवन्ति, भिन्नजातीयत्वत् । तथा एवम्, वैश वैश्यालये जाता अङ्गना भिन्न, सुचय कुलस्त्रीवदव्यभिचारितया पविता न भवन्तीत्यर्थः, भिन्नप्रकृतिकत्वादिति भावः ।

अथ मालारूपो दृष्टान्तालङ्कारः । तथा नलिनीये कवचनाम्नेन प्रकृत्य अन्यत्र कवचनान्प्रयोगाद्भ्रमप्रकृतमतादीष, स च “गिरिनं पद्मान्द्रुदयन्ति मन्त्रके” इति पाठेन समाधेयः ।

तथा “मदनिके । किं नाम प्रियमिति” एतदारभ्य इत्यन्तमन्द्भे मदनिका प्रति शर्विलकस्य विरामान् विधृतं नाम प्रतिमुखसम्भेरे इम्—“विधृतं सादरति” इति प्रथा लक्षणात् ।

तथा ‘पिब’ इति मदनिकया कथितविषयस्य उपालम्भस्वरूपेण एतावता प्रथम्भेन अनेकधा उत्कीर्तनात् अर्थाविशेषणं नाम नाव्याप्यङ्कारः । यथा साहित्यदर्पणे—

(व) चकलस्रभाववेशारा, मने मने अञ्च पुरुषके कामना करिद्या, परे दृष्टिधारा अञ्च पुरुषके आह्वान कवे, अपव पुरमेव प्रति हाद-
तावादि प्रकाश करे एवं शरीरहावा अञ्च पुरुषेव कामपिपासाव
निवृत्ति करे ॥१७॥

(ड) कौन बालिब्र एई एकटी ह्मन्त उक्ति—

आः, दुरात्मन् चारुदत्तहतक ! अयं न भवसि ? इति कतिचित् पदानि गच्छति । (म)

मद । अक्षणे गृहीत्वा । अइ असम्बद्धभासत्र ! असम्भावणोए कुप्यसि । (य)

(य) अयि असम्बद्धभाषक । असम्भावनीये कुप्यसि ।

‘उक्तम्यार्थं यत्, स्यादुन्कीर्णमनेकधा ।

उपालम्बस्वरूपेण तत् स्यादर्धविग्रहणम् ॥’

वाजिनी धु अक्षिण (शकटेन) वाजिवाह्यो भारता वाजिधुरमिति कवेरभिप्रायात् ‘धुरनक्षत्र’ इति राजादित्वादतन्वययो न भवति, अक्षसम्भित्वात् ।

उपेन्द्रवन्धा वशस्थलियोभेलेनादुपजातिर्भ्रमम् । इन्द्रशमेलेन स्यान्तरेऽपि दृश्यते । यथा कातन्वपन्निकाधृतम्—

“अविद्यम यावदिदं शरीरं पतयिष्ये परिणमदुर्वहम् ।’ इत्यादि । भ १५, परिच्छेदे “उद्भूतत्प नयनस्य गीचरो द्रव्याणि तद्वन्ति प्रयत्नमस्या ।’ इत्यादि ॥१७।

(म) इदानीं मदनिकाया प्रिय मत्वा चारुदत्तमाक्रोशति आ इत्यादि । इतकी इताश्च निन्दाया कप्रत्यय, ‘अग्निस्तोक इत्यादिवच्च तस्य परनिपात । अयं मदनिकाया अनुरागपात्रीभूत न भवतीति काकु । अक्षिणादेव त्वा दमयिष्यामीति भाव । गच्छति तत् प्रस्थातुमिति शेष ।

(य) मद इति । गृहीत्वा प्रस्थातुमुद्यत शर्बिलकमिति शेष । असम्बद्धभाषक । अप्रासन्निकप्रलापिन् । वेदशान्दिनाया अत्र प्रसङ्गाभावादिति भाव । असम्भावनीये मया सम्भावयितुमप्यशक्य विधये चारुदत्तानुरागे । नाह चारुदत्त प्रति अनुरागिणीति तवाय कीपो निवर्थाक एवेति भाव ।

पद्मिनी, पर्वटव अग्रे उरुपन्न ह्य ना, गर्दिभगण बोद्धाव भाव बहून् कविते पावे ना, यव बोपण कविले धान्न ह्य ना एवं वेष्टालये उरुपन्न श्लोनोकेवा कवनं पवित्र ह्य ना ॥११॥

(न) एवं द्रुवायन् हताश चाकनत । तुहे ना मदनिकार प्रियपात्र इहेयाश्चिम् ? (एहे बलिशा वयेक पा अग्रमव हहेन ।)

शर्वि । कथमसम्भावनीयं नाम ? । (र)

मद । एसी कलु अलङ्कारओ अज्जआकेरओ । (ल)

शर्वि । ततः किम् ? ।

मद । स च तस्म अज्जस्स हत्थे विण्णिवित्थो । (व)

शर्वि । किमर्थम् ? ।

मद । कर्णे । एव्वं विअ । (श)

(ल) एष खन्वन्लङ्कार आर्यासम्बन्धी ।

(व) स च तस्य आश्रय्य हस्ते विनिश्चित ।

(श) एवमिव ।

अत्र उपन्यासो नाम प्रतिमुखसम्बन्धेऽहम्, “उपन्यास, प्रसादनम्” इति लक्षणात् ।

(र) शर्वि इति । नाम सम्भावयामि । त्वद्वैव प्रियजनस्तास्त्रावार्त्तालाभिन “विश्व” इत्युक्तत्वादिति भावः ।

(ल) मद इति । आर्यासम्बन्धी वसन्तसेनस्वामिकः ।

(व) मद इति । स च अलङ्कार, तस्य आश्रय्य चारुदत्तस्य, हस्ते विनिश्चित वसन्तसेनया न्यासीकृतः ।

(र) मदनिका । (शर्विनकेर अकल धारण करिआ) अहे । तूमि अप्रासङ्गिक कथा बलिउतेछ एवम् आनार दाहा असम्भावनीय, सेई विषये तूमि ज्ञान करिउतेछ ।

(र) शर्विनक । असम्भावनीय हईवे केन ? ।

(ल) मदनिका । एहे अनकार आर्या वसन्तसेनार ।

शर्विनक । ताहाउते कि हईन ? ।

(व) मदनिका । वसन्तसेना एहे अनकार आर्या चारुदत्तेर हस्ते गच्छित बाधिआहिसेन ।

शर्विनक । कि निमित्त ? ।

शर्वि । सर्वलक्ष्यम् । भोः ! कष्टम् । (प)

ह्यायार्थं ग्रीष्मसन्तप्तो यामेवाहं समाश्रितः ।

अजानता मया सैव पत्रैः शाखा वियोजिता ॥१८॥

वसन्त । कथं एसोवि सन्तप्यदि ज्जिव । ता अजाणन्तेण
एदिणा एव्वं अशुचिद्धिदं । (स)

(स) कथमेधीऽपि सन्तप्यते एव । तदजानता एतेन एवमनुष्ठितम् ।

(श) मद इति । एवमिव उभयगृह एव उभयोर्यातायातप्रसक्त्यर्थमिव, विनिश्चित इति पूर्वोक्तान्वयः । एतेन वसन्तसेनाचारुदशौ परस्परानुरागिणाविति द्योतितम् । स्वामिनी-विषयत्वादेव गोपनार्थं कथं इत्युक्तम् ।

(प) शर्वि इति । वैलक्ष्येण लज्जावशादप्रतिभवेन मूर्ध्नि सर्वलक्ष्यम् ।

ह्यदिति । ग्रीष्मसन्तप्त एवम्, ह्यायार्थम् अनातपलाभार्थम्, यामेव शाखाम्, समाश्रित, भवामीति शेषः । अजानता प्रकृतज्ञसान्मनवगच्छता मया, सैव शाखा, पत्रै ह्यायाकारकै पत्रै सह, वियोजिता पत्रशातनेन विभक्तौकता । तथा च कामसन्तप्तोऽहं तत्कामसन्तापशाखायार्थं मदनिकां यद्येव तत्स्वामितया यामेव वसन्तसेना समाश्रितो भवामि, तथा एवायमलङ्कार इत्यजानता मया सैव वसन्तसेना, अपहृतेन तेना-लङ्कारेण वियोजिता, अतएव कष्टा सा वसन्तसेना कदापि तां मदनिकां मद्य न दास्यतीति दुरदृष्टविमुग्ध मा भिगिति भावः ।

अतएवाव अप्रशुताया समाया शाखाया अभिधानात् प्रशुताया समाया वसन्तसेनाया प्रतीतरप्रशुतमर्गमापङ्कार ॥१८॥

(स) वसन्त इति । एष मदनिकया सह आश्रयम् अनीऽपि, सन्तप्यत एव मन

(श) मदनिका । (काने काने) अरे कश्चिदे येन ।

(प) शर्विमक । (अश्रुतिउत्तर महिउ) शय । कि दष्टे ।

यानि औद्ये मशुष्ट हरेरा, ह्याराव चछ राशक्रे वाश्रर करिशाहिजाम,
यानि ना यानिद्ये नरे नाशरीऽक्रे पद्म विद्वीन करिनाम् ॥१८॥

शर्वि । मदनिके । किमिदानीं युक्तम् ? । (ह)

मद । इत्य तुमं ज्जेव पण्डित्तो । (ज)

शर्वि । नैवम् । पश्य—

स्त्रियो हि नाम खल्वेता निसर्गादेव पण्डिताः ।

पुरुषाणान्तु पाण्डित्यं शास्त्रैरेवोपदिश्यते ॥१८॥

(घ) एव तमेव पण्डित ।

अन्यद्वारापहरणादिति शेष । अज्ञानता मदीयत्वेन अनवगच्छता, एतेन जनेन, एव चौर्यम् । अतोऽस्य गुरुतरापराधी मम च कीपकारण नाप्नोति भाव ।

(ह) शर्वि इति । युक्तं कर्त्तुमुचितम्, वसन्सेनाया कीपीपशमायेति शेष ।

(ज) मद इति । एव विषये । पण्डित सुचतुरत्वात् कर्त्तव्यावधारणश्चम । अत-
स्तमेव चिन्तयेति भाव ।

स्त्रिय इति । एतन्नाहृद्यं स्त्रियो हि स्वीजातय एव, निसर्गात् स्वभावादेव शास्त्रीप-
देभ्य विनैवेत्यर्थ, पण्डिता खलु सदृष्टे कर्त्तव्यावधारणनिपुणा एव कथमन्यथा विभिन्न-
स्वभावानां पुरुषाणां चित्तवृत्तीरनुसरन्तीति भाव । तु किन्तु पुरुषाणां पाण्डित्यं
नैपुण्यम्, शास्त्रैरेव उपदिश्यते इत्येते शास्त्रीपदेभ्य नैव जायत इत्यर्थ । अतो मद
येच्छया तत्रैव कर्त्तव्यावधारणं हीन्यताधिक्यमिति भाव ।

अत्र अग्रन्तस्वीपुरुषसामान्याभिधानात् अग्रन्तमदनिका शर्विलक्षणस्वीपुरुषविशेष
प्रतीतिरग्रन्तप्रश्न सा, पुरुषापेक्षया स्वीचामाधिक्यप्रतिपादनात् अतिरेक्य, अनधीरेका
श्यानुप्रवेशश्च सद्वर ॥१८॥

(ग) वसस्यसेना । इति ७ मस्यसुई इहेतेछेन । ता, ना जानिदाई
इनि एहेरूप करिछाछेन ।

(ह) शर्विलक्ष । मदनिका । एअन कि करा उचित ।

(ज) मदिका । ए दिषये तुनिई अडिछ ।

शर्विलक्ष । ताहा मदे । पश्य—

মদ । মব্বিলম্ ! জই মম বচনং সুণীম্দি, তা তস্ম
জ্জীব মহাণুभावस्स पडिण्णिज्जादेहि । (क)

शर्वि । मदनिके ! यद्यसौ राजकुले मां कथयति ? । (ख)

मद । ण चन्द्रादो आदवो होदि । (ग)

वसन्त । साहु, मदणिए ! साहु । (घ)

(क) शर्विलक । यदि मम वचनं श्रूयते, तत् तस्यैव महानुभावस्य प्रतिनिर्यातय ।

(ग) न चन्द्रादातपो भवति । (घ) साहु, मदनिके ! साहु ।

(क) मद इति । तत् तदा, महानुभावस्य समस्तसद्गुणशालितया महाप्रभावस्य,
तस्य चारुदत्तस्यैव समीपे प्रतिनिर्यातय स्वयमेव गत्वा प्रत्यर्पय ।

(ख) शर्वि इति । असौ चारुदत्त राज कुले गृहे विचारकसमीपे इत्यर्थ, मां
कथयति मामुद्दिश्य 'एतदलङ्कारस्य चौरकीड्यम् इति वद्वतीत्यर्थ' । तदा तु भे
विपत्तिरिति भाव ।

(ग) मद इति । यथा चन्द्रादातपो न भवति, तथा सर्वदैव परीपकारिण्यारुदत्तात्
तवापकागे न भविष्यतीति भाव ।

अतएवाव समादप्रस्तुतात् प्रस्तुतममप्रतीतेःप्रस्तुतप्रश सालद्वार । तथा प्रशमन नाम
प्रतिमुखमन्धेरङ्गम् । यथा साहित्यदर्पणे—

“प्रशमनं वाक्यं स्यादुत्तरीतरम् ।”

এই মকল জীলোকৈবা খ্ৰভাবতই অভিজ্ঞ, বিশ্ব পুৰুষদিগেব
অভিজ্ঞতা শাস্ত্রশিক্ষাতেই জন্মিলা থাকে । ১১৯৯

(ক) মদনিকা । শৰ্বিলক । যদি আমাব কথা শোন, তবে এই
অনকাব সেই মহাশ্ৰাব নিকটই প্রত্যৰ্পণ কর ।

(খ) শৰ্বিলক । মদনিকা । যদি উনি রাজস্বাবে আমাকে বনিয়া
পেন ? ।

(গ) মদনিকা । চন্দ্ৰ হইতে রৌদ্র হয় না ।

शक्तिं । मदनिके !

न खलु मम विपादः साहसेऽस्मिन् भयं वा
कथयमि हि किमर्थं तस्य साधोगुणांस्त्वम् ? ।

जनयति मम वेदं कुत्सितं कर्म नज्जां

नृपतिरिह शठानां सादृशां किं नु कुर्यात् ? ॥२०॥

(घ) वसन् इति । उपयुक्तोत्तरदानात् प्रियतमप्रश्न समाश्चाप साधुवाद ।

नेति । अस्मिन् साहसे चौरितद्रव्यस्य पुन प्रत्यपर्णरूपे मनीषलकार्ये मम विपाद
अवसादश्च दौर्बल्यमिति यावत्, भय वा, न खलु वर्तते इति श्रेष्ठ । हि तथाहि,
ख तस्य सावीयारदनस्य, गुणान् परापकारनिवृत्ति परीपकारप्रवृत्तिप्रभृतिधम्भान्, किमर्थे
कथयमि ? तस्य तादृशगुणानां सर्वजनविदितया ममापि स्ववर्धैव विदतत्वान् नानि
तव कथनापचा, अतथ म कथमपि ममापकार न करिष्यतीत्यवधारणात् मम विषादो
नास्तीति भावः । किन्तु इदं कुतश्चित् कर्म वा सर्वगर्हितं शौर्यकार्यमेव, “वा
स्यादिकन्धोपमयीरेवाथे” च समुच्चय” इति विद्य । कर्तुं, मम नज्जां जनयति, तत्-
समीपे गन्तुमिति भावः । ननु भय कथं नास्तीत्याह—इह अस्मिन् अपराधे, नृपति-
सादृशां धूर्तानाम्, किं नु शासनं कुर्यात् कर्तुं शक्नुयान् ? अपि तु किमपि नेत्यर्थः ।
नृपतिरादौ मा धर्तुमेव न शक्नुयान्, धर्मो च प्रमाथोपत्यासनैपुण्येन निर्दोष एव
प्रतिपादितो भवेयमिति नानि भयमिति भावः ।

अत व्याख्याप्रदर्शितदिशा वाक्याय हेतुव काव्यनिवृत्तयस्य मिथी निन्देयतया मरुति ।
मानिनी वृत्तम् ॥२०॥

(घ) वसत्यसेना । साधु, मदनिका । साधु ।

शक्तिनक । मदनिका । एहे साहसेव कार्थे, आमार मनैव दुर्ल-
वता वा तव इहेतेहे ना, अतत्रां तुमि किं अथ सेहे म धुव गुणकीर्तन
करितेहे । एहे गर्हित कार्थेहे, ठांशव निकटे याहेते आमार मरुता

তথাপি নীতিবিরুদ্ধমেতৎ । অন্য উপায়শিন্ধ্যতাং । (ঙ)

মদ । মো অত্র' অবরো উবাশ্রী । (চ)

বসন্ত । কো কলু অবরো উবাশ্রী হুবিস্মদি । (ছ)

মদ । তস্ম জ্জিব অজ্জস্স কেৰশ্রী ভবিঅ, এদ অলঙ্কারঅ'
অজ্জআএ উবণ্ণিহি । (জ)

শর্ষি' । এব' ক্ততে কি ভবতি ? ।

মদ । তুম' দাব অচীরো, সো বি অজ্জো অরিণ্ণো, অজ্জ-
আএ স্ক অলঙ্কারঅ' উবগদ ভোদি । (ঝ)

(চ) সৌভাগ্যমপৰ উপায় ।

(ছ) ক খলু অপর উপায়ী भविष्यति ।

(জ) তস্যৈব অর্থস্য সম্বন্ধী ভূত্বা, এতমলঙ্কারকসার্থায়া উপনয় ।

(ঙ) নন্দে বধে ত লজ্জাসঙ্কীৰ্ণ বিহায় স্বয়মবৌপস্থায় প্রদৰ্শিতামিত্যাহ তথ য়ীতি ।
এতন্ পৌরিতদ্রব্যস্য প্রত্যপণয় চৌস্ম্যৈব ততস্বানিসমীপে গমনম্ নীতিবিরুদ্ধ পৌ-
সমাজস্ববহাঃবিরুদ্ধম্ ।

(জ) মদ ইতি । তস্যৈব আয্যস্য চারুদশস্য সম্বন্ধী যত্কিঞ্চিৎশ্রুত্বাদি-
সম্বন্ধবান্ । আয্যায়া বসন্তসেনায়া সমীপে ।

জ্ঞানাইতেছে । রাজা এই অপবাধে আগার মত ধূর্তদিগের কি করিতে
পাবেন / ১২০১

(ঙ) তথাপি ইহা নীতিবিরুদ্ধ । অতএব অত্র উপায় চিন্তা কব ।

(চ) মননিকা । এই সেই আর একটি উপায় ।

(ছ) বসন্তসেনা । অত্র উপায় কি হইবে ? ।

(জ) মননিকা । তুমি সেই আরা চারুদশের লোক হইয়া, এই
অলঙ্কার আশ্রয় বসন্তসেনার নিকট লইয়া যাও ।

শর্ষিক । এরূপ করিলে কি হইবে ? ।

शर्वि । ननु ! अतिमाहममेतत् । (ज)

मद । अइ ! उवणीहि । अस्सधा अदिमाहसं । (ट)

वसन्त । साहु, मदणिए ! साहु । अमुजिस्सए विअ
मन्तिदं । (ठ)

(भ) ल तावदचौर, सोऽपि आर्ये अनृण, आर्याया स्वक अनङ्कारक उपगती भवति ।

(ज) अयि । उपनय । अन्यथा अतिमाहसम् ।

(ड) साधु, मदनिके । साधु । अमुजिष्यदेव मन्वितम् ।

(भ) मद इति । सोऽपि आर्य चारुदत्त, अनृण, न्यासस्य येन कीनापि प्रकारेण पुन स्वामिनीफल एव प्रत्यर्पणादिति भावः । स्वक स्वकीय । उपगत प्राप्त ।

(ज) शर्वि इति । मन्विते सर्वे धने । “प्रज्ञावधारणानुज्ञानुनयामन्वणे ननु” इत्यमरः । एतत्—तत्प्रकारेण वसन्तसेनाया समर्पणम्, अतिमाहम गुरुतरमनीषल-कार्यम्, सर्वेषामेव मिथ्याव्यपाराणा प्रतिपादनप्रवृत्तिरिति भावः । तेनैतदपि न पारयामीति व्यञ्जते ।

(ट) मद इति । उपनय वसन्तसेनाया समीपे एतमलङ्कारमिति शेषः । अन्यथा तस्याप्यकरणे, अतिमाहसं गुरुतरमाहसकार्यं स्यादिति शेषः, उभाभ्यामेव चारुदत्त-वसन्तसेनाभ्या राजशरि तवाभिर्गोममभवादिति भावः ।

(ठ) वसन्त इति । अमुजिष्यदेव अदाम्यव, मन्वितमुक्त युक्तिर्दत्तेत्यर्थः । प्रायेण वरवरुपाया दाम्या एव युक्तेर्दांतुमशक्यत्वादित्याशयः ।

(क) मदनिका । तुमि चोव हईले ना, चाकदत्तओ अनृणी हई-
लेन, वसन्तसेनाओ निजेव अलङ्काव पाईलेन ।

(ग) शर्विलक । अहे । एटां ओरुतव माहसेव काअ ।

(ड) मदनिका । अहे । वसन्तसेनाव निकटेई लईया याओ, ना
हईलेई ओरुतर माहसेव काअ हईवे ।

शर्वि । मयाप्ता महती बुद्धिर्भवतीमनुगच्छता ।

निशायां नष्टचन्द्रायां दुर्लभो मार्गदर्शकः ॥२१॥

मद । तेन हि तुमं इमस्मिं कामदेवगृहे सुदुत्तमं चिद्धं,
जाव अज्जघ्राए तुह आगमणं णिवेदेमि । (ड)

शर्वि । एवं भवतु ।

मद । उपसत्य । अज्जए ! एसो क्वु चारुदत्तस्स सआसाटो
वम्हणो आअटो । (ढ)

(ड) तेन हि त्वमस्मिन् कामदेवगृहे सुदर्शक तिष्ठ, यावदाख्यायै तद्वारमनं
निवेदयामि ।

(ड) अर्थे । एष खलु चारुदत्तस्य सकाशात् ब्राह्मण आगत ।

मरुति । भवतीं त्वाम्, अनुगच्छता कर्तव्यबीधाय अनुसरता मया, महती बुद्धिः
आप्ता प्राप्ता । तथा च नष्ट चान्दमितत्वाददर्शनं गतयन्ती यस्या तस्यामन्धकाराच्छ्रमाया-
मित्यर्थः, निशायां, मार्गदर्शकं पथिधमाकुलस्य गन्तव्यपथप्रदर्शको जनी दुर्लभः । तथाहि
अन्धकाराच्छ्रमायां निशायां पथिधमास्य गन्तव्यपथप्रदर्शक इव कर्तव्यमूढस्य समेदानो
कर्तव्यमुपदिशन्ती त्व परमवन्द्यु रसीत्यभिप्रायः ।

अत मामान्धिन विशेषममर्थनादर्शान्तरन्यासीत्युक्तवान् ॥२१॥

(ड) दमश्चमेना । माधु, मदनिका । माधु, तुमि अनासीव छाव
वणिग्राह ।

शर्षिलक । तेषामार अष्टमरण करिदा आनि अरुततव वृद्धि ना, उ
करिनाम । उक्त अशुभित इहेले ब्राह्मिने पथ-प्रदर्शक लोक दुर्लभ ॥२१॥

(ड) मदनिका । ता इहेले, आनि आर्था दमश्चमेनाच निकट ये
पर्दाष्ट तेषामार आगमन निवेदन करि, से पर्दाष्ट तुमि एहे कामदेवगृहे
एकट्टे काज पाक ।

शर्षिलक । एहेकपट्टे इहेक ।

वसन्त । हञ्जे ! कैरत्रं त्ति कधं तुमं जाणासि ? । (ण)

मद । अज्जए ! अत्तकैरत्रं पि ण जाणामि ? । (त)

वसन्त । सगत्तं सशिरं कम्पं विद्दस्यं । जुज्जदि प्रकाशम् । पवि-
सदु । (य)

मद । जं अज्जया आणवेदि । उपगम्यं । पविमदु मब्बि-
ल्लथो । (द)

(ण) हञ्जे । (तस्य) सम्बन्धीति कथं त्वं जानासि ? ।

(त) आर्ये ! आत्मसम्बन्धिनमपि न जानामि ? ।

(य) युज्यते । प्रविशतु ।

(द) यदाथा आज्ञापयति । प्रविशतु श्रविलक ।

(ण) वसन्त इति । सम्बन्धी चारुदत्तसम्पर्कवान् ।

(त) मद इति । आत्मसम्बन्धिनमपि आत्मीयमपि । भवत्या प्रियतमसम्बन्धित्वेन
भवत्या आत्मसम्बन्धित्वान् भवद्दाम्या समपि आत्मसम्बन्धित्वमभिज्ज्ञितं भाव ।

(य) वसन्त इति । शिरं कम्पेन अनुभूतिदनुषकमलककम्पनेन सहति शशिरं
कम्पम् । युज्यते अस्मिन् अने तवात्मसम्बन्धित्वमिति शेष, आत्मन एव प्रियतमत्व-
दिति भावः । पूर्वं मदनिकया वसन्तसेनाया प्रियतमसम्बन्धित्वेनात्मसम्बन्धित्वमुक्तम्, इदानीं
वसन्तसेनया तु तत्प्रियतमत्वे नैव तदात्मसम्बन्धित्वं प्रतिपादितमिति बोध्यम् ।

(द) मदनिका । (वसन्तसेनारं निकटं उपस्थितं इदं) आर्ये !
चारुदत्तेरं निकटं इष्टेते एते एकेषां ब्राह्मणं आसियाहेन ।

(ण) वसन्तसेना । ओम् । चारुदत्तेव इहा तुमि किं कविद्या
जानितं ? ।

(त) मदनिका । आर्ये ! निच्छेत्तं लोककेषु जानि ना ? ।

(य) वसन्तसेना । (वसन्तसेनारं सहितं हास्यं करिष्यात्तं)
सुखं ददेते । (प्रकाशं) प्रवेष्टं करुणं ।

शर्वि । उपसृत्य सर्वैलक्ष्यम् । स्वस्ति भवत्यै । (घ)

वसन्त । अञ्ज । वन्दामि । उवविसदु अञ्जो । (न)

शर्वि । सार्थवाहस्त्वां दिज्ञापयति—जर्जरत्वाद्गृहस्य
दूरक्ष्यमिदं भाण्डम्, तद्गृह्यताम् । इति मदनिकाया समर्थ
प्रस्थित । (प)

(न) आद्य । वन्दे । उपविशतु सार्थ ।

अतएवोक्तमदनिकावाक्य दर्पणीकचतुर्थपताकास्थानम् । तथा च संहित्यदर्पण—

“दार्थी वचनविन्यास सुद्विष्ट कल्पयोजित ।

प्रधानार्थान्तराक्षेपी पताकास्थानक परम् ॥”

अत च मदनिकाशर्विलकपरिणयरूपप्रधानार्थान्तराक्षेप उद्भवे, परिशेत्त्वेनैव
शर्बलकस्य मदनिकाया आत्मसम्बन्धित्वसम्भवात् ।

(घ) शर्वि इति । वैलक्ष्येण लज्जासद्भोचिन महेति सर्वैलक्ष्यम् । लज्जासद्भोचस्तु
आत्मनशौरत्वादिति बोध्यम् । भवत्यै स्वस्ति मङ्गल भवत्विति ऋषि ।

“स्वप्नाग्नी धेनुपुण्यादौ” इत्यमर । भवत्यै इति “नम स्वस्ति—” इत्यादिना अतुर्थी ।

(प) शर्वि इति । सार्थवाही वणिक, स च प्रकरणाच्चारुदत्त । अत निरुप-
पदसार्थवाहशब्दप्रयोगात् आरुदत्तेन महात्मन सम्बन्धेन संमानस्थानवर्तित्व सूचितम्,
न पुनरनुचरत्वमित्यवधेयम् । गृहस्य जर्जरत्वात् पुरातनतया और्णत्वात्, इदं भाण्ड
सुवर्णभूषणम् दु धेन रक्ष्यत इति दृश्य सञ्ज्ञेदा सतर्कभावेन रक्षणीयतया कार्यान्तर-
व्यापृतानामप्याक क्लेशेन रक्षणीयमित्यर्थ । स्वामिन्या वसन्तभूषणादिकं दाम्यैव रक्षतीति

(न) मदनिका । सार्था दश आदेशन करेण । (निरुटे यादृशे)
शर्विनक प्रवेण करेण ।

(प) शर्विनक । (निरुटे उपस्थित इदं सप्तप्रधानं) आपनार
दत्त इडेक ।

(न) वसन्तना । सार्थ । अज्ञान करि । आपनि उपदेशन करेण ।

वसन्त । अज्ज । समावि दाव पडिमन्दे सं तहिं अज्जो
णिदु । (फ)

शर्वि । स्वगतम् । कस्तत्र यास्यति ? प्रकाशम् । क. प्रति-
सन्देहः ? । (ब)

वसन्त । पडिच्छुदु अज्जो मटण्णिअं । (भ)

(फ) आर्थ्य । ममापि तावत् प्रतिमन्देऽत्र तत्रार्थो नयतु ।

(भ) प्रतीच्छतु आर्थी मदनिकाम् ।

मदनिकाया समीपे समर्पणम् । तेन च वसन्तसिनया धनित्वश्रीश्रुतिश्रयो दर्शित
इति बोध्यम् । प्रस्थित प्रस्थातुमुच्यते ।

(फ) वसन्त इति । आर्था भवान् । तस्मिन् चारुदत्तसमीपे । प्रतिमन्देऽत्र प्रति
वाचिकम् ।

(ब) शर्वि इति । कस्तत्र यास्यति ? कोऽपि नैवार्थः , लज्जावशादनावश्यक
त्वाच्चेति भावः ।

(भ) वसन्त इति । प्रतीच्छतु गच्छतु । अथच प्रतिगच्छतान्तर्यामि वक्तव्यं , स
एव च मे प्रतिमन्देऽत्र इति भावः ।

(प) शर्विनक । वणिव् (चारुदत्त) आपनात्क जानाईतेछेन—
“आमाव बाडी जीर्ण बनिद्या, एही अलहाव रण्ण करी कष्टे, ता’ ग्रहण
करुन ।” (एही बनिद्या मदनिकाव इत्ये अलहाव अर्पण कविद्या प्रस्थान
कविवान् उद्गाराग करिन् ।)

(फ) वसन्तम् । आर्थ्य । आपनि सेपाने आम रणे प्रत्यासुव
निद्या दाने ।

(ब) शर्विनक । (स्वगत) के सेपाने घाईवे । (प्रकाशे)
कि प्रत्यासुव ? ।

(भ) वसन्तम् । आपनि मदनिकाके ग्रहण करुन ।

शर्वि । भवति ! न खल्ववगच्छामि । (म)

वसन्त । अहं अवगच्छामि । (य)

शर्वि । कथमिव ? ।

वसन्त । अहं अज्जचारुदत्तेण भणित्वा—“जो इमं अलङ्कारं समप्यइस्सदि, तस्स तुए मदनिका दादव्वा ।” ता सो ज्जे व एदं दे देदित्ति एव्वं अज्जेण अवगच्छिदव्वं । (र)

शर्वि । स्वगतम् । अये । विज्ञातोऽहमनया । प्रकाशम् ।
साधु, आर्य्यचारुदत्त ! साधु । (ल)

(य) अहमवगच्छामि ।

(र) अहमार्थ्यचारुदत्तेण भणित्वा—“य इममलङ्कारकं समर्पयिष्यति, तस्य त्वया मदनिका दातव्या” । तन्म एव एता त ददातीति । एवमार्थ्येण अवगन्तव्यम् ।

(म) शर्वि इति । न खल्ववगच्छामि भवत्या वाक्यार्थमिति शेषः । प्रार्थनाया-
महतायामपि अप्राप्तद्विकल्पवाच्ये दानप्रभावे सां विष्णुपश्यतीति भावः ।

(य) वसन्त इति । कीदृशुष्णनीतिरियम् ।

(र) वसन्त इति । एता मदनिकाः । आर्थेण भवता ।

(ल) शर्वि इति । विज्ञातो मदनिकाप्रार्थित्वेनावगतः । कथमनया इदं ग-
ममभ्रवमुपन्यस्य दिव्याशयः ।

(न) अदिकः । आनि आपनार कथार अर्थ वुक्खित्तेछि ना ।

(द) दमस्यसेना । आनि वुक्खित्तेछि ।

अर्द्धिकः । किं वदस्य ? ।

(र) वसस्यसेना । आर्य्य चारुदत्त आनाके वनिद्याहेन दे—“एहे
अलङ्कार दे निदा निव, ताहार हस्ये तुमि मदनिकाके दान करिसे ।”
ता' शिनिहे हेहाके दान करित्तेहेन, हेहा आपनि आनिसेन ।

गुणेष्वेव हि कर्त्तव्यः प्रयत्नः पुरुषैः सदा ।

गुणगुणो दग्निर्नाऽपि नैश्वरेरगुणैः समः ॥२२॥

अपि च ।

गुणेषु यत्नः पुरुषेण कार्यां न किञ्चिदप्राप्यतमं गुणानाम् ।

गुणप्रकर्षाद्दुष्टं, पेन शशोरलङ्कारमुल्लङ्घितमुत्तमाद्रम् ॥२३॥

गुणवृत्तिः । पुरुषैः सदा गुणेष्वेव हि दयोदाद्यादिगुणाङ्गनेष्वेव, प्रयत्न कर्त्तव्यः, न पुनर्धनार्थमादिवृत्ति भावः । कुत इत्याह—गुणगुणो दग्निर्नाऽपि जनः, अगुणैर्दयो-
दाद्यादिगुणैर्होमं ईदृशैर्धनिभिः, न समन्वयः, अपि तु अधिक एवत्यर्थः, निर्गुण
धनिभिर्भगति साधरणप्रतीकभावात् इति भावः ।

अथ गुणगुणदग्निदग्निनाम् । आरुदत्तकृपगुणगुणदग्निदग्निप्रतीनेरप्रस्तुतप्रश सा-
लङ्कारः, परादेश्यरूपकारणतः पुरुषोद्धार्यरूपकार्यस्य समर्थनादर्थान्तरान्वयस्य, अदयो-
रङ्गादिभावेन सङ्घः । “यः कौमारह्वरः न एव हि वा —” इत्यादिवत् ‘एव हि’
शब्दस्यमेव अन्वयनियमः सूचयतीति न हि शब्दोपादानात्प्रियार्थकत्वदोषः ॥२२॥

उक्तप्रायमेव च किञ्चिद्भगप्रतिपदनाय पुनराह गुणवृत्तिः । पुरुषेण गुणेषु
दयोदाद्यादिगुणाङ्गनेषु यत्र कार्य कर्त्तव्यः । कथमेतदित्याह—गुणानां सताम्,
किञ्चिदपि वत् न अप्राप्यतमम् अपि तु सर्वमेव प्राप्यमित्यर्थः । कुत इष्टमेतदित्याह—
उद्दुपनः नक्षत्रपतिना चन्द्रेण गुणप्रकर्षात् आत्मनः सौन्दर्यशीतलत्वादिगुणातिरेकान्,
अनङ्गम् अथैव इत्येतुमागीदुमशक्यमपि शशोरमहादिवस्य उत्तमाद्गुणं समकम्,
उल्लङ्घितामङ्गदम् ।

अत्रापि प्रथमवर्णार्यरूपकारणतः द्वितीयवर्णार्यरूपकारणतः समर्थनादर्थान्तरान्वयः

(ल) शबिलक । (स्युत) ७ । हेनि आमाके छानियाछेन ।

(प्रकाशे) साधु, आया चारदत्त । साधु ।

मातृव्य, पुत्रोपार्जन कविवाव जज्ञ सर्कना चेष्टा कविवे । कावण,
पुत्रवान् दविज्ञे, निपुण धनीभिर्गैरः सयान नहे ॥२२॥

आनस, मातृव्य, पुत्रोपार्जन कविवाव जज्ञ चेष्टा कविवे । कावण,

বসন্ত । কো এত্ব পবহণিঅৌ । [ব]

প্রবিশ্য সপ্রবহণযেট । অজ্জএ । সজ্জ' পবহণ' । [গ]

বসন্ত । হজ্জে মদণিএ । সুট্টিট্ঠ' মং করেছি । দিখাসি ।

আরুহ পবহণা' । সুমরেসি মং । [ঘ]

(ব) কোঃত্ব প্রবহণিক ? ।

(গ) আখ্যে' । সজ্জ প্রবহণম্ ।

(ঘ) হজ্জে মদনিকে । সুট্টিট্ঠা মা কুরু । দদাসি । আগেহ প্রবহণম্ ।
স্মরসি মাম্ ।

নাম, দ্বিতীয়চরণার্থরূপসামান্যন্য দ্বিতীয়াভ্যর্থরূপবিশেষেণ সমর্থ্যনাদপগৌড়াংশান্ধ্যাময়,
অন্যোরপি পূর্ষ্যথত সঙ্কর ।

অন্যৌ পৃথ নম প্রতিমুখবসন্তেবঙ্গম, "দুখা বিষ্টিপবচন মতম্" ইতি মাদিত্য
দর্পণলক্ষণাত্ ।

"নচদ্রম্বচ' ম সারা তারকাঃপ্যুত্ বা ম্বিয়াম্" "উতমাহ গির শীর্ষে মূর্ধা
না মলকৌঃম্বিয়াম্" ইতি খ অমর ।

উপেন্দ্রবচা হসম্ ॥২২॥

(গ) প্রবশ্যেতি । প্রীচ্ছত ভাগীঃননেতি প্রবহণ গৌশকট তন মহেতি সপ্রবহণ
দহি প্রবহণ মঞ্জীক্লম্ব্যর্থ্য, চেগী গৌশকটচালয়িতা দাম । সজ্জ পুস্তুতম্ ।

(ঘ) বসন্ত ইতি । সুট্টিট্ঠা প্রকুজ্জচিততয়া শৌভনহটবিষয়ীভূতাম্ । হনু ইত
পর ন কদমপি ত হটবিষয়ীভবিষ্যামৌতি ভাব । দদাসি শর্বিলাক যতি ত্রৈষ ।
ওথেত্র অপ্রাপা কিচ্ছুটে নাটে । চক্ষু, ওগামিকাবৎতটে অচ্ছত্র অনজ্ঞানৌদ
মহাভেদেত্র মনক মজ্জন কবিয়াছেন ॥২৩॥

(ব) বসন্তেনা । এখানে গোশকটচাপক কে আছি ? ।

(গ) (গোশকটের সহিত প্রবহণ করিয়া) উঠা । আখ্যে' । শকট
প্রবহ ।

मद । रुदती । परिञ्चत्तम्हि अज्जग्घाए । इति पादयो पतति । (म)

वमन्त । मम्पटं तुमं ज्जेव वन्दणीया मंभुत्ता । ता गच्छ-
आरुह पवहणं । सुमरेमि मं । (ह)

शर्वि । स्वस्ति भवत्यै । मदनिके !

सुदृष्टः क्रियतामेष शिरसा वन्द्यतां जनः ।

यत्र ते दुर्लभं प्राप्तं बधूशब्दावगुण्ठनम् ॥२४॥

(म) परित्यक्ताकि आश्रया ।

(ह) साम्यत तमेव वन्दनीया मत्रता । तदगच्छ, आरुह प्रवहणम् । अरमि
साम् ।

एतत्त मदनिका वमन्तमेवया क्रीतदासी आसीदिति प्रतीयत । अरसीति भविष्यन्-
सामोष्ये वर्तमाना, अरिष्यसीत्यर्थः ।

(म) मद इति । पादयो पतति, प्रथ्य नकान्दीनवन्दनार्थमित्याशयः ।

(ह) वमन्त इति । स्व वन्दनीया, ब्राह्मणपरिग्रहीतत्वादित्यभिप्रायः ।

सुदृष्ट इति । एष वमन्तमेवकारुपी जन सुदृष्ट प्रीतिप्रफुल्लनेत्रेण शुभनिर्गन्धित-
क्रियताम्, एव शिरसा वन्द्यता पुष्यलकालिनी नमस्कार क्रियताम् । यत्र जने अनुश्रुतेण
त्वमेव ददाने मतीत्यर्थः, दुर्लभ साधारणत्विया प्रायेण लब्धुमशक्यम्, बधूशब्द
एव अवगुण्ठन सकामपुरुषालग्नदृष्टिनिवारकत्वादावशयम्, ते तत्र उपरि, प्राप्तमुपस्थितम् ।
य खन्नेवमुक्ततीति कल न मुष्ट शिरसा वन्दितश्च करोतीति भावः ।

(म) वसत्यसेना । मदनिका । आमाव प्रति शुद्धदृष्टि कव । तुमि
प्रदत्त इहेने । एतन् गाडीते उठै । आमाके अरवण कविः ।

(स) मदनिका । (कौन्डिते कौन्डिते) आपनि आमाक पवि-
त्ताण करिनेन । (एहै वनिया पायेव उपव पडिन ।)

(ह) वसत्यसेना । एतन् तुमिहै वन्दनीय इहेवाह । ता दा,
गाडीते उठै । आमाके अरवण कविः ।

शर्विक । आपनाव मदन इडेक । मदनिका । ।

ইতি মদনিকয়া সহ প্রবক্ষ্যমাংস্ত্য গনু প্রবৃত্ত ।

নেপথ্যে । কঃ কৌস্ত্র ভোঃ ! । রাষ্ট্রিয়ঃ সমাজাপয়তি—“এপ
 খলু আর্থ্যকো গোপালদারকো রাজা ভবিষ্যতি”তি সিদ্ধাদেশপ্রত্যয়-
 পরিব্রস্টেন পালকেন রাজা ঘোষাদানোয় ঘোর বন্দনাগারে বদ্ধঃ ।
 ততঃ স্বেষু স্বেষু স্থানেষু অপ্রমত্তৈর্ভবদ্ভির্ভবিতব্যম্ । (চ)

অথ পূর্বাঙ্ক পুতি পরাংবাচ্যার্থস্য উতুতয়া বাধ্যার্থহেতুক কাব্যলিঙ্গমলঙ্কার
 নিরঙ্ক কেশলরূপকঞ্চ অনযীরঙ্গা হির্ভাষেন সঙ্কর । তথা ‘দদানে ইত্যেব যত্কিচ্ছিত্
 মদস্য অনুক্ততয়া ন্যূনপদব্দীপ , স চ ‘যক্সান্তে দুর্ভম প্ৰাতম’ ইতি পাঠেন
 সমাধেয় ॥২৪॥

(চ) নেপথ্য ইতি । রাষ্ট্রিয়ো রাষ্ট্রপাল উপরিতনরঞ্চিতপুরুষ । আর্থ্যক সজ্জন ।
 সমাজ্যো কপুযয় । “মহাকুলকুলীনার্থমম্বসজ্জনসাধব” ইত্যমর । গোপালদারকো
 গোপত্ব । সিদ্ধাদেশে সিদ্ধপুরুষবাচ্যে য প্রত্যয়ী বিশ্বাসম্ভেন পরিব্রস্টী নিতান্নমীতর্জন,
 পালকেন পালকানায়া । ঘোষাত্ আধীরপঞ্জীত । “ঘোষ আধীরপঞ্জী স্মাত্” ইত্যমর ।
 ভবদ্ভির্ঘেননরঞ্চিতপুরুষে, অপ্রমত্তে সাবধানৈ । যথায়মার্থ্যকো নাপসম্মুর্ষংসীতি ভাব ।

অসম সন্দর্ভযুলিকা নাম অর্থাপলেক । যথা সাহিত্যদর্পণ—

“অলজংবনিকাস ম্যে সূচনার্থস্য যুলিকা ।”

এই ব্যক্তিব প্রতি শুভদৃষ্টি কর এবং নষ্টবছাবা ইহাকে প্রণাম কব ।
 যিনি অশুগ্রহ করিয়া দান কবিলে, তুমি দুর্ভব বধুশকেব আবরণ পাই-
 য়াছ ॥২৪॥

(এই বলিয়া মদনিকার সহিত গাড়ীতে উঠিয়া যাইতে লাগিল)

(ফ) নেপথ্যে । এখানে কে কে আছে হে । বশিসেনাপতি আদেশ
 কহিতেছেন—“আর্ধ্যকনামে এই গোপবালক বাজা হইবে” কোন সিদ্ধ-
 পুরুষের এইরূপবাক্যে বিশ্বাসবশতঃ ভীত হইয়া, রাজা পালক, গোপ-
 পঞ্জী হইতে তাহাকে আনিয়া উদ্ধার কারাগারে আবদ্ধ করিয়াছেন ।
 স্তত্রাং তোমরা য য স্থানে সাবধান হইয়া থাকিবে ।

शर्वि । शर्व । कथं राज्ञा पालकेन प्रियसुहृदाय्यकी
मे ब्रह्मः । कलत्रवांश्यामि मंत्रतः । आः, कष्टम् । अथवा—(क)

इयमिदमतीव लोके प्रियं नराणां सुहृच्च वनिता च ।

मम्रति तु सुन्दरीणां गतादपि सुहृद्विशिष्टतमः ॥२५॥

भवतु, अथतरामि । इत्यवगति ।

तथाव विरोधी नाम प्रतिमुखसम्भेदम्, "विरोधी व्यसनप्राप्ति" इति तदीयलक्षणात् ।

(क) शर्व इति । कलत्रवान् मया परित्यक्तोऽस्मीति । उभयोरेव शर्व च
शीयतया क परित्यक्त क शर्विणु यामौत्यत कष्टमित्याशय ।

अथ तापन नाम प्रतिमुखसम्भेदम् । यथा साहित्यदर्पणे—

"उपाय दर्शनं यत् तापन नाम तद्वत् ।"

इयमिति । सुहृच्च वनिता च इदं इयं वस्तुयुगलम्, लोके नराणामतीव प्रियम तु
किन्तु, मम्रति काराया बन्धनकाले, सुन्दरीणा वनिताना गतादपि, सुहृद्विशिष्टतम पर्य-
वेक्षणीयत्वे उत्कृष्टतम । तथा च स्वस्या वनितामुपेत्यापि विपन्न रुदन् स्वधैवेदानो
मया पर्यवेक्षणीय इति भाव ।

अथ पूर्वार्द्धे प्रस्तुतयोरेव सुहृद्वनितयो प्रियत्वव्येकगुणसम्भवात् तुल्ययोगिता, परार्द्धे
च वनितापेक्षता सुहृद आधिक्यवर्णनात् व्यतिरेक , अनयोर्मिथो निरपेक्षतया मसृष्टि ।
तथा वनितेति प्रकृत्य सुन्दरीणामित्यभिधानात् प्रकृतिविषयी भद्रप्रव्रमतादीष, स तु
'मम्रति तु इत्यत आसाम् इति पाठेन परिहाय ।

अथा जाति ॥२५॥

(क) शर्विनक । (शुनिशा) किं व डा पानक, आमाव प्रियसुहृद
आशयकारक आवक कविशास्त्रेण ।। शर्व किं कष्टे ।। अथवा—

अप्राप्त, सुहृदं च भाषा एते इहेटी वस्तुते, नाशयेव अत्रापि प्रिय ।
किन्तु अपन शत सुन्वो भार्या इहेतेच सुहृदं अत्रापि अधिक । २०१

इहेक, आमि अदत्तवण कवि । (एहे वनिशा पाठी इहेते नाग्नि ।)

মদ । সামমঞ্জলি বহা । এব্বং শৌদং । তা পর' শৌদু ম' অজ্জউত্তো সমীবং গুরুঅণাণং । (খ)

শর্বি । মাধু, প্রিয়ে । মাধু । অস্মচ্চিত্তসদৃশমভিহিতম্ ।
 চেটমুদ্বিগ্য । মদ্র । জানীয়ে ইমিলস্য সার্থবাহস্য উদবসিতম্ ? (গ)

চেটঃ । অধদং । (ঘ)

শর্বি । তত্র প্রাপয় প্রিয়াম্ ।

চেটঃ । জং অজ্জী আণ্ণবেদি । (ঙ)

(খ) এবমেতত্ । তত্পর নযতু সামায্যপুত্র সমীপ গুরুজনানাম্ ।

(ঘ) অযকিম্ ।

(ঙ) যদাত্য আশাপয়তি ।

(খ) মদ ইতি । এবমেতত্ ত্বয়া যদুক্ক তত্ মদমেবত্বর্থ । তত্ সচ্ছাত্ পরম্ অপরম্, গুরুজনানা সমীপম্ । বসন্তমীনায়া দাম্যাম্মুক্কতয়া পুনরুদগমন নীচিত্ত মিত্তি ভাষ ।

(গ) শর্বি ইতি । অঘাঙ্ক চিত্তসদৃশ চিত্তত্বয়নুক্কপম্ । মযাপীদানীমিতদেব চিন্তিতমিত্যাগয । ইমিলস্য তদাত্যস্য সার্থবাহস্য বণিজ, উদবসিত মদ্রম্ জ নীয়ে পরিচিনীয়ে কিমিত্তি কাকু ।

(খ) মদ্রনিক্ । (অশ্লি বন্ধন করিঘা, অশ্রপাতের সহিত) ইহা এহেরূপ বাট । তবে আগকে অত্র শুভ্রভনের নিকটে নিন্ ।

(গ) শর্বি । ভাল, প্রিয়ে । ভাল । তুমি আমার অভিপ্রায়ের অশ্রুপাতই বনিঘাছ । (শব্দটোচালকের প্রতি) উহ । তুমি বেহিন্দ-নামক দক্ষিণের বাড়ী গেল ।

(ঘ) শর্বি । ই ।

শর্বি । মেইপান প্রিয়াকে বহেই বাও ।

(ঙ) অযকিম্ । আপনি রাজা আয়ে কেরেন ।

मट । जधा अज्जउत्तो भण्णादि । ऋप्पमत्तेण टाव अज्ज-
उत्तेण होदब्बं । इति निकुत्ता । (च)

शर्वि । अहमिदानीम्—

ज्ञातीन् विटान् स्वभुजविक्रमलश्ववर्णान्

राजापमानकुपितांश्च नरेन्द्रभृत्यान् ।

उत्तेजयामि सुहृदः परिमोक्षणाय

योगन्वरायण इवोदयनस्य राज्ञः ॥२६॥

(च) यथा आर्यपुत्री भणति, अप्रमत्तं न तावदार्यपुत्रेण भवितव्यम् ।

(घ) मद इति । यथा आर्यपुत्री भणति, तथात्वे इति ईष । अप्रमत्तं न
अशरत्तया सावधानेन । अथवा राज्ञी विनीधित्वेन विपदश्चेति भावः ।

ज्ञातीनिधि । उदयनस्य राज्ञी वत्सराजस्य परिमोक्षणाय, योगन्वरायणस्तदाश्वलदीय
मन्त्रीव, अहमिदानीम्, सुहृदां मित्रस्य आर्यकस्य, परिमोक्षणाय, ज्ञातीन् राज्ञी दाय्यादान,
विटान् “विटान् धूर्त” इत्यादिदर्पणादिलिखितान् सुचतुर्गन् जनान्, स्वभुजविक्रमं
आत्मबाहुधनप्रकाशं लश्ववर्णां विचक्षणान् वीरा इत्यर्थं मन, तथा राजापमानेन राजकृत-
कापमानेन कुपितान् नरेन्द्रभृत्यान् तस्यैव राज्ञः अमान्याय उत्तेजयामि राज्ञी विक्रहत्वे
उत्साहयामि । तथा सति राज्ञी ध्वमेन वशोर्गार्थकस्य मुक्तिर्भविष्यतीति भावः ।

अत्र उत्तेजयामीत्येकया क्रियया अपुन्युत्तानामिव ज्ञात्यादीना कथयत्या अभिसम्बन्धान्

(च) मदनिका । आर्यपुत्र । आपनि बेरूप बलिलेन, ताहाते
आपनि सर्लदाई सावधान हईवेन । (ईहाव पव चलिया गेल ।)

शर्किलक । पूर्वे वत्सवाज उदयनेव मुक्तिव निमित्त, उदीय मन्त्री
योगक्षवाहनेर श्राय आमि एगन वक्तु आर्याकेव मुक्तिव अत्र वाजा पाल-
केव ज्ञातिवर्णके, चतुव लोकमकलके, आश्र वाह वनप्रकाशे विचक्षण
वीरगणके एवं वाजकटुक अपमानवशतः क्रुद्ध वाजकटुकावीदिगके
(राजाव विक्रह्णे) उतेजित कवि ॥२७॥

अपि च । प्रियसुहृदमकारणे गृहीतं
 रिपुभिरमाधुभिराहितात्मशङ्कैः ।
 सरभसमभिपत्य मोचयामि
 स्थितमिव राहुमुखे शशाङ्कविम्बम् ॥२७॥

इति निष्क्रान्त ।

तुल्यगीगितालङ्कार श्रौती उपमा च , अनधीर्गुणपुधानभाविनाङ्गाङ्गिभयात् सङ्गर ।
 तथा राजति प्रकृत्य नरेन्द्रेत्वभिधानात् प्रकृतिविषयी भद्रप्रकृततादीष , एव यौगन्धरायण
 उत्तेजयामास अन्तु उत्तेजयामीति पुरुषभेदात् कालभेदाच्च अपरीऽपि भद्रप्रकृततादीष ,
 किन्तु नरेन्द्रभृत्यत्वं इत्यत्र तदीवभृत्यान इति पाठे उत्तेजयन् हि फलवान् सुहृदी
 निमुक्तौ इति पाठे च तन्निरास । न च तथात्वेऽपि यौगन्धरायण फलवानभवत् अन्तु
 फलवान् भवेत्यामीति पुन पुरुषभेदात् कालभेदाच्च भद्रप्रकृततायास्तादवस्थामेव , पुनत
 न्यूनपदतादीषयति वाच्यम् अनभिहितपदवैधर्म्यं भद्रप्रकृतताया अणुपपत्ते भवत्यादीना-
 मध्याहारे न्यूनपदताया वामनादिभिरनङ्गीकृतत्वाच्च ।

चन्द्रमेनी नाम उच्चयिनीराज्ञो वत्सराजमुदयन केनापि कारणेन कारागारे बद्धवान् ।
 वत्सराजप्रभक्षी यौगन्धरायण तु चन्द्रमेनस्य ज्ञात्यादीनुत्तं न्य वत्सराजमुद्धारयामासीति कथ-
 मगित्सायगीपाख्यानमत्र द्रष्टव्यम् ।

“लभवर्षो विचक्षण ” इत्यमर । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥२६॥

प्रियति । आहिता धृता आत्मशङ्का आर्यकादात्मविपदातङ्गी यैस्तै , असाधुभि
 रिपुभि पालकादिभि कारणस्याभाव अकारण तस्मिन् सत्यपि, गृहीत कारायामावहम्,
 अतएव राहुमुखे शशाङ्कविम्बमिव तव य स्थितम् प्रियसुहृदमार्यकम् सरभसं सवेगम्,
 अभिपत्य उपस्थास्य मोचयामि ।

अथ श्रौती सम सगतीपमालङ्कार । अध्वरसाथी नाम नाथ लङ्कारश्च , “प्रतिज्ञा-
 षडमायक ” इति दण्डालक्षणात् ।

“रभसो वेगइपंथी ” इति विश्व । पुष्टिताया वृत्तम् ॥२७॥

आर०१, आर्शाङ्कित द्वाराया ४७११, प्रियसुहृदं आर्यकं अकारणे

प्रिय चेट्री । अज्जए ! दिट्ठिआ वड्ढमि । अज्जचारुदत्तम्म
मआमादो वड्ढणो आअटो । (छ)

वसन्त । अहो ! रमणीयता अज्ज दिवसम्म । ता हज्जे ।
मादरं वड्ढुणेण ममं पयेमेहि णं । (ज)

चेट्री । जं अज्जआ आणयेदि । इति निष्क्रान्ता । (झ)

(छ) आर्ये । दिव्या वसन्तः । आर्यचारुदत्तस्य मकाशान् ब्राह्मण आगतः ।

(ज) अहो ! रमणीयता अज्ज दिवसस्य । तत् इदं । मादर वड्ढुणेण मम
प्रियस्य पत्नम् ।

(झ) यदाथा आजापयति ।

(ज) वसन्त इति । वड्ढुणेण "परमहंसनिता —" इत्यादिवच्यमाणातीति
परमविशेषमनुष्ठेन । एतं ब्राह्मणम् ।

कालापात्रे आवद्ध करियाछे, छान एगन बाहुनाथ चक्रमण्डलेव ह्यय
सेपान अवस्थान लविशेछेन । छत्रां आनि वेगे उपस्थित ह्येया
टाहाके मुक्त कविर १२१॥

(एहै बलिहा चलिहा गेल ।)

(छ) (प्रवेश करिया) दासी । अर्ये । भाग्यवशतः आपनि
उन्नतिलाभ करियाछेन । आर्य चावदात्रव निकट ह्येत एकटी ब्राह्मण
आगियाछे ।

(ज) वसन्तसेना । हेह ! उच्छकाव निनेव वड्ढे वसणीयता मेधि-
तेछि । अतएव किं । वड्ढुणाणं मत्तित्ताह के मादर प्रवेश कवाण ।

(झ) दासी । आपनि गार्हा आदण कवन । (एहै बलिहा
चलिहा गेल ।)

विदूषको बन्धुस्तेन सह प्रविशति ।

विदू । हीही भो ! तवच्चरणकिलेसविणिज्जिदेण रक्खस-
राआ रावणी पुप्फकेण विमाणेण गच्छदि , अहं उण बह्णेण
अकिदतवच्चरणकिलेसो वि णरणारीजणेण (१) गच्छामि ! (ज)

चेटी । पक्खदु अज्जो अम्हकेरकं गेहदुआरं । (ट)

विदू । अबणीक सविध्यम् । अहो ! सलिन-सित्त-मज्जिद-किद-
हरिदोवलेवणस्स, विविह-सुअन्धि-(२) कुसुमोवहार-चित्त-

(ज) हीही भो । तपयरणकेशविनिर्जितेन राक्षसराज्ञी रावण पुष्पकेण विमानेन
गच्छति , अहं पुनत्राज्ञशोऽकृततपयरणकेशोऽपि नरनारीजनेन गच्छामि ।

(ट) प्रेक्षतामार्थं अद्यदोषं गृहहारम् ।

(३) अहो ! सलिल मित्त मार्जित कृत-हरितीपलीपनस्य, विविध-सुगन्धिकुसुमीप-

(ज) विदू इति । 'हीही' इत्येकमेव हृष्यं दीप्तकमव्ययम् । तथा च मे दिनी—
"हीहीशब्दो विध्यपदासयो ।" तपयरणकेशेन विनिर्जितं विनिर्जित्य कुर्वरादानीत
तेन । गच्छतीति अध्याहृतं व्यत्ययपदयोरे वर्त्तमाना । नरयुक्तो नारीजनस्तेन पुष्पका-
शब्देनेति भावः । अहो मम स्त्रीभाग्यमिति भावः ।

(३) विदू इति । अत्र पठ्यान्वपदानि वसन्तसेनाभवनहारस्येति वक्ष्यमाणस्य

बद्धनगणेर सहित विदूषकेव प्रवेशेन ।

(५०) विदूषक । वेष्, वेष, वाफसराज् वावण, उपज्ञा करार
रेशे निहित पुष्पकविमाने गमनं करितेन , आर (गवीव) द्राक्ष्य
आमि, उपज्ञा करार रेशे ना करिशाठ, नर-नारीगणेर सप्ते गमन
करितेहि ।

(६) दासी । आर्या । आपनि आमानेर गृहहारं दर्शनं करन ।

(१) नरनारीजनेन । (२) सुगन्ध ।

लिङ्गिद-भूमिभास्म, गद्यगतलालोच्चण-कौतूहल दूरुष्णामिद-
सीसस्म, दीलाश्रमाणावलम्बिदैरावण-दृश्यव्भमाइद-मल्लिकादाम-
गुणालङ्कितस्म, समुच्छिद-दन्तिदन्ततोरणाव-भामिदस्म, मञ्ज-
हार चित्तलिखितभूमिभगण, गगनतलालोक्तन कौतूहलदूग्धमितशीर्षस्य, दीलायमानाव-
लम्बितैरावण इत्यभमायित मल्लिकादामगुणालङ्कितस्य, समुच्छित-दन्तिदन्त तौरणाव-

विशेषणानि । आदौ मल्लिकेन मिक्रं धीतम् अनन्तरञ्च मार्जितं कृतं हरितेन हरिदण-
रञ्जनद्रव्येण उपलिपनं यस्य तस्य तस्य । क्रमात् पथीर्हथी पदथी कण्ठधारय ।

विविधानां सुगन्धिकुसुमानामुपहारैः सुन्दरभावेन विन्यासैः चित्रे लिखित इव
अलिख्यते चित्रित इव भूमिभागी यत तस्य ।

गगनतलस्य आलीकलाय यत् कौतूहल तेन दूरे अचूर्णं उन्नमितमुचीनितं शीर्षं
ममकं वेन तस्य, तस्यैवेत्ययम् । अत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

दीलायमानो वायुवेगेन सञ्चलितः अवलम्बितः नीचे लम्बितः तथा ऐरावणइत्यस्य भसो
यच्चिन्तुं स इव आचरित इति ऐरावणइत्यभमायित ऐरावतहस्तिन गुणभमजनक इत्यर्थः,
यो मल्लिकादामगुणो मल्लिकाकुसुममालाम्बुतेन अलङ्कितस्य भूयितस्य ।

समुच्छितेन अयन्तीयेन दन्तिदन्ततोरणेन च लिङ्गिततोरणन अवभासितस्य
शीभितस्य ।

यक । (दर्शनं कविद्या विश्वेयं सहितं) किं आश्चर्यम् ।
वदन्त्युत्तमैः भवनघातेषु किं अद्भुतं मौल्यम् । एतान्ते प्रथमे अङ्कघाते
क्षोभं करिष्यामि एवं मार्जनं कविज्ञाते, परे हरिद्वारं रङ्गकक्ष्यं लेपनं
कविज्ञाते, नानाविधं स्रगङ्गि पुष्पं श्लक्ष्णं कविज्ञाते, ईहारं भूमि-
भाषणं येन चित्रपटे चित्रितं करिष्यामि वाक्का इति । आकाशतलदर्शनं
कविज्ञाते कौतूहलकषणतः, मञ्जुकं येन अतिदूरे उन्नतं कविज्ञाते ।
वायुवेगेन अन्वितं, अन्वितं एवं ऐरावतहस्तोव गुणैः प्रमज्जनकं
मल्लिकापुष्पमालाय एतं घाते अङ्कितं इति । अत्राञ्च इति ।

রত্নগোবহারীমোহিণী পবনবলন্দোলনা-ললন্তচञ্চলগাহত্যেণ,
 “ইতো এহি” ত্তি বাহরন্তেণ বিত্র মং সৌহগ্যপড়াআণিবহেণীব-
 মোহিদস্স, তৌরণধরণ্যম্ভবেদিআ-ণিকিবন্ত-সমুজ্জসন্তহরিদ-
 চূদপল্লবললামফটিহ মঙ্গল-কলমাছিরামৌহত্রপাস্সস্স, মহাসুর-
 ভাসিতস্স, মহারত্নোপহাঙ্গৌমিনা পবনবলন্দোলনা-ললন্তচञ্চনাপহস্সেন “ইত এহি” ইতি
 ব্যাহরতেব মা সৌভাগ্যপতাআনিবহেণীদগৌমিতস্স, তৌরণধরণ্যম্ভবেদিকা নি চিত্রসমুজ্জস-
 হরিত চূতপল্লবললামফটিকমঙ্গলকলমাছিরামৌময়পার্থস্স, মহাসুর-বচ-ম্বল দুর্ভেদ-

মহারত্না চন্দ্রকান্দীতামুপহারেণ যথেন শীভত ইতি তেন, পবনবলিন বায়ুবেগে
 যা আন্দীতগা সञ্চালন তয়া ললন্তচञ্চল অধোলন্তমানকম্পিত অয়হনৌ হস্তায় যস্য
 তেনেব স্মিতেনৈবর্ঘ্য । মা ব্যাহরতেব বহতেব স্মিতেন, সৌভাগ্যপতাআনিবহেণ সৌভাগ্য-
 মুচকপতাকাঙ্গমূহ্নন, উপশীভিতস্স । অত্র প্রতীয়মানৌত্মে চাবাখীত্মে চযৌরেকাত্রযানু-
 পবেশরুপ মঙ্গর ।

তৌরণধরণ্যম্ ই মম্বা ম্মুণালৈঘা যা বেদিকা মূলী বহুম্ময়লাসু নি চিত্রৈঃ
 স্ম্যাপিতৈ, সমুজ্জসন্ত শীভমানা হরিতা পালানবর্ণা, চূতপল্লবা আমকিসলঘানি
 যৈতু তৈ, ললমানাসুগুজ্জটানা ম্ফটিকানা তানিষ্চিতা ইত্যর্থঃ । যৈ মঙ্গলকলমা
 মাঙ্গলিকপূর্ণকুম্ভানৈঃ, অধিরাম মনীছরম্ ভময়পার্থ যস্য তস্য তথৌক্তস্স ।

“ললাম পুচ্ছপুচ্ছাস্বমূপপ্রাধান্যকৈতুণ” ইত্যমর ।

তোদণে এই ছাবদেশ শোভিত হইয়াছে । চন্দ্রকান্তপ্রভৃতি মহারত্ন
 গ্রন্থিত থাকায় শোভিত, বায়ুর আন্দোলনে চকল এবং অধোলন্তিত,
 স্তত্রাং হস্তাথৈব চায় অর্বাভূত, তাহাতে ‘এইদিকে আইস’ এই কথাই
 যেন আমাকে বলিতেছে,— গটরুপ মৌভাগ্যসুচক পতাকাঙ্গমূহ্নে এই
 ছাবদেশ শোভিত হইয়াছে । তৌরণধরণ্যম্ভবেদী নীচেব বেদি ছুট্টীর
 উপরে উৎকৃষ্ট ফটিকময় বহুতর নানলিক নুশ্চ স্থাপিত করা হইয়াছে,
 সে গুণির উপরে হরিষা স্তম্বর আশ্রমব দেওয়া হইয়াছে, তাহাতে

वक्त्रतलदुव भिज्जवज्जणिरन्तरपरिवद्धकण्ठकवाङ्मस, दुग्गदजण-
मणोरहाआसकरस्स, वसन्तसेणा-भरण-दुआरस्स सस्सिरीअटा ।
जं मच्चं मज्जात्यम्स त्ति जणस्स वलाहिट्ठिं आआग्गिदि । (ठ)

चेटी । एदु एदु । इमं पढमं पओद्धं पविसदु अज्जो । (ड)

विदू । प्रविश्यावलोक्त्वा च । ह्रीह्री भो ! इधो वि पढमे पओद्धे

ममि-भङ्ग-सुणालसच्छाओ, विणिहिद-चूण-मुट्टिपाण्डु, राओ,

दञ्च-निरन्तरप्रतिवद्ध-कनक-कपाटस्य दुर्गतजनमनीरथायसकरस्य, वसन्तसेनाभवनद्वारस्य
सश्रीकता । यत्सत्य मध्यस्थस्यापि जनस्य वलाहट्टिमाकारयति ।

(ड) एतु एतु । इमं प्रथमं प्रकोष्ठं प्रविशतु शक्यं ।

(ड) ह्रीह्री भो । इतोऽपि प्रथमं प्रकोष्ठं शशि शङ्क-सुणालसच्छाया, विनिहित-

महासुराणां हिमखाद्यादीनां वक्षस्यनवत् दुर्भेद्यानि, वयं हीरकै हीरकमयशङ्कुभि-
रित्यर्थं, प्रतिवहानि उपरिमयुक्तानि च कनककपाटानि यव तस्य ।

तथा दुर्गतानां दग्निद्राणां जानानां वै मनीरथा अभिन्नायासंपायां आयासं वाग-
वारमाकर्षणं परिश्रमं करोतीति तस्य तथोक्तस्य, वसन्तसेनाया भवनद्वारस्य, अही
सश्रीकता शोभाशालित्वम् । यत्सत्यमेतन्निश्चितमित्यर्थं, यत् मध्यस्थस्य उदासीनस्य
विषयनिःस्पृहस्य जनस्य दृष्टिम्, वलात् आकारयति आमन्वयति आकर्षतीत्यर्थः, एत-
द्वनद्वारमिति शेषः ।

घावेव उडय पार्श्वं अत्ति मनोद्भव देवा दाहेतच्छे । ईशव सुवर्षमय
कपाटेषु महासुरेव वल्गुश्चनेर छायं तुल्लच्छ एवः घनं घनं हीवकपङ्क
(पेटेक) घावा विद्धं वहिद्याच्छे । आठ, एहे द्वारदेशटी, ढविप्रगोकेर
अडिनायेर परिव्रमज्जनक । सुतवां एहे द्वारदेश, वलपूर्वक उगामीन
अक्तिरुठ दृष्टि आदर्षणं कवे ।

(ड) दासो । आर्षा आश्रम आश्रम, एहे प्रथमं प्रकोष्ठं प्रवेशं
करन ।

विविह-रक्षण-परिवहकञ्चण-सोवाण-सोहिदाओ, पासादपन्तिओ,
ओलम्बिदमुत्तादामिहिं फटिहवादाअणमुहचन्देहिं णिज्झाअन्तो
विअ उज्जइणिं । सोत्तिओ विअ सुहोवविट्ठो णिहाअटि

चूर्णमुष्टिपाण्डुरा, विविध रत्न प्रतिषह काञ्चन सोपान शोभिता, प्रासादपङ्क्तय, अव
लम्बितमुक्तादामभि स्फटिकवातायनमुखचन्द्रनिध्यायनीव उज्जयिनीम् । श्रीविय इव

(द) विदू इति इतोऽपि अस्मिन्नपि । प्रकीर्ते कचाम् । शशिनयन्दय
शदस्य मृणालस्य च समानाभ्याया कालयो यासा ता । ह्याया मृथप्रिया कान्ति
प्रतिविम्बमनातप इत्यमर । विनिहितै सर्वैव समानभावेन स्थापितै चूर्णमुष्टिभि
मुष्टि मुष्टिपरिमितचूर्णै पाण्डुरा शुभवर्णा । तथा विविधरत्नै प्रतिषहानि खचितानि
यानि काञ्चनसोपानानि तै शोभिता । अवलम्बितानि अधोलम्बितानि मुक्तादामानि
सुवयदितमौक्तिकानि मुक्तामयहारस्य येषु तै, स्फटिकवातायनान्यैव स्फटिकनिमित्त-
गवासा एव मुखचन्द्रानि उज्जयिनीम्, निध्यायनीव अवलोकयन्तीव । अत्र
रूपकमद्गीर्णं क्रियोत्प्रेषालद्वारं तेन च उज्जयिन्या शोभातिशयो व्यज्यत
इत्यलद्वारेण वस्तुध्वनि ।

श्रीवियो ब्राह्मणविशेष । सुखीपविष्ट एकत्र उत्कटविषयस्य ह्याभावेन निधिल-
त्वात् अन्यत्र तु रट्टस्य सुखचिततया निरुद्देशत्वादिति भावः । अत्र समासगत-
श्रीतीपमालद्वारः ।

श्रीवियमाह यादवसर्वे देवल —“एका शाय्वा सकन्या वा यद्भिर्द्भैरधीत्य वा ।
यत्कम्पनिगती विप्र श्रीवियो नाम धम्पवित् ॥”

(घ) विदूगदः । (प्रवे-पूर्वकं दर्शनं कविशः) ७५५ । अत्रायं
आश्रयात् । एहै प्रथमं प्रकोष्ठे चन्द्र, शङ्ख ७ मृगालेर समानं काश्चि-
समन्वित, मूष्टिपरिमितं चूर्णं प्रदानं कराय सुवर्णं एवं नानाविध-वड-
चितं सुवर्णमयं सोपाने शोभितं प्रासादश्रेणी, ललित-मुक्तामालासमन्वितं
स्फटिकमयं गवाशरूपं मूष्टिद्वारा उज्जयिनीं नगदीके देन दर्शनं क-

टोवाग्निः । मटङ्गिणा कलमोटणिण पलोद्धिता ण भक्वन्ति
वाद्यमा वलिं सुधामवण्टाए । आदिमदु भोटी । (ठ)

चेटी । एदु एदु अज्जो । इमं दुट्ठिअं पचोदुं पविमदु
अज्जो । (ण)

विदू । प्रविश्यापलीक्य च । हीही भो । इधो वि दुट्ठिए पचोदुं
पञ्जन्तोवणीट-जवम-वुम-कवल-सुपुटा-तेत्तव्भङ्गिटविमाणा वहा
पवहण-वडला । अअं अग्गदरी अयमाणिटो विअ कुन्तीणो
सुखोपविटी निट्ठति दौवारिक । सदभा कलमोटनेन प्रलोभिता न भजयन्ति वायमा
वलि सुधामवण्तया । आदिमत्तु भवती ।

(ण) एतु एतु आथ । इम द्वितीय प्रकीर्त प्रविशतु प्राथ ।

(त) हीही भो । इतीऽपि द्वितीये प्रकीर्ते पथ्यलोपनीत यत्र वय ३२०-
सुपुटान्नाभक्तविषाया वहा प्रवहणवणीवहा । अयमवयव अवमानित इव कुन्ती

तथा वायसा काका सदभा दधिमुक्तं, कलमस्य धान्यविशेषस्य पौदनेन अन्नं नृ-
तइलिघटकनेत्यर्थं, प्रलोभिता लुब्धीकृता अपि, सुधामवण तथा वलि समन्ताद्गुणव्य-
धुर्गुणव्यववर्णतया वलि ब्राह्मीपभृतिमाह्वयी दत्त गृहस्थस्य निव्यक्तस्य दधिभिद्वय-
कलमोटनरूपमुपहारम् न भजयन्ति, समन्तास्त्रिसुधाममादिति भावः ।

अथ वायमानामत्रेषु सुधाममादधान्तिम नलङ्गरी वाचकाभावाद्व्यच्यते ।

आदिमत्तु गणव्यवधिमिति शेषः ।

तेह्छे । टोवाग्निकण, श्रोत्रिण्य व्राक्कणव छात्र स्रथे उपदेवन् २६१
निट्ठ। गट्टेतेह्छे । काकपण्णिण अग्गव लोती इहैयां, दुट्ठिअं
ममानवर्ण वणिश, (ताहाव जमवण्तः) दधिमुक्तं कलममाह्वय २७२ २०
अन्नरूपं पुत्रोपहारं उन्नं करिहेह्छे ना । दुमि गच्छय २७२ २० ।

(ग) नासी । आर्या आश्रम आश्रम, एते द्वितीये अङ्के २७२ २०

दकन ।

দীহং যৌসসদি সেরিহৌ । ইদৌ অ অবণীদজুজ্ঞস্স মল্লস্স
 বিঅ মদৌঅদি গৌবা মেসস্স । ইদৌ ইদৌ অৱরাণং অস্সাণং
 কেমকম্পণা করৌঅদি । অঅ' অৱরৌ পাড়্ছরৌ বিঅ দিড়্ছৱডৌ
 দৌঘ নি.শসিতি সৌরিমঃ । ইতথ অপনীতযুহস্য মল্লস্যেব মর্শতে যৌবা মেসস্স । ইত ইত:

(ত) বিদূ ইতি । পর্যন্তে মুখপ্রান্তে উপনীতানা মুপম্ব্যাপিতানা যবসানা
 ঘাসানা ভুবাণা ধান্যত্বচাছ কবলৌ য়াসৌ, সুপুট্য: পুটর্দেহা, সৌল্লন অম্ব্যক্তানি লিমানি
 বিপাণানি শৃঙ্গানি বেধা তে তদীক্কা, প্রবহুশবণীৱর্হা: শকটৱাঙ্কির্নৌ ইপমা', বর্চল
 ইতি ঙিপ: ।

“ধার্মী যবসম্” “কডঙ্করী ভুপ ধৌঁবে ধান্যত্বচি পুমানুপ.” ইতি চামর: ।

কুলীন ভ্রমকুলীনোৎপন্নৌ জন । সৌরিমৌ মর্দিপ: । অৱৌপমালঙ্কার: । ন চান
 ‘হরবনীলকণ্ঠৌঃয় বিগজতি শিগ্ৰৱাল’ ইতি দর্পণৌদাহতবত্ উপমানস্য জাতিগতা-
 ধিক্কা:দনুচিতার্থলদৌষ ইতি বাচ্যম্, কৌতুককরণায় ইঁদ্রশবৈথস্যোমিধানস্যেব বিদূপকস্য
 স্বভাবত্বাত্ ।

“লুলাপৌ মর্দিপৌ বাহুদিবত্কাশরমৌরিমা.” ইত্যমর: ।

অপনীত নিবারণিত যুহ যস্য তস্য । অৱাণ্যুপমানঙ্কার: । পূর্বব্ছানুচিতার্থল-
 দৌষাভাব ।

কেশানাং কল্পনা পারিপার্শ্বেন স্থাপনা ।

(ত) বিদূষক । (প্রবেশপূর্বক মর্শন করিয়া) হে । বড়ই
 আশ্চর্য্য ত । এই দ্বিতীয় প্রকোষ্ঠেও, কতকগুলি শবটচালক বৃথ বহু
 আছে, (উদাহরণ) সম্মুখে প্রবৃত্ত ঘাস ও চিটা ভক্ষণ করিয়া, উদাল
 খুব পুষ্ট হইয়াছে এবং উদাহরণ শিং গুলিতে তৈল মাখিয়া বাগিয়াছে ।
 এই আর একটা মর্দিপ, অপমানিত কুলীনের জায় ধীর্ণনিখাম ত্যাগ
 করিতেছে । এদিকে আবার যুদ্ধ হইতে নিবারণিত মল্লযোদ্ধার জায় মেঘের
 গ্রীৱা মর্শন করিয়া দিতেছে । এইখানে এইখানে আবার ঘোটকগণের

मन्दुराए माहामिथो । अथतीऽपनीक्य च । इटो अ कूरच्चुअ-तेल्ल-
मिम्मं पिण्डं हत्थी पडिच्छावीअदि मेल्यपुरिसेहिं । आदिमदु
भोटी । (त)

चेटो । एदु एदु अज्जी । इमं तइअं पओठुं पविमदु
अज्जी । (थ)

विटू । प्रविश्य दृश च । हीही भो ! इधो वि तइए पआठे
इमाइं टाव कुलउत्तजणीववेमण्णिमित्तं विरचिटाइं आम-
णाइं । अइवाचिटो पामअपोठे चिहुइ पोत्यओ । एमो अ
अपरंपामशाना कीककल्पना क्रियत । अयमपर पाटच्च इव ददव डी मन्दुराया शाखाभग ।
इतथ कूर अत तेल मिय पिण्ड इत्थी प्रतिपाद्यत मावपुरुषं । आदिशतु भवती ।

(थ) एतु एतु अर्थ । इम तृतीय प्रकीर्ण प्रविशतु अर्थ ।

(द) हीही भो ! इतीऽपि तृतीय प्रकीर्ण इमानि तावत् कुलपुत्रजनीपविम-
पाटच्चरथीर । मन्दुराया वाजिशालायाम् । शाखाभर्गो वानर । अत्र उपमाहृद्धार ।
कृगाइनीपधिबिणीपात अतु निर्गत दम् तेल तेल मिय युक्तम्, पिण्डमन्नराशि ।
प्रतिपाद्यते भोज्यते । मावपुरुषीयालकजनेर्हनिपकीरित्थं ।

(इ) विटू इति । कुलपुत्रजनानामागताना मत्कुलीतपन्नप्रवकानाम्, उपनिमन-
निमित्त विरचितानि निर्मितानि । अइवाचितम् अइपठितम् । एतच्च पुस्तकस्य
वेश रचना कवितेच्छे । एहे आर एवटा वानवके चोबेव काय अश-
शालाय बद्धन कविद्या नाथा इहेदाछे । एहेदिके आवाव माइतवा हातीके
कूबनिःकत-टैतन-युक्त अन्न उन्न करारोतछे । तुमि शयुवा पथ बलिगा
नाथ ।

(ध) नादी । आधा माहून अ मन, एहे इतीय प्राकाछे प्राने
करुन ।

(ण) विटूद । (अत्रे-भूकीक दर्शन करिदा । इहे आशुर्ग ट ।

मणिमय-सारिका-सहिदो पासअपीठो । इमे अ अवरं मअण-
सन्धि-विग्गह-चदुरा विविह-वग्गिआ-विलित्त-चित्त-फलअण-
हत्या इदो तदो परिव्भमन्ति [१] गणिआ बुद्धविडा अ ।
आदिसदु भोटी । [८]

चेटी । एदु एदु अज्जो । इमं चउट्टं पओट्टं पविसदु
अज्जो । (घ)

निमित्त विरचितानि आसनानि । अर्द्धवाचित पाणकपीठे तिष्ठति पुनकम् । एतच्च
मणिमय सारिका सहित पाणकपीठम् । इमे च अपरे मदन सन्धि विग्रह चतुरा
विविध बर्णिका विनिर्मित चिदफलकायहन्ता इतन्तत परिवभ्रमन्ति गणिका बुद्धविटाय । आदि
शतु भवती ।

(घ) एतु एतु आथ । इमं चतुर्यं प्रकीष्टं प्रविशतु आर्थ्ये ।

अर्द्धांशभागमुभयतः प्रमात्रितं दृष्ट्वा निरूपितमिति बोध्यम् । पुस्तक कामकलादिशस्त्रीय
मित्यर्थादवधेयम् । पाणकपीठं दृशतकीदृशवद्विकायाम् । मणिमयसारिकाभिर्मणिनिर्मित-
गुटिकाभिः सहितम् । मदने मदनस्य पारविषये यः सन्धिर्नायकनायिकयोः परस्पर-
मेतदनस्यपादनम् विग्रहस्यैव परस्परकलङ्कोत्पादनम् तथैयतुगं दद्यात्, तथा
विविधाभिर्बर्णिकाभिर्वर्णैः विनिर्मितानि चिदितानि चिदफलकानि कामस्यापारविषयका
आनिष्ठापना अग्रहर्षं हन्तार्ये दामां देयाच्च तान्मे च ।

एते तृतीयं प्रकरोष्ठेऽ, सङ्घं ज्ञातुं लोकरूपिणेन वसिदान् ज्ञातुं, एते आसन
सकलं सञ्चितं बहिर्गाह । अर्द्धपठितं एकानि पुस्तकं, पाणकं पाणकं
उपलब्धं बहिर्गाह । मणिमयं गुटिकं सहितं एते एकानि पाणकं पाणकं । काम-
दिशस्त्रं सङ्घं दिग्गं चोटातेते निपुण एते आत्रं कतकं उनि देष्टां उ दृष्ट
नाशत्रिणं लोकरं, न नावर्णे चिदितं चिदफलकं इत्याग्रे लोकरं, इत्युच्यते
अत्रं कतकं उच्यते । शब्दात्पुत्रं लोकरं ।

(१) परिभ्रमति ।

विदू । प्रविश्यामलोक्य च । हीहो भो । इधो वि चउठ्ठे पओठ्ठे
जुवदिकर ताडिदा जलधरा विअ गम्भीर' णदन्ति मुदङ्गा ।
हीणपुष्पाओ विअ गअणादो तारआओ णिवडन्ति कसतालआ ।
महुअर-विरुअ-महुर' [१] वज्जदि वंमो । इअं अवरं ईसा-
पणअ-कुविद-कामिणी विअ अङ्गारोविटा कररुह-परामरिसेण

(न) हीही भो । इतोऽपि चतुर्थे प्रकीर्ते युवति कर ताडिता जलधरा इव गम्भीर
नदन्ति मुदङ्गा । हीणपुष्पा इव गगनात्तारका निपतन्ति कास्यताला । मधुकर विरुत
मधुर वायते वश । इधमपरा इत्थां प्रणयकुपितकामिनीव अङ्गारीपिता कररुहपरामशन

विदू इति । युवतिभू करेला इता प्रहता । एतच्च उच्च पार्वत्यप्रदेशीय
गृहस्थितयुवतीनामेव सम्भवतीति बोध्यम् । जलधरा मेघा । नदन्ति शब्दायने । अत्र
उपमालङ्कार । तारका नक्षत्राणि । तानि च पुष्पक्षयात् गगनतः पतन्तीति प्रसिद्धिः ।
कास्यताला कास्यनिमित्तकरताला, निपतन्ति नीचस्थीपरि उपरिस्था सन्निध्यन्ति ।
तदानीं च नक्षत्रवदुच्चनप्रभादर्शनात् साहस्यम् । शीतो उपमालङ्कार । वशी वण ,
मधुकरविरुतवत् भ्रमरगुञ्जनवत् मधुर यथा स्यात्तथा । लुप्तोपमा । पत्युन्वकामिनी
राशेण इत्थां वशात् प्रणय कुपिता कामिनी इत्थाप्रणयकुपितकामिनी सा इव अङ्ग

(ध) दासी । आया आश्रम आश्रम, एते चतुर्थे प्रकाशे प्रवेश
वदन ।

(न) विदूसक । (प्रवेशपूर्वकं दर्शनं कविणा) वडठ्ठे आ'ठ्ठे त ।
एते चतुर्थे प्रकाशेऽपि, युवतिगणेषु हस्तुत्वात्ता ताडित (वादित एव
प्रकृत) नेत्रेषु त्राय मुदङ्गुलि, शरीरे शब्द कवित्वात् । शीणपुष्पा
नक्षत्रसमूहं येषु आकाशं ह्येतत् पतितं ह्यस्यैरूपं वीणाव बवता-
गुलि (नीचेव खानाव उपवेव उपवेव खाना) पतितं ह्येतत् । भ्रमर
ववेव त्राय मधुर वंशी वाज्राह्येते । प्रणयकुपित कामिनी

मारिज्जदि वीणा । इमाद्यो अवरायो कुसुम-रस-भत्ताद्यो विअ
 महुअरिओ अदिमहुरं पगीदाओ गणिआ दारिआओ णञ्चीअन्ति,
 णट्टअ पठोअन्ति ससिङ्गारओ । ओवगीदा गवक्खेसु वाट
 गेण्हन्ति मल्लि-गग्गीओ । आदिसदु भोदी । (न)

चेटी । एदु एदु अज्जी । इमं पञ्चमं पओह्ठं पविमदु
 अज्जी । (प)

साधते वीणा । इमा अपराय कुसुमरससत्ता इव मधुकथं अतिमधुर प्रगीता गणिका
 दारिका नच्यन्ते नाद्य पाठयन्ते सगङ्गारमः अपवन्विता गवाक्षेषु वात शृङ्गन्ति
 मल्लिगर्ग्यैः । आ दशतु भवती ।

(प) एतु एतु आथ । इम पञ्चम प्रकीळ प्रविशतु आथ ।

आगेपिता पत्या प्रसादनाय वादकेन च वादनाय स्थापिता, वीणा, कररुहाणा नखराणा
 परामर्शन मनयो तन्त्रीषु च योगेन सार्थत मानादपसार्थते प्रसाद्यत इत्यर्थ
 आथव तु ध्वन्युत्पादनार्थं स्थानालरे नीयते । अत्र पूर्णापमानद्वार । कुसुमस
 पुष्पमधुमिसत्पान रित्यथ सत्ता मधुकथं भमथ प्रगीता गायन्त्या, गणिकादारिका
 वग्गाषानिका शृङ्गारेण रसेन सहति सगङ्गार यथा स्यात्तया नच्यन्ते नृच्य कार्यन्ते,
 नात्यमभिनययोग्य पुनकम् पाठयन्ते च शिष्यकैरिति शेष । गवाक्षेषु तत्समिहित
 स्थानेषु अपवन्विता अवलम्बिता स्थापिता इत्यथ मल्लिगर्ग्य पानीय जलपुष्पा
 मन्थन्य पात्रविशेषा इति यावत् वात शैत्यसम्पादनार्थं वायुम् ।

“मन्थनी गर्गी समे” इत्यमरः ।

छाय एते आर एकटी वीणा, ज़ोअडे स्थापन कविद्या, नखस्पर्शधावा दाज्जाई-
 तेअछ । पुष्परसपाने मह अमवीगणेष चाय, अतिमधुर गानकारिणी एते
 आर कतककुलि बेअाकक्याके नृत्य कवाइतेछे एवं अडिनयेव योग्या
 शृङ्गारसैर पूतक पडाइतेछे । गवाक्षैर निकट स्थापित अत्रपूर्ण
 पाण्डुअनि वायु ग्रहण कवितेछे । शब्दा पथ वनिद्या शब्द ।

विदू । प्रविश्य दश च । हीही भो ! इधो वि पञ्चमे पद्मोद्भे
अथं दनिद्-जण-लोडुप्पाटण्णधरो आहरइ उवचिदी हिड्डुत्तैज्ज-
गन्धो । विविह-सुरहि-धूमगारिहिं णिच्चं मन्ताविज्जमाणं णोम-
मदि विअ महानसं दुवारमुहेहिं । अधिअं उमुमावेटि मं
माहिज्जमाण-वहुविह-भक्कव-भोअण-गन्धो । अथं अवरो पड-
च्चरं विअ पोट्टिं धोअटि रूपिदारयो । बहुविहाहारविआरं
उवसाहेदि सूवआरो । वज्जन्ति मोदथा, पच्चन्ति अ पवथा ।

(क) हीही भो । इतीपि पञ्चमे प्रकीर्ते अथ दरिद्र जन्-र्णोभोतपाटनकर आह-
रति उपचिती हिड्डुत्तैज्जगन्ध । विविध सुरनि धूमोदगारै नित्य सन्ताप्यमान नि द्रवतीव
महानस हारमुखै । अधिकमुनमुकायत मा साध्यमानवृविध भव्य भोजनगन्ध । अथ-
मपर पटच्चरमिव प्रेभि धावति रूपदारक । वरविधाहार-विकारमुपम धरति रूपकार ।

(ख) विदू इति । उपचिती वृद्धिमात्र । आहरति नाभिकामाकर्षति । महानस
पाकस्थान कर्तुं, नित्य सन्ताप्यमान सर्वदा पाकानुष्ठानेन अग्निना ताप नीयमान
मत विविधाना सुगन्धिना धूमानामुदगारी दीप्यन्त हारमुखै करणं, नि द्रवतीव ।
अत क्रियीन्प्रे चालद्धार । "पाकस्थानमहानसे" इत्यमर । साध्यमानाना सम्पाद्यमानाना
वृविधाना भत्याणा चर्चणीयाना भोजनाना पेयादीनाश्च गन्ध मानधिक्रम, उत्तमुकायत

(ग) दासौ । आवा आश्रम आश्रम, एहे पवन प्रकोष्ठे प्रवे-
ककन ।

(क) विदूषक । (प्रवेशपूर्वक दर्शन कविद्या) बड्डे आश्रयात्
एहे पवन प्रकोष्ठे षड्विहारावेव लोडुच्चनव एहे हिड्डुत्तैज्ज-
क्रम बुद्धि पाशैत थाकिष्सा, नागिका आकर्षण करित्तेह्हे । सर्वज्ञ
सत्तापमान पाकस्थानटी, आवमुखवावा नानाविध शौर्ययुक्त धूम उदगीर्ण
करिष्सा, येन निवास त्याग कवित्तेह्हे । नानाविध चर्चणी चोष्णादि दश
प्रसृत कवित्तेह्हे, ईहार पक्क, आनाके अताञ्च उक्कटित करिष्सा बुद्धि-

पादगतम् । अविदाणिं इह वद्विथं भुञ्जसु त्ति पादोदन्नं लहिम्भं ?
 चन्दतीवलीक्य च । इदो गन्धर्व-सुरगणैर्हिं विथ विविहालङ्कारसीहि-
 देहिं गणियाजणैर्हिं वन्धुलैहिं अ जं मच्चं सग्गीअदि एदं गीहं ।
 भो ! के तुम्हे वन्धुला णाम ? । (फ)

वन्धुलाः । । वयं खलु—

परगृहललिताः परात्रपुष्टाः

परपुरुषैर्जनिताः पराङ्गनासु ।

वज्रल मोदका, पण्यल च पुपका । अपि इदानीमिह वर्जित मुह्य, इति पादोदकं
 लम्भे ? । इह गन्धर्वसुरगणैरिथ विविहालङ्कारसीमितौ, गणिकाजनैः चन्धुलैश्च यत्प्रत्य
 अर्गायते इद गीहम् । भो ! के ययं वन्धुला नाम ? ।

भोजनाय उत्सुक करोति । अपिदारको रूपवान् सुन्दरी बालक, पटच्चर श्रीर्ष-
 बन्धमिथ, पेगि हिन्धम्, धावति पाकायै प्रस्थान्यति, "पटच्चर श्रीर्षबन्धम्" "पेरी
 कीथी हिन्धोने, एम्" इति आसर । उपकार पाचक, बहुविधानामाहागणो ग्यायानो
 विकार पाकेन । उपमाधयति निष्पादयति । पुपका पिष्टकानि । अपिमन्द
 मये । इह अपिन् स्पाने तर्हितं प्रचुरम् । इति एतं परमिन्दर्षं, पादोदकं
 पादप्रक्षालनायै जलम्, लम्भे उभ्य इति उभय । यत्प्रत्यमित्येकमेव 'पट' निमित्त-
 मिति मदर्षं ।

परधननिरता गुणेश्ववाच्या

गजकलभा इव बन्धुला ललामः ॥२८॥

परंति । परगृहे ललिता वृंक्षिता ईक्षितत्वेन पालिता, परान्नेन पुष्टा वर्धितदेहा, परपुरुषैः पराङ्गनाम् जनिता, परधनेषु निरता भीमादिना आसक्ता, तथा गुणेषु वैचक्षण्यदिषु अवाच्या तेषामसत्त्वादनुदाहार्थ्या निर्गुणा इत्यर्थः, बन्धुन् सङ्घीदरादीन् नान्ति अनाजसिन आददते प्राप्नुवन्तीति व्युत्पत्त्या बन्धुलामदःख्यया कृता, गजकलभा हस्तिशवका इव, ललाम विलसाम ।

अथ गजकलमानामपि परगृहनितत्वादिधक्कत्वात् पूर्णोपमानात् । तथा एकस्यैव परगृहस्य पञ्चधा प्रथीमान् अन्ववैकृतत्वदीय, "गजकलभा ललन्ति बन्धु ललामः" इति पुरुषभेदात् "लतेव सप्तमे तन्वि ।" इति दर्पणीदाहरणवदुपनागतभयप्रक्रमतादीपय । तेन च श्लोक एव पठनीय —

"निजगृहरक्षिता परान्नपुष्टा अपरिचितैर्जनिता भयाङ्गनाम् ।

इतरधनरता गुणेश्ववाच्या गजकलभा इव बन्धुला प्रसिद्धा ॥"

न च "कलम करिशावक" इत्यमरादिप्रामाण्यात् कलमशब्देनैव करिशावकप्राप्ती पुनर्गजशब्दोपादानात् पुनरुक्ततादीर्घोऽपीति वाच्यम्, गजशब्देन तत्साहचर्यप्रतीतत्वेन च बन्धुलानामपि जनकसाहचर्यरूपव्यङ्ग्यायनाभात् "धनुश्यादिषु शब्देषु शब्दानु धनु-रादय । आरुढत्वादिधीधाय" इति साहित्यदर्पणे प्रतिप्रसवात् ।

अहो ! केन तदानैःकनी समाजरीति । यदीदृशा अपि नि सङ्घीचमेवात्मानं भद्रेषु परिचायन्ति, समाजेषु च निर्वाधमेवात्मर्भवन्ति, सङ्कतभाषा कुवन्तश्च आत्मनः शिचितत्व-मनीचत्वञ्च प्रदीतयन्ति, सतकुलजाता ब्राह्मणाय निरुदमेव वैश्या परिचयन्ति, तादृशा एव च मूल सनमसञ्जनतया विगिह्मिष्टतया च प्रयत्न इति ।

"लन विलसि" इति भौवादिक्ती धातु । पुषिताया वसाम् ॥२८॥

नकुलगण । आभिरा, परपुरुषवर्कृदक परश्रीपते उरुपान्ति, परगृहे परिधानित, परान्ने परिपुष्टे, परधनभोगे आसक्त एवः पुणे अश्लेषा

বিদু । আদিসদু ভীদী । (ব)

চেটী । এদু এদু অজ্ঞী । ডম' কৃষ্ণ' পশ্চোহ' পবিসদু
অজ্ঞী । (ম)

বিদু । প্রবিশ্যাবনোক্চ ব । হীহী ভী ! ডধী বি কৃষ্ণে পশ্চোহে
অমু' দাব সুবসু-রঅগাণ' কস্মতীরণাড' গীল-রঅণ-ধিগিকি-
নাড' ইন্দাউহুগাণ' বিঅ দরিসঅন্তি । বিদুরিঅ-মৌস্তিঅপবাল-
পুপ্ফরাঅ--ইন্দগীল--কক্কেতবঅ--দগ্ধবঅ--সরগঅ--দহুদিঅাড'

(ব) আদিপ্রভু ভবতী ।

(ম) এতু এতু আর্ষী, ডম' গহ প্রকীহ প্রবিশ্যবু আর্ষী ।

(ম) হীহী ভী ! ইতীঃপি পহে প্রকীহে অমুনি তাবতু সুবর্ণরবানা কস্মতীরণানি
নীল-রব বিনিচ্চিন্নানি ইন্দাউহুগাণমিব দর্শয়ন্তি । বৈদূর্যমৌস্তিকা-প্রসঙ্গ-পুষ্করাগে-ইন্দনীল-

(ম) বিদু ইতি । নীল(বৈর্মসকলাদিবিবি'নিচ্চিন্নানি স্ববিতাণি, সুবর্ণরবানা
স্বাভিকশাদিবরনিস্থিতস্বর্ণানাম্, কস্মশা ঘটনক্রিয়য়া জাতানি তীরণানি কস্মতীরণানি,
ইন্দাবিধস্য স্যানমু আনামু মমস্তিম, দর্শয়ন্তীষ । অথ কিরীত্ম গালভার ।

বৈদূর্যাদীনি রতনানানি । অশ্বীন্য বিচারয়ন্তি পরস্পর তাংতল্য কুর্বেতি ।
(একেবাবে নিগুণ) । আনাদেব নাম বহুল , আমবা হস্তি শাবকেব জ্ঞাৎ
বিচরণ কবি ॥২৮॥

(ব) বিদুসক । পথ বধিখা দাঃ ।

(ভ) দাসী । আবা অস্মন অস্মন, এই মর্মে প্রকোষ্ঠে প্রবেশ
করন ।

(ম) বিদুসক । (প্রবেশপূর্বক দর্শন কবিয়া) বডই আশর্বা ত ।
এই মর্মে প্রকোষ্ঠেও, নীলমণিগচিত এবং স্বর্ণ ও বহু নিশ্চিত এই তোরণ-
গুলি আপনাদিগের উপবে যেন ঠেকানতব অবস্থান দেখাইতেছে । শিল্পগণ

रञ्जणविसेमादं अणोष्णं विचारयन्ति सिपिण्णो । वञ्चन्ति जाद-
रूवेहिं माणिक्कादं, घडिञ्जन्ति सुवग्गालद्वारा रत्तसूत्तेण, गत्यो-
अन्ति मौत्तिआभरणादं, घसीअन्ति धीरं वेदूरिआदं, छेदि-
अन्ति मङ्गआ, माणिञ्जन्ति पवालआ, सुक्खविअन्ति श्रीलविट-
कुङ्कम-पत्थरा, सालोअदि कत्यूरिआ, विसेसेण घिस्सट्टि चन्दण-
रमो, मंजीईअन्ति गन्धजुत्तिओ, दीअट्टि गणिआ-कामुकाणं
सकप्पूरं ताम्बोलं, अवलोईअदि सकडुक्खअं, पअट्टट्टि हामो,

कर्कतरक पञ्चरागभरकतप्रभृतीन् रत्नावशेषान् धनीन् विचारयन्ति शिष्यिन । वध्यन्ते
जातहृदयैर्माणिक्यानि, घटयन्ते सुवर्णालङ्कारा रत्नसूत्रेषु, गत्यन्ते मौक्तिकाभरणानि, घटयन्ते
धीरं वेदूयाणि, छिद्यन्ते शङ्खा शायन्ते प्रवालका, शीष्यन्ते चार्द्रकुट्टुमप्रसरा,
साध्यन्ते कान्तूरिका विशिषेण घृथते चन्दनरसं मद्योन्त्यन्ते गन्धयुक्तयः, दीयन्ते गणिका-

जातरूपै स्वरुपै । वध्यन्ते मानरूपत्वेन । घटयन्ते स्वीज्यन्ते हाररूपत्वेन ।

धीरमन्तमन्त घृथन्ते श्रुततासम्पादनार्थम् । शान्दन्ते शानयन्त्वेण छिद्यन्ते
सुमीलकरणार्थम् । चार्द्रा कुतोऽपि जलाक्ता कुट्टुमाना प्रसरा पृथा, शीष्यन्ते चात्प-
तापेन । साध्यन्ते एकस्थानस्था क्रियते । गन्धयुक्तयः सुगन्धिद्रव्यनिघनानि, मद्योन्त्यन्ते

वैदूया, भूक्ता, प्रवाल, पुष्पबाग, ईरुनीत, कर्केतव, पद्मबाग ७ शबकत-
प्रकृति विशेष विंशत्य वस्तुसमूहेषु पवम्पव तावतना कवितेहे । श्वर-
यूहे माणिक्येय माना गीथितेहे, ब्रह्मसूत्रावा श्वर्वालकाव दोग
कवितेहे, भूत्ताव ताव गीथितेहे, वैदूयान्मणिगुलिके धर्षण कवितेहे,
अथ काटितेहे, प्रवालगुलिके शापदास्य दिवा गोल कवितेहे, छिद्य
कूट्टुमगुलिके सुकाहेतेहे, कञ्जगुलिके एकद्व कवितेहे, मान-
चन्दनके डान कविते। घणितेहे, गात्र शकहदासकन लेपन कवि-

পিবোত্রটি অ অণবরত্র মমিকার মডগ । ইমে চেড়া, ইমা
চেড়িআত্রো, ইমে অবর অধীরিট-পুত-দার-বিত্তা মণুস্মা
করত্র-মহিট-পোট-মটিরেহি গণিআ-জণেহি জে মুক্কা আসত্রা
তাড পিঅন্তি । আটিসদু মৌটৌ । (ম)

চেটৌ । এদু এদু অজ্জৌ । ইম সত্তম পঅৌটু পবিসদু
অজ্জৌ । (য)

কামুক্যৌ মকপূর তাধূলম্, অবনীকৃত মকটাম্, মবর্ততে দাস, পীযতে চ অনবরত
সমীতকার মদিরা । ইমে চেটা, ইমার্থটিকা, ইমে অপর অধীরিতপুতদারবিত্তা
মনুথ্য করকাসহিতপীত মদির গণিকাজনৈয়ে মুক্কা আসত্রা তান দিধন্নি । আদিগ্নু
भवती ।

(য) এতু এতু আথ । ইম সত্তম প্রকৌঠ প্রবিশ্তু আথ ।

কুচাদাবিত্তি গ্ৰীষ । অধীরিতানি অবজ্ঞাতানি পুত্র দার বিত্তানি যৈস্তৌ পুত্র দাধনানি
বিচায় তত্বেব সততাধিস্থিতা ইত্যর্থ । করকয়া বর্ষোপলজনীন মহিত যথা স্যাত্তথা
পীতা মদিরা যৈস্তৌ । মুক্কা পীত্বা পরিষক্কা, আসত্রা ময়বিগ্গীষা, তান্ আসত্রান,
পিবন্নি মনুথ্য ইত্যন্বয় । "বর্ষোপলন্তু করকা ইত্যমর ।

ইম সন্দর্ভে পড়ল ছলু যখন রাজানামল পরতানামবগ্গমিব অরলি ।

তেছে, বেঞ্জা ও কামুককে কর্পুবগুক্ত তাধূল দিতেছে, কটাগেব সহিত
মেগিতোছে, হাশু চনিতোছে এবং সীংবাবেব (সীং শব্দের) সহিত
অবিরত মত্তপান কবিতোছে । এই দাসগণ, এই দাসীগণ এ-এই আন
একদল মাত্ৰ পুত্র, কলত্র ও সম্পত্তি পবিত্র্যাগ কবিতা, (এখানেই
খাবিত্তা) বেঞ্জাবা ববকেব সহিত মত্তপান কবিতা যে সব আসত্র (মত্ত-
বিশেষ) পবিত্র্যাগ করিয়াছে, তাহা পান কবিতোছে । ওহে। পর
বনিতা দাও ।

विदू । प्रविश्यावनीत्य च । हीही भो ! इधो वि मत्तमे पथोडे सुमिलिट-विहङ्ग-वाङ्गोसुह-गिसस्युड' अखीस्य-सुम्बण-पराड' सुहं अणुभवन्ति पारावट-मिहुणाड' । दहिभक्त-पुरिटी-दरो वल्हणो विअ सुत्तं पढदि पञ्जरसुथो । इअ' अवरामामि-संमाणणा-लह-पसरा विअ घरटासी अधिअ' कुर-कुराअदि मटणमारिआ । अणेअ-फनरमास्माट-पतुट-कगळा (१)

(१) हीही भो । इतीऽपि सप्तमे प्रकीर्ते सुश्लिष्टविहङ्गवाटी-सुम्बणियस्थानि अन्थीत्यचुम्बणपराणि सुम्बणतुभवन्ति पारावतमिथुनानि दधिभक्तपुरितीदरी ब्राह्मण इव एक पठति पञ्चगुक । इयमपरा स्वामिसम्माननालभप्रसरा इव गृहदासी अधिक

(२) विदू इति । सुश्लिष्टा सुन्दरभक्तिनिर्मिता या विहङ्गवाटी पक्षिगृह तत्र सुधिन नियस्थानि उपविष्टानि । पारावतमिथुनानि कर्पोतदम्पतय । "वात्री तु गृहनिक्षुर्ते" इति विद्य । दधिभक्तेन दधिमिश्रिताग्नेन पुरितमुदग् यस्य स । पञ्जरगुकः पिञ्जरस्य गुकपक्षी । मृक सुन्दरवाक्य "पुरुष पर्वद सर्वम्" इत्यादिमन्त्र । स्वामिनी नायकस्य सम्माननया आदरातिशयन लभः प्रसर. प्रभावी यथा सा ताडयती

(३) मागो । आवा आछन आछन, एडे मपुन प्रकोष्ठे प्रवेश करुन ।

(४) विदूवक । (प्रवेशपूर्वक दर्शन करिअ) बडडे आशुथ त । एडे मपुन प्रकोष्ठेऽ, सुनिश्चित-पक्षिगृहे अवस्थान करतः कर्पोत-दम्पतिगण पदस्पर्श चूचनपवाहण इहेछा रूप अचुभव कबितेछे । पिङ्गव-श्लिष्ट शुकपक्षी, दधिमिश्रित अग्ने उन्व पूर्ण कविशा ब्राह्मणेव श्राय शुक (सुन्व वाक्य) पाठ कबितेछे । एडे आव एकटी मयनामावी, धामीव आनरे लक्षप्रभावा गृहदासीव श्राय अताथ 'दुव दुव' कबितेछे । नाना-

कुम्भदामी विञ्च कूञ्चटि परपुष्टा । आलम्बिता नागदन्तेषु
 पञ्जर-परम्पराञ्चो । योधीञ्चन्ति लावका । आलवीञ्चन्ति पञ्जर-
 कविञ्चला । पेसीञ्चन्ति पञ्जरकवोदा । इदो तदो विविह-
 मणि-चित्तलिदो विञ्च अञ्चं सहरिमं णञ्चन्तो रवि-किरण-सन्तत्तं
 पकवुकवेवेहिं विधुवेदि विञ्च पासाटं घरमोरो । अन्वतोऽवरीञ्च ।

कुरकुराशत मदनमारिका । अनेकफलरसाश्वादप्रतुष्टकण्ठा कुम्भदामीव कृजति परपुष्टा ।
 आलम्बिता नामदन्तेषु पञ्जरपरम्परा । योध्यन्ते लावका । अलाप्यन्ते पञ्जरकपि-
 च्चला । प्रेथ्यन्ते पञ्जरकपीता । इतस्ततो विविधमणिचित्तित इवाय महर्षे इत्यन

गृहदामीव मदनमारिका पश्चिमीविशेष, अधिक यथा स्यात्तथा, कुरकुराशते कुरकुरति
 अथ्यक्त शब्द करोति मुखरता कुरुते च । अनयो पूर्णोपमालङ्कार । अनेकेषा
 फलाना रसस्य आस्वादेन पानेन प्रतुष्ट प्रकर्षेण तृष्टिजनक कण्ठ स्वरीयस्या सा
 कुम्भदामी कुम्भिव, परपुष्टा कोकिला कृजति अथ्यक्त शब्द करोति गुप्त वक्ति च-
 अथ पूर्णोपमालङ्कार । पञ्जराणा परम्परा श्रेणय, नामदन्तेषु दण्डायमानदारुय गिधु
 आलम्बिता स्थापिता । लावका 'लाडुया' इति ख्याता पश्चिर्विशेषा । पञ्जरस्था
 कपिचलान्तिरपश्चिण पञ्जरकपिचला । पञ्जरपालिता कपीता, पञ्जरकपीता
 प्रेथ्यन्ते इष्टमानि प्रेथ्यन्ते । विविधमणिचित्तित इवेति, नानावर्णरञ्जितपञ्चत्वादिति
 भाव । रविकिरणं सन्नास प्रामादम, पश्चिमीरुत्तरेपरैश्चालनं विधुवतीव ततसन्नाप

विधु वनेव वस आश्रान्न कवाय महोयजनक-वर्ष-श्वसम्पन्न एहे बोर्विन
 पश्चिमी, बुद्धिनीव त्वाय अव्यक्त शब्द कवितेहे । बहूतव पिञ्जवश्रेणी
 नागदन्ते (शेलप) नूलाईया राखियाहे । लावक (लाडूया) पश्चि
 दिगक युक्त कवाहेतेहे । पिञ्जवशु तित्तिवि पश्चि गुलिके कथा बलाई-
 तेहे । पिञ्जवशु कपोत गुलिके अतीष्ट स्थाने पाठीहेतेहे । नाना-
 विध मणिचित्तितेत्त त्वाय एहे गृहपालित मयूर, आनन्देव सहित नृत्य
 कवतः ईतत्ततः पञ्च मरालमहावा, श्रुतीविषयसुष्ठु अष्टौलिकाके येन

इदो पिण्डीकिटा विअ चन्द्रपादा पटगटि सिक्कन्ता विअ
 कामिणीण पच्छादो परिव्भसन्ति राअरुममिहुणा । एटे अवरं
 बुहु महन्नका विअ इदो तदो सच्चरन्ति घरसारसा । हीही
 भो । पमारअं किट गणिआए णाणापक्खिममूहेहि । ज
 मच्चं क्खु गान्दणवण विअ मे गणिआघरं पडिभासटि ।
 आदिसदु भोटी । (२)

रविकिरणमन्त पक्षीत्वपैवि ध्रुवतीव प्रामाद गृहमधूर । इत पिण्डीकृता इव चन्द्र
 पादा पदगति शिघ्रमाणातीव कामिनीना पथात् परिभ्रमन्ति राजहसमिथुनानि । एते
 अपर ब्रह्मल्लिका इव इतन्त सच्चरन्ति गृहमरमा । हीही भो । प्रसारण कृत
 शकिकथा नानापक्षिममूहै । यत्सत्य मन्दनवनमिष मे गण्यकाम्पह प्रतिभासते । आदि
 इतु भवतो ।

शान्त्य वीजयतीवलय । अत्र क्रियीत्प्रेक्ष्यी ममृष्टि । पिण्डीकृता एकत्र क्षुपी
 कृता चन्द्रस्य पादा किरणा इव शश्वषत्वादिति भाव पदाना कामिनीनामेव चरथाना
 गति मन्थरगमनम् शिघ्रमाथानि इव राजहसाना मिथुनानि दम्पतय कामिनीना
 पथात् परिभ्रमन्ति । अत्र जायुत्प चाक्रियीतप्र क्ष्यी ममृष्टि । ब्रह्मल्लिका इत्यत्र
 "भतल्लिका मचच्चि काप्रकाण्डमुदघतल्लगी । प्रअस्तवाचकान्यमूनि" इत्यमर । अदीपमा
 लङ्कार । गण्यकथा वज्रगा वमनसेनया । प्रसारणम् अथ प्रकीर्यम् आपनम् ।

व्याङ्गन कवितोच्छ । (अग्रनिके दृष्टिपात कविता) এই দিকে স্তৃপীকৃত
 চন্দ্রকিরণেব ছায় বাজ্রহাসদম্পতিগণ, পদ গতি শিক্ষা কবিতো কবিতোষ্ট
 যেন কামিনীগণেব পশ্চাৎ পশ্চাৎ পবিত্রমণ করিতেছে । এই আৰ
 কতকগুলি গৃহপানিত সাবসপক্ষী, শ্রেষ্ঠ বৃহলোকদিগেব ছায় ইতস্ততঃ
 বিচরণ কবিতোচ্ছ । বড়ই আশ্চর্য্য । বসন্তসেনা নানাবিধ পক্ষিসমূহ-
 ঘাবা প্রাক্ষণিক একভাবে পূর্ণ কবিতা ফেলিয়াছে । বাজ্রবিকট,

চেটো । এদু এদু অজ্জো । ইমং অটম পম্মোহ পবিমদু
অজ্জো । (ল)

বিদু । পবিম্মাবলোক ব । ভোদি । কা এসো পটপাবারঅ-
পাউদো অধিঅটর অস্বম্মুদ-পুণ্নরুত্ঠালঙ্কারালঙ্কিতো অঙ্গ-
মহ্ণে হি পরিকললন্তো ইদো তদো পরিব্ভমটি । (ব)

চেটী । অজ্জ । এসো অজ্জআএ ভাদা ভোদি । (গ)

বিদু । কেত্তিঅং তবস্চরণ কদুঅ বসন্তসেণাএ ভাদা
ভোদি । আধবা মা দাব, জই বি এসো উজ্জলো মিণ্ণিহোঅ

(ল) এতু এতু অর্থ্য । ইমম্ অটম প্রকোহ পবিম্মতু অর্থ্য ।

(ব) ভবতি । ক এষ পটপাবারকপ্রাভত অধিকতরমত্মদ্রুতপুনরুত্ঠালঙ্কারালঙ্কিত
অঙ্গমহ্ণে পরিকললিতস্তত পরিব্ভমতি ? ।

(গ) অর্থ্য । এষ অর্থ্যাবা ভাদা ভবতি ।

(ব) বিদু ইতি । পটপাবারকেষ পম্মোহরীযবসন্নন প্রাভত আভত্তীর্হকায, অস্বদ্রুত
পুনরুত্ঠে হিঁগুণে অলঙ্কারে অলঙ্কিত মথা অঙ্গানা মহ্ণে নানাবিধমহ্ণিমি, পবিম্মলল
বরিত পনত্রিবল্যর্থ ।

এই বেস্তাবাভীথানি নন্দনবনেব তুল্যা বলিয়া আমাব বোধ হইতেছে ।
পথ বলিয়া দাও ।

(ল) দাসী । আযা আহ্নন আহ্নন, এই অষ্টেন প্রকোঠে প্রবেশ
করুন ।

(ব) বিদুষক । (প্রবেশপূর্বব দর্শন করিয়া) ওহে ! যিনি পট
উত্তরীয় বস্ত্রে আবৃত এবং অতি আশ্চর্য্য ও দ্বিগুণ অলঙ্কারে অভ্যস্ত
অলঙ্কিত হইয়া, নানাবিধ অঙ্গভঙ্গিধারা ইতস্ততঃ যেন পণ্ডিত
পণ্ডিতে বিচরণ করিতেছেন, ইনি কে ? ।

(গ) দাসী । অর্থ্য । ইনি আযা বসন্তসেনার ভ্রাতা হন ।

सुश्रन्वोश्च, तह वि ममाणवीधीए जादो विअ चम्पअरुक्खो
अण्हिगमणीओ लोअस्स । अथतोऽननीय । भोदि ! एमा उण
का ? फुल्लपावारअ पाउटा उवाण्ह-जुअल-ण्णिकित्त-तेल्ल-चिक्क-
लेहिं पादेहिं उच्चामणे उवविट्ठा चिट्ठदि ? । (प)

चेटी । अज्ज ! एमा क्खु अम्हाणं अज्जआए अत्तिआ । (म)

(प) कियत् तपयग्लं कृवा वसन्सेनाया माता भवति । अथवा मा तावत्,
यद्यपि एष उज्ज्वल विन्ध्य सुगन्ध तद्यपि ग्रमशानवीथीं ज्ञात इव चम्पकवृक्ष
अनभिगमनीयो लोकस्य । भवति । एषा पुन का फुल्लपावारकप्रकृता उपानदयुगल-
निधिन तैल चिक्कणाभ्या पादाभ्यामुच्चामनीपत्रिष्टा तिष्ठति ? ।

(म) आर्य । एषा खल्वध्याकम् आर्याया माता ।

(प) विदू इति । मा तावत् न खलु किपदित्यादिकमुचितमुक्तमिति ज्ञप ।
तत्कारणमाह यद्यपीत्यदि । उज्ज्वल परिच्छेदिन पुष्पेण च । विन्ध्य लावणवान्
सुगन्ध । सुगन्ध सुगन्धितैलादिना पुष्पेण च । ग्रमशानस्य दीधौ तत्संपृक्तं रथ्या
तस्याम् । अनभिगमनीय असंध्याथ असूरुश्रय पापितादपवित्रत्वार्थेति भाव । अत्र
पुष्पोपमालङ्कार । फुल्लेन सुपरिष्कृतत्वात् सुन्दरवर्णत्वाच्च विक्रमितीनेव प्रावारकृष
उत्तरीयवसनेन प्राकृता । उपानदयुगले अर्धपादुकाद्व्याभ्यन्तरे निविष्टौ प्रवेशितौ तैलेन
चिक्कणौ उज्ज्वलो च ताभ्या पादाभ्यामुपलक्षिता । विमिश्रणे तृतीया ।

(व) विदूषक । कत तपस्त्रा करिआ वसन्सेनार जात्ता हण्णा
भाव ? । अथवा, एकप बला मन्त्रत नहे, कावण, यद्विष ए उज्ज्वल,
स्निग्ध एवं सुगन्धमन् वित, तथापि अशानेव पथे उरुपर चम्पकवृक्षेव त्वात्र
लोकैव अभिगम्य नहे । (अञ्चदिके दृष्टिपात करिआ) अहे । ईनि
आवाव के ? यिनि फुल्ल उज्ज्वलीयवन्ने आरुत हईया, तेले चम्पके पा
दु'खानि छूता दु'खानिव भित्तरे दिआ, उरु आसने उरुपवेशन कविआ
आहेन ।

বিদূ । অহো ! সে অপবিত্তভাঙ্গীণ পৌত্রবিত্যারো । তা
কিং এতং পবেমিষ্ম মহাদেবং বিষ্ম দুষ্কারমীহা ইহ ঘরে
শিম্বিতা ? । (ঙ)

চেটী । হতাম । মা যব্বং উবহম অন্হাণং অত্তিঅং ।
এসা ক্বু চাউল্লিএণ পীডীঅদি । (চ)

বিদূ । সপরিহাসম । ভঅবং চাউল্লিঅ । এদিণ্ণা উবআরিণ্ণ
মং বি বহ্ণণং আলীএহি । (ক)

(ঙ) অহো ! অস্যা অপবিত্ত ডাকিন্যা উদরবিন্দার । তত্ কিম এতা পবেশ্চ
মহাদেবমিব দারশীমা ব্রহ্ম যদে নিম্বিতা ? ।

(চ) হতায় । মৈবমুপহস্য অক্ষাক মাতরম । এষা স্বলু চাউর্থিকেন পীডতে ।

(ক) ভগবন । চাউর্থিক । এতেনীপচারিষ মামপি ব্রাহ্মণমালীকয় ।

(ঙ) বিদূ ইতি । অপবিত্তা বৈশ্যাল ন সর্বজাতিভির্ভুক্তপূর্বত্বাদিতি ভাব , ডাকিনী
পিয়াচীবিশেষ নানারূপধারণাদিতি ভাব তস্যা উদরস্য বিস্তার পীড়তা । এতা
বসন্তসেনায়া মাতরম, মহাদেবমিব মহাস্থূলত্বাত শুভত্বাভিতি ভাব ।

(চ) চেটীতি । চাউর্থিকেন প্রতিচতুর্থদিবসজাতিন অপরীনেষিতি শিষ । পীড়নে,
তেনৈয পূর্বাংপিচয়া অতীতচীনা জাতৈল্যাশয় ।

(গ) দাসী । আযা । ইনি আমাদের বসন্তসেনার মাতা ।

(হ) বিদূষক । ওবে । এই অপবিত্ত ডাকিনীটার উদরের
বিস্তারটা দেখ । তবে কি মহাদেবের জায় এটাকে প্রবেশ কবাইয়া,
এই বাড়ীর ছ্যারের শোভা কবা হইয়াছে ? ।

(ফ) দাসী । ওহে হতায় ! তুমি আমাদের মাতাকে এভাবে
উপহাস কবিও না । ইনি, প্রত্যেক চতুর্থদিনোৎপন্ন জবে পীড়িত হইয়া
পড়িয়াছেন (তাহাতেই এত ক্লেশ হইয়া গিয়াছেন ।)

चेटी । हदाम ! मरिष्यमि । (ख)

विदू । सपरिहामम । दामौए धीए ! वरं ईदिसो सूण-पीण-
जठरो मुदो ज्जेव । (ग)

मीधु-सुरामव-मत्तिआ एआवत्यं गदा हि अत्तिआ ।

जइ मरइ एत्य अत्तिआ भोटि सिआल-महस्स-जत्तिआ ॥२८॥

(ख) हदाम । मरिष्यति ।

(ग) दाम्यः पुत्रि । वरम ईदृशं शूनपीनजठरी मृत एव ।

मीधुसुरामवमत्ता एतावदवम्या गता हि माता ।

यदि मियते अत्र माता भवति शरालसहस्रयावा ॥२८॥

(क) विदू इति । चातुर्थिक । इत्य प्रतिचतुर्थदिवसजायमानज्वर । उपचारेण
प्राप्तन सम्प्राप्ता पीवगतासम्पादनरूपव्यवहारेण ।

(ख) चेटीति । 'मरिष्यसि' इत्ययमपि आत्मीशब्दग्रीपदास ।

(ग) विदू इति । शून लच्छून शीयादिना अथन्तस्फीतमिदित्यथ , पीन स्वभावात्
एव स्थूल जठरमुदर यस्य स तथोक्त , ईदृशी जनो मृत एव वरमित्यव्यथ । न तु
जीवितो वर केवलमीध्वादिध्वसादित्यर्थ । किन्तु "मरिष्यसि" इत्यनेन सादृशधीषदेहस्य
यन्मरणं निर्दिष्टम् तत्र वरम , कस्याप्युपकाराभावादिति भाव ।

ननु इदृशस्यूलदेहस्य मरणे कस्योपकार इत्याह सौध्विति । मीधुसुरामवे विविधैरेव
मद्यविशेषैस्तान्पानं गिन्यर्थं मत्ता, माता इय वसन्तमिनाया जननी, एतावदवम्याम् ईदृशी
स्थूलताम्, गता प्राप्ता, हि इत्येवमिच्छितमेवेत्यर्थं । अत्र इदानीं यदि, माता

(क) विदूयक । (पविहासेव सहित) हे माहात्माशानि चातुर्थिक
द्वर । आमि ब्राह्मण, आमाव प्रतिष्ठे, तूमि एहेभावे एकट्टे दृष्टिपात कर ।

(ख) दागी । हदाम । मरिष्ये किञ्च ।

(ग) विदूयक । (पविहासेव सहित) उहे दामौव मेवे । शे.प-
की.तेव त्रय एहेरूप फीतोमव ब्यक्तिव इडुई दाम । कावण—

ভেদি । কিং তুম্হাণ জাণবত্তা বহন্তি ? । (ঘ)

চেটৌ । অজ্জ । গহি গহি । (ঙ)

বিদূ । কিংবা এত্থ পুচ্ছীঘদি । তুম্হাণং ক্বু পেম্মণিম্মল-
জনে মন্নণ-সমুদে ত্য়ণ-ণিঅম্ব-জহ্ণা-জ্জেব জাণবত্তা মণ-

(ঘ) ভবতি । কি যুগ্মক যানপাৱাণি বহন্তি ? ।

(ঙ) আয়্য । নহি নহি ।

সেই বসন্তসীনায়া জননী মিয়তে তদা শ্যালমহনস্য যাতা ভোজনীনমবৌ ভবতি ।
অতএব ইদৃশ শূন্যবিনয়তমী স্তত এব বরমিতি ভাব ।

অথ অন্যায়মকমলদ্বারং । কিন্তু অতিআশ্চর্য্য দ্বিগপাদানৈর্নৈব পরিহাসমুষ্টি
করণান্ন কথিতপদতাঈষ ইতি ধ্যেয়ম্ ।

অতএব নম্ব নাম প্রতিমুখসম্ব রঙ্গম্ “পরিহাসবর্চৌ নম্ব” ইতি দর্পণলক্ষণাত্ ।

সৌধুপ্রভতীনা ভেদমাহ ভাবপ্রকাশি—“ইতৌ পক্ক রসে সিদ্ধ সাধু পক্করসস্য
স ।” “শালিষষ্টিকপিষ্টাদিকৃত ময়্য সুরা স্মৃতা ।” “যদপক্কীষধাম্ভুথ্য সিদ্ধ ময়্য
স আমব ।”

“উপজাতিবিশেষ” কন্দ ইতি পৃথ্বীঘর ॥২৮॥

(ঘ) ভবতীতি । যালপাৱাছি পীতশকটাদৌনি বিক্রীযদ্বল্যভাজনানি বহন্তি
বালিন্যার্থে বলন্তি কিমিত্যর্থ । অন্যথা কথমীদৃশৌ ধনসম্পত্তি স্যাদিতি ভাব ।

(ঙ) চেটৌতি । অথ বিদূষকৈশ্চ ক্তৈঃপি পরিহাসে সৈচ্ছ্য ঈর্ষ্যান নর্ধদুষ্টির্নাম
প্রতিমুখসম্বেরঙ্গম্ “উষ্টিশ্চ পরিহাসজা । নর্ধদুষ্টি” ইতি সাহিত্যদর্পণলক্ষণাত্ ।

তোমাদের মাতা সৌধু, সুবা ও আসবপানে মত্ত হইয়াই এত বড়
স্ববস্থা প্রাপ্ত হইয়াছেন, এখন যদি ময়েন, তবে সহস্র শৃগালের জীবন-
বাড়া নির্বাছ হয় ॥২৯॥

(ঘ) ওহে । তোমাদের কি বাণিজ্যপোতাঙ্গি বাতাদাত হবে ? ।

(ঙ) দাস্যে । আৰ্য্য । না না ।

हरणा । एव्वं वमन्तसेणाए बहुवुत्तन्तं अट्टपओट्टं भवणं पेक्खिअ, जं सच्चं जाणामि, एवत्थं विअ तिविट्ठं टिट्ठं । पसंसिदुं णत्थि मे वाचाविहवो । किं दाव गणिआधरो ? अहवा कुवेरभवणपरिच्छेदो त्ति ? । कहिं तुम्हाणं अज्जआ ? । (च)

(च) किं वा अत्र पृच्छति ? । युष्माकं खलु प्रेमनिर्भलजलं मदनममुद्रे क्षन-
नितम्ब जघनान्धैव यानपात्राणि मनोहराणि । एव वमन्तसेनाया बहुवृत्तान्तम् अष्टप्रकीर्णं
भवनं प्रेक्ष्य, यतस्तस्य जानामि, एकस्मिन्निव विपिष्टप हृष्टम् । प्रशंसितुं नामि मे
वाचाविभव । किं तावत् गणिकारुहम् ? अथवा कुवेरभवनपरिच्छेद ? इति ।
कस्मिन् युष्माकमार्था ? ।

(च) विदू इति । अत्र यानपात्रवहनविषयं, किं वा पृच्छते ? किमपि पृच्छनीयं
नास्तीत्यर्थः । कुत इत्याह युष्माकमिति । प्रेमैव निर्भलं जलं यत् तस्मिन् तरल-
त्वादिति भावः । मदनं काम एव समुद्रस्तस्मिन्, अगाधत्वादित्याशयः । मनोहराणि
क्षणनितम्बजघनान्धैव यानपात्राणि पीतभाजनानि तवीज्रतत्त्वादित्यभिप्रायः । अत्र मदन-
वन्दुविषयं साहू रूपकमलङ्कारः ।

बहवी हलाला मानव-पशु पक्षिप्रभृतीनां व्यापारा यत्र तत्, अष्टौ प्रकीर्णा कक्षाणि
बन्धु तत्, भवनं वाटीम् । अयाणां पिष्टपानां समाहार इति विपिष्टप स्वर्गमन्त्र-
पातान्वाक्यकं त्रिभुवनम्, एकस्मिन्निव एकस्थानस्थितमिव हृष्टम्, इति यत्सत्यं ध्रुवम्-
जानामि । अत्र क्रियोन्मेषालङ्कारः ।

(च) विदूयक । ए विषये जिज्ञासाई वा कविव कि ? । प्रेमरूपं
उल्लसपूर्णं कामसमुद्रं तौमाद्रेण स्तनं, नितम्बं च जघनदेशेई हृदयं मनोहरं
वाग्निप्रापोत्तं । बहुवृत्तान्तपूर्वं च अष्टप्रकीर्णसमन्वितं वसन्तसेनायै एतेकरूपं
बाङ्गी देखिदा, वास्तुविकई वृत्तितेछि वे, आमी त्रिभुवनई वेन एकस्थानसु
देखिजाम । आनाय वाक्येय पञ्क्ति प्रशंसा करिते समर्थ नहे । एखनो
कि बेष्ठाभवन ? ना, कुवेरभवनेय पविसीना ? तौमाद्रेय आया
कोथा ? ।

चेटी । अञ्ज । एमा रुक्ववाडिआए चिद्धदि । ता पवि-
मदु अञ्जी । (छ)

विदू । प्रविश्य दृश च । हीही भो । अहो रुक्ववाडिआए
सम्मिखिअदा । अच्छरीदि-कुसुमपत्थारा (१) रीविटा अणेअ-
पादवा, गिरन्तर-पादवतल-णिम्मिदा जुवदिजण-जहणप्पमाणा
पट्टदोला, सुवसजुधिआ-सेहान्निआ-मानई-भल्लिआ-गोमानिआ-

(छ) आर्य्य । एषा इक्ष्वाटिकाया तिष्ठति । तत् प्रविशतु आर्य्य ।

(ज) हीही भो । अहो इक्ष्वाटिकाया सशोकता । । अच्छरीतिकुसुम
प्रसारा रीपिता अनेकपादपा, निरन्तर पादपतल- निम्बिता युवति-जन जघनप्रमाणा

इदं किं शक्याया वसन्तसेनाया गृहम् ? अथवा कुवेरभवनपरिच्छेदं मत्संसाध्य
परिच्छिन्नं सशोकं ज्ञातं कुवेरभवनम् ? इति प्रशंसितुं प्रकर्षणैकतरं निर्दिश्य
वक्तुं नान्ति मे वाचाविभयं वाक्यशक्तिः । अथ शुद्धमन्तेहालद्वारः ।

वाचति "वटि भागुरिरञ्जोपसवाप्यीरुपसर्गये । टापञ्चापि हलान्तानां चक्षुषा वाचा
निष्ठा गिरा" इति वाक्यशब्दात् टापः ।

(क) चेटीति । एषा आर्य्या वसन्तसेना, इक्ष्वाटिकायामुद्यानिः ।

(ज) विदू इति । सशोकता कान्तिगता । अच्छा निर्मला मनीहरा रीतिरव-
स्थानपरिपाटी येषां ते च ते कुसुमानां प्रसारा विस्तारा समुद्धार्यति ते । अनेके
नानाविधा पदपा इषा रीपिता । निरन्तरा घना ये पादपस्तीषा तले अधीर्दिग्ने
निम्बिता । अतएव सवदेव द्वाया सुलभेति भावः । युवतिजनस्य जघनप्रमाणा जघन-

(छ) दासो । इनि उच्छाने बहिवाहेन । ता' आपनि उपस्थित
इडन ।

(ञ) विदूषकः । (प्रवेशपूर्वकं अबलोकनं कविना) बडई आशचा
त । এই উচ্চানটীব কি অঙ্কুত সৌন্দর্য্য । কুসুমসমূহেব অবস্থান-

(१) अच्छरीदि कुसुमा जम् ।

कुरवश्चा-अटिमोत्तम-पद्मटिकुसुमञ्जि सत्रं गिबडिदेहिं जं सच्चं
नहु कगेटि विअ गन्दगवण्णस्स सस्सिरीअटं । अन्तीऽवलोक्थ । इदो
अ उटअन्त-सूरसमप्यहेहिं कमलरत्तोपलेहिं सज्जाअदि विअ
दीहिआ । (ज)

अधि अ । एमो असोअवुच्छो णवणिग्गम-कुसुम-पल्लवो भादि ।

सुभटो व्व समरमज्जे घण-लोहिद-पङ्क-चच्चिको ॥३०॥

पद्मोला, सुवर्णशुभिका शैफालिका म खती मल्लिका नवमल्लिका कुसुमकातिमुक्तकप्रभृति
कुसुमे स्वयं निपतितैर्यत्सु लक्ष्मीतीव मन्दनवनस्य सशोकताम । इतथ उदय
मन-सुग समप्रभै कमलरत्नोत्पले सख्यायत इव दे वि का ।

अधि च । एषोऽशीकवृत्तो नवनिर्मितकुसुमपल्लवो भाति ।

सुभट इव समरमध्ये प्रनर्नाहितपङ्कचर्चक ॥३०॥

समानोजा । अतएव च युवतिजनैरनायामेनार्द्रु शक्रेत्याशय । पद्मोला पद्मव-
निम्नितदोलनयन्त्रम वर्धते इति श्रय । अतिमुक्तक माधवीपुष्पम । सशोकता कान्ति-
लक्ष्मीतीव खर्षकगीतीव । क्रियोत्प्रेक्षालदार । इतथ अस्या दिशि च, उदयमानी
य मू मृत्सुतस्य समा तुल्या प्रभा देदा तै । सख्यायत इव सख्यासमश्रद्ध चतैव ।
अव उपमीपक्रमा उत्प्रेक्षालदार ।

एष इति । समरमध्ये घनैर्गोठै लोहितपङ्कै रुधिरकर्हमै चर्चिका चक्षा गावे

वात्तिनी बडहे मनोहव , नानाविध वृक्ष रोपण बबिशाछे, घन घन वृक्षेण
तने युवतिजनैर जवनसमान उच्च पट्टोलोना निम्नित बहियाछे । अद्य
निर्पातित स्वर्णशुभिका, शैफालिका, मानती, मल्लिका, नवमल्लिका, कुसुमक ७
मानवोपुष्पघावा एते उच्छान्ती, बाह्यविकहे नन्दनवनेव शोभाक येन
वर्ष बबिशाछ । यावाव एतेनिके उच्छमान सख्याव श्राय काष्ठिसमश्रित
पुत्र ७ सङ्क्रान्तपुष्पघावा दीर्घिवाटी येन सफाकालेव छात्र साऽवण बदि-
तेछ ।

विदू । उवविसदु भोटी । उभावपविशत । (ड)

वमन्त । अपि कुशलं मार्यवाहपुत्रस्य ? । (ढ)

विदू । भोटि । कुशलं । (ण)

वमन्त । आर्य्य । मैत्रेय । अपीटानीम्—

गुणप्रबालं विनयप्रशाख

विश्रम्भमूलं महनीयपुष्यम् ।

तं माधुवृक्षं स्वगुणैः फलाढ्यं

सुहृद्विहङ्गाः सुखमाश्रयन्ति ? ॥३१॥

(ड) उपविशतु भवती ।

(ण) भवति । कुशलम् ।

(ड) वमन्त इति । अदिशब्द प्रत्यय । मार्यवाहपुत्रस्य वणिक्पुत्रस्य चारुदत्तस्य । मनसा पतित्वेन कृतकालात् नामानुच्चारणम् ।

गुणैति । सुहृदो मन्थव एव विहङ्गा पक्षिणः सुहृद्विहङ्गा तदाश्रयकरणात्, गुणा दयादाक्षिणादय एव प्रशाला पल्लवा यस्य तम् तव रागजनकत्वात्, विनयी नमभाव एव प्रकटा शय्या यस्य तम् तदर्शनेव सुहृद्विहङ्गानामवस्थानमभ्यस्त, विश्रम्भी विश्राम एव मूल कारण ब्रह्म यस्य तम् तद्गणादेव च माधुताया इत्यस्य चावस्थिते, महनीय लीकेषु पूज्यतेव शौर्यमेवत्यर्थं पुष्य यस्य तम्, लीभनीयता प्रतिपादनात्, स्वगुणैः परीपकारादिभिरात्मनी गुणान्तर फलाढ्य फलपुत्र परीपकारानी न गुणान्तराणां च फलानि माधुतासाध्यकार्याणि शय्यानि च यस्य तन्मित्यर्थं,

(ड) विदूषक । आपनि वृत्तम् । (दुई जनेई वसिन् ।)

(ढ) वस्यस्येना । वणिक्पुत्रव (८ क्रमं ठव) मन्त्र उ ? ।

(ण) विदूषक । वस्यस्येना । उँहाव मन्त्र ।

वस्यस्येना । आया । टैण्डव । । आद,

विदू । स्वगतम् । सृष्टु उवलक्खिदं दुट्टविलासिणीए ।
प्रकाशम् । अधइ । (त)

वसन्त । अये । किमागमनप्रयोजनम् ? ।

(त) सृष्टु उपलक्षितं दुट्टविलासिन्या । अथकिम् ।

तत्प्रामिलीभेनैव सुहृदिहङ्गाना तदाश्रयथात त प्रसिद्धम्, साधु सज्जन एव वधम्, वञ्चनामाश्रयदानात् छायादानात् सन्तोषकरणाच्चेति भावः, सुख निरुपद्रव यथा स्यात्तथा इदानीम् आश्रयन्ति अपि ? इति गद्येनान्वयः, अवलम्बन्ते किमित्यर्थः । उक्तान्यतमगुणभङ्गात् त विहाय सुहृद इदानीमन्यत्र न गच्छन्ति किमित्याशयः ।

अत्र श्लिष्ट समन्तवस्तुविषय साङ्ग रूपकमलङ्कारः । तथा चीक साहित्यदर्पण—

“हृद्यन्ते क्वचिदारोप्या श्लिष्टा साङ्गेऽपि रूपके ।”

महनीप्रति भावे अनीयप्रत्ययः । स्वगुणैरिति अनेदि लतीया । तेन च परीपकारा-
द्यान्तकस्वगुणरूपकलगतमित्यर्थल भात न पूर्वती त्यन्यथ इति ध्येयम् ।

“प्रवान्नीर्ध्मा किमलये वीणादण्डे च विद्रुमे” इति मेदिनी । “सूदमाये जिफा-
भयी” इत्यमरः ।

उपेन्द्रवञ्जेन्द्रवञ्जयोमलनादुपजातिर्गमम् ॥३१॥

(त) विदू इति । दुट्टविलासिन्या कृटवुड्ङिगानिन्या वैश्याया, सृष्टु सम्यक्, उप-
लक्षितमवगतम्, चारुदत्तस्य गुणवत्त्वमिति श्रेयः ।

दद्यात्पशुनाप्रकृतिं गुण याहाव पत्तव, विनय याहाव शशा, विश्वास
याहाव मूल, गौरव याहाव पुष्प एतन् पवोपकाराणि निष्कृत्वा ये कल-
वान्, तान्मे सै सञ्जनवृत्तके, वरूपशिंगण, अथे आश्रय करिद्या आछे
उ । ३३॥

(उ) सिद्धक । (अगत) छूटे देष्टाटा ज्ञान नशा करिद्याछे उ ।
(प्रकाशे) इ ।

दस्यग्मना । ठादूर । आपनात् आसिवात् डेच्छ कि ? ।

विदू । सुणादु भोदो । तत्तभवं चारुदत्तो मोसे चञ्चलिं
कदुथ भोटिं विष्णुवेदि । (घ)

वसन्त । अञ्चलिं वडा । किमाज्ञापयति ? ।

विदू । मए तं सुवर्णभाग्डुअं विष्णुभादो अत्तण्केरकेत्ति
कदुथ जूदे हारिटं । मो अ सहियो राअवात्यहारी ण जाण्णि-
अदि कहिं गदो त्ति । (द)

चेटो । अज्जए ! दिट्ठिआ वड्डसि । अज्जो जूदिअरो
संवुत्तो । (ध)

(घ) शणीतु भवती । तवभवान् चारुदत्त शीघ्रं अञ्चलिं कृत्वा भवतीं विज्ञापयति ।

(द) मया तत् सुवर्णभाग्डु विष्णुभादाक्षीयमिति कृत्वा दूतं दारितम् । स च
सभिको राजवार्ताहारी न ज्ञायते कुत्र गत इति ।

(ध) आर्यो । दिक्षा वर्हसे । आर्यो दूतकर मवत् ।

(द) विदू इति । तत् त्वया न्यासीकृतम्, सुवर्णभाग्डु स्वर्णानुकरणम्, विष्णुभात्
त्वा प्रति विश्वासात् हारणं त्वया न किञ्चित् करिष्यते इति विश्वासादित्यर्थः, आक्षीयमिति
कृत्वा विभाव्यः । ननु तथापि मूल्यदानेन सभिकात् तदेव पुनराक्षीय क्षीयतामित्याह
स चेति । सभिको दूतसभाध्यक्ष, राज्ञी वार्ताहारी दूत, अतएव कुत्र गत इति न
ज्ञायते । तेन च तस्मादानौय पुनस्तद्दानमसम्भवमेवेति भावः ।

(ध) विदूषक । आपनि सुद्धन । नाननाय चारुदत्त, सुद्धके अञ्चलि
स्थापन करिया, आपनाके खानाईटेउछेन ।

वसन्तसेना । (अञ्चलि बध्न करिया) कि आदेश करितेउछेन ? ।

(द) विदूषक । “आमि विश्वास वड्डे, सेई अर्वाणहान निजेर
मने कविया पाशाथेनाय हारियाहि । अथऽ सेई सुडाथास राजार दूट,
हाई तिनि कोथार गिवाऽछेन ताहा खानिते पारि नाई ।”

वमन्त । स्वगतम् । कथं चोरिण्य अत्रहिटं पि सोख्डीरदाए
जूदे हारिदं त्ति भण्णादि । अदी ज्जे व कामीअदि । (न)

विदू । ता तस्स कारणादी गेण्हदु भोदी इमं रञ्जणा-
वलिं । (प)

(न) कथं चोरिणापहतमपि शौख्डीरतया दूते हारितमिति भणति । अतएव
काम्यते ।

(प) तत् तस्य कारणात् मृच्छानु भवती इमां रत्नावलीम् ।

(ध) चित्रीति । आर्यशास्त्रेण, दूतकर सत्रम् । तेन च वर्धयता विहाय
कल कुशलतालाभात् एवातिशयसुखकारी भविष्यतीति भावः ।

(न) वसन्त इति । शौख्डीरतया उदारतया । चोरिणापहारेण आत्मनो व्यापारा-
भावेन पुनर्दानासम्भव, सद्य दूते हारणे तु आत्मनो व्यापारेणैव नाशात् पुनस्तदान-
भावस्यकमिति शौख्डीर्यम् । अतएव ईदृशशौख्डीर्यादिव, काम्यते धनिन विहाय स
एव रत्नुमभिलष्यते मरिचि श्रेयः ।

(प) विदू इति । तस्य हारितस्य सुवर्णभाण्डस्य । अत दूते हारणरूपदीपचालनाय
रत्नावलीदानरूपानुनयकरणात् पर्युपासन नाम प्रतिमुखसन्धे रत्नम्—

“कृतम्यानुनय पुन । स्यात् पर्युपासनम्” इति साहित्यदर्पणलक्षणात् ।

(व) दासी । आद्ये । जाग्यावशतः, आपनाव उन्नति इहेतेहे ।
आद्य चाकम् उ दूतकव इहेयाहेन ।

(न) वसहसेना । (स्वगत) कि आश्या । चोवे नियाहे, तथापि उदावता निवह्जन बजितेहेन “पाशाथेनाय हारियाहि ।” एहे
ज्जइ उ कामिना कवि ।

(प) विदूषक । इतवाः ताहाव ज्जन् आपनि एहे वड्ढमाला ग्रहण
करन ।

वमन्त । आम्भगतम् । किं दसेमि तं अलङ्कारम् ? । विचिन्त्य ।
अथवा न ताव । (फ)

विदू । किं ताव न गेण्हदि भोटी एटं रअणावलिं ? । (ब)
वमन्त । विद्वथ् मखीमुख पय्यन्ती । मित्तेअ । कधं न गेण्हिसिं
रअणावलिं । इति म्हीता पाश्चं स्यापयति । स्वगतम् । कधं भीणकुसु-
मादां वि महअरपादवाटो मअरन्दविन्दथी णिवडन्ति ।
प्रकशम् । अज्ज ! विस्सुवेहि तं जूटिअरं मम वअण्णिण अज्जचारु-
दत्त—“अह पि पदोसे अज्जं पेखिदुं आअच्छामि” त्ति । (भ)

- (फ) किं दर्शयामि तमनङ्कारकम् ? । अथवा न तावत् ।
(ब) किं तावत् न गृह्णाति भवतो एता रवावलीम् ? ।
(भ) कैवेद्य । कथं न दृशीयामि रवावलीम् ? । कथं धीनकुसुमद्वयि सह
कारपादपात् मकरन्दविन्दो निपतन्ति । आथ । विज्ञापय त दृशक मम वचनेन
आथचारुदत्तम्—“अहमपि प्रदीये आथ प्रचितुमागच्छामि” इति ।

(भ) वमन्त इति । सहकारपादपात् आसङ्घात् । मकरन्दविन्दो मधुकणा ।
तथा च यथा कुसुमसुन्दारसङ्घान्मधुविन्दुपतनमाश्रयम्, तथा धनहीनात् आरुदसात्
दृशकरवावल्या आपतनमाश्रयमेवति भाव । अतएवाह समादप्रस्तुतान् प्रस्तुतमप्रतीति-
प्रस्तुतप्रश्न सानङ्कार । प्रदीये स्यान्मात् परम् ।

अथ वर्षमहारी नाम प्रतिमुखप्रश्न इहम्—“चातुर्वर्ण्योपगमन वर्षमहार इत्यत”
इति लक्षणेन अभिनवगुप्त इदमपि पाठमेवनाथकल्पत् ।

- (फ) वमन्त इति । (अग ३) नेहै अलङ्कार नेथाहैव कि ? (चिन्ता
कविदा) अथवा नेथाहैव ना ।
(ब) विदूषक । आपनि कि एहै ब्रह्मनात्ता ग्रहण करिदेन ना ? ।

বিদু । স্বগতম্ । কিং অস্ব' । তহিঁ গদুঅ গৈণ্‌হিস্‌সদি ।
 প্রকাশম্ । ভোদি ! মণামি । স্বগতম্ । গিঅন্তীঅদু গণিঅন্ত-
 পসঙ্গাদৌ ত্তি । ইতি নিষ্কালঃ । (ম)

বসন্তা । হস্তে ! গৈণ্‌হ এদং অলঙ্কারঅ', চারুদত্ত
 অহিরমিদু' গচ্ছহ । (য)

(ম) কিমন্যত্ । তচ্ছিন্ গতা পচীথতি । ভবতি ! মণামি । নিবর্ত্তামিঅদ-
 গণিকাপ্রসঙ্গাত্ ইতি ।

(য) হস্তে ! মহাশয়ৈতমলঙ্কারম্, চারুদত্তমহিরমিদু' গচ্ছামঃ ।

(ম) বিদু ইতি । কিমন্যত্ তত্ গমনপ্রযোজনমিতি শিথ । তচ্ছিন্ চারুদত্ত-
 সমীপে । পচীথতি অত্যান্মনুষ্যত্বমুপন্যায় অন্যদপি কিচ্ছিহিতি শিথ । অত্ মহাশয়ভাবন্তু
 “অয় চারুদত্তস্য লৌকী ন বা” ইতি সঙ্গোদিতি ভাষঃ । গণিকাপ্রসঙ্গাত্ বিজ্ঞা-
 মসঙ্গাত্ নিবর্ত্তামিতি মণ্যামীতি পূৰ্বেণান্বয়ঃ । প্রকাশপদে তু বসন্তসীমা সন্দিগ্ধ
 মণ্যামীতি সন্দেহঃ ।

(ভ) বসন্তসেনা । (হাজ্ঞ কবিবা, মথীব মুখ দর্শন কবতঃ) নৈত্রেয় !
 কেন বসন্তমালা গ্রহণ করিব না ? (এই কথা বলিয়া, গ্রহণ করিয়া পার্শ্বে
 বাথিল । পরে স্বগত) কি আশ্চর্য্য ! পুষ্পবিহীন আশ্রবৃক্ষ হইতেও,
 মধুবিন্দু পড়িতেছে । (প্রকাশে) আর্ঘ্য ! আমাব কথাগুলোতে সেই
 দূতকব আর্ঘ্য চারুদত্তকে জানাইবেন যে, আমিও প্রদোষবালে আপ-
 নাকে দেখিতে আসিতেছি ।

(ম) বিদুষক । (স্বগত) আব কি, সেখানে যাইয়া গ্রহণ করিবে ।
 (প্রকাশে) ওহে । বলিব । (স্বগত) বলিব যে, “বেশ্যাসংসর্গ
 হইতে নিবৃত্ত হও ।” (ইহা বলিয়া চলিয়া গেল ।)

(য) বসন্তসেনা । সখি ! এই অলঙ্কার লও, চারুদত্তের সহিত
 বিহার করিতে যাইব

चेटी । अल्लए ! पेक्क पेक्क, उग्गमटि अकालदुहिणं । (र)

वसन्त । उदयन्तु नाम मेघाः,

भवतु निशा, वर्षमविरतं पततु ।

गणयामि नैव सर्वं

दयिताभिमुखेन हृदयेन ॥३२॥

हञ्जे । हारं गण्हिच्च लहुं आअच्छ । (ल)

(र) अर्थे । प्रेक्षन् प्रेक्षन्, उग्रमति अकालदुर्हितम् ।

(ल) हञ्जे । हारं गृहीत्वा लघु आगच्छ ।

(र) चेट्रीति । अकाले दुर्हितं मेघान्कारं, उग्रमति उत्तिष्ठति । सुतग-
मिदानीं वटीतो बहिर्गमन नीचितमिति भावः ।

“घनान्धकारे ह्यौ च दुर्हितं कवयो विदुः” इति मात्र ।

उदयन्विति । मेघा उदयन्तु नाम, निशा तदधिकमित्यर्थं भवतु, तथा अविरत
वर्षं इति पततु, तथापि दयिताभिमुखेन वदन् प्रति उत्कण्ठितेन हृदयेन हेतुना,
तत् सर्वं नैव गणयामि, सदृशवाधामस्वीऽपि तव गच्छाम्येवेति भावः ।

आथा प्राति ॥३२॥

(ल) हञ्जे इति । गृहीत्वा आदान, लघु शीघ्रम् ।

(र) वनी । आलो । नेथुन नेथुन, अनन्ये नेपाङ्कार उपस्थित
इहेद्वाहे ।

वसन्तसेना । नेथ उट्टक, वाडि इडेक एवः अनवरत इति पट्टक,
तथापि वसन्तस्य अङ्गुलिच्छेद आनि ७ मद, किङ्कतेहे प्राथ कन्वि
ना १०२ ।

(ल) एने । हारं गृहीत्वा शीघ्र आगच्छ ।

इति निष्कान्ता सर्वे ।

मदनिका-शर्विलको नाम चतुर्थोऽङ्कः । (व)

(व) मदति । अत्र मदनिकाशर्विलकोरेव इत्तान्तस्य प्राधान्येन वर्णनादस्य अङ्कस्य "मदनिकाशर्विलक" इति नामेति बोध्यम् ।

इति महामहोपाध्याय श्रीहरिदामसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यविरचितया मृच्छकटिक
टीकाया वसन्तसुपमासभाष्याया चतुर्थोऽङ्कविवरण समाप्तम् ॥०॥

(ईहाव पव मरुले चनिशा गेल ।)

(व) मदनिका-शर्विलक नामे चतुर्थ अङ्क समाप्त ॥०॥

—o—

पञ्चमोऽङ्कः ।

—:०:—

तत इति चामस्य शीतकण्ठादत्त । (क)

चारुं । ऊर्ध्वमवनीय । उन्नमत्यकालदुर्द्दिनम् । यदेतत्—
आलोकितं गृहगिखगिडभिरुत्कलापैः
हंसैर्यियासुभिरपाकृतमुन्नस्कैः ।
आकालिकं मपदि दुर्द्दिनमन्तरोत्तमं
उत्कण्ठितस्य हृदयञ्च ममं रूणद्धि ॥१॥

(क) तत इति । चामस्य शीतकण्ठादत्त । चामस्य शीतकण्ठादत्त । चामस्य शीतकण्ठादत्त । चामस्य शीतकण्ठादत्त । चामस्य शीतकण्ठादत्त ।

आलोकितमिति । उत्कलापै ऊर्ध्वप्रसारितपुच्छैः, गृहगिखगिडभिर्गृहपालितमयुग्मैः, आलोकितं सादरं दृष्टम्, मेवम्य मयूषानन्ददृष्टत्वादिति भावः । यियासुभिर्मानस-
सरोवरं गन्तुमिच्छुभिः, अतएव उन्नमत्यकालदुर्द्दिनमुत्कण्ठितं हंसैः, अपाकृतमुपेक्षितम्,
वपाकालम्य तेषां विरक्तिरुत्पादित्याशयः । आकालिकम् अकालोत्पन्नम्, एतत् दुर्द्दिनं
मेवान्धकारं कर्तुं, मपदि सदसा, अन्तरीषं गगनम्, उत्कण्ठितस्य जनस्य हृदयञ्च,
मम युगपदेव, रूणद्धि आकण्ठति धैर्यमवरुणद्धि प्रियार्थं मधीरीकरोति धैर्यम् ।

(क) तदनन्तरं चामस्य उन्नमत्यकालदुर्द्दिनमुत्कण्ठितस्य हृदयञ्च ममं रूणद्धि ।

चारुञ्च । (उपरैर दिक् दृष्टिपाठ कविद्या) अकाले मेघेव
अन्धकार उद्दिधाच्छे । येहेडू—

गृहपालित मयूरगणं पुच्छ उन्नतान करिया वाहाके देगियाछे एवं
मानससरोवरे गगनेछु उत्तरां उन्नमत्यकालदुर्द्दिनमुत्कण्ठितस्य हृदयञ्च ममं रूणद्धि ।

अपि च, मेघो जलाद्र्महिषोदरभृङ्गनीलो
विद्युत्प्रभा-रचित-पीत-पटोत्तरीयः ।

आभाति संहतवलाक-गृहीतशङ्खः

खं केशवोऽपर इवाक्रमितुं प्रवृत्तः ॥२॥

अथ दुर्हिनाङ्गत्वेनान्तरीच प्रस्तुतम्, उत्कृष्टितस्य हृदयज्ञाप्रस्तुतम्, अनयी रुण्डी-
न्येकया क्रियया कर्मतयाभिसम्बन्धाद्दीपकमलद्वार ।

वसन्तविलका वृक्षम् ।

इत प्रभृति पष्ठाद्दसमाप्तिपर्यन्ती गर्भसन्धि । तथा चात्र वसन्तसेनाया अभि-
सरणरूप सम्भेलनात्मकफलसिद्धेरुपाय अत्यन्तदुर्हिंनरूपस्य तदपाय, तथी, शङ्खाभ्यान्तु
चारुदत्तस्य वसन्तसेनाया पाथिकप्राप्तिसम्भवात् प्राप्ताशा नाम द्वतीया कार्यावस्था
दर्शिता । तथा च साहित्यदर्पणे—

“उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्ताशा प्राप्तिमन्त्रव ।”

तथा सम्भेलनात्मकफलस्य प्रधानीपाय परस्परानुराग, स च पूर्वं कथञ्चिन्
प्रकशित, अत्र तु चारुदत्तस्य वसन्तसेनाया स्वाभिसरणवार्ताश्रवणात्तस्यानुरागस्य उद्भेद,
दुर्हिंनदर्शनाच्च ज्ञास । वसन्तसेनाया पुन साक्षाद्दर्शनादुद्भेद, दक्षिणचिस्वन्दनादिना
च पुन ज्ञास, । एव ‘नाद्यापि आगच्छति’ इत्यनेन चारुदत्तस्य अन्वेषणम् । “अत्र
मित्ते च । कश्चि तुम्हाण जूदिषी” इत्यनेन च वसन्तसेनाया अन्वेषणम् । यथा तत्रैव—

“फलप्रधानीपायस्य प्रागुद्भिन्नस्य किञ्चन ।

गर्भो यत्र समुद्भेदी ज्ञासत्त्वे षण्णवान् मुहु ॥”

अथ च अभुताहरणादीनि त्रयीदशानि नि ययास्यान निवेश्य लक्षणानि वक्ष्याम ॥१॥

मेघ इति । जलिन आर्द्र आर्द्रद्विती यी महिषस्य उदर भङ्गी भमरस्य तडत् नीलः
ज्ञाप्यर्थ । नीलताधिक्यदीतनार्थं जलाद्र्पदम् । विद्युत्प्रभया रचितं विहित

करिशाहे, अबालोत्पन्न सेई मेघाद्यकाव मृसा आकाशके ७ उ२-
वर्द्धित लोकेव चिह्नके एकदाई रक्ष कविशाहे ॥१॥

অপি চ, কেশবগাভ্রশ্যামঃ, কুটীল-বলাকাবলী-রচিত-শঙ্কঃ ।

বিদ্যুৎগুণকৌশীযঃ চক্রধর ইবোন্নতো মেঘঃ ॥২॥

এতা নিপিত্তরজতদ্রবমন্ত্রিকাশা

ধারা জঘেন পতিতা জলটোটব্ধ্যঃ ।

পৌতপট ইব উসরীয বসন যস্য স, তথা মহত্যা ময়ুজা বলাকা শুদ্রবকপচী যজিন্
স, মহতবলাক শ্ৰীতশঙ্ক ইব স তথোকো মেঘ, অপর কেশব ইব বামনরূপী দ্বিতীযী
বিশ্বুরিব, স্বমাক্রশম্, আক্রমিতু ব্যাপ্তম্, প্রব্রজ সন্ আভাতি গীভতে ।

অব সপমীপক্রমা দ্রবীত্প্রাচালঙ্কার, । শ্ৰীতশঙ্ক ইত্যম্ সপমানত্বেন বিশ্বেশ্য-
স্বাপি পরনিপাত “অগ্নিস্তোক” ইত্যদিবন্ । বসন্ততিলকা হ্রস্বম্ ॥২॥

সক্রমেবার্যে ভ্রমীবিগ্ৰপেণ পুনরাহ কেশবতি । কেশবগাববন্ বিশ্বমূর্ছিবন্ শ্যাম
কৃষ্ণবর্ণ, কুটীলা বলা যা বলাকাবলী শুদ্রবকপচীশ্ৰীতী তথা রচিত ক্রত শঙ্কী যস্য
স, তথা বিদ্যুৎগুণী বিদ্যুৎপূব কৌশীয ক্রমিকৌশীদ্রব বসননিব যব স তথোকো
মেঘ, চক্রধরী বিশ্বুরিব, স্তব্রত আকারে স্তলিত ।

অব প্রথমতীয়পাদনীলী সৌপমাহ্রস্বম্, অন্তর্ঘর্ষপাদে তু শ্রীতীপমা, ইত্যেতামহ্রাঙ্কিভাবেন
সদ্বর । দ্বিতীয়পাদে তু উপকালঙ্কারী ব্য়জ্যত ইতি বস্তুনা অলঙ্কারধ্বনি ।

আত্মা জাতি ॥২॥

আরও, জলে আর্দ্র মহিষের উদবের এবং জমরের ছায় যে নীলবর্ণ,
পীতবর্ণ বস্ত্রের ছায় বিছাতের আলোক যাহাব উত্তরীয় বসন কবিয়া
দিয়াছে এবং শঙ্কের ছায় বকপক্ষিগণ যাহাব নিকটে সম্মিলিত হইয়াছে,
সেই মেঘ, বামনরূপধারী অপব বিষ্ণুর ছায় আকাশ ব্যাপ্ত কবিত্তে প্রবৃত্ত
হইয়াছে ॥২॥

আবও, নাবায়ণ মূর্ছিব ছায়, যে শ্যামবর্ণ, বক্র বকপশিখ্রেণী যাহাব
শঙ্ক নির্মাণ কবিয়া দিয়াছে এবং বিছাতস্বত্র যাহাব কোশেয় বস্ত্র হইয়াছে,
নাবায়ণের ছায় সেই মেঘ আকাশে উষ্টিয়াছে ॥৩॥

विद्युत्प्रदीपशिखया जगनष्टदृष्टाः

द्वित्रा इवाम्बरपटस्य दशाः पतन्ति ॥४॥

संसक्तौ रिव चक्रवाकमिथुनैर्हंसैः प्रडीनेरिव

व्याविद्धं रिव मीनचक्रमकरैर्हंसै रिव प्रोच्छ्रितैः ।

तैस्तै राहतिविस्तरैरनुगतैर्मघैः समभ्युन्नतैः

पत्रच्छेद्यमिवेह भाति गगनं विश्वे पितैर्वायुना ॥५॥

एता इति । निपिक्ता विगलिता ये रजतद्रवामरग्लीकतराप्याणि तत्सन्निकाशा-
स्तप्तुल्या निगमनयथा इत्यर्थं, जनदीदरैभ्यो मेघान्तरेभ्य, पतिता विद्युता एता धारा
वृष्टिजलानामिति शेष, विद्युदेव प्रदीपशिखा तथा, चणे विद्युदुन्मेषाभावसमये नष्टा
अदर्शनं गताः पुनश्च दृष्टा विद्युदुन्मेषसमये अवलीकिता सन्त्य, अम्बरमाकाशमेव पट
सुफ्रवार्निर्घलत्वाच्च घमनं तस्य द्वित्रा दशाः प्रान्तसृवाणीव, जवेन धमेन, पतन्ति
भूतल इति शेष ।

अथ प्रथमे पादे लुप्तोपमा, तृतीये निरङ्ग केवलरूपकम्, चतुर्थे च तादृशमेव
रूपकान्तरम्, तत एव च शौतोपमा इत्येतेषामद्वाद्भिभावेन सङ्करः ।

वसन्ततिलका वृक्षम् ॥४॥

संसक्तौ रिति । वायुना विश्वे पितैर्विच्छिद्यविच्छिद्य परिचालितौ, अतएव संसक्तौ
सयुक्तौ चक्रवाकयो मिथुनैर्गुर्गलै रिव श्यामतयादृश्यमानै रिति शेष । एवमन्वत्वापि ।
प्रडीनेरुत्पतितै हंसै रिव, क्वचित् शुभत्वादिति भावः । व्याविद्धं समुद्रमथनवैलाया
मन्दगालोडनवेगेन उत्पतितौ, मीनचक्रैर्हंसै रिव समूहे मकरैस्तदाग्नजलजन्तुविशेषै रिव
च, तथा प्रोच्छ्रितै केनाप्युत्थापितै हंसै रिव स्थितौ, तैस्तै प्रसिद्धै आहतीनां विस्तार

विगलितं तबल बौप्येव छात्र (उच्छ्रितं), मेघमथा इहेते निपतितं
एहे जनधावा, विद्युत्प्रदीपशिखाव प्रकाशकाले अणकालं दृष्टे एवं ताहाव
अप्रकाशकाले अणकालं अदृष्टे इहेया, आकाशपटैव द्वित्रदशां छात्र पतितं
इहेतेछे ॥४॥

एतत्तद्वृत्तराष्ट्रचक्रमदृशं (१) मेघान्धकारं नभो
हृष्टो गर्जति चातिदर्पितव्रनो दुर्व्याधनो वा शिखी ।

अक्षद्युतजितो युधिष्ठिर इवाध्वानं गतः कोकिलो

हंसाः सम्प्रति पाण्डवा इव वनादन्नातचर्यां गताः ॥६॥

प्रसारणं येषु तैः, अनुरक्तैः पयात्रप्रैः, समभुजितैः उल्लितैः, मेघैः, करणैः, रगनम्
आकाशं कर्तुं, इह इदानीम्, पत्रच्छेद्यमिव पटे चिहितमिव भाति शोभति ।

अत्र प्रथमे पादे शीतोपमादयम्, द्वितीये जातुगुणं चाद्यम्, अतुर्थे च क्रियागुणं चा
इत्येतयामहाह्विभाषितं सङ्गरः ।

“प दवाय दमे पले निष्यवन्तुनि पतवाक्” इत्यनेकार्थध्वनिमधुरी ।

शार्दूलविक्रीडित वचम् ॥५॥

एतदिति । सम्प्रति, मेघेन अन्धकारो यस्मिन् तत्सादृश्यम्, एतत् नभ आकाशम्,
तत् प्रसिद्धं घृतराष्ट्रस्य यत् चक्र राज्यं तस्य सदृशं तुल्यम् अन्द्रपर्यधीनत्वात् महा-
धार्मिकयुधिष्ठिरादिहीनत्वार्थेति भावः । हृष्टो युधिष्ठिरादिनिर्वासनेन मिथ्यामेव च
सन्नुत, अतिदर्पितं बलं मैत्रं यद्य स, अन्धव तु अतिशयेन दर्पात्स्मिन् सन्नात
इति अतिदर्पितम् अत्यन्तदर्जनकमित्यर्थं, बलं कायिकसामर्थ्यं यस्य स, दुर्व्याधनो
वा दुर्व्याधन इव, शिखी भयूरय, गर्जति दधप्रकाशयति वैकाशवच्च करोति । कोकिल
पक्षी, अवेद्यं प्रागज्ञेन यदद्वातं प्रीडनं तस्मिन् जितो युधिष्ठिर इव, अध्वानं दूरं

कथनं सन्निहितं चक्रवाकसम्प्रतिगणेशं त्रायं श्रामवर्णं, कथनं उज्ज्वलं
इत्यगणेशं त्रायं सुवर्णं, कथनं सन्नुत्सवृत्तेः सम्यं उच्यते मन्त्रं च मकर-
सन्नुत्सवृत्तं त्रायं वृहत्, कथनं उज्ज्वलितं अष्टालिकाव त्रायं विद्वत्, सेहै
सेहै विद्वत् आकृतिद्वारा कथनं १९१२ १९१२ जन्मग्र एव उच्यते च
वायुकर्तृकं विच्छिन्नं मेघसमूहत्वात् आकाशं येन एतन् पटे चिहितं त्रायं
शोभा पाह्यते ॥१॥

বিচিন্ত্য । চিরং রুতু কালো মেত্রেয়স্য বসন্তসেনায়াঃ সকাশং
গতস্য, নাহ্যপি আগচ্ছতি ।

প্রবিশ্য বিদূষক' । অহৌ । গণিচ্যে লীমৌ অদক্খিণ্ণটা অ,
জটৌ গু কধাবি কিটা অস্মা (১) । অগ্নাঅরৈগ জ্জীব অমণিঅ

(২) অহৌ । গণিকায়া লীম অদক্খিতা চ যতী ন কধাপি ক্খতা অস্মা ।

পম্যানমরণমিত্যর্থ' অথবা অধ্বান জ্ঞানরাহিত্য নীরবতামিত্যর্থ, গত প্রাপ্ত, একত
বসন্তাপগমাৎ অন্তর রাজ্যাতিসর্বস্বহারণাদিতি ভাব । তথা পাণ্ডবা পাণ্ডুপুত্র
যুধিষ্ঠিরাদয় ইব, হু সা ধনাৎ হৈতনামককাননাং রাজ্যজলাশ্ব, অহাতে দুর্ভাগিনা
দিমি অধীগিজনৈশ্ অবিদিতৈ বিরাত্রাজ্যে মানমসরীবরৈ চ সখ্যা বাস গমনশ্চ,
গতাঃ প্রাপ্তা ।

অথ প্রথমে পাঠে সমাপগতা অর্থী উপমা অর্থোপু তু তিস্ এব পূর্ণোপমা ইত্যাসা
মিথৌ নিরপেছতয়া মসৃষ্টি ।

"অক্র পচিবিগীষয় রথাই অক্রমাযুধম । অক্র রাজ্যশ্চ সগয অক্র ন্যাভর্তন
মতম" ইত্যনেকার্থধ্বনিমগ্নরী । "বা ন্যাভিকল্যোপমথীরিবার্থে' চ সমুদ্বয়" ইতি প্রায়থিত-
তচ্ছত্বৌ বিশ্ব । "বন প্রসবণৌ মীলৈ প্রবাসৈশ্চানসি কানৈন" ইতি উদবন্দ্র ।

শার্দূলবিক্রীড়িত ইত্যম্ ॥৬॥

মেঘাঙ্ককাবসম্পন্ন এই আকাশ, সেই গুতবাত্তেব বাজ্যেব ত্রায় হই-
যাছে ছুয়োধনেব ত্রায় অতিদর্পী ও বশবান মযুব, হুষ্টচিত্তে গর্জন
কবিত্তেছে, কোকিলগণ, পাশাখেলায় পবাজিত যুধিষ্ঠিবৈব ত্রায় নীযব
হইয়াছে এবং পাণ্ডবগণ যেমন শৈতবন হইতে অজ্ঞাতবাসে গিয়াছিলেন,
এখন হংসগণও সেইরূপ সামান্ত জল হইতে অজ্ঞাত বাসে গিয়াছে ॥৬॥

(চিন্তা কবিয়া) বহুকাল হইল মৈত্রেয় বসন্তসেনার নিকট গিয়াছে,
কিন্তু এখনও আসিতেছে না ।

(১) অহচ্যে ।

किंपि एवमेत्र गहिटा रअणावली । एत्तिआए ऋद्धीए ण तत्र
अहं भणिटो, “अज्ज मित्तेअ ! वीसमीअटु मल्लकेण पाणीअंपि
पिविअ गच्छीअटु त्ति । ता मा दाव दामीए धीआए गणिआए
सुहं पि पेक्खिस्सं । अनिर्वंदम् । सुद्धु, कवु दुच्चदि “अकन्दमसुत्थिता
पउमिणो, अवच्चओ वाणिओ, अचोरो सुवसअरो, अकलहो
गामममागमो, अलुडा गणिआ” त्ति, दुक्करं एदे संभावीअन्ति ।
ता पिअवअस्सं गटुअ इमादो गणिआ-पसङ्गाटो गिवत्तावेमि ।

अनादरणैव अभगिता किमपि एवमेव गहीता रत्नावली । एतावत्या ऋद्ध्या न तथा
अहं भणित — आर्यं मे वै य । विशय्यताम्, मल्लकेन पानीयमपि पीत्वा गम्यतामिति । तत्
मा तावत् दास्याः पुत्रा गणिकाया मुखमपि प्रेक्षिष्ये । सुद्धु, खलु सच्यते—“अकन्द-
समुत्थिता पद्मिनी, अवचको वणिक, अचौरः सुवर्णकार, अकलहो गामसमागम,
अनुभा गणिका” इति, दुष्करमेतं मन्वाच्यन्ते । तत् प्रियवयस्यं गत्वा अस्मात् गणिका-

(ख) प्रविशति । अदक्षिणता अनौदार्यं रूपणतेति यावत् । ऋद्ध्या धन-
सम्पत्त्या ; तथा वसुन्सैनया । मल्लकेन पात्रेण ; “मल्लः पात्रं कपीले च सत्स्यमेदं
वलीयमि” इति मेदिनी । पुत्रार्थं च कप्रत्यय । मा तावत् न खलु ; कन्दो मूलम्,
अकन्देन मूलव्यतिरेकेण, समुत्थिता समुत्पन्ना । “कन्दोऽस्ती शूरे मूलं” इति

(ग) (प्रवेश कविग्या) विदूषक । कि आश्चर्यं । बेश्ठाटीव
लोड ओ अहूदावता देख—येहेतु अन्न कथाटीओ बलिण ना , अनादवे
दिछु ना बलिग्याई एहीतावे रत्तनाला ग्रहण कविल ।। एत सम्पत्ति थावि-
तेओ, से नागी आमाके बलिण ना ये—“आर्यं मेमात्रय्य ! आपनि विश्राम
करुण, पात्रे कविग्या एकटु जलओ पान कविथा यान ।” अतएव वीदीर
मेये बेश्ठाटीव मुखओ देखिब ना । लोके एकथा डालई बले—“मूल-
विहीन उंपन्न पद्मिनी, अप्रतावक वणिक, अचोव स्वर्णकार, कलहविहीन

পরিক্রম্য হৃদা । কথ পিঅবঅস্সো রুকববাডিআএ উববিট্টো চিট্টদি ;
তা জাব উবসপ্পামি । উপহৃত্য । সোতিয়ি ভবদে, দ্বুট্টু ভবং । (স্ব)

চারু । বিলোক । অয়ে । সুহৃন্মো মৈত্রৈয়ঃ প্রাপ্তঃ ।

বয়স্য । স্বাগতম্ ? আস্যতাম্ ।

বিদু । উববিট্টোম্হি । (গ)

চারু । বয়স্য । কথয় তত্ কার্য্যম্ । (ঘ)

প্রমদ্রাত্ নিবর্তয়ামি । কথ প্রিয়বয়স্যো হৃদবাটিকাযানুপবিষ্টস্তিষ্ঠতি, তদযাবদুপ-
সর্পামি । স্বপ্তি ভবতে, বহুতা ভবান ।

(গ) উপবিষ্টোঃস্মি ।

ত্রিকাণ্ডশ্রেণ । অকলহো বিবাদরহিত যামসমাজম সাধারণবিষয়সমানীচনার্য
ভোজনাদ্যর্থ বা অশিচ্ছিতযান্বজনসম্মেলনম । এতে অকন্দসমুখিতপদ্মিন্যাদয় পদার্থা,
দুষ্কার যথা স্মারতযা সম্বাখ্যন্মো এতযা প্রাপ্তিসম্ভাদনমপি দুষ্কারমৈত্রৈয়ং, সর্বঐবা-
সম্ভবাদিতি ভাব ।

অত্র অপ্রস্তুতামিস্ত হৃদপাত্ননীগ্রহতিমি সহ প্রস্তুতায়ান্নাহৃদগণিকায়ো সম্ভাবনা-
বাহিন্যত্বৈকাক্রয়ামিসম্বন্ধাধীপকমলদ্বার ।

গ্রাম্যালোকেব সম্মেলন, আব অলুকা বেষ্টা এই সকল পাণ্ডুরা ছুঁব ।”
অতএব যাইয়া, এই বেষ্টাস-সর্প হইতে প্রিয়বয়স্ত চারুদত্তকে নিবৃত্ত
করি । (পাদক্ষেপ পূর্কক দেখিবা) এই যে প্রিয়বয়স্ত উচ্চানে উপবিষ্ট
আছেন । অতএব নিকটে যাই । (নিকটে যাইয়া) তোমার মঙ্গল
হউক, তুমি উন্নতি লাভ কব ।

চারুদত্ত । (দেখিয়া) এই যে আমার বন্ধু মৈত্রৈয় উপস্থিত ।
বয়স্ত ! শুভাগমন ত ? উপবেশন কব ।

(গ) বিদুষক । উপবিষ্টে হইলাম ।

विदू । तं कत्रु, कज्जं विणट्टं । (ड)

चारु । किं तथा न गृहीता रत्नावली ? ।

विदू । कुदो अम्हाणं एत्तिअं भाअधिअं ? णव-णलिण-
कोमलं अज्जलिं मत्यए कदुअ पडिच्छिआ । (च)

चारु । तत् किं ब्रवीषि विनष्टमिति ? ।

विदू । भो ! कथं ण विणट्टं ? जं अभुत्तस्स अपीटस्स
चौरिहिं अवहिटस्स अप्पमूलस्स सुवसभण्डअस्स कारणादो
चदुस्समुह-सारभूदा रअणमाला हारिदा । (क)

(ड) तत् खलु काय विनष्टम् ।

(च) कुत अद्यात्तमेत वद्भागधियम् ? नव नलिन कीमलमज्जलि मन्की क्वल
प्रतीष्टा ।

(क) भो ! कथं न विनष्टम् ? यत् अभुत्तस्य अपीतस्य चौरैरपहृतस्य अल्प-
मूल्यस्य सुवर्णभाण्डकस्य कारणान् चतु समुद्रपारभूता रत्नमाला हारिता ।

(घ) चारु इति । यत्काव्यार्थं प्रेरितोऽसि तत्कार्यं तत्काव्यउत्तान्मित्यर्थं ।

(च) विदू इति । नवनलिनवत् पद्मकलिकावत् कीमल सुकुमारम् । प्रतीष्टा
गृहीता ।

(घ) चारुदत्त । बयश्च । से कार्येय वृत्ताञ्च बल ।

(ङ) विदूषक । से काव्य नष्टे हईयाछे ।

चारुदत्त । त्तिनि किं बडनाला ग्रहण कवेन नाई ? ।

(च) विदूषक । आमादेव एत भाग्य आसिबे कोथा हईते ? ।

नन्दके नूतन पद्मेव चाय अञ्जलि बद्धन कविद्या ग्रहण कविद्याछे ।

चारुदत्त । तवे 'नष्टे हईयाछे' बालतेछ केन ? ।

(ङ) विदूषक । ओहो । नष्टे ना हईवे बेन ? येहेत्तु, याहा

चारु । वयस्य । मा मैवम् ।

यं समालम्ब्य विश्वासं न्यासोऽस्मासु तथा कृतः ।

तस्यैतन्महतो मूल्यं प्रत्ययस्यैव दीयते ॥७॥

विदू । भो वयस्य ! एदं पि मे दुदिअं सन्तावकारपं, जं सखीअण-दिण-संणए पडन्तोवारिदं मुहं कदुअ, अहं उव-हसिदो, ता अहं वम्हणो भविअ दाणिं भवन्तं सीसेण पडिअ विम्भवेमि । णिवत्तीअदु अप्पा इमादो बहु-पञ्चवाआदो गणिआ-पसङ्गादो । गणिआ णाम, पादुअन्तर-प्पविट्ठा विअ लडुआ

(ज) भो वयस्य । एतदपि मे द्वितीय मूल्यापकरणम्, यत् सखीजन दत्त सञ्ज्ञा पटान्तापवारित सुख कृत्वा अहमुपहसित । तदह ब्राह्मणी भूत्वा इदानीं भवन्त शीर्षेण पतित्वा विश्वापयामि निवर्त्ततामात्मा अस्मात् बहुप्रत्यवायात् गणिका प्रसङ्गात् । गणिका नाम पादुकान्तरप्रविष्टा इव लीटुका, दु खिन पुनर्निराक्रियते ।

यमिति । व्याख्यातमितत् प्राक् ॥७॥

(ज) विदू इति । सखीजनेषु दत्ता सञ्ज्ञा उपहासाय सङ्केती यथा तथा वसन्त सेनया । पटान्तेन वसनाञ्जलिन, अपवारितम् आहतम् । “विहस्य सखीमुख पश्यन्ती” इत्येतदेव उपहासत्वेन सम्भाव्यदमभिहितम् । शीर्षेण मलकेन पतित्वा तव पादयोरिति शेष । बहव प्रत्यवाया पापानि यस्मिन् तस्मात् । लीटुका छद्रलीटुम् । निराक्रियते

ভোগ করা হয় নাই, যাহা পান করা হয় নাই, যাহা চোবে নিয়াছে এবং যাহাব মূল্য অল্প, সেই স্বর্ণালঙ্কারেব জঙ্ঘ, চাবি সমুদ্রের সাবভূত বড়মানা হাবাইয়াছি ।

চারদত্ত । বয়স্য । না, না, একুপ বলিও না । কাবণ—

বসন্তসেনা আমাদেব উপর বে বিশ্বাস অবলম্বন কবিয়া, গচ্ছিত স্বার্থিয়াছিণেন, ইহা সেই গুরুতব বিশ্বাসেবই মূল্য দিয়াছি ॥৭॥

দুস্ত্রেণ উগা গিরাকরীশ্রটি । অবিদ্ব, ভী বদ্যস্ব । গণিচ্যা,
 হস্তী, কাশ্যস্ব, মিকুবু, চাটো, রাসহী অ, জহিঁ এদে গিব-
 সন্তি, তহিঁ দুষ্টা বি গ্ জাশ্রন্তি । (জ)

চারু । বয়স্য । অনমিচানী সর্ব পরিবাটমুক্তা , অবস্থ-
 যৈবাস্মি নিবারিতঃ । পশ্য—(ক)

অপি, ভী বদ্যস্ব । গণিকা, হস্তী, কাশ্যস্ব, মিকু, চাট, রাসমথ, যব এত
 নিবসন্তি, তব দুষ্টা অপি ন জায়ন্তি ।

নিশ্চায়ত । কাশ্যস্ব কুটমৈলক । চাট শ্রুত । রাসমৌ বর্হম । দুষ্টা অপি
 সাধুনা কা কদা যত্কিচ্ছদ্বীপান্বিতা অপি জনা ন জায়ন্তে সমুষ্টা ন ভবন্তীত্যর্থ ,
 দ্বীপাধিক্যমশ্বব'দিতি ভাব ।

(ক) চারু ইতি । অবস্থয়ব দারিদ্রাদশ্যৈব । ধর্মিভায়া বধ্যা দরিদ্রাণা
 ভোগ্য ন সম্ভবতীতি তব নিবারণমনাবগুকমীবতি ভাব ।

(জ) বিদ্বস্বক । বদ্যস্ব । ইহাও আমাব দ্বিতীয় সন্তাপেব কারণ
 যে, বসন্তসেনা মথীকে সঙ্কেত জানাইয়া, বস্ত্রদ্বারা মুখ আবৃত করিধা
 আমাকে উপহাস করিয়াছে । অতএব আমি ত্রাশ্রণ হইয়া, মস্তকদ্বারা
 (তোমাব পায়ে) পড়িয়া, তোমাকে জানাইতেছি যে, তুমি বহুতব পাপ-
 জনক এই বেষ্টাস'সর্গ হইতে আপনাকে অন্তৃত কব । কাবা, জুতার
 ভিতবে প্রবিষ্ট ক্ষুদ্র চিলেব শ্রায় বেষ্টাকে আতকষ্টে আবার বাহিব
 করিতে হয় । বয়স্ব । আবশ শোন—বেষ্টা, হস্তী, কাশ্যস্ব, ভিক্ষুক,
 শঠ ও গর্ভন্ত ইহারা যেখানে বাস করে, সেখানে দৃষ্টিও লোকবাও
 সন্মিলিত হয় না ।

(ঝ) চারুহস্ত । বদ্যস্ব । সমস্ত অপবাদ বগিবাব এখন প্রস্রাজন
 নাই কারণ, আমি অবস্থা দ্বারাই নিবাবিও আছি । দেখ—

वेगं करोति तुरगस्त्वगितिं प्रयातुं
 प्राणव्ययान्न चरणासु तथा वहन्ति ।
 सर्वत्र यान्ति पुरुषस्य चलाः स्वभावाः
 खिन्नास्ततो हृदयमेव पुनर्विगन्ति ॥८॥

अपि च । तयस्य ।

यस्यार्यास्तस्य मा कान्ता, धनहार्यां ह्यसौ जनः ।

स्वगतम । न, गुणहार्यां ह्यसौ जनः । प्रकाशम ।

वयमर्थेः परित्यक्ताः, ननु त्यक्तैव सा मया ॥८॥

वगमिति । तुरग अथ, स्वरित प्रयातु वेगं करोति, तु किन्तु, चरणास्तस्य पादा-
 प्राणव्ययात् अचलपरिश्रमेण सामर्थ्यनाशान्न ह्यसौ, तथा वेगेन न वहन्ति न चल्ति ।
 चलायच्छला, पुरुषस्य मनुष्यस्य स्वभावाः सनीडतय सर्वत्र साध्येषु असाध्येषु च सर्वेष्वेव
 विषयेषु यान्ति, तत खिन्नः शान्ता असाध्यविषयभ्रमणेन क्लिबलकान्ता मत्त, पुनः
 हृदयमेव विशन्ति । सुतया वसन्तसेनासर्वांगोपशोभिधनाभावात् ततोपदेश विदापि
 मनसो मे स्वत एव ततो निडलिसिंहिरिति भावः ।

अथ दृष्टान्तोऽलङ्कार, तथा अप्रस्तुतान् पुरुषसामान्यात् प्रस्तुतस्य चाकृदन्तरूपपुरुष-
 विश्वस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशसा अन्वयीरङ्गाङ्गिभावेन सङ्घः ।

वसन्ततिलका इत्तम् ॥८॥

यस्येति । यस्य जनस्य अर्था धनादि मन्ति मा कान्ता वसन्तसेना, तस्य
 जनस्य भवति । इति यस्मात्, असौ वसन्तसेनारूपी जनः, धनेन हार्यः आयात्तीकर्त्तव्यः ।

अथ शीघ्र गमनं करिवाव जञ्ज वेगं अवलम्बनं कवे, किञ्च पविश्रमे
 वल मष्टे इत्यत्र ताहाव चवण सेरूप वेगे चलिते पावे ना । माञ्जवेव
 चकनमनावृत्तिश्च, सकन विषयश्चै याव, किञ्च (से काय माधन कविते
 ना पाविषा) पिञ्ज इहेना, से विषय ह्येते पुनराय चिहेते प्रवेण
 दवे ॥८॥

विदू । अर्धशतं सप्ततम् । त्रधा एमो उद' पङ्क्तिषु दीर्घं
 णिम्ममदि. तथा तक्केसिमए विणिवारिच्चन्तम्म अधिच्चट्टर
 वट्टिटा मे उक्कण्ठा । ता सुट्ठ, जनु एव्व' बुच्चट्टि—'कामो
 वामोत्ति । प्रकाणम् । भो वचम्म ! भणिटं अ ताए—'भणिट्ठि

(अ) यदा एव तत्र प्रसिद्धी दीर्घे निश्चयिते ; तथा तर्क्यामि—मया निश्चय-
 मण्य अधिचत्तर इहा अण्य उक्कण्ठा । तन् सुट्ठ, खन्व वसुण्णे "कामो वाम," इति ।

उक्त 'धनदाय' इति वक्तु मन्थुर्धमिष्येति विभक्त्य आकर्मो निश्चयार्थं दीर्घपरि-
 हायाद्यनेति । धनदाय इति यदुक्त तत्र ल्ये. षि यथात्. अभी जन, गुणैर्दया-
 दासिष्यदिभि, दाय अ यमोकरणीय, धनयच्छण्य प्रभावमध्यक्षना किञ्चत्तुदर्थने-
 नैव मा प्रयत्नसिद्धिनादिते भाव । तन् तदापि धनेनैव त्वं वदेता इत्येवाद्य
 वयसिष्यस्य, अर्थार्थे, परिष्कारा निष्कान्दिर्धना इत्यथ, अतएव तन् इ वच्यते ।
 मया मा कला लक्ष्ये । अतएव मा न तवाइ गकारणमिति भाव ।

अथ अतएव चरणाद्य प्रत श्लोकाद्यवगतवाक्यादस्य हेतुत्वान् काव्यनिश्चयमप्यहम् ।
 तथा पुत्राह' निश्चयदानं पत्राह' अ वचनमदाद्यप्रक्रमतादीवदयम्, "यस्यार्थास्तस्य
 मा काला धनदाय'व खन्वधी । (अङ्कतम्) न गुणदाय'व खन्वधी (प्रकाणम्)
 अहमर्थं परित्यक्तं तन् ल्यक्तेव मा मजा' इत पाठं तु तन् ममाधानम् ।

तथा अङ्कतप्रकाणम् वाक्यामीदृशस्येनावलम्बणान् अभुतादरण नाम शर्मन्शं वदन्—
 "तत्र न्य ज्ञय्य वाकाममुपादरण मत्तम्" इति साहित्यद्वय'व्यवचयान् ॥२३

आवृत्त, वदन्तु' याहार धन आछे, सेटै ररन्ती, ताहाव डोगी ।
 कारण, ई लोक मनप्राप्या । (अगत) त'हा नहे. ई लोक उण-
 प्राप्या । (प्रकाण्ठे) आमि धनहीन, सु'हवां वदन्तु' आमि ताहाके
 त् पवित्र्याग कविद्याछिई ॥२३

(क) विदूषक । (नीचेर निके पृष्टिपाठ कविद्या) वचन ईनि
 उपदेव निके छाडिद्या निश्चय ताण कवितेहेछेन, त'पन आमि रने करि

চারুদত্তং অজ্ঞ পশ্যসি মএ এতয় আশ্রান্তব্য” ত্তি । তা তক্কেমি
রত্নাণাবলীএ অবরিতুষ্টা অবরং মগিদুং আশ্রমিস্শটি ত্তি । (জ)

চারু । দয়স্য । আগচ্ছতু, পরিতুষ্টা যাস্যতি । (ট)

চেট: । প্রদিশ্য । অবেধ মাণ্হি । (ঠ)

জধা জধা বগ্গাদি অশ্বমখুড়ে

তধা তধা তিচ্ছাদি পুষ্টিচক্ষ্যে ।

ভী দয়স্য । মণিতস্ব তয়া— মণ চারুদত্তম্—অদ্য প্রদীপে মধা অত আগন্তব্যম্” ইতি
তত তর্কয়ামি রত্নাবল্যা অপরিতুষ্টা অপর মার্গায়তুমার্গামিষ্যতীতি ।

(ট) অবেত মানবা । ।

(জ) পিছু ইতি । অত উতকরুৎ ত্বন্তবাক্যে ক্রমী নাম গর্ভসম্বেরঙ্গম্ । যথা
সাহিত্যদর্পণে—“ভাবতল্লীপলম্বিনু ক্রম স্যাত—”

বাম নিবারিতী বিবর্তিত ইত্যেব প্রতিকুল । তথা বসন্তসেনয়া । মার্গায়িতুমন্তে
প্রার্থয়িতুমিত্যর্থ ।

(ট) চারু ইতি । পরিতুষ্টা মহাবহাগাদিহি ভাব ।

(ঠ) চেট ইতি । কুম্ভীলকনামা বসন্তসেনায়া দামীঃসম্ । উ মানবা । অধত
মম ধরুণ্যার্থমবগচ্ছত ।

যে—আমি নিবারণ কবায় ইহাব উৎকর্থা অত্যন্ত বৃদ্ধি পাইয়াছে ।
অতএব লোকে এবথা ভালই বলে যে—“কাম, সর্বদাই প্রতিকূল ।”
(প্রকাশে) বসন্তসেনা বলিয়াছে—“চারুদত্তকে বলিবে যে, অল্প
বাক্রিতে আমি এখানে আসিব ।” সুতবাং আমি মনে করি যে, রত্ন-
মালায় সন্নিহিত হয় নাই, তাই অল্প কিছু চাহিতে আসিবে ।

(ট) চারুদত্ত । মণে । আশ্রক, সন্নিহিত হইয়া যাইবে ।

(ঠ) (বসন্তসেনার) ভৃত্য । (প্রবেশ করিয়া) হে মানবগণ ।

আমার বক্তব্য বিষয় অবগত হও ।

जधा जधा नगटि गोटवाटे
तधा तधा वेवटि मे हलक्रे ॥१०॥

प्रदल ।

वंशं वाए गत्तच्छिहंशुगहं
वीणं वाए गत्ततन्तिं णटन्तिं ।
गौश्रं गाए गहृहग्गाणुनृश्रं
क्रे मे गाणे तुम्बुलु गालटे वा ॥११॥

यथा यथा वर्धति अभवण्टम्, तथा तथा तिव्यति पृथचश्रे ।

यथा यथा लगति शीतवातलया तथा वेपत मे हृदयम् ॥१०॥

वश वादयामि मत्रच्छिड मुग्धम्, वीणा वादयामि मत्रतन्तो नदन्तोम् ।

शैत गायामि गहृभयानुष्य की मे गाने तुम्बुलुनागदो वा ॥११॥

यथेति । अभवण्ट मेषवण्ट, यथा यथा वर्धति, तथा तथा मम पृथक् चश्रे, तिव्यति चार्त्री भवति । शीतवाते शीतलवातु, यथा यथा लगति गालन्तो भवति, तथा तथा मे मम हृदयम्, वेपत शैत्यातिशयात् कम्पत । उपेन्द्रवदा वलम् ॥१०॥

व शमिति । मत्र छिद्राणि गम्भीरिण यत्र तम्, मुग्ध मधुरध्वनिम्, वश वेणुम्, वादयामि, मत्र तन्वा यस्यासाम्, नदन्तो मधुर शब्दयमाना वीणाश्च, वादयामि । तथा गहृभय अनुष्य तुम्बु गीतम्, गायामि । किन्तु गाने विषय मे मम मभीपे तुम्बुकर्नाम प्रसिद्धगायकी गम्भव, तथैव प्रसिद्धगायकी नगदो देवर्षिर्वा क ? अपि तु कोऽपि नैवद्य । नितान्तपण्ड इति भाव ।

अत्र गहृभयानुष्यमिति अर्थो उपमानरूपा । गहृभयानुष्यकत्वादेव नीपमा-
गतानुविताय त्वदोष, न वा वाए इति विरुपादानादपि कथितपदतादीष ।

मेघपुत्र वेदन घेमन दधी कवे, तेमन तेमन पिठेव चामडा
भिच्छिदा दाइ । आव वेमन वेमन ठाजा वाताम नाणे, तेमन तेमन
आमार बुक कौपे ॥१०॥

আণত্ৰিহি অজ্ঞায়া বসন্তসেণা—“কুম্বীলক্কা! গচ্ছ
 তুমং মম আগমণং অজ্ঞচারুদত্তশ্চ শিবেদেহি”তি । তা জাব
 অজ্ঞচারুদত্তশ্চ গিহং গচ্ছামি । পরিকম্য প্রবিষ্টকেন দৃশ্য । এশি
 চারুদত্তে রুক্ষবাড়িআএ চিহ্নদি । এশি বি শি দুহ্ববড়ুকৈ ।
 তা জাব উবশষ্মেমি । কধং ঠক্কিড়ে দুবালে রুক্ষবাড়িআএ ।
 মৌদু, এদশ্চ দুহ্ববড়ুকশ্চ শ্চাণ্ণং দেমি । ইতি শ্লোকটিকা
 চিপতি । (ঙ)

(ঙ) আশ্রমীঃশি আর্থীয়া বসন্তসেণয়া—“কুম্বীলক ! গচ্ছ ত্বম, মম আগ-
 মনম্ আয়েচারুদত্তস্য নিবেদয়” ইতি । তদ যাবত্ আয়েচারুদত্তস্য গিহং গচ্ছামি ।
 এষ চারুদত্তো হৃষ্যকটিকায়া সিষ্টতি এষোঃপি ম দুহ্ববটুক । তদযাবদুপসর্গামি ।
 কথমাচ্ছাদিত দ্বার হৃষ্যকটিকায়া । ভবতু, এতস্য দুহ্ববটুকস্য সর্গাং দদামি ।

শালিনী হনম্ ॥১১॥

(ঙ) আশ্রম ইতি । প্রবিষ্টকেন প্রবেশভঙ্গীবির্ভবেণ মুখ নির্যক্ কৃতা কপাট-
 রম্ভ্যান্ দৃষ্টব্যর্থ । দুহ্ববটুকৌ ধূর্ত্ প্রাচীনী বিদূষক ইত্যর্থ । শ্লোকটিকা
 গুটিকাযত্ স্তরশ্লোকানি ।

(হাস্ত কবিয়া) আমি যে বী বাজাই, তাহাতে সাতটা ছিট আছে
 এবং তাহার * অ সন্দর , আর আমি যে বীণা বাজাই, তাহাতে সাতটা
 তার আছে এবং সে বীণা শব্দ করে এবং আমি গুরুভের অতরুপ গান
 করিয়া থাকি, গানে আনন্দের কাছে তুম্বরই বা কে নারদই বা কে ? ১১১৫

(ঙ) আর্থীয়া বসন্তসেনা আনন্দের আদেশ করিয়াছেন যে—“কুম্বী-
 লক ! তুমি যাও, আমার আগমন আনন্দের চাকরদের নিকট জানাও ।”
 তা’ আমি আর্থী চাকরদের বাড়ী যাই । (পাশ্চাত্যপুস্তক প্রবেশের
 ভঙ্গী করিয়া দেখিয়া) এই যে চাকরদের উদ্দেশ্যে বহিয়াছেন, সেট
 আশ্রমটাও এই । তা’ উদ্দেশ্যের নিকটে যাই । উদ্দেশ্যের দ্বারা যে

বিদু। অহ! কো টাণিঁ এমো পাআরবেট্টিঁ বিঅ
কডল্যং মং নোটকৈঁ তাইঁ টিঁ ? । (ঙ)

চারু। আরাম-প্রামাদ-বেটিকায়াঁ ক্রীড়িঁ: পাগবতৈঁ:
পাতিতং ভবেত্ । (ণ)

বিদু। টামীএ পুত্ ! দুট্ ! পাগবঅ ! চিট্ চিট্,
জাব এটিণা টগড়কট্টিণ সুপক্কং বিঅ চুঅফনং ইমাটী পামা-
দাটী ভূমিএ পারদম্মং । ইতি দণ্ডকাটমুঅয়্য ধাবতি । (ত)

(ঙ) অহ! ক ইদাকীমিএ প্রাকারবেট্টিমিঅ কপিঅ মা নোটকৈঁলাইয়তি ? ।

(ন) দাম্য, পুত্ ! দুট্ ! পাগবত । বিট্ নিট্, মাভইঁমিএ দণ্ডকাট্টেঁন
সুপক্কিম্ব চুতফনম্ অম্মান্ প্রামাদান্ ভূমী পতবিঅমি ।

(ঙ) বিদু ইতি । প্রাকারবেট্টি মমল্যন্ প্রাণীরাগতম ।

(ণ) চারু ইতি । আরামম্ ভবনম্ যা প্রামাদবেটিকা অগালিকায়া ভবনি
পাগবতাবম্মালায়ঁমিএ নিৰ্ণিতং ম্মানবিইঁমল্যাম । পাতিত স্তীটম্ ।

ঢাকা বহিয়াছে। হউক, এইটুটে ব্রাহ্মণটাকে সংকত করি। (এই
বলিয়া কতকগুলি ছোট টিল ছুঁড়িল।)

(ঙ) বিদূষক। ওহে! প্রাচীরবেষ্টিত কপিখকলের উপরে যেনম
টিল ছোড়ে, সেইরূপ এ কে আনাব উপবে এখন টিল ছুঁড়িতেছে।

(ণ) চারুদত্ত। উদ্বানের ঐষ্টানিকার উপবে যে বেদি বহিয়াছে,
তাহাতে থেলা করিবার সময়ে (বোধ হয়) পাথরাগুলি এই টিল ফেলিয়া
দিয়াছে।

(ত) বিদূষক। বাদ্যব পো' টুটে পাথরা' থাক্ থাক্, এই
লাঠী দিয়া পাকা আমের নত তোনের এই দাম্যনের উপব হইতে
নাটীতে ফেলাইয়া পিব। (এই বলিয়া লাঠী উঠাইয়া দৌড়াইল।)

চারু । যন্ত্রোপবীতে পাক্ষ্য । বয়স্য । উপবিশ । কিমনেন ।
তিষ্ঠতু দয়িতাসহিতম্পস্বী পারাবতঃ । (খ)

চেটঃ । কথং পারাবদং পেক্বটি, মং গ পেক্বদি । ভোদু,
অবরাণ লৌষ্টগুডিয়াণ পুণো বি তাড ইস্ম । তথা কীর্তি । (দ)

বিদু । দিগ্গোঃস্বলোক । কথং কুম্ভোলক্যো ! তা জাব উবসপ্যামি ।
উপস্ব্য হামুদধ্য্য । অর কুম্ভোলক্য । পবিশ । সাম্মদং দে ? (ঘ) ।

চেট । প্রবিশ্য । অজ্জ । বন্দামি । (ন)

(২) কথং পারাবতং প্রেস্তনে, মা ন প্রেস্তনে । ভবন্তু, অপস্ম্যা লৌষ্টগুটিকয়া পুনরপি
সাঃসিধ্যামি ।

(ঘ) কথং কুম্ভোলক্য । তদয়াবদুপসপ্যামি । অর কুম্ভোলক্য । প্রবিশ ।
স্মারত ত ? ।

(ন) পাব্য ! বন্দে ।

(খ) চারু ইতি । তদস্তুী শুদ্রতয়া দব্যায়োম্য ।

(৫) চারুপাক্ষ্য । (যজ্ঞে পবীতে আকর্ষণ কবিয়া) বয়স্য । উপ-
বেশন কর । ইহা দিয়া কি হইবে ? । স্মৃষ্ কপোত প্রিয়তমার সহিত
(আছে) থাক্ ।

(৬) ভূতা । কি আশ্চর্য্য । পায়বা দেখিতেছে, আমাকে দেখি-
তেছে না । । চউক আর একটা ছোট তিল দিয়া যাবারও তড়ন
করি ।

(৭) বিদুয়ক । (চাট্রিরিকে চাহিয়া) দুখীক যে । তা' উহার
নিকটে যাই । । নিকটে গাইয়া ছার উক্ষাটন করিয়া) স্মৃষ্ দুখীক !
প্রবেশ কর । হোব শুভাশমন ত ? ।

(ন) বন্দামি । (প্রবেশ করিয়া) পাব্য । প্রান করি ।

বিদূ । অরে ! কহিঁ তুমং ইঁদিষে দুহিঁণি অন্যআরি
আঅদা ? । (প)

চেটঃ । অলে ! এগা গা । (ফ)

বিদূ । কো এমা কা ? । (ব)

চেটঃ । এগা গা । (ম)

বিদূ । কিং দাণিঁ টাসীএ যুতা ! দুব্ভিক্ককালি বুদ্ধরঙ্কো
বিঅ উদকং মামাঅমি 'এমা সা সা' ত্তি ! (ম)

(প) অরে ! কহিঁ তুমীহশে দুহিঁণি অন্যকারি আগত ? ।

(ফ) অরে এগা গা ।

(ব) কা এগা কা ? ।

(ম) এগা গা ।

(ম) কিমিদানী দাম্যা যত । দুভিক্ককালি বুদ্ধরঙ্ক ইব উদকং মামাঅসে 'এমা
সা সা' ইতি ।

(প) বিদূ ইতি । দুহিঁণি মেঘাচ্ছত্র দিনে । কহিঁ নিমিত্তং ।

(ম) বিদূ ইতি । বুদ্ধরঙ্ক কপণ্ডহু দেবী বহুজব ইবেত্যর্থং, উদকম্ আনয়নম্,
"এমা সা সা" ইতি এব রূপেণ, মামাঅসে মামিত্যন্যত্র শব্দং করোষি । তদানী
তাৎপর্যবদন্তু চুখার্চনতয়া মামাঅসে ত্বন্তু কথমিতি ভাব । "বুদ্ধ কপণমল্লযী" ইতি
ইমবদন্ত ।

(প) বিদূষক । ওবে । তুই কি জ্ঞা এইরূপ দুক্ষিতনর অক্ষকাবে
আসিয়াছিস ? ।

(ফ) ভূতা । ও ঠাকুর । এই সে ।

(ব) বিদূষক । কে এই কে ? ।

(ম) ভূতা । এই সে ।

(ম) বিদূষক । ওবে দাসীব ছেলে । দুভিক্ককাল সময় দবিজ বুদ্ধ

চেট: । অলে ! তুমং পি দাণিৎ ইন্দ-মহ-কামুকো বিশ্ব
সুহু, কিং কাক্যাসি 'কা কা' ত্তি । (য)

বিদু । তা কহেহি । (র)

চেট: । স্বগতম্ । ভীদু, এল্বং মণিশাং । প্রকাশম্ । অলে !
পাণ্হং দে দদুশাং । (ল)

বিদু । অহং দে মুণ্ডে গোড়ং (১) দদুশাং । (ব)

(য) অরে ! তবপীদানৌমিন্দ্রমবকামুক ইব সুহু, কিং কাক্যাসি 'কা কা'
ইতি ? ।

(র) তত্ কথয় ।

(ল) ভবতু, এব মণিখামি ; অরে ! প্রশ তং দাম্যামি ;

(ব) অহং তে মুণ্ড পাদ দাম্যামি ।

(য) চেট ইতি । ইন্দ্রমস্বমিন্দ্রযাগ তব দত্তৌপহারমিত্যর্থং, কাময়িতু ভোজনা-
যামিবধিতু শীলমস্যেতি স তযীতং কাক ইবেতি ঈষৎ সুহু, মম্যক্, 'কা কা' ইতি
এব উপেষ কাক্যাসি কা কেত্ব্যত্ন শব্দ করোদি । কাকন্ত ইন্দ্রমস্বদ্রব্যমঘণিত্বয়া
কাক্যাসে তবনু কথমিত্যাশয় ।

লোকের গায় ভুই কেন এখন 'এসা সা সা' এইরূপ অত্যন্ত 'সা সা'
কবিতেছিম্ ? ।

(য) ভৃত্য । ওবে ঠাকুর । ভুমিই বা কেন ইন্দ্রযাগের দ্রব্য কামুক
কাকের মত 'কা কা' এইরূপ খুব কা কা কবিতেছ ? ।

(র) বিদূষক । তা' বল ।

(ল) ভৃত্য । (স্বগত) হউক, এইভাবে বলিব । (প্রকাশে)
ওরে ! তোমার নিকট একটা প্রশ্ন দিব ।

(ব) বিদূষক । আমিও তোর মাথায় পা দিব ।

(১) গাঁড়ং ।

চেট: । অলি ! জাণাহি টাব, তেণ হি কস্মি' কালি
চুথ্রা মৌলেন্টি ? । (গ)

বিদু: । অরে দামীএ পুত্তা ! গিহ্নে । (ঘ)

চেট: । মহামম্ । অলি । গাহি গাহি । (ম)

বিদু: । মগতম্ । কিং টাণি' এত্থ কস্মি' ১ । বিচ্ছিন্ধ্য,
মৌদু, চারুদত্তং গটুঅ পুচ্ছিস্সং । প্রকাশম । অরে ! মুহুত্তঅ'
চিহ্ন । চারুদত্তমুদস্স্য । মৌ বদস্স । পুচ্ছিস্সং' টাব, কস্মি'
কালি চুথ্রা মৌলেন্টি ? । (ঙ)

(গ) অর্থাৎ : জানাহি তাবত তন হি কস্মিন কালং চুতা মুকুলয়ন্তি ? ।

(ঘ) অর্থে দাম্মা পুত্র । গীর্হে ।

(ম) অর্থে : নহি নহি ।

(ঙ) কিম্বিদাম্মমক কথয়িষ্যামি ? । ভবতু চারুদত্ত গতা প্রত্যাগমি । অরে
মুহুর্তক তিষ্ঠ । মৌ বদস্স । প্রত্যাগমি তাবত্—কস্মিন্ কালং চুতা মুকুলয়ন্তি ? ।

(গ) চেট ইতি । চুতা আমতরব মুকুলয়ন্তি মূত্রল কুর্ষ্বেন্তি মূত্রলং ধার-
য়ন্তীত্যর্থ ।

(ঘ) বিদু ইতি । চুততরীমু কুলধারণকাল আতপতাপসামগ্ধ্যাতু ধীম ইত্যাক্রম্ ।

(ম) ভুত্যা । ঠাকুব । বোয়্য দেথি, তা' কোন কালে আমগাছ
বোন হবে ? ।

(ম) বিদূষক । অরে দামীব ছাণ । গ্রাম্যকালে ।

(ম) ভুত্যা । (চাক্সের সহিত) অর ঠাকুব । না না ।

(ঙ) বিদূষক । (অশত) এখন এ তিয়য় কি বলিব ? । (চিন্তা
করিয়া) হট্টক, যাইয়া চারুদত্তকে জিজ্ঞাসা করি । (প্রকাশ) ওহা ।
একটু কাল থাক । (চারুদত্তব নিকটে যাইয়া) বদস্স । জিজ্ঞাসা
করি, কোন কালে আমগাছ বোন হবে ? ।

चारु । मूर्ख । वसन्ते ।

विदू । चन्द्रपण्य । मुरुव । वसन्ते । (च)

चेट । दुदिअं दे पण्ह टदण्ण । शुशमिहाण गामाण
का लक्खघ कलेटि १ । (क)

विदू । अरे रच्छा । (ख)

चेट । महासम । अले । म्हि ण्हि । (ग)

विदू । भोदू, ममए पडिदम्हि । विचिणा । भोदू, चारुदत्त
पुणो वि पुच्छिम । पुननिअय चारुदत्त तथैवीदाहरति । (घ)

(च) मूर्ख । वसन्त ।

(क) द्वितीय त प्रश्न शालामि सुमसहालो गामाणा का रक्षां करोति १ ।

(ख) अरे रच्छा ।

(ग) अरे महि महि ।

(घ) भवतु ममय पतिता धि । भवतु चरुदत्त पुनरपि प्रत्यामि ।

(च) विदू इति । रथं या चभा । समसहालो गामाणा का रक्षां करोति १ ।
प्र ३ । दाम ल भव भव ममय पतिता धि ।

(घ) विदू इति । तथैवीदाहरति । चारुदत्त सुमसहालो गामाणा का रक्षां
करोति १ इत्य पुनरपि प्रत्यामि ।

चेटः । अले मुख वडुका । पटाइ' पलिवत्तावेहि । (ज)

विदू । पादौ परिवर्त्ता । सेनावसन्ते । (ट)

चेटः । अले मुख । अक्षरपटाइ पलिवत्तावेहि । (ठ)

विदू । विधिन्ना । वसन्तसेणा । (ड)

(झ) सेनावसन्ते ।

(ज) अर मुख वटुक । पदे परिवर्त्तय ।

(ट) सेनावसन्ते ।

(ठ) अर मुख । अक्षरपट पा वर्त्तय ।

(ड) वसन्तसेना ।

(झ) विदू इति । विदूषकेषु तु "परिवर्त्य" इति चटोक्तं कायनितं कर्मपदं मनसि कृत्वा कायपरिवर्त्तनं कृतमिति बोध्यम् ।

(ज) चट इति । पद परिवर्त्तय— सेनावसन्ते" इति पदद्वयं विवक्ष्यन्विपरीतं कृत्वा उच्चार्य इत्याशयः ।

(ट) विदू इति । पादौ चरणी, परिवर्त्तय विवक्ष्यन्विपरीतौ कृत्वा । एतच्च 'पटाइ इति चटोक्तं पदौ' इत्ययं सवधाश्च विदूषकणं कृतमित्युक्तव्यम् ।

(ठ) चेट इति । अक्षरपट् 'सेनावसन्ते' इति वर्ण्युत्तितपदद्वयम् । यथा छेद— "पदं स्थाने विभक्त्यन्ते शब्दं वाक्यं कवत्तौ । एतच्च पादौ पदचिह्नं व्यवसायापदेशयोः ॥"

(ड) विदू इति । विधिन्ना तादृशाक्षरपदपरिवर्त्तने वसन्तसेना इत्येव शब्दं स्यात्, तथा सति च वसन्ते काले सेनासैन्यम् इत्यर्थस्यैव सम्भवात् दृष्टम् काले वसन्तसेनाशब्दस्य चंद्रश्रीतिरसम्बद्धैव स्यात् अतो वसन्तसेनाशब्दो वयस्यैव इति

(अ) विदूषकः । (पदं परिवर्त्तय) सेनावसन्तः ।

(आ) चेटः । एते मुखं वटुकम् । पदद्वयं परिवर्त्तितं कवः ।

(इ) विदूषकः । (चवत्तय परिवर्त्तितं कविस्य) सेनावसन्तः ।

(उ) चेटः । एतच्च मुखं । अक्षरपट् इति पदद्वयं परिवर्त्तितं कवः ।

चेष्टः । एषा मा आश्रया । (ठ)

विदू । ता जाव चारुदत्तस्य निवेदिमि । छपस्य । भी
चारुदत्त ! धणिओ दे आश्रयो । (ण)

चारु । कुतोऽस्मत्कुले धनिकः ? । (त)

विदू । जइ कुले गत्यि, ता दुवारे अत्यि । एसा वसन्त-
सेणा आश्रया । (थ)

चारु । वयस्य ! किं मां प्रतारयसि ? । (द)

(ठ) एषा मा आश्रया ।

(ण) तदश्रयात् चारुदत्तस्य निवेदयामि । भी चारुदत्त ! धनिकस्य आश्रयः ।

(त) यदि कुले नास्ति, तद्वारे अस्ति । एषा वसन्तसेना आश्रया ।

विभाव्यत्यय । अतएव 'वसन्ते' इति प्राक्पठितेऽपि तदन्तगता विभक्ति विहाय
उच्यते 'वसन्तसेना' इति ।

श्री ! परमवन्द्य विदूषक नितान्तनीच वैश्यास्त्यस्य पुरस्कृत्य सर्वथा, सश्वपरम्
द्वंद्वशय्यपारकलाप निवधता कविना महत् कौतुकमाविष्कृतं श्रोतव्याम् ।

• (ण) विदू इति । धनिको धनो उत्तमर्थ इत्यर्थः ।

(त) चारु इति । अस्मत्कुले कोऽपि धनिको नास्तीत्याशयः ।

(ठ) विदूषकः । (चिन्ता कविशा) वसन्तसेना ।।

(८) तृता । एते त्विनि आसिवासेन ।

(९) विदूषकः । 'ता' चारुदत्तस्य निवधता जानाई । (निवधते याचिष्या)

चारुदत्तः । तेषामेव महाजन आसिवासेन ।

(८) चारुदत्तः । आश्रयादेव वंशे महाजन कोशाय ? ।

(९) विदूषकः । यदि वंशे नास्ति, तथापि दुवावे आस्ति । एहं ये

वसन्तसेना आसिवासेन ।

বিদু । জড় মে বন্ধণে সা পত্তিআশ্রমসি, তা এদং কুম্ভীলক্
পুচ্ছ । অরে দাসীএ পুত্তা । কুম্ভীলক্ । উবসপ্প । (ধ)

চেট । উপসম্ব । অজ্জ । বন্দামি । (ন)

চারু । ভদ্র । স্বাগতম্ ? । কথয়—সত্যং প্রাপ্তা
বসন্তসেনা ? ।

চেট : । এষা সা আশ্রদা বসন্তসেনা । (প)

চারু । সৰ্পম্ ভদ্র । ন কদাচিত্ প্রিয়বচনং নিষ্ফলী-
কৃতং ময়া । তত্গৃহ্যতাং পারিতোষিকম্ । ইত্যুপনীযং প্রযচ্ছতি ।

(ধ) যদি মে বচনে ন প্রত্যয়সি, তত এতত কুম্ভীলক পুচ্ছ । অরে দাস্যা পুত্র ।
কুম্ভীলক । উপসর্গ ।

(ন) আয্য । বন্দে ।

(প) এষা সা আগতা বসন্তসেনা ।

(২) চারু ইতি । বৃহশ্চি দুর্হি'নে তস্যা আগমনাসম্ভবাত্তেযমুক্তি প্রতারণা-
পরিবেতি ভাব ।

(ধ) বিদু ইতি । প্রত্যয়সি বিশ্বাসিসি । অথধাতুরযমাক্ষনেপদী ।

(২) চারুদত্ত । সখে ! আমাকে প্রতারণা করিতেছ কেন ? ।

(ধ) বিদূষক । যদি আমার বাক্যে বিশ্বাস না কর, তবে এই
কুম্ভীলককে জিজ্ঞাসা কর । ওবে দাসী'ব ছেলে । কুম্ভীলক । নিকটে
আয় ।

(ন) ভৃত্য । (নিকটে যাওয়া) আয় প্রণাম করি ।

চারুদত্ত । ভদ্র ! তোমার শুভাগমন ত ? । বল—সত্যই কি
বসন্তসেনা আসিয়াছেন ? ।

(প) ভৃত্য । এই সেই বসন্তসেনা আসিয়াছেন ।

चेष्टः । गृहीता प्रणय्य भपन्तीपम । जाव अज्जन्थाए गिवेटेमि ।
इति निष्कृत्वा । (फ)

विदू । भो । अवि जाणामि , किं निमित्तं ईदिसे दुहिणं
आअदेत्ति ? । (व)

चारु । वयस्य । न मम्यगवधारयामि ।

विदू । मए जाणिटं । अप्पमुत्ता रअणावली, बहुमूत्त
सुवर्णभण्डकं इति न परितुष्टा अवरं मग्गिदुं आअटा । (भ)

चारु । स्वगतम् । परितुष्टा यास्यति ।

(फ) यावदाश्यामि निवेदयामि ।

(व) भो । अपि जानामि ? किं निमित्तमिदं दुहिने आगतति ।

(भ) मया ज्ञातम् । अन्यमुत्ता रत्नावली इत्युक्तं सुवर्णभण्डकम् इति न परितुष्टा
अपर मार्गवित्तमागता ।

(भ) विदू इति । रत्नावली भवता या दत्ता । सुवर्णभण्डकं वसन्सेनया
आभीकृतं स्वयान्तर ।

चारुदत्त । (आनन्दव सहित) ७३ । आनि कर्म्मणं प्रियवाक्य
निष्पन्नं कवि नाटे । तां पावितामिदं प्रहणं कव । (एहं बलिग्रा
उद्धवीर्यं वपुः क्षान् कविलनम् ।)

(क) वृत्ता । (प्रहणपूर्वकं प्रथमं करिग्रा मन्थानव सहित)
आयाव निरुक्तं जानाते । (इहा बलिग्रा चणिया गेलम् ।)

(व) विदूषक । ७४ । वृक्षिणं पाविशाच्छि किं ? एहंरूपं क्विण
आदिशाच्छि केन ।

चारुदत्त । मयम् । ठिक् वृक्षिणं पावि नाटे ।

(भ) विदूषक । आनि वृक्षिणाच्छि वत्तन्तारं इत्ता अल्लं, सेनाव

ततः प्रविशति लज्जलाभिसरिकावेशेन वसन्तसेना सीत्कण्ठा,
कृतधारिणी, विटय । (म)

विटः । वसन्तसेनामुद्दिश्य ।

अपद्या श्रीरिषा प्रहरणमनङ्गस्य ललितं,
कुलस्त्रीणां शोको मदनवरहृत्तस्य कुसुमम् ।
सनीलं गच्छन्ती रतिसमयलज्जाप्रणयिनी
रतिक्षेत्रे रङ्गे प्रियपथिकसार्थैरनुगता ॥१२॥

(म) तत इति । सीत्कण्ठा चारुदत्तनिमित्तमुत्कण्ठिता । वृष्टिनिवारणाय वसन्तसेनाया उपरि कृत धारयतीति सा तादृशी काचिन् दात्री । विटय प्रागुक्तलक्षणी वसन्तसेनाया एव कथिन् सहचर ।

अपद्येति । रतिचारुदत्त प्रति अनुगम, समयोऽभिसरणनियमो, युगप्रस्थानादिः लज्जा च तासां प्रणयिनी ताभिर्विशिष्टेत्यर्थः । एतेन धनन्वीभराहिल्यादिमुच्यमानात् वैश्यास्वस्या मद्दानुनकर्षो व्यज्यते । प्रियपथिका स्वप्रभृतयो दयितपान्या एव सार्था मद्दिनन्तौ, अनुगता अनुसृता । अनेन पथि दुर्जनधर्षणभीतिमत्त्वमपि सूचितम् । तथा रङ्गे रङ्गालय इव आनीदकरं, रतिक्षेत्रे मर्दं तस्याने, सनीलं गच्छन्ती । अमुना च मनीहर्त्रे व्यज्यते । एषा वसन्तसेना, अपद्या नित्यमन्निहितपद्मरहिता, श्रीलक्ष्मीस्वरूपा, अलौकिकरूपलावण्यादिमत्त्वादिति भावः ; ललितं कीमलम, अनङ्गस्य कामदेवस्य, प्रहरणमन्त्रम अन्त्रमरूपा, अङ्गविदारणाकरणत अथ च लल्यस्य विजयसाधनादित्याशयः ;
अलङ्कारेण मूल्या वैशी, एतेऽङ्ग मन्त्रे न। इहेया आव किञ्च चाहिते आसिञ्चते ।

चारुदत्त । (अनुगत) मन्त्रे इहेया साहेवे ।

(म) तदनन्त्रव उज्जन अङ्गधारिकावेषेण उन्कण्ठिता वसन्तसेना,
छन्दोविनी ७ विटैव प्रवेश ।

विटः । (अनुगतः अन्त्रात् उन्कण्ठिता कथिना) प्रविशति नन्त्रो, काम-

वसन्तसेने ! पश्य पश्य ।

गर्जन्ति शैलशिखरेषु विलम्बिविम्वा

मेघा वियुक्तवनिताहृदयानुकाराः ।

त्रेषां रवेण महमोत्पतितैर्मयूरैः

खं वीज्यते मणिमयैरिव तालवृन्तैः ॥१३॥

कुलमीषा श्लोकः श्लोकत्रयिका, ताभिर्गाम्यरूपनावग्नादिलभादिव्यभिप्रायः ; तथा मदनः काम एव वर. यो ही वचनस्य कुसुमं कुसुमस्वरूपा, तन् सम्यक्तेऽपि चरमर्नाभिवीयता-
नाभादिनि भावः ।

अत्र अपरा पद्मभिन्नापि यीरिति विरोधः पद्मरहितेति च तन्प्रसाधानमिति विरोधा-
भासः. अधिकाहृदवैशिष्यरूपकस्येत्ययो प्रथमे वाक्ये एकायानुप्रवेशरूप. सदृशं, द्वितीये
केवलमधिकारहृदवैशिष्यं रूपकम्, तृतीये श्लोक श्लोकजनकथोरभेदेनाभिधानात् हेतु-
नांमालङ्कारः, चतुर्थे च अष्टिष्टशब्दनिवन्धनं केवलपरम्परितरूपकम्, इत्येतेषां परस्परनि-
षेधतया पुन. मसृष्टिः । मसृष्टिसदृशयोगि पुन. मसृष्टिसदृशी समवत इति दर्शित-
मकार्मि साहित्यदर्पणटीकायां तत्प्रकरणे ।

शिवशिखी वृत्तम् ॥१२॥

गच्छन्तीति । शैलशिखरेषु, पर्वतशृङ्गेषु विलम्बीनि जलमारुह्य लम्बमानानि विम्बानि
मण्डलानि येषां ते, तदा वियुक्तानां पतिविरहितानां वनितानां हृदयमनुकुर्वन्तीति ते
नेदेव कोमल अश्रु, कुलवद्गुणैव शोकजनक एवः उद्भूते कामतरुव
पुष्प एते दसहस्रेणा, उपालक्ष्येव छात्र मन्दित स्थाने नौगाव सहित
राहेतेच्छेन, ईशार अश्रुवाग, अत्रिसारेव निधन ० लज्जा एहे सकलहे
आहे एवः आनरा प्रियपथिकगण मग्नी इहेया, ईशार पञ्चां पञ्चां
राहेतेच्छे ॥१२॥

वसन्तसेना ! पश्य पश्य—

दित्तिर्लपि वसन्तसेनेव हृदयेव अश्रुतरुवकारी नेदसमुत्, पर्वतशृङ्गे

অপি চ ।

পঙ্ক-ক্লিন্নমুখাঃ পিবন্তি সলিলং ধারাহতা দর্দুরাঃ

কণ্ঠ' মুञ্চতি বর্হিণঃ সমদনো নীপঃ প্রদীপায়তে ।

মন্ত্রাগম, কুলদূষণৈরিব জনৈর্ম ঘৈত্ব তশ্চন্দ্রমাঃ

বিদ্যুত্নীচকুলোদগতেব যুবতিনেকত্র সন্তিষ্ঠতে ॥১৪॥

জনপূর্ণত্বাত বিরহদুঃখাচ্চ মলিনা ইতি ভাব, মেঘা গর্জন্তি । যেথা মেঘানাম, স্বংঘ গর্জনেন মলিনা উতপাততৈরুদ্ভীমৈ ময়ুরৈ কণ্ঠ'ভি, মণিময়্যৈ তদ্বন্দ্বয়ূর পচাণা বিচিত্রত্বাদিতি ভাব, তানুদনৈর্ব্যজনৈরিব স্বমাশ্রামণী বীজ্যতে বাতেন শীতলীক্রিয়ত ।

অত্র বিলম্বিবিম্বা ইতি ব্যঙ্গনসঙ্গস্য অনেকথা সক্রমসাধ্যাত উক্তানুপ্রাস, দ্বিতীয়ে পাঠে আর্থ' উপমা, চতুর্থ' চ যৌতী উপমা, ইত্যেতথা মিত্যৌ নিরপেখতয়া মসৃষ্টি ।

হৃদয়ানুকারা ইতি কক্ষণাণ্ । বসন্ততিলকা ইত্যম্ ॥১২॥

পঙ্ক ইতি । পঙ্ক' হৃদিপাতবয়েনীলিত্তৈশ্চরলকর্দ্বমৈ ক্লিন্নানি অক্লানি মুগ্বানি বদনানি ধীযা তে তথা ধারাভিন্ন টিজনামারৈ আহতাশ্লাঙিতা দর্দুরা ভেকা সলিল হৃদিজনল পিবন্তি । সমদনো মেঘাগমাদেব কামাবগবিষ্টিত বর্হিণী ময়র কণ্ঠ স্বরম্, মুञ্চতি মে'গামনানন্দীদয়াদেব ক্রোতিল্যর্থ । নীপ কদম্বতর, প্রদীপায়তে স্বথীতা বলীবিন্দসনাত্ প্রদীপবদাচরণি । কুলদূষণৈ আত্মপাতিত্যাদিনা কুলস্য দীপজনকর্জনে, মন্ত্রাগম প্রম্নন্যাধম ইব মৈঘৈশ্চন্দ্রমা উত একত্র আচ্ছাদিত অশ্বদ কলঙ্কিত । তথা লম্বিত হৃদেয়া গর্জন করিতোছে, যাশামেন রবে ময়ুরগণ, তৎক্ষণাৎ উদ্ভীম উদ্ভীম, মণিময় তানবৃষ্ণ ছারাটে যেন আকাশক বাজন কবি-তেছে ॥১৩॥

আর, কক্ষম লিপ্ত মুখ ও বৃষ্টিধাবায় আহত ভেদরণ, বৃষ্টির-উল পান করিতেছে, কামার্ঠ ময়ুরগণ রব করিতেছে, কদম্ববৃক্ষ প্রদীপের দ্বায় আচরণ করিতেছে, বংশের দোম জনক যেনন সম্মানস্বত্বে কলঙ্কিত

वसन्त । भाव ! सुष्ठु, दे भणितं । (य) एषा हि—
 मूढे ! निरन्तरपयोधरया मयैव
 कान्तः सहाभिरमते यदि किं तवात्र ।
 नां गर्जितैरिति मुहुर्विनिवारयन्ती
 मार्गं कृण्वि कुपितैव निशा सपत्नी ॥१५॥

(य) भाव । सुष्ठु, ते भणितम् ।

च दुर्गना ब्रह्महत्यादिमहापातकानुष्ठानेनात्मनः पातित्य विदधति, यदा तु स्ववशजास्तौ
 सह न व्यवहरन्ति तदा ते कुलादहिर्भूय सन्नासमाश्रित्य त क्लृषीकुर्वन्तीति भावः ।
 तथा नीचकुलीदगता युवतिभिः, विद्यात् एकत्र पुरुषे स्थाने च, न सन्तिष्ठते नानापुरुषं
 नानास्थानञ्च गच्छन्तीत्यर्थः ।

अत्र द्वितीये पादे क्यङ्गर्तापमा, प्रथमोऽपि श्रौतापमाइयमित्येषामपि पूर्ववत् सञ्चष्टि ।

“भक्तं सङ्गुक्वर्षाभूपानूरप्रवददुरा” “मयूरी वर्द्धिणी वर्द्धी” इति च अमरः ।

“कण्ठी मन्त्रि मन्त्रिधाने ध्वनी मदनपादपे” इति विश्व

शाट्टीलिक्रीडित वचनम् ॥१४॥

(य) वसन्त इति । सुष्ठु, सत्यक् । भणितमिति भावे क्त । अतएव ते इति
 कर्षणि षष्ठी ।

मूढे इति । हे मूढे ! परमुत्तमदुःखालभिन्ने । वसन्तसेने । निरन्तरा वायुर्वेगाल्
 घनीभूता पयोधरा मन्था यस्या तथा, अन्यत्र तु निरन्तरी पीवत्त्वात् घनीभूतो पयोधरी

कवे, मेघसमूहो सेइेरुप चन्द्रके आवृत कवियाच्छे एवम् नीचवशशांपन्न
 युवतिरु न्नाय विद्यां एकत्र धारितातेहे ना ॥१५॥

(य) वसन्तसेना । पण्डित । आपनि डाल बलियाछेन । कावण—

हे बिबेचनाविहीन वसन्तसेने । घनपद्मोदवा आनाव सन्ने प्रियतम
 चारुनड यदि वमण कवेन, तवे हेहाते तोनाव अनिष्टे कि ? एहे वथा

विटः । भवतु एवं तावत्, उपालभ्यतां तावदियम् । (र)
वसन्त । भाव ! किमनया स्त्री-स्वभाव-दुर्विदग्धया उपा-
लभ्यया । पश्यतु भावः । (ल)

स्तनौ यस्यानया, मयैव सञ्च, कान्त पतिर्यदि अभिरमते, तदा अत्र रमणविषये,
तव किम् अनिष्टम् ? अपि तु किमपि नीत्यर्थः. सपत्नीत्वेन उभयोरैव समानाधिकारादिति
भावः । इति एवधृतैः, गर्जितमैघगर्जनैः दर्पोद्गतवाक्यैश्च, मुहुर्वारं वारम्, मा
वसन्तसेनाम्, विनिवारयन्तौ कुपिता सपत्नीव, एषा निशा इयं रातिः, मार्गं चारुदत्तान्तिके
मम गमनपथम्, कृणुहि अश्वकारावरणेन कपाटगोधादिना च प्रतिवध्नातीव । अती
मेघकक्षुकावरणविषये यदभणितं तत् सुष्ठु एवेति भावः ।

अत्र शौते लपना, प्रतीक्षमाना भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षा च अनयीरका-
शयानुप्रवेशरूप. सङ्करः ।

“स्त्रीस्तनाब्दी पयोधरी” इत्यमरः । वसन्तलिलका वृत्तम् ॥१५॥

(र) विट इति । एवमनेन प्रकारेण, भवतु निशाकक्षुकास्तव मार्गरीध
इति शेष, त्वयापि इयं निशा, उपालभ्यता निन्द्यताम् । सपत्नीना परस्परमेव
व्यवहारन्तु, जगति चलत्येवेति भावः । खलुशब्दवत् तावच्छब्दस्य वाक्पालद्वारे सीत्-
प्राप्तीतिरियम् ।

(ल) वसन्त इति । हे भाव ! विद्वन् ! स्त्रीस्वभावेन दुर्विदग्धया असम्भवविषय-
प्रार्थनाकारिण्येत्यर्थः, उपालभ्यया निन्दितया, अनया निशया, किं फलमिति शेष । ननु
उपालम्भस्याप्यकरणे मार्गरीधानिरुक्तेस्तव कान्तान्तिके गमनमसम्भवमेवेत्याह पश्यति ।
मम नियमवगच्छत्वित्यर्थः ।

बलिग्राह्ये येन एहे वाज्जि, कूपित सपत्नीव आश गर्जनं द्वावा आमाके
वावन्दार निवावण कवतः, आमाव गमनेव पथ बोव करितेच्छे ॥१६॥

(र) विट । हउक एवकम, तुमिओ ईहाके (वाज्जिके) निन्ना कव ।

(ल) वसन्तसेना । पणित ! श्त्रीस्वभाववशतः आमावनाविणी एहे

मेघा वर्षन्तु गर्जन्तु मुञ्चन्त्वग्निमेव वा ।

गणयन्ति न शीतोष्णं रमणाभिमुखाः स्त्रियः ॥१६॥

विटः । वसन्तसेने ! पश्य पश्य । अयमपरः—

पवन-चपल-वेगः स्थूलधारा-शरीरैवः

स्नानित-पटङ्ग-नादः स्पष्ट-विद्युत्-पताकः ।

कोऽसौ नियम इत्याह मेघा इति । मेघा गर्जन्तु, वर्षन्तु ; वा अथवा, अग्नि
वपुमेव, मुञ्चन्तु चिपन्तु । तथापि रमणाभिमुखा रतिवम्बोरलिकगामिन्य* स्त्रियः,
शीतोष्ण वर्षणकृत शीतम् अग्निभोचनकृतमुष्ण वा न गणयन्ति अकार्यवाधकत्वेन
अवधारयन्ति अपि तु तत्तद्वाशतमतिक्रम्यैव स्वकाथं साधयन्तीत्यर्थः । मृतवामहमपि
एतद्वाशतमतिक्रम्य तव गच्छाम्येवेति भावः ।

अथ पूर्वार्द्धे अनेकक्रियात्मिककृतं कारकत्वाद्दीपकमलद्वारं शितीयार्द्धत्वं अप्र-
मृतम्यीमामान्यात् प्रमृतवसन्तसेनारूपम्बोविशेषप्रतीतिरप्रमृतप्रणमं, अतथी परस्परनिर-
पेक्षतया समृष्टिः ।

मार्गो नाम गर्भमन्त्रे रङ्गम्—“तत्त्वार्थकथनं मार्गः,” इति दर्पणलक्षणात् ।

शीनेन युक्तं उच्यते इति शीतोष्णं “शाकपार्थिवदित्वात्स्वपदन्तीपिसमासात्प्रयत्नेन
शीतोष्णमित्येकवचनीपपत्तिः” ॥१६॥

पवनेति । पवनेन वायुना चपलवगी द्रुतवगी यस्य स, पवन इव चपलवेगी यस्य
स च, स्थूलधारा इतिधाग शरीर इव यस्य स, स्थूलधारेव शरीरो यस्य स च,
स्नानितं गर्जितं पटङ्गनादी जपटङ्गाशब्द इव यस्य स, स्नानितमिव पटङ्गनादी यस्य
स च, तथा स्पष्टं सर्वेहं ज्वमाना विद्युत् पताकेव यस्य स स्पष्टा विद्युदिव पताका

वादिह्यं निम्ना कतिशा किं न ह्येव ? । आपनि देखून—

मेघ वर्षा करुण, गर्जन करुण दिशा वरुपातडे करुण उगापि
पट्टिव प्रति धादित शीतारु, से शीत न उक्तां ग्राह्य करुण ना ॥१७॥

दिटि । रमणाभिना । नेश नेश—

হরতি করসমূহং খি শগাঙ্কস্য মেঘো

নৃপ ইব পুরমধ্যে মন্দবীৰ্য্যস্য শত্রোঃ ॥১৩॥

বমন্ত । এবংগ্লেদং । তা কধং এমৌ অবরো—(ব)

এতৈরেব যদা গজেन्द्रমলিনৈরাধাতলম্বোদরৈঃ

গর্জন্ধিঃ সতড়িহলাকগবলৈর্মুখৈঃ সশূল্যং মনঃ ।

(ব) এবমেতৎ । তৎ কথমেধ অপর ।

যস্য স চ, অধমপরে মেঘ, পুরমধ্যে শত্রুরেব বাটীমধ্যে মন্দবীৰ্য্যস্য অন্বীকৃতবলস্য, শত্রো গন্তুনৃপস্য, নৃপো বিজয়ী রাজেত্র, খি আকাশে মন্দবীৰ্য্যস্য অন্বর্ত্তজস, শগাঙ্কস্য চন্দ্রস্য করসমূহ কিরণনিকর রাজযাশ্বধনগেগিচ, হরতি আশ্রয়ীতি বলিন যজ্ঞাতি চ ।

অত্র নৃপ স্বস্থাপমালাহচর্য্যাৎ পূর্ববিশেষণত্বপি উক্তবিশেষিতসমাশস্য বায়যণাৎ পূর্ণোপমালঙ্কার এব, নতু উপকন্ম ন বা উপমারূপকযৌ, মন্দ হসঙ্কর ইতি অর্থম্ ।

মালিনী ভবম্ ॥১৩॥

এতঁ রিতি । গজেन्द्रবৎ মলিনৈর্নালবর্ণে, আধাতানি জলপূর্ণতয়া স্ফীতানি লম্বানি লম্বিতানি চ উদগণি অম্বলরহৈশা যথা তঁ, গর্জন্ধি, সতড়ির্বির্বিদ্বাঙ্কি মলাকাশি-

এই স্থাব একখানা মেঘের বায়ুকর্ভুব গুরুতর বেগ উৎপন্ন হইয়াছে (রাজার পক্ষে বায়ুর আয় ক্রতবেগবান—), বায়সমূহেব আয় স্থূল বৃষ্টিব ধাবা পতিত হইতেছে, চাকের শব্দের আয় গর্জন চলিতেছে এবং পতাকাব আয় বিদ্যুৎ প্রকাশ পাইতেছে । অতরাং কোন প্রবল রাজা যেমন শত্রুর বাটীর ভিতরে (প্রবেশ করিয়া) সেই দুর্বল শত্রুব নিকট হইতে কর (পাছনা) সমূহ গ্রহণ কবেন, সেইরূপ এই মেঘ, আকাশে অল্পতেজ চক্রেব কিরণসমূহ হরণ (আবরণ) করিতেছে ॥১৩॥

(খ) স্বপ্নপ্ৰসঙ্গা । উচ্চৈঃ উচ্চৈঃ ইতি ।

तत् किं प्रीयित-भर्तृ-वध्य-पटहो हाहा हताशी वकः

प्रावृट् प्रावृडिति ब्रवीति शठधीः चारं चते प्रक्षिपन् ॥१८॥

वक्रपक्षिप्रेणीभिश्च सह विद्यमाना इति सतट्टिडलाका अतएव च श्वला विचित्रवणा मीमाडुगै, एतैरेव मयै, यदा यस्मिन् कानि, मन, प्रीयितभर्तृणांमेवचितम्, मृगन्थ टारुणविशेषदत्तदत्तत् शब्दवेदमिव भवतीत्यर्थः । तन्तस्मिन्नेव कानि, प्रीयिता विदेशवासिनी भात्यानिर्गच्छिण इत्यर्थः, भर्ताः पतय एव वध्या दुःसहविरहवेदनया वधयोग्या जना मेषु पटह प्रचारणदङ्गात्वरूप, वध्यहृदयविदारकशब्दकारित्वादिति भावः, हता जनदङ्गा नाशित आशः चतुःशारा मन्त्रधाराणाललासा यस्य स, अतएव शठा दुःगमिभन्विशालिनी धावुडिग्यस्य स एक पक्षी, क्षणे क्षतस्थाने चार लवणम्, प्रक्षिपन् मयोजयन् क्षतस्थाने चार प्रक्षिपन्निव भूयो वेदना कुर्वन् मन्त्रित्यर्थः, हा हा दारुणविद्दि, किं कस्मान्, 'प्रावृट् प्रावृट्' इति इत्यस्मिन् ब्रवीति रौति । क्षतस्थाने पूर्वत एव वेदना प्रवृत्ता एव च पुन चारल्पे यथा सा वेदना दुःसहैव जायत, तथा प्रीयित-भर्ताः स्वत एव विरहवेदनया दृणा, तत्र च पुन प्रावृडादान दुःसहवेदनकारमेवेति तत्कारकी वक शठधीरेवेति भावः ।

अत्र प्रथमे पादे लुप्तोपमा द्वितीयं मृगन्थमित्यव प्रतीयमाना गुणोत्प्रेक्षा, तृतीयं अग्नितशब्दनिबन्धन परम्परानिरूपकम्, चतुर्थं वक्रवमात्रस्य 'प्रावृट्' इत्य सभावना-करणत् इवाद्यभावाच्च प्रतीयमाना गुणोत्प्रेक्षा, तथा चते वक्रकतृकधारप्रक्षेपभावान् बन्धुसम्बन्धसम्भवेन "क्षत चार प्रक्षिपन्निव" इति सादृश्याक्षेपान असम्भवदन्तुसम्बन्धरूपा निदर्शना, इत्यनेनैव परम्परानिरूपेक्षतया समृष्टिः । तथा तृतीयपादे तदिति तच्छब्द-नन्देश्यर्थे अवाचक इत्यवाचकत्वतोषः, स च "तस्मिन् किञ्च विरीगि वध्य पटह" इति पाठेन समाधिः ।

याहाव दा, गज्जाल्लर छात्र र्गनिन, याहाव अञ्जलिदरुदे* जनभावे पूर्ण एवं लक्षित इडिहाछे एवं विहाः ७ वकाशर्णि संयुक्त थाकाय याहाके विचित्र नेथा दाहेतेछे, गर्जनकादी एडि सट्टे सदन मेरुधाराई यथन विदहीनिगेव ऊनद *न्याविद्धेर छात्र इडोतेछे, हाह' हाय' सेई

विटः । वसन्तसेने । एवमेतत् । इदमपरं पश्य—
 वलाका-पाण्डुरीणीषं विद्युदुत्क्षिप्तचामरम् ।
 मत्त-वारण-सारूप्यं कर्तुकाममिवाम्बरम् ॥१८॥

वसन्त । भाव ! पक्व पक्व । (व)

(व) भाव । प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व ।

लम्बन् इति लम्बानि, लम्बते पचादित्वाद्च् । प्रदर्शितप्रकारवहुनीहेरुगन्तव्य
 सतत्रिदन्वाकाय ते शबला येति कर्मधारय ।

शादूलविक्रीडित इत्तम् ॥१८॥

वलाकेति । अम्बरम् आकाशम्, वलाका वकपक्षियेणिरिव पाण्डुर शुभम् उष्णीष
 शिरीषेष्टम् यस्य तत्तादृशम्, तथा विद्युद्देव उत्क्षिप्तमुक्षीलित चामर यस्य तत्तथाभूतम्,
 अतएव मत्तवारणीयोवार राजदन्ती तस्य सारूप्य समानरूपत्वम्, कर्तुकाममिव कर्तु-
 मभिलाषीव वसन्त इति उच्यते, राजदन्तिनोऽपि तादृशीष्णीषचामरसत्त्वादिति भावः ।

अथ पूर्वार्द्धे निरङ्ग मालारूपकम्, द्वितीयार्द्धे च आर्या उपमा पथी गुणोत्प्रेक्षा,
 इत्येतेषां गुणप्रधानभावंलाङ्घ्यभावात् सङ्गः ।

कर्तुकाममिति "तुम् काममनसी" इति तुमी मकारलोप ॥१९॥

समयेष्टे विवशीणिगेव वधा-पट्टेन्द्ररूप, छष्टेवृद्धि ७ हतांश एहे आब एकटा
 वकपक्षी शतश्राने लवण निरूपण वरतः, 'प्रावृट्' 'प्रीवृट्' (वर्षाकाल
 वर्षाकाल) एहेरूप कविद्या केन आकितेच्छ ? ॥१८॥

विट । वसन्तसेना । इहा एहेरूपहे वटे । एहे आब एकटा मेथ—
 वकपक्षिश्रेणीयरूप उन्नयन उष्णीष धावण कविद्याछे एतत् विद्युत्वरूप
 चामर उन्नोलन कविद्याछे, शत-आकाश केन मत्त उष्णीष माला वारण
 करिते हेच्छुक हेद्याछे ॥२०॥

(व) वसन्तसेना । पण्डित ! देखन देखन ।

एतैराद्र-तमानपत्र-मलीनैरापीतसूर्यं नभः

वल्मीकाः गरताडिता इव गजाः मौढन्ति धाराहताः ।

विद्युत् काञ्चनदीपिकैव रचिता प्रामादमञ्चारिणी

ज्योत्स्ना दुर्व्वलभर्त्तृकैव वनिता प्रीत्सार्थ्य मेवैर्हता ॥२०॥

विटः । वमन्तमेने । पश्य पश्य ।

एतै रिति । आद्रं तमानपत्राद्यैव मलीना जलपूर्णतया नीलवर्णान्मे साद्राग्ने, एतैर्मेघै, नभसाकाशं कर्तुं, आपीतो दिवस एव यन्म आद्रत इत्यर्थं कुर्यात् यस्य तत तादृश-मासीदिति ज्ञेय । इदृशस्याख्यायान्तु नानुपपत्तिं अथवा प्रदीपवर्णनाप्रक्रमान् "कुपितैव निशा मपदी" इत्याद्यभिहितत्वाच्च तत्र धूयामश्विन अनिवाश्यानुपपत्तिप्रसक्तिमित्यवधेयम् । वल्मीका उद्यीकाकृतमृत्तिकासूपा, धाराभिर्दृष्टिपरम्पराभिराहता मन्त, गरताडितागजा इव, मौढन्ति क्रमान्मूर्त्तिकाश्वलनेन क्रमशः क्षयमापद्यन्ते अथसन्नाय भवन्ति । विद्युन्-प्रामादमञ्चारिणी सौधीपप्रिप्रचारिणी काञ्चनदीपिकैव स्वर्ण निम्कितदीपभाग्दमितव, रचिता त्रिभिना निश्चिता । तथा मेघै ज्योत्स्ना, दुर्व्वली भर्त्ता यस्या सा तादृशी वनिनेव, प्रीत्सार्थ्य वलादपसाय, हता आद्रता नीता च ।

अथ प्रथमे पादं सुसीपसा, अर्थात् तु प्रत्येकमेव शीतीपसा, इत्येतेषां मिथीनिर्-पेक्षतया मसृष्टि ।

"वामनूरथ नाकुय वल्मीक पुनपुसकम्" इत्यमर ।

गाद्रं लपिकैर्दित इक्षम् ॥२०॥

आकाशं, आद्रं तमानपत्राद्यैव ज्ञाय मलिनवर्ण एते सकल मेघ धारा (निम्नव वेलावृष्टे) श्यामक एकरात्र पान (आवरण) कविदाहिन, उडैव गतीञ्जलि, दृष्टैव भावाय साहज इडैवा, शरताडित इतीव ज्ञाय ज्ञानः अक्षय इडा इच्छ विधाता, दिता एव अटानिकार उपरिनिर्वा-विणी अर्धनीपत्र ज्ञाय कविदाहिन एव मेघसमूह, दुर्व्वलक ईक। रमणीव ज्ञाय ज्ञानांश्याक अपश्यत कविता इरण कविदाहिन ॥२०॥

एते हि विद्युद्गुण-वद्-कक्षा
 गजा इवान्योन्यमभिद्रवन्तः ।
 शक्राज्ञया वारिधराः सधारा
 गां रूप्यरज्ज्वेव समुद्धरन्ति ॥२१॥

अपि च । पश्य—

महावाताध्मातैर्महिष-कुल-नीलैर्जलधरेः
 चलैर्विद्यत्पक्षैर्जलधिभिरिवान्ताःप्रचलितैः ।

एत इति । हि तथाहि । विद्युती गुणा रज्ज्व इव तैर्वंहा, सम्बन्धा' मद्यताय कक्षा बाहुमूलानि मध्यदेशायवेधा तै, अन्योन्यमभिद्रवन्त परस्परमभिधावन्तो गजा इव सधारा इष्टिधारामहिताः, एते वारिधरा मेघाः, शुकस्य मेघपतेरिन्द्रस्य आज्ञया आदेशेन रूप्यरज्ज्वा रजतनिष्क्रितरश्मिना, गा पृथिवीम्, समुद्धरन्तीव समुत्तोलयन्तीव ; इष्टिधारणां रूप्यरज्जुतुल्ययुग्मवर्णत्वात् लम्बितत्वात् मूलनसयुक्तत्वाच्चैति भावः ।

अथ पूर्वाह्ने गजा इत्युपमासाहचर्यात् विद्युद्गुणेत्यापि उपमितसमास एव न्याय्य इति पूर्णोपमेव, पराह्ने तु वाच्या क्रियोत्प्रेषा, इत्यनयोर्मिथो निरपेक्षतया ससृष्टिः ।

गजानां पृष्ठोपरिपीठवन्धनरज्जूना लम्बितत्वात् मेघोपरि च विद्युता स्वतएव तथैव लम्बमानत्वात् विद्युद्गुणवद्कक्षा इति विशेषणमुभयत्रापि महच्छ्रुति ।

“कक्षो बौद्धि दीर्घं” इत्यादि हेमचन्द्र ।

इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोर्मेलनादुपजातिर्भूतम् ॥२१॥

महेति । महावातेन प्रबलवायुना आध्मातैराहते अतएव चर्नर्गमनशानिभि

विट । वसष्टसेना । देव देव—

रज्ज्वेव श्राय विद्यांघारा याहादेव कक्षदेशे (बाहुमूल, मध्याभाग) वरु इहैवाह्ने, तेहै इष्टिधारया समन्वित एहै देवसमूह, इष्टिसमूहेव श्राय परस्परव सन्वित इहैवा, हेम्बेर आदेशे, रूप्यरज्ज्वेव पृथिवीके देन उन्तो- लन कारितेः ॥२१॥

इयं गन्धोद्दामा नव-हरित-श्याङ्कुरवतो
धरा धारापातैर्मणिमयशरैर्भिद्यत इव ॥२२॥

वसन्त । भाव ! एमो अवरो—(श)

एह्येहीति शिखण्डिनां पटुतरं कैकाभिराक्रन्दितः
प्रोड्डीयेव वलाकया भरभसं सोत्कण्ठमान्निद्रितः ।

(श) भाव । एष अपर ।

तरङ्गचलनाच्चलितैरिव च प्रतीयमानैः, विद्रात् एव विद्रानप्रतिविम्बान्येव च पश्चात् पतताण्य
यथा तैः, अतएव स्वतीऽपि चलनशक्तिरिति भावः अन्तः स्वाभ्यन्तर एव च प्रचलितं,
एकवच्चन्द्रमेवाना तथा चलनात् अन्यत् तु चन्द्रतरङ्गचलनादिति भावः मण्डिपकुलवत्
नीलैः, इदं तु उभयत्रापि समानम्, जलधिभिरिव समुद्रैरिव विशालायतनैरिति भावः,
जनधर्मवै कर्त्तृभिः मणिमयशरैरस्त्विविद्रात्त्वचिततया मणिमयशरस्वरूपैः, धारा-
पातैर्दृष्टिधारान्निद्रितैः करणैः, गन्धेन नवउद्विपातः जनितासौरभेण उद्दामा उत्कटा
तीव्रगन्धशान्तिनीत्यर्थः तथा नवा नूतना हरिता पालाशवर्णा श्याणा लणानामङ्गु-
ल्या मन्वीति सा तादृशी, धरा पृथिवी, भिद्यते विदास्यत इव ।

अथ प्रथमं पादं लुप्तोपमा, द्वितीयं निरङ्गं केवलरूपकम्, पूर्वोपमा च चतुर्थं तद्यैव
रूपकं क्रियानपेक्षा च, तथा प्रथमाहं एकस्य तकारस्य मङ्गत्साव्यम् एकस्य लकारस्य
च अमङ्गत् साव्यमिति उच्यनुप्रासः द्वितीयाहं च धरा धारैति व्यञ्जनानामनेकधामङ्गत्
साव्यमिति कैकाजुप्रसङ्गः, इत्येतेषां परम्यग्निरपेक्षतया सप्तष्टिः ।

शिव्विन्वी इमम् ॥२२॥

भावः ७, देव—अभ्याश्रयसंरक्षितः समुद्रैव छात्रः, गुरुतव वायुव
आघाते संरक्षितः, विद्रास्वरूपः पञ्चविंशति एवम् महिमामयश्च छात्रः नोपवर्ण
नेयसमुद्रः, वृष्टिवापातद्वावा, यत्राश्रयस्तवती ७ हवितवर्णनूतनतृणाश्रव-
शान्तिनी एते पृथिवीके मणिमय शर दानाहै येन विदीर्ष कवितेह्ये ॥२२॥

दस्युमेना । पण्डितः ।

हं मेरुजिह्वतपङ्कजैरतितरां सोऽहेगमुद्दीक्षितः
कुर्वन्नञ्जनमेचका इव दिशो मेवः समुत्तिष्ठति ॥२३॥
विटः । एवमेतत् । तथाहि पश्य—

निष्यन्दीकृत-पद्मपण्ड-नयनं नष्ट-क्षपा-वासरं
विद्युद्भिः क्षण-नष्ट-दृष्ट-तिमिरं प्रच्छादितागममुखम् ।

एहीति । शिखण्डिना भयूराणां केकाभि स्वबाणौभिः, पटुतर सुस्पष्ट ण्हि एहि इति इत्यम्, आक्रन्दित आहत इव, बलाकया धकपधियेण्या सरभस सर्वग मोहोय, सोत्कण्ठमालिङ्गित इव, उभयत्रापि परमधम्बुत्वादिति भावः, तथा उज्झितानि नष्टप्रायत्वा दीव परित्यक्तानि पदजानि पदजवनानि यैर्न हसै मानस यियासुभिरिति भावः, सोऽहेगम् अप्रियत्वात् सत्वास यथा स्यात्तथा अतितरामुद्दीक्षित अतिरेकण ऊर्ध्वदृष्ट्या दृष्ट, एष अपरी मेव दिशः, अञ्जनेन कञ्जलेन मेचका श्यामवर्णा इव कुर्वन्, समुत्तिष्ठति गगने नूतनमाविर्भवति ।

अत्र पूर्वोद्घ पूर्ववाक्येऽपिऽवानुपज्ञात् वाच्य कियोत्प्रेषादयम्, पराङ्गे चेका-
गुणीत्प्रेषा, इत्येतेषा मिथी निरपेक्षतया मसृष्टि । तथा यथा राजापरक्तपुरवासिभि
मादरमाहृत तवत्यवभुभ्य सोत्कण्ठमालिङ्गित, पलायनेच्छुभित्तरपुरवासिभिय
सोऽहेग दृष्ट कथित् विपथी राजा तद्गगन्दाहाधिभूमेन दिशः श्यामत्वा कुर्वन् सिद्धासने
समुत्तिष्ठति तद्वदिति शब्दशक्तिमूली वस्तुध्वनि ।

“हन्दने रोदनाह्वाने” इत्यमरः ।

शार्दूलविक्रीडित षण्णम् ॥२३॥

निष्यन्दीति । निष्यन्दीकृत क्वचिदायोरभावात् निद्रापशाच्च निष्यन्दीकृत निदिमेघी

एते आत्र एकथानां नेष, नगूरगणेर बेकारवे सुस्पष्टेभावे ‘आहेम
‘आहेम’ वनिशाई देन आहृत इहेया, बेगे उड्डोन नरुपनीश्रेणीरुदुद
उरुदुधार महितुडे देन आनिप्रित इहेया एदं पद्मवनपरित्यागिहंसमसूह-
रुदुद अताष्ट उद्वेगनर महित नृष्टे इहेया, दिनुदुदजके कान घाशे
येन आदरुर्ग करः आदरे उरिातुछे ॥२३॥

नियेष्टं स्वपितीव सम्प्रति पयोधारा-गृहान्तर्गतं
स्कीताम्बोधर-धाम-नैक-जलद-च्छत्रापिधानं जगत् ॥२४॥

कृतञ्च पद्मवन्द्यं पद्मममूह एव नयन येन तत्तादृशम् नटी अदर्शनं गतीं सूत्रेण च
त्वादिविशेषचित्राभावनं नियेत्तुमशक्यावित्यर्थं चपावासरी वाविदिवसौ यस्मिन् तत्तथोक्तम्
विदुःश्रि चण नटानि पुनश्च दृष्टानि विदुःश्रिभावकाले पुनर्दृष्टानीत्यर्थं तिमिराणि
अन्धकारा यस्मिन् तत तथाभूतम्, प्रच्छादितानि मेघैः कपाटैश्च आदृतानि आशासुग्वानि
दिङ्मण्डलानि दाराणि च यस्य तत्तादृशम् पद्मसा इष्टिजलानां धारा पयोधारा तत्तदधान
गृह पयोधारागृह तस्य अन्तर्गतम्, तथा स्कीता इति प्राज्ञा ये अम्बोधरा मेघास्ते धा
धामनि गृहे आकाशे इत्यर्थं येनैकं बहुतरा जलदा मेघान् एव च्छत्राणि तैरपिधान
माच्छादन् यस्य तत्तथोक्तम् जगत्, सम्प्रति नियेष्टं वायुसञ्चारभावात् निष्पन्द
मत्, स्वपितीव निद्रातीव ।

अथ पद्मवन्द्यं नयनत्वारीप जलद्रे हवत्वारीपद्यं शाब्दं जगति विशालपुरुष त्वारीपस्य
आर्थं इत्येकदेशविवर्ति रूपाकं कथितप्रवेशा च, अनधीरद्वाङ्मिभावनं सङ्कर । तथा
पूर्वाङ्गं एकस्यैव नटशब्दस्य द्विरुपादानात् कथितपदतादीषु चतुर्थपादे अम्बोधरैत्य-
भिधाय जलदेव्यभिधानाद्भ्रमप्रक्रमतादीषु च, नटचपावासरम् इत्यत्र लुप्तचपावासरम् इति
पाठेन चतुर्थपादे "सान्द्राकाशविमोहिभृजलदच्छत्रापिधानम्" इति पाठेन च तथो
समाधानं विधेयम् ।

"शमिकर्माङ्कितनैकनीडता" इत्यादिवत् नैकत्वं अभावात् अन्तर्गतं समामान
अन्तर्गतविषय इति न विपर्यय ।

शाङ्खलिक्रीडित इति ॥२४॥

विट । ईहा एहेरूपते बाट । ताहाई देण—

पद्मवनरूपं नयन निष्पन्नं हृद्येच्छे, दिन वा वादिव किञ्चु ठिन् नहि,
विद्वान्तेव ज्ञान शनकान अफकाव नडे इहेते'छ आवाव देवा दहेतेछे
एवं समस्त दिग्गुण आच्छादित हृद्ये गिय छे एहे तवहाय जलनारा
गृहं अर्थात् जगत्, रुद्धिप्राप्तं नैकत्वं वाटी त (माकाः) बहुर

বসন্ত । ভাব । এব্বং গিটং । তা পেক্ব পেক্ব—(প)
 গতা নাশং তাগ উপকৃতমমাধাবিব জনে
 বিযুক্তা, কান্তেন স্ত্রিয় ইব ন রাজন্তি ককুম্ভ ।
 প্রকামান্তস্তম্ ত্বিদ্গপতি-শস্বস্ব শিখিনা
 দ্রবীভূত মন্যে পততি জলরূপেণ গগনম্ ॥২৫॥

(ঘ) ভাব । এবমেতৎ । তব প্রীচস্ব প্রীচস্ব ।

গতেতি । অসাধী জনে উপকৃতমুপকার ইব তারা নঘনম্, নাশ লীপ গতা ।
 কান্তেন পন্থা বিযুক্তা বিরহিতা স্ত্রিয় ইব ককুম্ভী দিশ ন রাজন্তি ন শীমন্তী ।
 তথা ত্বিদ্গপতিদ্ববরাজ্য যন্ শস্ব বজ্রাদিক তস্য শিখিনা অগ্নিনা প্রকাম প্রার্থ্যাম
 যথা স্যাত্তথা অন্তননম্ অম্বন্যনম্ননম্ন গগনমাকাশম্ কচ্চু, দ্রবীভূত সীমকাদিবত
 সরসীভূত সত জলরূপেণ হৃষ্টিদারিরূপেণ পততীতি মন্যে ।

অব পূর্বাঙ্গে ঐতিমুপমাভ্যম পরাঙ্গে চ মন্যে ইতুপাদানাভাষা মাভাভিনানী
 মাপজ্ঞা ক্রিয়োতম্ভা, দ্ব্যতীথা পরস্পরনির্গপেচতম্ভ মল্লি । তথা প্রথমপাদে
 তাগোপকৃতশব্দযৌলি ইবৈপম্যেণ গতেত্যপি বৈপম্যাবগ্যকত্বাত 'সুধেব বিমলয়ন্দ্' ইতি
 দপণীদাহরণবদ্ব্যপ্রকৃত দৌষ স চ "উপকৃতিসমাধাবিব জনে" ইতি পাঠেন পরিহৃত্যে ।

শিখরিণী হতম্ ॥২৫॥

মেধরূপ ছত্রে আবৃত হইয়া, নিশ্চেষ্টে অবস্থায় এখন যেন নিদ্রা
 যাইতেছে । ॥২৪॥

(ঘ) বসন্তসেনা । ইহা এইরূপই বটে । তা দেখুন দেখুন—

নক্ষত্র সকল, অসঙ্কলনব প্রতি বৃত উপকাবেব ছায় লোপ পাই-
 যাছে, দিনসমূহ, পতিবিরহিণী বমণীর ছায় শোভা পাইতেছে না,
 আব দেববাজ্বেব আশ্রব অগ্নিতে অত্যন্ত সমস্ত আকাশ, যেন তবন
 হইয়া জলরূপে পতিত হইতেছে ইহা আমি মনে করি ॥২৫॥

अपि च । पश्य—

उन्नमति नमति वर्षति गर्जति मेघः करोति तिमिरौघम् ।

प्रथमश्रीरिव पुरुषः करोति रूपाख्यनेकानि ॥२६॥

विटः । एवमेतत् ।

विद्युद्भिर्ज्वलतोव संविहसतीवोच्चैर्बलाकाशतैः

माहेन्द्रेण विवल्गतोव धनुषा धारागरोदुगारिणा ।

उन्नमताति । मेघ, उन्नमति वायुभरणे कदाचिद्दृङ् गच्छति, रथ्याजलाशयादि-
विष्कारेण देशोन्नतिं करोति च, नमति अधोलम्बत, परदारममनादिना आत्मनीऽन्नतिं
करोति च, जनानि वर्षति, धनानि ददाति च, गर्जति, उद्धतवाक्यं वदति च ;
तथा तिमिरीय गाढावरणेन अश्वकारराशिम्, अपकारकरणेन लोकानां मनीमानिन्यञ्च
करोति । अतएव प्रथमा श्रीर्धनसम्पत्तिर्यस्य स तादृशं पुरुष इव, अनेकानि
रूपाणि अवस्थः करोति ।

अव उन्नमतीत्यादीनामनेकक्रियाणां मेघ इत्येककारणकारकत्वात् टीपकम्, शीती
उपमा, वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्च, इत्येतेषामङ्गाद्भिर्भावेन सङ्घट्ट । तथा करोती-
त्येकस्यैव शब्दस्य द्विक्रियारणत्वं कथितपदतादोष, स च पराङ्गो करोतीत्यव धत्ते इति
पाठेन समाधिः ।

आर्या प्राति ॥२६॥

विद्युद्भिर्गिति । अश्वरमाकाशं कर्तुं, विद्युद्भिर्ज्वलतीव अमलाश्लीली भवतीव,
विद्युतामनलवर्णत्वात् उच्चैर्दृष्टीत्येतैर्बलाकाशतैर्बलपक्षिप्रैर्णोममूढैः, संविहसतीव
मलयक् विहसितं करोतीव, बक्रानां ह्यम्यवन् युधवर्णत्वात्, धारा वृष्टिधारा एव शरा

आदि ९ देखुन—

मेघ उठितेतेछे, नाभितेतेछे, दर्शन करितेतेछे, गर्जन करितेतेछे एवम्
अद्वकानं समूहं छायाटेतेतेछे । (अतएव वनितेते छेइवे वे) प्रथम
समुद्भिर्नम्पे नान्तरेव चायं मेघ, वरुतरु रूप धारण करितेतेतेछे ॥२७॥

ভীঃ শক্ৰ ।

কিং তে হ্যহং পূর্বরতিপ্রমত্তা যচ্চ নদস্যম্বুদসিংহনাदैঃ ।

ন যুক্তমেতৎ প্রিয়কাঙ্ছিতায়া মার্গং নিরোধুঁ সম বর্ষপাতৈঃ ॥২৫॥

অথ প্রিয়ভবন গচ্ছতীং রমণী কেনচিত্ কণ্ঠাদিভ্বনিনা ভীষথিত্বা পশ্যত্ হস্তেন
স্পৃষ্টা সমাদ্রাসয়ত পুরুষস্য ব্যবহারসমারীপাত্ সমাসীকিরলদ্বার ।

আত্মা জাতি ॥২৫॥

কিমিতি । ভী শক্ৰ । হৈ ইন্ড । অহ কি ত তব, পূজা পূর্বেবর্ষিনী যা রতি
ত্বা প্রত্যেবানুরাগমত প্রমত্তা হি সম্বর্ধ্বামসম্ ? যত ত্বম্, অম্বুদ মিহ ইব তম্ব
ত্রিশালমেঘম্যেত্যর্থ নাদৈর্ধ্বনিমি, নদসি নম নিবারণায় গর্জনমি । যা নাম ভী
পূর্বসংক্ৰান্ত প্রত্যনুরক্তা ভূত্বা ইদানীং পুরুষান্নর য়তি, তা ন্মি় প্রতি পূর্বনাযকস্ত
গর্জন সঙ্গতমেব, কিন্তু নাহ কদাপি ভবতা প্রত্যনুরক্তা আমস্, সুতরাং বত্রমমভিসরতী
স্মা প্রতি নিবারণায় তবিদ গর্জনসঙ্গতমেবেতি ভাব । তথা প্রিয়েণ বলভেন চাকৃদন্তে ন
কাঙ্ছিতায়া অমিলপিতায়া মম ত্বনুসম্পর্কং কাঙ্ছিতায়া ইতি ভাব, বর্ষপাতৈর্ভটিপাতনৈ,
মার্গং পশ্যানস্, এতৎ নিরোধ নিরোধনম, ন যুক্তমুচিতম । নিসম্পর্কা সাধারণী
ভী যথৈচ্ছমেব গচ্ছতু তব কৌ নাম তব হানিরিত্যশয় ।

অথ “কি ত অহ পূর্বরতিপ্রমত্তী বাসম্ ? অপি তু কথমপি ন” ইত্যর্থানাগ-
পতনাদর্শাপত্তিরলদ্বার ।

বাড়ী যাইতেছি, এই অবস্থায় আমাকে গর্জন ছাড়া ভীত করিছা, বৃষ্টি-
ধারারূপ হস্তছাড়া স্পর্শ করিতেছে ॥২৬॥

হে ইন্ড । আমি কি পূর্বে অনুরাগ বশতঃ তোমার প্রতি আনন্স
ছিলাম ? যে তুমি সিংহত্বা মেঘের শব্দ ছাড়া (আমাকে বাবণ স্রি-
বার জন্ত) শব্দ করিতেছ । আমি প্রি়তম চারন্তের অভিলষিত হইয়া
যাইতেছি, এ অবস্থায় বৃষ্টিপাতদ্বারা আমার এই শব্দ শোন করা তোমার
উচিত নহে ॥২৬॥

अपि च ।

यद्बहल्याहेतोर्मृपा वदसि शक्र ! गीतमोऽस्मीति ।

तद्वन्ममापि दुःखं निरवेक्ष्य निवार्यतां जलदः ॥३०॥

अपि च ।

गर्ज वा वर्ष वा शक्र ! मुञ्च वा शतशोऽशनिम् ।

न शक्या हि स्त्रियो रोद्धुं प्रस्थिता दयितं प्रति ॥३१॥

इन्द्रवज्रीपेन्द्रवज्रयोर्मेलनादुपजातिर्दत्तम् ॥२८॥

यदिति । हे शक्र । अहल्याहेती अहल्याख्यगीतमपवीसद्गमहेती, यद्बत् यथा त्वम्, 'गीतमोऽस्मि' इति मया मिथ्यावाक्यम्, वदसि उक्तवानित्यर्थः, निरतिशय-कामावेशदुःखादिति भावः । तद्वत् तथा, ममापि दुःखं निरतिशयकामावेशवशादेव जातमिति भावः । निरवेक्ष्य निःशर्षण मनसा पर्यालोच्य, जलदी भूतप्रतिबन्धकीऽय मेघ, निवार्यताम् । तथा च तादृशकामावेशदुःखान् त्वया मिथ्याभिधाय गुरुपवीसद्गम-रूप निरतिशयमकार्यमनुष्ठितम्, तादृशकामावेशदुःखादेवाह प्रियमभिसरामि इदं च तादृश नाकार्यम्, सुतरा तद्दुःखं पर्यालोच्य प्रतिबन्धकीभूतास्यास्य मेघस्य दयया निवारणं तवीचितमेवेति भावः ।

वदमीति "प्रयोगतय" द्रव्यतोते वक्तव्यम् ।

पुराकाले महर्षिगीतमभार्याया अहल्याया अवेण मोहित इन्द्रस्य शिष्यी नाम भूत्वा तदीयाग्रमे स्थितः । अथ कदाचिदगीतमी ब्राह्मे मुञ्चने मन्थावन्दनाद्यर्थं नदीं गतः, अत्रावधरे इन्द्रो गीतमरूपमास्याय गीतम एवास्तीत्यभिधाय च अहल्याया मह रमे । इति भारतीपाठ्यान् द्रष्टव्यम् ।

आर्या जाति ॥३०॥

'आर, हे ईश्वर ! तूमि येनन पूर्वे अहत्याव जज्ञ "आमि गीतम" एहेरूप मिथ्या वाक्य बलिशाङ्गिले, सेहेरूप आमाने छःथ देखिया नेध-उजिके निवारण दन ॥३०॥

• यटि गर्जति वारिधरो गर्जतु तन्नाम निष्ठुराः पुरुषाः ।

अयि विद्युत् ! प्रमदानां त्वमपि च दुःखं न जानामि ? ॥३२॥

विटः । भवति । अनमलमुपालम्भेन । उपकारिणी

एवेयम् । (स)

ऐरावतोरसि चलेव सुवर्णरज्जुः

शैलस्य मूर्द्धि निहितेव सिता पताका ।

गजति । हे शक्र ! त्वं गजं वा, वर्षं वा, शतशः अशनि यत्र मुञ्च निक्षिप वा । तथापि दयित प्रति प्रस्थिता कामावगादित्याशय, न्विय, रीडु गहि नैव शक्वा । सुतगमहमपि तथैव नैव रीडु त्वया शक्येति भाव ॥३१॥

यदीति । वारिधरो मेघ, यदि गर्जति, तन्नाम गर्जतु । यत पुरुषा निष्ठुरा निर्दया । तथा च वारिधस्यापि लिङ्गमाभ्येन पुरुषत्वादिति भाव । अयि विद्युत् ! त्वमपि च लिङ्गमाभ्यात् स्त्री सतीति भाव, प्रमदाना स्त्रीणा दुःखं न जानामि, एतदेव महत्कष्टमित्याशय । एतेन विद्युत सञ्चदैव प्रस्फुरणेन पथ प्रदर्शनमुचितमिति सूचितम् ।

अथ "निष्ठुरा पुरुषा" इति सामान्येन "वारिधरो गर्जतु नाम" इति विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यास, तदुत्थापित्वा च पुल्लिङ्गसाम्येन वारिधरे पुरुषव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरित्यनयोरेकत्वभावन सङ्कर, पुनर्विद्युति च स्त्रीलिङ्गसाम्येन स्त्रीव्यवहारसमारोपादपग समासोक्ति, तथैव मिथी निर्दिष्टतया पुनः समृष्टि ।

आश्वा प्राति ॥३२॥

(स) विट इति । उपालम्भेन विद्युतस्फुरकारिणः । इयं विद्युत् ।

आर०, हे हेम् ! तूनि गर्जिन कर, वर्षण कर, किंवा शत शत बहूपत कर, तथापि शिष्टतनेर प्रति प्रहित कामिनीदिगके बाबा निते पारिदे न ॥३१॥

मेघ यनि गर्जिन करे, तं गर्जिन करक, कारण, पूरुषण निर्दुर । हे विद्युत् ! तूनि०, स्त्रीलोकनिगेर छःप ज्ञान न ॥३२॥

आखण्डलस्य भवनोदरदीपिकेयम्

आख्याति ते प्रियतमस्य हि सन्निवेशम् ॥३३॥

वसन्त । भाव । एवम् । तं ज्जेव एदं गेहं । (ह)

विटः । सकल-कलाभिज्ञाया न किञ्चिदिह तवोपदेष्टव्य-
मस्ति । तथापि स्नेहः प्रलापयति । अत्र प्रविश्य कोपो-
ऽत्यन्तं न कर्त्तव्यः । (स)

(ह) भाव । एवम् । तदेव एतद्गेहम् ।

कृत उपकारिणीत्याह एरेति । हि यस्मात् ऐरावतस्य इन्द्रहस्तिन उरसि बधसि ।
एतेन ऐरावतवन्द्यस्य विशालत्वमेवाचिष्यते, न तु शुभत्वमपि, तस्याविवक्षितत्वात् ।
चम्पा चञ्चला सुवर्णरत्नरिव । शैलस्य पर्वतस्य, मूर्द्धि उपरिभागे, निहिता स्थापिता,
सिता शुभा तदभिर्मन्त्रित्यर्थः । पताकेव, तथा आखण्डलस्य इन्द्रस्य, यद्भवनीदर मेघ-
भ्यानरूप गृहाभ्यन्तर तस्य दीपिका प्रकाशिका, इय विदुगत, ते तव, प्रियतमस्य चारु-
दत्तस्य, सन्निवेशमावासस्थानम् आख्याति सूचयति परिचाययतीत्यर्थः ।

अत्र श्रीतीपमयोर्मिथी नैवपेत्यात् ससृष्टि ।

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥३३॥

(ह) वसन्त इति । एव त्वया यदुक्तं तत् सत्यमेवेत्यर्थः । तदेवाह तदेवेति ।

(स) विट इति । सकला कलायतु पष्टिप्रकारा कीमलविद्या अभिज्ञानातीति
तस्या इत्यापदेष्टव्यत्वाभावे हेतुः । स्नेहत्वा प्रति वान्मन्यम्, प्रलापयति अनर्थक

(स) विट । वसन्तसेना । विद्वान्के त्रिभङ्गाव कविः न ।
कारण, এই বিদ্বান্ তোমাব উপকারিণী ।

এবং বতহস্তীর বন্ধে চকল স্বর্ণবজ্রুব ভ্রায়, পর্কতেব মন্তকে স্থাপিত
শুভ্র পতাকাব ভ্রায় এবং ইন্দ্রেব গৃহেব ভিতবেব প্রকাশকারিণী এই
বিদ্বান্, তোমাব প্রিয়তমেব আবাস স্থানেব সূচনা করিয়া দিতেছে ॥৩৩॥

(হ) বসন্তসেনা । পণ্ডিত । ইহাই বটে । সেই বাড়ীই এই ।

यदि कुप्यमि नास्ति रतिः कोपेन विनाथवा कुतः कामः ? ।
 कुप्य च कोपय च त्वं प्रमोद च त्वं प्रमादय च कान्तम् ॥३४॥
 भवतु, एवं तावत् । भो भोः । निवेद्यतामार्य्यचारु-

दत्ताय--(क)

किञ्चिन्मा वादयति । मरुतकलाभिन्नायाम्ना तांशोक्ते रनावग्यकलादिवाचार्य्यकामिति भाव । अथन न कर्तव्य इत्यनेन किञ्चित् कर्तव्य एवति सूचितम् ।

यदीति । यदि कुप्यमि अथन्तमेव कोपान्विता भवमि, तदा रति मुरत नाम्नि, तादृशकोपेनैव अथन्तवृत्तरणीयत्वादिति भाव । अथवा कोपेन विना ईधत्कोपमापि विनेत्यर्थ, कुत काम मुरतादिकामामीद ? कुतोऽपि नेत्यर्थ, कोपाभवादाविगो दयाभावेन तादृशामोदासम्भवादिव्याशय । अत कर्तव्यमाह कुप्य चेति । कुप्य च तदपराधविशिष्यदर्शनच्छलिनामन ईधत्कोप दर्शय, कान्तम् कोपय च क्लृप्तात् स्वाप राधप्रकल्पेन ईधत्कोपान्वित कुरु । तथा प्रमोद च तदनुनयमात्रेणैव प्रसन्ना च भव ; कान्तम् प्रमादय च अपमानममत्वा अनुनयेन प्रसन्नश्च कुरु । एव कृते च कामामीद मर्त्यैव भवेदित्यभिप्राय ।

अथ पूर्वाङ्गं अर्थापत्तिगलद्वार, पराङ्गं चाभ्युपगम्यद्वारी व्यज्यते ।

शिष्या नाम नाथ्यालद्वार — "शिष्याभ्याःपुपट्टेऽनम" इति माहित्यदर्पणलक्षणान् ।
 गीतिज्ञाति ॥३४॥

(क) भवत्विति । अत्रैव मनप्रथापविराम इति शेष । एव तावदुच्चैर्ब्रवीमीति शेष ।

(ग) विट । तुमि मनश्च कलाविच्छातेऽष्टे अडिङ्ग, सूत्रा*
 त्तोमान्के किञ्चुटे उपदेश दिवार नाई । तथापि श्लेह आगावे अनर्थक
 दनाष्टेताछ । तुमि एषान् प्रवेश कविद्या शतान्शु कोप कविवे ना ।

नन्नि शुकुतर कोप कव तवे मन्मन हटेव ना । आवाव एका-
 वावे कोप ना कविले कानाणेश हटेव ना । सूत्रवा* आपनि० ऐन२
 कोप प्रकाश कलिट, प्रियतमके० ऐन२ दूपित कलिब, आपनि०
 प्रमन्न हटेवे, प्रियतमके० प्रमन्न कविवे ॥३५॥

এষা ফুল্ল-কদম্ব-নীপ-সুরমী কালে বনোদ্ধামিতি
কান্তস্যালয়মাগতা সমদনা হৃষ্টা জলাদ্রীলকা ।
বিদ্যুদ্বারিদগর্জিতৈঃ সচকিতা ত্বর্শনাকাঙ্ক্ষিণী
পাদৌ নূপুর-লগ্ন-কর্দ্দম-ধরী প্রচালয়ন্তী স্থিতা ॥২৫॥

এষিতি । সমদনা সকামা, অতএব হৃষ্টা রোমাস্তৈর্হর্ষিতগাতী, জলহর্ষিভি
আদ্রী শলকায়ূর্ণকুললা যস্য। সা, বিদ্যুদ্ভি বারিদানা মেঘানা গর্জিতৈর্গর্জনৈ য় সচকিতা
সময়া, তথাপি তব চারুদন্তস্য দর্শনাকাঙ্ক্ষিণী এষা কাচিন্ রমণী, ফুল্লাদি
প্রস্তুতানি কদম্বানি তদাব্যকুমুমানি যেষু তাহুর্গর্জিতৈ কদম্বাভ্যৈরৈব তরুভি
সুরভির্মনীহরস্তম্বিন্, তথা ঘনেন মেঘেন উদ্ধামিতৈ পরিশোভিতৈ, কালে বর্ষাসময়ে, কান্তস্য
প্রিয়তমস্য, আলয়মাগতা সতী, নূপুরযীর্লগ্নান্ পাদত্বেপকালি সমস্কার কর্দ্দমান্ ধরত
ইতি সৌ তাহুশৌ পাদৌ, প্রচালয়ন্তী স্থিতা, দারদেশে ইতি শ্লোক । অতো দারমুদঘাত্য
এনাং মহাশয় ইত্যশয় ।

অত্র কদম্ব নীপশব্দযৌ পর্যায়তয়া আঘাততলদর্শস্য পুনরুক্ততয়া প্রকাশাত্ পরে
ব্যাঞ্জাতরুদেণ মেদাত্ ভিন্নকোরশব্দগতত্বাচ্চ পুনরুক্তবদাভাসীত্লেদ্বার । ফুল্লস্যাদিভি
কালস্বীদীপকত্বম্, জলাদ্রীলকীত্বাদিবিশেষণৈ য় কামবৈগাতিরেকাদেব বৃহৎকষ্ট স্ত্রীকৃত্বা-
প্যাগতা ইতি চ সূচিতমিতি ন অপুষ্ঠার্থত্বদীপ ।

শার্দ্দলবিক্রীড়িতং বনম্ ॥২৫॥

(ক) ইউক, এই ভাবে বলি । ওহে! আর্ষা চারুদন্তকে জানাও ।

প্রস্তুত-পুষ্পাঙ্কিত বদনবৃক্ষদ্বারা মনোহর এবং মেঘ পরিশোভিত
এই সময়ে, কামার্ভা, বোমাক্ষিতদেহা এবং বিজ্ঞানপ্রকাশ ও মেঘগর্জনে
সচকিতা এই রমণী, আপনাব দর্শনাভিলাষিণী হইয়া, আপনাব বাটীতে
উপস্থিত হইয়াছেন, বৃষ্টিব জলে হাঁহার বেশবলাপ আর্জ হইয়া গিয়াছে
এবং ইনি, চবণযুগলের নূপুরে সংলগ্ন কর্দ্দম প্রকাশন করতঃ অবস্থান
করিতেছেন ॥৩৫॥

चारु । आकर्ण्य । वयस्य । ज्ञायता किमेतदिति ।

विदू । जं भवं आण्वेदि । वसन्तसेनासुपगम्य सादरम् । सोऽपि
भोदीए । (ख)

वसन्त । अज्ज । वन्दामि । साअदं अज्जस्स ? । विट् प्रति ।
भाव । एसा छत्तधारिआ भावस्स ज्जेव भोदु । (ग)

विट् । स्वगतम् । अनेनोपायेन निपुणं प्रेषितोऽस्मि ।
प्रकाशम् । एव भवतु । भवति । वसन्तसेने । (घ)

साटोप-कुट-कपटानृतजन्मभूमिः

शाठ्यात्मकस्य रति-केलिकृतालयस्य ।

(ख) यद्भवानाज्ञापयति । सति भवत्यै ।

(ग) आर्ष्य । वन्दे । स्वागतमाद्यस्य ? । भाव । एसा छत्रधारिका भावस्यैव भवतु ।

(ग) वसन्त इति । छत्रधारिका आत्मनो दासी भावस्यैव तव विटस्यैव भवतु
उपरिच्छत्रधारिणीति शेष ।

(घ) विट इति । उपयुक्त इति प्रस्थानानुमतिकीर्तनेन । प्रेषितोऽस्मि स्वर्ग
प्रतीति शेष । एतम् इय समैव छत्रधारिका ।

साटोपेत । साटोपेन गर्वण सह विद्यमानानीति साटोपानि यानि कूट कपटा

चारुदत्त । (श्रवण कविधा) मध्ये । ज्ञान देधि ए व्यापारटा कि ।

(ख) विदूषक । आपनि याह आदेश करेन । (वसन्तसेनार
निकट याईया आणवेव सहित) आपनार मदल हउक ।

(ग) वसन्तसेना । आर्ष्य । प्रणाम कवि । आपनाव सुभागमन त /
(विट्टेव प्रति) परिउत । ए, आपनारहै छत्रधारिणी हउक ।

(घ) विट । (स्वगत) এইভাবে कोशले प्रेषित हईनाम ।
(प्रकाशे) ईहाई हउक । वसन्तसेना ।

বেশ্যাপণস্য সুরতোত্‌সবসংগ্রহস্য

দাচ্ছিত্য-পণ্য-সুখ-নিষ্ক্য-সিদ্ধিরস্তু ॥২৬॥

इति निष्क्यान्तो विटः ।

वमन्त । अज्जमित्तेअ ! कहिं तुम्हाणं जुट्ठिअरो ? । (ड)

(ड) आर्थमीवेय ! कस्मिन् युष्माकं द्रुतकरः ? ।

মৃত্যুনি প্রতারণা-চ্ছল-নিষ্যাচরণানি তेषা জন্মভূমিরূপনিষ্কাশনরূপস্য, তেষা বেশ্যায়া-
মিব ষাণ্ডুণ্যমীতৃপত্নীরিতি ভাবঃ ; শাশ্বৎ ধূম্ৰতৈব আত্মা সাররূপতয়া জীবনরূপং যস্য
তস্য, রতিকেলিভিরনুরাগনীলামি, কৃত আশ্রয় আশ্রয়ী যস্য তস্য, তথা সুরতোত্‌সবো
রমণামৌদ এব সংগ্রহঃ সত্ৰযো লাভো যচ্ছিন্ তস্য, বেশ্যা এব আপণো বিনিময়স্থান-
ত্বাহিপণিতস্য ত্বরূপস্যেত্যর্থঃ, দাচ্ছিত্যমৌদার্যমেব পণ্য বিক্রয়েদ্রব্যং তস্য সুখম
নিষ্ক্যযুগিহি প্রতিশোধনিযাচিতরম্, আচ্ছিত্যেণ ষাণ্ডুণ্যমৌদার্যং দাতব্যম্, ত্বয়াপি
সত্‌প্রতিশোধমবিন তাচ্ছিত্যমৌদার্যং দেয়মিত্যর্থঃ । অস্য লাভস্য সুরতোত্‌সব এবিতি প্রাক
প্রদর্শিতমিতি ভাষঃ ।

অত্র সমস্তবস্তুবিষয় সাহ রূপকমস্তদ্বার,, প্রথমে পাঠে একস্য টকারস্য অসহজ
সাম্যাত্‌ হর্যনুপ্রাস, অতুর্থে' চ 'ए' इति व्यञ्जनसहस्य अनेकधा सक्तं साम्यात्‌ छेकानुप्राम
इत्येतेषां परस्परनिरपेक्षतया समृष्टिः ।

वमन्तिलला इत्यम् ॥२६॥

(ड) वमन्त इति । द्रुतकरयारुदत्तः । चारुदत्तं नैव स्वनिधिप्रसुवर्णभाण्डस्य
द्रुतिं हारितत्वाभिधानात्‌ कौतुकाय इदंश्रीकृतमिति बोध्यम् ।

গর্ভের সহিত প্রভাবণা, ছল ও মিথ্যা আচরণের দ্বারা জন্মভূমি,
শঠতা বাহান জীবন, রতিনীলা বাহাকে আশ্রয় করিয়া থাকে এবং
রমণামোদ যোগানে লাভ, সেই বেশ্যারূপ দোকানখানির শ্রেয়াক্রম
বিক্রয় প্রবোধ স্বপে বিনিময় সিদ্ধি ইত্যুৎ ॥২৬॥

(এই বস্তু বিট চলিয়া গেল)

विदू । स्वगतम् । होही भो ! जूटिअरो त्ति भणन्तीए
अलङ्घिदो पिअवअस्सो । प्रकाशम् । भोटि ! एसो क्व सुक्ख-
रुक्ख-वाडिआए । (च)

वमन्त । अज्ज ! का तुम्हाणं सुक्ख-रुक्ख-वाडिआ
बुच्चटि ? । (छ)

विदू । भोटि ! जहिं ण ख्वाइअटि ण योइअटि । (ज)
वमन्तीना भित्त करोति ।

विदू । ता पविमदु भोटो । (झ)

(च) होही भोः । दूतकर इति भणन्त्या अलङ्घित प्रियवयसः । भवति !
एष खलु शुष्क-रुक्ख-वाटिकायाम् ।

(छ) आर्य ! का युष्माकं शुष्क-रुक्ख-वाटिका उच्यते ? ।

(ज) भवति ! यस्मिन् न ख्यायते न पीयते । (झ) तत् प्रविशतु भवती ।

(च) विदू इति । अलङ्घित, दासिण्यापवादमपनीय धनित्वरचनात् घनाभावे दूत-
करत्वामश्ववादित्याशय । शुष्करुक्खवाटिकाया जीर्ण-विरल-तरुमयीयानि ।

(छ) वमन्त इति । का कीदृशी स्त्री ।

(ज) विदू इति । एतेन योगिकस्यापि शुष्करुक्खवाटिकाशब्दस्य पानभोजनानामश्व-
धन्या अकृतमद्वैत प्रदर्शितेति बोध्यम् । अतएव कौतुकात् वमन्तीना भित्त करोति ।

(६) वसुशसेना । आर्य नैरेद्वय ! आपनादेव दूतकर बोधाद्य ? ।

(७) विदूवर । (स्वगत) जान जान ! वसुशसेना प्रियवदशुभके
दूतकर बनिद्य अलङ्घित करिदाछेन । (प्रकाशे) वसुशसेना !
हेनि शुष्करुक्खवाटिकाय रहियाछेन ।

(८) वसुशसेना । आर्य ! आपनादेव शुष्करुक्खवाटिका बने
कान्ठोके ?

(९) विदूवर । वसुशसेना ' देखाने जोके पाव ना, पान करे ना ।

वसन्तः । जनान्तिकम् । एतत् पविमिद्य कं मए
भणितव्वं ? । (अ)

चेटी । जृदिधर ! अवि मुहो दे पदोमो ? त्ति । (ट)
वसन्तः । अवि पारद्वम् ? । (ठ)

(अ) अत्र पविमिद्य किं मया भणितव्यम् ? ।

(ट) दूतकर ! अपि मुवमे प्रदीपः ? इति ।

(ठ) अपि पारयिष्यामि ? ।

(अ) वसन्त इति । जनान्तिकमुच्यते यदा साहित्यदर्पणे—

“निपताककरिषान्दानपवाप्येत्तरा कथाम् ।

अन्वीन्यामल्लय यत् स्यान्नानां तत्रजनान्तिकम् ॥”

एतेनान्तिकं कदापि दृष्ट्वा कर्त्तव्यमूढत्वमुपमितमिति सूचितम् ।

(ट) चेटीति । अविमिद्यः प्रश्ने । मुखः मुखकरः । अथवा समेकीत्कलावसाद-
मुखकर इति भावः । इति भणितव्यमिति पूर्वोच्यते ।

(ठ) वसन्त इति । अपि पारयिष्यामि एव भणितुं समर्था भविष्यामि किमिदर्थः ।
एतेन “प्रत्येकं मुखदुःखाभा चेटाञ्जलिनिसात्ति” इत्युक्तमुच्यते । प्रत्येकस्यैव
एव चारद्वन्द्वं अविमिद्यतेति दातितम् ।

(दशमस्कन्धा श्लोक १२२ कटिकम्)

(क) विद्वद् । तं, आपानि प्रदेष्टुं कथम् ?

(ख) दशमस्कन्धा । (गौरी प्रदिष्टं हृषि हृषि) एतन्ने प्रदेष्टुं
करिष्यामानसि किं वदिते इहैव ? ।

(ग) गौरी । दूतकर ! एते प्रत्येकस्यैव आपानं सूक्ष्मं
देहे त ? ।

(घ) दशमस्कन्धा । सर्वं देहे त्वि ? ।

चेटो । अवसरो ज्जेव पारदस्मटि । (ड)

विदू । पविमदु भोटो । (ढ)

वसन्त । प्रविश्योपसृत्य च पुष्पैस्ताडयन्ती । अह जृदिअर ? अवि-
सुहो दे पटोसो ? । (ण)

चारु । पवलीक्य । अये वसन्तसेना प्राप्ता । सहस्रमुत्थाय ।
अयि प्रिये !

मदा प्रदोषो मम जाति जायतः

मदा च मे निश्चमतो गता निशा ।

त्वया समेतस्य विशाललोचने !

समाद्य शोकान्तकरः प्रदोषकः ॥३७॥

(ड) अवसर एव पारयिष्यति ।

(ढ) प्रविशतु भवती ।

(ण) अयि दूतकर । अपि सुखम् प्रदोष ? ।

(ड) चेटीति । अवसरमाहशस्रिधानममय एव पारयिष्यति उक्तविध भणितु ता
ममयां करिष्यति, ताहशावसरस्य मन्दीनात्पापजनने सर्व्वैव शक्तिदशनादिति भाव ।

(ण) वमून इति । पुष्पैस्ताडयन्ती चारुदत्तदेहीपरि पुष्पाणि निक्षिपन्तीत्यर्थः ।

सदेति । मदा प्रत्यहम्, जायत एव मम प्रदोषो राविर्वाति । अतीतसामौष्ये
वर्षमाना । त्वद्विलासजादिति भावः, मदा च प्रत्यहम्, निश्चमत एव निशा यता ।
त्वद्विद्योगिन शोकीदयान्त्रियाशय । किन्तु हे विशाललोचने ! अय त्वया समेतस्य
सम्पन्नितस्य मम, प्रदोषक मा रावि, शोकान्तकरः मम इति शेषः, चिरप्रवित्तत्वन्-
मर्म्मजनस्यैव लाभादिति भावः ।

(ड) दासी । समदृष्टे आपनाके समर्थ करिबे ।

(ढ) विदूदक । आपनि प्रवेश करुन ।

(ण) वसन्तसेना । (प्रवेशपूर्वक निकटे याईया, पुष्प द्वावा ताडन
रुवतः) दूतकर । प्रवेशकान आपनाव ह्थ झमाईतेछे उ ? ।

তত্ স্নাগতং ভবত্যে ? । ইদমাশনম্, অত্রোপবিশ্যতাং । (ত)
বিদূ । ইদং আসনং, উপবিসতু ভোদী । (থ)

বসন্তসেনা আসীনা । ততঃ সশ্বে উপবিগ্গলি ।

চারু । বয়স্য ! পশ্য পশ্য—

(ঘ) ইদমাশনম্, উপবিশতু ভবতী ।

অতঃ শীকালকরত্ব প্রতি ত্বয়া সমেতস্যেতিপদস্যার্থো হেতুরিতি পদার্থহেতুক কাব্য-
লিঙ্গমলঙ্কার । তথা সর্দেতিপদস্য হিরমিধানাত্ কথিতপদতাভীষ, প্রদীপশব্দস্য
রজনীমুখবাচকতয়া রাতিমাতম্ভাষাচকন্যাভবাচকত্বভীষ, 'আসত নিশ্চসত' ইত্যুভয়ী
পরমেব নিয়মার্থক এবশব্দী বক্তব্য কিন্তু নীল ইতি নিয়মে অনিযমাশ্বভীষয় । তদ
চ পূর্বাংশমেব পঠনীয়ম্—“বিশিষ্যসদ্রং চ জায়দেব চ নয়াম্যহ প্রত্যহমেব যামিনীম্ ।”

ব শস্যবিল ঠলম্ ॥২৩॥

(ত) তদिति । স্নাগত ক্রমলিঙ্গনাগত কিমিথ্যর্থকতয়া ভবত্যে ইত্যত “আশি-
অর্থক্রমলমদ্রাযুযার্থে” ইতি চতুর্থী । কেচিচ্চ, তাদর্থ্য ইতি বদন্তি ।

(ত) চাকদত্ত । (দেখিয়া) ওহে ! বসন্তসেনা উপস্থিত হইয়াছেন ।
(আনন্দেব সহিত উঠিয়া) প্রিয়ে ।

প্রত্যহ জাগবিত অবস্থায় আমাব বাত্রি অতীত হইয়াছে এবং
প্রতিদিন নিখাস ভাগ কবিত্তে কবিত্তে আমাব বাত্রি চলিয়া গিয়াছে ।
কিন্তু আজ তোমাব সহিত সন্মিলিত হইয়াছি, স্বত্তবাং হে বিশাল-
নেত্রে ! সেই প্রদোষ আমাব আজ শোক-নিবৃত্তিবব হইয়াছে ॥৩৭॥

(ত) অতএব তোমাব শুভাগমন ত ? । এই আসন, ইহাতে
উপবেশন কব ।

(থ) বিদুষক । এই আসন, আপনি উপবেশন ককন ।

(বসন্তসেনা বসিল, তাঁব, পব সকলে বসিল)

वर्षादिकमुद्गिरता श्रवणान्तविलम्बिना कदम्बेन ।

एकः स्तनोऽभिषिक्तो नृपसुत इव यौवराज्यस्थः ॥३८॥

तद्वयस्य ! क्लिन्ने वाससी वसन्तसेनायाः, अन्ये प्रधान-
वाससी समुपनयेतामिति । (द)

विदू । जं भवं आणवेदि । (ध)

वर्षादिकमिति । वर्षादिक इष्टिजनविन्दुममूहम्, उद्गिरता निपातप्रता श्रव-
णान्तविलम्बिना कर्णप्रालदेशलम्बिना, कदम्बेन शोभार्थं धृतकदम्बपुष्पेन, वसन्तसेनाया
एक स्तन, यौवराज्यस्थो रपसुता राज्ञुत इव अभिषिक्त सपित, स्त्रीदमीर्णे रव
जनविन्दुभिरिति भाव ।

अथ द्वितीयपादे केकानुप्रास, समुदाये तु श्रौतापमा इत्यनयो परस्परनिरपेक्षतया
समृष्टि । उपमानद्वारेण च मनस्य नृपसुतवन परमादार्णीयत्व स्पृष्टणीयत्व साव
धानतया रक्षणीयत्व प्रभाववत्तच्च व्यज्यत इत्यलद्वारेण वस्तुध्वनि

तथा द्वितीयपादे भाष्यशुद्धय, अन्यत्र तु प्रसादगुण, उक्तविधौ चालद्वारावित्येषा
योगात् भूषण नाम नाव्यालक्षणात् । यथा साहित्यदर्पणे—

“लक्षणाणि । गुणं सालद्वारै र्द्योगिन्तु भूषणम् ।”

लक्षणाणां मूलरूपतया “मूले लिङ्गं मन्व्या कालद्यातन्नाथि” इति न्यायेन गुणमिति
बहुवचनस्याविवक्षितत्वादत्र लक्षणमइति ।

आथा जाति ॥३८॥

(द) तदिति । क्लिन्नं इष्टिजनैरार्द्रमूत । प्रधानवाससी उत्तमवपुःशयम् ।

चारुशब्द । वयस्य ! देव देव—

वर्षाश्राश्रजयो कदम्बपुष्प, वृष्टिजनविन्दु उद्गिरण कवतः, यौवराज्याह
राजपुत्रेण त्वाय एकटी स्तनके अन्धियुक्त कविद्याह ॥३८॥

(द) अतएव सखे । वसन्तसेनार कापड छुईथानि डिभिजा गियाह्छे ,
आर छुईथानि डाल कापड नईया आइम ।

চেটী । অজ্ঞমিত্তেয় । চিৎ তুমং, অহং জীব অজ্ঞত্রং
সুস্মসদ্বস্মং । তথা কৰোতি । (ন)

বিদূ । অপবৰিতকেন । ভী বদ্যস । পৃচ্ছামি তাব তল্য-
ভোটং কিং পি । (প)

চাহু । এৰং ক্ৰিয়তাম্ । (ফ)

বিদূ । প্ৰকাশম্ । অধ কি নিমিত্ত উণ ইন্দিসে পণ্ড-
চন্দালৌপে দুহিণে অন্যত্রি আশ্ৰটা ভীটী ? । (ব)

(ধ) যদ্বানাজ্ঞাপয়তি ।

(ন) আৰ্যমৈবৈয় । তিহ ত্বম্ অহমেবাত্মা যদ্বয়য়িষ্যামি ।

(প) ভী বদ্যস । পৃচ্ছামি তাবদত্তভবতী কিমপি ।

(ব) অধ কি নিমিত্ত পুনরীহণে প্ৰনটচন্দালৌকি দুহিঁ নাম্বকাৰি আগতা ভবতী ? ।

(ন) চেণেতি । তথা কৰোতি গাবপ্ৰোচ্চনেন আনীতপেটিকাভিৰ্ভী বসনহয়মাবিষ্কৃত্য
তনপৰিধাপনাডিনা চ যদ্বয়য়তীত্যথ ।

(প) বিদূ ইতি । অপবৰিতকেন অপবৰিতপ্ৰকাৰিণ । সংজায়া কপল্যথ ।

(ফ) চাহু ইতি । এব স্বামিমত প্ৰথ । কৌতুকলাভায় অনুজ্ঞেয়ম্ ।

(ব) বিদূ ইতি । প্ৰনটী মেঘ বৰণন তিগীহিতয়ন্দ্রালৌকী যন্ধিন তন্ধিন্ ।

(ধ) বিদূষক । আপনি যাহা আদেশ ববেন ।

(ন) দাসী । আৰ্যটনজ্জৈয় । আপনি থাকুন, আমিহে আৰ্য্যাব পৰি
চয়া কবিব । (তাহাই কবিত্তে লাগিল)

(প) বিদূষক । (চাৰুদত্তেৰ প্ৰতি চুপি চুপি) বদ্যস । আমি
বসন্তসেনাকে কিছু জিজ্ঞাসা কৰি ? ।

(ফ) চাৰুদত্ত । এইৰূপ কব ।

(ব) বিদূষক । (প্ৰকাশে) চন্দ্রালৌকবিহীন এইৰূপ ভূমিনেৰ
অন্ধকাৰে আপনি কি নিমিত্ত অসিবাছেন ? ।

चेटी । अज्जए ! उजुओ वम्हणो । (भ)

वसन्त । णं णिउणोत्ति भणाहि । (म)

चेटी । एसा क्खु अज्जआ एव्वं पुच्छिदुं आअदा, कित्तिअं ताए रअणावलीए सुल्लं त्ति । (य)

विदू । जनानिकम् । भो ! भणितं मए, जधा अण्णमुत्ता रअणावली, वहुसुल्लं सुवण्णभण्डअं, ण परितुट्ठा, अवरं मग्गिदुं आअदा । (र)

चेटी । मा क्खु अज्जआए अत्तण केरकेत्ति भणिअ जूदे

(भ) आर्य्यं । ऋजुको ब्राह्मण । (म) ननु निपुण इति भण ।

(य) एषा खलु आर्या एव प्रद्युमागता,—‘क्रियत्तस्या रवावल्या मूल्यम्’ इति ।

(र) भो ! भणितं मया—यथा अन्वमूल्या रवावली, बहुमूल्यं सुवर्णमाण्डकम्,

न परितुष्टा, अपरं मार्गयितुमागता ।

(भ) चेटीति । ऋजुकं सरस्वद्वि । मदानावगादीवागतति सुवीधविषयमप्युदुष्टा धाममनकारणस्य पृष्टत्वादिति भावः ।

(म) वसन्त इति । निपुणयतुरं कूटवृद्धिरिति यावत्, अथ ब्राह्मण इति पूर्वोपान्वयः, मदानामनप्रयोजनं मन्त्रुर्धनैव प्रकाशयितुमभिप्रेतत्वादिति भावः ।

(ड) दासी । आर्य्ये । ब्राह्मणं मरणं माहूय ।

(न) वसन्तमेना । ओहे । ‘छदूर’ एहे कथा वन ।

(य) दासी । एहे आर्या, एहेरूपं जिज्ञासा करिते आसिदाहेन दे, ‘सेहे रद्धमानारं न्या कउ ।’

(र) विदूयक । (चारुदत्तेर प्रति हूपि हूपि) वदन्त । आनि त वनिदाहि दे, अन्नमूल्या रद्धमाना, आरं बहुमूल्या वर्णानकारं, अउतरां नहठे ना हेहे आरं चारिते आसिदाहे ।

হারিদা, সৌত্র সহিত্রো রাত্র-বাল্যহারী য় জাণীঅদি কাহিঁ
গদৌ ত্তি । (ল)

বিদূ । ভোদি । মন্তিদং জ্জিব মন্তীঅদি । (ব)

চেটী । জাব সৌ অসৌসৌঅদি, তাব এদং জ্জিব গিগ্হ
সুবর্ণমগ্গডঅ' । ইতি দর্শয়তি । (শ)

বিদূপকৌ বিচারয়তি । (য)

(ল) সা খলু আর্থ্যা আক্মীয়েতি মণিত্বা দূতে হারিতা । স চ সন্মিকৌ রাজ-
বার্তাহারী ন জায়তে ক্রুব গত ইতি ।

(ব) ভবতি । মন্মিতমেব মন্ম্যতে ।

(শ) যাবত স অন্বিয়তে, তাবদিদমেব গৃহাণ সুবর্ণ'মাগ্গকম্ ।

(ল) চেটীতি । পূব বিদূষক্ণেণ সুবর্ণ'মাগ্গবিঘটনজ্ঞান্তী যথা নিবেদিত, চেট্যপি
তথৈব রত্রাবল্যা বিঘটনজ্ঞান্ কৌতুকায নিবেদয়তি সেল্যাদি ।

(ব) বিদূ ইতি । মন্মিতমেব মন্ম্যতে, ময়া তদসুবর্ণ'মাগ্গহারণ যথা কথিতম
তথ্যাপি রত্রাবলীহারণ তথৈব কথ্যতে ইত্যর্থ । ইদন্তু চেটীবাक्याসমামাবিবৌক্তম্ ।

(শ) চেটীতি । বক্তব্যেষ সমাপয়তি যাবদिति । স সন্মিক, অন্বিয়তে তস্যা
এব রত্রাবল্যাস্তন্মূল্যস্য বা তুম্বাক প্রত্যর্পণার্থ'মস্মামিমাংগ্যতে । গৃহাণ স্বচিত্তাস্ব-
নার্য'নिति ভাব । দর্শয়তি সুবর্ণ'মাগ্গমिति শ্রীথ । কৌতুকাযৌক্তিবিয়ম্ ।

(ল) দাসী । আয্যা, আপনাব বলিয়া সেই বক্তমানা পাশাথেলায়
হারিয়াছেন, অথচ সেই সভাপতি বাজাব দূত বলিয়া কোথায় গিয়াছেন,
তাহা জানিতে পাযা যাব নাই ।

(ব) বিদূষক । ওহে । আমি যাহা বলিয়াছিলাম, তাহাই
বলিতেছ ।

(শ) দাসী । যতশন সেই সভাপতিব অধেষণ কবি, ততক্ষণ এই
স্বর্ণালঙ্কার গ্রহণ ককন । (এই বলিয়া দেখাইল)

(য) বিদূষক বিচাব কবিত্তে লাগিল ।

चेटी । अदिमेत्तं अज्जो गिञ्जाअदि, ता किं दिट्ठ-
पुरव्वो दे ? । (म)

विदू । भौदि ! सिप्पकुसलदाए ओवन्वेदि दिट्ठिं । (ह)

चेटी । वच्चिदोमि टिठीए । तं ज्जेव एटं सुवस-
भण्डअं । (ञ)

विदू । सहमं । भो वअस्स ! तं ज्जेव एटं सुवस-
भण्डअं, जं अम्हाणं गेहे चीरेहिं अवहिदं । (क)

(ग) अतिमात्रमाख्यौ निधायति, तत् किं द्रष्टव्यं तं ? ।

(घ) भवति । शिष्यकुशलतया अववधाति द्रष्टुम् ।

(ङ) अर्थः । वचिर्तोऽमि दृष्टवा । तदेवैतत् सुवर्षं भाण्डकम् ।

(क) भो वयस्य । तदेवैतत् सुवर्षं भाण्डकम्, यद्द्वारा गेहे चीरेपेक्षतम् ।

(प) विदू इति । विचारयति पूर्वनिवेष्टीकृत सुवर्षं भाण्डमिदं न वेति द्रष्ट-
विशेषण विविलक्ति ।

(म) चेटीति । निधायति अवलोकयति । इयमपि कौतुकीक्तिः ।

(ह) विदू इति । शिष्यकुशलतया निष्ठावनेतुगणेन, मम द्रष्टुम्, अववधाति
आवहीकरोति, अयमलङ्कार इति शेषः । मौन्दर्यातिरेकाईवेदमतिमान पश्यामि न
पुनस्तदेवदं न वेति विवेचनार्थेति भावः ।

(ग) दासौ । आपनि ये अत्ताए देनितेहेछेन, तवे कि आपनार
इहा पूरुके देखा छिन ? ।

(घ) विदूषकः । ओह ! निर्माणनैपुणावशतः आमार दृष्टि आवरु
करितेहेछे ।

(ङ) दासौ । दृष्टि तौमाके बकना करितेहेछे । सेई खर्वा-
नकाइहे एहे ।

(क) विदूषकः । (आनन्देन सहित) सखे ! सेई खर्वाणकाइहे एहे,
याहा आमानेन बाडीं ह्येते चोवे नियाछिन

चारु । वयस्य !

योऽस्माभिश्चिन्तितो व्याजः कर्तुं न्यासप्रतिक्रियाम् ।

स एव प्रस्तुतोऽस्माकं किन्तु सत्यं विडम्बना ॥३८॥

विदू । भो वयस्य ! सच्चं सवामि वमहस्येण । (ख)

चारु । प्रियं नः प्रियम् । (ग)

विदू । जनान्तिकम् । भो । पुच्छामि णं कुदो एदं समासादिदं त्ति ? । (घ)

(ख) भो वयस्य ! सत्य शपे ब्राह्मणेन ।

य इति । न्यासस्य वसन्तसेनया पूर्व निचेपौकृतस्य चौरैरपहतस्य तस्य सुवर्णभाण्डस्य प्रतिक्रिया प्रतिशीघ्रं कर्तुं, अस्माभिर्यो व्याजम्वलम्, चिन्तितचिन्तयित्वा आविष्कृत, आसा समीपे प्रकाशित इत्यर्थं, अस्माकं समीपेऽपि, स एव तादृश एव व्याज, प्रस्तुत आभि प्रकाल प्रकाशित । तथा च यथा वयं तस्य सुवर्णभाण्डस्य द्रुतहारणरूपं क्व प्रकटितवन्त, इमा अपि तथैव तस्या रक्षावत्या द्रुतहारणरूपं क्व प्रकाशितवन्त इति सरलार्थः । किन्तु विडम्बना इयं प्रतारणा इति सत्यम् । तथा च नैदं तत सुवर्णभाण्डम्, किन्तु अस्माकमाश्वासनाय तन्मुल्यमेव अलङ्कारान्तरं प्रदर्शितमिति भावः ॥३८॥

(ख) विदू इति । ब्राह्मणेन ब्राह्मणत्वेन सत्य शपे 'तदेवेदं सुवर्णभाण्डम्' इति ध्रुव शपथं करोमि ।

(ग) चारु इति । न अस्माकम्, प्रियं तस्यैव पुनर्दर्शनमिति श्रेयः ।

चारुदत्त । मथे । गच्छित् अर्णालकावेर प्रतिशोधं करिवाव जञ्ज, आमवा ये हल आविष्कारं कविगच्छिन्नाम, ईहावाओ आमादेव निवटं सेई हलई आवञ्ज कविगच्छे । विद्वं वास्तविकपक्षे ईहा विडम्बना ॥३९॥

(ख) विदूषक । वयस्य ! आमी ब्राह्मणञ्ज ह्वावा सत्ता शपथं कवि-तेहि ये, सेई अर्णालकार्इ ईहे ।

(ग) चारुदत्त । प्रियं, आमादेव प्रियं ई वटे ।

चारु । की दीपः ? । (ड)

विदू । चंय्या कथं । एव्वं विअ । (च)

चेटी । विदूयकस्य कथं । एव्वं विअ । (छ)

चारु । किमिदं कथ्यते ? । किं वयं वाच्याः ? । (ज)

विदू । चारुदत्तस्य कथं एव्वं विअ । (झ)

चारु । भद्रे । सत्यं तदेवेदं सुवर्णभागडम् ? । (ञ)

(घ) भी । पृच्छामि ननु कुत इदं समासादितमिति ।

(च) एवमिव । (छ) एवमिव । (झ) एवमिव ।

(ड) चारु इति । की दीपः ? तादृशप्रश्ने इति शेषः ।

(च) विदू इति । एवमिव ? केनचित् युष्मत्प्रणयिना अथदग्गहादपठन्य पुन-
र्युष्मभ्य दत्त किमिदं ।

(छ) चेटीति । स्त्रीकरोति एवमिविति ।

(ज) चारु इति । इदं गुणम् । वाच्या वहिर्लोकाः, यत् श्रोतुमपि न शक्नुम
इति भावः ।

(झ) विदू इति । एवमिविति प्राक्प्रदर्शितमेव गुणं ब्रवीतीति बोध्यम् ।

(ञ) चारु इति । अत्र काका प्रश्नो व्यज्यते ।

(घ) विदूयक । (चारुदत्तस्य प्रति हूपि हूपि) वयस्य । आसि
त्रिज्जासा करि ये, 'हेहा कोथा हहेते पाईले ।'

(ड) चारुदत्त । सोम कि ? ।

(च) विदूयक । (दासीर काणे काणे) एहे वरुम कि ? ।

(छ) दासी । (विदूयकेर काणे काणे) एहे वरुमहे ।

(ज) चारुदत्त । तोमरा कि बलिंतेह ? । आमरा कि बाहिरेर
लोकर ? ।

(झ) विदूयक । (चारुदत्तस्य काणे काणे) एहे वरुम ।

(ञ) चारुदत्त । इदं । म्हाई कि केटे अर्षानकार एहे ? ।

चेतो । अज्ज । अधइ' । (ट)

चारु । भद्रे । न कदाचित् प्रियनिवेदन निष्फलीकृत मया ।
तद्गृह्यतां पारितोषिकमिदमद्भ्रूलोचकम् । इत्यद्भ्रूलोचक इत्यस्य-
लोच्य लज्जा नात्यति । (ठ)

वसन्त । आत्मगतम् । अदो ज्जेव कामीअसि । (ड)

चारु । जनान्तिकम् । भोः । कष्टम् । (ढ)

घनैर्वियुक्तस्य नरस्य लोके किं जीवितेनादित एव तावत् ।

यस्य प्रतीकारनिरर्थकत्वात् कोपप्रसादा विफलीभवन्ति ॥४०॥

(ट) आर्थ्य । अथकिम् । (ड) अतएव काव्यसे ।

(ट) चेतीति । अथकिं तदेवेदमित्यर्थं ।

(ठ) चारु इति । निश्चिप्रस्य तस्यैव सुवर्णभाष्यस्य पुनः प्राप्ता आत्मकलङ्क-
सञ्चया निवृत्त इत्यस्य प्रीतिरिति धीध्यम् । नात्यति अभिनयति ।

(ड) वसन्त इति । अतएव सञ्चयं न्याय्यकारित्वादेव । काव्यसे रमण्याभि-
लष्यसे । एतेनास्या अपि गुणानुरागो व्यज्यत ।

(ढ) चारु इति । जनान्तिकं किञ्चनविदूषकान्तिक एवेत्यर्थं । अस्य लक्षणात्तम् ।

घनैरिति । लोके जगति, घनैर्वियुक्तस्य विच्छिन्नस्य निर्धनस्य नरस्य आदित एव
प्रथमत एव जन्मत एवेत्यर्थं, किं तावत् जीवितम् जीवनेन फलमिति ग्रथ, किमपि
नेत्यर्थं । अथ उगुमाह—यस्य नरस्य प्रतीकारे कोपप्रसादादयोरिव प्रतिक्रियायां कृत

(ट) नगी । आर्थ । इ ।

(ठ) चारुनठ । डष्टे । आभि र्गन्तुं प्रिय निवेदन निष्फल करि
नाष्टे । अतएव पारितोषिक एते अश्रुद्रोशकटी ग्रहण कर । (इहा
बलिधा, अश्रुद्रोशकशुष्ट इष्ट र्गन्तुं करिदा मफला अडिनय करिमेन) ।

(ड) वसन्तमेना । (खण्ट) एते दृष्टे आपनादे रान्ना करि ।

(ढ) चारुनठ । (विदूषकेर एति हूपि हूपि) हाय । कि दष्टे ।

अपि च । पक्षविकलश्च पक्षी, शुष्कश्च तरुः सरश्च जलहीनम् ।

सर्पश्चोद्धृतटंढ्रस्तुल्यं लोके दरिद्रश्च ॥४१॥

अपि च । शून्यैर्गृहैः खलु समाः पुरुषा दरिद्राः

कूपैश्च तोयरहितैस्तरुभिश्च शीर्णैः ।

यदृष्टपूर्व-जन-सङ्गम-विस्मृताना-

मेवं भवन्ति विफलाः परितोपकालाः ॥४२॥

व्यापारं इत्यर्थं निरर्थकत्वादात्मनीर्निर्मिगत्वादर्शत्वादित्यर्थं, कीपप्रसादा क्रोध सन्तोषा, विफलीभवन्ती । तथा च धनाभावन अपकारिण प्रत्यपकारासामर्थ्यात् उपकारिण प्रत्युपकारासामर्थ्याच्च यस्य क्रोध सन्तोषश्च विफलीभवति, तस्य जन्मन परमेव मरण-मुचितमिति सरन्तार्थं । अतएव अस्य पारितोपिकादानासम्भवन सन्तोषस्य वैफल्यात् ममापि जीवने निष्फलमेवति भावः ।

अतएवात्र अप्रभुतनिधनरसामान्यात् निर्धननरविशेषचारुदत्तप्रवृत्तैरप्रभुतप्रशसा, पूज्याङ्गार्थं प्रति पराङ्गस्य हतुत्वात् वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गश्च अनङ्गीरङ्गाङ्गिभावन सङ्गर ।

वसुन्ततिनका वृत्तम् ॥४०॥

पक्षेति । पक्षविकल पक्षविकलीन पक्षी च, शुष्कतरुश्च, जलहीन सर सरीवरश्च, उद्धृतटंढ्र उतपात्रितविषदल सर्पश्च, दरिद्री जनश्च, एतत् सर्वं लोके जगति तुल्य समानम्, उद्धृतम्य छायादानस्य जनदानस्य दर्शनस्य अभीष्टकार्यकरणस्य च असम्भवादिति भावः ।

अत्रापि पूर्ववदप्रभुतप्रशसा आर्था मालीपमा धानयोगि पूर्ववत् सङ्गर ।

आद्या जगति ॥४१॥

अङ्कत निर्धन लोकेन खलु इहेतेहे जीवनेन वन कि ? उपयुक्त कार्या कल्पित असमर्थ दनिद्या, दाशव द्योष ओ प्रसन्नता निष्फल इहेहा दाद्य ॥४०॥

आरंभ, पञ्चविंशती पञ्ची, उक्त दृष्ट, जनशुद्ध मन्नादर, उद्धृतम्य सर्प एतत् निर्धन सङ्गर, अङ्कत एहे करुणहे समान ॥४१॥

বিদু । ভো । অলং অদিমেন্ত মন্তপ্পিদেশ । প্রকাশ সপরিহাসম্ ।
 ভোদি । সমস্পীঅদু মম কেরিআ ণ্‌হাণ-সাড্‌ইআ । (ণ)
 বসন্ত । অজ্জচারুদত্ত । জুত্ত ণেদং ইমাএ রঅণাবলীএ
 ইমং জণং তুলইদু' । (ত)

(ণ) ভো । অলমতিমাত্র সন্তাপিতেন । ভবতি । সমর্থ্যতা মম স্মানশাটিকা ।

শব্দৈরিতি । দরিদ্রা পুরুষা, শব্দৈর্জনরহিতৈর্গৃহৈ, তীব্ররহিতৈ কৃপৈয, শীর্ণৈ
 শব্দৈস্তরুভিয, খলু নিশ্চিতম সমা সমাণা । যদ্যয্মাত হৃৎপূর্বস্য সজ্ঞাতসীহাৰ্হ-
 স্যেত্যর্থ জনস্য সঙ্গমেণ সঙ্ঘিলনেন বিচ্ছৃতানা বিচ্ছৃতাভ্যদৈন্যানা তेषা দরিদ্রপুরুষাণা-
 মিতি তাত্পর্যম্, পরিত্যক্তকালো সন্তোষপ্রযুক্তদানাডিকরণমযা, এবমনেন প্রকারেণ
 বিফলা ভবন্তি । তথা ষ হৃৎপূর্বায়া বসন্তসেনায়া সম্মেলনানন্দেণ ময়া খল্বাত্মদৈন্য
 সর্বথৈব বিচ্ছৃতম্ তেন ষ অঙ্কুলীযকদানে প্রবৃত্তস্য মে তদঙ্কুলীযকাভাবাদর্থং পরিত্যক্তকালী
 বিফল এব ভূত ইতি ভাব ।

অতএবানাপি পূর্ববদপ্রমুতপ্রশ সামালীপমযী সঙ্গর ।

বসন্ততিলকা বচস্ ॥৪২॥

(ণ) বিদু ইতি । সন্তাপিতেন আত্মনৈব দারিদ্র্যদুঃখ বিभाव্য সন্তাপিতেন
 মনসেত্যর্থ । স্মানশাটিকা স্মানকালি পরিধিবস্ত্রম্ । অত স্মানশাটিকাসমর্পণোপ
 ন্যাসেন পূর্বদত্তবাক্যনীপ্রস্পর্ষণে স্থচিতম্ । আত্মন সুবর্ষভাষ্ট্রপ্রাপ্তৌ তদ্রূপাবলীপ্রত্যর্পণেন
 সর্বথৈবৌধিত্বাদিতি ভাব ।

আরও, নির্ধন মানব, শূন্য গৃহ, জনহীন দূপ ও জীব রুক্ষের সমান,
 বেহেতু পূর্ণপরিচিহ্ন (বন্ধু) জনের সংশয়নবশতঃ আশ্রয়বিহীন নির্ধনের
 সংশোধনের সমর্থওনি এই ভাবেই বিকল্প হইয়া যায় ॥২২॥

(ণ) বিদূষক । মগ । দেখি সন্ধ্যাপ কবিরবার প্রয়োজন নাই ।
 (প্রকাশ্য পরিহাসের গদিত) বসন্তসেনা । আমার আনের শাড়ী-
 থানি দিন ।

চারু । সখিলচক্ষিতম্ । বসন্তসেনে । পশ্য পশ্য— (ঘ)

কঃ শ্রদ্ধাস্থতি ভূতার্থে সর্বাং মাং তুলয়িত্যতি ।

শঙ্কনোয়া হি লোকেষু স্মিন্ নিষ্পৃতায়া দরিত্রতা ॥৪৩॥

বিদ্রু । হৃদ্বৈ । কিং ভোদীয়ে ইধ জীব সুবিদ্রব্বং ? । (ঢ)

(ত) আত্মচারদত্ত । যুক্ত নেদম্ অনয়া রত্নাবল্যা ইম জন তুলয়িতুম্ ।

(ঢ) হৃদ্বৈ । কিং ভবত্যা ইদেব স্বপ্নম্ ? ।

(ত) বসন্ত ইতি । রত্নাবল্যা সুবর্ণাভাণ্ডস্থানে দত্তপিতৃব্যং ইম জন মামিতি তানুপর্যম্ তুলয়িতু তুলকবত লঘুকৃত্যুম্ । তথা চ তস্য বিঘটিতস্য সুবর্ণাভাণ্ডস্য স্থানে যদি ততোঃজনন্যম্ভ্য যত্কিচ্ছিদপি ত্রয ন দীযতে তদা যদি বসন্তসেনা রাজদারৈ তদর্শমভিযোগ কৃত্যাত্ লোকমমাজে বা নিন্দেদিতি মত্বেই সা রত্নাবলী দত্তা , তাড়য়-
সম্ভাবনয়ৈব চ সা ভবান তুলকবত লঘুমেব কৃতবান । বস্তুতে নাহ ততসুবর্ণাভাণ্ডার্থে
কিচ্ছিদপ্যকরিত্যমিতি ভাব । एतेन बसन्तसेनाया अपि महदीदार्यं व्यन्यते ।

(ঘ) চারু ইতি । সখিলচক্ষিতাভ্যা লজ্জামন্দহাসাভ্যা সঙ্কতি সখিলচক্ষিতম ।

ক ইতি । ব্যাঘ্যাতপূবমিদ্ পদ্যম্ ॥৪৩॥

(ঢ) বিদ্রু ইতি । হৃদ্বৈ ইতি ম্যবোভাভেন বসন্তসেনায়া এব সম্বোধনম্ । ইদেব
ইদে স্বপ্নম্ রাগী শপিতম্ । তথা চেতদা তদর্শমাযোজন করীমীতি ভাব ।

(ত) বসন্তসেনা । আত্ম চারুদত্ত । এই বসন্তসেনা দ্বারা এই
ব্যক্তিকে তুলার তায় কবা আপনাব সম্ভত হয় নাই ।

(ঘ) চারুদত্ত । (লজ্জা ও অল্পহাস্তের সহিত) বসন্তসেনা । দেখ
দেখ—

যথার্থ বিষয় কে বিশ্বাস করিবে ? সকলেই আমাকে তুলার তায়
লঘু মনে করিবে । কারণ, এই জগতে প্রভাববিহীন দরিদ্রতাকে
সকলেই আশঙ্কা করে ॥৪৩॥

(ঢ) বিদ্রুয়ক । বসন্তসেনা । তুমি কি এইখানেই শয়ন করিবে ? ।

চেটী । বিহস্য । অজ্জমিত্তেয় । অদিমেতং দাণি উজুয়'
অত্তাণয়্যং দংসেসি । (ঘ)

বিদু । ভী বয়স্স ! এসৌ ক্বু অোসারন্তো বিয়্য সুহোববিট্টং
জয়ং পুণোবি বিত্য়ারিবারিধারাছিং পবিট্টো পজ্জসৌ । (ন)

চারু । সম্যগাহ্ ভবান্ ।

অমূর্হি মিচ্ছা জলদান্তরাণি পঙ্কান্তরাণীব সৃণালসূচ্য' ।

পতন্তি চন্দ্রব্যসনাহিমুক্তা দিবোঃশুধারা ইব বারিধারাঃ ॥৪৪॥

(ঘ) আর্থমৈত্র্যেয় । অতিমাত্রাভিধানোন্মৃগমাৎকান দর্শয়সি ।

(ন) ভী বয়স্স । এয খলু অপসারয়ত্রিয সুখীপবিট জন পুনরপি বিস্তারি-
বারি ধারামি প্রবিট পজ্জন্য ।

(ঘ) চেটীতি । রাধাবিহ শয়নার্থমিত্রৈয়মাগতা ইতি বুড়াপি তদর্থপ্রয়
করণাদিতি ভাব ।

(ন) বিদু ইতি । এয পজন্যো মেঘ, বিস্তারিবারিধারাভির্বিংশালতটমি, সুখীপ-
বিট জনম, অপসারয়ত্রিয সৃষ্টিব্যলরাদৌ প্রেরয়ত্রিয প্রবিট অগ্না বহুবাটিকায়া-
মুপস্থিত ।

অমূর্হিতি । ই তথাহি, অমূর্বারিধারা, সৃণালম্য সূচ্য সূত্রায়ভাগা, পঙ্কান্তরা-
ণীয সমস্তকর্হমাখ্যলরাণীব, জলদান্তরাণি মেঘাখ্যলরদিশান্, মিচ্ছা নিদার্থ, চন্দ্রম্য
ইন্ডে পল্যুয় ব্যসনান্ মেঘান্তরণতপরিপশ্নে মরণরুপদিপশ্নে ইতৌ, বিমুক্তা আকাশা-

(ঘ) দাসৌ । (হাস্ত কবিয়) আর্ষাটমৈত্র্যেয় । তুনি যে এগন আপ-
নাকে বডই সরল বলিয়া দেখাইতেছ ।

(ন) বিন্দুয়ক । মগ্নে । এই মেঘ বিস্তৃত বৃষ্টিররা ছায়া অগ্নাপ-
বিষ্টে লোকদিগকে স্নেহ মবাইতে থাকিয়া, আবাদও আকাশে প্রবেশ
করিয়াছে ।

চাকলত । তুনি ঠিক বলিয়াছ ।

अपि च । धाराभिरार्थजनचित्तसुनिम्नलाभिः
 चण्डाभिरर्जुन-शर-प्रतिकर्कशाभिः ।
 मेघाः स्ववन्ति बलदेव-पट-प्रकाशाः
 शक्रस्य भौक्तिकनिधानमिवोद्भिरन्तः ॥४५॥

अथनाथ धरलिता, दिन आकाशस्य भार्यायाथ, अयुधारा पतिव्यसनजनिता नयनधारा इव पतन्ति ।

अत्र पूर्वार्द्धे ग्रीती उपमा, परार्द्धे तु चन्द्रदीवीर्लिङ्गसाधने नयकनायिकाव्यवहार-समारोपात् समासोक्तिर्जात्युत्प्रेक्षा च इत्येतेषामद्वाइतया सङ्गर ।

उपजातिर्दत्तम् ॥४४॥

धाराभिरिति । बलदेवस्य नीलाम्बरस्य बलरामस्य य पटो नीलवसन तदत् प्रकाशो दीप्तियेषा ते तादृशा मेघा, आथजनस्य साधुलोकस्य चित्तवत् सुनिम्नलाभि, तथा अर्जुन-शरवत् प्रतिकर्कशाभिरत्यन्तकठिनाभि, अतएव चण्डाभिर्भयानकाभि धाराभि, शक्रस्य दिवस्पतरिन्द्रस्य, भौक्तिकनिधान मुक्तानिधि निधितो मुक्तराशिमित्यर्थ, उद्भिरन्ती निःसारयन्त इव, स्ववन्ति गन्तुम् ।

अत्र लुप्तोपमाद्वयेण क्रियते प्रेक्षा सङ्गीयते । तथा तृतीयपादे वाक्यसमानावपि तदगतस्य मेघा इत्यस्य विशयपद्यतया चतुर्थपादीपादानात् समानपुनरात्तादीप, स च तृतीयचतुर्थपादयोः पौषापर्थविपर्यासेन समाधेय ।

वसन्तिलला इत्तम् ॥४५॥

कारण, मृगालेख अग्रभाग येनन अछ कर्दन विदारण करे, সেইरूप এই वृष्टिधारा, अछ मेघ विदावण कविद्या, एत्तर विपत्तिनिवहकन आकाश-कट्टक विमूळ अश्रुधानार छाय पतित हईतेछे ॥४४॥

आवण, बनबामेव वष्टेर छाय नीलव । मेघ सकल, साधुलोकेर चित्तवद छाय निर्धन एव अर्जुन-वाणेर छाय कठिन ० तद्वद्वर शवा छारा ईस्येर जाण नुव हईतेछारामि येन उदगिरण करतः गलित हईतेछे ॥४५॥

প্রিয়ে ! পশ্য পশ্য—

এতে: পিষ্ট-তমাল-বর্ণকনিভৈরালিপ্তমম্বোধরৈ:

সংসক্তৈরুপবীজিতং সুরভিभि: শীতৈ: প্রদোপানিলৈ: ।

এয়াঃশ্বোদ-সমাগম-প্রণয়িনী স্বচ্ছন্দমভ্যাগতা

রক্তা কান্তমিভাম্বরং প্রিয়তমা বিদ্যতু সমালিঙ্গতি ॥৪৬॥

এতৈরিতি । শ্বোদসমাগমে মেঘেন যুক্তদায়িনা নাটকেন চ সহ সম্মেলনে প্রণয়িনী
শ্ৰমিলাধিগণী, স্বচ্ছন্দ যথেষ্টম্, অভ্যাগতা উপস্থিতা, রক্তা লৌহিতবর্ণা অনুরক্তা চ,
এয়া বিদ্যাৎ প্রিয়তমা স্বী কাল্য দধিতমিব, পিষ্ট শিলাদৌ মর্দিত যত্ তমাল
তমালপত্র তদেব বর্ণকী রঞ্জনদ্রব্য তন্নির্মৈ ততুলৌ জ্ঞপ্তবর্ণে, শ্বোদধরমেঘে, আলিপ্ত
ব্যাপ্তমনুলিপ্তচ তথা সংসক্তৈ পিষ্টভূতৈরিত্যর্থ, সুরভিभिর্গাণ্ডমিকরৈ, শীতৈ শীতলৈ,
প্রদোপানিলৈ মায কালীনবায়ুभि, উপবীজিত সঙ্গিষ্টম্, শ্বস্বরমাকাশম, সমালিঙ্গতি
স্বসযুক্ত করীতি আশ্লিষ্যতি চ ।

অত্র লিঙ্গসাম্যেন বিদ্যতি দ্বিচারিণ্যা নায়িকায়া শ্বোদে যুক্তদায়িনী নাটকস্য
শ্বস্বরে অনুরাগভাজী নাটকস্য চ ব্যবহারসমারোপাত্ সমাসৌক্তি, প্রথমপাদগতয়া স্তম্বোপ-
ময়া চতুর্থপাদগতয়া শীতৌপময়া চ গুণভাষ্যেনাঙ্গভূতয়া সঙ্ঘীর্ষ্যতে । তেন চ "বসন্তসেনে ।
লমপি মামিব সমালিঙ্গ" ইতি বস্তু ব্যজ্যত দ্রব্যলঙ্কারেণ বস্তুধ্বনি ।

অতএব চ প্রার্থনা নাম গর্ভসম্বেরদ্ধম্ । তথা চ সাহিত্যদর্পণে—

"রতিচর্চণীত্বস্ববানানু প্রার্থনং প্রার্থনা ভবেত্ ।"

শার্দূলকিকীড়িত বচনম্ ॥৪৭॥

প্রিয়ে ! দেখ দেখ—

মর্দিত তমালপত্রের ছায় নীলবর্ণ এই মেঘ সন্মুখ, আকাশকে ব্যাপ্ত
করিয়াছে এবং পিণ্ডীভূত, স্ফুঞ্জি ও শীতল প্রদোষবায়ু, আকাশকে বাজন
করিতেছে, আবার অশুবন্ধু প্রিয়তমা যেমন প্রিয়তমকে আলিঙ্গন করে,
সেইরূপ মেঘসম্মেলনাভিনাযিনী, ইচ্ছাশ্বসারে উপস্থিত ও রক্তবর্ণ এই
বিহ্বল, আকাশকে আলিঙ্গন করিতেছে ৪৭৬।

বসন্তসেনা শ্রদ্ধারভাব নাটয়ন্তী চারুদত্তমালিঙ্গিতি ।

চারু । স্বয়ং নাটয়ন্তু প্রথ্যালিঙ্গয় ।

ভো মেঘ ! গম্ভীরতরং নদ ত্বং তব প্রসাদাত্ স্মরপীড়িতং মে ।

সংস্পর্শরীমাশ্চিতজাতরাগং কদম্বপুষ্পত্বমুপৈতি গাত্ৰম্ ॥৪৩॥

বিদূ । দাসীয়ে পুত্ ! দুহিণ ! অণজ্জো দাণিঁ স্তি তুমং,

জংঘত্ভোদি বিজ্জু আএ ভাঅবেসি । (প)

(প) দাসী পব । দুহিঁন । অনার্থ ইদানীমসি ত্বম্, যদবভবতী বিদূগতা ভাযথসি ।

ভো ইতি । ভো মেঘ । ত্ব গম্ভীরতর নদ ধ্বন । কৃত ইত্যাহ—তব প্রসাদাত্ নাদীনানুগ্রহাত্, স্মরপীড়িত কামার্চম্, মে মম গাত্ৰম্, সংস্পর্শেণ বসন্তসেনায়া আলিঙ্গনেন রীমাশ্চিত্ত্ব তত্ জাতো রাগ সুরতানুরাগী যস্মিন্ তস্মৈতি তথযৌক্ত সত্, কদম্ব-পুষ্পত্ব কদম্বপুষ্পত্ব পরিষ্কীতত্বম্, উপৈতি প্রাপ্তিতি দ্যিতাম্বিকৈ বৃহৎশ্রদ্ধাভাবলাভ আমীদায়ৈবেতি ভাব ।

অত্র কদম্বপুষ্পত্ব কদম্বপুষ্পতুল্যত্বমিতি সাহস্ম্যাক্তিপাদসম্ভবত্বসম্বন্ধা নিদর্শনা-লঙ্কার । উপজাতির্ভূতম্ ॥৪৩॥

(প) বিদূ ইতি । অনার্থ অসাধু । অবভবতী মাননীয়া বসন্তসেনাম্ ।

অত্র দীটক নাম গর্ভসম্বন্ধে রহস্—“দীটক পুন । সরস্বতীক্” ইতি লক্ষণাত্ ।

বসন্তসেনা শৃঙ্গারের অবস্থা অভিনয় করতঃ চারুদত্তকে আনিদ্রন করিল ।

চারুদত্ত । (স্পর্শস্থ অভিনয় করতঃ প্রত্যালিঙ্গন কবিধা)

হে মেঘ ! তুমি অতিগম্ভীরভাবে গর্ধন কর, তোমার অঙ্গগ্রহে কামার্চ এবং প্রিয়সম্পর্শে রোমাঞ্চিত ও জ্বাতাশ্রুগ আমার গাত্ৰ, কদম্বপুষ্পত্ব প্রাপ্ত হইয়াছে ॥৪৩॥

(প) বিদূষক । দাসীর গো । দুহিঁন । এখন তুই বড়ই অসৎ হইয়াছিস্, যে হেতু, তুই বিদ্বাং দ্বারা বসন্তসেনাকে ভীত করিতেছিস্ ।

চারু । বয়স্য ! নার্হস্যুপালভ্যুম্ ।

বর্ষশতমস্তু দুর্হিনমবিরতধারং শতজ্জদা স্কুরতু ।

অস্মদ্বিধদুর্লভয়া যদহং প্রিয়য়া পরিষ্বক্তাঃ ॥৪৮॥

অপি চ । বয়স্য !

ধন্যানি তेषাং খলু জীবিতানি যে কামিনীনাং গৃহমাগতানাং ।

আর্দ্রাণি মেঘোদকশীতলানি গাত্রাণি গাত্রেষু পরিষ্বজন্তি ॥৪৯॥

বৰ্ণেতি । বর্ষশতং যাবৎ, অবিরতা ধারা হৃদিধারা যন্মিন্ তদাহশং দুর্হিনমস্তু শতজ্জদা বিদ্যাত্ স্কুরতু ভগ্নিপতু চ । যদয়ম্বাদহম্, অস্মদ্বিধানা দরিত্রজনানাং দুর্লভয়া ধনপ্রাপ্যত্বেন দুশ্রুপয়া, প্রিয়য়া বসন্তসেনয়া, পরিষ্বক্তা আলিঙ্গিতাঃ । एतेन वेद्यासु वसन्तसेनायाः परमीत्कर्षः सूचितः ।

অতএবাম উদাহরণং নাম গর্ভসম্বেরদ্ধম্ । যথা সাহিত্যদর্পণে—

“উদাহরণমুৎকর্ষযুক্ত বচনমুচ্যতে ।”

আর্য্যো জাতিঃ ॥৪৮॥

ধন্যানীতি । যে জনা, গৃহমাগতানাং স্বয়মেব স্বগৃহে উপস্থিতানাং, কামিনীনাং কামুকীনাং স্ত্রীণাম্, মেঘোদকশীতলানি আর্দ্রাণি গাত্রাণি অর্দ্রানি গাত্রেষু স্বাগ্নেষু, পরিষ্বজন্তি আলিঙ্গন্তি, তেষাং খলু জনানাং, জীবিতানি ধন্যানি । সুতরাং স্বয়-
মেবাঙ্কদৃশ্চমাগতায়া বসন্তসেনায়া হুঁহমানিহ্ননলাভাম্মমাপি জীবিতং ধন্যমেবেতি ভাষ্যঃ ।

অতএবাম অপ্রম্মতজননামান্যাত্ চারুদত্তচন্দ্রজনবিশেষপ্রতীতিরপ্রম্মতপ্রশংসাপ্রকারঃ ।

ইন্দ্রবজ্রা ইত্যম্ ॥৪৯॥

চারুদত্ত । সখে ! তুমি উহাকে তিরস্কার করিতে পার না ।

শত বৎসর যাবৎ অবিরত ধারার দুর্হিন হউক এবং বিজ্ঞানস্কুরিত হইতে থাক । যে হেতু, আনানের মত লোকের পক্ষে দুর্গত প্রিয়তমা আনাকে আলিঙ্গন করিগাছেন ॥৪৯॥

আরও, সখে ! তাহানের স্ত্রীবনই ধন, তাহার গৃহে স্বয়ং আগত

प्रिये ! वसन्तसेने !

स्तम्भेषु प्रचलित-वेदि-सञ्चयान्तं

शीर्णत्वात् कथमपि धार्यते वितानम् ।

एषा च स्फुटित-सुधा-द्रवानुलेपात्

मंक्लिन्ना सलिल-भरणेण चित्रभित्तिः ॥५०॥

जर्जमतलीय । अये । इन्द्रधनुः । प्रिये ! पश्य पश्य—

स्तम्भेभ्यः । प्रचलितो वायुवेगेन कम्पित वेदिसञ्चये उपरिचिह्नभूमिसमूहनिकटे
अन्तःप्रान्तभागे यस्य तत्ताटशम्, वितानं चन्द्रातप, शीर्णत्वात् स्तम्भानामेव पुरातनवया
जीर्णत्वात् ह्यती, कथमपि नितान्तकटेन, स्तम्भेषु धार्यते वसन्तेन रक्ष्यते । एतेन
वितानस्य नितान्तसञ्चलनान् जीर्णस्तम्भानामेव महती पतनाशङ्का व्यच्यते । एषा च चित्रा
नानाम्यानि सञ्चलितमद्यतया विचित्ररूपा भित्ति स्फुटितसुधाद्रवानुलेपात् सुधातुल्ययुग्म-
वर्णस्य चूर्णलेपस्य स्फुटितत्वाद्देवताविर्य, सलिलभरणेण स्फुटितचूर्णलेपरभूत प्रविष्टेन
वृष्टिजनप्रवाहेण मंक्लिन्ना अच्यन्तमेव क्लिन्ना । अतएवास्या अपि जीर्णभित्तेर्नितरामेव
पतनाशङ्कति भावः ।

प्रहर्षिणी वचनम् ॥५०॥

कामिनीदिशेव वृष्टिजले शीतलं च आर्द्रं गात्रं, गात्रे वाथिया आलिङ्गनं
करिते पारे ॥४९॥

प्रिये ! वसन्तसेने ! उपवेव वेदिर निकटे चन्द्रातपेव प्रान्तभाग,
वायुवेगे अत्यन्त कम्पित ह्येतेच्छे, सूतवां जीर्णत्वे उहारं वदन्, ए
चन्द्रातपके दोन प्रकारे धरिया वाथियाछे । एदिके चूर्णलेप
भाद्रिया पत्राय एहं विचित्रं देवताल, अलेव प्रवाहे आर्द्रं ह्येया
गिर्याछे ॥५०॥

(उपवेव दिवे चाहिया) ओह ! इन्द्रधनु उठियाछे । प्रिये ! देख
देख—

বিদ্যুজ্জিহ্বেনেদ মহেন্দ্রচাপোচ্ছিতায়তমুর্জেন ।

জনধর-বিষুড়-হনুনা বিজৃগ্ধিতমিৱান্তরৌদ্রেণ ॥৫১॥

তদেহি, অন্য়ন্তরমেৱ প্রৱিগ্ধাৱ: । ইত্যুযাথ পরিক্রামতি । (ক)

তানীষু তারং বিটপেষু মন্দ্রং

শিলাসু কুত্ৰং সলিলেষু চণ্ডম্ ।

সঙ্কীতবোণা ইৱ তাদ্যমানা-

স্তালানুসারেণ পতন্তি ধারা: ॥৫২॥

বিদ্যুদিতি । বিদ্যুদেৱ জিহ্ৱা লব্ধমানত্বান্ স্পীড়িতবর্ষস্বাথ রসনা यस্য তেন, মহেন্দ্রচাপম্ ইন্দ্রধনুর্ৱেৱ সচ্ছিতৌ সপৌলিতৌ আয়তৌ দৌর্ঘী' মুজৌ পরস্পরসমতাৱাহুদয় यस্য তেন, তথা জনধরৌ মেঘ এৱ বিজৃগ্ধা সন্মিতা হনুর্যস্য তেন, অন্তরৌদ্রেণ আকাশেন মিহরুপেষীত্যর্থ', বিজৃগ্ধিতমিৱ জুগ্ধাক্রতেৱ সন্মিতজিহ্ৱাদিততৃপাধ্যাদর্শনাৱিতি ৰাৱ । এতেন প্রচণ্ডগর্জনবচনপতনযৌ সম্ভাৱনাবি স্পন্দ্যতে ।

অথ বিদ্যুদাদৌ জিহ্ৱাৱাৱারৌপে ৰাশ্ৰ, অন্তরৌদ্রে সিংহৱারৌপন্তু আর্থ ইত্যেকদেশ-
ৱিৱচিঁৰুপক ক্রিয়ৌত্প্রেচয়া সঙ্কীৰ্যতে ।

আর্থ্যা জাতি ॥৫১॥

(ক) তদিতি । তত্ তস্মাত স্তম্ভমিতিমঙ্গলসম্ভৱাত প্রচণ্ডগর্জন বচনপতনযৌ সম্ভৱাথ হিতৌৱিত্যর্থ' ।

তালৌখিতি । তালানুসারেণ সীততালানুসারেণ, তাদ্যমানা ৱাৱমানা, সঙ্কীত-
বৌণা সঙ্কীতপ্রত্ৰবৌণা ইৱ ধাৱা ষ্টিপ্পেৱা তালৌষু তালবনেষু তারনুচশব্দ যথা

আকাশ যেন হাই তুলিতেছে, কাবণ, বিদ্যুৎ ইহাৱ জিহ্ৱা, ইন্দ্রধনু
ইহাৱ উত্তোলিত দৌর্ঘবাহু এবং মেঘ ইহাৱ প্রসারিত ইচ্ছ ॥৫১॥

(ক) অতএৱ আইস, আমরা ভিতবে যাই । (এই বলিয়া উঠিয়া
গাদপেপ কথিতে লাগিলেন)

इति निष्कान्ता सर्वे ।

दुर्दिनी नाम पञ्चमोऽङ्कः ॥०॥

स्यात्तथा, विष्टपेषु तदुशाखासु, मन्द्र-गभीर यथा स्यात्तथा, शिन्वासु प्रसरेषु, रक्षककेशवरे यथा स्यात्तथा, एव मलिनेषु तडागादिजलेषु, चण्ड तीव्रत्वे यथा स्यात्तथा, पतन्नि, युगपद्वेति भाव ।

अत्र एकस्या एव इष्टिधाराया युगपदेव तालीवनायनेकगीचरन्वात् विधीयते नामानुद्धारं श्रौतीपमथा सङ्गीयते ।

इन्द्रवज्रोपिन्द्रवज्र्योर्भेननादुपजातिर्गम् ॥५२॥

इति महामहोपाध्याय श्रीहरिदत्तविद्यालवागीशभट्टाचार्यविरचिताया मृच्छकटिक-

टीकाया बसन्तद्वयसप्तमोऽङ्कः पञ्चमाहविवरणं समाप्तम् ॥०॥

ताने ताले बाणमान मङ्गीतवीणार त्वाय वृष्टैव धावा—तालबने
ऊँछणके, वृष्टेव शाखाय गङ्गीवणके, अतवेव उँपव कर्बणशके एव
अले तीव्रशके पतित हहेतेछे ॥५२॥

(इहाव परे मकणे चलिद्या गेल)

दुर्दिनीनामक पञ्चम अङ्क समाप्त ॥०॥

षष्ठोऽङ्कः ।

—:०:—

ततः प्रविशति चेटो । †

चेटी । कथं अज्ज वि अज्जआ ण विवुज्झदि । भोदु,
पविसिअ पडिबोधदस्सं । इति नाट्येन परिक्रामति । (क)

ततः प्रविशति आच्छादितशरीरा प्रसूया वसन्तसेना ।

चेटी । निरुध्य । उत्थेदु उत्थेदु अज्जआ । पभादं
संवुत्तं । (ख)

वसन्त । प्रतिबुध्य । कथं रन्ति ज्जेव पभादं संवुत्तं ? । (ग)

(क) कथमद्यापि आर्या न विबुध्यत । भवतु, प्रविश्य प्रतिबोधयिष्यामि ।

(ख) उत्तिष्ठतु उत्तिष्ठतु आर्या । प्रभातं संवृत्तम् ।

(ग) कथं रात्रिरिव प्रभातं संवृत्तम् ? ।

† तत इति । चेटो चारुदनस्यैव काचिद्दामी ।

(ग) वसन्त इति । एतेन सुरतोमीदिनं रात्रिमतिवाद्यं प्रभातप्रारम्भसमये निद्रा मूर्च्छिता ।

तदनन्तव दासीव प्रवेशः ।

(क) दासी । आर्या वसन्तसेना एतन्नञ्जु जागित्तेहेन्न ना केन ।
इडुक्क, प्रवेशं कविद्या उहाके जागाई । (एहं बनिद्या अभिनयेव प्रकारे
पादक्षेपं कवित्ते लागिल ।)

तदनन्तव आवृत्तशरीरे निद्रित अवस्थाय वसन्तसेनाव प्रवेशः ।

(ख) दासी । (देधिया) आर्या उठून उठून, प्रभातं हईयाछे ।

চেটী । অহ্মাণং ' এসো পমাতো, অজ্ঞায়া উণ রক্তি
জীব । (ঘ)

বসন্ত । হজ্জ । কহি উণ তুম্হাণ জুদিঅরো ? । (ঙ)

চেটী । অজ্ঞ । বহুমাণঅ সমাদিসিঅ পুপ্ফকরণঅ
জিগ্মুজ্জাণ গদৌ অজ্ঞচারুদত্তৌ । (চ) ।

বসন্ত । কিং সমাদিসিঅ ? । (ছ)

চেটৌ । জৌহি রাক্তীএ পবহ্ণ । বসন্তসেনা গচ্ছদু
ক্তি । (জ)

(ঘ) অস্বাক্ষমেতৎ পমাতম্ আখ্যাতা পুন রাবিরিব ।

(ঙ) হজ্জ । কখিল পুনশু ভাক দূতকর ? ।

(চ) আখ্য' । বর্ধমানক সমাদিগ্ন্য পুপ্ফকরণক জীর্ণাখ্যান গত আখ্য
চারুদত্ত । (ছ) কি সমাদিগ্ন্য ? ।

(ঘ) চেটীতি । আখ্যাতাস্তব, পুন রাবিরিব, বদানীম প নিদ্রিতত্বাদিহি ভাব' ।

(ঙ) বসন্ত ইতি । দূতকরচারুদত্ত ।

(চ) খেঁগীতি । বর্ধমানক তদাখ্য মন্বম্ । পুখ্যাণা করণক পানবিশদ' ইতি
পুপ্ফকরণক নাম জীর্ণাখ্যান পুরাশ্রীপবনম্ ।

(গ) বসন্তসেনা । (জাগিয়া) বাড়িই প্রভাত হইল কি কবিতা ? ।

(ঘ) দাসী । আনা'র নিকট এটা প্রভাত, কিছু আপনাদের
নিকট বাড়িই ।

(ঙ) বসন্তসেনা । শ'না । তোমাদের দূতকর কোথায় ।

(চ) দাসী । আখ্যো' । আখ্য চারুদত্ত, বর্ধমানকে আদেশ করিয়া
পুপ্ফকরণক নামক জীর্ণাখ্যানে গিয়াছেন ।

(ছ) বসন্তসেনা । কি আদেশ করিয়া ?

বসন্ত । হস্তে ! কহিঁ মএ গন্তব্ব' ? । (ম)

চেটী । অজ্ঞএ । জহিঁ চারুদত্তো । (অ)

বসন্ত । চেটী' পরিষ্যথ । সুষ্ঠু, য় গিজ্জাভদৌ রাত্তৌএ, তা
অজ্ঞ পচ্চক্বলং পেক্বিস্সং । হস্তে ! কিং পবিষ্টা অহং ইহ
অব্ভন্তরচদুস্সালঅ' ? । (ট)

চেটী । য় কেবলং অব্ভন্তরচদুস্সালঅ', সব্বজণস্স বি
হিস্সঅ' পবিষ্টা । (ঠ)

(অ) যৌগ্য রাবী প্রবহণম্ । বসন্তসেনা গচ্ছতু ইতি ।

(ম) হস্তে ! কহিন্ ময়া গন্তব্যম্ ? । (অ) আয়্যে' । যথিন্ চারুদত্ত ।

(ট) হস্তে ! সুষ্ঠু, ন নিধ্যাতী রাবী, তদ্য প্রত্যথ প্রেচ্ছিত্যে । হস্তে ! কি
প্রবিষ্টা অহমিহ অব্ভন্তরচতু শালকম্ ? ।

(ঠ) ন কেবলমব্ভন্তরচতু শালকমে, সর্বজনস্যপি হৃদয় প্রবিষ্টা ।

(অ) চেটীতি । রাবী আগামিন্যামিতি শ্রেয় । প্রবহণ গৌয়ানম্ । গচ্ছত্বিতি
সম্ভাবনায়া লৌট্ ।

(ট) বসন্ত ইতি । সুষ্ঠু, সম্যক্, ন নিধ্যাতী ন হৃষ্ট , আমৌদবিহ্বলত্বাদিতি
ভাব । অথ দিবস এবল্যর্থ' । প্রেচ্ছিত্যে চারুদত্তমিতি শ্রেয় ।

(ঠ) চেটীতি । হৃদয় প্রবিষ্টা স্নেহপাতীভূতল্যর্থ' সর্বত্রৈব সন্ন্যবহারাদিত্যাশ্রয় ।

(অ) দাসী । “বাজিতেই গাভী জুড়িয়া রাখ, বসন্তসেনা যাইবেন।”

(ম) বসন্তসেনা । ওনো ! আমাব কোথায় যাইতে হইবে ? ।

(ট) দাসী । আথে ! যেখানে চারুদত্ত (গিয়াছেন) ।

(ঠ) বসন্তসেনা । (দাসীকে আলিঙ্গন করিয়া) আমি বাজিতে ভাল
কবিতা দেখিতে পাবি নাই, তা, আজ প্রত্যেকে দেখিব । ওনো ! আমি
কি ভিতরের চতুঃশালায় প্রবেশ করিয়াছি ? ।

वसन्त । अवि सन्तप्यदि चारुदत्तस्य परित्रयो ? । (ङ)

चेटी । सन्तप्यिस्तदि । (ठ)

वसन्त । कदा ? । (ण)

चेटी । जदा अज्जग्गा गमिस्तदि । (त)

वसन्त । तदो मए पढमं सन्तप्यिद्व्वं । सातुनयम ।

हञ्जे । गेण्ह एदं रअण्णावलिं, मम वहिणिआए अज्जाधूदाए गदुअ समप्येहि । भण्णिद्व्वं च—“अहं सिरिचारुदत्तस्य गुण-

(ङ) अपि सन्तप्यते चारुदत्तस्य परिजन ? ।

(ठ) सन्तप्यति । (ण) कदा ? । (त) यदा आर्या गमिष्यति ।

(घ) ततो मया प्रथम सन्तप्यम् । हञ्जे । गृहाण एता रत्नावलीम् मम

(ङ) वसन्त इति । परिजन परिवार स्वी धृतेति यावत् । मतसमागमादिति भाव ।

(त) चेतीति । यदा गमिष्यति, तदा चारुदत्तस्य परिजन सन्तप्यतीत्यर्थः, भवत्या अदर्शनादिन्याशयः । एतेन धृतावसन्तसेनयो परस्परसङ्घावहारजातसौहार्दं धृताया परमपातिब्राह्मणं व्यन्यते ।

(घ) वसन्त इति । ततस्तदा । मया प्रथम सन्तप्यमिति । धृताया मुखेन तथा

(ठ) दासी । केवल भित्तबेरे चतुःशालाय नहे, आपनि सकल लोकेव हृदयेऽ प्रवेश कविआछेन ।

(ङ) वसन्तसेना । चारुदत्तेर श्नी कि दुःखित इईआछेन ? ।

(ठ) दासी । दुःखित इईवेन ।

(ण) वसन्तसेना । कथन ? ।

(त) दासी । कथन आपनि याईवेन ।

(घ) वसन्तसेना । तथन आमारई प्रथम दुःखित इईते इईवे ।

(अञ्जनय्येर सहित) एहे ' एहे रत्नमाला ग्रहण कर, आमाव तणिनी आर्या

বসন্ত । হুঙ্কে ! কহিঁ মএ গন্তব্ব' ? । (ভ)

চেটী । অজ্ঞএ ! জহিঁ চারুদত্তো । (জ)

বসন্ত । চেটী পরিব্রজ্য । সুহু, এ গিঞ্জমাডদো
অজ্ঞ পঞ্চক্সং পেখিস্সং । হুঙ্কে ! কিং পবিষ্টা
অব্ভন্তরচদুস্সালঅ' ? । (ট)

চেটী । এ কেবলং অব্ভন্তরচদুস্সালঅ', সব্বজণস্স
হিঅঅ' পবিষ্টা । (ঠ)

(জ) যৌজয় রাতী প্রবহণম্ । বসন্তসেনা গচ্ছতু ইতি ।

(ভ) হুঙ্কে ! কখিন্ ময়া গন্তব্যম্ ? । (জ) অর্থো । যখিন্ চারুদত্তঃ ।

(ট) হুঙ্কে ! সুহু, ন নিধ্যাতী রাতী, তদ্য প্রলুপ্তং প্রীতির্থ্যে । হুঙ্কে ! কিং
প্রবিষ্টা অহমিহ অব্ভন্তরচতু শালকম্ ? ।

(ঠ) ন কেবলমব্ভন্তরচতু শালকম্, সর্বজনস্যপি হৃদয়ং প্রবিষ্টা ।

(জ) চেটীতি । রাতী আগামিন্যামিতি শ্রীষ । প্রবহণং গীয়ানম্ । গচ্ছতি
সম্ভাবনায়া সৌট্ ।

(ট) বসন্ত ইতি । সুহু, সম্যক্, ন নিধ্যাতী ন হটত ; অমীদবিল্ললত্বাদিতি
भावः । অথ দিবস এবল্যর্থঃ । প্রীতির্থ্যে চারুদত্তমিতি শ্রীষ ।

(ঠ) চেটীতি । হৃদয়ং প্রবিষ্টা স্নেহপাত্রীভূতল্যর্থঃ, সর্বত্রৈব সম্ভাবনারাদিত্যায়ঃ ।

(জ) দাসী । “বাক্রিতেই গাভী জুড়িয়া রাখ, বসন্তসেনা বাইবেন ।”

(ঝ) বসন্তসেনা । ওলো ! আমাব কোথায় বাইতে হইবে ?

(ঞ) দাসী । অর্থো ! যেখানে চারুদত্ত (গিয়াছেন) ।

(ট) বসন্তসেনা । (দাসীকে আলিঙ্গন করিয়া) আমি বাক্রিতে ভাল
কবিতা দেগিতে পারি নাই, তা, আজ প্রত্যক্ষে দেখিব । ওলো ! আমি
কি ভিতবেব চতুঃশালায় প্রবেশ করিয়াছি ? ।

वसन्त । अवि सन्तप्यदि चारुदत्तस्य परिचरणी ? । (ङ)

चेटी । सन्तप्यिस्सदि । (ठ)

वसन्त । कदा ? । (ण)

चेटी । जदा अज्जथा गमिस्सदि । (त)

वसन्त । तदो मए पढमं सन्तप्यिदव्वं । सोनुनथम् ।

हञ्जे । गेण्ह एदं रञ्जणावलिं, मम वहिणिआए अज्जाधूटाए गदुअ समप्येहि । भणिदव्वं च—“अहं मिरिचारुदत्तस्य गुण-

(ङ) अपि सन्तप्यते चारुदत्तस्य परिजन ? ।

(ठ) सन्तप्यति । (ण) कदा ? । (त) यदा आथा गमिष्यति ।

(ध) ततो मया प्रथमं सन्तप्यमिति । हञ्जे । गृह्याण एतां रत्नावलीम्, मम

(ङ) वसन्त इति । परिजन परिवार स्वीधृतति यावत् । मतममागमादिति भाव ।

(त) चेतीति । यदा गमिष्यति, तदा चारुदत्तस्य परिजनं सन्तप्यतीत्यर्थः, भवत्या अदर्शनादित्याशयः । एतेन धृतावसलसेनया परस्परसद्भावहारजातसौहार्दं धृताया परमपातित्राल्यच्च व्यज्यते ।

(ध) वसन्त इति । ततस्तदा । मया प्रथमं सन्तप्यमिति । धृताया गुणेन तया

(ठ) दासी । केवल भित्तवेव चतुःशालात्र नहे, आपनि मरुन लोकेव इनयेण प्रवेश करियाछेन ।

(ङ) वसन्तसेना । चारुदत्तस्य स्त्री किं दुःखित इहैवाछेन ? ।

(च) दासी । दुःखित इहैवेन ।

(ग) वसन्तसेना । कथं ? ।

(त) दासी । यत्र आपनि याहैवेन ।

(ध) वसन्तसेना । तत्र आमारहै प्रथमं दुःखित इहैते इहैवे ।

(अहमन्तस्य सहित) अहं । एहै रत्नाना ग्रहण कर, आमार भगिनी आर्या

শিজ্জিদা দাসী, তদা তুম্হাণং পি ; তা এসো তুহ জ্জিেব কণ্ঠা-
হরণং হৌদু রঅণাবলী । (ঘ)

চেটী । অজ্জএ ! কুবিস্সদি চারুদত্তো অজ্জএ দাব । (ঢ)
বসন্ত । গচ্ছ, ণ কুবিস্সদি । (ধ)

চেটী । যচ্ছীত্বা । জং আণবেদি । ইতি নিধ্মস্য পুনঃ প্রবিশতি ।

অজ্জএ ! ভণ্ণাদি অজ্জা ধূদা—অজ্জতত্তেণ তুম্হাণং পসাদৌকিদা,

ভগিন্যে আর্থধূতায়ৈ গচ্ছা সমপংয ; বক্রব্যস—‘ইয় শ্রীচারুদত্তস্য গুণনির্জিতা দাসী,
তদা যুগ্মাকমপি ; তদেধা তবৈব কণ্ঠাভরণং भवतु রবাবলী’ ।

(ঢ) আর্থ্যে । কুপিষ্যতি চারুদত্ত আর্থ্যায়ৈ তাবত্ ।

(ধ) গচ্ছ, ন কুপিষ্যতি ।

মে ক্রীতপ্রায়ত্বাদিতি ভাব । গুণেণ দয়াদাঘিষ্ণাদিনা নির্জিতা আর্থচীকৃতা, দাসী তদা
চারুদত্তস্য দাসীত্বে, যুগ্মাকমিতি গৌরবাদ্ভুবচনং সবাণীত্যর্থঃ, অহং দাসীত্যন্বয়,
পতিপত্নীরভিন্নত্বাদিতি ভাবঃ । তত্ তস্মাত্ তবাপি দাসীত্বাদিত্বর্থঃ । তবৈবেতি ।
ইদৃশ্যোত্তমরসাবল্যা দাসীকণ্ঠাভরণতানীচিত্বাদিত্বাশয়ঃ ।

(ঢ) চেটীতি । কুপিষ্যতি, দত্তস্য পুনর্যংগুণেণ কাপংগপ্রকাশাদিতি ভাবঃ ।

(ধ) বসন্ত ইতি । ন কুপিষ্যতি, মনুস্বৰ্ণভাণ্ডপ্রাপ্তৌ রবাবলীপ্রত্যর্পণৌচিত্বেন
তদয়ংগুণস্বানৌচিত্বাদিতি ভাবঃ ।

ধৃতাকে যাইয়া ইহা দিবে এবং বলিবে—“আমি শ্রীচারুদত্তের পুণ-
নির্জিত দাসী, তাহা হইলে আপনারও (দাসী), অতএব এই বস্ত্র-
মালা আপনাবই কর্তব্য অনঙ্কার হউক ।”

(ঢ) দাসী । আর্থ্যে । তাহা হইলে চারুদত্ত ধৃতাব উপরে ক্রুদ্ধ
হইবেন ।

(ধ) বসন্তসেনা । যাও, ক্রুদ্ধ হইবেন না ।

ণ জুতং মম এদং গেণ্হিদ্দুং । অজ্জত্তো জ্জেব মম আহরণ-
বিসেসো ত্তি জাণ্ণাদু ভীদৌ । (ন)

ততঃ প্রবিগতি দারকং গৃহীত্বা রদনিকা ।

রদ । এহিঁ বচ্ছ্ ! সঅড়িআএ কৌলম্হ । (প)

দারকঃ । সক্রয়ম্ । রদণিএ ! কিং মম এদাএ মড়িআসঅ-
ড়িআএ, তং জ্জেব সৌবস্খ-সঅড়িঅং দেহি । (ফ)

(ন) যদাভাপয়তি । ভবতি আৰ্য্যা ধৃত্বা—“আর্যপুত্রং যুশ্মাকং প্রসাদীকৃত্বা ন
যুক্তং মমৈতাং যচ্ছীতুম্ । আর্যপুত্রং এব মম আভরণবিশেষ, ইতি জানাতু ভবতী ।”

(প) এহি বচ্ছ । শকটিকয়া কৌশবঃ ।

(ফ) রদনিকী । কিং মম এতয়া মতিকায়শকটিকয়া ; তামেব সৌবস্খ-
শকটিকাং দেহি ।

(ন) চেতীতি । প্রসাদীকৃত্বা প্রসন্নতয়া দন্তিত্বার্থং । ননু ন গৃহ্যতে চেৎ তদা
তথাভরণাভাব ইত্যাহ—আর্যপুত্রং এবতি । এতেনাপি পরমপাতিব্রাত্যং ব্যন্যতি ।

(প) রদ ইতি । শকটিকয়া গুহ্রশকটিন ।

(ন) দাগী । (গ্রহণ কবিয়া) যাহা আদেশ করেন । (এই বলিয়া
চনিয়া বাইয়া আৰাব প্রবেশ কবিল) আৰ্য্যে । আৰ্য্যা ধৃত্বা বলিলেন—
“আর্যপুত্রং আভনাকে সন্তোষপূরক দিয়াছেন, সুতবাং ইহা গ্রহণ করা
আমাব উচিত নহে । আর্য্যপুত্রই আমাব বিশেষ অভ্যাহার, ইহা আপনি
জানিয়া বাধুন ।”

তাঃপব পব একটী বালক গইয়া বননিদাব প্রবেশ ।

(প) বননিকা । বস । “আইস, গাভীখানি দিয়া খেলা করি ।

(ফ) বানক । (চক্রপথবে) বননিকা । এই মাটীর গাভী দিয়া
আমাব কি হইবে ? সেটে নোণাব গাভীখানি আমাকে দাও ।

রত । মনির্ভেদ নিশ্চয় । জাট ! কুদৌ অন্হাণং সুবস্ব-বব-
হারো ? । তাটস্ব পুণৌ বি রিডীএ সুবস্বসঅড়িআএ কোলি-
স্বসি । তা জাব বিণ্ডৌদেমি ণং, অজ্ঞআ-বসন্তসেণাআএ
সমৌবং উবসপিষ্মং । উপহ্ব্য ! অজ্ঞএ ! পণ্যমামি । (ব)

বমন্ত । রদণিএ ! সাত্তদং-দে ? । কস্ব উণ- অঅ
দারঅো ? অণলঙ্কিত-সরীরৌ বি চন্দ্রমুহৌ আণন্দেদি মম
হিঅঅ । (ম)

(ব) জাট ! কুদৌঃশাকং সুবস্বংবদহার ? । তাটস্ব পুনরপি ঋত্বা সুবস্ব-
শকটিকয়া ক্রীড়িষ্যসি । তদযাবহিনীদযাম্যেনম্ । আর্থ্যবসন্তসেনায়াঃ সমীপমুপ-
সর্পিষ্যামি । আর্থ্যে ! প্রণমামি ।

(ম) বদনিকি । স্বাগতং তি ? । কস্য পুনরয় দারকঃ ? অনলঙ্কিতসরীরৌপি
চন্দ্রমুখ আনন্দয়তি মম হৃদয়ম্ ।

(ব) রত ইতি । তাটস্ব চারুদত্তস্য, পুনরপি ঋত্বা দৈবতাপ্রসাদান্ ভাবিন্যা
ঘনসম্পদা । তাটস্যাদিকা তু স্বগনবদুক্তি । বিনীদযামি আশ্রয়ামি ।

(ম) বসন্ত ইতি । দারকৌ দালকঃ । চন্দ্র ইব মুখং যস্য সঃ ।

(ব) বদনিকা । (আশ্রয়মাননাব সহিত নিঃশ্বাস ত্যাগ কবিতা)
বৎস ! আনন্দেব সোণাব ব্যবহার হইবে কোথা হইতে ? । বাবাব পুন-
বায় সম্পত্তি হইলে সোণাব গাড়ী দিয়া খেলা কবিবে । তা, ইহাকে
আশ্রয় কবি, আর্থ্যা বসন্তসেনাব নিকট যাই, (নিকটে যাইয়া)
আর্থ্যে ! প্রণাম করি ।

(ম) বসন্তসেনা । বদনিকা । তোমার শুভাগমন শু ? । এ
বালকটী কাহার ? । অনলঙ্কিতদেহ হইলেও, চন্দ্রবদন এই বালক আনাব
চিত্তকে আনন্দিত করিতেছে ।

रद । एसी क्वु अज्जचारुदत्तस्स पुत्तो रोहसेणी
णाम । (म)

वमन्त । बाह्ण प्रमाथ्य । एहि मे पुत्तअ ! आलिङ्ग । इत्यर्हं
उपवेश्य । अणुकिदं अण्ण पिदुणो रूवं । (य)

रद । ए केवलं रूवं सीलं पि, तक्के मि । एटिणा अज्ज-
चारुदत्तो अत्ताणअं विण्णोटेदि । (र)

वमन्त । अध किं णिमित्तं एमो रोअदि ? । (ल)

(म) एष खनु आर्य्यचारुदत्तस्य पुत्रो रोहसेनी नाम ।

(य) एहि मे पुत्रक । आलिङ्ग । अनुत्तममेव पितुं रूपम् ।

(र) न केवल रूपम् शीलमपि, तर्कयामि । एतेन आर्य्यचारुदत्त आत्मान
विनीदयति । (ल) अथ किं निमित्तमेव वीदिति ? ।

(म) रद इति । रोहति देवानुग्रहादुत्पद्यत इति रोहा, रोहा सेना यस्य न इति
यथाकथञ्चित् व्युत्पत्ति ।

(र) रद इति । एतेन पुत्रेण आत्मान चित्तम्, विनीदयति दारिद्र्यादात्मनि
निराशोऽपि आश्रमयति ।

(म) वननिका । ए'टी आद्य चारुदत्तेर पुत्र, ईशार नाम—
'रोहसेन' ।

(य) वसुधसेना । (बाह्यवृषण प्रसारण करिया) आइस, आमार पूत्र ।
आलिङ्गन कर । (एही बलिया कोले बसाइया) ए ये पितार रूपेण
अनुसरण करियाछे ।

(र) वननिका । केवन पितार रूपेव नहे, खभावैरु अह्नरण
करियाछे, ईहा आनि नने करि । आर्या चारुदत्त ईहा धारा आपनाके
आवसु करेन ।

রদ । এটিয়া পড়িবেসিঅ-গহবড়-দারঅ-কেরিআএ সুবষ-
সঅড়িআএ কীনিদং, তেণঅ সা গীদা, তদৌ উণ তং মগন্তস্স
মএ ইঅং মট্টিআ-সঅড়িআ কদুঅ দিষা । তদৌ মণাদি—
“রদণিএ ! কিং মম এদাএ মট্টিআ-সঅড়িআএ, তং জ্জীব
সৌবষ-সঅড়িঅং দেহি” ত্তি । (ব)

বসন্ত । হুটী হুটী । অঅং পি রাম পর-মম্পত্তৌএ
সন্তপ্পদি । মঅঅং ! কঅঅন্ত । পোক্কর-বত্ত-পড়িট-জলবিन्दু-

(ব) এতেন প্রতিবিশিক মহপতি দারকস্য সুবর্ণশকটিকয়া ক্রীড়িতম, তেন চ
সা নীতা, তত পুনস্তা মার্গযতো ময়া ইয় মৃত্তিকা শকটিকা কৃত্বা দত্তা । ততৌ
মণতি—“রদনিকে । কি মম এতয়া মৃত্তিকা শকটিকয়া, তামিব সৌবর্ণ শকটিকা
দেহি” ইতি ।

(গ) ছা ধিক্, ছা ধিক্ । অয়মপি নাম পরম্পত্যা সন্তপ্যতে । ভগবন ।

(ব) রদ ইতি । এতেন বালকেন, প্রতিবিশিক প্রতিবিশৌ স্বয়মহসমিচ্চিত ঘৌ মহ
পতিবর্ণিক্ তস্য দারকৌ বালকস্তস্য । তেন চ প্রতিবিশিমহপতিদারকৌ সা সুবর্ণ-
শকটিকা । মার্গযত অন্বিত্যত প্রার্থয়ত ইত্যর্থ ।

(গ) বসন্ত ইতি । অয়মপি মূতপূর্ব্বধনিনযারুদন্তস্য পুত্রৌপি । কৃতাল । উ
বিধে । পুষ্করস্য পয়স্য পবে পতিতা যৌ জলবিন্দবস্তদুমহশৌরল্যনচচলৌরিত্যর্থ ।

(ল) বসন্তসেনা । এ, কি জন্ত বোদন কবিত্তেছে ?

(ব) বদনিকা । এ, প্রতিবেশী কোন বণিক্ বালকেব সোণাব
গাড়ী দিয়া খেলা কবিত্তেছিল, সে বালক তাহা নিয়া গিয়াছে, তা'ব পব
তাহা খুজিত্তেছিল, তাহাব পব আমি মাটী দিয়া এই গাড়ীখানি
করিয়া দিয়াছি । তাই বলিত্তেছে—‘বদনিকা । এই মাটীব গাড়ী দিয়া
আমাব কি হইবে ? সেই সোণাব গাড়ীখানি আমাকে দাও ।’

(গ) বসন্তসেনা । হায় ! হায় ! এও, পবেব সম্পদে ছুগিত

सरिसेहिं कीलसि तुमं पुरिस-भाअधेएहिं । इति माया । जाद ।
मा रोद, मोवख-सअडिआए कीलिस्स सि । (श)

दारकः । रदणिए ! का एसा ? । (प)

वमन्त । पिदुणो दे गुणणिज्जिदा दामो । (स)

रद । जाद ! अज्जआ दे जणणी भोदि । (ह)

दारकः । रदणिए ! अलिअं तुमं भणसि, जइ अम्हाणं
अज्जआ जणणी, ता कीम अलद्धिदा ? । (ञ)

कृतान्त । पुष्कर-पत्र-पतित-जलविन्दु-सदृशैः क्रीडसि त्वं पुरुषभागधैर्ये । जात !
मा रुदिहि, मोवर्णशकटिकया क्रीडिष्यसि ।

(प) रदनिके । का एसा ? । (स) पितुस्ते गुणनिर्जिता दासी ।

(ह) जात । आर्या ते जननी भवति ।

(ञ) रदनिके । 'अनीकं' त्वं भणसि, यद्यस्माकमार्या जननी, तत् केन
अलङ्कता ? ।

पुरुषाणां स्त्रीकानां भागधैर्यभाग्यैः, क्रीडसि खलसि खलनगुटिकावत् कदाचिद्दर्शयसि
कदाचिद्दगीपयसीत्यर्थः ।

(ह) रद इति । जननी जननीस्थानपातिनी, पितृभोग्यत्वादिति भावः ।

(ञ) दारक इति । 'अनीकं' मिथ्या । केन हेतुना । एतेनात्मनी जनन्याः सर्व-
दैवान्मलङ्कतल व्यज्यते ।

हईतेछे । भगवन् ! दैव । पद्मपत्रपतित-जलविन्दुव तुल्या माहूयेव
भाग्याद्यावा तूमि खेला कव । (अश्रमोचन कविते कविते) वंस । बोदन
करिओ ना, सोणार गाडी दिया तूमि खेला कविबे ।

(श) बालक । रदनिका । इनि के ? ।

(स) वसन्तसेना । त्वांमार पिताव गुणनिर्जित दासी ।

(ह) रदनिका । वंस ! इनि त्वांमाव माता इन ।

वसन्त । जाद ! मुधेण मुहेण अतिकरुणं मन्तेसि ।
नाग्धेनाभरणान्यवतार्यं रुदती । एसा दाणिं दे जण्णी संबुत्ता, ता
गेण्ह एदं अलङ्कारघं, सोवण्ण-सअड्डिअं घडावेहि । (क)

दारकः । अवेहि, ए गेण्हिसं, रोदसि तुमं । (ख)

वसन्त । अयुवि प्रमज्ज्य । जाद ! ए रोदिसं । गच्छ कोल ।
अलङ्कारेण्च्छकटिका (१) पूयित्वा । जाद ! कारेहि सोवण्ण-
सअड्डिअं । (ग)

(क) जाद । मुग्धेन मुग्धेन अतिकरुणं मन्तयसि । एसा इदानीं तं जननीं
संबुत्ता । तदग्रहाणै तमलङ्कारकम्, सोवर्णशकटिका घटय ।

(ख) अपेहि, न यच्चीयामि, रोदिधि त्वम् ।

(क) वसन्त इति । मुग्धेन सुन्दरेण । अतिकरुणमतीवशोकीर्षीपकम्, मन्तयसि
ब्रवीषि । घटय शिल्पिना निष्पादय ।

(ख) दारक इति । अपेहि अपसर, न यच्चीयामि एतमलङ्कारसमूहमिति श्रेय ।
यत्तन्व रोदिधि, एतद्दानदुःखादिति भाव ।

(क) बालक । वदनिक । तूमी मिथ्या कथा बलिंतेह, यदि ईनि
आमाव माता हईवेन, तवे अलङ्कृत हईलेन केन ? ।

(क) वसन्तसेना । वस । मनोहव मुखधारा अतिदुःखेव कथा
बलिंतेह । (अतिनयप्रकावे अलङ्कावसमूह अवतावण कविया बोदन
कविते कविते) एई एथन तोमाव माता हईलाम । ता, एई अलङ्काव-
समूह ग्रहण कव, ईहा दावा सोणार गाडी तैयाव कराव ।

(ख) बालक । दूव हव, आमी नईव ना, तूमी वंदिंतेह ।

ইতি দারকনাডায় নিষ্কুল্য রদনিকা । (ঘ)

প্রবিষ্য প্রবহণাধিষ্টয়েট । লদণ্ণি ! লদণ্ণি ! গ্ণিবেদেহি
অজ্ঞাএ বশন্তশিণাএ—“শ্রীহালিঅ’ পক্কদুআলএ শজ্জ’ পব-
হণ্ণ’ চিষ্টতি ।” (ঙ)

প্রবিষ্য রদনিকা । অজ্ঞএ ! এসো বহুমাণ্ণ্যে বিষ্ণুবেদি—
“পক্কদুআলএ সজ্জ’ পবহণ্ণ’” ত্তি । (চ)

(গ) জাত ! ন রীদিথ্যামি, গচ্ছ, ক্রীড । জাত ! কারয় মৌবর্ণ’শকটিকাম্ ।

(ঙ) রদনিকে ! রদনিকে ! নিবেদয় ষাধ্যায়ৈ বসন্তসেনায়ৈ—“অপবারিত পচহারকে
সজ্জ প্রবহণ তিষ্টতি ।”

(চ) ষাধ্যৈ ! এয বর্ধমানকো বিজ্ঞাপয়তি—‘পচহারি সজ্জ প্রবহণম্’ ইতি ।

(গ) বশন্ত ইতি । সূচ্ছকটিকা বীহসেনম্যৈ ব খিলীপকরণীভূতম্মাতকানিধিত-
চুদ্রশকটম্ ।

(ঘ) ইতোতি । দারকনান্বনব্যাজেন সদারহদয়াথা বসন্তসেনাত এতদুয়হণমেব
কি রদনিকায়া অমিপ্রিতমামীত্ ? ।

(ঙ) প্রবিষ্যেতি । ষেট—বর্ধমানাখ্যযাকদতস্য মন্য । অপবারিত স্ত্রীলীক-
গমনোপযোগিভবিন বসনাগতম্ প্রবহণ গীথানম্, পচহারকে পার্শ্ব’হারি, সজ্জ প্রস্তুতম্ ।

(গ) বসন্তসেনা । (চোপের জন মুচ্ছিয়া) বংস ! কান্দিব না । ঘাও
পেনা কর । (অলহার দিয়া মাজীর গাভী পূরণ করিয়া) বংস । সোণার
গাভী তৈয়ার করাও ।

(ঘ) (ইহার পর রদনিকা বাসকটীকে লইয়া চলিয়া গেল ।

(ঙ) শকটীকৃত ভৃত্য প্রবেশ করিয়া । রদনিকা । রদনিকা ।
আর্য্য! বসন্তসেনাপ্র নিকট জানাৎ—“পার্শ্বের দুধারে আদৃত অবস্থায় গাভী
প্রস্তুত রহিয়াছে ।”

যমন্ত । হস্তে । চিৎসু মুহুত্শ্চ, জাব শ্চ শ্চাণশ্চ
পমাধেমি । (ঈ)

রত । নিশ্চ, শ্চ । বহুমাণশ্চ । চিৎসু মুহুত্শ্চ, জাব
শ্চাণশ্চ শ্চাণশ্চ পমাধেটি । (জ)

চেটঃ । হীহী ভো ! ময় যি জাণত্য়নক্ যিশমনিটে, তা
জাব গিণ্হিষ্ম শ্চাশ্চামি । এটে গগ্গা-লজ্জু-কহুশ্চা বহুমা
ভোদু, পয়হ্গেণ শ্চৈ ব গটাগটিং কলিগ্গ' । ইতি নিশ্চ, শ্চ । (ঋ)

(ই) হস্তে । তিত্তনু মুহুত্শ্চ, যাবদহম'শ্চাম প্রমাধয়ামি ।

(জ) বহুমাণক ! তিত্ত মুহুত্শ্চ, যাবদায্যা শ্চামাম প্রমাধয়তি ।

(ঋ) হীহী ভো ! ময়াপি যানাস্তব বিধৃতম্, তদযাবদহুশ্চৈবা শ্চাময়ামি ।

এত নস্য বস্তু-কটুকা বশীবহা' । ভবনু প্রবহন'শ্চ গতাগতি করিষ্যামি ।

(ই) যমন্ত ইতি । প্রমাধয়ামি কালমাত্মকারীপয়োগিতয়া শ্চাময়ামি ।

(ঋ) চেট ইতি । যানস্য শ্চয় গীশ্চকটস্য শ্চাস্তবশ্চম্ উতরিপাতনবসন্তম্ । নস্য
নাসিকারম্ভু'বু প্রব্রিতিয়া বা বস্তুবস্তাশ্চি কটুকা দু মছা নিতালবৈগবল ইত্যর্থ, বশীবহা'
হযমা । গতাগতি করিষ্যামি, তদ্বৈ বগীপশমী ভবেদिति भाव ।

(চ) বদনিকা প্রবেশ কবিয়া । আর্থো । এই বর্দ্ধমান জানাইতেছে—
'পার্শ্বের ছায়ায় গাড়ী প্রস্তুত ।'

(ছ) বসন্তসেনা । ওলো ! কিছু কাল বিলম্ব করক, যতক্ষণ আমি
আপনাকে অনঙ্কত কবি ।

(জ) বদনিকা । (নির্গত হইয়া) বর্দ্ধমান ! একটু কাল বিলম্ব কব,
যতক্ষণ আর্থ্য আপনাকে অনঙ্কত করেন ।

(ঋ) ভৃত্য । ওহো ! আমিও, গাড়ীব আস্তরণখানি ভুলিয়া
আসিয়াছি । তাহা নিয়া আমি । এই গরুওলিও, নাকে দড়ি দেওগাথ

বসন্ত । হস্ত । উবণেহি মে পসাধণং, অত্চাণত্রং পসাধ-
 ত্তম্ । ইতি প্রসাধয়ন্তী স্যিতা । (অ)

প্রবিশ্ব প্রবহণা ধট স্যাবরকথট । আশ্চীহি লাশ্চ শ্যালশ-
 শগ্ঠাণে—“যাবলশ্চা । পবহণং গীণ্হিশ্চ পুপ্ফকলগ্ঠশ্চ”
 জিষুজ্জাণং তুলিদং আশ্চক্ঠেহি” ত্তি । ভৌতু, তহিঁ জ্বেব
 গচ্ছামি । বহধ বহুশ্চা । বহধ । পরিকম্বারলোক্য চ । কধং
 গামশ্চলেহি লুধে মগ্গে । কিং দাণি এত্থ কলগ্ঠশ্চ । সানীৱম্ ।
 শ্চলে লে । অগলধ অগলধ । আকথ্যং । কিং ভগ্ণাধ ?—“এশ্চৈ

(অ) হস্ত । উবণয় মে প্রসাধনম্, আত্মান প্রসাধয়িষ্যামি ।

(ট) আশ্চীহি রাজ শ্যালক সস্থানিন—“স্যাবরক । প্রবহণ গ্ঠীলা পুথ
 করণ্ডক জীর্ণোধান লগিতমায়চ্ছ” ইতি । ভবতু তবৈব গচ্ছামি । বহত বলীবহী ।

(ট) প্রবিশ্বতি । পশ্বতাদিস্যাবরবত্ জড্বাত্ স্যাবরকী নাম । সস্তায়া
 কপ্রযয় । চেৎ শকারস্য ধ্ব্য । রাশ্চ শ্যালকী ভোগ্যবনিতায়া ভাতা য সস্থানী
 নাম তেত । পুশাণা করণ্ডক পাববিশপ ইতি ইদমপি পুথকরণ্ডক নাম ।

পাগল হইয়া পড়িয়াছে । হটক, গাড়ী লইয়াই গমনাগমন করিব ।
 (এই বলিয়া ভৃত্য চলিয়া গেল) ।

(ঞ) বসন্তসেনা । ওলো । আমাব অনকার আন, আপনাকে
 অনন্ত করিব । (এই বলিয়া অনন্ত করিতে থাকিল)

(ট) শকটাক্রম স্বাববকনামক ভৃত্য প্রবেশ করিয়া । রাজার শালা
 সংস্থান, আমাকে আদেশ করিয়াছেন যে— স্বাবরক । গাড়ী লইয়া পুষ্প-
 করণ্ডকনামক জীর্ণোষ্ঠানে তাডাতাডি আয় । হটক, সেইখানেই দাট ।
 চন, গরু । চন । (গমনপূর্বক দর্শন করিয়া) আনের গাড়ীতে পথ যে রুদ্ধ

कश्चि केलके पवहणे" त्ति । एणे लाअ-शालअ-शण्ठाण-केलके पवहणे त्ति । ता शिग्वं ओशलध । अबलीअ । कधं एणे अवले गहिअं विअ मं पेक्खिअ शहशज्जेव जूदपलाइदे विअ जूदिअले ओहालिअ अत्ताणअं अस्सदो अवकन्ते । ता का उण एणे ? । अथवा किं मम एदिणा ? । तुलिदं गमिशां । अले ले गामेलुआ ! ओशलध ओशलध । किं भणाध—

वहतम् । कथं यामशकटं बद्धो मार्गं । किमिदानीमत्र करिष्यामि ? अरे रे । अपसरत अपसरत । किं भणत—“एतत् कस्य प्रवहणम् ?” इति । एतत् राजशालकं स स्थानस्य प्रवहणमिति । तत् शीघ्रमपसरत । कथम् एव अपरं सभिकमिव मा प्रेक्ष्य सहस्रैव द्यूतपलायित इव 'द्यूतकर' अपवार्यात्मानम् अन्यतः अपक्रान्त । ततः कः पुनरिष ? । अथवा किं मम एतेन ? । त्वरितं गमिष्यामि । अरे रे

बलीवद्दौ । हे इषभौ । वहत युवा गच्छतम् । साटोप सगर्जम् । सभिकं द्यूत-समाध्यक्षमिव । अपवार्यं गीपयित्वा, अन्यतः अन्यसां दिशि, अपक्रान्तः अपसरत । याम्ना यामोद्वा यानवाहका । याम्यत्नेन अशिक्षिता इति ध्वन्यते । चक्रस्य परिवर्त्तनपरिवर्त्तनस्थानम् । गुरो वीर, राजशालस्यैव मन्थत्वादिति भावः, चक्रपरिवर्त्तनस्थानमपसृत्य तव चक्रपरिवर्त्तनस्थानम्, दास्यामि इति काकु, दास्यामि किम् ? कथमपि

हृदयं गिष्याहे । एतन् एतान्ने किं कवि ? । (गर्केव महित) षवे । षवे । मरु मरु । (शुनिय) किं वनितेहिस् “एतानां काहाव गाडी ?” एतानां बाज्जारशालासंस्थानेव गाडी । ता, शीग्विब मरु । (देथिया) एहं आव एकटा लोक, द्यूतसभापतिव ज्ञाय आमाके देथिया, द्यूतपलायित द्यूतकवेव ज्ञाय, आशुगोपन कविया, इठां अन्नदिके सरिया पडिल । ता, एटाके ? । अथवा इहाके दिया आमाव किं इहैवे ? । शीग्विब याई । षवे । षवे । ग्रामाग । मरु मरु । किं वनितेह—“एकट्टे काल

“মুহুত্ৰম্ চিহ্ন, চক্রপলিবহিঁ দেহি” তি । অলে লে ! লাম্ব-
শালম্ব-গণ্ঠাণ-কেনকী হমগে শূলে চক্রপলিবহিঁ দদশশং ? ।
অথবা এশি এম্বাড তবশশী । তা এম্বং কলেমি, এদং পবহণং
অজ্জচালুদত্তশা রুত্ত্বাডিআএ পক্বদুআলএ ধাবেমি । ইতি
প্রবহণ সস্তাপ্য । এশি মিহি আঅদে । ইতি নিচ্ছান্ত । (৪)

চেটো । অজ্জএ ! মেমিসহো বিম্ব সুণীঅদি, তা আঅদো
পবহণো । (৪)

যাম্য । অপরত অপরত । কি মণ্য—“মুহুত্ৰক্ চিহ্ন, চক্রপরিহিঁ দেহি”
ইতি । অরং ই রাজ শ্যালক-মস্তানম্ব অহ শূর, চক্রপরিহিঁ দাসামি ? । অথবা
এথ একাকী তপস্বী । তদেব করীমি, এতন্ প্রবহণমাত্মচারদত্তম্ব ব্ৰহ্মবাটিকাং ।
পচহারী স্যাপয়ামি । এধোঃম্বি আগত ।

(৪) আর্থ্যে । মেমিশব্দে ইব যুযতে, তদাগত প্রবহণম্ ।

নেত্বর্থ, এবম্বৃত্তম্বল অপরত এবাপমানাদিত ভাব । একাকী, অতএব তপস্বী
সুত্র, সুতরামস্তায়তী মমনি মম ন কিলম্বাধিক্য ভবদতী মম প্রবহণাপসারণমেবো-
চিতমিতি ভাব । এতন্মদীয়ম্ । নিচ্ছান্ত, সম্মুখবর্ত্তানি মার্গাবরোধকানি শকটানি
অপসারণিতুমিতি বোধ্যম্ ।

(৪) চেটীতি । মেমিশব্দে ইব চক্রপালশব্দে ইব । প্রবহণঘলনে তদ্বক্রঘূর্ণ-
নাদিতি ভাব ।

থান, চাকা ঘুবাইবার জায়গা দাও ?” । ওবে ! ওরে ! বাছাব শানা
সংস্থানের লোক এবং বাঁবপুরুষ হইয়া আমি আবার তোরে চাকা ঘুরাই-
বার জায়গা দিব ? । অথবা, এই সূত্র লোকটা একাকী । অতএব এই-
রূপ করি,—আমার এই পাড়ীপানাকে আদ্য চারন্তত্তেব বৃশবাটিকাং
পাশেব দুয়ারে রাখি । (ইহা বনিয়া পাড়ী রাখিয়া) এই আমি আমি
রাছি । (এই বনিয়া চলিয়া গেল)

নেপথ্যে । অরে রে দৌবারিআ ! অ্যমমতা সএসু সএসু
গুম্মড়াণেসু হৌধ । এসৌ অজ্জ গোবালদারআ গুত্তিঅ' মজ্জিঅ,
গুত্তিবালঅ' বাবাদিঅ, বন্ধ্যণ' মেদিঅ, পরিব্ধৌ অবক্কমদি ।
তা গৈণ্হধ গৈণ্হধ । (ধ)

প্রবিণ্ড অদটীষেণ সন্মুল্ল একচরণলপ্রনিগডৌঃবগুষ্টিত আর্থক: পরিক্রামতি । (ন)

(ধ) অরে রে দৌবারিকা ! অপ্রমতা: স্বকেষু স্বকেষু গুম্ময়ানেষু ভবত । এযৌঃয়
গোপালদারকৌ গুত্তি' মজ্জিকা, গুত্তিপালক' ব্যাপায়, বন্ধ্যণ' মিত্বা, পরিব্ধ: অপক্রামতি ।
তদগ্গ্হীত গ্হীত ।

(ধ) নেপথ্য ইতি । স্বকেষু স্বকৌষেণ, গুম্ময়ানেষু রক্ষণপ্রদেগেণ, অপ্রমতা: সাব-
ধানা' । গোপালদারক আর্থকৌ নাম গোপশালক:, গুত্তি কারাগারম্ । গুত্তিপালক'
কারাগাররক্ষকম্ । ব্ধ্যতে অনেনেতি বন্ধ্যণ গ্হীত্বা তত্, মিত্বা দিত্বা, পরিব্ধ:
গারাত্ বিণ্ডুত:, অপক্রামতি পলায়তি ।

"গুম্ম' সৈমাঘঃমিদি। সৈন্যল্লেখকঃমিদি: ।" ইতি মেদিনী । "গুত্তি: কারাগাঃই প্রীক্কা
ভূগম্বে' রক্ষণে যমে ।" ইতি বিশ্ব: ।

(ন) প্রবিণ্ডীতি । "পটীষেণী ন কর্তব্য আর্চ'রাজপ্রবিশনে" ইতি নিয়মান্ আর্থক-
ম্যার্চ'লাদপটীষেণেত্বাক্রম্ । যবনিকায়া অনপমারণেনৈত্বর্থ । সন্মুল্লশক্তিচিহ্ন:
প্রকাষে গাভীতে উষ্টিয়া, চানাইয়া স্বগত) গাভীথানা ভাবী বলিয়া
বোধ হইতেছে । অথবা, চক্র পবিবর্তন কবায় আমি পবিশ্রাস্ত হইয়া
পড়িয়াছি, তাই গাভীথানা ভাবী বলিয়া বোধ হইতেছে । হউক, যাই ।
চল, গরু । চল ।

(ধ) নেপথ্যে । ওবে! দৌবারিকগণ! স্ব স্ব বক্ষাহানে সাব-
ধান হও । এই গোপতনয় আর্থক, কাবাগাব ভাদিয়া, কাবাগাব-
বক্ষকে হত্যা কবিয়া, শিবল ছিড়িয়া, বাহিব হইয়া পলাইতেছে । তা,
ধর ধব ।

(ন) (একচরণে শিবল সংলগ্ন ও আবৃত দেহ অবস্থায় আর্থক,

चेटः । स्वगतम् । महन्ते गृत्रलोए शम्भ मे उप्पस्व, ता
तुल्लिटं तुल्लिटं गमिष्णं । इति निष्कृत्वा । (प)

आर्य्यकः । हित्वाहं नरपतिवन्धनापदेश-
व्यापत्ति-व्यसन-महार्णवं महान्तम् ।
पादाग्र-स्थित-निगडैक-पाश-कर्षी
प्रभ्रष्टो गज इव बन्धनादुभ्रमामि ॥१॥

(प) महान् नगथा मभ्रम उत्पन्न, तत् स्वर्गित स्वर्गित गमिष्यामि ।

एकस्मिन् चरणे लघो निगड शङ्कला यस्य स अत्रगण्डित लोकेभ्य आत्मगोपनार्थ-
मावृतसर्वदेह ।

(प) चेट इति । शकारस्य भृत्योऽयं व्यावर्को नाम । मभ्रममद्वरा । बभ्रुसेना
नीला निष्कृत्वाऽयमिति बोध्यम् ।

हित्वेति । अहम्, महान्तम् नरपतिवन्धन कागगारि आशङ्कीकरणमेव अपदेशशब्दस्य
यस्य स चासौ व्यापत्ति प्रहागादिविशेषरूपा विपत्ति व्यसन इत्यारूपममद्रलक्ष्य तद्रूपी
महार्णवयेति तम्, हित्वा तीर्त्वा बन्धनात् प्रभ्रष्टो गज इव, पादाग्रे स्थित निगड
शङ्कलमेव एक पाश बन्धनरज्जु कर्षयतीति स तथोक्त मन्, भ्रमामि विचरामि ।
किमत पर कर्षीतीति भाव ।

अत्र पूर्वार्द्धे अपदेशपदेन प्रकृतबन्धनप्रतिषेधेन महार्णवत्वस्थापनादपङ्क्ति,
व्यापत्ति व्यसनशब्दयोरर्थस्य आपातत पुनरुक्ततया प्रतीति परश्च व्याख्यातकृपेण
तद्भेदात् भिन्नाकारशब्दगतत्वात् पुनरुक्तवदाभास, परार्द्धे श्रौतीपमा चालङ्कारा इत्येतयो
परस्परनिरपेक्षतया मसष्टि ।

“व्यसन त्वयुभे मत्तौ” इत्यादि मेदिनी । प्रहर्षिणी इत्तम् ॥१॥

यदनिका अपसादन ना करिणा बाखभावे प्रवेश करिणा विचरण करिते
लागिन)

(प) तृता । (स्वगत) नगरे शुरुतर हनुद्वलू पडिया गियाछे,
अतएव ताडाताडि राई । (एई बलिवा छनिया गेल)

भोः ! अहं खलु सिद्धादेश-जनित-परित्वासेन राज्ञा पाल-
केन घोषादानोय विशसने गूढागारे बन्धनेन बद्धः । तस्माच्च
प्रियसुहृच्छर्विलक-प्रसादेन बन्धनात् परिभ्रष्टोऽस्मि । अशुभं
विद्यम् । (फ)

भाग्यानि मे यदि तदा मम कोऽपराधः,

यहन्यनाग इव संयमितोऽस्मि तेन ।

दैवी च सिद्धिरपि लङ्घयितुं न शक्या

गम्यो नृपो बलवता सह को विरोधः ? ॥२॥

(फ) भो इति । भो इति दैवसम्बोधने । सिद्धस्विकालञ्च कथित् योगसिद्धि-
पुरुषस्तस्य आदेशेन 'आर्य्यको राजा भविष्यति' इत्येव दाक्येन जनित परित्वासी भय
यस्य तेन । घोषादाभीरपह्नीत । विशस्यते हि स्यते अपराधी अस्मिन्निति विशसन
बन्धस्थान तस्मिन् । 'अमुं हि सायाम्' इति अस्मधातोरधिकारणी युट् । गूढागारे गुप्तगृहे
बध्यते अनेनेति बन्धनं शङ्कला तेन ।

"घोष आभीरपह्नी स्यात्" इत्यमर ।

भाग्यानीति । यदि मे मम भाग्यानि राजत्वप्राप्तिघटकप्रभादृष्टानि सन्ति, तदा मम
क अपराध ? अपि तु कोऽपि नीत्यर्थ, ऐहिकचेष्टाभावादिति भाव । यदयस्मादप-
राधाद्धेती, तेन राज्ञा, अस्मि अहम्, बन्धो नागो इप्तीव, संयमित कारागारे बद्ध ।

आर्य्यक । आम्नि, बाञ्जाव कावागावे आवक्षीकवणच्छले गुरुतव
विपद् ओ अमङ्गल समुद्भूत उन्नीर्ण हईया, बद्धनस्रष्टे हतीव त्वाय, चवणाग्रसू-
शृङ्खल-बद्ध् आकर्षण कवतः विचवण कवितेहि ॥१॥

(फ) हाय । बाञ्जा पालक, सिद्धपुरुषेव आदेशजनित भये,
आमाके गोपपह्नी हईते आनिया, बन्धस्थाने गुप्तगृहे शृङ्खलधावा बद्ध
कविद्याछिलेन, प्रियसुहृत् शर्विलकेव अहृग्रहे सेई बद्धन हईते मुक्त-
हईयाहि । (जेठकर रूप मुद्रिया)

তত্ কুত্র গচ্ছামি মন্দভাগ্যঃ । বিলীক্য । ইদং কস্যাপি
সাধোরনাবৃতপঞ্চদারং গেহম্ । (ব)

ইদং গৃহং ভিন্নমদত্তদগ্ৰহী বিশীর্ণসন্ধ্য মহাকপাটঃ ।

ধ্রুব কুটুম্বী ব্যসনাভিমূতাং দশাং প্রপত্তৌ মম তুল্যভাগ্যঃ ॥৩॥

তদত্র তাবত্ প্রবিশ্য তিষ্ঠামি ।

ইদন্তু তন গুরুতরমন্যায় কৃতমিতি ভাব । নতু ভাবিন্যান্নব রাজত্বসিদ্ধিবার্ণায়
তন বন্ধন কৃতমিতি কথ তদন্যায়মিত্যাহ—দেবী ভাগ্যবিহিতা, সিদ্ধি রাজত্বপ্রাপ্তি-
নিত্যতিরপি, লঙ্ঘিতু কীনাপি বার্যিতু ন শক্যা । অশ্বৈবশ্চেতু ত্বয়ৈবাসৌ রাজা
আক্রম্যতামিত্যাহ—ত্বয়ী বিদ্যমানৌ রাজা, গম্য সিবকভাবেন প্রাপ্য । কথমেতদিত্যাহ
কল্বতা সহ দুর্বলম্ব্য কৌ বিরোধ ম্ববিনাশহেতুত্বাত্ কৌঃপি নেত্বর্থ । সুতরাং মমাপি
তদাক্রমণপ্রতিনিবে নীচিতি ভাব ।

অথ পূর্বাঙ্কে অর্থাপ্তিসিদ্ধীর্ণা ত্রীতীপমা, দ্বিতীয়াঙ্কে চ অর্থাপ্তিসিদ্ধীর্ণা সামান্যে ন
বিশেষমর্থনরূপীঃস্থানরন্যাস ইত্যনয়ী পরস্পরনিরপেছতয়া সসৃষ্টি ।

বসন্তিলকা বৃতম্ ॥২॥

(ব) তদিতি । সাধীধীত্যাদিদীপনীম্ব, অন্যথা গৃহস্যেঃগ্ৰহী দশা ন স্যাদিতি
ভাব । অনাভূতম্ শুদ্ধঘাণ্ডিতকপাট পঞ্চদার পার্শ্বদ্বার যস্য তত্ ।

তথা চ 'প্রবেশাবধিক—মন্দভাগ্য' ইত্যন্তমন্দর্মে বিদ্রবী নাম গর্ভসম্বেরহম্ । তথা
চ দর্পণ—'শুদ্ধাভয়বাসকৃত সম্বন্ধী বিদ্রবী মত' ।

রাজ্য লাভ করিবার শুভাদৃষ্টেই যদি আমার থাকে, তবে তাহাতে
আমার অপরাধ কি ? যে, বস্ত্র হস্তীর চায় বাজা আমাকে বন্ধ করিলেন ।
কেহই ভাগ্যবিহিত কাব্যসিদ্ধিকে লঙ্ঘন করিতে পারে না । রাজ্যব
নিকটেই যাইতে হইবে, কারণ, বনবানের সহিত বিরোধ কি ? ॥২॥

(ব) তা, মন্দভাগ্য আমি কোথায় যাই । (দেখিয়া) এই বাড়ী-
খানি কোন সজ্জনের হইবে, ইহাব পার্শ্বদ্বারও অনাবৃত রহিয়াছে ।

। নেপথ্যে । জাধ গোণা ! জাধ । (ম)

আর্য্যকঃ । আকর্ষ' । অয়ে ! প্রবহণমিত এবাম্ভিবর্ত্ততে ।

। . ভবেদগোষ্ঠীয়ানং ন চ বিপমশীলৈরধিগতং
 বধূমংযানং বা তদভিগমনোপস্থিতমিডম্ ।
 বহিনে তথ্য' বা প্রবর-জন-যোগ্যং বিধিবশাৎ
 বিবিক্তত্বাচ্ছূন্যং মম খলু ভবেদ্বৈববিহিতম্ ॥৪৥

(ম) যাত' গাবী । যাতম্ ।

ইদমিতি । ইদং গৃহ কাঠী, ভিন্ন পুরাতনতয়া বিদৌর্ণমিতিকম্ ; বিশৌর্ণা
 ঘৃণঘততয়া জীর্ণা; সন্নি: সযৌগম্যান যস্য স তাদ্রশ', ন দন্তী দন্তঃ; অর্গল' যস্য স
 তাদ্রশ্য মহাকপাটী বর্ত্ততে । অতএব মম তুল্যভাগ্যশুল্যদুর্গট:, কুটুম্বী এতদ-
 গৃহস্থানী, প্রুব নিখিতমেব, ন্যসনেন দারিদ্র্যানিপদা অমিভূতা আকান্তা তা দশামবস্থাম্,
 প্রপন্ন: প্রাপ, ইতি তর্ক'যামীতি ভাব: ।

অনু গৃহস্য ভিন্নত্বাদিলিঙ্গেন গৃহস্থানিনী দারিদ্র্যদশাপ্রাপ্তিৰুপসাপ্তজ্ঞানাদনুমান' /
 নাম গর্ভ'সম্ব'রঙ্গম্—“লিঙ্গাদুচীঃসুমানতা” ইতি দর্পণলক্ষণাৎ ।

উপেদ্ববচা বচম্ ॥২॥

(ম) নেপথ্য ইতি । বর্হমানকাঙ্ক্ষস্য চারুদত্তমত্বস্বীক্ৰিয়ম্ ।

অথ বর্হমানকেনানীয়মান' গীশকট' বিকল্যা তর্ক'য়তি ভবেদিতি । ইদ' প্রবহণম্,

। এই বাড়ীতে দেওয়ালগুলি জীর্ণ হইয়া গিয়াছে এবং ইহাব প্রকাণ্ড
 কপাটেব সংযোগস্থান বিশীর্ণ হইয়া গিয়াছে, অর্থাৎ অর্গলও দেওয়া হয়
 নাই । সুতরাং ইহাব মালিক আমারই তুল্যভাগ্য হইবেন এবং নিশ্চয়ই
 দাবিদ্র্যাভিকৃত দশা প্রাপ্ত হইয়াছেন ॥৩॥

অতএব এই বাড়ীতে প্রবেশ করিয়া অবস্থান করি ।

(ভ) নেপথ্যে । যা, গরু ! যা ।

আর্য্যকঃ । (উনিখা) 'ওহে' : গাভীখাম্ এই দিক্ই 'আগিতোছে' ।

तत प्रवहणेन सह प्रविश्य वईमानकयेट । होमाणहे ! आणीदे मए
जाणत्यनोके । लटणिए । णिवेदेहि अज्जआए वगन्तणेणए
“अवत्थिदे गज्जे पवहणे अहिलुहिअ पुप्फकलगडअं जिणुज्जाणं
गच्छदु अज्जआ ।” (म)

(म) आथर्थम् । आनीत मया यानाम्नाणम् । वदन्ति । निवदय आथर्थं
वसन्तेनाथै—‘अवस्थित मज्ज प्रवहणम् अधिरुह्य पृथक्पृथक् जीर्णोद्धान
गच्छतु आगा ।’

विपमशीलेदूषितम्भभावेर्जनै , अधिगतमध्यादटम् गीष्ठीयान वग्गानुठ योत्सवममा
जयानम, न च नदि भवेत्, तथात्वे अस्य ज्ञानभावी न स्पन्दिति भाव । तर्हि
कन्येदमित्याह—यन्म आगेहिरहितम् इदं प्रवहणम्, दधूमयान स्त्रीलोकयान
तथा वध्वा स्त्रीलोकेश्वर अभिगमनाय इत परमादटाया मया यत्र कुत्रचिदगमनाय
उपस्थित या भवत्, वा अथवा, विविक्तत्वान् पवित्रत्वान् गुणपादाद्यपवित्रवस्तुहित-
त्वाद्धिती प्रवरजनयोग्य श्रीष्ठलीकयस्नयोग्यम् इदं प्रवहणम् विधिदशान् विधानवशान्
तथैव प्रवरजनस्य आदिशवशादित्यर्थं वहिर्नेतव्यं कश्चिद्यिन् वहिर्दशं पालकेन निय
भवत् । यथा तथा वा अस्तु इति भाव । दैवत गुभादृष्टेन विहितम् आनीतम् इदं
प्रवहणम् मम खलु भवत् आगेहणीपयागीति श्रेय, आगेहियन्त्यादवति भाव ।

अत्र रूपं नाम गर्मसन्धेरद्रुम्—‘रूपं वाक्यं वितर्कवत्’ इति दर्पणलघणात् ।

“विधिविधाने दैव च” इति “विधिकौ पूतविजनौ” इति चामरा ।

शिवरिशी वृत्तम् ॥४॥

এই গাড়ীপানা, দুর্জনাধিষ্ঠিত উৎসবসমাজেব গাড়ী হইবে বলিয়া
বোধ হয় না, তবে আরোহিরহিত ইহা স্ত্রীলোকেব গাড়ী, তাহাকে
লষ্টয়া যাইবার জন্ত উপস্থিত হইয়া থাকিবে, কিংবা পবিত্র বলিয়া,
কোন প্রবান লোকেৰ উপযুক্ত এই গাড়ী, তাহাবই আদেশে বাহিবে
নিয়া যাইবে । যাহা হউক, শুভাদৃষ্টকর্ষক আনীত এই গাড়ী এখন
আমাবই আরোহণেব উপযোগী হইবে ॥৪॥

আর্থকঃ । আকর্ণ্য । গণিকাপ্রবহণমিদং বহির্য়ানস্ব ।
 ভবতু, অধিরোহামি । ইতি স্বৈরমুপসংপতি । (য)

চেট । হুবা । কথং গৌলশহে ? তা আঅদা কতু অজ্ঞা ।
 অজ্ঞা ! ইমে গণশ কতু আ বহলা, তা পিষ্টদৌ জ্জিব আলুহুদু
 অজ্ঞা । (র)

(র) কথ নৃপুত্রশব্দে ? তদাগতা খলু আর্থ্য । আর্থ্যে । ইমৌ নন্য কটুকৌ
 বনৌবহৌ, তন্ পৃষ্ঠত প্বাগৌহতু আর্থ্য ।

(ম) তত ইতি । স্বীমাণহে ইত্যর্থার্থে দেশীয়ভাষাপদম্, আর্থ্যেচ যন্ কদাপি
 ন পিস্মৃত সস্বৈ ব যানাস্তরণস্য বিচরণাদিতি বোধ্যম্ ।

(য) আর্থ্যক ইতি । বসন্তমেনায়া পরিচিতত্বাদগণিকাপ্রবহণমিদমিতি নির্ভাগম্,
 পুপকরণকজীর্ণাণ্যালস্য বহি স্থিতত্বাত্ বহির্য়ানস্বিতি নির্দেশ্য । স্বৈর মন্দম্ ।
 অন্যথা যদি পরিচিনুয়াদিতি ভাব ।

(র) চেট ইতি । আর্থকস্য পাদলগ্নমহলাশব্দে নৃপুত্রশব্দে ইতি ভ্রমী জাত,
 অতএব তদিত্যাদাক্রম্ । নন্যৈর্ভাষিকান্শ্চ প্রবেশিতরমিমি কটুকা হতা ইত্যর্থ,
 তিন শ্ব মদ্রমছারমশ্বব ইতি ভাব ।

(ন) তদনন্তর বর্জমাননামক চারুদত্তেন ভ্রাতা, গাড়ীর সহিত
 প্রবেশ করিয়া । ওঃ ! আমি গাড়ীর আন্তরণ আনিয়াছি । রসনিকা ।
 তুমি আর্থ্যা বসন্তসেনাকে জানাও যে,—‘গাড়ী প্রস্তুত হইয়া অবস্থান
 করিতেছে, আপনি আবোধন করিয়া, পুপকরণকনামক জীর্ণাণ্যানে
 যান’ ।

(য) আর্থক । (শ্রুতিয়া) এপনি বেশার গাড়ী এবং বাহিরে
 যাইবে । হউক, আরোধন করি । (এই বলিয়া আশে আশে নিকটে গেল)

(র) হুবা । (শ্রুতিয়া) নৃপুত্রের শব্দ হইতেছে, অতরাং বসন্তসেনা
 আনিয়াছেন । আশে । নাকে পড়ি সেগায় এষ্ট শব্দ হুইট। বড়ই

সার্থকস্য কীর্তি । (ল)

চেটঃ । পাদুপ্ফাল-চালিদাণং গৌতলাঃ, বীগন্তো গৃহী,
 মনক্কন্তো অ পবহণী ; তথা তক্কোমি গম্পটং অজ্জআএ আনুড়াএ
 ছোটব্বং ; তা গচ্ছামি । জাধ, গোণা ! জাধ । ইতি পরিচ্যামতি । (ব)

প্রবিষ্ট বীরকঃ । অরে রে অরে জয়-জয়মাণ-চন্দণঅ-মঙ্গল-
 পুঙ্গবহ-প্পমুছা ! (গ)

(ব) পাদুপ্ফালচালিতানা নুপুরাণা বিখ্যাতঃ শব্দঃ, ভারাক্রান্তম্ প্রবহণম্,
 তথা তক্কোমি সাম্প্রতমার্থ্যয়া আড়তয়া ভবিতব্যম্, তদগচ্ছামি । যাত' গাবী ! যাতম্ ।

(গ) অরে রে অরে জয়-জয়মান-চন্দনক-মঙ্গল-পুঙ্গবহ-প্রমুখাঃ । ।

(ল) সার্থক ইতি । তথা কীর্তি পথ্যাহাগৌন প্রবহণমারী ইতি ।

(ব) চেট ইতি । পাদুপ্ফালানি অরীচয়কালি প্রচীলনেন চালিতানা ম্যানান্না
 নীতানা নুপুরাণা যঃ শব্দো জাতঃ স বিখ্যাত ইত্যর্থঃ । আড়তয়া আনুড়া মিতয়া ।

(গ) প্রবিষ্টেতি । বীরকী নামার্থ সেনাপতিঃ, জয়াদিকল্প তদধীন সেনানীপসকম্ ।

পাগনা হইয়া গিয়াছে, স্তত্রাং আপনি পিছনের দিক্ হইতেই
 আরোহণ করুন ।

(ল) (সার্থক তাহাই করিল)

(ব) ছেট । চরণযুগল উত্তোলনে সঞ্চালিত নুপুরেব'শব্দ এখন
 বিরত হইয়াছে, গাজীও ভারাক্রান্ত হইয়াছে, তাহাতে আমি মনে
 করি,—এখন বনসেনা আক্রমণ হইয়াছেন, তা, এখন যাই । যা, গরু !
 যা । (এই বলিয়া যাইতে লাগিল)

(গ) বীরকনামক সেনাপতি, প্রবেশ করিয়া । ওবে ওবে জয়-জয়-
 মান-চন্দনক-মঙ্গল-পুঙ্গবহপ্রভৃতি বীবগণ !

किं अच्छुध (१) वोसद्वा जो सो गोपालदारओ रुद्धो ।

भेत्तूण समं वच्चइ णरवइ-हिअअं वन्धणं अ ॥५॥

अले । पुरत्थिमे पदोली-दुआरे चिट्ठ तुमं, तुमं पि पच्छिमे,
तुमं पि टक्किण्णि, तुमं पि उत्तरे । जोवि एसो पाआरखण्डो,
एदं अहिरुहिअ चन्दणेण समं गदुअ अवलोएमि । एहि
चन्दणअ । एहि, इदो दाव । (घ)

किं स्य विशया ? य स गोपालदारकी रुद्ध ।

भित्त्वा मम व्रजति नरपतिहृदय बन्धनञ्च ॥५॥

(घ) अरे । पुरम्नात् प्रतीलीहारे तिष्ठ त्वम्, त्वमपि पश्चिमे, त्वमपि दक्षिणे, त्वमपि
उत्तरे । योऽपि एष प्राकारखण्ड, एतमधिरुद्ध चन्दनेन समं गत्वा अवलोकयामि ।
एहि चन्दनञ्च । एहि, इतन्मायत् ।

किमिति । विशया 'सर्वत्र शान्तिरेव स्थिता' इति विशया, किं स्य कथं
तिष्ठय यूयम् ; अहिग्रैरेव युष्माभिर्भवितव्यमिति भव । तत्र कारणमाह—म भावि
राज्याधिकारितया सिद्धादिष्ट, यो गोपालदारकी रुद्ध, स इत्यर्थः, मम युगपदेव,
नरपतिहृदयम् बध्नुते अनेनेति बन्धनं शब्दलाञ्छ भित्त्वा विदार्य उद्देशेनाकुलीहृत्य
सुगुणयित्वा च व्रजति पलायते ।

अत्र बन्धनभेदन कारणं नरपतिहृदयभेदनञ्च तत्कार्यमिन्वययोर्बोधयामिधानेन
काव्यकारणयोर्पीडापर्यायविपर्ययरूपा अतिशयोक्तिः, एकभेदनक्रियया बन्धननरपति-
हृदययो कर्मतया अभिमन्त्रभाक्तुस्थयोगिता च, अनधीरिकाशयानुपवर्गरूपं सूचते ।

आर्या ज्ञाति ॥५॥

तोमरा बिदुत्तु रइयाह् केन ? सेइ ये गोपालबालकटाके रुद्ध
करा इहेयाहिन, से एकथाई बाघार हुरय ओ बद्धनशुधल डेन करिया
पलायेयाहे ॥५॥

(१) अशुध ।

প্রথমে সম্মুখায়ন্দনক । অরৈ রে বীরশ্র-বিমল-ভোমঙ্ক-দগড়-
কালশ্র-দগড়সূর-প্পমুহা ! (স)

শ্রাশ্রচ্ছবে বীমত্যা তুরিশ্রং জত্বেহ লভু করিজ্জাহ ।
লক্ষী জেগ্গ ণ রম্মো পহবহু গোত্তন্তরং গন্তু ॥৬॥

(স) অরৈ রে বীরক বিমল্য ভীমাঙ্কদ দগড়কালক দগড়সূরপ্রমুহা । ।

শ্রাশ্রচ্ছবে বিমত্যাশ্রিত্য যতথ্ব লভু করিত ।

লক্ষীরেণ ন রাজ প্রমবতি গীতালব গন্তু ॥৬॥

(খ) অরৈ ১তি । পুরনাত্ পূর্ব্বাশ্রিত্, প্রত্যায়া ১থ্যায়া ১থ্যাপার্থবর্চিনীত্যাথ ।
হারি । ইদন্তু জয় প্রথমিত্তম্ সম্বোধনক্রমাৎ । ত্বমপি জয়মাল পথিমে প্রতীলীহারি
তিষ্ঠেত্যন্যথ । ত্বমপি মঙ্গল ইত্যর্থ , খন্দনকস্য পৃথগ্ভধানাত্ । ত্বমপি পুণ্ড্র
পত্নরে । প্রাকারম্ভেত ইত্যর্থম্ নার্যমেব নিশ্চিত ভবে ইত্যর্থম্ ।

(স) প্রথমেতি । সম্মুখা অমলচিত্ত । অর বীরকাদয় সৈন্য ।

শ্রাশ্রচ্ছবেতি । বিমত্যা 'পলায়িতমাত্মকমবগ্নমেব ধর্ম্মিণ্যাম ইতি বিমত্যা সন্তো
ধুম্মাশ্রচ্ছবে, ত্বরিত যতথ্ব ত ধন্তুমিতি শ্রয়, লভু শীঘ্র ক্রুত্ব তদন্বিপশ্যন্ত্য
পন্দার । যন পত্নবিধন ব্রহ্মাক ব্যাপারণ রাজ পালকস্য, লক্ষী গীতালবম্ শ্রাশ্রচ্ছ-
বেষে ধর্ম্মিণ্যাম শ্রাদনোপব শ্রম্, গন্তু ন প্রমবতি ন শ্রীতি ।

শ্রাশ্রা জাতি ॥৬॥

(য) ওবে । তুমি পূর্ব্বদিকে বাস্তাব স্বাবে থাক, তুমিও পশ্চিম
দিকে, তুমিও দক্ষিণদিকে এবং তুমিও উত্তরদিকে থাক । আব এই যে
প্রাচীরের ১ও দেখা যাইতেছে, চন্দনকেব সহিত যাইয়া আমি ইহাতে
উঠিয়া দেখি । আইস, চন্দনক । এই দিকে আইস ।

(স) চন্দনক বাস্তাবে প্রবেশ করিয়া । ওবে ওবে বীৰব-
বিশাল্য-ভীমাঙ্গদ দগড়কালক দগড়সূব প্রভৃতি বীরগণ ।

তোমরা বিশ্বস্ত হইয়া আইস, শীঘ্র তাহাকে ববিবাব চেষ্টা কর, তাহা-

ଅବି ଅ । ଓଜ୍ଜାଣିସୁ ସହାସୁ ଅ ମଗ୍ଗେ ଶୁଚ୍ଚରୀଅ ଆବଣେ ଘୋସି ।
 ତଂ ତଂ ଜୋହ୍ଠହ ତୁରିଅ' ଯହ୍ଠା ବା ଜାଅଏ ଜୟ ॥୩॥
 ରି ରି ବୀରଅ ! କିଂ କିଂ ଦରିସେସି ଭଣାହି ଦାବ ବୀସଢ଼' ।
 ଭେତ୍ତୁଣ୍ଠ ଅ ବନ୍ଧଣାଅ' କୋ ସୋ ଗୋବାଲଦାରଅ' ହରଢ଼ ॥୮॥

ଅପି ଷ । ଓଦାନିସୁ ସଭାସୁ ଷ ମାର୍ଗେ ନଗୟାପପ ଘୋସି ।
 ତ ତମନ୍ବିସ୍ୟତ ଚ୍ଚରିତ ଶଢ଼ା ବା ଆୟତ ଯଥ ॥୩॥
 ରି ରି ବୀରକ । କି କି ଦର୍ଶୟସି ଭଣସି ତାବହିଅଧମ୍ ।
 ଭିତ୍ତା ଷ ବନ୍ଧନକ କ ଷ ଗୋପାଳଦାରକ ହରତି ॥୮॥

ଓଦାନିସ୍ଥିତି । ଓଦାନିସୁ, ସଭାସୁ, ମାର୍ଗେ ପଥିମାର୍ଗେ, ନଗରୀ ଓଜ୍ଜାଣିଆ ଆପଣେ
 କ୍ରୟବିକ୍ରୟସ୍ଥାନେ, ଘୋସି ଆତ୍ମୀରପହ୍ଠାଘ, ଚ୍ଚରିତ ତ ବନ୍ଧନରୂପସ୍ଥିତାର ଜନମ୍, ତମାର୍ଯ୍ୟକଥ,
 ଅନ୍ବିସ୍ୟତ, ଯଥ ସ୍ଥାନେ ବା ଶଢ଼ା । ତଥୋପସ୍ଥାନସନ୍ଦେହୀ ଆୟତ, ତତ୍ତାପ୍ୟନ୍ବିସ୍ୟତେତ୍ୟର୍ଥ ।

ଆର୍ୟା ଜାତି ॥୩॥

ରି ରି ଚ୍ଚତି । ରି ରି ବୀରକ । କି କିମ୍ ଆର୍ୟକଥ ଷିଢ଼ମିତ୍ୟର୍ଥ , ଦର୍ଶୟସି ଦର୍ଶୟିତୁ
 ଶକ୍ତୋପି ? ତଦୟଦି ବିସ୍ତଥ ବିସ୍ତଥ ଯଦା ସ୍ଵାଗତା ଭଣସି, ତଦା ମହର୍ଯ୍ୟେ ଷୁବିଧା
 ଭବେଦିତି ଶେଷ । ବନ୍ଧନକ ବନ୍ଧନରୂପାୟାମ୍, ଭିତ୍ତା ଚ୍ଚରଣଦିତ୍ତା, ସୋ ଗୋପାଳଦାରକମାଧ୍ୟକ
 ହରତି, କିଞ୍ଚେତି ଆର୍ଯ୍ୟ' । ସ ଜନ କ ? ।

ଅଥ 'ଆର୍ୟକଥ ଷିଢ଼ମ୍' ଇତ୍ୟାଦିପଦାନାମନୁକୂଳିତ୍ଵି ନ ଧ୍ଵନୁପଦତାଦୀପ', ମନ୍ତ୍ରାତ ଗୁପ୍
 ଯେ, ବନ୍ଧୁରୂପେନମତ୍ତାମ୍ "ଓଜ୍ଜାଣାନନ୍ଦମତ୍ତାଦି ସ୍ଵାମ୍ନୁପଦତା ଗୁପ୍" ଇତି ଦର୍ପଞ୍ଚୋକ୍ତି ।

ଗୀତିଗୀତି ॥୮॥

ତାଢ଼ି ତାହାର ମଧ୍ୟେଶ୍ଵର କର, ଯାହାତେ ଡାଢ଼ମନ୍ତ୍ରୀ ଅତ୍ତ ଦର୍ଶନ ହାତେ
 ନା ପାରେ ॥୩॥

ଆରଣ, ଓପବନେ, ମଜ୍ଞାତ, ମଂଘ, ନଗରର ଲୋକାନେ, କିନ୍ତା ଗୋପାଳ-
 ପାଢ଼ାୟ ଅଧବା ଦେଶାନେ ଶଲ୍ଵେ ଚନ୍ଦ୍ରିନେ, ଶେଷାନେ ଆର୍ଯ୍ୟକ ଓ ତାହାର
 ଦହନମୋକ୍ତକେ ଶେଷ ଅଧ୍ୟେଶ୍ଵର କର ॥୩॥

ଓକ୍ତ କ୍ତେ ବୀରକ । ତୁମି ଆର୍ଯ୍ୟକେର କି କି ଚିତ୍ତ ଚେହାତେ ପାଠ,

कस्म्य इमो (१) दिग्गच्छरो कस्म्य चउत्यो अ वट्टए चन्दो ।

छट्टो अ भग्गवगहो भूमिसुत्तो पट्टमो कस्म्य ॥८॥

भण कस्म्य जन्म-छट्टो जोवो ग्वमो तहँअ सूरसुत्तो ।

जीअन्ते चन्दणए को सी गोपालदारअं हरइ ॥९०॥

कस्याप्तमो दिनकर कस्य चतुर्थे वत्तं चन्द्र ।

प्रथम भार्गवपट्टो भूमिसुत पञ्चम कस्य ॥८॥

भण कस्य जन्मपट्टो जीवो नवममयै व मूरसुत ।

जीवति चन्दनके क स गोपालदारक हरति ॥९०॥

कस्येति । इत श्लोकद्वयेन पुन्यक वाच्यम् । चन्दनके मयि जीवति सति, यी गोपालदारक हरति स जन क ? एव दिनकरी रवि, कस्य जनस्य षष्ठम जन्मराशितोऽष्टमराशित इत्यर्थः । एवमन्ववापि । “पौडामष्टमग करोति नितराम्” इति शास्त्रादष्टमस्य रवगुं रतरपौडाजनकत्वादक्षदादिभिर्भुदुत्तुवीडन भवदिति भावः । परवाप्ये वम् ।

चन्द्रय कस्य चतुर्थो वत्तंते । “नेवरीग चतुर्थे” इति वचनादक्षदादिभिर्नयनीत्-
पाटन भावीत्याशयः ।

भार्गवपट्ट यत्रय कस्य षष्ठो वत्तंते । “भ्युनांग कुर्यात्” इति शास्त्रात्तस्य
स्युरेव भविष्यतीत्यभिप्रायः ।

भूमिसुतो मडल कस्य पञ्चमो वत्तंते । “असू चिणीति च पञ्चम” इति ज्योति
र्वचनात् मरणमेव भावीति भावः ।

जीवी इहमपि, कस्य जन्मनी जन्मराशौ षष्ठ षष्ठराशिस्थो वत्तंते । “अथममपि
च कुर्यादग्निष्टहं” इत्युक्तं जीवन्जीव कारावानाहिकपमथम भवदित्याशयः ।

ताहा यदि जाल करिवा वन, (तेवे वडई सुविवा इय) । ये, वरुन
छेदन करिवा गोपबालक आयकके हरण करिवाछे, से लोकटा
के ? !८।

(१) कस्य अट्टमो ।

वीरकः । भड । चन्दणश्चा । (ह)

अवहरद् कोवि तुरिश्चं चन्दणश्च । सवामि तुल्ल हिअण्ण ।

जह् (१) अह्, इह्-दिणश्च गोवालश्च-दारश्चो खुडिदो ॥११॥

(ह) भट । चन्दनक ।

अपहरति काऽपि त्विति चन्दनक । शपे तव हृदयेन ।

यथा अर्द्धदितादिनकर गोपालक दारक खुडित ॥११॥

संभृतं शनय कस्य भवमक्षयैव वर्धते । "धम्मं धनस्य" इति वचनान्तस्य
महानयदण्ठी वा भवदित्यभिप्राय इत्येतत् सर्वं भण्यं ब्रुहि ।

नन्वेदृशज्योतिशान्ताभिश्चा वक्ता कथमसकृतं वक्तोति चेन्न कुतोऽप्येतन्मात-
माकण्ठमिहितत्वाद्भवत्यभिहितत्वान् ।

प्रथमा आर्या द्वितीया च ज्योति ॥२—१०॥

(ह) वीरक इति । ह भट । योह । "भगो योधाय योहार" इत्यमरः ।

अपति । ह चन्दनक । तव हृदयेन शपे शपय करिषि पतन् मय इवोभोव्यर्थं ,
कोऽपि जनः स तवमपहरति आद्यकर्मिणि शपे । यथा यत्न म आद्यकाणो गोपाल
दारकः, अर्द्धदिता दिनकरी यस्मिन् तादृश समयं सृजितं पलायितं, क्लेशवदम्भन
मन्त्रनाभय आद्यकस्य पलायनामन्त्रं पठति भावः ।

ଚେଟଃ । ଜାଧ ଗୌଣା । ଜାଧ । (ଚ)

ଚନ୍ଦ । ହନ । ଅରେ । ପେକ୍ତୁ ପେକ୍ତୁ । (କ)

ଓହ୍ନାରିଓ ପବହଣୀ ବଚ୍ଚଦ୍ ମଜ୍ଜିଣ ରାତ୍ତମଗ୍ଗସ୍ ।

ଏଟଂ ଦାବ ବିଆରହ, କମ୍ମ କହି ପବମିଓ ପବହଣୀ ତ୍ତି ॥୧୨॥

ବୌରକ । ଅବଲୋକ୍ୟ । ଅରେ ପବହଣାହାହା । ମା ଦାବ ଏଟଂ

ପବହଣଂ ବାହେହି । କମ୍ମକେରକଂ ଏଟ ପବହଣଂ ? କୀ ବା ହୁ

ଆରୁଠୀ ? କହି ବା ବଜଦ୍ ? । (ର)

(ଚ) ଯାତ ଗାତ୍ରି ! ଯାତମ୍ । (କ) ଅରେ । ଅରେ ଅରେ ।

ଅପସାରିତ ପ୍ରବହଣ ବ୍ରଜତି ମଧ୍ୟେନ ରାଜମାର୍ଗେଷ୍ ।

ଏତତ୍ତାବତ୍ତଦିଚାରୟ କମ୍ମ କୁବ ପ୍ରେସିତ ପ୍ରବହଣମିତି ॥୧୨॥

ଶ୍ଵଟ ଇତି ଶୌନୋ ଧାତୁ, ଶ୍ଵଜିତ ଇତି ବ ଦିଶ୍ଵୀୟପ୍ରଯୋଗୋ ବା । ଆର୍ଥୋ ଜାତି ॥୧୩॥

(ଘ) ଚେଟ ଇତି । ଅୟନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନକୀ ନାମ ଚାନ୍ଦଦତ୍ତଭବ୍ୟ ।

ଅପେତି । ଅପସାରିତ ବସନାବଗୁଣିତ ପ୍ରବହଣମ୍ ରାଜମାର୍ଗେଷ୍ ମଧ୍ୟେନ ମଧ୍ୟମାର୍ଗେନ ବ୍ରଜତି । କମ୍ମ ପ୍ରବହଣ କୁବ ପ୍ରେସିତମ୍ ଏତତ୍ତାବତ୍ତଦିଚାରୟ ବିଚାର୍ଥ୍ୟ ମସ୍ୟ ଅବାର୍ଥ୍ୟକୀ ବର୍ତ୍ତତ ନ ବେଦର୍ଥ ।

ଶୌତିର୍ଜାତି ॥୧୨॥

ହେ ଚନ୍ଦନକ । ଆମି ତୋହାର ହୃଦୟଧାବା ଅପଥ ବଢ଼ିଅଛି, କୋନଠି ଲୋକ ଅପହରଣ କରିଅଛେ । ସେ ହେତୁ, ସେହି ଶୋପବାନକ, ସୂର୍ଯ୍ୟ ଅର୍ଚ୍ଚିତ ଉଦିତ ହୁଅଇଲେ ପଳାୟନ କରିଅଛେ ॥୧୩॥

(୩) ଚୂଡ଼ା । ସା, ଗଢ଼ । ସା ।

(କ) ଚନ୍ଦନକ । (ଦେଖିଲା) ଓରେ ବେ । ଦେଖ ଦେଖ—

ବାଞ୍ଛୁପବେର ମୟା ଦିଆ ଏକଥାନା ଆବୁତ ଖାଣ୍ଡି ସାହିଅଛେ, ଏଥାନା କାହାନ୍ତି ପ୍ରେସିତ ଖାଣ୍ଡି, କୋପାନ୍ତ ନାହିଅଛେ, ହିନ୍ଦ, ବିଚାର, କର୍ମିୟ, ଲେଖ ॥୧୩॥

বেট: । এশে কলু পবহণে অজ্জচালুদত্তাহ কেলকৈ, ইধ অজ্জায়া বশন্তশেণা আলুড়া, পুপ্ফকরুণ্ডঅ' জিস্ সুজ্জাণ' কৌলিদু' চালুদত্তশা য়ীঅদি । (গ)

বীরক: । চন্দনকমুপচল্য । এসো পবহণবাহয়ো মণাদি—
“অজ্জচালুদত্তশা পবহণং, বশন্তশেণা আলুড়া, পুপ্ফকরুণ্ডঅ' জিস্ সুজ্জাণ' য়ীঅদি” ত্তি । (ঘ)

চন্দ । তা গচ্ছুদু । (ঙ)

(খ) অরে প্রবহণবাচক । মা তাবদেতত্ প্রবহণ বাচয় । কস্মৈ তত্ প্রবহণম্ ?
কৌ বা ইহাচুট: ? কুব বা ব্রজতি ? ।

(গ) এতত্ খলু প্রবহণসার্থ্যচারুদত্তস্য, ইহ অর্থ্যা বসন্তসেনা আচুটা, পুপ্ফ-
করুণ্ডক' জীর্ণোদ্যান' ক্রীড়িত্তু চারুদত্তস্য নীয়তে ।

(ঘ) এষ প্রবহণবাচকৌ ভবতি—“সার্থ্যচারুদত্তস্য প্রবহণম্, বসন্তসেনা আচুটা,
পুপ্ফকরুণ্ডক জীর্ণোদ্যান' নীয়তে” ইতি ।

(ঙ) তদগচ্ছতু ।

(গ) বেট ইতি । ক্রীড়িত্তু বিচলু'মুত্ সুক্ৰীতি শ্রয়: । চারুদত্তস্য সমীপে ।

(খ) বীরক । (দেখিছা) ওবে গাড়ীচালক ! এই গাড়ী চালাইস্
না । এখানি কাহার গাড়ী ? ইহাতে কে আরোহণ করিয়াছে ?
কোপায়ই বা যাইতেছে ? ।

(গ) ভৃত্য । এ গাড়ী সার্থ্য চারুদত্তের, ইহাতে সার্থ্যা বসন্তসেনা
আরোহণ করিয়াছেন, বিহার করিবার নিমিত্ত চারুদত্তের নিকট পুপ্ফ-
করুণ্ডক নামক জীর্ণোদ্যানে নিয়া যাইতেছি ।

(ঘ) বীরক । (চন্দনকের নিকট যাইয়া) এই গাড়ীর চালক বলি-
তেছে,—“সার্থ্য চারুদত্তের গাড়ী, বসন্তসেনা আরোহণ করিয়াছেন,
পুপ্ফকরুণ্ডক নামক জীর্ণোদ্যানে নিয়া যাইতেছি” ।

वीरकः । अण्वलोद्दटो ज्जेव ? । (च)

चन्द । अधदं । (छ)

वीरकः । कस्स पच्चएण ? । (ज)

चन्द । अज्जचारुदत्तस्स । (झ)

वीरकः । को अज्जचारुदत्तो ? का वा वसन्तसेणा ?
जेण अण्वलोद्ददं वज्जइ । (ञ)

चन्द । अरे ! अज्जचारुदत्तं ण जाणासि ? ण वा वसन्त-
सेणिसं ? । जइ अज्जचारुदत्तं वसन्तसेणिसं वा ण जाणासि,
ता मअण्णे जोण्ह्वासहिदं चन्दं पि तुमं ण जाणासि । (ट)

(ब) अनवलीकित एव ।

(क) अयकिम् ।

(ग) कस्य प्रत्ययेन ?

(घ) आर्यचारुदत्तस्य ।

(ङ) क आर्यचारुदत्त ? का वा वसन्तसेना ? येनानवलीकित व्रजति ।

(च) अरे ! आर्यचारुदत्तं न जानामि ? न वा वसन्तसेनिकाम् ? यदि
आर्यचारुदत्तं वसन्तसेनिकां वा न जानामि, तद् गमने ज्योत्षामहितं चन्द्रमपि
त्वं न जानामि ।

(ज) वीरक इति । प्रत्ययेन विश्वासिनः ।

(ञ) चन्दनक । ता, नांक् ।

(ट) वीरक । ना देखा अबह्वाइई ? ।

(ड) चन्दनक । ई ।

(झ) वीरक । काहार विश्वासे ? ।

(झ) चन्दनक । आर्य चारुदत्तेर ।

(ञ) वीरक । आर्य चारुदत्त के ? । वसन्तसेनाई वा के ? ये
ना देखा अबह्वाइई हाईवे ।

की तं गुणारविन्दं शीलमिच्छद् जनी ण जाणादि ? ।

आवस्य-दुक्खं मोक्खं चउ-साअर-मारअं रअणं ॥१३॥

दो ज्जे व पृअणीआ एत्थ णअरीए तिलअभूदा अ ।

अज्जा वसन्तसेणा, धम्मणिही चारुदत्तो अ ॥१४॥

कस्त गुणारविन्दं शीलमागद् जनी न जानाति ? ।

आपन्नं दुःखमीधं चतुःसागरसारं रवम ॥१५॥

(ट) चन्द इति । अत्र परवाक्ये वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवनं अपतिप्रसिद्धीयारुदत्तवसन्तसेनयोरज्ञानं नियतप्रत्यक्षयोश्चन्द्रज्योत्स्नयोरज्ञानमिदं सादृश्यं बोधयतीति निदर्शनात् ।

क इति । गुणा दयादृष्टिष्यादयः अरविन्दानीव यस्य तं पद्मस्तुल्यलीभनीयं गुणकमित्यर्थं, शीलं स्यादयन्द्र इव तं चन्द्रस्तुल्यनिष्कलस्वभावमिति तात्पर्यम्, आपन्नानां विपन्नानां दुःखस्य मीधी मीधनं यथात् तन् तथा चतुर्णां सागराणां सारमुत्तमं रवं रवस्वरूपम्, तं चारुदत्तम् की जनी न जानाति ? अपि तु सर्वं एव जानातीत्यर्थं ।

अत्र पूर्वाद्धं लुप्तीपमाहयम् परार्द्धं च निरङ्गं केवलरूपकमित्येतेषां मिथी निरपेक्षतया सदृष्टिः । तथा पूर्वाद्धं वाक्यसमाप्तौपि तमित्यस्य विशेषणतया परार्द्धस्य पुनरुपादानात् समाप्तपुनरात्ततादोषः, स च अर्द्धयोर्विपरीतपाठेन समाधेयः ।

आर्यां ज्ञाति ॥१६॥

(ट) चन्द्रक । ओह ! तूमि आथा चारुदत्त किंवा वसन्तसेनाके ज्ञान ना ? यदि आर्या चारुदत्त ओ वसन्तसेनाके ना ज्ञान, उवे आकाशे ज्योत्स्नार सहित चन्द्रके ओ तूमि ज्ञान ना ।

बाह्यर दयानाशिष्याप्रवृत्तिं गुण, पद्मेभ्यश्चायं स्पृहणीयं यिनि श्रद्धावे चन्द्रेण तुल्यं निश्चन, बाह्य हृदये विपन्नं अनेन दुःखेण मुक्तिं हृदयेनां थाके एवं यिनि चतुःसमुद्रं उन्नतं वज्ररूपं, सेते चारुदत्तके के ना चने ? ॥१६॥

वीरकः । अरे चन्दनम् । (ठ)

जानामि चारुदत्तं वसन्तसेनं च सुष्ठु, जानामि ।

पत्ने च राजकाय्ये पितरं पि अहं ण जानामि ॥१५॥

आर्य्यकः । स्वगतम् । अयं मे पूर्व्ववेरी, अयं मे पूर्व्ववन्धुः ।

यतः—(ड)

दावव पूजनीयो अहं नगथां तिलकभूती च ।

आर्यां वसन्तसेना धर्मनिधियारुदत्तच ॥१४॥

(ठ) अरे चन्दनक ।

जानामि चारुदत्तं वसन्तसेनाञ्च सुष्ठु, जानामि ।

प्राप्ते च राजकार्य्ये पितरमपि अहं न जानामि ॥१५॥

दाविति । तिलकभूती श्रेष्ठावित्थर्य । आर्या वेश्यात्वेऽपि साधुत्वभावा ।

अहं पूजनीयावित्थेकया क्रियया वसन्तसेनाचारुदत्तयो कथयामिमिष्वन्धात्
मुन्यथीगितान्द्वार । आर्या जाति ॥१४॥

जानामीति । सुष्ठु, सत्यक् । राजकार्य्ये च प्राप्ते अनुसन्धानात्मके कश्चिदित्
राजकार्य्ये उपस्थिते, अहं पितरमपि आत्मनी जनकमपि न जानामि विश्वास्तया न
गणयामि, किं पुनश्चारुदत्तादीनिति भाव ।

अवार्यापत्तिरल्लङ्कार आर्या च जाति ॥१५॥

(ड) आर्य्यक इति । अयमङ्गुल्या निर्हिंष्टी वीरकः । अयञ्च चन्दनक । अत
सभयोरुपरि एकविधैव धारणा न कर्त्तव्येति भाव । अहं इतुमाह यत इति ।

आर्या वसन्तसेना एवं धर्मनिधि चारुदत्त—एहं हूँ खनई, एहं
उञ्जघिनोनगवे पूजनीय एवं तिलकश्चरूप ॥१४॥

(ठ) वीरक । अरे चन्दनक ।

आमि चारुदत्तके चिनि एवं वसन्तसेनाकेणु डालरकम चिमि ।
दिह राजकार्य्ये उपस्थित इहेने आमि पिताकेणु चिनि ना ॥१५॥

এককার্যনিয়োগেপি নানয়োসুত্বশীলতা ।

বিবাহে চ চিতায়াঞ্চ যথা হৃতভুজোর্হৃয়োঃ ॥১৬॥

চন্দ । তুমং তন্তিলো সেণাবর্ডে রক্ষো পঞ্চর্ডেদো, এদে ধারিদা
মএ বড্ভা, অবলোএহি । (ঙ)

(ঙ) ত্ব তন্তিল সেণাপতি রাজ প্রত্যয়িত, এতৌ ধারিতৌ ময়া বলীবর্ডৌ,
অবলোকয় ।

একৈতি । একক্খিন মম ধারণরুপে কার্যে নিয়োগেপি রাজ্ঞা ব্যাপারিতলোপি,
অন্যোর্বীরকচন্দনকথৌ, তুল্যশীলতা সমান স্বभावী ন স্যাৎ । যথা বিবাহে চ
চিতায়াঞ্চ হৃদ্যোহৃতভুজোরপ্রগোনং তুল্যশীলতা । তথা চ যথা বর্ডেদেহনরুপে একক্খিন্
কার্যে নিয়োগেপি বিবাহে হৃবিবৌ দেহনং মদ্রলজননচ, চিতায়াঞ্চ শরীরস্যেব দেহন-
মমদ্রলজননচ, তথা চন্দনকেন ধৃত্বা মম মৌচনম্, বীরকেশ তু ধৃত্বা হনন কক্ষব্য-
মিতি ভাব ।

অথ শ্রীতৌ উপমালঙ্কার । তথা চিত্তিনাং গর্ভমন্বে রুচু—

“রুচস্যর্থস্য তু হৃদে চিহ্নি স্যাৎ” ইতি দর্পণলক্ষণাৎ ॥১৬॥

(ঙ) চন্দ ইতি । তন্ম প্রাধান্যমগ্ন্যাক্তৌতি তন্তিল প্রধান হৃদ্যোদরাদিত্বাৎ
চাপ্ত । “তন্ম প্রধানৈ যদ্ব্যক্তি সূত্রবাণে পরিচ্ছদে” ইত্যমর । প্রত্যয়ীঃ সঘ্রাত ইতি
প্রত্যয়িতৌ বিদ্বন্ত । অবলোকয় আর্থ্যকৌঃক্তি ন যতি পরীক্ষম্ব ।

(ঙ) আর্থ্যক । (বগত) এই বীরক আমার পূর্কের শত্রু, আর এই
চন্দনক আমার পূর্কের বন্ধু । হৃতরাং—

যেমন এক-দাহকার্যে নিয়োগ থাকিলেও বিবাহে ও চিতাতে দুইটা
আগুণের সমান স্বভাব হয় না, সেইরূপ ইহাদেরও এককার্যে নিয়োগ
থাকিলেও সমান স্বভাব হইবে না ॥১৬॥

(ঙ) চন্দনক । তুমি প্রধান সেনাপতি এবং রাজার বিশ্বস্ত, হৃতরাং
অর্থাৎ এই গুণ দুইটা বহিঃপ্রতি, তুমি দেখ ।

वीरकः । तुमं पि रग्णो पञ्चइदो वलवई, ता तुमं ज्जेव
अवलोएहि । (ण)

चन्द । मए अवलोइदं तुए अवलोइदे भोदि ? । (त)

वीरकः । जं तुए अवलोइदं तं रग्णा पालएण अवलो-
इदं । (थ)

चन्द । अरे ! उग्गामिहि धुरं । (द)

(ण) त्वमपि राज्ञः प्रत्ययितो बलपतिः, तत् त्वमेव अवलोकय ।

(त) मया अवलोकितं त्वया अवलोकितं भवति ? ।

(थ) यत् त्वया अवलोकितं तत् राज्ञा पालकेनावलोकितम् ।

(द) अरे ! उत्तमय धुरम् ।

(ण) वीरक इति । बलपतिर्महाधीनत्वेऽपि किञ्चनसैन्यपतिः ।

(त) चन्द इति । मत्परीक्षणं त्वत्परीक्षणतुल्यं भवति न वेत्यर्थः । मया
अवलोकितेऽपि यदि पुनस्तथापि मय्यविश्वासेनावलोकयितव्यम्, तदा मयायं परितमो
नाह्नोक्तार्थ इति भावः ।

(थ) वीरक इति । तव परीक्षणं साक्षाद्राजपरीक्षणतुल्यमेव भवेदित्यर्थः । सुतरा
त्वमेवावलोकयितुमर्हसीति भावः ।

(द) चन्द इति । अरे इति चेटसम्बोधनम् । धुरम् आरीहणस्यानस्य वामादि-
भागम्, उत्तमय उत्तीत्यापसाये, वीनाहमारोढुमर्हामीति भावः ।

(ण) वीरक । तूमिओ राज्ञार विश्वओ एवः सेनापत्ति, सुतरां
तूमिहै देथ ।

(त) चन्दनक । आमाव देथायई तोमाव देथा हईवे ? ।

(थ) वीरक । याहा तूमि देथिवे, ताहा बाजा पालकेवई देथा
हईवे ।

(द) चन्दनक । अरे । तार नाम ।

চেটস্যা করেতি ।

আর্থ্যকঃ । স্বগতম্ । অপি রক্ষিণো সামবলোকয়ন্তি ? ।

অশস্ত্রযাস্মি মন্দভাগ্যঃ । অথবা—(ঘ)

ভীমস্যানুকরিষ্যামি বাহুঃ শস্ত্রং ভবিষ্যতি ।

বরং ব্যায়চ্ছতো মৃত্যুর্ন গৃহীতস্য বন্ধনে ॥১৩॥

অথবা, সাহসস্য তাবদনবসরঃ । (ন) .

(ঘ) আর্থ্যক ইতি । অপিশব্দঃ প্রশ্নে ।

ভীমস্যেতি । ভীমস্য দ্বিতীয়পাণ্ডবস্য, অনুকরিষ্যামি অনুকরণ করিষ্যামি ।
কীড়গিত্যাঙ্ক—বাহুর্মম ভুজ এব শস্ত্রং ভবিষ্যতি, ভীমবত্ বাহুযুদ্ধমেব করিষ্যামীত্যর্থঃ ।
ননু শস্ত্রধারিণি, সচ বাহুযুগে মৃত্যুরবশ্যম্ভাবীত্যাঙ্ক—ব্যায়চ্ছতো ব্যায়ামং কুর্ষ্বতঃ
—বাহুভ্যাং যুদ্ধমানস্যেবেত্যর্থঃ । মৃত্যুর্বরম্, কিञ্চিত্তুরূপকারপ্রকাশাদিত্যাশয়ঃ ; কিন্তু
বন্ধনে কারায়াম্, গৃহীতস্য স্থাপিতস্য ন, নির্জীববত্ পুরুষকারাভাবাদিতি ভাবঃ ।

অথ প্রথমপাদে আর্থ্যো উপমা, দ্বিতীয়ার্ধসামান্যেণ পূর্বাৰ্ধবিশেষসমর্থনরূপীর্থা-
শব্দন্যাসয়, অনযৌরদ্ধাঙ্কিভাবেন সঙ্করঃ ।

ভীমস্যেতি শিবে পঠি “তস্য চানুকরোতি হি” ইতি ত্রীপত্ন্যক্ৰবত্, “তদানুকৃত্যাদিগদস্য
তস্মাস্তাস্মৌষ্টপর্থ্যস্বরূচ, স্মিতস্য” ইতি কুমারীক্ৰবচ ॥১৩॥

(ন) অর্থবতি । সাহসস্য বহুণি, শস্ত্রধারিণি, সচ অশস্ত্রস্য কাকিনী যুদ্ধ-
তস্যেত্যর্থঃ, একাঘাতাৎব মৃত্যুগ্ৰন্থবিন পুরুষকারপ্রকাশস্যোপসম্ভবাদিতি ভাবঃ ।

(ভূত্য তাহা কবিল)

(ঘ) আর্থ্যক । (স্বগত) বন্ধীবা কি আমাকে দেখিতে পাইবে ? ।

মন্দভাগ্য আমি, শস্ত্রবিহীন বহিয়াছি । অথবা—

। ভীমেব অনুকরণ করিব, বাহুই শস্ত্র হইবে । কাবণ, যুদ্ধেব ব্যায়াম
কবিত্তে কবিত্তে মৃত্যু হওয়াও ভাল, কিন্তু কাবাগাবে স্থাপিত অবস্থায়
নহে ॥১৩॥

चन्द । नाथ्येन प्रवहणमाहृष्टावर्णीकयति ।

आर्थिकः । शरणागतोऽस्मि ।

चन्द । सङ्गतमादित्य । अभयं शरणागतस्य । (प)

आर्थिकः ।

त्यजति किल तं जयश्रीर्जहति च मित्राणि बन्धुवर्ग्य ।

भवति च मटोपहास्यो यः खलु शरणागतं त्यजति ॥१८॥

(प) चन्द इति । कितवत्त्वात्स्य सङ्गताययणम् । यथा साहित्यदर्पणे—

“यद्यित्मन्वीचालवेद्याकितवत्त्वात्सरसा तथा ।

यैदग्धाद्यै प्रदातव्यं सङ्गतायान्तरान्तरा ॥”

भयभावात् इत्यभयम्, अभावाद्यैऽप्यश्रीभावात् ।

त्यजतीति । यः खलु जनः, शरणागतं जनं त्यजति ; जयश्रीर्विजयलक्ष्मीकं किल त्यजति, कापुरुषवृद्धोति भावः । मित्राणि सुष्ठुदय, स जहति त्यजति, बन्धु-वर्गो भावादित्य तं जहाति अभयतापि निर्द्वयत्वज्ञानेनात्मनामपुत्रकारित्वात्सर्ववर्षाधा-दित्याशयः । सदा उपहास्यश्च भवति, वीरज्ञानेन शरणागतत्वात् परञ्च तस्याग्रे कापुरु-षताप्रकाशादित्यभिप्रायः ।

अथ शरणागतव्याजस्य अन्वयताप्रतिपादनकार्यं प्रति बहुतरकारणीयव्यासात् समुच्चयीऽलङ्कारः । तथा एकवचनान्तक्रियाणां मध्ये जहतीति बहुवचनप्रयोगाद्ग्र-प्रक्रमतादीपः, त्यजतीति पदस्य द्विरुपादानात् कथिलपदतादीपश्च ; “जहाति च मित्रं बन्धुवर्ग्यं” इति तृतीयचरणपाठेन “य शरणागतं वर्जयति” इति चतुर्थचरणपाठेन च तयोः समाधानम् । आर्या जाति ॥१८॥

(न) अथवा, ईहा साहसेव समग्रं नष्टे ।

चन्दनक । (अभिन्नमेव ध्वजे गाडीते उठिया देखिते लागिल)

आर्थिक । आमी आपना शरणागत हईनाम ।

(प) चन्दनक । (सङ्कृतभाषा अवलम्बन करिशा) शरणागतेव भय नाई ।

চন্দ । কধং অজ্ঞাত্তো গোবান্দারাত্তো সৈণ্ণবিত্তাসিদো বিঅ
 পত্তরহো সাউণ্ণিঅস্স হত্যে ণিবডিদো । বিচিণ্ণা । এসো অণব-
 রাধো সরণাঅদো অজ্জচারুদত্তস্স পবহণং আরুড়ো পাণ্ণ্যদস্স
 মে অজ্জসব্বিনঅস্স মিত্তং, অস্সদো রাঅ-ণ্ণিঅত্তো । তা কিং
 দাণ্ণি এত্থ জুত্ত অণ্ণুচিট্টিদুং ? । অধবা, জং ভোদু, তং ভোদু,
 পঢ়মং জ্জিবে অমঅং দিস্সং । (ফ)

(ফ) কথমার্থকী গোপালদারক শ্বেনেবিবাসিত ইব পবরথ শাকুনিকস্য হস্তে
 নিপতিত । এতীঃনপরাধ শরণাগত আৰ্য্যচারুদত্তস্য প্রবহণমারুড় প্রাণপ্রদস্য মে
 আৰ্য্যশৰ্বিলকস্য মিতম্, অন্যতৌ রাজনিয়োগ । তত কিমিদানৌমত যুক্তমনুষ্ঠাতুন্ ? ।
 অথবা, যন্নবতু তন্নবতু, প্রথমমেবামথ দত্তম্ ।

(ফ) অন্দ ইতি । শ্বেনেন তদাভ্যপচিবিশিষ্টেণ বিবাসিতৌ মথ প্রাপিত, পবরথৌ
 বকাদি শুভ্রপশীব । শাকুনিকস্য শকুনিবিশকস্য পশ্চিমারকস্য । অনপরাধ, অতৌ
 যথা ক্রিয়ানপি দণ্ডৌ ন স্যাত্তথাস্মাভির্ঘণিতব্যমिति भाव । शरणगत, अत सर्वथैव
 रक्षितव्य इत्याशय । आर्येति । अत परमसञ्जनगौरवरक्षार्थमपि नाय नियहीतव्य
 इत्यभिप्राय । प्रायेति । अतश्च वन्दुत परममिबत्वादेवाय रक्षणीय इति ताम्पर्यम् ।

আর্যক । বিজয়লক্ষ্মী, স্কন্দগণ ও ভ্রাতৃদি বক্রুবর্গ তাহাকে ভ্যাগ
 কবে এবং সে সর্বদাই উপহাস হইয়া থাকে, যে ব্যক্তি শরণাগতকে
 ভ্যাগ কবে ৪১৮।

(ফ) চন্দনক । হাথ । শ্বেন-জাগিত স্কন্দপক্ষী যেমন ব্যাধেব
 হস্তে পতিত হয়, সেইরূপ এই গোপবালক আৰ্য্যককে দেখিতেছি ।
 (চিন্তা করিয়া) এই ব্যক্তি—নিবপরাধ, শরণাগত, আৰ্য্য চাকরস্বেব
 শকটে আরুড়, বিশেষতঃ আমার প্রাণনাভ্য আৰ্য্য শৰ্বিলকেব মিত্র,
 অস্ত্র দিকে বাজার আদেশ । স্কৃতবার এখন এ বিষয়ে কি কবা উচিত ? ।
 অথবা, যা হউক, তা হউক, প্রথমেই অভয় দিয়াছি ।

भीटाभयप्रदानं दत्तस्व परोवन्नार-रसिन्नस्व ।

जइ होइ होउ गामो तहवि अ लोए गुणो ज्जेव ॥१८॥

सभयमवतीर्य । दिष्टो अज्जो । इत्यर्थोक्ते । न, अज्जन्ना वमन्त-

सेणा । तदो एसा भण्णादि—“जुत्तं णेदं, मरिमं णेदं, जं अहं
अज्जचारुदत्तं अहिमारिदुं गच्छन्ती रात्रमग्गे परिभूदा ।” (ब)

भीताभयप्रदान ददत परोपकाररसिकस्य ।

यदि भवति-भवतु नाशस्तथापि च लोके गुण एव ॥१८॥

(ब) दृष्ट आर्य्य । न, आर्य्या वसन्तसेना । तदेया भणति—“युक्त नेदम्, मह्य
नेदम्, यदइमार्य्यचारुदत्तमभिसत्तुं गच्छन्ती रात्रमग्गे परिभूता ।”

भीतिरिति । भीताय जनाय अभयप्रदान ददत कुर्वत इत्यर्थं , तथा परोपकारे
रसिक अनुरासी तस्य तादृशस्य जनस्य, यदि नाश कृतीऽपि कारणान्मृत्युर्भवति, स
भवतु ; तथापि च लोके लोकसमाजे गुण एव स नाशो भद्र एव अत आर्य्यकस्य रचया
यदि नम मृत्युर्भवतु तदा सोऽपि श्लाघ्य एवेति भावः ।

आर्य्या जाति ॥१८॥

(ब) सभयमिति । आर्य्य स्वन्तार्थक एव सद्भायो कप्रत्ययात् । एवमुक्तौ तदे-
वाय्यकस्य महाविपत्तिग्न्याग्नेय निवेधति नीतिः । आर्य्यो नैव्यर्थं । युक्तमुचितम् । मह्य
सेनापतिर्योग्यम् । अभिसत्तुंमभिसारप्रकारिण प्राप्तुम् । परिभूता निरुध्य दर्शने-
नापमानिता ।

अत्र उद्देशो नाम गर्भसन्धेरङ्गम्—“वृषादिजनिता भीतिरुद्देशे परिकीर्तित” इति
लक्षणात् । तथा आर्य्या इति वक्तव्ये भयव्याकुलतया आर्य्य इत्युक्तत्वात् भशो नाम
नास्त्रलक्षणञ्च—“दृष्टमादीना भवेदभशो वाच्यादन्यतरङ्गञ्च” इति दर्पणलक्षणात् ।

ये, भीत व्यक्तिके अङ्ग दान कवियाहे एवः ये, पवेर उपकार
कविते अश्वगो, ताहार यदि भूला ह्य, हडक, तथापि ताहा
शुण्हे ॥१८॥

বীরকঃ । চন্দ্রণাম্বা ! এত্য় মহ্ সংস্রো সমুপ্পস্বো । (ম)

চন্দ্র ! কথং দে সংস্রো ? । (ম)

বীরকঃ ।

সম্ভ্রম-ঘর্ঘরকণ্ঠো তুম' পি জাতৌসি জং তু এ ভণিতং ।

' দিষ্টো মে ক্বু অজ্জো পুণোবি অজ্জো বসন্তসেণিত্তি ॥২০॥

এত্য় মে অণ্ণস্বস্রো । (য)

(ম) চন্দ্রনক ! অত্র ভ্রম সশয় সমুৎপন্ন । (ম) কথং তে সশয় ? ।

সম্ভ্রম ঘর্ঘর কণ্ঠস্থমপি জাতৌসি যত্নতয়া ভণিতম্ ।

দৃষ্টো ময়া স্বল্পু আর্থ্য পুনরর্থ্যার্থ্যা বসন্তসেনিতি ॥২০॥

(য) অত্র মে অপ্রত্যয় ।

সম্ভ্রমেতি । ত্বমপি, সম্ভ্রমেণ ভয়ব্যস্কততয়া, ঘর্ঘর এতদূপ অস্বষ্ট কণ্ঠ স্বরো যস্য স তাদৃশো জাতৌসি, যত্ন তয়া ভণিতম্ অর্থ্য ।

মৌতির্জাতি ॥২০॥

(য) অত্রিতি । অত্র "আর্থ্যা বসন্তসেনা" ইত্যাকৌ, অপ্রত্যয় অবিদ্বাস ।

(ব) (সভয়ে অবতীর্ণ হইয়া) আয্যাকে দেখিয়াছি (এই অকৌশলিব পব) না, আয্যা বসন্তসেনাকে দেখিয়াছি । তাহাব পর ইনি বলিলেন—'ইহা সঙ্গত নহে, ইহা অস্বকপও নহে, যে আমি চাকদন্তেব অভিশাবে যাইতেছি, এই অবস্থায় আমাকে রাজপথে অপমানিত কবা হইল ।'

(ভ) বীরক । চন্দ্রনক ! এ বিষয়ে আমার সংশয় জন্মিল ? ।

(ম) চন্দ্রনক । কেন তোমার সংশয় জন্মিল ? ।

বীরক । ব্যস্ততাবশতঃ তোমাব কর্ণধব 'ঘব্ ঘবে' হইয়া গিয়াছে, বিশেষতঃ তুমি প্রথমে বলিলে—"আমি আর্থ্যকে দেখিয়াছি", আয্যাব বলিলে—'আর্থ্যা বসন্তসেনাকে দেখিয়াছি" ॥২০॥

চন্দ । অরে ! কো অষ্মচ্ছত্রো তুহ ? । যথং দক্ষিণত্ভা
 অষ্মচ্ছত্রামিণ্ডো । খম-খত্তি-খড্ডো-বিলম্ব—(১) কণ্ঠাট-
 কণ্ঠ-প্ৰাবরণ-দবিড়-চোল-চীণ-বব্বর-(২) খের-খাণ-মুখ-মধু
 ঘাট-পহুটাণং মিলিচ্ছজাটীণং অণিঅ-টেম-ভামাভিগ্গা জহিট্ঠং
 মন্তাম—“দট্টো দিট্টা বা, অজ্জী অজ্জমা বা ।” (১)

বীরক: । গং অহং পি পলোএমি । রাজ-অগ্গা এমা । অহং
 রণো পহুট্টো । (ল)

(১) অরে । ক. অস্বয়মব ? । বয় দক্ষিণাত্যা অষ্মচ্ছত্রামিণ্ড । খম-
 খত্তি-খড্ডা খড্ডী বিলম্ব কণ্ঠাট-কণ্ঠ প্রাবরণ দবিড় চোল চীন বব্বর খের-খান-মুখ-
 মধুঘাট-মধুটীনাং মিলিচ্ছজাটীনাং অনেকদেশভাষাভিগ্গী যদ্বিট মন্তয়াম—“দট্টা দট্টা
 বা, অর্থাৎ অর্থাৎ বা ।”

(২) চন্দ ইতি । অষ্মচ্ছত্রাণামসংস্কৃততয়া অস্পষ্টাথ মূলক পদ ভাষিতু শীল
 বিধা ত । খমাদয়ী ম অধ্বাচারামলগ্গমোয়া অবিয়া । যদ্বিটম্ ইচ্ছানুসারিণ
 অধ্বানামর্ষলিঙ্কাল নিয়মমলগ্গমুখম্বলম্ব । মন্তয়ামী হুম ।

(১) ইহাতে আমার অবিশ্বাস হইয়াছে ।

(২) চন্দনক । ওরে । তোনার অবিশ্বাসটা কি ? আমরা
 দক্ষিণাত্যের লোক, অস্পষ্টভাষী । খম, খত্তি, খড্ডট্ট, বিলম্ব, কণ্ঠটি,
 কণ্ঠ, প্রাবরণ, দবিড়, চোল, চীন, বব্বর, খের, খান, মুখ ও মধুঘাট-
 প্রভৃতি স্লেচ্ছভাষিদিগের অনেক দেশভাষায় আমরা অভিজ্ঞ, সুতরাং
 আমরা ইচ্ছানুসারে বলিয়া থাকি—“দট্টে, অথবা দট্টা, অর্থাৎ, অথবা
 অর্থাৎ ।”

(ল) বীরক । ওহে । আমিও দেখিব । রাজার আদেশ ।
 আমি রাজার বিশ্বস্ত লোক ।

(১) বিম্ব । (২) বব্বর ।

चन्द । तां किं अहं अप्यञ्जदो संवुत्तो । (व)

वोरकः । गं सामि-णिओओ । (ग)

चन्द । स्वगतम् । अज्जगोवालदारओ अज्जचारुदत्तस्स पवहणं अहिरुहिय अक्कमदि त्ति जइ कहिज्जदि, तदो अज्ज-चारुदत्तो रक्खा सामिज्जइ, ता को एत्थ उवाओ ? । विचिन्थ । कर्णाट-कलह-प्यओअं कलेमि । प्रकाशम् । अरे वोरअ ! मए चन्दणकेण पलोइदं पुणो वि तुमं पलोएसि, को तुमं ? । (घ)

(ल) ननु अहमपि प्रलीकयामि । राजाज्ञा एषा । अहं रात्रं प्रत्ययित ।

(ब) तत् किमहमप्रत्ययितं सत्त ? । (ग) ननु स्वामिनियोगः ।

(घ) आर्यगोपालदारक आर्यचारुदत्तस्य प्रवहणमधिकृत्य अपक्रामतीति यदि कथ्यते, तदा आर्यचारुदत्तो राज्ञा शिष्यते, तत् कीदृश उपाय ? । कर्णाट कलह प्रयोग करीमि । अरे वोरक ! मया चन्दनकेन प्रलीकितं पुनरपि त्वं प्रलीकयसि, कस्यम् ? ।

(ग) वीरक इति । स्वामिनियोगो राजाज्ञा । तदज्ञादेवाह पुनः प्रलीकयामि, न पुनस्तथाप्रत्ययितत्वादिति भावः ।

(घ) चन्द इति । आर्य आर्यकाण्डो गोपालदारक आर्यगोपालदारकः । अपक्रामति पलायते । शिष्यते दण्डयिष्यते । भविष्यत्सामौष्यं वर्तमाना । राजविहितस्यार्यकस्य सशयदानादिति भावः । एतेनार्यकस्य शासनं सुतरमेवायातम् । कर्णाटकलह-प्रयोग कर्णाटकदेशीयरीत्या विवादानुष्ठानम् । तथात्वे तदपदेशेन आर्यकापसारणं सुकरमेव भविष्यतीति भावः ।

(ब) चन्दनकः । तवे किं आमि अविश्राञ्च हईलाम ? ।

(ग) वीरकः । ओवे ! प्रभुव आदेशः ।

(घ) चन्दनकः । (स्वगत) “गोपबालक आर्यक, आर्य चारुदत्तस्येव गाडीते उठिया पलाईयाहे” — ईहा यदि बलि, तवे वाजा आर्य चारु-दत्तस्य दण्डं कथिबेन । इतवा एथन उपाय कि ? । (चिन्ता कथिया)

বীরক: । অর । তুমং পি কী ? । (স)

চন্দ । পৃহ্জন্তী মাগিঞ্জন্তী তুমং অ্যপণী জাডিং ণ
সুমংমি । (হ)

বীরক: । সক্রীপম্ । অরে । কা মহ জাদী ? । (স)

চন্দ । কী মণ্ড ? । (ক)

বীরক: । মণ্ড । (খ)

(স) অর । তুমপি ক ? ।

(হ) পূজ্যমানী মাণ্যমানস্তমাগ্ননী জাতি ম স্মরমি ? ।

(ঘ) অর । কা মম জাতি ? । (ক) কী মণ্ড ? ।

(খ) মণ্ড ।

(হ) চন্দ ইতি । মাণ্যমান সন্মানপাবোক্ৰিয়মাণ । স্ভয়বাপি সীনাপতি-
লাদিতি ভাষ ।

(ক) চন্দ ইতি । ক ষাবয়ীর্মাণ্যে কতর ইত্যর্থ । মণ্ডতু বর্দেদিতি তাত্পর্যম্ ।
“বিখ্যাতিষু সমসী ষ” ইতি ধকারাত্ পশ্যমী ।

(খ) বীরক ইতি । মণ্ডতু মরানিব বদন্তু তত্প্রস্তাবীত্যাপকন্বাদিতি ভাষ ।

কর্ণাটদেশীয়া ব্রীতি অহুসারে বিবাদ আরম্ভ করি । (প্রকাশে) গুরে
বীরক । আমি চন্দনক বাহা দেখিছাছি, তুই আবার তাহা দেখিবি,
তুই কে ? ।

(স) বীরক । ওবে । তুই বা কে ? ।

(হ) চন্দনক । তুই পূজিত হইতেছিস্, সন্মানিত হইতেছিস্,
কিস্ত নিজেয় জাতিটা স্বরণ কবিস্ না । ।

(ঘ) বীরক । (ক্রোধের সহিত) গুরে । আমাব জাতিটা কি ? ।

(ক) চন্দনক । কে বলিবে ? ।

(খ) বীরক । আপনিই বলুন ।

चन्द । अहवा ण भणामि । (ग)

जाणन्ती वि ङ् (१) जाटिं तुञ्ज् अ ण भणामि मौल-विह्वेण ।

चिद्धउ महच्चिअ मणे किं हि (२) कइत्ये ण भग्गे ण ॥२१॥

वीरकः । णं भणउ भणउ । (घ)

चन्दनक मन्ना ददाति । (ङ)

(ग) अथवा न भणामि ।

जानन्नपि खलु जाति तव च न भणामि शीलविभवेन ।

तिहतु ममैव मनमि किं हि कपित्थेन भग्गेन ॥२१॥

(घ) ननु भणतु भणतु ।

जानन्निति । तव खलु जाति जानन्नपि अहम्, शीलविभवेन स्वभावसम्पत्त्या आत्मनः सत्स्वभाववर्गनेत्यर्थः, न च भणामि तां तव जाति नहि वदामि, तव जाति कुतमित्येव तदुद्घोषणे सत्स्वभावभङ्गप्रमत्तादिति भावः । अतएव मम मनस्येव, सा जातिनिहतुः । हि तथाहि कपित्थेन फलेन भग्गेन किं फलम्? किमपि नेत्यर्थः । तथा च यथा मुह्यत्येव विश्वफलतुल्यस्य कपित्थफलस्य भङ्गे तन्मध्यमवलोक्य स्त्रीकाना महती विरक्तिर्जायते, तथा सेनापतित्वेन चक्रियवदेवादरणीयस्य तव आतुद्घोषणं तदाकर्ण्य स्त्रीकाना महत्यवज्ञा जायेतेति भावः ।

अतएवाव अर्थापत्तिदृष्टान्तश्रीरेकाग्रयानुपवेशरूपं सङ्घर्षः । अर्था जाति ॥२१॥

(ङ) चन्देति । मन्ना सङ्घेतम् उत्तानवासकरतलीपरि तिथ्यंग्दक्षिणकरान्दी-
लगरूपं नापितजातिधूषकं सङ्घेतं करीतीत्यर्थः ।

(ग) चन्दनक । अथवा, आमि बनिव ना ।

तोमाव जाति जानियाअ, आमि अभावेव ण्णे ताहा बनिव ना ।
ताहा आमार मनेई थाक, कावण, कखेण भाशिया किं हईवे ? ॥२१॥

(घ) वीरक । ओहै । बलून बलून ।

(ङ) चन्दनक मन्ना कविल ।

(१)—वि हि । (२)—किं च ।

বীরক: । অরে । কিং ণেদং ? । (চ)

চন্দ । সিম্ব-সিলাতল-হত্যো পুরিসাণং কুস্ব-গণিহ-সগ্ঠবণ্ডো ।

কত্তরি-বাবুদ-হত্যো তুমং পি সেণাবই জাটো ॥২২॥

বীরক: । অরে চন্দণম্মা ! তুমং পি মাণিচ্ছন্তো অম্মণ্ডো

কেরিকং জাটিং ণ সুমরেসি । (ছ)

(চ) অরে । কিম্বু ইদম্ ? ।

শীণশিলাতলহস্ত পুরুপাণা কুস্ব-গম্মি সস্ত্রাপম ।

কর্তরী ব্যাপ্ত হস্তমপি সেনাপতিজাতি ॥২২॥

(ছ) অরে । চন্দনক । ত্বমপি মান্দমান আত্মনী জাতি ন ম্মরসি ।

শীর্ণেতি । শীর্ণে বহুকাল যাবৎ চুরঘর্ষণান্ অথপ্রাপ্তম্, শিলাতল প্রস্তুতস্ত
হস্তে বামকরতলে যস্য স, পুরুপাণা কুস্ব-গম্মি সস্ত্রাপয়তি সচরতি
দিনশীতি স, তথা কর্তরীয়া সস্ত্রাপ্তনাশ্রমেণ চুরিণ ব্যাপ্তা ব্যামজী হস্তী দক্ষিণকরী
যস্য স তাহম্ জাপিতজাতীয় ইত্যর্থ, ত্বমপি সেনাপতিজাতি । অতী নিতাল্লনীচস্য
অনুচপদলাভান্ দম্মাধিক্যমিতি ভাব ।

অম্ব ইত্য ইত্যস্য দিব্রপাদানান্ কথিতপদতাদে'ষ, স অ "কত্তরিবাবুদপাণী" ইতি
পাঠেন সমাধেয় । তথা গহণ নাম নাশ্বলচরণম্ । যথা সাহিত্যদর্পণ—

"দুষ্টীদ্বঘৌষায়ালু ভন্সন্য গর্হণলু স্তনু ।"

"কুস্ব-মস্ত্রী সুবীর্ষ্যে সস্ত্রাপ্তবয়োগপি" ইতি বিকায়শেষ । "পরাসুপ্রাপ্তম্বল-
পরেত প্রেন মম্বিতা" "কুপাণী কর্তরী মমে" ইতি ষামর ।

আর্য্য জাতি ॥২২॥

(চ) বীরক । ওবে । এ কি বে ? ।

চন্দনক । যাহার বাম হস্তে জীর্ণ প্রস্তুতগণ্ড, তিনি পুরুষগণেব
অশুশুচ ছেদন করিয়া থাকেন এবং যাহার দক্ষিণ হস্ত কুরম-যুক্ত থাকে,
এ হেন ভূমিও সেনাপতি ॥২২॥

চন্দ্র। অরে! কা মহ চন্দ্রশ্যস্স চন্দ্রবিসুদস্য
জাদৌ? । (জ)

বীরক। কৌ মণ্ড? । (ভ)

চন্দ্র। মণ্ড মণ্ড। (জ)

বীরক। নাশ্যে ন সশ্য দদাতি। (ট)

চন্দ্র। অরে! কি ণেদ। (ঠ)

বীরক। অরে! সূণাহি সূণাহি। (ড)

জাদৌ তুজ্জ বিসুদা মাদা মেরী পিদা বি দে পডহৌ।

দুম্মুহ! করডশ-মাদা তুম পি সেণাবই জাদৌ ॥২৩॥

(জ) অরে! কা মহ চন্দ্রশ্যস্স চন্দ্রবিসুদস্য জ তি? ।

(ভ) কৌ মণ্ড? । (জ) মণ্ড মণ্ড।

(ট) অরে! কি ণেদ। (ড) অরে! সূণাহি।

(ট) বীরক ইতি। অত্রাপি সশ্য জাতিদ্বকশ্চৈতম্ জইতী নিশ্চৈ সযুক্তমুষ্টি
ষড়্ভঙ্গরসস্য সমাক্ষয়ত্বং বাচনিম্বাণকালীন অধ্ধকারজাতিদ্বকশ্চৈতমিতির্থ।

(ছ) বীরক। ওবে চন্দ্রক। তুইও সম্মানেব পাড হইয়া, নিজের
জাতি শ্রবণ কবিতেছিস্ না।।

(জ) চন্দ্রক। ওরে! চন্দ্রের মত নিম্নল চন্দ্রক আমি, আমাব
আবাব জাতি কি বে? ।

(ঝ) বীরক। কে বলিবে? ।

(ঞ) চন্দ্রক। আপনিই বলুন, আপনিই বলুন।

(ট) বীরক। (অভিনয়েব ধরণে সঙ্কেত করিল)

(ঠ) চন্দ্রক। ওবে! এ কি রে? ।

(ড) বীরক। ওবে! শোন্ শোন্! ॥

चन्द । सक्रोधम् । अहं चन्दण्यो चम्पारयो ! ता पत्नोएहि
पवहणं । (ठ)

वीरकः । अरे पवहणवाहया ! परिवत्तावेहि पवहणं
पत्नोइस्सं । (ण)

जातिस्य विग्रहा माता भेरी पितापि ते पट्टः ।

दुष्मुख ! करटकभाता त्वमपि सेनापतिजातः ॥२१॥

(३) अहं चन्दनकचर्मकारः । सत् प्रलीकय प्रवहणम् ।

जातिरिति । विग्रहा निर्मला तव जातिः । सीङ्गुल्लनोक्तिरियम् । तथा च ते
तव माता भेरी द्रुन्दुभिः, स्वनिर्घ्राणद्वारा चिरपरिपोषणादिति भावः । पितापि पट्टो
दृक्, स्वनिर्घ्राणद्वारैव अन्नदानादित्याशयः । तथा हे दुष्मुख ! कटुककारिन् !
करटकीऽपि वाद्यविशेषी भाता, स्वनिर्घ्राणद्वारा जीविकाया अनुकूलकरणादित्यभिप्रायः ।
एतेन चर्मकारजातिः सूचिता, तदानीं चर्मकारस्यैव वाद्यनिर्घ्राणनियमान् ईदृशस्त्वमपि
सेनापतिजातः । अतएव च जितान्तरीचस्य अनुपपन्नत्वाभात् दम्भाधिक्यमिति भावः । —

अत्र श्रीभी नाम नाद्यालङ्कारः—“अधिलेपवचकारौ श्रीभ श्लोकः स एव तु” इति
साहित्यदर्पणलक्षणात् ।

“करटी वाद्यभेदे” इति मेदिनी ।

आर्या जातिः ॥२१॥

(३) चन्द इति । चर्मकार इति काष्ठ, कथमपि नेत्यर्थः । चन्दनको वस्तुत
एव न चर्मकारः, प्रतिवादकरणात् ; वीरकस्तु वस्तुत एव नापितः, प्रतिवादाकरणा-
दिति बोध्यम् ।

তোর জাতি খুব বিশুদ্ধ । কারণ, তোর মাতা হইল ভেড়ী , পিতা
হইল ঢাক এবং ডুগি হইল ভাই , ওরে দুষ্খ ! এহেন তুইও সেনা-
পতি হইয়াছিস্ ॥২৩॥

(৩) চন্দনক । (ক্রোধের সহিত) কি আমি চন্দনক চামাব ! তা
নেখ্ (দেপি) গাজী ।

শেটস্তথা করীতি ।

বীরক: প্রবচনমারোদু মিচ্ছতি, চন্দনক: সহসা কেম্বু মৃচ্ছীত্বা পাত্যতি, পাদৈন
সোড়য়তি ষ ।

বীরক: । সক্রোধমুত্থায় । অরে ! অহং তু এ বীসত্যৌ রান্মাস্বত্তি
করেন্তৌ সহসা কেম্বেসু গৌণ্হিঅ পাদৈণ তাড়িদৌ । তা সুসুরে !
অহিঅরণমজ্জৌ জড দে চত্বঙ্ক' ণ কপ্পাবেমি, তদৌ ণ হৌমি
বীরয়ো । (ত)

(গ) অরে ! প্রবচনবাহক ! পরিবর্ত্য প্রবচন' প্রলীকথিষ্যামি ।

(ন) অরে । অহ' ত্বয়া বিশ্বস্তৌ রাজ্ঞানি' ভুব'ন' সহসা কেম্বু মৃচ্ছীত্বা পাদৈন
সোড়িত: । তৎ মৃচ্ছ রে ! অধিকারণমধ্যে যদি তে অন্তরঙ্গ' ন কল্যয়ামি, তদা ন
ভবামি বীরক: ।

(ত) বীরক ইতি । বিশ্বস্তৌ রাজ্ঞ ইতি শ্রীষ: । অধিকারণমধ্যে বিচারালয়াভ্যন্তরে ।
অত্রারি অত্রানি অবয়বাব: প্রকারা যস্য ত' তাহম' দৃশ্যমিতি শ্রীষ:, মল্লকমুহুরন-
বৈরাঘাত-ঘনাদান-বহিষ্করণাত্মকঅনুবি'ধমেব দৃশ্যমিত্যর্থ: । কল্যয়ামি করীমি ।

(গ) বীরক । ওবে গাভীচালক । গাভী ফিবা, আমি দেখিব ।

(ভূত্য তাহাই করিল)

(বীরক গাভীতে উঠিবাব চেষ্টা কবিল, চন্দনক হঠাৎ কেশাকর্ষণ-
পূর্ব্বক তাহাকে ভূতলে পাতিত কবিয়া পাদপ্রহাব কবিল)

(ত) বীরক । (ক্রোধেব সহিত উঠিয়া) ওরে ! আমি রাজ্যাব
বিশ্বস্ত এবং বাজ্রাবই আদেশ পালন কবিতৈছিলাম, এই অবস্থায় তুই
হঠাৎ কেশাকর্ষণ কবিয়া আমাকে পাদপ্রহাব কবিলি ? তা শোনু বে !
বিচাৰাণয়েব মধ্যে আমি যদি তোৰ চাবিপ্রকার দণ্ড না কবাই, তবে
আমি বীরকই নই ।

चन्द्र । अरे ! रात्रउलं अहिअरणं वा-वञ्च । किं तुए सुणअ-सरिसीण ? । (घ)

वीरकः । तह । इति निष्पत्तः । (द)

चन्द्र । दिगोऽन्वोक्त्वा । गच्छ रे प्रवहणवाहका ! गच्छ । जइ को वि पुच्छेदिं, तदो भणसि “चन्द्रणअ-वीरणहिं अवलोइदं प्रवहणं वञ्चइ । अज्जे ! वसन्तसिण्णे ! इमं च अहिखाणं दे देमि । इति खड्गं प्रयच्छति । (ध)

(घ) अरे ! रात्रकुचमविकरणं वा व्रज । किं त्वया युनकसदृशेन ? ।

(द) तथा ।

(ध) गच्छ रे प्रवहणवाहक ! गच्छ । यदि कोऽपि पृच्छति, ततो भणियसि “चन्द्रक-वीरकाभ्याम् अवलोकितमिदं प्रवहणं व्रजति ।” आर्य्ये ! वसन्तसिने ! इदञ्च अभिज्ञानं ते ददामि ।

(घ) चन्द्र इति । युनकसदृशेन कुरु,रतुष्येन त्वया किं मम कर्त्तव्यमिति शेषः ।

(द) वीरक इति । तथा युनकसदृश एवाकीर्त्यर्थः । साक्रीभोऽयं स्त्रीकारः ।

(ध) चन्द्र इति । सर्वदिगवन्तीकनम् अन्वी रथी आगच्छति अ वेति ज्ञानार्थम् । अभिज्ञायते अनेनेति अभिज्ञानम् आवधीरवलीकनचिह्नमित्यर्थः । वसन्तसिने इति अहसिनेन आर्य्यकस्त्रेण समीपनम्, अन्वया यद्यन्वी रथी प्रपद्यात् प्रवहणवाहकी वा रात्रविदिष्टार्थक-ज्ञानेन तं परित्यजेदिति बोध्यम् ।

अतएव खड्गं गदानादव सयसो नाम यत्सम्भरेरहम्—“सयसः पुनः । सामदानार्थ-सम्पन्नः” इति साहित्यदर्पणानुसंधानम् ।

(घ) चन्द्रक । अरे ! रात्रवाहो वा विचित्रानुशे वा । कुकुरेण तुल्या तूई आमार किं करिवि ? ।

(द) वीरक । ताहे । (एहे यनिशा चलिशा गेल)

(ध) चन्द्रक । (चतुर्दिके चाशिया) वा गाडीचानक ! वा । यदि

আর্থকঃ । খড়্গং গৃহীত্বা সহর্ষমাক্রমতম্ ।

অয়ে ! শস্ত্রং ময়া প্রাপ্তং স্পন্দতে দক্ষিণো ভুজঃ ।

অনুকূলঙ্ঘ্য সকলং হন্ত সংরচিতো হ্যহম্ ॥২৪॥

চন্দ । অজ্ঞে ! (ন)

এত্ম মএ বিশ্ববিদা পঞ্চদ্বদা চন্দ্রং পি সুমরেসি ।

ণা ভগ্নামি এস লুভো ণেহস্য রসেণ বোল্লামো ॥২৫॥

(ন) আর্থো !

অত ময়া বিজ্ঞপ্তা প্রত্যয়িতা চন্দ্রনমপি স্মরসি ।

ন ভগ্নামি এস লুভ্য স্বীহস্য রসেণ বদাম ॥২৫॥

অয়ে ইতি । সম্ভূমে অয়েশ্চন্দ । চর্ষে চ হলাশ্চন্দ । ময়া শস্ত্রং প্রাপ্তম্, অতঃ সঙ্ঘসা কৌঃপি কিমপি কচ্চি ন শক্ত্যুদিতি ভাবঃ । দক্ষিণো ভুজ স্পন্দতে ; সূত্রং “দক্ষিণভুজস্পন্দনমর্থলাভ বস্তুদর্শনং বা” ইতি গর্গবচনাৎ রাজ্যলাভস্যেব সম্ভাবনেতি ভাব । অন্য সকলংঘ্য অনুকূলম্, অন্যরত্ননাগমনয়ুগ্মপবহুগলাভাদিরিত্যশয় । অতঃ অহং সংরচিতো হি দৈবৈন সম্যক্ রচিত এস ।

অত যমপ্রতিপাদনকার্য্যে প্রতি বহুতরকারণোপন্যাসাত্ সমুদয়োল্লঙ্ঘারঃ । হিম্ভন্দস্য নিয়মার্থলাভ নিরর্থকত্বদীপ ॥২৪॥

কেহ খিজ্ঞাসা করে, তবে বলিস্—“চন্দ্রনক ও বীরকের পরীক্ষিত এই গাড়ী যাইতেছে।” আর্থো । বসন্তসেনে । এই চিহ্ন আপনাকে দিলাম । (ইহা বলিয়া তরোয়াল দিল)

আর্থক । (উরবারি গ্রহণ করিয়া আনন্দের সহিতঃখগত)

ওহে । আমি অস্ত্র পাইলাম, দক্ষিণ বাহুও স্পন্দিত হইতেছে এবং সকলই অহুঙ্গ দেখিতেছি, হুতরাং বিধাতা আমাকে রক্ষা করিয়াছেন ॥২৪॥

(ন) চন্দ্রনক । আর্থো !

আর্য্যকঃ । চন্দনশ্চন্দ্রশীলাভ্যৌ দৈবাদ্য সুহৃন্মম ।

চন্দনং । ভীঃ স্মরিষ্যামি সিদ্ধাদেশস্তথা যদি ॥২৬॥

(ন) চন্দ ইতি । আর্থো ইত্যপি পূর্ববদেব বসন্তসেনামস্বোধনশ্চলেন আর্য্যকস্যৈব সম্বোধনম্ ।

অর্থোতি । অথ ইদানীম্, ময়া বিচক্ষণা বদ্যমাণবিষয়ে ত্ব নিবদিতা, প্রত্যয়িতা “রাজ্য প্রাপ্য ত্ব মাং স্মরিষ্যসিবে” ইত্যর্থো বিদ্যস্তা চ । কস্মিন্ বিষয়ে নিবদিতা ইত্যাহ চন্দনমপি অস্যাশ্ববশ্ববৃত্ত্ব মাং চন্দনকমপি, স্মরতি রাজ্য প্রাপ্য বশ্ববৃত্ত্বেন স্মরিষ্যসীত্যর্থ । ভবিষ্যত্‌সামীপ্যে বর্ত্তমানা । এষ অহম্, লুভ প্রত্যাপকারলৌভী সন্, ইদ ন মণামি, কিন্তু সৌহস্য রসেন ত্বদ্বিষয়কসৌহজনিতানুরাগিণ ব্রুম ।

অথ মণামি ব্রুম ইতি বচনভেদাৎ ভগ্নপ্রকমতাদীপ্য, “সৌহস্ব রসেণ এদন্তু” ইতি-পাঠেন সমাধেয় । এতন্মু মণামীত্যন্বয় ।

তথা স্বস্মরণশ্চলেন স্ত্রীপকারকরুণাভিপ্রায়পরিজ্ঞানাৎখিল নাম গর্ভমন্তরেবম্—
“অধিবলমমিমশ্চিলেন য ” ইতি দর্পশাল্‌ঘণাত্ ।

আত্মা জাতি ॥২৫॥

চন্দন ইতি । শ্চন্দ্রবত শ্রীলীন পরহি সায়ন্ততয়া শ্রীতলীন স্বভাবিন আত্মৌ যুক্তশ্চন্দন, অথ দৈবাত্ মম মুচুন্ জাত ইতি শ্রীধ । যদি সিদ্ধাদেশস্তথা ফলিত্বতি রাজ্য প্রাপ্ত্যামীত্যর্থ, তদা ভী মস্ত্রীপকারিন্ । চন্দন ভবন্ত স্মরিষ্যামি জুত্বা প্রত্যাপকরিষ্যামীত্যর্থ ॥২৬॥

আমি এখন আপনাকে জানাইতেছি, আপনি আমার বিশ্বস্ত, ভবিষ্যতে আপনি চন্দনককেও স্মরণ করিবেন, ইহা আমি লুক্ক হইয়া বলিতেছি না, স্নেহের টানে বলিতেছি ॥২৫॥

আখ্যক । ভাগ্যবশতঃ আজ চন্দ্রের শ্রায় নির্মলস্বভাব চন্দন, আমার বন্ধু হইলেন । সিদ্ধপুরুষের আদেশ যদি সফল হয়, তবে নিশ্চয়ই চন্দনকে স্মরণ করিব ॥২৬॥

চন্দ । অমম্ তুহ দেউ হরো বিষ্ণু হ় বম্হা রবী অ চন্দো অ ।
হতুণ সত্তুবক্খং সুম্ম-ণিসুম্মে জঘা দেবী ॥২৩॥

চেট । প্রবহসেন নিধ্ৰাণ্ণ ।

চন্দ । নেপথ্যাভিমুখমধলীক্য । অরে । ণিক্কমন্তস্স মে পিঅ-
বঅস্সো সব্বিলঅো পিট্টদো জ্জীব অণুলম্মো গদো । ভৌদু,
পধাণদগ্গধারঅো বোরঅো রাঅ পচ্ছঅ-আরো বিরোধিদো । তা

অমময় তব দদাতু হরী বিষ্ণুর্ভ্রাত্তা রবিয় চন্দয় ।

হত্বা শব্দপুপষ যম্মনিয়মী যথা দেবী ॥২৩॥

(প) অরে । নিধ্ৰামতী মম মিয়বয়স্য শবিলক পৃষ্টত এষানুলম্মো গত ।

অময়মিতি । দেবী দুর্গা, যথা যম্ম নিয়মী দানবী হত্বা, দেবানামময় দত্তবতীতি
শ্রীয, তথা হরী বিষ্ণুর্ভ্রাত্তা রবিয় চন্দয়, শব্দপুপষ হত্বা, তি তব অময় দদাতু ।

অথ “দেবানামময় দত্তবতী” ইত্যেতর্থা পদানামনুক্তত্বেষপি ন ন্যূনপদতাদৌষ,
প্রত্যত গুণ এব, বক্তৃশ্রাসমপ্রলাত্ “সক্তাবানন্দমঘাদে স্যাম্মূনপদতা গুণ” ইতি
দর্পণোক্তত্বাত্ । ন বা দদাত্বিতি বিধিভেদেষপি ভগ্নমক্রমতাদৌষ, ‘হত্বা’ ইত্যত্র এব
সাহচর্যপর্যবেচনাগাত্ ।

আর্য্যো জাতি ॥২৩॥

(প) চন্দ ইতি । অরে ইতি অধীরতয়া নিহৃতগ্ন্যাক্রম সম্বোধনৈ । নিধ্ৰামতা
ম্যানাকর যচ্ছত । পৃষ্টত এব পথাদৈব, অনুলম্ম অনুলম্মত, গত আর্য্যক্রমনুলম্মত ।

চন্দনক । দুর্গাদেবী শুভনিশ্চয়কে বধ করিয়া যেমন দেবগণকে
অভয় পান করিয়াছিলেন, সেইরূপ ভ্রাত্তা, বিষ্ণু, মহেশ্বর, চন্দ্র ও সূর্য্য
শরপণকে নাশ করিয়া আপনাকে অভয় পান করুন ॥২৩॥

(ভূতা গাড়ীর সহিত চলিয়া গেল)

(প) চন্দনক । (নেপথ্যের নিকে মূর্ত্তিগাত করিয়া) ওহে! আমি
চলিয়া যাইতেছিলাম, এহে অবস্থায় প্রিহস্কং নদিনক, পশ্চাৎ দিক্

जाव अहं पि पुत्त-भादु-पड्डिवुदो एदं ज्जेव अणुगच्छामि ।
इति निष्क्रान्तः । (प)

इति प्रवहगाविपर्ययौ नाम षष्ठोऽङ्कः ॥०॥

भवतु, प्रधानदण्डधारको वीरकी राजप्रत्ययकारो विरोधितः । तदद्यावदहमपि पुत्र-
धातुपरिहत एतमेवानुगच्छामि ।

प्रधानदण्डधारकः प्रधानसेनापतिः । राज्ञः प्रत्ययकारः सर्वेष्वेव विषयेषु विश्वासीतु-
पादकः । एतमेव आर्यकमेव, अनुगच्छामि, सिद्धदेशविश्वासादिति भावः ।

इति महामहोपाध्याय-श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशमहाचार्यविरचिताया मृच्छकटिक-
टीकायां वसन्तसुषमासमाख्यायां षष्ठाद्विवरणं समाप्तम् ॥०॥

इहैते आर्याकेर अहूसरण करिलेन । इडेक, बाजाव विश्व ७ प्रधान
सेनापति वीरकेर सदे आमि विरोध करियाहि, सुतरां आमि ७
पुत्र ७.जातुवर्गे परिवृत इहिया ईशरइ अहूसरण कवि । (एई दनिया
चनिया गेल)

प्रवहगविपर्यायानक षष्ठ अङ्क समाप्त ॥०॥

চারু । বয়স্য । एवमेतत् । तथाहि—

वणिज इव भान्ति तरवः पस्थानीव स्थितानि कुसुमानि ।

शुल्कमिव साधयन्तो मधुकर-पुरुषाः प्रविचरन्ति ॥१॥

বিদূ । ভী । इमं अमकार-रमणीयं शिनातनं उव-
विन्दु भवं । (ख)

(ख) भौ । इदममकाररमणीयं शिनातनमुपविशतु भवान् ।

वणिज इति । तरवो वणिज इव भान्ति, पस्थमस्पतिवत् कुसुममस्पतिमत्वादिति भावः । तदीवाह कुसुमानि, पस्थानीव विक्रीयवस्तुनीव स्थितानि, परार्थकत्वादित्याशयः । मधुकरा ममरा पुरुषा राजपुरुषा इव ते, शुल्कमिव वाणिज्ये राजयाज्य धनमिव, मभिति शेष... साधयन्तो रक्षन् प्रविचरन्ति परिभ्रमन्ति, सर्वतः किञ्चिन् किञ्चिद् यद्वादिन्वभिप्रायः ।

अत्रेतेगीपमामाहचथ्यान् मधुकरपुरुषा इत्येवापि उपमितममास एव न्याय इत्युपमा-
चतुष्टयस्य परम्परसापेक्षतया गुणप्रधानभावेनाज्ञाहीभवत् सदर । तथा मधुशब्द-
स्यानुपादानात् न्यूनपदतादीषः, "मधुशुल्कमाददाना घट्पदपुरुषा प्रविचरन्ति"
इति पाठेन समाधेयः ।

आथा जाति ॥१॥

(ख) विदू इति । अमकारे मार्जनादिसंस्काराभावेऽपि रमणीयम् ।

চারুসম্ভ । ইহা এইরূপই বটে । তাহাই বলিতেছি—

বৃক্ষসমূহ, বণিক্গণের ছায় শোভা পাইতেছে, পুষ্পসমূহ বিক্রম
অব্যের ছায় রহিয়াছে এবং রাজপুরুষগণের ছায় জনরগণ শুকের ছায়
মধু আহরণ করতঃ বিচরণ করিতেছে ॥১॥

(খ) বিদূষকঃ । শব্দে ! মার্জনাदि संस्कार ना करিলেও, স্বভা-
বতই মনোহর এই শিনাতন রহিয়াছে, ইহাতে আপনি উপবেশন
করুন !

চারু । উপবিষ্ট । বয়স্য ! চিরয়তি বর্ধমানকঃ । (গ)

বিদু । মণিদৌ ময় “বহুমাণশ্চ ! বসন্তসেয়িষ” গেণ্-
হিষ লহুং লহুং আশ্চক্ক” ত্তি । (ঘ)

চারু । তত্ কিং চিরয়তি ? ।

কিং যাত্যস্য পুরঃ শনৈঃ প্রবহণং তস্যান্তরং মার্গতে ?

মগ্নে ঽহ্নে পরিবর্তনং প্রকুরুতে ? ছিন্ত্রোঽথবা প্রয়হঃ ? ।

বর্মান্তোজ্জিত-দারু-বারিত-গতিমার্গান্তরং যাচতে ?

স্বৈরং প্রেরিতগোয়ুগঃ কিমথবা স্বচ্ছন্দমাগচ্ছতি ? ॥২॥

(ঘ) মণিতৌ ময়া—“বর্ধমানক । বসন্তসেয়া গৃহীত্বা লহু লহু মাগশ্চ” ইতি ।

(গ) আদ ইতি । বর্ধমানকস্তদাখ্য স্বভবত্বে, চিরয়তি বিলম্বতে ।

(ঘ) বিদু ইতি । লহু লহু শীঘ্র শীঘ্রম্ ।

কিমিতি । অস্য বর্ধমানকপ্রবহণস্য, পুর. অয়ত, প্রবহণম্ অন্যদগোয়ানচন্দম্, আশ্চক্ক, শনৈর্মন্দ মন্দ য়তি, তস্য অন্যপ্রবহণচন্দস্য, অন্তর ময়মনাবকাশম্, মার্গতে অন্বিত্যতি কি তত এব বিলম্ব কিমিত্যর্থ । অসৌ কথি দিতু অকৌ মর্গে সতি, পরিবর্তনং চক্ৰানায়োজনম্ প্রকুরুতে কিম্ ? তত্কার্ষেণায় বিলম্ব কিম্ ? । অথবা প্রয়হী গোবধনরশ্চ, ছিত্র, তদযোজনেণায় বিলম্ব ? । কি বা বর্মান্তো পয়িমথ্য চক্রম্বিতেন স্বক্ৰেণ কেনাশ্চিচ্ছিত্তা নিপাতিতেনেত্যর্থ, দারুশ্চ কাঠেণ বারিতা বহা গতির্যস্য স তাড়য় সন্ বর্ধমানক, মার্গান্তরম্ অন্য পয়ানম্, যাচতে প্রার্থয়তি মনুনিচ্ছতি, তদায় বিলম্ব ? । অথবা স্বৈর শনৈ প্রেরিত সম্বলিত

(গ) চারুদন্ত । (উপবেশন করিয়া) বয়স্য ! বর্ধমান বড়ই বিলম্ব করিতেছে ।

(ঘ) বিদুষক । আমি তাহাকে বলিয়াছিলাম—“বসন্তসেনাকে লইয়া শীগ্গির শীগ্গির আয় ।”

চারুদন্ত । তবে বিলম্ব করিতেছে কেন ? ।

प्रविश्य गुप्तार्थकप्रवहणस्थले । जाध गोण्या ! जाध । (ङ)

आर्थिकः । स्वगतम् ।

नरपतिपुरुषाणां दर्शनाद्भीतभीतः
सनिगडचरणत्वात् सावशेषापसारः ।
अविदितमधिरूढो यामि साधोसु यानि
परभृत इव नीडे रचितो वायसीभिः ॥३॥

(ङ) यात गावी । यातम् ।

मीयुग येन स तथोक्ती बर्हमानक, कि स्वच्छन्द निजाभिमायादुरुप न पुन प्रभो
सत्वरतया सत्वरमित्यर्थ, आगच्छति ? । किमपि निर्येतु न शक्नोमीत्यर्थ ।

शार्दूलबिक्रीडित इत्यम् ॥२॥

(ङ) प्रविश्येति । गुप्तो गुप्तभावेनावस्थित आर्थिकी यच्चिन् तच्चिन् तथोक्ते
प्रवहण तिष्ठतीति स, घेटी बर्हमानकी नाम शब्द ।

नरेति । नरपतिपुरुषाणां रधिभूतानां राजपुरुषाणाम्, दर्शनात् भीतभीती
नितान्तमेव वस्त, निगडेन सङ्घेति सनिगड किञ्चिन् मङ्गलावह चरण यस्य तस्य
भावस्तथात् सावशेष किञ्चिदवशिष्ट अपसार पलायन यस्य स । यावत् निगड न
आव्यामि तावत् पलायनपूर्णता न स्यात् अपरैः पश्चिद्यत्नादिभ्यामथ । नीडे कुलावे,

अथ गाडी, उद्धार आगे आगे, आन्ते आन्ते यहीतेहे, ओ, ताहार
याद् खुजितेहे कि ? किंवा चाका भाकिया गियाहे, ताई से चाका
बदनाईतेहे ? अथवा, मडि छिडिया गियाहे ? किंवा पथेर मध्ये
निपतित वृक्ष, ताहार गति करू करियाहे, ताई से अथ पथ खुजि-
तेहे ? अथवा, गरू छहटाके धीरे धीरे चानाईया ईच्छासारे आसि-
तेहे ? ॥२॥

(ङ) याहाते आर्थिक शुष्ठभावे रहियाहे, सेई गाडीते धाकिया,
हृद्य बर्हमान प्रवेश करिया । या गरू । या ।

অহো ! নগরাত্ সুদূরমপক্রান্তোঽস্মি । তত্ কিমস্মাত্
 প্রবহুণাদবতীর্য্য বৃক্ষবাটিকাগহনং প্রবিশামি ? উতাহৌ প্রব-
 হুণস্বামিনং পশ্যামি । অথবা কৃতং বৃক্ষবাটিকাগহনেন ।
 अभ्युपपन्नवत्सलः खलु तत्रभवानार्य्यचारुदत्तः श्रूयते, तत्
 प्रत्यक्षोक्तव्य गच्छामि । (च)

বায়সীমি কাকৌমি, অবিদিত যথা স্যাতথা রচিত স্রশাবকলেন পালিত, পরমত
 কৌকিলশাবক ইব, সাধৌ সজ্ঞনস্য চারুদত্তস্য, যানি প্রবহুণৌ, অন্যে রবিদিতস্য যথা
 স্যাতথা অধিষ্ঠ চারুদ, সন্, যামি গচ্ছামি ।

অথ শৌতীপমালঙ্কার । অবিদিতত্যাগি চাঃশ্যাৎ যামোতি পুরুষমেদেঽপি ন
 ভদ্রপ্রক্রমতাदीप ।

মালিনী ভবত্ম ॥২॥

(চ) অহৌ ইতি । অপকাল অপসৃত । বৃক্ষবাটিকায়া বৃক্ষপূর্ণধানুসু গহন
 নিবিড়বনম্, প্রবিশামি, যথা রচিতৌ মা শ্রমমন্বিখ্যাপি ন পশ্যেতুরিতি ভাব । উতাহৌ
 কি বা । “আহৌ উতাহৌ কিমুত বিকল্পে কি কিমুত অ” ইত্যমর । বৃক্ষবাটিকাগহনেন
 বৃক্ষবাটিকাগহনপ্রবেশন, কৃতমলম্ । अभ्युपपन्नवत्सलः श्रूयते। तत्तच्छात् ।

আর্ষ্যক । (স্বগত) আমি রাজপুরুষগণের দর্শন হইতে অত্যন্ত
 ভীত হইয়া পড়িয়াছি । এবং চরণে শৃঙ্খল রহিয়াছে বলিয়া এখনও
 আমার পলায়নের কিঞ্চিৎ অবশিষ্ট রহিয়াছে । এদিকে বাসাতে কাক-
 পক্ষিণী-পরিরক্ষিত কোকিল শাবকের ছায় অগ্নের অজ্ঞাত অবস্থায়
 আমি সজ্ঞনের গাড়ীতে উঠিয়া বাইতেছি । ৩৩।

(৫) হায় । আমি নগর হইতে বহুদূরে আসিয়া পড়িয়াছি, তা
 এখন কি এই গাড়ী হইতে নামিয়া বৃক্ষবাটিকার বনের ভিতরে প্রবেশ
 করি ? না, গাড়ীর মালিকের সঙ্গে দেখা করি ? । অথবা, বৃক্ষবাটিকার
 বনের ভিতরে প্রবেশ করিবার প্রয়োজন নাই, মাননীয় চারুদত্তকে

स तावदस्माद्ग्रसनार्णवोत्थितं
निरोक्ष्य साधुः समुपैति निर्द्वैतम् ।
शरीरमेतद्गतमोदृशीं दशां
धृतं मया तस्य महात्मनो गुणैः ॥४॥

चेटः । इमं तं उज्जाणं, ता जाव उवश्यामि । सप्तमस्य
अज्जमित्तेअ ! । (क)

(इ) इदं तदुद्यानम्, तदयावदुपममामि । आश्चर्यमेवैयम् । ।

स इति । साधुः स चारुदत्तः, अस्मात् अभ्युपपन्नवत्सललाहितो, व्यसनार्णवोत्थित
विपत्सागरादुत्थोर्णो मामिति श्रेष्ठः, निरोक्ष्य दृष्ट्वा, तावत् सर्वथा, निर्द्वैतं चित्तप्रसादम्,
समुपैति सन्धक् प्राप्तवति । परोपकारपरायणस्य सत्कार्यप्राप्तौ चित्तप्रसादः स्यादेवेति
भावः । मया, ईश्वरीं दशां पञ्चायितत्वात् प्रच्छन्नीकृत्तं व्यवेष्ट्याम्, गतं प्राप्तम्, एतत्
शरीरम्, तस्य महात्मनश्चारुदत्तस्य गुणैः, परोपसाहाय्यैः, धृतं रचितम्, तदीय-
प्रवृत्त्यारीहणवशादेव चन्दनकेन रक्ष्यन्मुविधाप्रप्तं गिति भावः ।

अत्र सामान्यगुणावपि न न्यूनपदतादीय, वक्तुं रुचिं गमयत्वात् ।

व शस्यविलं वचनम् ॥४॥

शरणागतवत्सल बलिदानं श्रुतिभेदे हि, अतः तां ताहारं महितं नाकां
करिष्यामि इति ।

साधुप्रकृतिः सेहै चारुदत्तः, शरणागतवत्सल बलिदानं, विपत्सागर
हृदये उन्नीतं आनाके देविष्या, चित्तप्रसादं लाभं करिष्येन । ईदृश
अवस्थाप्राप्तं एहै शरीरके, आमि सेहै महात्मारं गुणेहै व्रणां करिष्ये
पारिष्यामि ॥४॥

(इ) धृतम् । एहै सेहै उद्यानं, ता उपश्रितं इहै । (निकटे
वाहैश) आर्हामैवैयम् ।)

বিদু। ভো! পিঙ্গং দে পিবেদেমি, বহুমাণশ্চো মন্তেদি,
আগদাএ বসন্তসেণাএ হ্রোদব্বং । (জ)

চারু। প্রিয়ং ন: প্রিয়ম্ ।

বিদু। দাসীএ পুত্তা! কিং চিরদ্বদৌসি? । (ঝ)

চেট:। অল্ল! মিত্তেঅ! মা কুপ্প, জাণত্যলকো বিশুমলিদে
ত্তি কদুঅ গদাগদিং কলেন্তে চিলদ্বদেহিহি । (জ)

চারু। বর্ধমানক! পরিবর্ত্তয় প্রবহুণম্ । সখে! মৈত্রেয়!

অবতারয় বসন্তসেণাম্ । (ট)

(জ) ভো । প্রিয় তে নিবিদ্যামি, বর্ধমানকৌ মন্তয়তি, আগতয়া বসন্তসেণয়া
মবিতথম্ ।

(ঝ) দাসী পুত্র । কি চিরায়িতৌসি ? ।

(জ) আর্য় । মৈত্রেয় । মা ক্রুপ্য, যানাসামথ বিম্বৃতমিতি ক্বলা গতাগতি
কুব্বন্ চিরায়িতৌসি ।

(খ) চেট ইতি । গতাগতি কিয়দ্বুর গলা পুনর্গেহ প্রতি গমনাগমনম্ ।

(ট) চারু ইতি । পরিবর্ত্তয় প্রবহুণ ঘর্ষাথিত্বা তত্পথাক্রাম দ্বারামিমুখং
কুর্ষ্বিল্লর্থং, যথা দ্বারসৌপান এদ্বাবতরণসুবিধা স্যাদিতি ভাব ।

(জ) বিদূষক । সখে! তোমাব শ্রীতিকব সংবাদ জানাইতেছি,
বর্ধমান কথা বলিতেছে, স্ত্রতরাং বসন্তসেনা আসিয়া থাকিবে ।

চারুদত্ত । শ্রীতিকব, আমাব শ্রীতিকর বটে ।

(ঝ) বিদূষক । দাসীব ছেলে । বিলম্ব করিলি কেন ? ।

(জ) ভৃত্য । আর্য় । মৈত্রেয় । ক্রোধ কবিবেন না । আমি
গাড়ীব আস্তবণ আনিতে বিম্বৃত হইয়াছিলাম, সেইজন্ত যাতায়াত
কবিত্তে কবিত্তে বিলম্ব কবিয়া ফেলিয়াছি ।

विदू । किं णिभ्रङ्गेण वडा से गोडा ? । जेण सभं णा ओदरेदि । एत्थाय प्रवहणमुदघाअ । भो ! ण वसन्तसेणा, वसन्तसेणो क्लु एसो । (ठ)

चारु । वयस्य ! अनं परिहासेन, न कालमपेक्षते स्रेहः । अथवा स्वयमेवावतारयामि । इत्युक्तिरिति । (ड)

आर्यकः । इमं । अये । अयमेव प्रवहणस्वामी । न केवलं श्रुतिरमणीयो दृष्टिरमणीयोऽपि । हन्त ! रक्षितोऽस्मि । (ढ)

(३) किं निगडेन वडावण्या पादो ? । येन स्वयं नावतरति । न वसन्तसेना, वसन्तसेन खल्वेष ।

(३) विदू इति । निगडेन शृङ्खलाया । अथवा वसन्तसेनाया । वसन्तसेन खल्वेष पुरुषत्वादित्याशयः । यदा वसन्त कालं सेना यथा स, साक्षात् कामदेव इत्यर्थः परममुन्दरत्वादिति भावः ।

(३) चारु इति । कालं परिहासविलम्बम्, नापेक्षते न सहते, स्रेहं अनुरागः ।

(३) आर्यक इति । श्रुती श्रवणे रमणीयं मानासदगुणशानित्वादिति भावः, दृष्टौ दर्शने रमणीयोऽपि, परममुन्दरत्वात्तत्वादित्याशयः । रक्षितोऽस्मि, अथ साक्षात्कारनाभाटनेनैव च रक्षितव्यत्वादित्याशयः ।

(४) चारुवत्तः । वर्द्धमानः । गाडी फिरा । मथे । मैजेय । वसन्तसेनाके नायाओ ।

(४) विदूषकः । उहाव चरणयुगलं किं शृङ्खलधारां बद्धं बहियाच्छे ? ये, निम्ने नामिते पारितेच्छे ना । (उठिया गाडीव आवरणं तुलिया) ओह । वसन्तसेना नह, ए वे वसन्तसेना ।

(४) चारुवत्तः । वयस्य । पविहासेन प्रयोजनं नाह । कावण, अशुभागं विलम्बं सह कविते पावे ना । अथवा, निम्नेहै नायाह । (एहं वदिया उठियेन)

চারু । প্রবহণমধিচ্ছ । অয়ে ! তত্ কৌঃয়ম্ ? ।
 করি-কর-সমবাহুঃ সিংহপোনোন্নতাংসঃ
 পৃথুতর-সম-বচাস্তাম্রলৌলায়তান্ ।
 কথমিদমসমানং প্রাপ্ত এবংবিধো যৌ
 বহতি নিগড়মেকং পাদলগ্নং মহাত্মা ॥৫॥

ততঃ কৌ ভবান্ ? ।

আর্য্যক । শরণাগতৌ গোপালপ্রকৃতিরার্থকৌঃস্মি । (খ)

চারু । কিং ঘোষাদানীয় যৌঃসৌ রাজ্ঞা পালকেন বহঃ ? ।

করীতি । যৌ মহাত্মা করিকরসমী হনিত্যুগ্ধানুল্যৌ বাহু যস্য স, সিংহস্যে ব
 পোনী স্যুলৌ উন্নতৌ চ অসী স্তম্বৌ যস্য স, পৃথুতরম্ অতিবিস্তৃত সমং স্বসদৃশম্
 বচৌ যস্য স, তথা সাম্ তাম্রবর্ণে লৌলে অস্বলী আয়তে দীর্ঘে চ অস্বিলী মেঘদয় যস্য
 স তদৃশ স্থিত, এষ বিধ স মহাত্মা ইত্যর্থ, ইদ ইয়মানম্, অসমানম্ অযোগ্যম্,
 পাদলগ্নমেক নিগড় মড়লান্, কথ বহতি । দীর্ঘমুজাদীনা মহাপুরুষলক্ষণম্
 বারুড়াবানুসম্ভেয়ম্ ।

অব প্রথমপাদে লুপ্তোপমর্থিনিংখোনিরপিচতয়া মসৃষ্টি । মালিনী হতম্ ॥৫॥

(খ) আর্য্যক ইতি । গোপাল প্রকৃতির্যোনি কারণ যস্য স গোপপুত্র ইত্যর্থ ।

(ঢ) আর্য্যক । (দেখিগ্না) ওহে । ইনিই গাড়ীর মালিক । ইনি,
 কেবল শুনিতেই স্তম্ভব নহেন, দেখিতেও স্তম্ভব । । রক্ষিত হইলাম ।

চাক্রদত্ত । (গাড়ীতে উঠিগ্না) ওহে ! তা ইনি কে ? ।

যাহাব বাহু হস্তি শুণ্ডেব সমান, স্বল্পদেশ সিংহেব ত্রায় স্থূল ও
 উন্নত, বক্ষোদেশ অত্যন্তবিস্তৃত ও সমান এবং নয়নদ্বয় তাম্রবর্ণ, চকল
 ও দীর্ঘ, এ হেন এই মহাত্মা, অযোগ্য চবণলগ্ন এই এক গাছি শিকল
 বহন করিতেছেন কেন ? ॥৫॥

স্বতবাং আপনি কে ? ।

(গ) আর্য্যক । আমি গোপপুত্র আর্য্যক, আপনার শরণাগত ।

আৰ্থিক : । অঘকিম্ ।

চাৰু । বিধিনেবীপনীতস্বং চত্ৰুৰ্বিপয়মাগত : ।

অপি প্ৰাণানহং জছ্যাং ন তু ত্বাং শৰণাগতম্ ॥৬॥

আৰ্থকী ৬৭ নাটয়তি ।

চাৰু । বৰ্দ্ধমানক্ৰ । চৰণান্নিগড়মপনয় ।

চেট : । জং অজ্ঞো আণ্বেদি । তথা ক্ৰুবা । অজ্ঞ ! অবণো-
দাৱং ণিগল্লাৱং । (ত)

(ত) যদাৰ্থ আশ্ৰাপয়তি । আৰ্থ । অপনীতানি নিমজ্জানি ।

বিধিনেতি । হি আৰ্থক । ত্ব বিধিনা দৈবনৈব উপনীত উপস্থাপিত সন্, সম
চত্ৰুৰ্বিপয় দৃষ্টিগীচৰতামিৰ্ধং, আগত প্ৰাণ । ইদানীম্ অহ প্ৰাণানপি জছ্যাং
অজ্ঞেয়ম্, তব রচাৰ্যমিতি শ্ৰেণ , তু কিন্তু, শৰণাগতং ত্বা ন জছ্যাং, সবংযৈব তব
সাহায্য কৰিব্যামীতি ভাব ।

অব জছ্যামিতি স্মৃতিপৰুধবৰ্ণত্বান্ পদাশ্ৰয়তী দু শব্দত্বদীপ, স চ "অজ্ঞেয়মপ্যহ
প্ৰাণান" ইতি পাঠেণ সমাধেয় । তথা অধৰমায়ী নাম বিমৰ্শসম্বোধক—"অধৰমায়য়
বিশ্ৰয় প্ৰতিজ্ঞাৱিতুসম্ভব" ইতি দৰ্শনলক্ষণাত ॥৬॥

চাৰুদত্ত । ব্ৰাহ্মা পালক, গোল্লালপাড়া হইতে আনিয়া যাঁহাকে
কাৰাগাৰে আবদ্ধ কৰিয়াছিলে ন ?

আৰ্থক । হাঁ ।

চাৰুদত্ত । আপনি বিধাতাকৰ্ছকই উপস্থিত হইয়া, আমাব দৃষ্টি-
গোল্লাচৰ হইয়াছে ন । এখন আমি প্ৰাণও ত্যাগ কৰিতে পাৰি, কিন্তু
শৰণাগত আপনাকে নহে ॥৬॥

(আৰ্থক আনন্দ অভিনয় কৰিল ।)

চাৰুদত্ত । বৰ্দ্ধমান । উহাৰ চৰণ হইতে শৃঙ্খল অপনীত কৰ ।

(ত) ভৃত্য । আৰ্য যাঁহা আদেশ কৰেন । (তাঁহা কবিয়া)
আৰ্য । শিকল খুলিয়াছি ।

আর্য্যকঃ । স্নেহময়ান্যন্যানি দৃঢ়তরাণি দত্তানি । (য)
বিদুঃ । সঙ্কচেহি গিঅড়াই', এসো বি মুক্কো, সম্পদ'
অহে বসিস্সামো । (দ)

চারু । ধিক্, শান্তম্ । (ধ)

আর্য্যকঃ । সখে ! চারুদত্ত ! অহমপি প্রণয়েনেদ' প্রব-
হণমারুড়ঃ । তত্ চন্তব্যম্ । (ন)

(২) সঙ্কচ্চ নিগডানি, এযীঃপি মুক্ত, সাম্প্রত বয় ব্রজিথ্যাম ।

(য) আর্য্যক ইতি । স্নেহময়ানি স্নেহস্বরূপাণি, দৃঢ়তরাণি এতদ্রিগজামেষয়া
দৃঢ়ানি বর্ধমানকথন্ কেনাপি হেতুমশক্যত্বাদিতি ভাব, অন্যানি নিগডানি,
দত্তানি ময়ি যীজিতানীত্যর্থ', অস্যা' দুস্তরবিপদি সর্বথা রক্ষণাজীকারেণ চিরস্থায়ি-
মৌহাঙ্গীপজননাদিত্যাশয় ।

অথ অধরসদ্বাতী নাম নাট্যালক্ষণম্—“বর্ণনাধরসঘাতশিতার্থৈরধরের্মিতৈ” ইতি
দর্পশালক্ষণাত্ ।

(২) বিদুঃ ইতি । হে বর্ধমানক । নিগডানি, সঙ্কচ্চ চারুদত্তচরণে এব পুন-
র্যীজয় । এথ আর্য্যকৌঃপি মুক্ত, স্বমহচ্চ মুক্তাবিব স্থিতাবিত্তি ভাব, সুতরা সাম্প্রত বয়
ত্ব বর্ধমানক অয়মার্য্যক অহ বিদূষকচ্চ ইমে বয়মিত্যর্থ', ব্রজিথ্যাম, কেবলময়মেব
চারুদত্তী বসন্তসেনায়া আগমনশযয়া অত্রৈব বহুসিষ্টতু ইत्याশয়' । অসম্পূক্তজন-
মৌচনব্যস্তাত্ন বসন্তসেনায়া অনাগমনবিধাৎসচ সম্ভোমকৌতুকীকিরিয়ম্ ।

(ধ) চারু ইতি । ধিক্ অস্মেহশবিপদ্যপি তব কৌতুক নিন্দামীত্যর্থ', অতএব
শান্তম্ হুঁহুশকৌতুককরণ বিরত ভবত্বিত্তি শ্রীয ।

(খ) আয্যক । স্নেহময় আব কতকগুলি দৃঢ়তব শৃঙ্খল দিয়াছ ।

(দ) বিদূষক । এই শিবলগুলি চারুদত্তের পায়ে লাগাইয়া দে,
ইনিও, মুক্ত হইয়াছেন, এখন আমরা চলিয়া যাই ।

(ধ) চারুদত্ত । তোমাব এই কৌতুক নিন্দনীয়, তুমি বিবত হও ।

चारु । अलङ्कृतोऽस्मि स्वयंग्राहप्रणयेन भवता । (प)

आर्य्यक' । अभ्यनुज्ञातो भवता गन्तुमिच्छामि ।

चारु । गम्यताम् ।

आर्य्यकः । भवतु, अवतरामि ।

चारु । सखे । नावतरितव्यम् । प्रत्यग्रापनीतसयमनस्य भवतः अलघुसंवारा गतिः । सुलभपुरुषसञ्चारोऽस्मिन् प्रदेशे प्रवहणं विश्वासमुत्पादयति, तत् प्रवहणैव गम्यताम् । (फ)

(न) आर्य्यक इति । प्रणयेन वियम्भेण अनुमतिं विनापि विपतकाले आगच्छे भवान् न क्रुद्धो भविष्यतीति विश्वासेनेत्यर्थः ।

(प) चारु इति । स्वयं ग्राहप्रणयेन ममानुमतिं विनापि मम प्रवहणस्य यत् स्वया स्वयमेव यद्यत् कृतम तज्जनितसौहार्देनेत्यर्थः, अलङ्कृतोऽस्मि भाविमहाराजस्य भवतः सौहार्दलाभादिति भावः । "प्रणय प्रेम्णि वियम्भे याचजाप्रसयोरपि" इत्यमरवाक्येऽपि विश्वः ।

(फ) चारु इति । प्रणय नूतनम् अपनीत दूरीकृत सयमन वध्नं यस्य तस्य । गतिर्गमनम्, अलघुर्महान् सवारः सरोधी यस्या सा, भविष्यतीति शेषः । सुलभ पुरुषार्थं सञ्चारो गमनागमनं यस्मिन् तस्मिन् । प्रवहणं कर्तुं । तथा च इत्यल कालं यावन् वध्नमप्यन्तं तव पदद्वयस्य प्रायेण सत्मीभूततया गमनमपि सहस्रमिव

(न) आर्य्यक । सखे । चारुण्ड । आम्निषु विश्वासवन्तः एहै गाडीते उठियाछिनाम । त, नमा करिबेन ।

(प) चारुण्ड । आपनि निछेहै गाडी ग्रहण करार ये प्रणय प्रकाश पाईयाछे, ताहा द्वारा आपनि आमाके अलङ्कृत करियाछेन ।

आर्य्यक । आपनार अहमति पाईने आम्नि दाईते हेछा करि ।

चारुण्ड । यान् ।

आर्य्यक । हुँद, अवतरण करि ।

(फ) चारुण्ड । सखे । आपनि अवतरण करिबेन ना । चारुण,

আর্য্যকঃ । যথাহ্ ভবান্ । (ব)

চারু । চেমেণ ব্রজ বাম্ভবান্,—

আর্য্যকঃ ।—ননু ময়া লভ্বো ভবান্ বাম্ভবঃ,

চারু । স্মর্ত্তব্যোঽস্মি কথান্তরেণু ভবতা,—

আর্য্যকঃ ।—স্বাত্মাপি বিস্মর্য্যতে ।

চারু । ত্বাং রচ্ছন্তু পথি প্রযান্তমমরাঃ,—

আর্য্যকঃ ।—সংরচ্ছিতোঽহং ত্বয়া,

চারু । স্বৈর্ভাগ্যৈ পরিরচ্ছিতোঽসি,—

আর্য্যকঃ ।—ননু হি । তত্রাপি হিতুর্ভবান্ ॥৩৥

ভবিষ্যতি, ইতস্তত সশরন্ময় পুরুষাস্থ্যালো সশয়িষ্যন্তে, আত্মপ্রবহণেন গমনে তু কাচিন্ত স্ত্রী গচ্ছতীতি মত্বা তেষা ন সশয়ী ভবেদिति भाव ।

(ব) আর্য্যক ইতি । ভবান্ যথা আহ্ সৰ্ব্বৈব করোমি প্রবহণেনৈব গচ্ছামীত্যর্থ ।

অরুদত্কার্য্যকরুক্তিপ্ৰত্যুঞ্জী কবিরেকশ্লীকেন যম্ম্যতি চেমেণতি । বাম্ভবান্ পিল-
মাহুপ্রভতিবম্ভুজনান্, চেমেণ ক্রশলিন, ব্রজ প্রাপ্তুচ্ছি, পথি রচ্ছিবস্তা ন বাধনামिति
भाव । ময়া ভবান্ ননু ভবানেব বাম্ভব পরমীপকারিত্বান্ বম্ভুজনী লভ্ব , অত
কি বম্ভবনরপ্রাপ্তপেচ্ছতি भाव । ভবতা কথান্তরেণু উপাখ্যানাবসরেণু অস্মি অহম্,
স্মর্ত্তব্য, ইত্যেবেদানীং প্রার্থনেভ্যাশ্চ । যদি ময়া ভবান্ বিস্মর্য্যতে, তদা স্বস্ত স্বাত্মাপি
বিস্মর্য্যতে ইত্যর্থ , পরমীপকারিতয়া ভবান্ মম স্বাত্মবদেব প্রিয় ইতি কদাপি ন
বিস্মর্ত্তব্য ইতি भाव । অমরা দেবা পথি প্রযান্ত গচ্ছন্ত ত্বাং রচ্ছন্তু । ত্বয়ৈবাহ
রচ্ছিত , সুতরা ক্রতোঽন্বরচ্ছণাপেচ্ছন্যমিপ্রাথ । স্বৈ স্বকীয়ৈরৈব ভাগ্যৈস্ত পরিরচ্ছিতো-

এইমাত্র আপনাব বন্ধন খুলিয়া দেওয়া হইয়াছে, সুতরাং আপনার
গমনে গুরুতব চবণবোধ উপস্থিত হইবে। বিশেষতঃ, এই স্থানে
লোকের গমনাগমন সর্ব্বদাই হইতেছে, অতএব এই স্থানে গাড়ী
বিশ্রাম উপাদান কবিবে, সুতরাং গাড়ীতেই যান্ ।

(ব) আর্য্যক । আপনি যথার্থই বলিয়াছেন ।

চারু । যত্ন, উদ্যতে পালকে মহতী রক্ষা ন, বর্চতে, তত্ন
শীঘ্রমপক্রামতু ভবান্ । (ম)

আর্থ্যক; । এবং পুনর্দর্শনায় । ইতি নিষ্কালঃ । (ম)

চারু । কৃত্বৈবং মনুজপতর্মহদ্বরলীকং

স্বাতু' হি চক্ষমপি মে প্রগস্তমস্মিন্ ।

ইতি, অত. "লয়া মরচিতীঃহম্" ইতি ব্যয়ঃ; মৃতিবাদে ইত্যায়্যঃ । হি সাধী ! তত্রাপি
মাগ্যকচূ'করচণ্ডেপি, ভবান্ ননু ভবানিব হঁতুঃ ; ভবদভাবে তত্প্রবহণাভাবসদভাবে
চ ক্রুতী মে রক্ষণমিতি কৃতঃ মৃতিবাদে সার্থক এবিতি ভাবঃ ।

"প্রস্রাবধারণানুশানুশামন্যে ননু" ইত্যমরঃ । শার্দূলবিদ্রীড়িত' উক্তম্ ॥৩॥

(ম) চারু ইতি । পালকে তদাঙ্ঘ্যে রাজানি, উদ্যতে দৃষ্টয়িতুমুদ্যুক্তে মহতী
সম্বন্ধ, রক্ষা রক্ষীপায়ঃ । অপক্রামতু অপসংগতু ।

(ন) আর্থ্যক ইতি । এবম্ অপক্রামামি, পুনর্দর্শনায় ভবত ইতি শৈথ. । আমন্যভমেতত্ন ।
কৃত্বৈতি । হি মীর্ষেয় । ইতি বিদূষকমশ্বীধনম্ । এবমনেন প্রকারেণ স্রস্রবহণ-

চারুদত্ত । আপনি মঙ্গলে মঙ্গলে বন্ধুগণকে প্রাপ্ত হউন ।

আর্থ্যক । আমি আপনাকেই ত বন্ধু পাইয়াছি ।

চারুদত্ত । আপনি কথাশ্রম্ভে আমাকে স্মরণ করিবেন ।

আর্থ্যক । (আপনাকে বিশ্বস্ত হইলে) নিজে'র আত্মাকেও বিশ্বস্ত হইব ।

চারুদত্ত । পথে যাইবার কালে আপনাকে দেবগণ রক্ষা করুন ।

আর্থ্যক । আপনিই ত আমাকে রক্ষা করিলেন ।

চারুদত্ত । নিজের ভাগ্যে আপনি রক্ষিত হইয়াছেন ।

আর্থ্যক । সখে ! তাহাতেও আপনিই হেতু ॥৭॥

(ভ) চারুদত্ত । যে হেতু, রাজা পালক, দণ্ড করিতে উচ্চত হইলে
রক্ষা করিবার বিশেষ উপায় নাই, অতএব আপনি শীঘ্র পলায়ন করুন ।

(ম) আর্থ্যক । পুনরায় আপনার দর্শনলাভের নিমিত্ত ইহাই
করিতেছি । (এই বলিয়া চলিয়া গেল)

मैत्रेय ! क्षिप निगडं पुराणकूपे

पश्येयुः क्षितिपतयो हि चारदृष्ट्या ॥८॥

वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा । सखे ! मैत्रेय ! वसन्तसेनादर्शनोत्-
सुकोऽयं जनः । पश्य—(य)

अपश्यतोऽद्य तां कान्तां वामं स्फुरति लोचनम् ।

अकारणपरिचस्तं हृदयं व्यथते मम ॥९॥

हारीश्वर आर्यकस्यानघनशम्भनमीचनार्दिना साहाय्यकरणेनेत्यर्थं, मनुजपते राजा पाल-
कस्य, महत व्यलीकमप्रियं कृत्वा स्थितस्य ममेति शेष, अग्निन् स्थाने, घणमपि स्यात् न
हि नैव प्रशस्तमुचितम्, रक्षिभिरत्रैवाध्याकमवस्थानदर्शने इक्ष्वाटिकायामेतास्माभिर-
गतम्, इत्यादिकथनासम्भवेन तादृशापराधस्य स्फुटीभावित्वादिति भावः । अतएव निगडम्
आर्यकचरणान्दोचितां शङ्कलाम्, पुराणकूपे क्षिप, यथा तददृष्टापि अध्याक कार्यं
नावबुध्येरन्नित्याशयः । ननु अध्याकमिदं कार्यमजानन् राजा कथं कृष्येदित्याह—
हि यस्मात्, क्षितिपतयो राजान, चारी गुप्तगुरु एव दृष्टितया, पश्येयु गुप्तघटनामपौति
शेषः । अत्रापि गुप्तचरस्थितिमभाव इत्यभिप्रायः ।

अत्र कारणं कार्यसमर्थनरूपीऽर्थान्तरन्यासः, अस्मत्क्षितिपतिपतिषामान्यात् प्रस्तुत
पालकवरुपक्षितिपतिविशेषप्रतीतेरस्मत्प्रथमं सा, चारदृष्ट्येति रूपकश्च इत्येतेषामद्वात्रि-
भावेन सङ्गरः । प्रहर्षिणी इत्यम् ॥८॥

(य) वामेति । अयं जनः अहमित्यर्थः ।

अपश्यत इति । अद्य इदानीम्, तां कान्तां वसन्तसेनाम्, अपश्यती मम वाम

चारुदत्तः । मैत्रेय ! এইভাবে বাজার গুরুতব অপ্রিয় কাব্য
কবিতা আমাদের এখানে ক্ষণকালও থাকা উচিত নহে । স্রুতবাং পূর্বা-
তন রূপেব ভিতবে এই শিকল নিক্ষেপ কব । কাবণ, বাজগণ গুপ্তচর-
রূপ দৃষ্টিগোচর সকলই দেখিয়া থাকেন ॥৮॥

(य) (वामनघन-स्पन्दनं सूचना कविद्या) सखे ! मैत्रेय ! এই
ব্যক্তি, বসন্তসেনাকে দেখিবার নিমিত্ত উৎকণ্ঠিত হইয়াছে । দেখ—

तदेहि, गच्छावः । परिक्रम्य । कथमभिमुखमनाभ्युदयिकं
यमणकदर्शनम् । विचार्य । प्रविशत्वयमनेन पथा, वयमप्यने-
नैव पथा गच्छामः । इति निष्क्रान्त । (२)

द्वैतार्थकापहरणं नाम सप्तमोऽङ्कः ॥०॥

सौचन म्क रति म्यन्तत । “वामाक्षिस्वन्दनमर्थनाश बन्धुवियोग वा” इति गर्गवचनादिद्
वसनसेनारूपबन्धुवियोगमूचकमेवेति भाव । तथा अकारणपरितस्त इदय व्ययते
पीडामावहति , अतोऽप्यमङ्गलमाशङ्क इत्याशय ।

अव कारणाभावऽपि परिवामुच्ययी काथ्ययीरुत्पत्त्या विभावनालङ्कार ॥२॥

(२) तदिति । अनामुदयिकम् अमाङ्गलिकम्, यमणकस्य मुण्डितसर्वाङ्गस्य नयप्रायस्य
च बौद्धमद्रासिनी दर्शनम् । अय यमणक , अनेन सम्मुखवर्तिना तेनैव । अस्मिन्
यमणके प्रविश्य सम्मुखोदपसृते तदनन्तरमस्माक गमने दर्शनासम्भवात्त दीप इत्याशय ।

निर्लामकपुरुषदर्शनादौ दीपमाह धृति —

“अकेश दुर्भग नयमनपत्येच पापिनम् ।

पश्यन्नयममाप्नोति यावाया प्रातर्ग्व वा ॥”

इति महामहोपन्याय श्रीहरिदामसिद्धान्तवागीशमहाचार्यविरचितायां मञ्जुकटिक-

टीकाया वसनमुपमासमाख्यायां सप्तमाङ्कविवरणे समाप्तम् ॥०॥

आज सेही प्रियतमाके ना देखिया, वामनयन स्पन्धित हईतेछे एवम्
आमार हृदय, बिना कारणे उच्चिन्न हईया दुःख अशुभव करितेछे ॥२॥

(२) अतएव आईस, वाई । (पाण्डेप करिया) हाय । सम्मुखेई
अनन्यनशुचक बौद्धमद्रासी दर्शन हईल । (मने मने विचार करिया) एई
पथेई ए, प्रवेष्ट करूक, जाहार पर आमराओ, एई पथेई याईव ।
(ईश्वर पर चलिया गेनेन)

आर्याक अपहरणानेन मपुत्र अरु समाप्त ॥०॥

अष्टमोऽङ्कः ।

—:०:—

तत प्रविशति चार्द्रं चीवरहस्ती भिक्षु । (क)

भिक्षुः । अज्ञा ! कलेध धम्मशञ्चअं । (ख)

शञ्जम्मध णिअपोटं णिच्चं जग्गे ध भाण-पड़हेण ।

विशमा इन्द्रिअ-चोला हलन्ति चिलसच्चिदं धम्मं ॥१॥

(ख) अज्ञा ! कुरुत धम्मसञ्चयम् ।

सयच्छत निजोदर नित्य जागृत ध्यानपटहेन ।

विषमा इन्द्रियचौरा हरन्ति चिरसञ्चित धर्मम् ॥१॥

(क) तत इति । चार्द्रं चीवर कौपीन इति यस्य स, भिक्षु सन्नासी । अयन्तु वसन्तसीनोपकृत सवाहकी नाम ।

सयच्छतेति । हे अज्ञा ! निजोदर सयच्छत सयत कुरुत, न तु यथेष्ट भीक्षु प्रसारयतेति भाव । ध्यान परमेश्वरचिन्तनमेव पटही निद्राव्याघातकत्वात् ढक्का तेन, नित्य सर्जदैव, जागृत, न तु कदापि विषयीपभोगनिद्रया अभिभूता भवतेत्याशय । ननु कथं तत् जागरणमित्याह—विषमा भयङ्करा, इन्द्रियाणि चक्षुरादित्येव चौरा चिरसञ्चित धर्मं हरन्ति । यथा गृहस्थस्य जागरणे चौरास्तदीय चिरसञ्चित धनं हर्त्तुं नाहन्ति, तथा ध्यानात्मकजागरणे निगृहीतानीन्द्रियाणि पापविधानद्वारा चिरसञ्चित धर्मं हर्त्तुं नाहन्तीति भाव ।

अत्र ध्यानेन्द्रिययो पटह चौरत्वारीपो शाब्दी धर्मो धनत्वारीपसु चार्ध इत्येकदेश-विवर्तिरूपकम्, जागरण प्रति परार्थार्थस्य हेतुत्वान् वाक्यार्थहेतुक काश्चलिरञ्च, अनयोरेकाग्रिभावन सङ्कर । आर्या जाति ॥१॥

(क) तदनन्तर चार्द्रकौपीनहस्ते भिक्षुर (बौद्धसन्नासौ) प्रवेश ।

(ख) भिक्षु । हे मूर्खगण ! धर्मसङ्ग्रह कर ।

अवि अ, अणिच्चदाए पेक्खिअ णवलं दाव धम्माणं गल-
णम्हि । (ग)

पञ्चज्जण जेण मालिदा

इत्थिअ मालिअ गाम लक्खिदे ।

अवल अ चण्डाल मालिदे

अवसंवि शे गल्ल शमा गाहट्टि ॥२॥ †

(ग) अपि च अनियतया प्रेक्ष्य केवल तावद्दर्शनाया शरणमपि ।

पञ्चजना येन मारिता म्रिय मारयित्वा यामी रक्षित ।

अवल्य चण्डाली मारित अवश्य स नर स्वर्ग गाहते ॥२॥

(ग) अपि चेति । अनियतया विशिष्ट प्रेक्ष्य धर्मभिन्न सञ्चमनित्य दृष्टित्यर्थः,

धर्माया शरणम् अनुष्ठानेन रक्षक ।

“शरणं गृह्णन्निवृत्तौ” इत्यमरः ।

पञ्चेति । येन नरेण, पञ्चजना चौररूपाणि पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि, मारिता निवृत्ता
मारितवत् कृत्य, म्रिय भोगायाकर्षिणीं स्वीरूपामविद्या यामध्व सकारिणीं लाकिनीध,
मारयित्वा तत्त्वज्ञानेन विनाशय मन्त्रेण मृतवत् दूरीकृत्य च, याम आत्मन आशानीभूतो
देह पत्नी च रक्षित शोधित पालितय, तथा अवल स्वपीषकाविद्यानाश्यात् दुर्बलौभृत,
चण्डालयण्डालरूपी दुर्हरी निरुद्धी वा कामय, मारितो विनाशित, स नर, अवश्यं
स्वर्ग गाहते गच्छति, प्रतिवन्धकामावादिति भाव ।

तोमरा निखेर उन्नर संयत कर एवं ध्यानरूप चाकेर शब्दे सर्वदा
जागरित থাক, (ना ह्इने) ईन्द्रियरूप दुर्द्धर चौरगण तोमादेर
छिन्नसकित धर्मधन अपहरण करिबे ॥१॥

(ग) आरु, ज्ञातेर सन्तु पदार्थ अनित्य देखिदा यामि केवण
नित्यधर्मेर रक्क ह्इयाछि ।

† पञ्चजण जेण मालिदा इत्थिअ मालिअ गामी लक्खिदे ।

अवल अ चण्डाली मालिदी अवश्यं सै यामी शमा गाहदि ॥ इति पाठभेदः ।

शिल मुण्डिद तुण्ड मुण्डिदे
चित्त ण मुण्डिद कीम मुण्डिदे ।
जाह उणअ चित्त मुण्डिदे
शाहु शुद्ध, शिल ताह मुण्डिदे ॥३॥ †

शिरो मुण्डित तुण्ड मुण्डित चित्त न मुण्डित कि मुण्डितम् ? ।

यस्य पुनश्च चित्त मुण्डित साधु सुद्ध, शिरस्तस्य मुण्डितम् ॥३॥

अत्रन्द्रियादिभ्य पञ्चजनादीना भेदेऽपि अभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिरलङ्कार
“कथमुपरि कलापिन कलाप” इत्यादिदपंणीदाहृतवत् । एवमशिक्षितनिर्विषस्य
अचरार्थयो सौन्दर्ये ज्ञानाभिनवशयोरभावात् भारितपदस्य विरुपादानेऽपि न कथित-
पदतादीप । एवमुत्तरत्वापि ज्ञेयम् ।

वैतालीय नाम कन्द—“पड विषभेऽष्टौ समे कलाम्नाय समे स्युर्नो निरन्तरा ।
न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयऽन्ते रली गुरु ॥” इति लक्षणात् ॥२॥

शिर इति । यस्य नरस्य, शिरो मुण्डित मस्तक केशहीनीकृतम् तुण्ड मुण्डित
मुखश्च श्लक्ष्णरहितकृतम्, किन्तु चित्त न मुण्डित कामक्रोधादिदीप दूरीकृत्य न
परिष्कृतम्, तस्य नरस्य कि मुण्डितम् ? अपि तु किमपि नेत्यर्थः । चित्ते काम-
क्रोधादिदीपे सति बहिर्मस्तकादिमुण्डनम् अमुण्डनमेव वास्तविकमलानपगमादिति भावः ।
पुन किन्तु यस्य च जनस्य चित्त साधु सम्यक् मुण्डित कामक्रोधादिदीपान्
निरस्य परिष्कृतम्, तस्य जनस्य शिरो मस्तकम् उपलक्षणमेतत् तुण्डचेति शीघ्रम्,
सुद्ध, सम्यक् मुण्डितम् । तथा च चित्ते सर्वथा कामादिदीपहीने कृते मस्तकादी

वे लोक, पाँच जनके माविशाछे, ज्जीटाके माविशा ग्राम बक्का
कविशाछे एवंग दुर्बल चणालके माविशा फेलियाछे, से लोक अबशहै
श्वर्गे बाईते पावे ॥२॥

मन्त्रक मूण्डित इहैशाछे एव मूखस मूण्डित इहैशाछे, किञ्च यदि

† शिल मुण्डिदे तुण्ड मुण्डिदे चित्त ण मुण्डिदे कीम मुण्डिदे ।

जाह उणअ चित्त मुण्डिदे शाहु शुद्ध, शिल ताह मुण्डिदे ॥ इति पाठान्तरम् ।

गिह्दि-काशाओदए एशे चीवले, जाव एदं लट्टिअ-शान-
काहकेलके उज्जाणे पविशिअ पोक्खलिणीए पक्खालिअ लहुं
लहुं अक्कमिअं । परिक्कय तथा करोति । (घ)

नेपथ्ये । चिट्ठ, ले दुट्टगमणका । चिट्ठ । (ङ)

(घ) गृहीत काषायोदकमेतत् चोवरम् यावदेतत् राष्ट्रियम्लानकस्य उद्याने प्रविश्य
पुष्करिण्या प्रघाल्य लघु लघु अपक्रमिथामि ।

(ङ) तिष्ठ रे दुट्टयमणक । तिष्ठ ।

बहिर्मुखीभूतकेशादिषत्त्वेऽपि वास्तविकमलापगमन् मलापनयनरूप शास्त्रीक मुष्टन
निष्पन्नमेवत्याशय ।

अत्र उक्तरूपगोविंदरूपगो सघटनया विषमालङ्कारः । मुष्टितशब्दस्य वारवार-
मुपादानेऽपि प्रागुक्तयुक्तेर्नामकौकृतत्वदीपः ।

भिधोर्मुष्टनादिकमुक्त मनुना—

“हातकेशनखरमशु पाती दण्डी कुमुभवान् ।

विचरेन्नियता नित्यं सबभूतान्यपीडयन् ॥”

वैतालीय छन्द ॥२॥

(घ) गृहीतति । गृहीत काषायोदकम् आमादिनिध्यामाविल्ल जल येन तत्
दूषितजलाशये निमज्जनात् आमादिनिध्यामान्वितजलपुच्छमित्यर्थः, चोवरं कौपीनम् ।
लघु लघु शीघ्रं शीघ्रम् । अपक्रमिथामि उद्यानाद्बहिर्भविथामि ।

चित्रं मूर्तिगतं ना हईया थाके, तवे कि मूर्तिगतं हईयाछे ? । वांशार चित्रं
सम्यक् रूपे मूर्तिगतं हईयाछे, ताहार नसक (बाहिरे मूर्तिगतं ना हईया
थाकिले) भानरूपहै मूर्तिगतं हईयाछे । ७।

(घ) এই কোপীনে গাছের কসনিশ্চিত জল লাগিয়া গিয়াছে,
সুতরাং রাজার শালায় উচ্চানে প্রবেশ করিয়া পুষ্করিণীতে ইহা প্রক্ষালন
করিয়া তাড়াতাড়ি বাহির হইয়া আসি। (পাদক্ষেপপূর্বক তাহা
করিতে লাগিল)

- ' ' भिक्षुः । इहा समभयम् । ही अविदमाणहे ! एये ग्री लान्त्र-
 शाल-गण्डाणे आअदे । एक्केण भिक्षुणा अवलाहे किदे अस्सं
 पि जहिं जहिं भिक्षुं पेक्खदि, तहिं तहिं गोणं विअ शासं
 विन्धिअ ओवाहेदि । ता कहिं अश्लणि श्लणं गमिअं ? ।
 'अधवा भट्टालके ज्जेव बुद्धे मे श्लणि । (च)

प्रविश्य सखड्देन विटेन सह शक्राः । चिद्ध, ले दुट्टशमणका ! चिद्ध ।

- आवाणअ-मज्झ-पविट्ठण विअ लत्तमूलअण्ण शीशं दे मोड-
 ङ्गणं । इति ताडयति । (छ)

(च) आर्यम् । एष स राज-शाल-स स्थान आगतः । एकेन भिक्षुणा अपराधि
 कृते, अन्यमपि यस्मिन् यस्मिन् भिक्षुं प्रीचते, तस्मिन् तस्मिन् गामिव नासिका विद्धुः
 अपवाहयति । तत् कस्मिन् अशरणः शरणं गमित्यामि ? अथवा भट्टालके एव
 बुद्धी मे शरणम् ।

(क) तिष्ठ, हे दुट्टशमणक ! तिष्ठ । आपानक-मध्य-प्रविष्टस्यैव रत्तमूलकस्य
 शीशं ते भट्टल्यामि ।

(च) भिक्षुरिति । ही अविदमाणहे इत्येकमेवाव्ययमाश्रयम् । आर्यश्च एकस्याप-
 राधे अपराध्यापि दण्डनादिति बोध्यम् । नासा नासिकाम्, विद्धुः ताडयित्वा, गामिव,
 अपवाहयति निष्काशयति, तमन्यं भिक्षुमिति शेषः । अशरणः सम्भावत एव रक्षकरहितः,
 शरणं रक्षकम्, गमित्यामि प्राप्स्यामि । भट्टालको राज्ञा सर्वनियन्तव्यः ।

(ङ) नेपथ्ये । थाक् वे, दुष्टे सम्रासौ ! थाक् ।

(च) भिक्षु । (देखिद्या डयेव सहित) ओहो ! এই সেই রাজার
 শালা সংস্থান আনিয়াছে । এক সম্রাসী অপবাধ করিলে, যেখানে যেখানে
 অত্র সম্রাসীকেও দেখে, সেই খানে সেই খানেই নাসিকা বিদ্ধ
 করিয়া, গুরুব মত তাহাকে বাহিব করিয়া দিয়া থাকে । তা বক্ষকহীন
 আমি কোথায় ঘাইয়া বক্ষক পাইব । অথবা, সর্বনিয়ন্ত্রতা, বুদ্ধদেবই
 আমার বক্ষক হইবেন ।

विटः । काणेलीमातः ! न युक्तं निर्वद-धृत-कषायं भिक्षुं
ताडयितुम् । तत् किमनेन । इदं तावत् सुखोपगम्यमुद्यानं
पश्यतु भवान् । (ज)

अशरण-शरण-प्रमोदभूतैर्वनतरुभिः क्रियमाण-चारु-कर्म ।

हृदयमिव दूरात्मनामगुप्तं नवमिव राज्यमनिर्जितोपभोग्यम् ॥४॥

(इ) प्रविश्येति । आधीयते मद्यमस्त्रितिति आपानक पानगोष्ठी मद्यपानसमेत्यर्थं,
तस्य मध्ये प्रविष्टस्य मद्यपायिभिरैवानयनादुपस्थितस्य, रक्त लोहितवर्णं यत् मूलक तस्यैव
ते तव शीर्षं मस्तकम् स्रष्टग्भिर्भास्य । मद्यपायिनी हि मद्यपानकाली मूलकस्त्रीपरिभास
खादन्ति ।

(ज) विट इति । काणेलीमातरिति शकारस्य सम्बोधनम् । अस्य व्युत्पत्तिस्तु
प्रागैव दर्शिता- निर्वेदेन आत्मावमाननया विषयवैराग्येणैत्यर्थं । धृत कषायं गैरिक-
रञ्जितवसन येन स नितान्ति सम्बलमित्यर्थं, भिक्षु सन्न्यासिनम्, ताडयितुं प्रवृत्तुम् ?
न युक्तं नीचितम्, कापुरुषतापातादिति भावः । अनेन भिक्षुणा किं प्रयोजनम् ?
किमपि नैत्यर्थं, यद्यच्छमेवानं गच्छत्वित्याशयः ।

अशरणेति । अशरणाना गृहहरहिताना जनाना शरणानि गृहभूताय गृहहरहितै-
सारतलाययणादिति भावः, प्रमोदन्ते एभिरिति प्रमोदान्मग्नता तेषामेवाययदानादामोद-
कारार्थेति तै, वनतरुभिर्वन्यरुचै, क्रियमाणं चारुकर्म निराश्रयाय आश्रयदानरूपं सत्-

(इ) थञ्जवारी विटेर महित प्रवेश करिद्या शकार । थाक् वे,
हुष्टे मग्नामी । थाक् । मद्यपानेन सन्नार मध्ये उपस्थित बलवर्ण मूलकेन
हाय तौर मस्तक भासिद्या दितेछि । (एई बलिद्या प्रहार करिते
वागिन)

(ज) विट । काणेलीर पुत्र । ये आत्मावजावशतः गैरिक वसन
धारण करियाछे, तादृश भिक्षुके प्रहार करा उचित नहे । ता,
। उहाके दिद्या कि इहेवे । तुमि श्रुविहारयोग्या एई उद्यान देख ।

ভিক্ষুঃ । শাস্তং ? । পশোদদু উবাশকে । (ক্ষ)

শকারঃ । ভাবে ! পেঙ্ক পেঙ্ক, আক্রোশতি । (জ)

বিটঃ । কিং ব্রবীতি ? । (ট)

শকারঃ । উবাশকে ত্তি ম' মণাতি । কিং হৃগো
ণাবিদে ? । (ঠ)

(ক্ষ) স্বাগতম্ ? প্রসীদতু উপাসক ।

(জ) ভাব ! প্রিঙ্ক প্রিঙ্ক, আক্রোশতি ।

(ট) উপাসক ইতি মা মণতি । কিমহ নাপিত ? ।

কার্য যখিন্ তত্ তাহশমিদমুখানম্, দুরাখনা দুর্জনানা হৃদয়মিব, অগুণমরচিত-
মসয়তম্ সর্বৈরিব গম্য যথিচ্ছল্যবহারি খেল্যর্থ , তথা নব নববিজিত রাজ্যমিব, অনির্জি-
তানি অনায়ত্নোক্তানি উপনীত্যানি কুপারামাদিবল্লুনি ফলানি চ যখিন্ তত্ তাহশং
স্থিতম্, একত রচিহৌনত্বান্ অন্যত নবতেন তদানীমপি সুশাসনপ্রতিষ্ঠাভাবাদিতি ভাব ।

অনীপমান্যস্য মিথৌনিরপেচতয়া সসৃষ্টি । পুথিতায়া হচম্ ॥৪॥

(জ) শকার ইতি । আক্রোশতি মা প্রতি গালি দদাতি ।

(ট) বিট ইতি । কি ব্রবীতি কিমুক্তা গালি দদাতীত্যর্থ ।

(ঠ) শকার ইতি । নাপিত এব শৌর্যকরণে নরাণামুপাসকী ভবতি , তথা চ
মথি উপাসকশব্দমুক্তা "ন নাপিত " ইত্যমেব মা প্রতি গালি দদাতীতি ভাব । কিমহ
নাপিত ? কথমপি নৈত্যর্থ । সুতরামিদমাক্রোশন মিথ্যবৈত্যাশয় ।

এই বনে আশ্রয়হীনের আশ্রয় দাতা ও আমোদেব কাবণ বস্ত্র তরু-
সমূহ স্তম্ভর কাষ্য করিতেছে এবং এই বন, ছবাআমেব স্বপ্নের মত
অবক্ষিত এবং নববিজিত রাজ্যেব স্নায় ইহার ফলভোগ কবা হয় নাই ॥৪॥

(ক) ভিক্ষু । আপনার শুভাগমন ত ? । উপাসক প্রসন্ন হইল ।

(গ) শকার । পণ্ডিত । দেখুন দেখুন, গালি দিতেছে ।

(ট) বিট । কি বলিতেছে ? ।

(ঠ) শকার । আমাকে উপাসক বলিতেছে । আমি কি নাপিত ? ।

विटः । बुद्धोपासक इति भवन्तं स्तौति । (ड)

शकारः । शुणु, शमणका ! शुणु । (ढ)

भिद्भुः । तुमं धम्मे, तुमं पुण्ये । (ण)

शकारः । भावे ! धम्मे पुण्ये त्ति मं भणादि । किं
हृग्गे शलावकं, काश्टकं, कोशकले वा ? । (त)

(ड) शुणु शमणका । शुणु । (ण) त्वं धम्मे, त्वं पुण्ये ।

(त) भावः । धम्मे, पुण्ये इति मा भवति । किमहं शक्यं, कौष्ठकं,
कुशकानि वा ? ।

(ड) विट इति । स्तौति प्रशंसति । तथा च हिंसापरित्यागादिसद्गुणशान्तिव्या
बुद्धोपासना प्रशंसनीयेति तदुपासकस्यापि प्रशंसनीयत्वमेवति भिक्षोरभिप्राय इति भावः ।

(ण) भिक्षुरिति । धम्मे प्राक्कनपुण्यवान् शमादृष्टशान्तिव्या, कथमन्यथा इदंशुणु
सञ्जात इत्याशयः । इदं सर्वमेवाभिहितम् । पुण्य—इह जन्मस्यपि पुण्यानुष्ठाता,
सर्वदा सदावहारादिति भावः । इदंशु स्तुतिवादमावम् ।

(त) शकार इति । शक्यं—धनस्य स्तुतिवादशक्यता वदीत्यर्थः । स हि
स्तुतिवादाधारणमन्वाय सेनैव सुखिनैव जीविकानिर्वाहात् धम्मे, पुण्यवत्तनभावात्कत्वाच्च
पुण्य इति भावः । कौष्ठकं पाशककौष्ठक्यवहारी दूतकर इत्यर्थः । शीऽपि च नित्य-
सामोदनाभात् धम्मे, अन्यदूतकरस्य आसीददानाच्च पुण्य इत्याशयः । कुशकानिऽपि
अन्यासाध्यसन्निकामावेत्यर्थे जीविकानिर्वाहात् धम्मे, दानादिपुण्यकर्म्मपिदीमि
कुश्यादिनिष्ठायाश्च पुण्य इत्यभिप्रायः । अन्ये तु शकारवचनत्वात् व्यर्थं एवेति शब्दा
इति वदन्ति ।

(ड) विटः । त्तोमाके बुद्धोपासक बनिद्यां श्रव करितेहेछे ।

(ढ) शकारः । शोणु भिद्भु । शोणु ।

(ण) भिद्भु । आपनि धम्मे, आपनि पुण्यवान् ।

বিট: । কাণেলীমাত: । ননু ধন্যস্বং পুষ্ণস্বমিতি ভবন্তং
স্তুীতি । (ঘ)

শকার: । ভাবে । তা কীশ-এশে ইধ আগদে ? । (ঢ)

ভিন্চু: । ইদং চীবলং পক্বালিদুং । (ধ)

শকার: । অলে দুষ্টিগমণকা । এশে মল্ল বহিণোপদিণা
শব্বুজ্জাণাণং পবলে পুপ্পকলগ্গুজ্জাণে দিস্সে, জহিঁ দাব
শুণ্ণহকা শিঅলা পাণিঅং পিঅন্তি । হম্মে বি পবলপুলিশে
মগ্গুশ্শক্কে ণ্ণাআমি । তহিঁ তুমং পুক্বলিণোএ পুল্লাম-

(ঢ) ভাব । তত্ কেন এষ ইচ্ছাগত । (ধ) ইদং ধোবর প্রচালয়িতুম ।

(ন) অরে দুষ্টিগমণক । এতন্মম ভগিনীপতিনা সর্বোচ্চানানা প্রবর পুষ্ণ-
করুণকৌশল্য দত্তম্, যন্মিন্ তাবত্ শনকা শ্য়গালা পানীয় পিবন্তি, অহমপি

(ঘ) বিট ইতি । স্তুীতি ননু প্রশস্ত্যেব ।

(ন) শকার ইতি । ভগিনীপতিনা রাজ্ঞা প্রবর য়িচ্ছম্ । শনকা কুর্কুরা ।
মনুয্যক ইতি শকারলাদীব পুনরুক্তি । ন স্মামি “জল দূষিত ভবত্” ইত্যশ্শব্দয়েতি
ভাব । পুরাণ পুরাতনী য ক্রনুত্য কলায়শ্শবিশেষ তস্য যূপধত্ সূর্ণবন্ শব্বলানি

(ঢ) শকার । পণ্ডিত । আমাকে ধন্য ও পুণ্যবান্ বলিতেছে ।
আমি কি স্তুতিপাঠক ? না দ্রুতকব ? না কুস্তকার ? ।

(ধ) বিট । ওহে কাণেলীমাত । তুমি ধন্য, তুমি পুণ্যবান্, এই
কথা বলিয়া তোমার শুব কবিতেছে ।

(ন) শকার । পণ্ডিত । তা এ এখানে আসিল কেন ? ।

(ধ) ভিন্চু । এই কোপীন প্রশংসন করিবার জন্য ।

(ন) শকার । ওরে হৃষ্টেশ্বরী ! আমার ভগিনীপতি, মনস্ত
উচ্চানের মধ্যে স্বেষ্ট পুষ্ণকরওকনামে এই উচ্চানটী আমাকে দিয়াছেন,

कुलुत्थ-जश-शवलाइ' दुग्ग-गन्धिआइ' चौवलाइ' पक्खालेजि ।
ता तुमं एकपहान्निअं कलेमि । (न)

विटः । काणेणोमातः ! तथा तर्कयामि, यथा अनेन
अचिरप्रव्रजितेन भवितव्यम् । (प)

शकारः । कथं भावे जाणाटि ? । (फ)

विटः । किमत्र ज्ञेयम् । पश्य—(व)

प्रवरपुरुषो मनुथको न-यामि । तथा त्वं पुम्भस्मिन् पुराणं कुलुत्थं यद्द सव्वलानि
दूथ्यगम्भीनि धोवराणि प्रच्छालयामि । तत् त्वं मेकप्रहारिकं करोमि ।

(फ) कथं भावे जानाति ? ।

विचित्राणि धूलिधूसराणीत्यर्थं, दूथ्यगम्भीनि मलतैलादिममकत्वात् दुर्गन्धानि । तत्
सम्भ्रातुं उक्तविधचीनप्रच्छालनेन जनस्य नितरां दृषणीयत्वात् । एकप्रहारिकम्
एकप्रहारिणैव निहतम् ।

(प) विट इति । अचिरप्रव्रजितेन अल्पकालं प्रव्रज्यायमावन्निना ।

(फ) विट इति । किमत्र ज्ञेयं नैवुण्डीज्जेवम् ? किमपि नीत्यर्थं, स्वष्टमेव
तज्ज्ञायत इति भावः । तदेव दर्शयितुमाह पश्येति ।

देधाने कुदूरुं ओ शृंगालगणं छनं पानं करिमां धाके, किञ्च प्रधानं पुरुषं ओ
मयुञ्जं हईयां आनिओ, हेहाते ज्ञानं करिं नां, आरं तूटं सेहं पुदरिणीतेहं
पुरातनं कुलुत्थकनाइयेव सुय्येव त्वायं विचित्रं (धूलिधूसरं) ओ दुर्गन्धं कोपीनं
अशाननं कवितेहिंसं । तां तोकं एकं आथातेहं मारिमां देनिव ।

(प) विट । काणेणोव पुरुष । आनि हेहा मने कवि ये, एहं
व्याकृतं शीघ्रं प्रव्रज्यां अवलम्बनं कविमाह ।

(फ) शकार । आपनि किं करिमां जानिनेन ? ।

(व) विट । हेहाते अदिकं किं जानिते हईवे ? । देख—

श्रद्धाप्यस्य (१) तथैव केशविरहाद्गौरी ललाटच्छविः
 कालस्याल्पतया च चोवरक्ततः स्कन्धे न जातः किणः ।
 नाभ्यस्ता च कषाय-वस्त्र-रचना दूरं निगूढान्तरो
 वस्त्रान्तश्च (२) पटोच्छ्रयात् प्रशिथिलं स्कन्धे न सन्तिष्ठते ॥५॥

अथेति । केशविरहात् मुण्डनेन केशभावात् परम्, अस्य यमणकस्य, ललाटस्य
 छवि कान्ति, अद्यापि इदानीमपि, तथैव गृहस्याश्रम इव, गौरी गौरवर्णा म्यता ।
 दीर्घकालकेशाभावे तु ललाटकान्ति कथञ्चिन्नान्तिता भवेदिति भावः । किञ्चेति
 चार्थः, कालस्य अल्पतया प्रज्ञेयावलम्बनादवधीत्यर्थः, चोवरणं स्कन्दादवधि धारणीयेन
 कौपीनेन कृतं स्कन्धे किणं सततचरणच्छिद्रम्, न जातः । दीर्घकालचोवरधरणं
 तु स्कन्धे किणो जायतेति भावः । कषायपन्थस्य गौरकवसनस्य रचना निष्ठाण
 गौरिकेण वसनस्य रघ्नतमित्यर्थः, नाभ्यस्ता, तादृशनेपुण्येन रघ्ननाभावादिति भावः ।
 तथा दूरमन्थनं गुल्फपयनमित्यर्थः, निगूढं गुप्तमाहृतम् अन्तरं स्कन्धावधिर्दृश्य-
 भागा येन-स तथाक्तं, वस्त्रान्तो वसननिष्कृतकधुकीपरिभागः, पटस्य सहस्यस्यैव
 उच्छ्रयादौघ्रयात् शरीरापत्तया आधिशादित्यर्थः, प्रशिथिलं यथा व्यापया-सन्, स्कन्धे
 न सन्तिष्ठत एतन्नं पतत । दीर्घकालाभ्यसे तु गृहश देहकधुकीये प्रमाणवैषम्य
 न स्यादित्याशयः ।

अथाधिःप्रज्ञितत्वप्रतिपादनं प्रति वक्ष्यतेकारणोपपत्त्यात् समुच्चयः, तत्प्रत-
 विन्दिष्यात् अ गौरिललाटस्यैवप्रभृतिभिर्हृत्तुभि अचिरप्रज्ञितत्वकपस ध्यज्ञानादनुमान
 मलङ्कारः । तथा वस्तुशब्देन प्रकृत्य पदशब्दपर्यं तादृकप्रकृततादायक, "तदुच्छ्रयात्"
 पाठः तु तदभावे ।

शा.सं.ल.वि.सं.हित ३३५५ ३३५५

মিত্তু:। উবাগক্ৰে! एवम्। अचिन्-पञ्चजिदे हम्मो। (म)

शकार:। ता कौम तुमं जातमेत्तकज्जेव ण पञ्चजिदे?।

इति ताडयति। (म)

मित्तु:। णमो बुद्धग्ग। (य)

विट:। किमनेन ताडितेन तपस्विना?। सुच्यतां,

गच्छतु। (र)

शकार:। अले! चिट्ठ दाव, जाव शम्पधान्हेमि। (ल)

(म) उपसर्क। एवम्। अचिरप्रव्रजितोऽहम्।

(म) तत् केन त्वं जातमात्रं एव न प्रव्रजितः?। (य) नमो बुद्धाय।

(म) भिनुरिति। एव भवदुक्तं सत्यमित्यर्थः।

(म) शकार इति। जातमात्रमसारशियत्वेन प्रव्रज्यामश्रवात् शकारवचनतया

अपार्थक्यं वाक्यमिदम्।

(य) भिनुरिति। ताडनेन मरणाशङ्कया इष्टदेव बुद्धं धरति नमो बुद्धग्यति।

“वतुर्थ्ये षठी” इति पिङ्गलमूलात् वतुर्थ्ये षठी।

(र) विट इति। तपस्विना टीनेन। किं फलं किमपि नैत्यर्थः।

এবং স্বল্প হইতে শুদ্ধ পদান্ত দেখেব মধ্যভাগ আবরণকারী বস্ত্রের উপবিভাগ, অত্যন্ত বড় হওয়ায় শিথিল হইয়া স্বল্পে থাকিতেছে না ॥২৫॥

(ভ) ভিক্ষু। উপাসক। এইকপই বটে, আমি শীঘ্রই প্রব্রজ্যা অবলম্বন করিয়াছি।

(ম) শকার। তা, কেন তুমি জাতমাত্রই প্রব্রজ্যা অবলম্বন করিনি না?। (এই বলিয়া প্রশ্ন কবিত্তে লাগিল)

(য) মিত্তু:। বুদ্ধকে নমস্কার।

(র) বিট। এই স্বল্প লোককে তাড়ন করিয়া কি হইবে?

ছাড়িয়া দাও, চনিয়া যাউক।

विटः । केन सार्द्धम् ? ।

शकारः । अत्तणो हड्ढकेण । (व)

विटः । हन्त'! न गतः । (श)

शकारः । पुत्तका ! हड्ढका ! भट्टके ! पुत्तके ! एणे
शमणके अवि णाम किं गच्छदु, किं चिट्ठदु ? । खगतम् । णावि
गच्छदु, णावि चिट्ठदु । प्रकाशम् । भावे ! सम्प्रधानिदं मए
हड्ढकेण शह । एणे मइ हड्ढके भणादि । (प)

(ल) अरे ! तिष्ठ तावत्, यावत् सम्प्रधारयामि ।

(व) आत्मनो हृदयेन ।

(श) पुत्रक ! हृदय ! भट्टारक ! पुत्रक ! एष शमणक. अपि नाम किं
गच्छतु ? । नापि गच्छतु, नापि तिष्ठतु । भाव । सम्प्रधारित मया हृदयेन सह ।
एतन्मम हृदय भणति ।

(ल) शकार इति । सम्प्रधारयामि अस्य गमनविषये आलोच्य निर्द्धारयामि ।

(व) शकार इति । आत्मनो हृदयेन सह आलोच्य सम्प्रधारयामीत्यर्थः ।

(श) विट इति । हन्त खेदे । न गत इति न प्रमित, भिक्षुरिति शेषः ।
अशमितः पर नितगमेव प्रहार प्राप्तातीत्येव दु खमिति भाव ।

(प) शकार इति । भट्टारक । राजन् । अपाये सम्बोधनमिदम्, पुत्रकेति
सम्बोधनस्य पुनरुक्तमपार्थक्यं शकारवचनत्वात् । तत्प्रमाणं प्राक् । नापी-
द्यपि अपार्थमेव ।

(ल) शकार । अरे । आज्ञाचना करिषा आनि ये पयाञ्च एकटे
निर्द्धारण करि, से पर्याञ्च धात् ।

विट । काशर सहित आलोचना करिषा ? ।

(व) शकार । निष्पन्न इन्द्रिय सहित ।

(श) विट । शय ! गेम ना ।

विटः । किं ब्रवीति ? ।

शकारः । मावि गच्छदु, मावि चिद्वदु, मावि ऊगगदु,
मावि णोगगदु । इध ज्जे व भत्ति पडिअ मलेदु । (म)

भित्तुः । णमो बुद्धग । गन्नागदम्हि । (ह)

विटः । गच्छतु ।

शकारः । णं समण । (क्ष)

(म) मापि गच्छतु, मापि तिष्ठतु, मापि उच्छमितु, मापि निश्चितु । इहेव
भटिति पतिव्वा नियताम् ।

(ह) नमो बुद्धाय । शरणागतोऽसि ।

(क्ष) ननु समणेन ।

(श) शकार इति । अथ सर्वत्र वाक्यसपार्यंम, उच्छमितु बाह्य वायुमाकर्षतु,
निश्चितु कौट वायु निःसारयतु ।

(घ) शकार इति । नन्विन्वयधारण, समवेन शपथेन एकेन शपथेनैव गच्छतित्यर्थ ।

(य) शकार । पूत्र । इतर । प्रेता । पूत्र । एहे त्तिन्नु याहेवे ?
ना थाकिवे ? । (यगत) याहेवेओ ना, थाकिवेओ ना । (प्रेकाशे)
पणित । आमि इदरेव सहित आनोऽना कविद्याहि । आमार इदय
इहा बनितेछे—

विट । कि बनितेछे ? ।

(म) शकार । याहेवेओ ना, थाकिवेओ ना, प्रेतासओ कविवे ना,
निवासओ कविवे ना, एहेथानेठे इठां पडिवा मरिया याउक ।

(ह) त्तिन्नु । बुद्धके नमस्कार । आमि आपनाव शवणागत इहेयाहि ।

विट । याउक ? ।

(क्ष) शकार । एकटी शपथ करिया ।

विटः । कीदृशः समयः ? । (क)

शकारः । तथा कर्हमं फेलदु, जधा पाणित्रं पड्ढादलं ग
होदि । अधवा पाणित्रं पुञ्जीकदुत्र कर्हमे फेलदु । (ख)

विटः । अहो मूर्खता ? ।

विपर्यस्तमनथेष्टैः शिला-शकल-वर्षभिः ।

मांसवृक्षैरियं मूर्खैर्भाराक्रान्ता वसुन्धरा ॥६॥

(ख) तथा कर्हमं क्षिपतु, यथा पानीय पडाविल न भवति । अधवा पानीयं
पुञ्जीकृत्य कर्हमे क्षिपतु ।

(क) विट इति । समय, शपथः ।

(ख) शकार इति । पडाविल कर्हमाकृतम् । कर्हमक्षिपे जलस्य कर्हमाकृतत्व-
मवग्रभवति । विप्रकीर्णानामेव द्रव्याणां राशीकरणं पुञ्जीकरणम्, तच्च जलस्य कदापि
न सम्भवति चिरमस्तत्वात् । तेनेदं वाक्यद्वयमेव अपार्थम् ।

विपर्यस्तेति । विपर्यस्ता विपरीता मनस्येष्टा वृत्तिर्येषां तैः, शिलाशकलवत्
प्रक्षरखण्डवत् वर्षं शरीरं येषां तैः, सुडुददेहेरित्यर्थः, मांसं मांसफलीत्पादने वृक्षा
वृक्षमरुपास्तैः, पुष्टिकरपानभीजनाभ्यां केवलदेहमांसवृद्धिकारिभिरिति तात्पर्यम्,
मूर्खैरीदृशशकारतुल्यैर्जने, इयं वसुन्धरा पृथिवी, भारक्रान्ता जाता, न पुनरन्यः
कश्चिदुपकार इति भावः ।

अथ द्वितीयपादे सुग्रीपमा, तृतीये निरङ्गं केवलरूपकम्, अप्रमत्तमूर्खसामान्यात्
प्रमत्तमूर्खविशेषशकारप्रतीतिरप्रमत्तप्रथमं सा चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तथा अपवादी
नाम विमर्षसम्भेरङ्गम्—“दोषप्रवृत्त्यापवादः स्यात्” इति दर्पणलक्षणात् ॥६॥

(क) विट । किं वक्तव्यं शपथः ? ।

(ख) शकार । मेशेडावे कर्हमं निष्केपं करक, याहाते जन
पङ्क्तिं ना इय । अधवा, जनं सुप्रीकृत कविशः कर्हमे निष्केपं करक ।

• विट । किं अद्भुतं मूर्खता ! ।

नृपाज्ञया रत्तिजनेन पालिताः

नराः सदारा इव यान्ति निवृत्तिम् ॥७॥

शकारः । शुद्, भावे भणाटि । (भ)

बहु-कुशुम-विचिचिता अ भूमो

कुशुम-भलेण विणामिता अ लुक्ता ।

दुम-शिखर-लता अ लम्बमाणा

पणश फला विअ वाण्णा ललन्ति ॥८॥

(भ) सुद्, मावो भवति ।

बहुकुशुमविचिचिता च भूमि कुशुमभरेण विनामिताय इच्छा ।

दुम शिखर लता च लम्बमाना पणस फलानीव वानरा ललन्ति ॥८॥

अना इति । द्वि तशादि । नृपस्य आज्ञया, रत्तिजनेन उद्यानपालकेन नगर-पालकेन च पालिता रक्षिता कन्युपशोभिता, कटोरामि निषण्णभिर्वायोर्भावान् नियन्त्रामि लताभि उपरेष्टिता आरता आलिङ्गताय अमी इच्छा, सदारा सभाया नरा इव निर्वृति सुखम्, यान्ति प्राप्नुवन्ति ।

अथ शौतोपमा लताप्रचयीर्लिङ्गमान्येन नायिकानायकव्यवहारसमागोपान् समासीकृत्य अनयोरद्वाङ्गिभावेन सङ्गर । प शस्यविल इत्तम् ॥७॥

विटवचनमेव समर्थयन्नाह याद्वति । भूमिय अथ स्थित भूतलञ्च, बहुभि कुसुमी स्वयमेव पतिते पुष्पे विचिचिता विचितीकृता, इच्छाय कुशुमभरेण विनामिता अवनतीकृता, दुमशिखरस्य इच्छायस्य लता च लम्बमाना अर्धालम्बिता सती स्थिता, तथा वानरा पणसफलानीव कण्टकीफलानीव, ललन्ति अधीलम्बन्ति, वानराणा

फल पुष्प शोभित, पविणत ओ निश्चल लतासमूहे पविवेष्टित एवं बाज्जाव आदेशेन वस्त्रिगणकङ्क वस्त्रित एहे सकल वृक्ष, भाष्यासमन्वित मञ्जुगणैव त्राय निवृत्ति लाभ कवितेहे ॥७॥

(ब) शकार । पणित ७७७ बलिवाहेन ।

বিটঃ । কাণেনোমাতঃ ! ইটং শিনাতলমধ্যাম্যতাম্ । (অ)
 গকারঃ । এগে মিহি আগিটে । এত বিটং চ চ উপবিশতি ।
 মাঝি ! অজ্জ বি সঁ যগন্তগিগিঅং শুমনামি ; দুজ্জণ-বঅগ্গং
 বিষয় হুহুকাটো ন অগিলটি । (ট)

(অ) ওঁয়োগি অমিতঃ । মাঝি ! অঘাতি । অরামি, দুর্জনে-
 বচনমিহ হৃদয়ান্নাপময়তি ।

যনমকলমমানবর্ষালান্ সাম্য বনম্বনপূর্ব্বম্বনকামি যনমকলবন্ কিষিহীর্ঘংগীল-
 ল্যাযিতি ভাবঃ ।

অথ উত্থানমৌর্ধা প্রতি বহুসরকারণীপন্যামান্ সমুশয়ং, শ্রীতী উত্থমা অ
 অলথীরহ্মাঙ্কিলে ন মদরঃ ।

বিনামিতা ইতি ঘাঙ্'নিকপর্ম্ময় বনকলমঘাতী "অন্বদ্বলদ্বনমৌঃসুপমর্গা বা"
 ইতি দশে মানুস্বম্বল'ভাবান্ হুম্বাভাব পদায বনকপর্ম্ময় যৌন, । অথবা "মৌপমর্গান্
 নিত্য মানুস্বম্বা" ইত্যুক্তি নির্ণয়কম্বলমসহ ইতি বিক্ ।

পুথিতায়া হতাম্ ॥৫॥

(অ) বিট ইতি । "আধাঃওঁয়োগিগীঃসমম্বা ধীর্ঘ্য" ইতি শিনাতলমিত্যম্ব কর্ম্মতম্ ।

(ট) গকার ইতি । অমিত উপবিশট' । দুর্জনেষ বচন কটুবাণ্য লাপময়তি
 মসকসীনেতি শ্রীয ।

এই ভূতল, বহুতল পুষ্পে বিচিহ্ন হইয়াছে, পুষ্পের ভার, বৃক্ষ সকলকে
 অবনত করিয়াছে, গাছেব আগাধ লতা ঝুলিতেছে এবং বানবগুলিও
 বাঁঠালের মত ঝুলিতেছে ॥৮॥

(এ) বিট । কাণেনীর পুত্র ! এই পাথবেব উপব উপবেশন কব ।

(ট) শকাব । এই উপবিষ্ট হইলাম । (এই বলিয়া বিটের সহিত
 উপবেশন করিল) । পণ্ডিত । আচ্ছিও, সেই বসন্তসেনাকে স্বরণ করি
 দুর্জনেব বাক্যেব মত সে, মন হইতে যাইতেছে না ।

विटः । खगतम् । तथा निरस्तोऽपि स्मरति ताम् ।

अथवा—(ठ)

स्त्रीभिर्विमानितानां कापुरुषाणां विवर्द्धते मदनः ।

सत्पुरुषस्य स एव तु भवति मृदुर्नैव वा भवति ॥८॥

शकारः । भावे । कावि विला यावडकचेडश्च भण्णिदश्च

“पवहणं गेण्दिच्च लहुं लहुं आअच्छे” त्ति । अल्ल वि ण्

(ड) भाव । कापि विला स्यावरकचेटस्य भणितस्य प्रवहणं गृहीत्वा लघु लघु

(ठ) विट इति । तथा तेन प्रकारेण अवश्यवैत्यर्थं, निरस्तोऽपि वसन्तमीनया प्रत्याख्यातोऽपि ।

स्त्रीभिरिति । स्त्रीभि विमानिताना स्त्रातिप्रार्थनायाः अपमानिताना कापुरुषाणाम्, मदन कामाविगो विवर्द्धत, तु किन्तु सत्पुरुषस्य स्त्रीभिर्विमानितस्य वैत्यर्थं, स एव मदन, मृदु पूर्वापेक्षया कोमल न्यून इत्यर्थं भवति, अपमानेन स्वर्थाकरणदिति भाव, नैव वा भवति स एव मदनो नैव वा पुनस्तत्पद्यते, नैराशयेन तद्दीजनाशात् अपमानघोभायेति भाव ।

अवाप्रस्तुतकापुरुषसामान्याभिधानात् प्रस्तुतशकाररूपकापुरुषविशेषप्रतीत्यप्रस्तुतप्रशमालङ्कार । आथ्या जाति ॥८॥

(ड) शकार इति । प्रवहणं गीशकट गृहीत्वा, लघु लघु शीघ्रं शीघ्रम्, आरच्छ इति भणितस्य लक्षस्य आदिष्टस्य, स्यावरकी नाम चेट इत्यन्वयस्य, कापि दीर्घा विला

(ठ) विट । (खगत) सेहै डारे प्रत्याशात इहेवाड, ताहाके अरण करितेहे । अथवा—

द्वैलोककटुक अपमानित कापुरुषाणां केव कामवेग वृद्धि पाय, किञ्च तत्कटुकटे अपमानित मत्पुरुषाणां केव सेहै कामवेगठे कोमल इहेवा याथ किंवा एकेवारेहै उंत्पन्न इय ना । ॥८॥

(ड) शकार । पण्डित । डडा स्यावरककेऽस्मि बलिहाहिलाम—

আয়চ্ছৃটি ত্তি, চিনন্নি বুম্বিস্তটে । মজ্জ্হি ণ গক্কীঅদি
পাদেহিঁ গন্তু' । তা পেক্কু পেক্কু—(৬)

গাছোমজ্জগটে শূলে দুপ্পে ক্কে কুবিট-বাণ্ণ-গলিচ্ছে ।

ভূমো টট-গন্তত্তা হটপুত্তগতি ব্ব গাম্বালী ॥১০॥

আদচ্ছতি । অথাপি নাগচ্ছতীতি বিসম্বন্ধি বুম্বিস্ত । মধ্যাঙ্কি ন শক্যত পাদাভ্যা
গন্তু । তন্ পয় পয়—

নমো মধ্যগত সূ দুপ্পেচ্চ কপিতবানসহচ ।

ভূমিহঁটমগতা হতপুত্তগতব গাম্বালী ॥১০॥

সময়, অতীততি অথ । বিস বহুকাল যাবত্ বুম্বিস্তি শুধার্ত' । অথ পাদাভ্যামেব
ক্কে গত্তা ভূম্যতামিচ্ছাচ্ছ ম'য়াচ্ছ ইতি ।

নতু প দাভ্যা কথ গন্তু ন শক্যত ইত্যাহ নম ইতি । নমস আকাগম্য ম'য়গত
সূ মূখ্য, কপিতবানসম্য সত্চ তুল্য, দুপ্পেচ্চ কটেন টটচ্ছ, একব নিতানর্তাভ্রত্বাত
অন্যব কুপিতবনে দল্যাপাতাদিমহাদিতি ভাব । তথা হত কুরুচ্ছতপুহঁ ভীমেন বিনাশিত
পুধাণা দুর্ধ্বাধিনাটীনা ইন যম্মা মা তাটশো গাম্বালী হুতরাট্ঠমাত্তে'ব, ভূমি হট-
সল্লাতা, একব শৌকিন অন্যব আতপতাপেনিতি ভাব ।

অথ পূর্বাঙ্কে আর্থী পূর্থাপিমা, পরাঙ্কে তু শৌকী পূর্থাপিমালাডার, অনর্থীয় মিথ্যাবির-
পেচ্ছতয়া মছটি । পূর্বাঙ্কে' মধ্যাপেচ্ছয়া বানসম্য জাত্যা ন্য'দত্তে'পি নানৌচ্চিন্দা'থ,
সকারবচনতান ।

'শূলে ইত্যঙ্কারম্য পরে' ক্রম্বত্বাটীকাগদায়া জাতি ॥১০॥

"গাটী নিয়া ঈগ্গিব ঈগ্গিব আয়" । তথাপি তাহাব অনেক সময়
গেল, এখনও আসিতেছে না । আমি বহু সময় হইতেই ক্ষুধার্ত হই-
য়াছি । এদিকে এই মন্যাহুকালে পাম্বুগন ছাড়া বাইতে পারিতেছি না ।
তা, দেখুন দেখুন—

আক'শের নব্যবর্তী সূব্য, কুপিত বানবের জায় হুর্দশনীয় হইয়াছে
এবং ভূমি, হতপুত্তগতা গাম্বালী'র জায় অত্যন্ত মন্তপু হইয়াছে । ০॥

বিটঃ । এবমিতত্ ।

ছায়াসু প্রতিমুক্তশয্যকবলং নিদ্রায়তে গোকুলং

লৃণ্ণাচ্চৈশ্চ নিপীযতে বনমৃগৈরুষ্ণং পয়ঃ সারসম্ ।

সন্তাপাদতিশঙ্খিতৈর্ন নগরীমার্গা নরৈঃ সেব্যতে

তস্মাং ভূমিমপাস্য চ প্রবহণং মন্যে ক্খচিত্ সংস্থিতম্ ॥১১॥

শকারঃ । ভাবে ।

শিল্পি মম শিল্পীণি ভাব ! শুজ্জশ্চ পাড়ে

শউষ্ণি-স্বগ-বিহঙ্গা লুক্কশাহাশু লীয়া ।

ছায়াশিল্পি । গোকুল গোসমূহ, ছায়াসু অনাতপস্থানেषু, প্রতিমুক্তি নিদ্রাপ্রভাবাদেব পরিত্যক্ত শয্যকবলী ঘাসঘাসী যক্ষিণ্ কক্ষণি যদয়যা তথা নিদ্রায়তে । লৃণ্ণাচ্চৈ, বনমৃগৈর্বন্যপয়সি, উষ্ণমেব, সারস সরীসৃপস্যাদমিতি সারস পয়ী জলম্, নিপীযতে । সন্তাপাদাতপতাপাত অতিশঙ্খিতৈরত্যন্তভীতৈ, নরৈর্জনৈ, নগরীয়া মার্গা পথ্যা, ন সেব্যতে ন গম্যতে । অতএব চ প্রবহণং তব গৌশকটম্, তস্মা ভূমিম্, অপাস্য পরিত্যজ্য, ক্খচিত্ ছায়াস্থানে, সংস্থিতনবস্থিতমিতি মন্যে ।

অতঃ সময়েই নিতান্ততাপাকুলত্বপ্রতিপাদনকার্য্যে প্রতি বহুতরকারণোপন্যাসাত্ সসুশ্রয়, তত্নতনবিস্তিষ্ঠ্যা চ প্রবহণস্য ক্খচিত্বস্থানরূপসাধ্যস্য তাপাতিরকসাধনেন জ্ঞানাদনুমানান্তর । তথা প্রথমে পাড়ে ক্খচিত্ দ্বিতীয়যৌ কক্ষণি প্রত্যয়াত্ প্রত্যয়বিষয়ী ভগ্নপ্রকলনাদৌ, স চ "নিদ্রায়তে গোকুলে" ইতি পাঠেন সমাধেয় ।

শাঙ্কুবিজীভিত্তম্ ॥১১॥

বিট । ইহা এইরূপই বটে ।

গরুগণ ঘাসের গ্রাস পরিত্যাগ করিয়া ছায়াতে নিদ্রা যাইতেছে, বহু পশুগণ পিপাসার্ত হইয়া, সরোবরের উষ্ণ জল পান করিতেছে, মনুষ্যগণ রৌদ্রের ভয়ে অত্যন্ত ভীত হইয়া নগরের পথে গমনাগমন করি-

गल-पुलिग-मगुग्गा उण्हदीहं गगन्ता

घल-गलण णिगण्णा आटप णिव्वहन्ति ॥१२॥

भावे । अज्ज वि शे चेडं णाअच्छदि । अत्तणो विणोदण-
णिमित्त कि पि गाइग्ग । इति गायति । भावे । भावे । शुटं
तुए । ज मए गाइद । (ठ)

भाव ! शिरसि मम निलोनी भाव । सूर्यस्य पाद

शकुनि खर विहङ्गा इधशाखाम् लीना ।

नर पुरुष मनुष्या उणदीर्घं श्रमन्ती

गृह शरथ निपथा आतप निर्वहन्ति ॥१२॥

(ठ) भाव ! अद्यापि म चेटी नामकृति । आत्मनी विमोदननिमित्त किमपि
गम्यामि । भाव । श्रुत त्वया ? । यन्ममा गीतम् ।

शिरसीति । इ भाव । विद्वन् । मम शिरसि सूर्यस्य पादं करण, निलीन
पतित, शकुनि खर विहङ्गा पक्षिण इत्यथ, इधशाखाम् लीना प्रच्छन्ना स्थिता
आतपतापभयादिति भाव । नर पुरुष मनुष्या मानुषा इति तात्पर्यम्, गृह शरथमपि
गृहमेव तत्र निपथा स्थिता, उणद्य तत् दीघ चति उणदीर्घं यथा स्यात्तथा श्रमन्त
श्रम त्यजन्तश्च सत् आतप सूर्यतापम् निर्वहन्ति अतिक्रामन्ति ।

अत्र शकुनिखरविहङ्गा इति नरपुरुषमनुष्या इति गृहशरथमिति च पद्यायशब्दानां
प्रयोग शकारवचनस्य पौनःपुन्यस्य कारणात् दीर्घावच्छ । मालिनी हन्तम् ॥१२॥

तेहे ना । श्रुत्रां आमि मने कवि—तोमार गाडीथाना, मञ्जुप्त स्थान
पवित्र्याग करिया, कोथाओ (छायाते) अवस्थान कवितेहे ॥११॥

शकार । पठित । श्रुत्रेव । कवण, आमाव मन्तके पठित हई-
तेहे, पस्किण वृक्षेव शाखाय प्रच्छन्नभावे अवस्थान कवितेहे,
मञ्जुगण, उक्क ओ दीर्घ निश्वास त्याग कवतः गृहेव भित्तरे वसिया बोद्ध
अतिबाहित कवितेहे ॥१२॥

বিট। কিমুচ্যতে ? গম্বর্বা ভবান্ । (ণ)

শকার কধং গম্বল্বে ণ্ ভবিশ্ণং ? (ত)

হিঙ্গুজ্বলে জীলক-ভদ্রমুস্ত্যে বচাঘ গণ্ঠী শগুড়া অ শৃগুঠী ।

এগ্নে ময় শ্বেবিদ গম্বজুক্তী কধং ণ্ হম্গে মধুল শ্গলৈচ্চি ॥১২॥

(ত) কথ গম্বর্বো ন ভবিষ্যামি ?

হিঙ্গুজ্বলা জীরক ভদ্রমুস্তা বচাঘা যন্নি শগুড়া অ শৃগুঠী ।

এয়া ময়া শ্বেবিদা গম্বযুক্তি কথ নাচ মধুরস্বর ইতি ॥১২॥

(ণ) বিট ইতি । কিমুচ্যত অধিক্রমিত শপ, গম্বর্বা গম্বর্বস্বরূপপরমসুস্বর-
স্বাভিতি ভাব । সাঙ্গুগুণীক্কারয়ম্ ।

হিঙ্গুজ্বলেতি । হিঙ্গুভিলদাণ্ড্যদ্রব্যবিগ্ৰধে লজ্বলা মযুক্ততয়া শ্বেভিতা, জীরক
যুক্তা ভদ্রমুস্তা সৌপধি বশপ জীরকভদ্রমুস্তা বচাঘাসদাণ্ড্যদ্রব্যম্ যন্নি পর্বভাগ
গুঠেন সহতি শগুড়া শৃগুঠী স্বনামগ্ণ্যাতী দ্রব্যবিগ্ৰধ, এয়া এততসমষ্টিমিথিতা, গম্ব
যুক্তির্গম্বর্বাধোগ মৃগস্বৌষধাসতি যাবত ময়া শ্বেবিদা ভাষতা, সুতরাং কথ নাচ
মধুরস্বরো ভবয়ামিতি শপ ।

সুতরাং এয়া ধারী মৃগ স্ততা নাত্পদ্যতে ম বা তত্সীধনে কণ্ঠস্বরীঃপি মধুরী জায়ত
ইতি শকারবচনত্বাদপাথমিদ মম্বম্ ।

সুপজা তর্কম্ ॥১২॥

(ত) পণ্ডিত । এখনও মে ভূতা আমিগ না । হুতবা আম্ম-
বিনোবনেব শুক্ আমি কিছু গাই । (এই বলিঘা গাইতে নাগিন)
পণ্ডিত । পণ্ডিত । আপনি শুনিজন ? আমি ঘাশ গাইনাম ।

(ণ) বিট । অনিক কি বলিব । তুমি একেবারে গম্বব ।

(ত) * কব । আমি গম্বর্ব হইব না কেন ?

হিঙ্গুস্বাভিত জীরক ও ভদ্রমুস্তা, ব'চর পর্বভাগ এবং শৃগুঠর সহিত
শৃগুঠী, এই সকল গম্বর্বাধোগ শ্বেব আমি মেনন করিযাছি সুতরাং মধুর
স্বর না হইবে কেন ? ১১৩

भावे । पुण्योवि टाव गाडश्च । तथा करोति । भावे ।

भावे । शूट तुए ? ज मए गाडट । (य)

विट । किमुच्यते ? गन्धर्वो भवान् । (द)

शकार । कथं गन्धर्वे ण भवामि ? । (घ)

हिङ्गुज्जले टिण्ण मरीच चुस्से

वग्धान्निटे (१) तेह्ण घिएण मिशंणे ।

भुत्त मए पाल्हदीथ मशे

कथं ण हम्मो मधुलण्णलेत्ति ? ॥१४॥

(य) भाव । पुनरपि तावत् गन्धर्वो भवामि । भाव । भाव । श्रुतं त्वया ? यन्मया गीतम् ।

(घ) कथं गन्धर्वो न भवामि ? ।

हिङ्गुज्ज्वल दत्तमरीचचूर्णं व्याघारितं तैलघृतनमिश्रम् ।

भुक्तं मया परमर्तीयमामं कथं नाहं मधुरम्बर इति ॥१४॥

(द) विट इति । इदंनु पूर्वतः प्रकारान्तरेण भिन्नं इत् ननु चमत्कारातिशयं पुण्योत् ।

हिङ्गुज्ज्वलमिति । हिङ्गुभिरुज्ज्वलं स्यादेतन् शोभितमं दत्तं प्रक्षिप्तं मरीचचूर्णं यन्निन तत् व्याघारितं दद्यादिना मघहितम् तैलयुक्तं घृतं तैलघृतं तेन मिश्रं युक्तम् परमर्तीयं काकिलमम्बुभिः मामं मया भुक्तम् अतः कथं नाहं मधुरमरीचं भवेयमिति शयं परममुम्बरकाकिलमांसभक्षणं परममुम्बरत्वस्यावश्यभावादिति भावः ।

इदमपि पूर्वसमानाद्यकं बोध्यम् । उपलं तिउत्तम् ॥१४॥

(य) पण्डित । आदाद्वैतं गाडव । (तांशहं करिण) पण्डित । पण्डित । आपनि उन्निलन ? आसि साहं गाडेलाम ।

(द) विट । अदिकं किं वनिव । तुमि दाकां गच्छर्व ।

(घ) शकार । केन गच्छर्व नां इहेव ? ।

(१) वग्धान्निटे ।

भावे । अज्जवि चेड्ढे णाअच्छदि । (न)

विटः । स्वस्थो भवतु भवान्, मम्रत्येव आगमिष्यति । (प)

तत प्रविशति प्रवहणाधिकृता वसन्तसेना चेटव ।

चेटः । भीदे कुवु हग । मज्जण्हिके शुज्जे । मा दाणिं कुविदे नाअशाल-शरणाणि हुविशादि । ता तुलिट वहामि । जाध, गीणा । जाध । (फ)

वसन्त । हद्दी ! हद्दी ! ण कुवु वड्डमाणअस्स अअं मरसेजोओ, किं खेदं ? । कि ण कुवु अज्जचारुदत्तेण वाहण-

(न) भाव । अद्यापि चेटी नागच्छति ।

(फ) भीत वन्वहम् । साध्याङ्गिक सृथ । मा इदानीं कुपितो राजश्याल-मम्यानी भविष्यति । तत् त्वरित वहामि । यातम् शवो यातम् ।

(प) विट इति । स्वस्य प्रकृतिस्य ।

(फ) चट इति । साध्याङ्गिका मध्याङ्गमसृष्ट सृथ, अत पदाभ्या वन्तुमशक्ततया मन्वित्त्वेन च कोपमश्रव इति भाव ।

हिन्दूशोडित, मनीषर्चमशूक एव तैल ७ घृत मिश्रित करिद्रा आलोडित कोकिलर मांस आनि पाईयाछि, इतवाः आनि म्भुवश्रव ना इडेव केन ११७१।

(न) पडित । एअन ७ डूता आमिरेछे ना ।

(प) विट । डूमि अश्र २७, एअनडे आमिअव ।

ताशर पव गाङ्गीते उठिदा वससृसेना ७ डूशेर प्रवे ।

(फ) डूता । आनि डीउ इडेया पडिदाछि । वधाशेर यदा ।

ता, ब्राह्मर शाला मश्रान कूक ना इ'न, एई अल आनि ताङ्गाताडि राहे । दा गरु दा ।

पडिस्समं परिहरन्तेण अस्सो मणुष्सी अस्स' पवहणं पेसिदं भवि-
स्सदि ? । पुनरिदि दाहिणं लोअणं वेवदि मे हिअअ', सुग्घाओ
दिमाओ, मच्चं ल्जेव विमंठुलं पेक्वामि । (व)

गकारः । नेमिघोषमाकर्ण्य । भावे । भावे । आगटे पव-
हणे । (भ)

विटः । कथं जानामि ? ।

(व) दा धिक् । दा धिक् । न खलु वडमानकस्याय स्वरसयोग । किन्तु
इदम् ? कि खलु आर्थचानुत्तरण वाचनपरिग्रहण परिहरता अस्या मनुष्योऽन्त
प्रवहण प्रेषित भवियति ? । स्मरति दक्षिण लोचनम् वेपत मे हृदयम गृह्या
दिग्, सर्वमेव विसृज्य पश्यामि ।

(भ) भाव । भाव । आगत प्रवहणम् ।

(व) चट इति । वडमानकस्य परिचितस्य वटाव्यचारुदसभ्यस्य, अथ स्वरसयोग
कर्णे कस्यश्चनिसम्बन्धी न खलु, विभिन्नप्रकारत्वादिति भाव । वाचन शकटसञ्चालने
परिश्रमी वडमानकस्यायामलम, परिहरता परिहृत्तु'नित्कृतस्यर्थ, पुनरपि वडमानकस्यैव
प्रेरण तस्य सञ्चालन परिश्रमी भवदिति विविच्येत्यर्थ । स्त्रीणा दक्षिणाधिस्यन्दन
विपत्सूत्रकम् । विमंठुल प्रतिशूलम् ।

(भ) शकार इति । नेमिघोष धूर्णमानचक्रमालशब्दम् ।

(व) वनश्रसेना । हाय । हाय । एहे स्ववसंयोगेण त वडमानेनव
नहे । ए घट्टेनाटा कि । तवे वि आद्य चारुपद्ध, यातायातेव पवि-
त्रम ना इहेदार अछ, अछ माश्व एवं अछ गाडी पाठाईयाछेन ।
आमाव मन्दिण चम्पू स्मन्दिण इहेतेछे, हनन कौपितेछे एवं दिव् नवन
शूत्र बलिद्या बोध इहेतेछे, एहेरूप सकलहे प्रतिबुल देणितेछि ।

(उ) शकारः । (चक्रप्राप्तेव शब्द उच्यते) पठित । पठित ।
गाडी आगियाछे ।

শকার: । কিং ণ পেক্বদি ভাবে ? বুহুশুশ্ৰলৈ বিশ্ব ঘুল-
ঘুলান্মাণং লক্কোশ্চদি । (ম)

বিট: । হা। মাধু লচ্চিতম্ । অয়মাগত: ।

শকার: । যুক্তকা! যাবলকা! চেড়া! আগদে শি? । (য)

চেট: । অধহ্ । (র)

শকার: । পবহ্ণে বি আগদে ? । (ল)

চেট: । অধহ্ । (ব)

শকার: । গোণা বি আগদে ? । (শ)

(ম) কি ন প্রোচতে ভাব: ? বৃহস্কর এব ঘুরঘুরায়মাণং লক্ষ্যতে ।

(য) যুক্ত! স্যাবরক! চেট! আগতীঃশি? ।

(র) অধকিম্ । (ল) পবহ্ণমপ্যাগতম্ ? ।

(ব) অধকিম্ । (শ) গোণাবপি আগতী? ।

(ম) শকার ইতি । ঘুরঘুরায়মাণ "ঘুর ঘুর" ইত্যেবমভ্যক্ত শব্দে ক্রুর্বাণম্, পবহ্ণমিতি শ্রেয়ঃ, পথি ঘূর্ণমাণ্যচক্রঘর্ষণাদিহি ভাব: । বৃহস্করোঃপি মনিকা-
বিলিখনকালে 'ঘুর ঘুর' ইত্যেব শব্দে কৰোতীতি দ্রষ্টব্যম্ ।

বিট । কি কবিতা জানিলে ? ।

(ম) শকাব । পণ্ডিত । আপনি কি দেখিতেছেন না ? বৃক
শূবরেব ত্রাশ 'ঘুর ঘুর' কবিতেকে বলিয়া লক্ষ্য হইতেছে ।

বিট । (দেখিয়া) ভাল লক্ষ্য কবিতাছ । এই আসিয়াছে ।

(য) শকাব । পুত্র ! স্যাবরক ! ছুতা ! আসিয়াছিম্ ? ।

(র) ছুতা । হৈ ।

(ল) শকার । গাড়ীও আসিয়াছে ? ।

(ব) ছুতা । হৈ ।

(শ) শকার । গুরু দুইটাও আসিয়াছে ? ।

चेटः । अधइं । (प)

शकारः । तुमं पि आगदे ? । (स)

चेटः । महासम् । भटके ! अहं पि आगदे । (ह)

शकारः । ता पवेशिहि पवहणं । (च)

चेटः । कटलेण मग्गेण ? । (क)

शकारः । एदेण ज्जेव पाय्यानखण्डेण । (ख)

चेटः । भटके ! गोणा मलेन्ति, पवहणे वि भज्जेदि,
हग्गे वि चेडे मलामि । (ग)

(प) अयकम् । (स) त्वमपि आगतः ? ।

(ह) भटारक । अहमप्यागतः । (च) तत् प्रवेश्य प्रवहणम् ।

(क) कतरुण मार्गेण ? । (ख) एतेनैव प्राकारखण्डेन ।

(ग) भटारक । गावो मियन्ति, प्रवहणमपि भज्यते, अहमपि चेटी मिये ।

(ह) चेट इति । प्रत्यक्षदर्शने सत्यपि पुनरागमनप्रश्नात् मार्गद्वयमाभीदिति प्रतीयते ।

(ख) शकार इति । एतेनैव सन्मुखवर्तिनैव, प्राकारखण्डेन दृग्ग्रायमानप्राचीर-
भागेन तदुपगित्त एवेत्यर्थः ।

(ग) चेट इति । सर्वत्र प्राकारखण्डेन प्रवेशने इति सन्ध्यतः । गीमरणादिकल्पु
प्राकारोपरि वर्तित्वादिहत्वात् ततः पतनाच्चेति बोध्यम् ।

(ग) हुत्ता । ई ।

(स) शकार । हुईओ आनिदाछिम् ? ।

(ह) हुत्ता । (शास्त्रेण महित) अहू ! आनिओ आनिदाछि ।

(च) शकार । उबे गाडीपाना छितरे आन् ।

(क) हुत्ता । कोन पथे ? ।

(ख) शकार । उहे आओरेर उपर निहाई आन ।

বিট: । एवं भवतु । इत्यারোহति ।

शकार: । अथवा चिद्ध तुमं । तुह वप्पकेलके, पवहणे ?
जेण तुमं अग्गदो अहिलुअग्गि । हग्गे पवहणशामी अग्गदो
पवहणं अहिलुहामि । (ट)

विट: । भवानेवं ब्रवीति । (ठ)

शकार: । जइ वि हग्गे एव्वं भणामि, तधावि तुह एग्गी
आदले अहिलुह भट्टेत्ति भणिट्ठु । (ड)

(अ) भाव । आगच्छ, प्रवहण पश्याव: । भाव । त्वमपि मे गुरु, परमगुरु प्रेक्ष्यसे,
सादरक: अभ्यन्तरक इति पुरस्करणीय इति त्व तावन् प्रवहणमयत अधिरीह ।

(ट) अथवा तिष्ठ त्वम् । तव वपौय प्रवहणम् ? वन त्वमयत, अधिरीहमि ।
अह प्रवहणशामी अयत प्रवहणमधिरीहामि ।

(अ) शकार इति । अपिरेवार्थ, तमेवेत्यर्थ: । सादरक 'आदरणीय', अभ्यन्तरक
अन्तरहृद्य, इति द्विती, पुरस्करणीय सर्वत अयत, म्यापनीय ।

(ट) शकार इति । वप्रम्य पितृदिदमिति वपौयम्, प्रवहण किमिति काकु ।
"वप्रमात म्बिया सेव्वा अरे रेथी च रोधमि" इति विक्राण्णंश ;

(ठ) विट इति । एव 'त्व तावन् प्रवहणमयत अधिरीह' इत्य भवानेव ब्रवीति ।
अतस्तदनुगारिणाहमयतोऽधिरीह, गच्छन्न दीयीति भाव ।

आपनाके শুরু, এমন কি পরম শুরু বলিয়া দেখি এবং আমার করি ও
অন্তরঙ্গ বলিয়া মনে করি, সুতরাং আপনাকেই আগে করা উচিত,
অতএব আপনিই আগে আরোহণ করুন ।

विट । ठेहाई हटक । (এই বলিয়া আরোহণ করিতে লাগিল)

(ট) शकार । अथवा, छूमि धाक, तौमार बापेपर गाड़ी ? ये,
छूमि आगे उठितेछ, आमि गाड़ीर मालिक ; आमि आगे उठिब ।

(ठ) विट । छूमिई से एहैरूप बानियाहिले ।

विटः । आरोहत्तु भवान् ।

गकारः । एषे शम्पदं अहिलुहामि । पुत्तका । थाव-
नका । चेडा । पन्निवत्तावेहि पवहणं । (ढ)

चेटः । परावत्ता । अहिलुहदु भट्टालके । (ण)

गकारः । अथरुह्यावन्तीच च शदा नाटयित्वा लरितमवतीथ विट कण्ठे
अवलम्बा । भावे । भावे ! मनेशि मनेशि पवहणाधिनुढा
नक्तुशी चोले वा पडिवगदि । जइ नक्तवगो तटा उमे वि भूशे,
अध चोले त उमे वि खुज्जे । (त)

(ड) यद्यपि अहमेव भणामि, तथापि तव एष आटर "अधगेइ भट्टारक ।"
इति भणितुम् ।

(ढ) एष साम्प्रतमधिगीहामि । पुत्तक । स्यावरक । चे । परिवर्तय प्रवहणम् ।

(ण) आधगेइतु भट्टारक ।

(त) भाव । भाव । वियसे विगस । प्रवहणाधिनुढा राक्षसी चोरी वा
प्रतिवसति । याद राक्षसी तदा उभावपि मुषिती , अथ चौर तदा उभावपि खादितौ ।

(ड) शकार इति । इ भट्टारक । स्वामिन् । आधगाइ इति भणितु वक्तुम्
आदरा उत्र कर्तुमुचित आसीदिति शय । एव सति विनयो रक्षिती भवतीति भाव ।

(त) शकार इति । उभावपि त्वमरुचोत दावपि, चेद्यथ तु पूर्वत एव स्थितत्वान्

(ड) शकार । यदिऽ आसि ऐरूप वनिद्रा थादि, उथापि आप-
नार ऐरूप आदर करी उचित छिन वे, प्रहू । आपनि उट्टून ।

विट । आपनि उट्टून ।

(ढ) शकार । ऐइ एधन उट्टितेहि । पूज्ज । स्यावरक । कृता !
गाडी सिन्ना ।

(ण) कृता । (गाडी सिन्नाइरा) प्रहू । आरोहण करन ।

शकारः । अले नाग्रशालए हग्गे , गोण्ण मले, अवले
कीणिशं, पवहणे भग्गे अवलं घडाइशं, तुमं मले अस्से
पवहणवाहके हुविशदि । (घ)

चेटः । शब्बं उववम्भं हुविशदि, हग्गे अत्तण्णकीलके ण
हुविशं । (ङ)

शकारः । अल्ले । शब्बं पि णशदु, पाअलखण्डे ण पवेशेहि
पवहणं । (च)

(घ) अरे । राजशालकोइहम्, गावी मत्तौ, अपरौ क्रुथ्यामि, प्रवहण भग्गम्
अपर घटयिथ्यामि, त्व मत्त, अन्य प्रवहणवाहकी भविष्यति ।

(ङ) सर्वमुपपन्न भविष्यति, अहमास्मीथी न भविष्यामि ।

(च) अरे । मन्वमपि नश्यतु प्राकारखण्डेन प्रविश्य प्रवहणम् ।

(घ) शकार इति । मत्तौ स्यातामिति श्रेय । एव परवापि ।

(ङ) चेट इति । उपपन्न तव मन्थरम् । आत्मीय एतच्छरीरमन्वन्तौ एत-
आच्छरीरान्निर्गता जीव पुनरेतर प्राप्स्यतीत्यर्थ ।

आत्मा यतो धृतिरु हि स्वभावी ब्रह्म वर्म च ।" इत्यमर ।

(ग) डूत्ता । प्रडू । एक डूईटा मबिबे, गाडीओ भाद्विबे, आमि
डूत्ता बेटाओ मबिब ।

(घ) शकाव । ओवे । आमि बाज्जाव शाला, गक मवे, आव
डूईटा किनिव गाडी भाद्वे, आव एकथाना गाडी गडाईव, तूई
मबिस त, आव एकज्जन गाडीचालक हईवे ।

(ङ) डूत्ता । आप्पनाव सबनई सम्पन्न हईवे, किञ्च आमि त
आव निजेव हईव ना ।

(च) शकाव । ओवे । सकलई नष्ट हईक, तथापि प्राचीवेव उपक
दिवा गाडी आन ।

चेटः । विभज्ज ने पवहण ! गमं शासिणा विभज्ज,
अग्ने पवहणे भोदु । भट्ठके गटुप्प णिवेदेमि । णिव्व । कथं
ण भग्गो ! । भट्ठके ! एग्गे उवत्थिदे पवहणे । (छ)

शकारः । ण छिग्गा गोणा ? ण मन्ना नज्ज ? तुमं पि
ण मत्ते ? । (ज)

चेटः । अधडं । (झ)

शकारः । भाव ! आअच्छ, पवहणं पेक्खामो । भावे !
तुमं पि मे गुलु पलमगुलु पेक्खिअशि शाटलके अब्भमन्तलके
त्ति पुलक्कलणीएति तुमं टाव पवहणं अग्गटो अहिलुह । (ञ)

(इ) विभज्जि रे पवहणं । मम शासिणा विभज्जि अन्तु पवहणं भवतु,
भट्ठकं गत्वा निवेदयामि । कथं न भट्ठकं ' भट्ठकं ' एतदुपस्थितं पवहणम् ।

(श) न छिग्गी गोवी ? न मन्ना वज्ज ? त्वमपि न मत्ते ? ।

(झ) अदकिस ।

(इ) चेट इति । विभज्जि विग्रहणं भयं भव, शासिणा मम प्रभुणा शकारेण
पदं, विभज्जि विग्रहणं भयं भव, अन्तु पवहणं भवतु इति गत्वा, भट्ठकं मत्त-
यामिनं शकारं निवेदयामि अन्वयः ।

(श) शकार इति । अत्र मत्तो गावो, छिग्गा वज्ज इति अन्वयिनान्वयः ।

(छ) छुट्टा । डाप्प रे गाडी । अट्टुं गहिउ डाप्प, अत्त गाडी
इत्तेक, अट्टुं दे दाट्टेदा जानाटे । (अ. २०० कट्ठिदा) गाडी ये डाप्पि
ना ? अट्टुं । एहे गाडी उपस्थितं इहेदाछे ।

(ज) शकार । शरु छिडे नाटे ? मत्ति मत्ते नाहे । तुट्टे मत्ति
नाटे ? ।

(झ) छुट्टा । हा ।

(ञ) शकार । पठित । आरन, गाडी देवि । पठित । आपि

বিট। এবং ভবতু । ইত্যরীতি ।

শকার' । অথবা চিহ্ন তুম' । তুহ বপ্পকেনক পবহণে ?
জেণ তুম' অগদো অহিলুঅগি । হম্মে পবহণশামী অগদো
পবহণং অহিলুহামি । (৪)

বিটঃ । ভবানেব ব্রবীতি । (৪)

শকার । জড় বি হম্মে এব্ব ভণামি, তথাবি তুহ এশি
আদলে অহিলুহ ভট্ঠেত্তি ভণিতু' । (৬)

(৯) ভাব । আগচ্চ পবহণ পশ্যাম । ভাব । ত্বমপি মে গুরু পরমগুরু প্রেচ্ছসি
সাদরক অন্সরক ইতি পুরস্করণীয় ইতি ত্ব তাবন পবহণময়ত অধিরীচ ।

(৪) অথবা নিহ ত্বম । তব বপ্তয়ে পবহণম ? যন ত্বময়ত অধিরীচসি ।
অহ পবহণস্বামী অয়ত পবহণমধিরীচামি ।

(৯) শকার ইতি । অপিরবায়' ত্বমেবম্বয় । সাদরক অ'দরশীয় অন্সরক
অন্সরক ইতি হেতী পুরস্করণীয়' সর্বত্র অয়ত স্থাপনীয় ।

(৪) শকার ইতি । বস্ময় পিতৃন্দিমিতি বস্ময়ম পবহণ কিমিতি কাঙ্ক ।

"বপ্তসাত্তে ম্বিঘা চেব্বে চরী রেখী অ গীঘসি" ইতি তিকাণ্ডর্গম ।

(৪) বিট ইতি । এন 'ত্ব তাবন পবহণময়ত অধিরীচ ইত্য ভবানেব ব্রবীতি ।
অতসাদনুসারণাঃসময়তৌঃধিরীচু, গচ্ছন্ন দৌধীতি ভাব ।

আপনাকে শুরু, এমন কি পবন শুরু বলিয়া দেখি এবং আদর করি ও
অন্তরঙ্গ বলিয়া মনে কবি, সুতবা' আপনাকেই আগে কবা উচিত,
অতএব আপনিই আগে আবোধন করুন ।

বিট । ইহাই হউক । (এই বলিয়া আরোহণ করিতে লাগিল)

(৪) শকার । অথবা, তুমি থাক, তোমাব বাপের গাড়ী ? যে,
তুমি আগে উঠিতেছ, আমি গাড়ীর মালিক, আমি আগে উঠিব ।

(৪) বিট । তুমিই সে এইরূপ বলিয়াছিলে ।

विटः । आरोह तु भवान् ।

शकारः । एग्रे गम्पटं अहिलुहामि । पुत्तका ! थाव-
नका ! चेडा ! यन्निवत्तावेहि पवहणं । (ठ)

चेटः । परावत्ता । अहिलुहदु भट्टानक । (ण)

शकारः । अधिगशाप्लोक्त्वा च शशा नाटयित्वा त्वरितमवतीर्थं विट कण्ठे
अश्लभ्या । भावे । भावे ! मलेगि मलेगि पवहणाधिनुट्टा
नक्कवगो चोले वा पडिवशदि । जइ नक्कवगो तदा उभे वि मूगे,
अध चोले त उभे वि खुज्जे । (त)

(ड) यद्यपि अहमेव भवामि, तथापि तत्र एव आदर "अधिगेह भट्टारक ।"
इति भणितुम् ।

(ट) एष साम्प्रतमधिरीहामि । पुत्तक ! म्यावरक । चेट । परिवर्त्तय प्रवहणम् ।

(ण) अधिगेह तु भट्टारक ।

(त) भाव । भाव । नियमे नियमे । प्रवहणाधिहटा राघवी चोरी वा
प्रतिवसति । याद राघवी, तदा उभावपि मुयिती, अथ चौर तदा उभावपि म्हादितौ ।

(ड) शकार इति । हे भट्टारक ! म्यामिन् । अधिगेह इति भणितुं वक्तुम्,
आदरे यत्र कर्त्तुं मुचित आसीदिति शय । एव सति विनयो रक्षितो भवतीति भाव ।

(त) शकार इति । उभावपि त्वमहश्चेति दावपि, चेष्टस्य तु पूर्वत एव स्थितत्वात्

(ड) शकार । वदिओ आमि एहेरूप बनिशा थाकि, तथापि आप-
नार एहेरूप आदर करा उचित छिन वे, प्रहू । आपनि उठून ।

विट । आपनि उठून ।

(ट) शकार । एहे एधन उठ्ठितेहि । पूज । म्यावरक । छुत्ता ।
गाडी शिवाओ ।

(ण) छुत्ता । (गाडी शिवाहेया) प्रहू । आबोड्ण करन ।

ବିଟଃ । ନ ଭେଦଂ । କୁତୋଽବ ହୃଦୟମଧ୍ୟାନି ରାଜସ୍ୟାଃ
 ସଂସାରଃ । ମା ନାମ, ତେ ମଧ୍ୟାଞ୍ଜାର୍କ-ତାପ-ଞ୍ଜିବ-ଦୃଷ୍ଟେଃ ସ୍ୟାବରକସ୍ୟ
 ସକଞ୍ଚୁକାଂ ଛାୟାଂ ଦୃଷ୍ଟା ଭ୍ରାନ୍ତିରୁତ୍ପନ୍ନା ? । (ଧ)

ଶକାରଃ । ପୁତ୍ତକା ! ଯାବଲକା ! ଚେଢ଼ା ! ଜୀବେଶି ? । (ଢ)

(ଢ) ପୁତ୍ତକ ! ସ୍ୟାବରକ ! ବିଟ ! ଜୀବେଶି ? ।

ସ୍ଥିତିସନ୍ଧବ ଇତି ଭାବଃ, ସୁପିତୌ ଅପହତୌ । ଅପ ପଞ୍ଚାକ୍ଷରେ । ଅପାପି ପୂର୍ବବଦିବ
 ଯୋଗ୍ୟତାମତିକ୍ରମ୍ୟାଭିହିତମ୍ । ତେନ "ଯଦି ରାଧଶି, ତଦା ଉଭାବପି ଯାଦିତୌ । ଅପ ଶୌଃ,
 ତଦା ଉଭାବପି ସୁପିତୌ" ଇତ୍ୟୁକ୍ତିଃ ପ୍ରତ୍ୟେକ୍ୟା ।

(ଧ) ବିଟ ଇତି । ହୃଦୟମଧ୍ୟାନି ଶୌକଟେ । ସଂସାରୀ ଗମନମ୍ । ମଧ୍ୟାଞ୍ଜାର୍କସ୍ୟ ତାପେନ
 ହିମା ମାସିତା ଦୃଷ୍ଟିର୍ଦର୍ଶନଶକ୍ତିର୍ପ୍ରାପ୍ୟ ତାହମପ୍ୟ ତେ ତପ, ସ୍ୟାବରକସ୍ୟ ତଦାଽଭ୍ୟସ୍ୟ ପ୍ରବହଜ-
 ବାହକସ୍ୟ ଭବ୍ୟସ୍ୟ, କସ୍ତୁକେନ ବାସ୍ତବ୍ୟେନ ଗାଭାବରକେନ ସଂହିତି ତାମ୍ । ତଦା ବିଦ୍ୟମାମପ୍ୟ
 ନ ତବ, ମା ନାମ ଭ୍ରାନ୍ତିରୁତ୍ପନ୍ନା ନ କି ଭବୀ ଜାତ ? ଅପି ଯୁ ଭ୍ରାନ୍ତିର୍ବିଶୃତ୍ପନ୍ନା, ନ
 ପୁନର୍ଭବତ ପବ ରାଧଶି ଶୌଶି ବେତି ଭାବଃ ।

(ଢ) ଶକାର । (ଆବୋଧେନ ବଦିତା, ଦେଖିତା, ଓହ୍ଲ ଅଭିନୟ ବଦିତା,
 ତାଜାତାଃଞ୍ଜି ନାନିତା, ଗଳକ୍ଷେତ୍ରେ ନିଟେକେ ଦାଦନ ବଦିତା) ପଞ୍ଜିତ । ପଞ୍ଜିତ ।
 ବଦିତାଛ, ବଦିତାଛ । କାଦନ, ଏକଟା ବାକ୍ୟମ୍, କିଂବା ଏକଟା ଚୋର ଗାଞ୍ଜିତେ
 ଓହିତା ବଦିତା ବଦିତାଛେ । ବଦି ବାକ୍ୟମ୍ ଓହ୍ଲ, ତଦେ ଆମାଦେବ ଦୁଟେ ଉଦକେହି
 ଚୁଦି ବଦିତା ନିଦାଛେ ; ଆର ଯଦି ଚୋର ଓହ୍ଲ, ତଦେ ଦୁହି ଉଦକେହି ବାହିତା
 ବେଦିତାଛ ।

(ଧ) ବିଟ । ଓହ୍ଲ ବଦିତ ନା । ଏହି ଗବର ଗାଞ୍ଜିତେ ବାକ୍ୟମ୍ ଆଗ-
 ନନ ହେବେ କିଦିତ ? । ମଧ୍ୟାକ୍ଷେର ସ୍ଵରୋର ତାପେ ତୋମାର ପୃଷ୍ଠିକ୍ଷି ନଢେ
 ହେଦାଛେ । ତାହାତେ ଅବରାଧାର ସହିତ ସ୍ୟାବରକେର ଛାୟା ଦେଖିତା ତୋମାର
 ଅନ ହେ ନାଟେ ତ ? ।

(ଞ) ଶକାର । ପୁତ୍ତ ! ସ୍ୟାବରକ ! ଦୃଷ୍ଟା ! ବାହିତା ଆହିତ୍ ତ ? ।

चेटः । अधङ् । (घ)

शकारः । भावे ! पवहणाधिन्दूटा इत्यत्रा पडिवशदि ।
ता अवलोएहि । (न)

विटः । कयं स्त्री ! ।

अवनतशिरसः प्रयाम शीघ्रं

पथि वृषभा इव वर्षताडिताक्षाः ।

मम हि मदमि गौरवप्रियस्य

कुलजनदर्शनकातरं हि चक्षुः ॥१५॥

वसन्त । सविषयमात्मगतम् । कथं मम गृह्यणार्णं आश्रामश्री

(घ) अथकिम् । (न) भाव । प्रवहणाधिन्दूटा स्त्री प्रतिवमति । तदवलीकय ।

अवनतति । पथि वर्षत्रंष्टिभि ताडिते पीडिते अचिणी यथा ते ताडशा वृषभा इव, अवनतानि शिरसि यथा ते ताडशा परस्वीदर्शनभयादिति भाव । वय शीघ्र प्रयाम इती गच्छाम । हि यस्मान्, मदमि मञ्जनसमाजे, गौरवप्रियस्य सम्भ्रातृभाभि-
लाषिण, मम चक्षु कुलजनस्य कुलस्त्रिया दर्शने कातर हि असमर्थमेव . तथा च यदीदानीं परस्त्रिय पर्ययम्, तत्र प्रथित, तदा मञ्जनसमाजे मम गौरव न श्यत्, तनेत प्रस्थानमेव मे श्ये इति भाव ।

अथ कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासीऽलङ्कार श्रौतीपमया सङ्गीयत ।
पुष्पिताया च वक्ष्यते ॥१५॥

(घ) लृत् । हा ।

(न) शकार । पडित । एकटा स्त्रीलोक गाडीते उठिया बसिया बहियाछे । ता देखून ।

विट । स्त्रीलोक । । पथे वृष्टिपीडित-दृष्टि वृषेव ज्ञाय, आमि अव-
नतमस्तक इहया, एथान इहते शीघ्र चनिया याईव । कावण, आमि मञ्जन-
समाजे गौरवाभिनायी, श्रुतवाः आमार नयन, कुलवृन्ददर्शने असमर्थ ॥१५॥

ଜୀବ ରାତ୍ରସ୍ମାଲୋ । ତା ସଂସଦ୍‌ଦହି ମନ୍ଦଭାଗ୍ନା । ଏଠା ଦାଣି
 ମମ ମନ୍ଦଭାଗ୍ନୀଂ ଉତ୍ତରକ୍ଷେତ୍ତପଢ଼ିତୋ ବିତ୍ତୀ ବୀତ୍ତମୁଦ୍ଧୀ ଶିପ୍ଫଲୋ
 ବୁଧ ଆଗମଣୀ ସଂବୁତ୍ତୀ । ତାକିଂ ଏତ୍ତ କରଦ୍ଵକ୍ଷମ୍ ? । (ପ)

ଶକାରଃ । କାଦଳେ କ୍ବୁ ଏଞ୍ଚି ବୁଦ୍ଧଚେଢ଼ି ପବହଞ୍ଚଂ ଶାବଲୀଂପି ।
 ଭାବେ । ଆଲୋଂପି ପବହଞ୍ଚଂ । (ଫ)

ବିଟଃ । କୋ ଦୋପଃ । ଭବତ୍ଵେବଂ ତାବତ୍ ।

(ପ) କଦ୍ଦ ମମ ନୟନଶିରାସାକର ଏବ ରାଜଶାଳ । ତତ୍ ମଗ୍ନିତାକ୍ଷି ମନ୍ଦଭାଗା ।
 ଏତଦିଦାନୀଂ ମନ୍ଦଭାଗିନ୍ୟା ଉତ୍ତରକ୍ଷେତ୍ତପତିତ ଇବ ବୀଜମୁଢ଼ି, ନିଷ୍କଳମିହାଗମନ ମତ୍ତମ୍ ।
 ତତ୍ କିମିଦ୍ କରନ୍ତିୟାମି ? ।

(ଫ) କାତର ଉତ୍ତର ଉଦ୍ଧେଟ୍ ପ୍ରବହଞ୍ଚ ନାବଲୀକୟତି । ଭାବ । ଆଲୀକୟ
 ପ୍ରବହଞ୍ଚମ୍ ।

(ପ) ବସନ୍ତ ଇତି । ମର୍ବ୍ୟୈବାସମ୍ଭାବିତ ଶକାରପ୍ରବହଞ୍ଚ ଆଶିଢ଼୍ୟାତ୍ ମହତା ତଦ୍‌ଦ୍ୟ-
 ନାସ ବିଷୟ ଇତି ବୋଧ୍ୟମ୍ । ମଗ୍ନିତାକ୍ଷ ଶାବନେ ଇତି ଶପ , ଶକାରସ୍ୟ କ୍ବୁତ୍ଵାତ୍
 ରକ୍ଷକାଳରାଭାବାଦ୍‌ ଇତି ଭାବ । ଉତ୍ତରକ୍ଷେ ଶାବନଶିକାମୟଭୂମି ପତିତ , ବୀଜମୁଢ଼ି
 ମୁଢ଼ିପରିମିତ ଧାନ୍ୟାଦିବୀଜମିଦ , ନିଷ୍କଳ ଆକରଦର୍ଶନାସମ୍ଭବାତ୍ ଅଦୁରୀତପଦ୍ଧ
 ମଧ୍ୟବାସ୍ତିତି ଭାବ ।

(ଫ) ଶକାର ଇତି । ଉଦ୍ଧେଟ୍ ସ୍ଵାଭରକାଠ୍ୟୋ ଉଦ୍ଧେତ୍ , କାତର ପରଲୋଦର୍ଶନେ
 ଭୌତ , ଅତଏବ ପ୍ରବହଞ୍ଚ ନାବଲୀକୟତି ।

(ପ) ବସନ୍ତସେନା । (ବିଷ୍ଠୟେନ ମହିତ ଅଗତ) ଆମାର ନରନେତ୍ର ଦୁଃଖ-
 ଉତ୍ତର ରାଜଜ୍ଞାନକ୍ଷେ (ଏ ଉପହିତ) , ତା ବସନ୍ତାଗା ଆମି ସଂଶୟାପର
 ହୈଶାହି । ଉତ୍ତରକ୍ଷେତ୍ତେ ନିପତିତ ବୀଜମୁଢ଼ିର ଗ୍ରାହ, ଏମନ ଆମାର ଏଠି
 ଆଗମନ ନିଷ୍କଳ ହୈଶାଚ୍ଛେ । ତା, ଏମନ ଆମି କି କରାମି ? ।

(ଫ) ଶକାର । ଏଠି ବୁଦ୍ଧ କୃତା କାତର ହୈଶା ପଢ଼ିଯାଚ୍ଛେ , ତାଠି
 ଗାଢ଼ି ବେଷିତେଛେ ନା । ପତିତ ! ଆମି ଦେଖୁନ ।

शकारः । कथं शिथला उडडेन्ति वाश्रगा वच्चेन्ति । ता जाव भावे अक्वीणिं भक्वीश्रटि, टन्तेहिं पेक्विश्रटि, दाव हगो पनाइगं । (व)

विटः । वमलसेना इहा सविषादमाकगतम् । कथमये मृगी व्याघ्र-
मनुमरति । भोः कष्टम् । (भ)

शरच्चन्द्रप्रतीकाश पुनिनान्तरगायिनम् ।

हमी हसं परित्यज्य वायमं ममुपस्थिता ॥१६॥

(व) कथं शिथला उडडेन्ति, वायमा व्रजन्ति । तत् यावत् भाव अचिध्या भस्यते, दक्षै प्रस्यत, तावदह पनाइय्य ।

(ग) शरार इत । उडडल वडडमा गच्छन्ति । वायमा काका । व्रजन्ति भूतनेव विजगन्ति । अमहसमूचकमेतत् । तदयावदिति । शराला व्रजन्ति, वायमा उडुयन्ति । तदयावताव अचिध्या प्रस्यत, दक्षैर्भस्यत राक्षस्या इति शय । तावदह पनाइय्य इति क्रमा वाहय्य । अक्रमन्वभिधान शकारभ्यभावात् ।

(भ) विट इत । मृगी व्याघ्रमनुमरतीत्यनेन शकारद्वारा वमलसेनाया विपत्ति सूचिता । अतएवाव अपमनुमप्रश मालङ्कार ।

शरदिति । हमी पश्चिमी शरच्चन्द्रप्रतीकाश शरच्चन्द्रवत् यथवर्णम् । एतेन चारुदत्तस्य यशस्यस्यल नितान्निर्दायत्वञ्च व्यस्यत । पुनिनान्तरं नद्यादीक्षीगीत्वितर्दमे गीत तिठतीति तम् । अनेनापि चारुदत्तस्य निरापहे श्रवर्तित्व सूच्यते । हस

विट । दोष कि ? । एईरूपइ इउक ।

(व) शकाव । हाय । शिथल उडडित्ते, काक दौडाईतेछे । सुत्रां ये पयास्य पण्डित्तोके नयनद्वारा उन्मत्त करे एवं दयद्वारा दर्शन करे, जाहार मध्ये आनि पलाईव ।

(भ) विट । (वसुधसेनाके देखिया, विषादेर सहित श्रगड) हरिणी ये व्याघ्रेर अश्रमरण कवितेछे । हाय । कि कष्टे ।

জনান্তিকম্ । বসন্তসেনে ! ন যুক্তমিদং নাপি সত্ৰশমিদম্ । (ম)

পূৰ্ব্বং মানাটবজ্জায় দ্রব্যার্থে জননীবশাৎ ।

বসন্ত । ণ । ইতি শিখ্যালয়তি । (য)

বিটঃ । অগৌণ্ডীর্থ্যস্বভাবেন বৈশভাবেন মন্যতে ॥১৩॥

(য) ন ।

পরিব্যস্ত, বায়স কাঙ্ক্ষম্, সমুপাস্থতা সম্ভাষা । তথা খ হস্য উক্তবিধহ সম-
পরিব্যাসানন্তর বায়স প্রতি সমুপস্থানমিব তথাপি আরুদত্তপরিব্যাসানন্তর শকার
প্রতি সমুপস্থান নিতান্তায়োগ্যত্বাৎ মহাদু স্বকরমিতি ভাব ।

অতএবাহ অপ্রস্তুতসমাৎ প্রস্তুতসমপ্রতীতিরূপা অপ্রস্তুতপ্রশ মা লুপীপময়া সঙ্গীর্থ্যতে ।
অভিপ্রায়ী নাম নাঞ্চালচণ্ড । যথা দর্পণে—

“অভিপ্রায়ন্তু সাহস্যাৎসাহস্যার্থস্য কল্পনা ॥১৫॥

(ম) জনেতি । ইদং তব সমুপস্থানম্, ন যুক্ত নোচিতম্, নাপি সত্ৰশ
যোগ্যম্, তব উত্তমাত্মনাত্বাৎ শকারস্য তু পুরুষাধমত্বাদিত্যাশয় ।

ন যুক্ত কথমিত্যাচ্ছ পূর্বমিতি । মানাত্ শকারাপিচ্ছয়া আশ্মন উত্তমত্বাভিমানাত্,
পূর্বং শকারমবজ্জায় ত্বয়া, দ্রব্যার্থে ধনলাভার্থে, জননীবশাৎ মাতৃগৌণ্ডীর্থ্যবশাৎ,
অগৌণ্ডীর্থ্যমনৌদার্থ্যমেব স্বভাবো যথিন্ সাহস্রণ, বৈশভাবেন বৈশ্যালয়স্বভাবেন, মন্যতে

শব্দচ্ছেষেব জায় উভবর্ণ এবং পুলিনদেশে অবস্থিত হংসকে পবিত্রাণ
কবিয়া হংসী, কাককেব নিবট উপস্থিত হইয়াছে ॥১৬॥

(ন) (বসন্তসেনাব নিবট চূপি চূপি) বসন্তসেনে । তোমার এই
আগমন সঙ্গত হয় নাই এবং অশুদ্ধপও হয় নাই । কাবণ—

পূর্বে অভিমান বশতঃ শকারকে অবজ্ঞা করিয়া, এখন ধনের
নিমিত্ত মাতার আদেশে—

(ম) বসন্তসেনা । না । (এই বলিয়া মন্তক সকালন করিল)

বিট ।—এবং অশুভার বেত্রাঙ্গদের বভাববশতঃ নিজের আগমনই
সঙ্গত বলিয়া মনে করিতেছ ॥১৭॥

ननृक्तमेव मया भवतीं प्रति—“सममुपचर भद्रे ! सुप्रिय-
ञ्चाप्रियञ्च ” ।

वमन्त ! पवहणविपज्जासेण आगटा मरणागटम्हि । (र)

विटः । न भेतञ्चं न भेतव्यम् । भवत्वेनं वञ्चयामि ।

शकारमुपस्य । काणेनीमातः ! सत्वं राक्षस्येवात्र प्रतिवमति ।

शकारः । भावे ! भावे ! जइ नरुवशी पडिवशदि, ता
कीश ण तुमं मूगैदि ? । अध चोल, ता किं ण तुमं
भक्किवदे ? । (ल)

(र) प्रवहणविपर्यासेनागतः शरणा गतास्त्रि ।

(ल) भाव । भाव । यदि राक्षसो प्रतिवमति, तन् किं न त्वा मुञ्चाति ? अथ
चीरः तन् किं न त्वं भक्षितः ? ।

तस्यैव शकारस्थानिके स्वयमेवोपस्थानं लाप्यं सम्भाव्यते । तथा च पूर्वमथीश्वल-
ज्ञानेनश्रुतस्य जनस्य कारणविशेषेण योग्यतातत्त्वभावे केवलधनलाभाभ्या तस्यादर-
प्रशंदनमात्मनी नीचाश्रयताप्रकाशाद्युक्तमेवेति भावः ।

अथ वक्तुर्विधादमग्रतया न न्यूनपदतादीष ॥१७॥

(ल) शकार इति । मुञ्चाति क्षीरयति । अवापि पूर्ववन् क्रम उन्नयः ।

आमि त तोमाके पुर्केई बनिद्याछिंलाम ये—हे भद्रे ! तूमि
प्रियजन ओ अप्रियजनके समान भावे सेवा कव ।

(र) वसन्तसेना । अनवशतः अत्र गाडीते उठिथा आमिथा पडि-
याछि । एथन आमि आपनाव शवणापन्न हईलाम ।

(ल) विट । उय कविओ ना, उय करिओ ना । इउक, ईशके
बक्कित कवि । (शकावेव निकट याईया) काणेनीर पुत्र । मत्तई एई
गाडीते बाक्कमई बहियाछे ।

বিট: । কিমনেন নিরূপিতেন । যদি পুনরুদ্যানপরম্পরয়া
পদ্মামিষ নগরোমুজ্জয়িনীং প্রবিশাব:, তদা কো দোষ:
স্যাৎ ? । (ঘ)

শকার: । এব্ব' কিদে কিং ভোটি ? । (গ)

বিট: । एवं ক্তে ব্যায়াম: সেবিতো ধূর্য্যাণাঃ পরিশ্রম:
পরিহৃতো ভবতি । (ঘ)

শকার: । এব' ভোটু । যাবলভ্যা ! চেড়া ! মেহ পব-

(গ) এব ক্তে কি ভবতি ? ।

(ঘ) বিট ইতি । অনেন প্রবহণম্বেন জনেন, নিরূপিতেন রাঘসতয়া শীরতয়া
বা নিয়িতেন কি ফলমিতি শ্রীষ, কিমপি নেত্বর্থ' । উদ্যানপরম্পরয়া উপবনশ্রেণ্যা
পত্নীনাতপতাপ বিনাপি গমন মিথ্যতীতি দর্শিতম্ ।

(ঘ) বিট ইতি । ব্যায়াম, স্বাস্থ্যামন্যাদক কাধিকপরিশ্রম, সেবিত অনুষ্ঠিত
ধূর্য্যাণা প্রবহণবাহুকানা গবাম্ । প্রবহণবাহুকা গাব একবারমাগতা পুনর্গমনে
তীষা মহান্ পরিশ্রম সম্ভাব্যতে, স চ ন স্মাত্ স্বাস্থ্যাকরী ব্যায়ামথ স্যাদিতি ভ্রময়-
ত্বাপি পদ্মামিষ গমনমাবয়ীকৃতমিতি ভাব ।

(ঘ) শকাব । পণ্ডিত । পণ্ডিত । যদি বাগসীই বহিয়া থাকে,
তবে আপনাকে চুবি কবিল না কেন ? আব যদি চোব বহিয়া থাকে,
তবে ভঙ্গণ কবিল না কেন ? ।

(ঘ) বিট । উহাব নিকপণ কবিয়া কি হইবে ? । যদি এই বন-
শ্রেণীব ভিত্তব দিয়া পায়ে হাটিয়া, উজ্জয়িনীনগবে প্রবেশ কবি, তা
হইলে কি দোষ হয় ? ।

(গ) শকাব । একপ কবিলে কি ফল হইবে ? ।

(ঘ) বিট । একপ কবিলে ব্যায়াম কবা হইবে এবং গরুগুলির
পরিশ্রম পরিত্যক্ত হইবে ।

इयं । अधवा चिद्ध चिद्ध, देवदारुं वरुणाथं च अगदो चलणेण
गच्छामि । ण्हि ण्हि, पवहणं अहिलुहिय गच्छामि । जेण
दूलदो मं पेक्खिअ भणियन्ति, “एणे शे लद्धियगाले भट्टालके
गच्छदि ।” (स)

विटः । स्रगतम् । दुष्करं विपमौषधीकर्तुम् । भवतु, एवं
तावत् । प्रकाशम् । काणेनीमात । एषा वसन्तसेना भवन्त-
मभिसारयितुमागता । (ह)

(स) एष भवतु । स्य वरक । चेट । नय प्रदहणम् । अथवा, तिष्ठ तिष्ठ
देवतानां ब्राह्मणानांशायत चरणेन गच्छामि । नहि नहि, प्रवहणमधिकृत्य गच्छामि ।
येन दूरतो मा प्रेक्ष्य भणियन्ति—“एष स राष्ट्रियश्याली भट्टारकी गच्छति ।”

(स) शकार इति । भणियन्ति लोका इति शब्द । राष्ट्रियस्य राज्यपालस्य राज्ञ
ज्ञान, भट्टारक प्रभूतधनस्वामी ।

(ह) विट इति । विपम् औषधीकर्तुं दुष्करमिचन्वय । तथा च प्राणनाशकारस्य
विषमस्य प्राणरक्षकौषधतया परिणमन दुष्करम्, तथा सर्वदा परप्रतिकूलस्य दुर्जनस्य
परानुकूलतया परिणमन दुष्करमेवेति भाव । अतएवान् अप्रसन्नप्रशंसात्प्रहार ।
अभिसारयितुम् अभिसारप्रकारेण रमयितुम् ।

(स) शकार । এইরূপই ইউক । স্বাবরক । ভূতা । গাভী নিয়া
বা অথবা দাঁড়া দাঁড়া, দেবতা ও ব্রাহ্মণগণেব সম্মুখে দিয়া পায়ে
হাট্টিয়াই যাই । না না, গাভীতে উঠিয়া যাইব । যে হেতু, দূর
হইতে আনাকে দেখিয়া নোকে বলিবে—“এই সেই বাজার শালা প্রভু
যাইতেছেন ।”

(হ) বিট । (স্রগত) বিষকে ঔষধ কবা দুষ্কর । ইউক, এইরূপ
বলি । (প্রকাশে) কাণেণীব পুত্র । এই বসন্তসেনা ভোনার অভিনাবে
আসিয়াছে ।

বসন্ত । সন্ত পাবং মন্তং পাবং । (চ)

শকারঃ । সর্ষপ্ । ভাবে । ভাবে । মং পবনপুলিশং মগুশং
বাসুদেবক ? । (ক)

বিটঃ । অথকিম্ ।

শকারঃ । তেণ হি অপুত্বা শিলি শমাশাদিতা, তগ্গিণং কালি
ময়ে লীশাডটা, শম্পদ পাদেশুং পডিঅ পশাদেমি । (খ)

বিটঃ । সাধু অমিহিতম্ ।

(ঘ) শান্ত পাপ শান্ত পাপম্ ।

(ক) ভাব । ভাবে । না প্রবরপুরুষ মনুষ্য বাসুদেবকম্ ? ।

(খ) তেণ হি অপূর্বা শ্রী সমাশাদিতা, তখিন্ কালি ময়া রীষিতা, সাম্রত
পাদশী পতিত্বা প্রসাদয় মি ।

(ঘ) বসন্ত ইতি । শান্ত পাপম “ভবন্তমভিচারয়িতুমাগতা” ইত্যনির্দেশমিত্যর্থং,
“শান্ত পাপমনির্দেশ্যে” ইত্যभिধানাত্ । তথাতিশয়ে দিকৃতি ।

(ক) শকার ইতি । অত্র কাকুশ্বরেণ প্রশ্নো ব্যজ্যতে ।

(খ) শকার ইতি । শ্রী শ্রীকৃপা রমণী । রীষিতা রীষ প্রাথিতা ।

(ক্ষ) বসন্তমেনা । গুরুপ বলিবেন না, গুরুপ বলিবেন না ।

(ক) শকাব । (হর্ষেণ সহিত) পণ্ডিত । পণ্ডিত । প্রধানপুরুষ,
মন্ত্রণ ও বাহাদুররূপে আমাব (অভিগাবে অসিয়াছে ?) ।

বিট । হা

(খ) শকাব । তাহা হইলে, আমি অর্পূর্ব লক্ষীকে লাভ করি-
য়াছি । সে সময়ে আমি উহাকে কুণ্ডিত কবিশাঙ্কিনী, এখন পায়ে
পড়িয়া প্রসন্ন করিব ।

বিট । ভাল বলিয়াছে ।

शकारः । एषे पाटेशु' पड़िमि । इति बहलसेनामुपलब्ध
 अत्तिके ! अश्विके ! शुणु मम विवृत्तिं । (ग)
 एषे पड़िमि चलणेशु विशालनेत्ते !
 हस्तञ्जलिं दशणहे ! तव शुद्धदन्ति ! ।
 जं तं मए अवकिटं मदणातुलेण
 त खुम्भिट्ठाशि वलगत्ति । तव म्हि दासे ॥१८॥

(ग) एष पाटेशु पतामि । हे मात ! अश्विके ! शुणु मम विवृत्तिम् ।
 एष पतामि चाणवीविशालनेत्ते ।
 हस्तञ्जलिं दशणहे ! तव शुद्धदन्ति ! ।
 यत्पक्ष्मणा अपहृत मदनानुरेण
 तत्तं चमिन्ति मि वामाव ! तवामि दासे ॥१८॥

(ग) शकार इति । अत्तिके तत्रत्येष एव देशेऽस्मद् अश्विकापि जनस्येव ।
 तेनाव पुनरुक्तत्वमपार्थलक्ष्योभयमपि ज्ञेयम् ।

एष इति । विशालनेत्ते यत्पक्ष्मणाधनम्, दश नखा पदनखरा यस्यास्तत्-
 समीधनम् । इदं व्यसमुक्तम् । शुद्धा निष्पन्ना दन्ता यस्यास्तत्पक्ष्मणाधनम् । एष
 अह तव चाणवी पतामि, तथा हस्ताभ्यामञ्जलिं कपोमाति श्रव । अथ हस्तयश्च,
 पुनरुक्तं, अह लशब्देनैव तथोपदेशाधनम् । मदनानुरेण मया, तत् तत्कृतानम्,
 यत् अपहृत विगच्छत, इदानीं तत् चामतामि चाणवतनेन अस्त्राणकरेण च
 समाविष्टं कर्तव्यमिति । वामाव उतमामि यवामि अहामि यस्यास्तत्पक्ष्मणाधनम् ।
 तव दासे अहम् । मुहता समाभिन्नाथ पूर्यत भारः ।

वसन्तिवका इत्यम् ॥१८॥

(ग) शकारः । एह पाटेशु पड़िउत्तिहि । (एह बलिषा वसहसेना व
 निकटे बाहेदा) हे मातः ! हे अश्विके ! आमार निवेदनं सुणु ।
 हे विशालनेत्ते ! हे मम नव समक्षिते ! हे निर्वहनशुशानिनि ।

বসন্ত । সক্রোধম্ । অবেহি, অণজ্জ' মন্তেশি । (ঘ) ইতি
পাদেন তাড্যতি ।

শকার: । সক্রোধম্ ।

জে চুম্বিদে অম্বিকমাডুকেহি

গদে ণ দেবাণং বি জে পণামং ।

শে পাড়িদে পাদতলেণ মুণ্ডে

বণে শিআলেণ জধা মুদঙ্গে ॥১৫॥

(ঘ) অপেহি, অনার্থ্য' মন্তয়মি ।

যচ্চুম্বিতমম্বিকামাডকাभिर्गतं न देवानामपि यत् प्रणामम् ।

तत् पातित पাদतलेन मुण्डं दने श्गालेन यथा मृताङ्गम् ॥ १५ ॥

(ঘ) বসন্ত ইতি । অপেহি দূর' গচ্ছ । অনার্থ্যম্ অমম্বনৌচিতম্ ।

যদिति । যত্ মম মুণ্ডম্, অম্বিকামাডকাभिः माडभि । অব পীনরুত্থম্ । সৌহীন
পুশ্বিতম্, যচ্চ দেবানাংমপি সক্রোধে, প্রণামম্ অমনতীভাবম্, ন গত ন প্রাপ্তম্ অপমান-
মপাদিতি ভাব: ; শ্গালেন বনে যথা মৃতস্য অঙ্গ শবগাবম্, পাদতলেণ অমম্বণায় পাতিত'
শায়তে, তথা ত্বয়াপি তত্ মদীয়' মুণ্ড' মস্তকম্, পাদতলেণ অপমানায় পাতিত' জাতম্ ।
মহদন্যাত্মমিদমিতি ভাব: ।

অত্রীপজাতিভক্তে: षष्ठवर्षस्य लघुत्वावश्यकत्वेऽपि द्वितीयपादे तदभावान् हतरणता-
दीष: । न च शकारवचनत्वादेव पुनरुक्तत्वाद्विदोषवत् हतरणतादीषसापि स्त्रीकार
आमि এই তোমার পায়ে পড়িলাম এবং তোমার নিকট হাতযোড
কবিনাম, আমি কামার্ত হইয়া তোমার যে সেই অপকাব করিয়াছিলাম,
এখন তাহার ক্ষমা কবাইতেছি । হে উত্তমাদি ! আমি তোমার দাগ
হইলাম ॥১৮॥

(ঘ) বসন্তসেনা । (ক্রোধের সহিত) দূব হও, অসম্ভাব . বথ।
বলিতেছ । (এইরূপ বনিয়া চরণদ্বারা ভাঙন করিল)

অলি ধাবলয়া ! চেড়া ! কহিঁ তুএ এগা শমাগাদিদা ? ।

(ঙ)

চেট : । ভট্কে ! গাম-শঅলএহিঁ লুহে লাঅমগে, তদৌ
চালুদতশ লুহেবাড়িআএ পবহণং যাবিঅ, তহিঁ অৌদলিঅ,
জাব চক্ৰপলিবট্টিঅ' কলেমি, তাব এগা পবহণবিপজ্জাশিগু ইহ
আলুটেত্তি তক্কেমি । (চ)

শকার : । কধং পবহণ-বিপজ্জাশিগু আগদা, গ ম' অহি-

(ঙ) অদে স্যাবরক । চেট । ককিন্ লয়া এগা সমাধাদিতা ।

(চ) ভট্কে ! যামশকটে : কুহে রাজমাগে তদা চারুদতস্ব ইচবাটিকায়া পবহণ
স্যাপয়িত্বা, তখিরবতীর্থ, যাবন্ চক্রপরিভ্রমি করৌমি, তাবদেধা পবহণবিপর্যামিন
ইহ আলুটেত্তি তক্কেমি ।

এবেতি বাচ্যম্, "অপার্থমক্রম ব্যর্থং পুনরুক্ত হতোপমম্ । লোকন্যায়বিহত্বাচ শকারধ্বজন
বিদুঃ ॥" ইত্যত্র অপার্থত্বাদিরেব যহণাদন্যস্য ভাবহণাত্ তেন 'দেবয়া বি' ইতি পাঠেনাসৌ
পরিহার্যঃ ॥১৫॥

শকার । (ক্রোধেব সহিত) নাহুগণ যাহা চুখন ববিয়াছেন এবং
যাহা দেবতার নিকটেও অবনতভাবে প্রাপ্ত হব নাহে, বনে শিখান
যেমন মৃতপ্রাণীর অঙ্গ পাদতলে পাতিত হবে, তেমন তুইও আমার সেই
মুণ্ড পাদতলে পাতিত কবিলি ॥১২॥

(ঙ) ওবে স্যাবরক । ভৃত্য । তুই কোন্ ভ্রাতৃগার এটাকে
পাইলি ? ।

(চ) ভৃত্য । প্রভু । গ্রামা গাভীতে বাঙ্গপথ একেবারে ক্রুদ্ধ
হইয়া গিয়াছিল, তখন আমি চারুদত্তেব বৃক্ষবাটিকার নিকটে এই গাভী
সাপিছা, সেখানে নানিয়া, বাবং চক্রপবিবর্ধন করি, তাহাব মধ্যে ইনি,
গাভীৰ বৈপনীতো এই গাভীতে উঠিয়াছেন বনিয়া মনে করি ।

শালিদু' । তা ঐদল ঐদল মম কেলকাদৌ পবহুণাদৌ ।
 তুম' তং তলিৎশত্যাবাহ-পুত্ৰকং অহিগালিগি, মম কেলকাই'
 গোণাঈ' বাহিগি ; তা ঐদল ঐদল গব্‌মদাশি ! ঐদল
 ঐদল । (ছ)

বমন্ত । তং অজ্জচারুত্ৰত' অহিসারিসি ত্তি জং সজ্জ' অল-
 ঙ্গিদম্হি ইমিণা বশ্রণিণ । সম্পটং জং ভৌদু, তং ভৌদু । (জ)

শকার: । এদেহি দে দশুণহুপ্পলমগ্‌লেহিঁ
 হত্বেহিঁ চাড়াশুদ-তাড়াণ-লম্পড়েহিঁ ।
 কট্টামি দে বলতণু' গিঅ-জাণকাদৌ
 কেশিশু বাল্লি-টইঅ' বি জহা জড়াজ ॥২০॥

(ক) কথ' প্রবহুণবিপর্যাসেনাগতা, ন মামভিসারয়িতুম্ । তদবতর অবতর
 মদৌ যাতু প্রবহুণাতু । ত্ব ত দরিদ্র সার্থবাহ-পুত্রকমভিসারয়সি, মদৌযৌ গাবৌ বাহয়সি ;
 তদবতর অবতর গর্ভদাসি । অবতর অবতর ।

(জ) সমার্থচারুত্ৰমভিসারয়সি ইতি যত্ সত্যম্ অলঙ্কৃত্যপি অনেন বচনেন ।
 সাম্প্রত' যজ্জবতু, তদবতু ।

(জ) বসন্ত ইতি । অলঙ্কৃত্যপি বিশ্ফাল্বেঃপি গুণযাচ্ছিত্বসূত্রনাদिति भाव: ।

(ছ) শকাব । ও । গাড়ী'ব বৈপবীতে' আমিশাছে, আমা'র
 অভিনাবে নহে । তা, নাম্ নাম্ আমাব গাড়ী হইতে । তুই সেই
 দবিস্রবগিক্ পুত্রের অভিসরণ কবিবি, আব আমাব গরুদ ঘাড়ে
 চড়িবি । তা, নাম্ নাম্ গর্ভদাসি । নাম্ নাম্ ।

(জ) বসন্তসেনা । 'সেই আর্থা চারুত্ৰেব অভিসরণ কবিবি'
 এই কথাতে আমি গতাই অনঙ্কত হইয়াছি । এখন যা হউক, তা
 হউক ।

विटः । अग्राह्या मूर्धजेष्वेताः स्त्रियो गुणममन्विताः ।

न लताः पल्लवच्छेदमर्हन्त्यपवनीद्भवाः ॥२१॥

एताभ्यां ते दशमस्त्रीत्पलमण्णलाभ्यां हस्ताभ्यां चाटुशतताडनलम्पटाभ्याम् ।

कर्णानि ते वरतनुं निजघानकात् केर्षेषु बालिदयितामिव यथा जटाधुः ॥२०॥

एताभ्यामिति । दश नखानि उत्पन्नमण्णलागीष पद्मसमूहा इव यथोक्ताभ्याम्, तथा चाटुशतानीष प्रियवाक्यसमूहा इव ताडनानि प्रहारासोषु लम्पटाभ्यामभिलाषिभ्याम् एताभ्यां हस्ताभ्याम्, यथा जटाधुः, बालिदयिता ताराम्, केर्षेषु गृहीत्वा ते तव वरतनुं सुन्दर-शरीरम्, निजघानकात् स्वकीयप्रवहणात् कर्णानि आह्वय पातयामि ।

अथ लुक्षोपमायौतीपमाः सर्व्वं एव हताः, साहस्यभावात् वास्तविकत्वाभावाच्च । 'इव यथा' इति च पुनरुक्तम् । वसन्ततिलका वृक्षम् ॥२०॥

अग्राह्या इति । गुणममन्विता दयादिगुणविशिष्टाः, एताः सुन्दर्यः स्त्रियः, मूर्धजेषु केर्षेषु अग्राह्या न रहणयोग्या इदंश्रीना स्त्रीणां केशकर्षणं न कार्यमिव्यर्थः, मानिन्या मानहरणस्य अमङ्गलजनकत्वादिति भावः । तथा च अपवनीद्भवा लताः, पल्लवच्छेदं नार्हन्ति ; सुन्दरपदार्थस्य सौन्दर्यापहरणं विधिनियमव्यत्ययकरणापराधापातादित्वाशयः ।

अथ हटानोऽलङ्कारः । तथा अग्राह्या इत्यत्र प्रचानस्य नजयस्य समासे गुणीभावात् 'विधेशविमर्शदीपः, "अमुक्ता भवता नाथ । मुहूर्त्तमपि सा पुरा" इति दर्पणोदाहृतवत् । न ग्राह्या इति पाठे तु तद्दीषाभावः ॥२१॥

शंकर । पद्मसमूहेर स्त्राय दाशर दशटी नथ ररहियाछे एवः याहा बहतर प्रियवाका तुला प्रशारेर अडिलाषी, सेहै हतनुगुण द्वावा, जटाधु देवन बालिर स्त्रीके केशकर्षण करिद्या पातित कविद्याछिन, आनिठ सेहैरूप केशकर्षण कविद्या तोमाव हन्वव शरीरटीके निछेर गाडी हहेते निपातित कविव ॥२०॥

विट । सुनाधित एहै सकल स्त्रीलोकके केशे आकर्षण करिते न्हे । उपरान्तरपत्रा लता, पल्लवच्छेदनेर योग्या न्हे ॥२१॥

तदुत्तिष्ठ त्वम् । अहमेनाभवतारयामि । वसन्तसेने !
अवतीर्थ्यताम् ।

वसन्तसेना अवतीर्थ्य एकान्तो स्थिता ।

शकारः । स्वगतम् । जि शे मम वक्षणावभाषिण तदा
नोशगा शम्भुक्लिदे, अज्ज एदाए पादप्यहालेण अण्णिण पज्जलिदे,
तं शम्पदं मालेमि णं । भोदु, एव्वं दाव । प्रकाशम् । भावे ।
भावे ! (भ)

जदिच्छुशे लम्बदशा-विशालं
पावालञ्चं शुत्तशदेहि जुत्तम् ।
मंशं च खादुं तन्न तुट्ठि कादुं
चुह् चुह् चुक्कु, चुह् चुह् च्चि ॥२२॥

(भ) य म मम वचनेनापमानिन तदा रोपाग्नि समुच्चित, अथ एतया पाद-
प्रहारेणानेन प्रज्वलित, तत साम्प्रत मार्याभ्येनाम् । भवतु, एव तावत् । भाव । भाव ।
यदीच्छसि लम्बदशाविशाले प्राकारेक स्वशतेर्हि युक्तम् ।

मासध खादितु तथा तुष्टिश्च कर्त्तुं चुह् चुह् चुक्कु, चुह् चुह् च्चि ॥२२॥

(भ) शकार इति । वचनेन "अवेष्टि, अणज्ज मनोशि" इति वाक्येन योऽपमान-
नेन । समुच्चित उद्दीपित उत्पादित इत्यर्थः । एतया वसन्तसेनया प्रज्वलित
व्वालावान कृत ।

अतएव तूमि उठ । आमि हेहाके नामाहेव । वसन्तसेना । नाम ।
वसन्तसेना नामिद्या एकप्रायेष्ट थादिल ।

(क) * काव । (स्वगत) तथन वाक्ये वावा अपमाने आमान सेई
ये जोपाग्नि उ२पन्न इहेशाछिन, आन्न आवार एहे माग्नि एहे पादप्रहार
द्वारा ताहाके जानाहेया दिद्याछे, इतरा एपन हेहाके नाविद्या
हेलिव । इउक, एहेरूप वनि । (प्रकाशे) पण्डित । पण्डित ।

विटः । ततः किम् ? । (अ)

शकारः । मम पित्रं कलेहि । (ट)

विटः । वाढं करोमि, वर्जयित्वा त्वकार्यम् । (ठ)

शकारः । भावे ! अकज्जाह गन्धे वि णत्थि, लक्खणी कावि णत्थि । (ड)

(अ) मम प्रियं कुतः ।

(ड) भाव ! अकार्यं गन्धोऽपि नास्ति, राक्षसी कापि नास्ति ।

यदीति । यदि, लघ्वाभिर्दोषाभिः दशभिः प्रान्तसूत्रैर्विशालं लघ्वमानीभूतम्, श्वशतैर्दुःखं प्रावारकम् एकमुत्तरीयवस्त्रम्, इच्छामि पारितोषिकत्वेन लक्ष्मिति श्रेयः, मामस्य खादितुमिच्छामि, तथा मम तुष्टिं मनोपन्नं कर्तुमिच्छामि । 'तदीहि मालिहि वगन्तशेष' इति बहुमिच्छश्रुति भयसंज्ञीचवशात्पारयन् यथाकथञ्चिदिच्छारचितशब्दे- यतुयंपादं पूरयन्नाह चुञ्च इति । अतएव चुञ्च इत्यादयः शब्दा अपायाः । मामभोजन- काश्रीनाभ्यक्तशब्दानुकरणभृता इति केचित् । उपजातिर्दंभम् ॥२२॥

(अ) विट इति । ततस्तदा, किं मया कर्तव्यमिति श्रेयः ।

(ड) विट इति । वाढमवयम् । अकार्यं गदितकार्यम् ।

(ड) शकार इति । गन्धो लेशः । कापि राक्षसी नास्ति मम प्रवहणे इति श्रेयः । सतय "लक्खणी पडिवग्दि" इति यत् प्रागुक्तं तदुपहासपरम्, तेन निश्चयमेना मारमिन् प्रवर्त्तितुमर्हसीति भावः ।

लक्ष्मणं दशः शारा लीर्ष एवः दइतव रूइगुरू एकथाना। उइउरीय दथ ददि नाउ करिउते इच्छा करेन, आर नांस थारेउते एवः आनार नःय्याव छमाउते ददि इच्छा करेन, उदे हूइ, हूइ, हूइ हूइ हूइ वि ॥२२॥

(अ) विट । ताह इहेते कि ? ।

(ड) शकार । आनार प्रियकार्यं करेन ।

(ड) विट । निश्चये करिव, दिश्व पदाथा दर्शन करिवा ।

विटः । उच्यतां तर्हि ।

शकारः । मालेहि वशन्तज्ञेयिञ्च । (ट) ।

विटः । कर्षो विधाय ।

वालां स्त्रियञ्च नगरस्य विभूषणञ्च
 वैश्यारुवेश-सदृश-प्रणयोपचाराम् ।
 एनामनागममहं यदि मारयामि
 केनोद्दुपेन परलोकनदीं तरिष्ये ॥२३॥

(ट) मारय वसन्तसेनाम् ।

वालामिति । अहं यदि, वालामन्वयव्यक्ताम् । तेन सन्भावितदीर्घजीवनाया
 वधः अद्भुतच्छेद इव गुरुतरदुःखकर इति भावः । स्त्रियञ्च । तथा च "अवध्याद्य
 स्त्रियं प्राहुस्त्रियग्योनिगतेऽपि" इति विशेषनिषेधेन स्त्रीहत्या गुरुतरपापहेतुरित्याशयः ।
 नगरस्य विभूषणञ्च अलङ्कारस्वरूपाद्य एतेनाप्या वधे सञ्जयिनीनगरस्यापि महती
 हानिरित्यभिप्रायः । वैश्याम् । तेनैतद्वधे कथित् पुरुषकारीऽपि नास्तीति भावः ।
 अवेशसदृशी वैश्यालयायोग्यौ प्रणयोपचारौ आरुदत्ते प्रगाढप्रणयोऽनुरागः उपचारय
 सर्वत्र सहावहारो यस्यास्तौ वैश्याजातीयामपि अवेशस्वभावमित्यर्थः । अनेन अस्या
 वधो दुर्लभवधश्च इव जगत एव अतिकर इत्याशयः । अनागमम् अनपराधाम् ।
 तेन आस्या इत्याद्यां दृष्टीरपि प्रगतिर्न जायत इत्यभिप्रायः । एतां वसन्तसेनाम्, मारयामि
 हन्मि, तदा किं उद्दुपेन त्रवेन, परलोकनदीं लोकालम्बनने अवशन्तरेणोद्या वैतरणी
 माम नदीम्, तरिष्ये नापि निवर्धः । तथा च पापाभावे पुण्यमेव वैतरणीतारकम्,
 एवञ्च ईदृशपापमन्त्रे तन्मन्त्रितभक्ततया सदपि पुण्यं न मां तारयितुं शक्यतीति भावः ।

(ड) शकारः । परिउड ! अकाराद्योर गच्छे नार्हे, केनान वाक्योऽ
 नार्हे ।

दिटे । एा हरेणे वम ।

(ट) शकारः । वसन्तसेनाके मारिदा फेमून ।

शकारः । अहं ते भेङ्गकं दृश्यम् । अस्मि च विविक्ते
उज्जाणे इध मालन्तं को तुमं पेक्लिश्यादि । (ण)

विटः । पश्यन्ति मां दश दिशो, वनदेवताश्च,
चन्द्रश्च, दीप्तकिरणञ्च दिवाकरोऽयम् ।
धर्मानिली च गगनञ्च तथान्तरात्मा
भूमिस्तथा सुकृत-दुष्कृत-साक्षिभूता ॥२४॥

(ण) अहं ते उडुपं दाश्यामि । अथ च विविक्ते उद्याने इह मारयन्त कक्षा
प्रेक्ष्यते ? ।

अनीताप्रकारिण विषयानामभिप्रायविशेषैः प्रयुक्तात्वात् परिकरोऽलङ्कारः “नगरस्य
विभूषणञ्च” इति निरङ्गकेवलरूपकेण सङ्गीर्यते ।

वसन्ततिलका उक्तम् ॥२३॥

[ण] शकार इति । उडुपं परलोकनदीतरणाय प्रवम् । एवञ्च निशदमेना
मारयितुमर्हसीति भावः । विविक्ते विजने । “विविक्ती पूतविजनी” इत्यमरः ।

पश्यन्तीति । सुकृतदुष्कृतयोः साक्षिभूता द्रष्टृरुपा । इदञ्च लिङ्गवचनव्यत्ययेन
सर्व्वेषु च सम्बध्यते । दश दिशः, वनदेवताश्च, चन्द्रश्च । दिवसतया अस्माभिरदृश्य-
मानीऽपि चन्द्र उपरिस्थराशिचक्रवर्त्तित्वात् सर्व्वं पश्यत्येवेति भावः, दीप्ताः किरणा यस्य
सः । एतेन दिवसे किरणानां शान्दस्पर्शतया सर्व्वैरवानुभूयमान इति व्यज्यते । अयं
दृश्यमानो दिवाकरः सूर्य्यः, धर्मः, अनिलो वायुश्च, तथा अन्तरात्मा कार्य्यकारकमात्र-

विट । (दृश्युगल अ छादन करिदा) उल्लवङ्का, स्त्रीजाति, नगबेर
अलङ्कार श्रवण, देश, देशालङ्कार अक्षुपयुक्ता, प्रणय ओ वावशरशालिनी
एवं अपवाधविहीन एहै वसन्तसनाके यदि आमि हत्या बवि, तदे
कोन् भेनाघारा आमि पबलोक-नदी उडुगर्ग हईव ? ॥२०॥

(ण) शकार । आमि आपनाके भेना दिव । आनओ, एहै निर्जन
उच्छाने मारिले आपनाके के देखिबे ? ।

शकारः । तेषु हि पडन्तोवानिद् कदुश्च मालेहि । (त)
 विट । मूर्खः । अपध्वस्तोऽसि । (थ)

शकारः । अधम्मभीलू एसे बुद्धकोले । भोदु, थावल्लभं
 चेडं अणुणिमि । पुत्तका । थावल्लका । चेडा । शोवण्ण-
 खुडुआइं दइण्णं । (ट)

(त) तत्र हि पश्यापवाग्निं कृत्वा मारय ।

एव औवाक्का च तदा भूमि आधारभूता पृथिवी च, मां पश्यन्ति । सुतरां मया
 अनुवीयमानां वसन्तसेनाया इत्यामसो पश्येयुरेव, तत्र च मनुष्याभावमात्रेण विजनतया
 किं फलमिति भावः ।

अथ पश्यन्तीत्येकया क्रियया दिग्गदीनामत्र तुतानामभिसम्भवात् ल्यप्रीयितानङ्गात् ।
 उच्यते च आश्रितकतस्वभूता कृतिरपि यथा—

চৈট: । অহং পি পলিহিগ্গং । (ঘ)

শকার: । শৌবসং দে পৌড়কে (১) কালদ্বগ্গং । (ন)

। চৈট: । অহং উববিগিগ্গং । (প)

শকার: । শ্ববং দে উচ্ছিটং (২) টদ্বগ্গং । (ফ)

চৈট: । অহং পি খাদ্বগ্গং । (ব)

শকার: । শ্বব্বেডাণং মহত্তলকং কলদ্বগ্গং । (ম)

(৮) অধক্ষমীধরং বৃদ্ধকীল । ভবতু, স্যাবরক চৈটমনুযামি । পুবক ।
স্যাবরক । চৈট । সুবর্ণকটকানি দাস্যামি ।

(ঘ) অহমপি পরিধাস্যামি । (ন) শৌবসং তে পৌড়ক কারিষ্যামি ।

(প) অহমপি উপবেহ্যামি । (ফ) শ্ববং তে উচ্ছিট দাস্যামি ।

(ব) অহমপি খাদিষ্যামি । (ম) শ্বব্বেডাণা মহত্তরক কারিষ্যামি ।

শকারতয়া চ বিট প্রতি উক্তিৰিয়ম্ । "বগহ শকারো হৃটি কীল পৌণী" ইত্যমর ।
সুবর্ণকটকানি স্বর্ণনিষ্কিতবলগানি ।

(ন) শকার ইতি । পৌড়কমাসেনম্ ।

(ফ) শকার ইতি । উচ্ছিট ভীজনাবশিতম্ । শ্বাবনৌ ভীজনীযানামুপম
ত্বাশ্চদবশিতানামপ্যুপমত্বমিতি ভাব ।

(৮) শকার । এই বৃদ্ধ শূকরটা অধক্ষমীধর । হউক, হৃত্য শ্বাবরকের
অহনয় করি । পুত্র । শ্বাবরক । হৃত্য । তোকে সোণার বাশ দিব ।

(ঘ) হৃত্য । আদিও পড়িব ।

(ন) শকার । তোর অন্ত সোণার পীড়ি তৈয়ার করাইব ।

(প) হৃত্য । আমি বসিব ।

(ব) শকার । ভোজনের অবশিষ্টে শ্বকম বস্ত তোকে দিব ।

(২) হৃত্য । আদিও শাইব ।

(১) কটকম্ ।

(২) উচ্ছিটম্ ।

চেট: । মটকে ! হুবিশ্শং । (ম)

শকার: । তা মসেহি মম বচনং । (য)

চেট: । মটকে ! শব্বং কলেমি, বজ্জিঘ্ন অকজ্জং । (র)

শকার: । অকজ্জাহ গম্বং বি ণল্লি । (ল)

চেট: । মণাদু মটকে । (ব)

শকার: । এণং বশন্তসেণিঅং মালেহি । (শ)

চেট: । পশোদদু মটকে । ইঅং মএ অণজ্জেণ অজ্জা
পবহণপলিবত্তণেণ আণীদা । (ঘ)

(ম) মটক ! ভবিষ্যামি । (য) তদ্ব্যস্ত মম বচনম্ ।

(র) মটক ! সর্বং কৰোমি, বর্জয়িত্বা অকার্যম্ ।

(ল) অকার্যস্য গম্বোঽপি নাসি । (ব) মণতু মটক: ।

(শ) এনাং বশন্তসেনা মারয় ।

(ঘ) পশোদতু মটক: । ইয় ময়া অনাথ্যেণ আয্যা পবহণপরিবর্তনেনানীতা ।

(ম) শকার ইতি । মহতকে প্রবর্তনমমব্যয়মেতয়ঃ, দুর্গমতে তৎ-তমযো-
র্যমিদাত্ ।

(য) শকার ইতি । মন্যন অহীকৃত মম বচনানুসারেণ কার্য ক্রুর্বেত্যর্থঃ ।

(ভ) শকার । সকল ভূতাত্তর মনো ভোকে প্রধান করিব ।

(ম) ভূত । প্রহু ! আমিও হইব ।

(য) শকার । তবে আমার আদেশ স্বীকার কর ।

(র) ভূত । প্রহু ! সকলই করিব, কিছু অকার্য বর্জন করিয়া ।

(ল) শকার । অকার্যের গন্ধও নাই ।

(ব) ভূত । প্রহু ! বনুন ।

(শ) শকার । এই বসন্তসেনাকে মারিয়া ফেল ।

শকার: । অলে চেড়া ! তবাবি ণ পহবামি ? । (স)

চেট: । পহবদি মটকে শলীলাহ. ণ চালিত্তাহ । তা
পশীদতু পশীদতু মটকে । মাআমি ক্বু অহং । (হ)

শকার: । তুম' মম চেড়ি মবিঅ কাশা মাআশি ? । (জ)

চেট: । মটকে ! পললোঅশা । (ক)

(স) অরী চেট । তবাবি ন প্রমবামি ? ।

(হ) প্রমবতি মটক শরীরস্য, ন চারিতস্য । তৎ প্রশীদতু প্রশীদতু মটক: ।
বিমেমি খলু অহম্ ।

(জ) ত্ব মম চেটী ভূত্বা কস্মাত্ বিমেমি ? । (ক) মটক । পরলীকাত্ ।

(প) চেট ইতি । অনার্থেণ অধমেণ । ইয় বসন্তসীতা । স্বরমেবলীতায়া:
স্বয়মেব চত্বায়া ব্যাধত্চি. স্যাদিতি কথমপি নাহমস্যা চত্বা বিধ তুমহাঁমীতি ভাব ।

(স) শকার ইতি । আপি তু গর্ভদাসত্বাত্ মর্বযৌব তবাহ প্রমবামীত্বাশ্রয় ।

(হ) চেট ইতি । শরীরস্য প্রমবতি. তন্মাত্রৈথৈব কথ্যকালত্ব হ্রোকাগত্. কিন্তু
চারিতস্য স্বভাবস্য ন প্রমবতি, অমূর্ত্তেন কস্মাপ্যনধীনত্বত্ সত্পথচালিত্বাশ্র-
ল্যমিধায় ।

(জ) শকার ইতি । অহ হি বাহু শ্বাল ; শ্বতরা তচ্চিন্ মমাধিঃসমস্রোনে
সদিস্কয়া প্রচালিতস্য জনস্য অন্যলী ময়াসশ্রব এবতি ভাব ।

(ব) ভূতা । প্রভূ । প্রসন্ন হউন । আমি অসম্মন, তাই এই
আর্ধ্যাকে গাড়ীত বৈপলীভোঃ আনিয়াছি ।

(স) শকার । ওরে ভূতা । তোরে উপরেও আমার প্রভূত্ব নাই ? ।

(হ) ভূতা । প্রভূ । আপনি আমার শরীরের প্রভূ বটেন, কিন্তু
চরিত্রের নহে । তা প্রভূ প্রসন্ন হউন, প্রসন্ন হউন । আমি ভয়
করিতেছি ।

(ক) শকার । তুই আমার ভূতা হইয়া কাহার ভয় করিতেছিস ? ।

शकारः । के शि पल्लोए ? । (ख)

चेटः । भटके ! शुकिद-दुकिदश पलिणामे । (ग)

शकारः । केलिशे शुकिदश पलिणामे ? । (घ)

चेटः । जादिशे भटके वहु-शोवण-मण्डदे । (ङ)

शकारः । दुकिदश केलिशे ? । (च)

चेटः । जादिशे हग्गे पल्लपिण्डभच्चके भूदे । ता, अकज्ज
ण कलदश' । (छ)

(ख) कः स परलोकः ? । (ग) भटके ! सुकृत-दुक्कृतस्य परिणामः ? ।

(घ) कीदृशः सुकृतस्य परिणामः । (ङ) यादृशी भटकेः बहुसुवर्णमञ्जितः ।

(च) दुक्कृतस्य कीदृशः ? ।

(छ) यादृशीऽहं परपिण्डभच्चकी भूतः । तदकार्यं न करिष्यामि ।

(ग) चेट इति । सुकृतपुञ्जं दुक्कृतमिति सुकृतदुक्कृतम् । शाकपायिं वादित्वा-
न्मन्यपदलोपौममासः । पुण्यपापयोः फलभूत इत्यर्थः ।

(ङ) चेट इति । एतेन सुखमेव सुकृतस्य परिणाम इति ध्वनितम् ।

(च) चेट इति । परपिण्डभच्चकः परात्रभीती । अनेनापि दुःखमेव दुक्कृतस्य
परिणाम इति सूचितम् ।

(क) भूतः । प्रहू । पवलोकैव ।

(ख) शकारः । से पवलोकटा कि ? ।

(ग) भूतः । प्रहू । पुण्य-पापैव परिणामः ।

(घ) शकारः । पुण्यैव परिणाम कि वकम् ? ।

(ङ) भूतः । बहु-सुवर्णमञ्जितं येन प्रहू ।

(च) शकारः । पापैव परिणाम कि वकम् ? ।

(छ) भूतः । आमि येन पवपिण्डोपजीवी इहैशाहि । अतएव
आमि अकार्यं करिषे ना ।

शक्रारः । अले ! ए मालिङ्गशि ? । इति बहुविध ताडयति । (ज)

चेटः । पिष्टुदु भटके, मालेदु भटके, अकज्जं ए कलद्वग्गं । (झ)

जीणं हि गव्भदाशि विणिग्गिदे भाअघेअदोशिहिं ।

अहिअं च ण कीणिम्मं तेण अकज्जं पलिहलामि ॥२५॥

वसन्त । भाव । सरणागदन्ति । (ञ)

(ज) अरे । न मायिष्यामि ? ।

(झ) पीडयतु भटके, मारयतु भटके, अकार्यं न करिष्यामि ।

येनास्मि गर्भदास विनिश्चितो भागधेयदोषैः ।

अधिकञ्च न क्रीष्यामि तनाकार्यं परिहरामि ॥२५॥

(ञ) भाव । सरणागत स्मि ।

[झ] चेट इति । पीडयतु प्रहरतु मारयतु निरहनु ।

येने त । येन हेतुना, भागधेयस्य भाग्यस्य पूर्वजन्मकृतदुष्कृतस्य दोषैः, गर्भदास इह जन्मनि मातुर्गर्भतो निर्गमन् प्रभृत्येव तव दास, विनिश्चित कृत अस्मि, तेन हेतुना, अधिकञ्च तन्पूर्वजन्मोपपातितरिक्त पापञ्च न क्रीष्यामि वसन्तसेनाहृत्या नार्जयिष्यामि, तथा सति नरकपातोऽपि भवेदिति भावः । अतएव अकार्यं वसन्तसेनाहृत्यारूपमकार्यं विषयम्, परिहरामि परित्यजामि । अर्था जाति ॥२५॥

(ज) शक्रार । ओवे । तुहै वसन्तसेनाके मावि वि ना ? । (एहै बलिद्या नानारकम प्रहार करिते लागिन)

(झ) छुता । प्रहू पीडन करुन, किंवा प्रहू मारिद्या फेलून, तथापि अकार्य कवि न ।

ये हेतु भाग्येव दोष, आमाके गर्भदास कविथाछे, सेहै हेतु आमि आर अधिक पाप विनिद ना, सेहै अहूहै अकार्य परित्याग करितेछि ॥२५॥

যিট: । কাশ্মীরীমাণ্ড । মর্ষয় মর্ষয় । মাথু ম্যাযক্ষ ।
মাথু ।

অণ্ডেয নাম পরিভূতদগো দরিষ্ট:
প্রেষ: পরত ফলমিন্দ্রুতি নাম্য ভর্যো ।
তাম্মাদর্শো কয়মিশায ন যাম্মি নামং
যে যহঁয়স্বমদৃগং মদৃগং ত্বত্রম্মি ১২৬ ৥

অপি য. বস্তুানুমাণা যিযম. কৃতান্না:
যদম্য দাম্য তয ষ্ণগরত্বম্ ।

অর্থঃ । পরিভূতা মর্ষয়ত্বং নাম । অর্থস্য দস্যম হি হেতু দরিষ্টোইব মনু-
তয প্রেষ তদ্ব্যবহা দাম কামরত্বং । পরত মর্ষে যস্মৎ অগ্নয় তদ্ব্যকৃতিম দর্শ্যতি ।
ত্রিভু অণ্ডে মল্লং হাং তদ্ব্যব ন দস্যম অথ নিশ্চয়ত্বং । তদা অ দস্য ক্রমং দ-
ম্মাদর্শা, ম তদ্ব্যব নিগামত্বং । তস্য স্তু মা মর্ষি ম প্রীতী প্রাণী হনৈ বাসদে-
মিতি মর্ষ । তদ্ব্যব প্রীতী.. অমী তদ্ব্যবদেয, অথ মর্ষমর্ষং.. অতমিষ লত-
ম দ্যমি ম মর্ষুর্ষি ? । ই ক্রমা অমদ্রমমর্ষং মর্ষং মর্ষমর্ষম মর্ষমর্ষং ।
মদ্রং মর্ষ্য কর্মমর্ষ মর্ষমি ।

অত লাম্বণ উগুম্বণ যাব মর্ষবি লাম্বণুর্ষম বিমর্ষম লাম্বণুর্ষম ।

মর্ষমর্ষমর্ষা তাম্ ১২৬ ৥

(ঞ) বসন্তসেনা । পণ্ডিত । আমি আপনার স্রবণের হইয়াছি ।
বিটে । কাশ্মীরী পুত্র । কমা কর, কমা কর । ভাল স্বাবরক ।
ভাল ।

হীনাবস্থ পরিষ্ট হইলেও এই কৃত্য, পরকালে মূল ইচ্ছা করিতেছে,
কিন্তু ইহার প্রত্ন নহে । অতএব কেন ইহার অগ্রই ফল প্রাপ্ত হয় না,
বাহারা অশুচিত কার্য অধিক পরিমাণে করিতেছে, উচিত কাৰ্য একে-
বারেই ত্যাগ করিতেছে । ২৩।

श्रियं त्वदीयां यदय न भुङ्क्ते

यदेतदाज्ञा न भवान् करोति ॥२७॥

शकारः । स्वगतम् । अधम्मभोलुए तुइखोडे, पल्लोअभीलू-
एशी गव्भदाशे । हग्गे लुट्टिअशाले कश्श भाआमि वल्ल-पुल्लिश-
मग्गुशो ? । प्रकाशम् । अन्ते गव्भदाशे । चेडे । गच्छ तुमं,
ओवनके पविशिअ वीशन्ते एअन्ते चिट्ठ । (४)

रम्भेति । कृतान्ता दैवम् विषमा विपरीतो विपरीतकार्यकारीत्यर्थं रम्भानुसारी
क्षिद्रान्तेषी यनकिञ्चित् पुट्ट क्षिद्रमात्र प्राप्य काय्यकारीत्यर्थं । यदयस्मान् अथ
स्यावरकस्य दास्य दासत्वम तव च शकारस्य इन्द्रजलम् एतत् प्रभुत्वम् , तथा यत्
अथ स्यावरक धार्मिक इति भाव त्वदीया श्रिय सुखसम्पदम् न भुङ्क्ते नादुभवति ,
यच्च हेती भवान् शकार , एतस्य शकारस्य आज्ञा न करोति न पालयति । तथा च
स्यावरकी धार्मिक त्वच्च पापी , एवञ्च त्वया भुञ्जमाना सुखसम्पत् स्यावरकस्यैव
भोगयोग्या त्वयास्य दासयोग्य , तथा कुर्वन्तु दैव विषममेव , तथा सुद्रपापेन
स्यावरक दास कुर्वन्तु सुद्रपुण्येन भवन्तश्च प्रभु कुर्वन्तु दैव रम्भानुसार्येवेति भाव ।

अथ कारणाभावेऽपि स्यावरकस्य दास्यरूपकार्योत्पत्ते किं विभावना ? उत
धम्मरूपकारणसत्त्वे इन्द्रजलरूपतत्त्वाप्याभावादिशयोक्ति । एव शकारस्यैश्वर्यत्वपक्षेऽपि
सन्देह उच्यते । तेन विभावनाविशेषोक्ता सन्देहसङ्गीऽनङ्कार । तथा स्यावरकस्य
शकारतीयश्रीभोगीपयीनिधम्मसत्त्वेऽपि तदभोगादिका शकारस्य च स्यावरकानाकरणीय
यागिपापसत्त्वेऽपि तदकरणाभावात् किंशयोक्तिरिति समुदाये मियो निरवेक्षतया
पुन मसत्ति ।

उपजातिर्गन्तु ॥२७॥

आर०, हिंसाशैली देव, विपरीत कार्य कविता श्वाके, ये हेड्डु
ईशर (स्यावरकेर) दासद, आर तोनार (शकारेर) प्रहृद, आर
ये हेड्डु, तुमि (शकार) ईशर (स्यावरकेर) आदेश पाजन करि-
तेह ना ॥२७॥

চেটঃ । জং মটকে আণবেদি । বসন্তসেনামুপসত্য । অজ্ঞে !
 এতিকে মে বিহবে । ইতি নিকুল । (ঠ)

শকারঃ । পরিকরং বধনু । চিহ্নং বসন্তসেনিণি । চিহ্নং
 মালদৃশ্যং । (ঙ)

(ট) অধর্মভীরুর্তী ব্রহ্মগন্য, পরলোকভীরুর্ত্য গর্ভদাস । অর্হং রাষ্ট্রিয়শ্যাল
 ক্ষম্মাভিভেমি বর পুরুষ মনুষ্য ?-। অর্হে গর্ভদাস । চেট । গচ্ছ ত্বম্, অপবারকে
 প্রবিশ্য বিদ্যাল একান্নে তিহ ।

(ঠ) যদ্বদক আঙ্গ পয়তি । আর্থ্যে । এতাবানু মে বিমব ।

[ঙ] তিহ বসন্তসেনে । তিহ, মারয়িত্যমি ।

(ট) শকার ইতি । ব্রহ্ম শ্যাল ইতি ব্রহ্মগানী বিট । ভীরুত্বাদিব
 শ্যালৌপন্যম্ । অপবারকে স্বাবরণকারিণি নিকুল্লাদৌ ।

(ঠ) চেট ইতি । এতাবানু তবাপকাগ্নিভক্তিমান, বিমব স্মৃতা । ইতিঃধিকি
 সাহায্যকরণাদৌ তু বিমবো নান্যে ব গর্ভদাসত্বাদিতি ভাব ।

(ঙ) শকার ইতি । পরিকর কটিকম্ । "প্রগাঢ়গানিকাশ্বে পর্থিবপরিবারয়ী" ।
 প্রযুজ্যতি পরিকর সমুদারময়ীরপি ॥" ইতি শাস্তব ।

(ট) শকার । (স্বগত) এই বুড়ে শিয়ালটা (বিট) অধর্মভীরু ;
 আবার এই গর্ভদাসটা পবলোকভীত । তা, আমি বাজ্রাব শালা প্রধান
 পুরুষ ও মনুষ্য হইয়া কাহাব ভয় কবি ? । (প্রকাশে) ওবে গর্ভদাস !
 ভৃত্য ! তুই যা, কোন আবৃত স্থানে প্রবেশ করিয়া, তাহার একদিকে
 বিশ্রাম কবিতে থাক্ ।

(ঠ) ভৃত্য । প্রভু যাহা আদেশ কবেন । (বসন্তসেনাব নিকট
 যাইয়া) আর্থ্যে । এই পর্থ্যস্তই আমার ক্ষমতা । (এই বলিয়া চলিয়া গেল)

(ঙ) শকার । (কোমবেব কাপড় বাঁধিতে বাঁধিতে) থাক্, বসন্ত-
 সেনা ! থাক্, তোকে খুন করিব ।

विटः । आः । ममाग्रतो व्यापादयिष्यमि ? । इति गले
ग्रह्णाति । (ढ)

शकारः । भूमौ पतति । भावे भट्टकं मालेदि । इति मोह
नाटयति । चेतना लभ्नुः । (ण)

शब्दकान्तं मए पुट्टे मशेण अ घिएण अ ।

अज्ज कज्जे समुप्पस्से जादे मे वैल्लिए क्खं ॥२८॥

विचिन्त्या । भोदु, लढे मए उवाए । दिस्सा बुद्धुखोड्डेण शिर-
द्यालणग्गम्भा । ता एदं पेशिअ वशन्तशेणिएअं मालइग्गं । एव्वं

(ण) भानो भट्टकं मायति ।

सर्वकालं मया पुष्टी मासेन च घृतेन च ।

अथ कार्ये समुत्पन्ने जतो मे वैरिकं कथम् ॥२८॥

(त) भवतु लभो मया उपाय । दत्ता इहृश्यालिन शिरयालनमशा, तदेता

(ढ) विट इति । व्यापादयिष्यतीति काकु, कथमपि नैत्यर्थः । ग्रह्णाति
दृढमिति शप ।

(ण) शकार इति । पतति पतनं बदतीत्यर्थः । भट्टकं प्रभुम् । इदमव्यक्त-
मन्वायमिति भावः ।

सर्वेति । वैरिकं शत्रुः । स्वार्थे कप्रत्यय ॥२८॥

(ढ) विट । आः । आमारं सन्नुत्थेहे थूम कविवे ? । (एहे वनिशा
मृत्तभावे गनदेशं धावणं कविनः)

(ण) शकार । (हृतले पडिल) । पण्डित, प्रभूके मारिलेन । (एहे
वनिशा मूर्च्छा अभिनय कविन, परे ठैउत्तु लोड करिया)

आमि मन्त्रं समये मांसं च घृतं दद्यात् आपनाके पोषणं करिष्या
आमि ते हि । किञ्च आद्यं कार्यं उपस्थितं इहेले, केन आपनि आमारं
शत्रुं इहेलेन ॥२८॥

दावे । प्रकामम् । भावे ! जं तुमं मए भण्डि, तं कधं हग्गे
एव्वं वड्डकेहिं गल्लकप्पमाणेहिं कुलेहिं जादे अकज्जं कलेमि ? ।
एव्वं एदं अङ्गीकलावेदुं मए भण्डि । (त)

विटः । किं कुलेनोपदिष्टेन शीलमेवात्र कारणम् ।

भवन्ति सुतरां स्त्रीताः सुक्षेत्रे कण्टकिद्रुमाः ॥२८॥

विद्या वसन्तसेना भारयित्वा । एवं तावत् । भाव ! यत् त्वं मया भणितः, तत्
कथमहमेव वदस्वैः गल्लकंप्रमाणैः कुलेजातोऽकार्यं करोमि ? । एवमेतदङ्गीकारयितुं
मया भणितम् ।

(त) निश्चिन्तयति । वदस्वगालेन पूर्ववत् समासात् विटेन, शिथ्यात्वनेन तिर्यङ्-
मसककम्पनेन सद्वा वसन्तसेनाहत्यायाः सङ्घतः । तथा च वायुरोगवशादेव विटस्य
मसकं तिर्यक् कम्पते ; मुखः शकारभु तदेव हत्यानुमीदन मत्प्रमाणः स्वगलधारणवत्
गले धूलैव नारयति सङ्घतो दत्त इत्यवधारयन् इदमुक्तवानिति बोध्यम् । एवं तावत्
ब्रवीमौति श्रेयः । यत् "नालदग्धा" इति वाक्यम् । वदस्वैः गल्लकंप्रमाणैः
कुङ्कुरकुलतुल्यैः, कुलैरिति करणे तृतीया । कथं करोमि कथमपि नैत्यर्थः । एतत्
वसन्तसेनाया भारणम् । अङ्गीकारयितुं त्वरिति शेषः । तथा च सत्कृत्रज तवादे
भारयितुं नाहामि, किन्तु त्वया भारणमङ्गीकारयितुमेतदुक्तवानिति भावः ।

किमिति । कुलेन जनकीभूतवर्शिन, उपदिष्टेन उत्कथंकारणतया उदाहृतेन किं
फलमिति श्रेयः, किमपि नैत्यर्थः । तथा च अत्र उत्कर्षे, शीलं स्वभाव एव कारणम् ।

(त) (चिन्ता कविता) इति, आम्नि उपाय पाईयाहि । এই বুজা
শিয়ালটা, মাথা কাঁপাইয়া আনাকে সঙ্গেত জানাইয়াছে । তা, নিশ্চেষ্ট
কবিয়া, এই বসন্তসেনাকে মাঝিয়া ফেলিব । এইরূপ বলি । (প্রকাশে)
পণ্ডিত । 'আমি আপনাকে যে বলিয়াছিলাম, বুকুয়েব মত এইরূপ উচ্চ-
বংশে জন্মিয়া আঁমি সেই অকার্য, কি প্রকারে কবিব ? আমি এই ভাবে
ইহা স্বীকার করাইবার জন্মই বলিয়াছিলাম ।

शकारः । भावे ! एषा तव अगदो लज्जाश्चदि, ण मं
अङ्गीकलेदि । ता गच्छ, थावलअचेडे मए पिट्टिदे गदे वि ।
एसे पलाइअ गच्छदि, ता तं गेण्हिअ आअच्छदु भावे । (घ)
विटः । सगतम् ।

अस्मत्सममच्चं हि वसन्तसेना
गौण्डीर्यभावान्न भजेत मूर्खम् ।

[घ] भाव ! एषा तवायतो लज्जते, न मामङ्गीकरोति । तद् गच्छ, स्थावरक-
चेने मया पीडितो गतोऽपि । एष पलाय्य गच्छति, तत् त गृहीत्वा आगच्छतु भाव ।

उत्तकृत्कुले जातोऽपि दुष्टस्वभावाप्रिकृतो भवति, निरुष्टकुले जातय सतस्वभावादुत्कृतो
भवतीति भाव । तथाहि सुतरा स्फीता अतीववृद्धि प्राप्ता कष्टकिद्रुमा मन्दारादय
कष्टकवन्तो वृक्षा, सुचेते उत्कृष्टभूमौ भवन्ति जायन्ते । तथा च यथा सुचेते
जातानामपि मन्दारादिवृक्षाणां कष्टकवत्त्वादेव निरुष्टत्वम्, तथा सत्कुले जातस्यापि
तव दु स्वभावादेव निरुष्टत्वमित्याशय ।

अतएवात्र अप्रस्तुतसामान्यात् प्रस्तुतविशेषप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा, विशेषेण सामान्य
समर्थनरूपोऽर्थान्तरान्यासय, अनयोर्मिथो निरपेक्षतया मष्टि ॥२८॥

(घ) शकार इति । अङ्गीकरोति रज्जुमिति शेष । एष स्थावरक, पलाय्य यदि
गच्छतीत्यर्थं, तदा प्रवृत्तेनावयोर्गमन न सम्भवतीति भाव ।

विट । वंशेश उन्मेष करिशा कि ह्हेवे ? उरुकर्णेश प्रति अभावै
कारण । अतिशय वृद्धिप्राप्त कष्टकशानी वृक्ष, उरुवृष्टे णेत्रे अग्निशा
पाके ॥२९॥

(घ) शकार । पण्डित ! वसन्तसेना आपनार मूर्खता ललित
ह्हेतेछे, ताई, आमाके शीकार करितेछे ना । अतरां आपनि
दान, लूटा स्थावरकके आशि प्रहार करिशाछि, ताई से चमिशा गिशाछे,
ह्य उ से पनाईशा दाईवे । अतएव आपनि तादाके निशा आह्न ।

তস্মাত্ করোম্যেপ বিবিক্তমস্যা

বিবিক্তবিশ্বম্বরসো হি কামঃ ॥২০॥

প্রকাশ্যম্ । एवं भवतु, गच्छामि ।

বসন্ত । পড়ানো ঘড়ীলা । এং ভণামি সরণাগদম্হি । (দ)

বিটঃ । বসন্তসেনে ! ন ভেতব্যং ন ভেতব্যম্ । কাণেলী-
মাভঃ ! বসন্তসেনা তব হস্তে ন্যাসঃ ।

शकारः । एवम् । मम हस्त्ये एषा णाशेण चिह्नदु । (घ)

[দ] ননু ভণামি শরণাগতাধি । [ঘ] এব । মম হস্তে এষা ন্যাসেন চিহ্নতু ।

অস্মদিতি । বসন্তসেনা শৌর্য্যভাবাত্ আক্লম্ন শৌদার্থ্যান্, অস্মদুসমচ্চ হি
নিশ্চিতম্, মুখ্যে শকারং ন ভজেত রনুমাশ্রয়েত্ । তথাহি পরসমচ্চমেব শৌদার্থ্যভঙ্গঃ
স্বাদিতি মাথ । তস্মাত্ হেতী, এষ; অহম্ অস্যা বসন্তসেনায়াঃ সম্বন্ধে, বিবিক্তম্
হৃদং স্থান বিজনং করোমি স্বয়মপস্থল্যেতি শ্রব । হি যস্মাত্, কামঃ, বিবিক্ত বিজন-
স্থানং বিশ্বম্ব, পরস্পরবিশ্বাসয় তাভ্যা রসীদুরাগী যথিন্ স তাড়শৌ ভবতি ।

অত্রাপি সামান্যেন বিশেষমর্থনরূপীর্থাंतरন্যাসীঃসদ্বারঃ ।

সপজাতির্ভূতম ॥২০॥

বিট । (স্বগত) বসন্তসেনা, উদাবস্থভাববশতঃ, আমার সমক্ষে এই
মুখকে ভঙ্গনা কবিলে না । ছুতবাং আমি ইহাব জগ্ন, এই স্থানটীকে
নির্জন কবিল । কাবণ, নির্জন স্থান ও পবম্পব বিশ্বাস—এই উভয়ে যে
অহুবাগ জন্মে, তাহাতেই কামব্যবহার ঘটয়া থাকে ॥৩০॥

(প্রকাশ্যে) এইরূপই হউক, আমি যাই ।

(দ) বসন্তসেনা । (বিটের বস্ত্রাঙ্কল গ্রহণ কবিয়া) মহাশয় ! আমি
বলিতেছি, আমি আপনাব শবণাপন্ন হইয়াছি ।

বিট । বসন্তসেনা । ভয় করিও না, ভয় কবিও কাণেলীব
পুত্র ! বসন্তসেনা তোমার হাতে গচ্ছিত থাকিল ।

विटः । सत्यम् ? ।

शकारः । सच्चं । (न)

विटः । किञ्चिद् गत्वा । अथवा मयि गते नृशंसी हन्यादिनाम् । तदपवारितशरीरः पश्यामि तावदस्य चिक्रोर्पितम् । इत्येकान्तं स्थित ।

शकारः । भोदु, मानङ्गशं । अथवा कवडकावडिके एषे वम्हणे बुद्धुखोडे कटावि श्रीवान्दिद-शर्लाले गदिअ, शिआले भविअ, हुलुभुर्लि कलेदि । ता एदश वच्चणाणिमित्तं एब्बं दाव कानङ्गशं । कुमुमवचप कुञ्चन्नाकाल मरुयति । वाशू ! वाशू ! वसन्तश्रेणिण् । एहि । (प)

[न] सत्यम् ।

[प] भवतु, मारयिष्यामि । अथवा कपट कापटिक एष ब्राह्मणो इहशगाल कदापि अपवारितशरीरो गत्वा शरानो भूत्वा कपटं करोति । तद्विषयं वचनानिमित्तम् एव तावत् कथिष्यामि । शाली ! शली ! वसन्तसेने । एहि ।

(प) शकार इति । कपटेन कपट्या कापटिको धूर्तः । इहशगालस्तत्त्वतः एष विटः । इतो गत्वा कुञ्जादिना अपवारितशरीरं सन् शगालस्तत्त्वतः भूत्वा । कुमुमैरात्ममरणं विद्यायात्मनः कामित्वज्ञापनार्थम् ।

(ध) शकारः । ई । वसन्तसेना आमाव हाते गच्छित धाक् ।

विटः । सत्ता ? ।

(न) शकारः । सत्ता ।

विटः । (किञ्च दूर धरिष्या) अथवा आमि गेल, नृशंस शकार, वसन्तसेनाके मारिष्या फेलिबे । अतएव नृकायितसेह इहैश देखि—इहार दि करिष्यार इच्छा । (एह बलिशा एकप्रांते थाकिन)

(प) शकारः । हुडक, मारिष्या फेलि । अथवा, हनवावहारे धूर्त

विटः । अये ! कामी संवृत्तः । हन्त ! निर्हतोऽस्मि ।
गच्छामि । इति निष्क्रान्तः । (फ)

शकारः । शुवस्त्रं देमि पित्रं वदेमि
पडेमि शोशेण शवेष्टेण ।
तधावि मं गेच्छशि शुद्धदन्ति !

किं शिवम् कष्टमत्रा मणुष्या ॥३१॥

सुवर्णं कं ददामि, प्रियं वदामि, पतामि शीघ्रेण सर्वेष्टनेन ।

तथापि मा नेच्छसि शुद्धदन्ति । किं शिवं कष्टमया मनुष्याः ॥३१॥

(फ) विट इति । कामी संवृत्तः ; अतएवायमिदानीं वसन्तसेना प्रति स्निहमेव दर्शयितुं यतत, न पुनः प्रहारादिकं कर्तुंमिति भावः । अतएव च हन्तेति हर्षे । निर्हतो निरुद्धेऽपि ।

सुवर्णकमिति । सुवर्णं स्वर्णालङ्कारं ददामि, तव सन्तोषार्थमिति भावः । एवं सर्वतः । प्रियं वाक्यं वदामि । सर्वेष्टनेन उणोपयुक्तेन । इदन्तु व्यर्थं विशेषणं शकारोक्तिनिश्चयमात् । शीघ्रेण मत्तकेन, पतामि तव पादशीरिति शेषः । इति शुद्धदन्ति । निर्मलदन्ताशालिनि । तथापि एतावत्सन्तोषकरकार्यकरणेऽपि मा न इच्छसि रमयायेति शेषः । अतएव ब्रवीमौत्वभिप्रेत्याह किमिति । मनुष्याः स्त्रीपुसाधारणा मानवाः, शिवं जनं प्रति, किं कष्टमयाः कष्टदायकस्वरूपाः, अपि तु तर्थात्, कथमन्यथा त्वं मा प्रति एवमाचरसीति भावः ।

उपजातिर्हं चम् ॥३१॥

एवं वृक्षशृंगालेव तुला एवैव त्राक्कण, ह्यतः, कथनं नूत्नाश्रितदेह इहेवा, शृंगालेन च्छाय छन कविषे । अतएव इहाव प्रेतावणाव अन्न, एहेरूप कवि । (पुष्पचयन कविद्या आपनाके भूषित कविते लागिन) बालिके ! बालिके ! वेदसुष्टमेने । आईम ।

(फ) विट । ओह ! कामुक इहेवाछे । तान ! सुख इहेनाम ।
एथन यई । (एहे बलिगा टमिगा गेल) . . . ()

वसन्त । को एतन् सन्देहो ? । अवनतमुखी "खलुचरितम्" इत्यादि
श्लोकद्वयं पठति । (३)

खलु । चरित-निकृष्ट ! जातदोषः

कथमिह मां परिलोभसे धनेन ।

सुचरितचरितं विशुद्धदेहं

न हि कमलं मधुपाः परित्यजन्ति ॥३२॥

[३] कोऽत्र सन्देहः ? ।

(३) वसन्त इति । अत्र इयमपि कटुभाषणे, क सन्देह कर्तव्यत्वसंशय,
कोऽपि नेत्यर्थः । दुर्जनत्वादेन प्रति कटु वक्तव्यमेवेति भावः । वेश्यात्वेन "योषित्
मुखी शालु वेश्या" इत्यादिप्रामाण्यादेव मङ्कतश्लोकद्वयं स्वकृतं पठतीति बोध्यम् ।

खल्विति । हे खलु ! स्वभावत एव दुर्जनः । तथा चरितेन व्यवहारेणापि निकृष्टः ।
नीचः । एतेन दर्शनं न नीच इति व्यन्यते । जाता मुखत्वादयो दोषा यस्य स
तादृशस्तम् इह मुरतविषये, कथं धनेन प्रकथनदानाद्यङ्गीकारेण, मां परिलोभसे लुब्धा
कथं चेष्टसे । अत्र लुभधातीरिगन्तार्ये लक्षणा वेदितव्या । शतमपि परिलोभय
तद्यापि न मुञ्चामीति भावः । कथमेतदित्याह हि यस्मात्, मधुपा मधुकर्ष्यं, सुचरित
सुन्दरभावनं त्रिहितं चरितं स्वभावी धेनु तत्, तथा विशुद्धदेहं निष्कलाकारम्, कमलं
पद्मम्, न परित्यजन्ति परित्यज्यं शैवलं भजन्त इत्यर्थः । तथा च यथा मधुकर्ष्या
मनीहरं पद्मं परिहाय शैवलं न भजन्ति, तथा अहमपि चारुदत्तमपहाय भवन्तं न
भजामीति भावः ।

शंकरः । अर्धं दानं करिव, प्रियं वाक्यं बलिब एतः उक्तीयगुरुं मनुक
द्वावा तोमाव चरणे पतितं इहैव, हे निर्धनमृशालिनि ! तेषापि
आनाके इच्छां करितेह न । (ताहै बलि) नाशय किं यथावतहै सेव-
केरं प्रति कष्टनायक इहैवा धाके ? ॥३२॥

(३) वसन्तसेना । ए विषये आर सन्देह किं ? । (अवनतमुखी
इहैवा "खलुचरितं" इत्यादि श्लोकद्वयं पठति नागिनः)

যত্নে ন সেবিতব্যঃ পুরুষঃ কুলশীলবান্ দরিদ্রোঽপি ।

শোভা হি পণস্বীণাং সত্ৰশজনসমাত্ময়ঃ কামঃ ॥-৩॥

অবি অ । সহস্রারপাদবং সেবিता ण पलास-पादवं अङ्गी-
करिस्म* । (भ)

[ম] অপি চ । সহস্রারপাদপ সেবিता न पलासपादपमङ्गीकरिष्यामि ।

অতএবাহ সমাদ্রপ্ৰতুতাৎ প্রতুতসমপ্রতীতিরূপা অপ্রতুতপ্রশ সালাদার ।

পুথিতায়া বচনম্ ॥২১॥

যত্নেনিতি । দরিদ্রোঽপি কুলশীলবান্ পুরুষ, যত্নে ন সেবিতব্য, পণস্বীভিরিতি
শেষ । হি যস্মাত্, সত্ৰশো গুণেনান্মতুল্যো জন সমাত্ময়ো বিপথী যস্য স তাড়শ
কাম, পণস্বীণা বিশ্বানা শোভা শোভাজনক । তথা চ চারুদত্তো দরিদ্রোঽপি সন্
কুলশীলবত্বতয়া ময়া যত্নে ন সেবিতব্য, তথাহি চ তস্য স্বসত্ৰশতয়া কামী মে শোভামেব
জনয়েদिति भाव ।

অতএবাবাদি অপ্রতুতাত্ পুরুষসামান্যাত্ পণস্বীসামান্যাত্ প্রতুতস্য পুরুষবিশেষস্য
চারুদত্তস্য পণস্বীবিশেষস্য আত্মনয় প্রতীতৈরপ্রতুতপ্রশ সালাদার, কারণেন কার্যসম-
র্থানরূপোঽর্থান্तरन्यास, কামশোভয়ো কারণকার্যযৌর্মেদিনামিধানাত্ হতুর্নামালদ্বারয়,
इत्यनेन द्वान्निभावेन सद्धार ।

আর্থ্যো জাতি ॥২১॥

(ম) অপি বেতি । চারুদত্ত সেবিता भवन्त नान्गीकरिष्यामीति भाव* । অত-
এবাতাপ্যপ্রতুতপ্রশ সা ।

হে খল ! হে স্বভাবনিকৃষ্টে ! তুমি দোষাচ্ছিত হইয়াও, এ বিষয়ে
ধনদ্বারা আমাকে লুক্ক করিতেছ কেন ? । ভ্রমবীগণ, সংস্কার ও নির্ধন-
দেহ পক্ষকে পবিত্যাগ কবে না ॥৩২॥

বেশ্যাবা বহুপূর্বক দ্বিষ্য হইলেও কুল-শীলবিশিষ্টে পুরুষকে সেবা
করিবে । কাবণ, অস্বরূপ পুরুষের বিষয়ে যে কাম, তাহা বেশ্যাদিগেব
অলঙ্কার ॥৩৩॥

শকার: । দাশোঽ ধীএ । দলিহ-চালুটত্কারি শহয়ান-
পাদবে কডে, হুগো উগ পলাশি মণিদি, কিংশুকে বি ণ বডে ।
এব্ তুম্ মে গালি দেন্তী অজ্জ বি ত জ্জ ব চালুদত্কারি
শুমলেশি ? । (ম)

বসন্ত । হিঅঅগদৌ জ্বে বি ত্তি ণ সুমরীঅদি ? । (য)

শকার: । অজ্জ বি দে হিঅঅগট্ তুম্ চ শম্ জ্বে ব
মোডে মি । তা দলিহ শল্যবাহুঅ-মণুগ্গ-কামুকিণি ! চিট্
চিট্ । (র)

[ম] দাম্য যুতি । দরিদ্র চারুদত্তক সহকারপাদপ হত অভ পুন পলাশী
মণিত: কি যুকীঃপি ন হত । এব ত্ব মে গালি দেন্তী অথাপি তমেব চারুদত্তক
অসি ? ।

(য) হৃদয়গত এব কিমিতি ন অর্থতে ? ।

(ম) শকার ইতি । "পলাশি কি যুক" ইত্যাদিরপাশ্চাত "কি যুকীঃপি ন
হত" ইত্যপার্থমুক্তম্ ।

(য) বসন্ত ইতি । যতী হৃদয়গত এব মনস্বিব স্থিত, অত কিমিতি ন অর্থতে
ন অন্ শক্যত ইত্যর্থ ।

(ড) আরও, আম্রতরুর সেবা করিয়া, এখন পলাশতরুকে খাঁকার
করিতে পারি না ।

(ম) শকার । ওরে দাসীব মেয়ে । তুই দরিদ্র চারুদত্তকে আন-
গাছ করিনি, কিন্তু আমাকে পলাশ বলিনি, কিংকটও কবিলি না ।
তুই এইভাবে আনাকে গালি দিতে থাকিয়া এখনও সেই চারুদত্তকেই
দরগ করিতেছিস্ ? ।

(য) বসন্তসেনা । তিনি ত আমার হৃদয়েই রহিয়াছেন, কেন অরণ
করিব না ? ।

वसन्त । भण भण, पुणो वि भण । सलाहणिआइं एदाइं
अक्खराइं । (ल)

शकारः । पलित्ताअदु दाशोए पुत्ते दलिह्-चालुदत्ताकि
(१) तुमं । (व)

वसन्त । परित्ताअदि, जदि मं पेक्खदि । (श)

(१) अद्यापि ते हृदयगत स्वाद्य सममेव मीटयामि । तत् दग्धि-सार्धं वाहक-
मनुष्यकामुकि । तिष्ठ तिष्ठ ।

[ल] भण भण, पुनरपि भण । श्लाघनीयानि एतानि अद्यगणि ।

[व] पतितायता दास्यां पुतो दग्धि-चारुदत्तकृत्ताम् ।

[श] पतितायते, यदि मा प्रीचते ।

(१) शकार इति । हृदयगत चारुदत्तम् । सम युगपदेव । मीटयामि निश्चिप्य
चूर्णयामि त्वन्मीटने त्वदीयहृदयगतस्यापि मीटनसम्भवादिति भावः ।

(ल) वसन्त इति । श्लाघनीयानि प्रशंस्यानि, एतानि दग्धिचारुदत्तकृत्तादीनि,
उत्तमजनकामुकतामूचनेन गुणव्रतामूचनादित्याशयः ।

(व) शकार । এখনও তোঁর হৃদয়গত ? তা হইলে তাকে এবং
তোঁকে একদাই নিষ্পেষণ করিছা মারিব । তা, দগ্ধি-বণিক্-মাহুমেব
অভিলাষিনি । থাক্ থাক্ ।

(ल) वसन्तसेना । वन् वन् आवारण वन् । ए कथां गुलि आमार
पक्के प्राप्य ।

(व) शकार । वीदीर पो गरीब चारुदत्त, तोँके रक्षा करव
रेणि ? ।

(श) वसन्तसेना । रक्षा करितेन, यदि प्रेषितेन ।

शकार । किं शै शक्ते वालिपुत्रे महिन्दे
 नम्भापुत्रे कालनेमी सुवन्धु ।
 लुहे लाञ्छा द्रीणपुत्रे जडाऊ
 चाणक्ये वा धुन्धुमाले तिगङ्गु ? ॥३४॥

अथवा एते वि दे ण न रून्ति । (प)

चाणक्ये ण जधा शीटा मालिदा भालदे जुए ।

एव्व टे मोडइग्गामि जडाऊ विअ दोवदि (१) ॥३५॥

इति ताडयित्तुमुपद ।

किं शक्ते वालिपुत्रो महिन्दे नम्भापुत्रे कालनेमि सुवन्धु ।

रुन्ती राजा द्रीणपुत्रा जटानुचाणक्यो वा धुन्धुमारन्निगङ्गु ? ॥३४॥

[प] अथवा एतेऽपि त्वा न रचन्ति ।

किमिति । स चारुदत्त किं शक स्वयमिन्द्र येन प्रक्षयमात्रमेव त्वा रचदिति भावः । एवमन्यत्रापि । किं वालिपुत्रो महिन्दे इति पुनरुक्तमपाद्य च वाम्बविकत्वा भावात् । रम्भायाम्बदाख्याया स्वर्गवश्याया पुत्र कालनेमि रावणमातुल प्रसिद्धी राघस । इदमप्यपाद्य वाम्बविकत्वाभावात् । सुवन्धु कथिद्गद्यकवि । इदमप्यपाद्यमेव कवित्वमात्र ए पररक्षणीपयोमिकाधिकबलासम्भवात् । रुन्ती नाम राजा द्रीणस्य पुत्रा जटायुः । इद इयमप्यपाद्यम् तथोरभावान् । चाणक्य इत्यप्यपाद्ये बुद्धिमात्र ए इडात्पररक्षणीपयोमिकाधिकबलासम्भवात् । धुन्धुमारन्निगङ्गु च पौराणिको राजानो ।

शालिनी वचम् ॥३४॥

(प) अथवति । रचन्ति रचितुं शक्नुवन्ति ।

शकार । से किं हेतु ? ना वालिव पुत्र देववाज ? ना बड्ढाव पुत्र कालानमि ? ना रुवि स्वकू ? किं वा राजा रुद्र ? ना द्रोणेर पुत्र जटायु ? ना चाणक्य ? ना धुन्धुमार ? ना जिगङ्गु ? ॥३४॥

(१) दीवदि ।

বসন্ত । হা অত্তে ! কহিঁ সি ? । হা অজ্জচারুদত্ত !
 এসৌ জণৌ অসম্পৃষ-মণোরধৌ জ্জীব বিবজ্জদি । তা উদ্ব'
 অক্কন্দইস্স' অথবা বসন্তসেণা উদে অক্কন্দদি ত্তি লজ্জণীয' ক্বু
 এদ' । নম অজ্জচারুদত্তস্স । (স)

চারুক্বেন যথা সীতা মারিতা ভারত যুগে ।

এব ত্বা মীটয়িষ্যামি জটায়ুরিব দ্রীপদীম্ ॥২৫॥

(স) হা মাতঃ ! কখিত্তসি ? । হা আৰ্য্যচারুদত্ত ! এয জনঃ অসম্পৃষ-
 মনীরথ এয বিপদতে ; তদুই মা ক্কন্দয়িষ্যামি । অথবা বসন্তসেণা উই মা ক্কন্দতীতি
 লজ্জনীয় স্বল্লিতত্ । নম আৰ্য্যচারুদত্তায় ।

চারুক্বেন ইতি । ভারত নাম যুগে সখিন্ । ইদন্তু অপার্থসমুদায়ান্নগীতমপার্থম্ ।
 ইদচ্চ শ্লোকমাত্মমেধাপার্থে বাস্তবিকত্বাভাবাত্ ॥২৫॥

(স) বসন্ত ইতি । অসম্পৃষ'মনীরথ এব, দীর্ঘকালসম্মেলনাদিতি ভাবঃ ।
 বিপদতে মিত্যতি । তন্ তথাত্ উই মরণাত্ পরে, আক্কন্দয়িষ্যামি মঞ্চৌকিনৈব
 মবলমিতি শ্রীযঃ । উই মনুস্বঃ, আক্কন্দতি মরণমথাত্ স্বয়ং বৌদিতি, ইত্থে তন্
 লজ্জনীয়' লজ্জাবিপদলভেতি শ্রীযঃ । তদগুণৈরিপি তদনুরক্তৌ জনৌ রচিতু ন শক্যত
 ইত্থে তদেব তে লজ্জাকারণমিতি ভাবঃ ।

(স) অথবা, ইহাবাও তোকে রক্ষা করিতে পারিবেন না ।

চারণ্য যেমন ভারতযুগে সীতাকে নারিহাছিলে, কিংবা জটায়ু যেমন
 দ্রৌপদীকে নিষ্পেষণ করিয়াছিল, সেইরূপ আমি তোকে নিষ্পেষণ
 করিব ॥২৫॥

(এই বলিয়া প্রহার করিতে উচ্চত হইল)

(স) বসন্তসেনা । হা না ! তুমি কোথায় ? হা আৰ্য্য চারুদত্ত !
 অভিনায় পূৰ্ণ না হইতে না হইতেই এই ব্যক্তি মরিয়া গেল । অতএব
 ইহার পর আপনাকে কাঁদাইব । অথবা, বসন্তসেনা উঠেঃথরে কাঁদি-
 তেছে ইহা আপনার পক্ষে লজ্জাকর । আৰ্য্য চারুদত্তকে নন্দনায় ।

शकारः । अज्जवि गव्भटाशी तग्ग ज्जेव पावग्ग णामं
गेण्हट्टि ? । इति कथं पीडयन् । शुमल गव्भटाशि । शुमल । (ह)

वमन्त । णमो अज्जचारुटत्तस्स । (च)

शकारः । म्मल गव्भटाशि । म्मल । नाय्येन कण्ठे निपीडयन्
साग्गति । (क)

वमन्तमेना मूर्च्छिता निर्वृष्टा पतति ।

शकारः । मरुपमं,

एट्ठ द्रोपकलण्डिअं अविण्णअग्गावाग्गभूटं खलं

लत्त तग्ग किलाग्गदग्ग लमणे कान्नाग्गटं आअट्ठ ।

कि एग्गे गमुदाह्णामि णिअअं वाह्ण शूलत्तणं

णीग्गाग्गे वि मलेइ अम्ब शुमला शीटा जधा भालदे ॥३६॥

(क) अथापि गभदामी तस्यैव पापस्य नाम वदन्ति ? । अर गभदासि । अर ।

(च) नम आय्यचारुदत्ताय । (क) मिरम्ब गभदासि । मिरम्ब ।

एता दापकरण्डिकमविनयस्यावामभुता खला

रक्ता तस्य किलागतस्य रमण कान्नागतामागताम् ।

किमेव समुदाह्वयमि निजसु वाह्य शूल

निश्चासिद्वि मियत अम्बा मुमता सीता यथा भारते ॥३६॥

(ह) * कार । गर्जनासौ एतन्तु मेहै पापाणाव नाम लहेतेछ ? ।

(एहै बलिदा दमश्मनार गनश्म चिपिते धाकिदा) अरण क्व गर्जनासि ।

श्ववण क्व ।

(क) वमन्तमेना । आर्या चारुदत्तके नमस्कार ।

(क) * कार । मरु गर्जनासि । मरु । (एहै बलिदा अन्धिनदेर
धरमे पनसेषे पीडन करतः भारिन)

(वमन्तमेना मूर्च्छित इहेदा निष्पन्न अवस्थाय पडिदा रहिन)

इच्छन्तं मम गच्छति त्ति गणित्रा पाशेण मे मालिदा
 शुभे पुष्पकरण्डके त्ति शङ्खगा पाशेण (१) उत्ताग्निदा ।
 शि वा वञ्चिद भादुके मम पिता मादेव शा टोप्पदी
 जे शे पेक्खदि गेदिशं ववशिदं पुत्ताह शूलत्तणं ॥३७॥

इच्छन्तं मा नेच्छतीति गणिका पाशेन मया मारिता

शुभे पुष्पकरण्डके इति मङ्गसा पाशेन उवाचिता ।

स वा वञ्चिती भाता मम पिता मादेव सा द्रौपदी

योऽसौ पश्यति नेष्ट्य श्यवन्तं पुत्रस्य शूरत्वम् ॥३७॥

एतामिति । एष. अहम्. दीपाणा पापादीनां करण्डिका पात्रविशेषकम् तद्रूपा-
 मित्यर्थः. अविनयस्य दुर्व्यवहारस्य आवासभूताम् आश्रयभूताम्, खलाम्. आगतस्य
 कीर्त्तौदाने उपस्थितस्य, तस्य चारुदत्तस्य, रमणे सुरतविषये रमणार्थमित्यर्थः. आगताम्,
 कालागतां कालप्राप्ताम्, रक्तां चारुदत्तानुरागिणीम्, एता वसन्तसेनाम्, मारयित्वेति शेषः.,
 निजकं स्वकीयं शङ्खीः शूरत्वं किं समुदाहरामि? किमपि नैत्यर्थः. तथा च
 भारते वर्षे यथा सीता सुमता मय्यक् मृता । इदं हतोपमं वाक्यम् । तथैव अम्बा
 माता वसन्तसेना । इदं लोकाविरुद्धं न्यायविरुद्धलोकम् । निश्चासिःपि मम निश्चास-
 पातेऽपि कीमलत्वात् निश्चासाघातेऽपीत्यर्थः मियते । निश्चासमात्रेणैव मारणसम्भवे
 सर्वत्र वाहुबलप्रयोगे शङ्खीः शूरत्वं किमपि नास्तीति भावः ।

शार्दूलविक्रीडित वचनम् ॥३६॥

शकाव । (आनन्देव सहित) अहं वसन्तसेना दोषेण साङ्गी, दुर्भाव-
 हावेन आधाव ओ खजयत्ताव छिल एवः जीर्णोत्ताने उपस्थित चारुदत्तेव
 मङ्ग मन्त्रित इहैवान जज्ञ आसिन्नाछिल, विशेषतः चारुदत्तेव प्रति
 अह्वयत्ता छिल, आमि ईशके माविधा, निजेव बाहव वीवहेव कि उल्लेख
 कविव । भावतवर्षे मीता येमन मरिन्नाछिलेन, सेहैरूप आभाव माता
 वसन्तसेना, आभाव निश्चासमात्रेहै डाल कविर्ना मरिन्नाछेन ॥३७॥

(१) लोशेष ।

भोदु, शम्पदं बुद्धखोड़े आगमिश्शदि त्ति । ता ओशलिअ
चिद्धामि । तथा करोति । (ख)

प्रविश्य घंटेन सह विटः (१) । अनुनीतो मया स्यावरकञ्चेटः । तद्
यावत् काणिलोमातरं पश्यामि । परिक्रम्यावलीका च । अये ! मार्ग
एव पादयानिपतितः । अनेन च पतता स्त्री व्यापादिता । भोः !

(ख) भवतु, सम्प्रत इन्द्रमगाल आगमिष्यतीति । तदपसृत्य तिष्ठामि ।

इच्छन्तमिति । रन्तु तामेवच्छन्तु मा सा नेच्छति इति हेतोः, मया, शून्ये लोक-
रहिते, पुष्पकरण्डके इति प्रसिद्धे तदाख्ये अस्मिन्नुद्याने, पार्श्वेन बाहुपार्श्वेन, शण्डिका
वेद्या वसन्तसेना मारिता निहता, तथा पार्श्वेन बाहुपार्श्वेन, सहसा उवासिता प्राक्
भय प्रापिता । स मम भ्राता वञ्चित, स वा मम पिता वञ्चित, तथा श्रौपदीव सा
मम माता च वञ्चितेत्यर्थः ; योऽभी भ्राता पिता यामौ माता चेति तात्पर्यम्, पुत्रस्य
भ्रातुर्येति बोध्यम्, इन्द्रश्च वसन्तसेनाहत्यापरिधायित शूरत्वम्, व्यवसितमध्यवसायं
तदुद्यमस्येत्यर्थः न पश्यति । आत्मीयस्य गुणादर्शो आत्मीयो वञ्चित एव भवतीति भावः ।

शादृक्षविक्रीडित इत्तम् ॥३०॥

(ख) भवत्विति । पूर्वोक्तव्याख्यानात् इन्द्रमगालो विट एव । अपसृत्य वसन्तसेना-
शवात् दूर गत्वा । अन्यथा घातकतया मा सन्दिहीतेति भावः ।

आमि उहाके चाहि, किञ्चु ओ आमाके चाहे ना, एहे जञ्च निर्जन
पुष्पकरण्डके उच्छाने आमि ऐ बेष्ठाटाके बाहुपाशघावा माविद्या केलि-
याहि । बाहुपाशघावा हठां पुर्केओ भय देखाईयाहिलाम । आमार सेहे
जाता, पिता ओ श्रौपदीर छाद्य माता—ईहारा सकनेहे बक्रित हहेलेन,
याहवा पुत्रेव एहेरूप वीवइ ओ अदावसाय देखिलेन ना ॥३०॥

(ख) इउद, एमन वृक्ष शृणानटा आसिबे, त्ता दूरे याईया थकि ।
(ताहाई करिन)

(१) प्रविश्य घंटेन सह विटः । विटः । इति क्वचित् पाठः ।

পাপ । কিমিদমকার্যমনুষ্ঠিতং ত্বয়া ? । ত্বাপি পাপিনঃ পত-
নাৎ স্ত্রীবধদর্শনেনাতিব পাতিতা বয়ম্ । অনিমিত্তমেতৎ
যত্‌সত্যং বসন্তসেনাং প্রতি শঙ্কিতং মে মন । সর্বথা দৈবতাঃ
স্বস্তুি করিষ্যন্তি । শকারমুপমস্য । কাণ্ণীমাতেঃ । এবং ময়া
অনুনীতঃ স্যাবরকশ্চেটঃ । (গ)

(গ) প্রবিশ্যেতি । অনুনীত শকারপ্রহারজনিতরৌপমপনীত তমপনীয় আনীত
ইত্যর্থ । মার্গে এব সদাগমনপথে এব, পাদযৌরুহেঁশে নিপতিত অনুনয়াযৌ লুপ্তিত ।
স্ত্রী বসন্তসেনা ব্যাপাদিতা ভবদিতি শ্রেয় । কথমন্যথা অনাবশ্যকমনুন্নয় করীতী-
ত্যাশয় । পতনাৎ স্ত্রীহত্যাজনিতপাতিত্য নন্তরমসর্গাত, স্ত্রীবধদর্শনেন কৰ্মা । পাতিতা
বয়মিত্যন শকারমুদ্বিগ্নোক্তম্ । অনিমিত্তমিত্যাদিকলু স্বগতমিতি বীধ্যম্ । যত্‌সত্য
বসন্তসেনা প্রতি তচ্ছ্রীবনামিত্বদ্বিপয় ইত্যর্থ, মে মন শঙ্কিতম্ ইত্যেতদেব অনিমিত্ত
বসন্তসেনায়া যত্ন্যুল্লক দুর্লভ্যম্, “মতা নি সন্দ্ৰেহপদেধু বন্দুপু প্রমাণমন্ত করথ
প্রভত্য” ইতি স্বাথ্যান্ ইত্যাশয় । স্বম্মি মঙ্গলম ।

স্ত্রীহত্যায়া পাতিত্যমাছ প্রায়শ্চিত্ততচ্ছ্রুতা স্মৃতি —

শরণাগতশালস্বীহি স কান সবসেত্র তু ।

চৌৰ্যং ব্রতানপি সদা কৃতব্রহ্মহিতানিমান ॥”

উদ্ধাহতশ্চে — “কৃতে সম্ব্রাপণাদিব ব্রতায়া স্পর্শনেন চ ।

দ্বাপরে স্বর্ঘ্যমাদায় কলী পততি কাম্বণা ॥”

ইতি বচনব্যাক্তানাবসরে গুরুতরসর্গয়ে পাতিত্যমাছ স্মার্ত — “কাম্বপদ সম্ব্রাপণ-
স্পর্শনে-ধনয়হথৈতরয়ুগুরতরসর্গপরণম ।” ইতি ।

(গ) ভূতোব সহিত বিট প্রবেশ কবিয়া । আমি ভূতা স্বাববকেব
অহ্ননয় কবিয়াছি । তা শকাবাব সন্ধে দেখা করি । (কতিপয় পদক্ষেপ-
পূর্কক দর্শন কবিয়া) ওহে । পথেই আমার পায়েব উদ্দেশে পতিত হই-
য়াছে । ভূপতিত এই শকাব স্ত্রীহত্যা কবিয়াছে । ওবে পাপাত্মা । তুই
এই, কি অকার্যেব অহুষ্ঠান করিনি । । পাপাত্মা তোব পতনেব পব

शकारः । भावे ! शाश्वदं दे ? । पुत्तका ! थावलका !
चेडा ! तवावि शाश्वदं ? । (घ)

चेटः । अधइं । (ङ)

विटः । मदीयं न्यासमुपनय ।

शकारः । कीदृशे ? । (च)

विटः । वमन्तसेना ।

शकारः । गदा । (छ)

विटः । क्व ? ।

शकारः । भावश्च ज्जिव पिट्टो । (ज)

(घ) भाव । स्वागत ते ? । पुत्तक । थावरक । चेट । तवापि स्वागतम् ? ।

(ङ) अधकिम् । (च) कीदृश ? (छ) गदा । (ज) भावश्चैव पृष्ठतः ।

ज्ञोहत्या दर्शन कवार आनवाँ पतित हईव । आनाव मन, वसउसेनाव
विनये आश्वित हईयाछे, ईहा निश्चयई दुर्लक्षण । अतीष्ठदेवतावाइ,
सर्पप्रकावे मदन कविबेन । (शकावेव निकट थाईया) काणेनीव पुत्र ।
आनि এই भावे भूता स्वावकेव अचनय कविदाछि ।

(घ) शकाव । पणित । आपनाव सुतागमन त ? पुत्र । स्वाव-
वक । भूता । तोवँ सुतागमन त ? ।

(ङ) भूता । ई ।

विट । आनाव गच्छित वस्तु आन ।

(च) शकाव । केमन ? ।

विट । वसउसेना ।

(छ) शकार । गिग्राछे ।

विट । कोथाय ? ।

(ज) शकार । आपनारई पिछने ।

বিট: । সবিতকম্ । ন গতা খলু সা তয়া দিশা ।

শকার: । তুমং কদমাএ দিশাএ গড়়ে ? । (ম্)

বিট: । পূর্বয়া দিশা ।

শকার: । শা বি দক্ষিণাএ গড়া । (ন)

বিট: । অহং দক্ষিণয়া ।

শকার: । শা বি উত্তলাএ । (ট)

বিট: । অত্বাকুলং কথয়সি । ন শুধ্যতি মে অন্তরাত্মা ।

তত্ কথয় সত্যম্ । (ঠ)

শকার: । শবামি ভাবশ্শ শীগং অত্চক্কৈলকিহিঁ পাদিহিঁ তা,

শ্শেষ্টাভিহিঁ হিঁঅঅ', এশা মএ মালিটা । (ড)

(ম) ত্ব কতমথা দিশা গতা, ই ।

(ন) সাপি দক্ষিণয়া গতা । (ট) সাপি উত্তরয়া ।

(ড) শপে ভাবস্য শীর্ষম্ আত্মীয়াভ্যা পাদাভ্যাম্, তত্ মস্ত্যাপয হৃদয়ম্, এষা ময়া মাগিতা ।

(ঠ) বিট ইতি । অত্বাকুলম্ অতীববিকল পূর্বাপরাসল্লগ্নমিত্যর্থঃ । ন শুধ্যতি সংশয়াপয়মেন ন প্রসীদতি সন্দেহাবিন্দমেন তিষ্ঠতীত্যর্থঃ ।

বিট । (বিতর্কের সহিত) সে ত সে দিকে যাও নাই ।

(ম) শকার । আপনি কোন্ দিক্ দিয়া গিয়াছিলেন ? ।

বিট । পূর্ব দিক্ দিয়া ।

(ন) শকার । সেও দক্ষিণ দিক্ দিয়া গিয়াছে ।

বিট । আমি দক্ষিণ দিক্ দিয়া গিয়াছিলাম ।

(ট) শকার । সেও উত্তর দিক্ দিয়া গিয়াছে ।

(ঠ) বিট । তুমি বড়ই পূর্বাপর অসংলগ্ন কথা বলিতেছ । আমার

অন্তঃকরণ শুদ্ধ হইতেছে না । অতএব সত্য বল ।

বিটঃ । সন্নিপাদম্ । সত্যং ত্বয়া ব্যাপাদিতা ? ।

শকারঃ । জই মম বচনে গু পত্তিআশ্রমি, তা পেক্ত পড়ম'
লট্টিঅ-গালমণ্ডাণাহ শূলক্ণং) ইতি দর্শংতি । (৬)

বিটঃ । হা ! হতোঃস্মি সন্দভাগ্যঃ । ইতি মুচ্ছিতং পততি ।

শকারঃ । হৌ হৌ ! উবলদে ভাবে । (৭)

(৬) যদি মম বচনে ন প্রত্যয়সে, তত্ প্রেধস্ব প্রথম রাশ্রিয় গ্যাল সন্ধানস্য
শূলম্ । (৭) হৌ হৌ । উপরতী ভাবঃ ।

(৬) শকার ইতি । আত্মীয়াভ্যা স্ককীয়াভ্যা পাदाभ्याम्, भावस्य विदुष विटस्य
तवेत्यर्थ, शोषं मसकम्, स्पृष्टेति शेष, शपे शपथ करोमि । इदं लोकविरुद्ध
न्यायविरुद्धधीक शकारत्वान्, तत् तस्मात्, हृदय संश्यापय स्थिरीकृत । एषा
वसन्तसेना ।

(৬) শকার ইতি । প্রত্যয়সে বিশ্বসিপি । দর্শংতি পতিতা বসন্তসেনামিতি শেপ' ।

(৭) শকার ইতি । হৌশ্চৌ বিচ্চরে, তস্যান্তিশণে ডিক্টি । উপরতী মত ।
বেশ্যশৌকিনে ব মত ইত্যেবাতীবাযর্থমিতি ভাব ।

(৬) শকার । আমি, আপনাব মস্তক এবং নিজেব চরণদ্বারা
শপথ করিতেছি, তা, আপনি চিহ্ন স্থির করুন, আমি ইহাকে নাবিয়া
ফেলিয়াছি ।

বিট । (বিষাদেব সঙ্কিত) সত্যই তুমি নাবিয়া ফেলিয়াছ ? ।

(৬) শকার । যদি আমার কথায় বিশ্বাস না করেন, তবে রাজ্যের
শালা সংস্থানের প্রথম বীরত্ব দেখুন । (এই বলিয়া দেখাইল)

বিট । হা ! মনভাণা আমি নাবিয়াছি । (এই বলিয়া মুচ্ছিত
হইয়া পড়িল)

(৭) শকার । কি আশ্চর্য্য ! কি আশ্চর্য্য ! পণ্ডিতটাও মরিয়া
গেল ।।

चेटः । शमशशदु शमशशदु भावे । अविचालिन्नं पवहणं
आणन्तेण ज्जेव मए पढमं मालिदा । (त)

विटः । समाश्रय्य सकरुणम् । हा वमन्तसेने !

दाक्षिण्योदकवाहिनी विगलिता याता स्वदेशं रतिः

हा हालङ्कृतभूपणे ! सुवदने ! क्रीडारमोद्गामिनि ! ।

हा सौजन्यनदि ! प्रहासपुलिने ! हा माहृशामाश्रये !

हा हा नश्यति मन्मथस्य विपणिः सौभाग्यपण्याकरः ॥३८॥

(त) समाश्रितुं समाश्रितुं भाव । अविचारित प्रवृत्तमानयतैव मया
प्रथमं मारिता ।

(त) चेट इति । अविचारितम् अपरोक्षितम् । मारिता मारणनिमित्ता प्राप्तेत्यर्थः ।

दाक्षिण्यंति । हा इति मविषादातिशयसम्बोधने । अलङ्कृतानि भूपितानि
भूषणानि यथा तत्सम्बोधनम् । एतेन त्वमौदृशमुन्दगी आसीयेन त्वमेवालङ्कारा-
नलङ्कृतवती, न पुनरलङ्कारास्त्वामलङ्कृतवन्त इति व्यज्यते । हे सुवदने । क्रीडारसेन
सुरतानुरागेण उद्गमते विशेषेण शोभते या तत्सम्बोधनम् । सौजन्यनदि । साधुताजलस्य
नदीरूपे । प्रहासो हास्यमेव पुलिनम् उभयोरेव श्रुतत्वात् सैकतं यस्यान्तसम्बोधनम् ।
आश्रीयते या सा आश्रया कर्मण्यन्वप्रत्ययः । माहृशा वेश्यापरायणाणां जनाणां आश्रये ।
विगयिते । । दाक्षिण्यसौदार्यमेव उदकं जलं तस्य वाहिनी नदी तत्सम्बोधनेत्यर्थः,
विगलिता विलुप्ता, रति साक्षात् कामप्रिया स्वदेशं स्वकीयस्वर्गलीकम्, याता
गता । रतिदेवी वमन्तसेनारूपेणावतीर्थं पुनः स्वर्गं गतेति भावः । सौभाग्यं नायक-
प्रियत्वमेव पण्यं विक्रीयद्वस्य तस्य आकरं खनिराश्रयभूतेति यावत् मन्मथस्य मदनरूपस्य
वणिज्जं, विपणिं पण्यवैधिकांरूपां, नश्यति नष्टत्यर्थः । अतीतसौम्यैर्बर्तमाना ।

(त) भूता । पण्डित आश्रय हउंन आश्रय हउंन । विवेचना ना
कविश्यां गाडी आनिश्या आनिश्या प्रथमं मारिश्याशि ।

विटः । (आश्रय हउंन आश्रय हउंन) हा वमन्तसेने !

সাম্ । কষ্ট' ভোঃ । কষ্টম্ ।

কিং নু নাম ভবেৎ কার্যমিটং যেন ত্বয়া কৃতম্ ।

অপাযা পাপকল্বেন নগরশ্চীর্নিপাতিতা ॥২৮॥

অত্র প্রথমে পাদে দাধিণ্যে উদকল্যাণো বসন্তসেনায়া নদীল্যারোপে নিমিত্তমিতি পরম্পরিতরুপকম, রতিবসন্তসেনাযোভদেঃপি অমিত্রায়বসায়াদতিশয়োক্তিয, তৃতীয়ে বসন্তসেনায়া নদীল্যারোপে প্রহাস্যে পুনিদল্যারোপয শাস্ত্র মৌজ্যে জলল্যারোপম্ণু আশ্র' ইত্যেকদেঃশিবিত্তি'রুপকম, তথা চতুর্থে ঙপি বসন্তসেনায়া বিপণিত্যারোপে সৌভাগ্যে পণ্যল্যারোপয শাস্ত্র, মন্দ্রথে বশিক্ত্যারোপম্ণু আশ্র' ইত্যেকদেঃশিবিত্তি'রুপকান্তরম্, ইত্যেতিযা মিথী নিরপেচতয়া সাস্তি ।

শাস্ত্র'লবিত্তীড়িত বচম ॥২৮॥

কিমিতি । কিং নু নাম কাথ্য ফল ভবত অনয়া স্বীহৃত্যয়া তবতি শিষ । যন কার্যোইর্শন ত্বয়া ইদ স্বীহৃত্যরুপে দুশ্কাব্য কৃতম্ । পাপকল্বেন সাচাত্ পাপপুরুষ-
ত্বন্যে ন ত্বয়া, অপাযা নির্দীপা নগরশ্চী' উজ্জায়ন্যা ল্পনোরুপা বসন্তসেনা নিপাতিতা নিহতা । তথা চ অনয়া বসন্তসেনাহৃত্যয়া ন কেবল ত্বয়া আমন পাতিত্যমাতমজিতম
অপি তু নগরমিদমপি শীর্হীন কৃতমিত্যায় ।

অত্র পাপকল্বেনেত আর্থ্যোপমা নগরশ্চীরিতি নিরুদ্র কবলরুপকচ্চ অনয়োরপি পূর্বকল সস্তুটি । তথা "অনয়া স্বীহৃত্যয়া তব" ইত্যেতিযা পদানামনুযাধানিঃপি ন ন্যূন পদতাদীষ, প্রত্যুত গুণলম্বেব বক্তৃবিধাদময়ত্বাত "উক্তাবানন্দমগ্ৰাদি' স্মাভ্যনুপদতা গুণ" ইতি সাহিত্যদপ গান্ ॥২৮॥

হা হা স্ববদন । হা জৌড়াভ্রবাগশোভিতে । তুমি অলঙ্কারকেও
অলঙ্কৃত কবিত্তে । হায় । ওদাযা-ভ্রশেব নদী লুপ্ত হইয়া গেল, বতিদেবো
খদেশে চলিয়া গেলন । হা সৌভক্তের নদি । হা হাশ্রময় পুলিন ।
হায় আনাদের মত নোকেব আশ্রয়বরুপে । হায় হায় । নৌভাগ্যরুপ
বিক্ষেয়ব্রব্যেব আকর কামদেবের দোকানখানি নষ্ট হইয়া গেল ॥২৮॥

(অশ্রুভ্রলের সহিত) কি কষ্টে । হায় । কি কষ্টে ।

স্বগতম্ । অয়ে ! কদাচিদয়ং পাপ ইদমকার্য্যং ময়ি সংক্রাময়েত্ । ভবতু, ইতো গচ্ছামি । (ঘ)

শকার: । উপাগম্য ধারয়তি ।

বিট: । পাপ ! মা মা স্পৃশী: । অলং ত্বয়া । গচ্ছাম্যহম্ । (ট)

শকার: । অসী ! বশন্তশিগ্নিঅ' শঅ' জ্জিব মালিঅ মং দুশিঅ কহিঁ পলাঅশি ? । শম্পদং ইদিশি হম্মে অণাধে পাবিড়ে । (ধ)

(ঘ) অয়ে । বসন্তসেনা স্বয়মেব মারয়িত্বা মা দূষয়িত্বা কুব পলায়সি ? । সাম্প্রতম্ ইদংশৌহরমনাথ' প্রাণ: ।

(ঘ) স্বগতমিতি । অয় পাপ: পাপান্না শকার: । সংক্রাময়েত্ মিথ্যাभिধায় সঞ্চারয়েত্ ।

(ট) বিট ইতি । মা নিষেধে, মা মাম্, স্পৃশী: স্পৃশ । "শালাপাদগাত-সংসর্গাত্" ইत्याদিষ্মৃত্যা পাপিস্পর্শে'পি তত্পাপসঞ্চারমশ্ববাদিত্যभिপ্রায়: ।

(ধ) শকার ইতি । অনাথ: অশরণ:, প্রাণী মৃত ইত্যর্থ:, ত্বয়া স্তীহিত্বাপরাধা-রীচাদিতি ভাব: ।

ইহা ছাড়া তোমার কি কল হইবে ? যে সাক্ষাৎ পাপপুরুষকল্প তুমি, নগরের লক্ষীস্বরূপা এবং নির্দোষা এই বসন্তসেনাকে হত্যা করিলে ॥৩২॥

(ঘ) (স্বগত) এই পাপাত্মা, হয় ত কখনও এই অকার্য্য, আমার উপরে আরোপিত করিবে । ইউক, এখন হইতে চলিয়া যাই ।

শকার । (নিকটে যাইয়া ধরিল)

(ট) বিট । পাপিষ্ঠ ! আমাকে স্পর্শ করিস্ না । তোকে দিয়া আমার কোনও প্রয়োজন নাই । আমি চলিয়া যাই ।

বিটঃ । অপধ্বস্তোঃমি । (ন)

শকারঃ । অত্য়ং শতং দেমি শুবর্ণশ্চং দে
কহাবর্ণং দেমি গবোডিঅং দে ।
এশে দুগ্গহাণং পলঙ্কমে (১) মে
শামান্শ্বে মৌদু মনুথ্গাণাং ॥৪০॥

অর্থান্ শতং দদামি সুবর্ণকং তে কাপাংপণং দদামি সবীডিকং তে ।

এষ দীপম্ভ্যানাম্ পরাক্রমী মে সামান্যকী ভবতু মনুথ্গাণাম্ ॥৪০॥

(ন) বিট ইতি । অপধ্বস্তোঃমি অধপাত গতোঃমি , ইত পরমপি মিথ্যারোপা-
দিত্বাশয় ।

অর্থানিতি । শত শতমব্যাকান, অর্থান ধনানি, সুবর্ণকং স্বর্ণমুদ্রাশ্চৈকাম্,
তে তুভ্যং দদামি , তথা বোডিলা বিশ্রাম কপর্দকৈ মৃদেতি সবীডিকং কাপাংপণং
খোডগপণপরিমিতকপর্দকমমুদ্রয়, তে তুভ্যং দদামি । দীপম্ভ্যানাম্ অপরাধাম্পদীভূত,
এষ বসন্তসেনাহন্যাপ্রবীজক, মে মম পরাক্রমী বীরত্বম্, মনুথ্গাণা সর্বোপাসিত
বয়াম্ভ্যাম্ভ্যাকমিত্যর্থং সামান্যকং সাধারণী ভবতু । তথা চ হি বিট । ত্ব মতৌ
ধনাদিকং প্রাপ্য এতদেব প্রতিপাদয় যন্ বয়ং বয়ং এব বসন্তসেনা হতবল ইতি ,
এবচ কস্ম্যপি ন প্রাণদগ্ধী ভবিত একবধি প্রাণেণ বহুনা প্রাণদগ্ধস্বাদর্শনাদিতি ভাব ।

(খ) শকার । ওরে । নিচ্ছেই বসন্তসেনাকে হতম কবিশ্য,
আমাকে নিশ্চয় করিয়া, কোঁদায় পলাইতেছ ? । এখন আমি এইরূপ
ব্রহ্মকহীন হইয়া পড়িলাম ।

(ন) বিট । একবারে অধঃপাতে গিয়াছ । ।

শকার । তোমাকে এক শত টাকা দিব, একখানা নৌহব দিব
এবং এক কাহণ পাঁচগুণী কডি দিব , অপরাধাত্মক আমার এই পরাক্রম,
আমাদের তিন জনেরই সনান হউক ॥৪০॥

(১) দুগ্গহাণ ফলঙ্কমে ।

विटः । धिक्, तवैवासु ।

चेटः । शल्लं पावं । (प)

शकारः । हसति ।

विटः । अप्रीतिर्भवतु विमुच्यतां हि हासो
धिक् प्रीतिं परिभवकारिकामनार्थ्याम् ।
मा भूच्च त्वयि मम सद्गतं कदाचित्
आच्छिन्नं धनुरिव निर्गुणं त्यजामि ॥४१॥

(प) शाल पापम् ।

“वीडी विशतिकपर्द्धकी गौडे प्रसिद्ध” इति पृथ्वीधर । उपजातिर्भक्तम् ॥४०॥

(प) चेट इति । शाल पापम् एतन्न काव्यमित्यर्थं, “शाल पापमनिर्देश्ये” इत्यभिधानात् । *वनेन तया कृतं शीघ्रं कथमन्ये स्वीकृष्यन्तीति भावः ।

अप्रीतिरिति । हि निमित्तं हासो हास्यमिदं विमुच्यतां परित्यज्यताम्, नात्र किमपि हास्यकारणमस्तीति भावः । अप्रीतिस्तत्र साऽऽनमोहाद् भवतु, परित्यागादेवेत्याशयः । प्रीतौ की शीघ्र इत्याह अनायासादुजनेन सह ज्ञातत्वादसाधुदयाम्, अतएव परिभव-कारिका लोकातिरम्कारजनिका प्रीतिः त्वया सह प्रणयं धिक् निन्दाभीत्यर्थं । कदाचि-दपि त्वयि मम सद्गतं सम्मेलनं मा भूच्च न भवतु च, त्वत्सम्मेलनस्य पापजनकत्वा-दित्यभिप्रायः । अतएव आच्छिन्नं विपलस्य सत्यक् क्षिप्रं तनैव च निर्गुणं भीर्षाहीनं धनुरिव दद्यादित्युपमयत्वं त्वं त्यजामि ।

अत्र पूर्णापमालङ्कारः । प्रहर्षिणी वचनम् ॥४१॥

विटः । धिक्, त्वाभादशे इडेक ।

(प) कुटा । अक्षरं दनिःवनं ना ।

शकारः । (शक्त् करित्)

विटः । इति शक्त् शागं कर, त्वाभादशे इडेक ; अपमानजनकं च अक्षरं एते प्रणयदेव आसि नित्वा करि । आवर्येन

शकारः । भावे । पशीद पशीद । एहि णलिणीए पवि-
शिअ कोलिम्ह । (फ)

विटः । अपतितमपि तावत् सेवमानं भवन्त'
पतितमिव जनोऽयं मन्यते मामनार्य्यम् ।
कथमहमनुयाया त्वां हतस्त्रीकमिनं
पुनरपि नगरस्त्री-शङ्कितार्द्धाक्षिष्टम् ॥४२॥

(फ) भाव । प्रशीद प्रशीद । एहि, नलिण्या प्रविश्य स्त्रीडाव ।

(फ) शकार इति । नलिण्या पद्मविशिष्टाया सरस्याम् ।

अपतितमिति । अत्र जन साधारणलोक, अपतितमपि तादृशपापाभावात्
पातित्यहीनमपि माम्, भवन्त सेवमान सौहार्देन भजमानम् अतएव च पतितमिव
अनाद्यम् असाधु मन्यते । सुतगाध अहम्, हता स्त्री वसन्तसेना येन तम, अतएव
नगरस्त्रीभिः शङ्कितम् शङ्कया भयम् अर्द्धाक्षिभिः सद्बुचितनयनेऽष्टम्, एन त्वाम्
पुनरपि कथम्, अनुयायाम् अनुगच्छेयम् ? कथमपि नैत्यर्थं, स्त्रीघातकत्वेन पतित
त्वात् पतितसमर्थं च तत्प्रापसञ्चारान् “शरणागत वाल स्त्रीहि सकान् सबसेत्र तु”
इत्यादुक्तत्वादित्याशयः ।

कथनं त्वोमार सद्धे आमाव सद्धेनन ना ह्य । आमि हिम्न धत्तर आय
शुणहीन त्वोमाके त्याग कविलाम् ॥४१॥

(फ) शकार । पशित । प्रसन्न हऽऽन प्रसन्न हऽऽन । आह्वन, पद्म-
संबोधने प्रवेश कविता कवि ।

विट । आमि पातकी ना हऽऽलेण, त्वोमाके सेवा करि बलिष्ण-
एहि सकल लोक, आमाके पातकीव आय असाधु मने करे । तूमि
स्त्रीहत्या करिशाछ, सुतरां नगरेव स्त्रीगण उयवशतः त्वोमाके अर्द्ध-
नयने देखिबे ;—ए अबहाय आमि पुनराय कि करिशा त्वोमार अहमसरण
करि ? ॥४२॥

শকার: । অলে চেড়ে ! কিং ভগ্নাশি অকজ্জে কিদেত্তি ? ।
 মৌদু, এব্ব' দাব । নানাভরণান্যবতাত্ত্বং । গৌণ্হ এটং অলঙ্কারঅং,
 মএ তাব দিস্সে, জেত্তিক্কে বেলে অলঙ্কালেমি, তেত্তিকং বেলে মম
 অস্স' তব । (ল)

চেট: । মট্কে জ্জেব এদে গৌহন্তি, কিং মম এদেহিঁ ? । (ব)

শকার: । তা গচ্ছ, এদাড' গৌণাড' গৌণ্হিঅ মম কেলেকাএ
 পাশাদবালগ্গপাদোলিআএ চিড্ধ, জাব হুগ্গে আঅচ্ছামি । (গ)

(ল) পরে চেট । কিং ভগ্নমি অকার্য্য হতমিতি ? । ভবতু, এব তাবত্ ।
 গৃহাণ ইমমলঙ্কারং ময়া তাবদত্তম্, যাবত্যা বেলায়াঃ মলঙ্করোমি, তাবতীং বেলা
 মম অন্যা তব । (ব) মট্কে এব এতে গৌহন্তে, কিং মম এতৈঃ ? ।

(গ) তদৃ গচ্ছ, এতী গাবী গৃহীত্বা মদীয়ায়া প্রাসাদে বাসায় প্রতৌলিকায়া তিষ্ঠ,
 যাবদহমাগচ্ছামি ।

(ল) শকার ইতি । বেলা কাল' যাবদिति ঙ্গপ । অলঙ্করোমি স্বগাধাণোত্তর' ।

(গ) শকার ইতি । প্রাসাদে প্রাসাদস্থায়িনীরে বাসায় নবনির্মিতায়া অথপ্রতৌলিকা
 পরিভ্রমণায় উত্কৃষ্টরথ্যা তস্যাম্ ।

(ল) শকার । ওরে ভৃত্য ! 'অকার্য্য কবিশাচি' একথা বলিতে-
 ছিস্ কেন ? । হুটুক, এইরূপ করি । (বহুতব অলঙ্কার খুলিয়া) এই
 অলঙ্কারগুলি গ্রহণ কব, আমি তোকে দিলাম, আমি যতকাল ইহা দ্বারা
 নিজেব অঙ্গ অলঙ্কৃত করিব, ততকাল আমার থাকিবে, তদ্বিন্ন সময়
 তোব হইবে ।

(ব) ভৃত্য । এ গুনি আপনাতেই শোভা পায়, এ গুনি দিয়া
 আমার কি হইবে ? ।

(গ) শকার । তবে যা, এই গুরু ছুইটা লইয়া ; আমার অটো-
 লিঙ্কার নূতন উৎকৃষ্ট রাস্তায় ঘাইয়া থাক ; যতক্ষণ আমি আদেশি ।

चेटः । जं भट्टके आणवेदि । इति निष्कृता । (प)

शकारः । अत्तपलित्ताणे भावे गदे अटंशणं, चेडुं वि
पाशाट-वालम-पदीनिआए णिगलपूलिट कदुअ थावइशं ।
एव्वं मन्ते लक्खिदे भोटि । ता गच्छामि । अधवा, पेक्खामि
टाव एटं, किं एशा मिटा, अधवा पुणो वि मालइशं । पवलीत्थ ।
कधं शुमिदा । भोदु, एटिणा पावालएण पच्छादेमि थं ।
अधवा, णामइदि एशे, ता के वि अज्जपुलिशे पच्छहिजाणेदि ।
भोदु, एटिणा वादानीपुञ्जिटेण शकव पम्भ-पुडेण पच्छादेमि ।

(प) यद्भक्त आत्मापरति ।

(म) आत्मपरित्याग भावो गत अदर्शनम् चेटमपि प्रसादवान्तापमतोन्मिकाया निगड-
पूरित कृता स्यापरिग्र्यामि । एष मन्तो रक्षितो भवति । तद्गच्छामि । अथवा, पश्यामि
तावदेनाम्, किमेषा सता ? अथवा पुनरपि मारयिष्यामि ? । जय दुःखता । भवतु, एतेन
प्रावारकेण प्रच्छादयामि एनाम् । अथवा नामादित एष, तत् कीदपि आर्य्यपुरुष
प्रत्यभिज्ञानाति । भवतु एतेन वातापीपुञ्जितेन शुष्कपथं पुटिन प्रच्छादयामि । भवतु,

(न) शकार इति । भावो विद्वान् विट इत्यर्थ, आत्मन परित्याग मदारोप्यमाण-
वसन्सेनावधापराधात् रघाये, अदर्शनं गत पलायित इत्यर्थ । निगडपूरितम्
अधकरे पूरयित्वा निगडावद्धमिति तात्पर्यम् । एष कृत इति शेष, मन्तो वसन्सेना-
इत्यादिषु गुणविषये, रक्षित अन्वय प्रकाशातिवारीति, अवापरजनाभावादिनि भाव ।

(य) छुट्टा । प्रदू, या आदेश करेन । (एहे बसिदा छलिदा गेन)

(म) शकार । पण्डितों आश्वरुफार जय पलायिदा गियाछे,
छुटाटाकेओ अटोलिकार नूतन उंरुठे राशुआशु भूखनावरु करिदा राखिब ।
एहेरूप हहेलेहे ए घटना शुभ थादिबे । ता धाई, अधवा, हेहाके
नेभि दे—ए कि मरिदाछे, ना आवारओ मारिब ? । (देखिदा) देख
जल बरबहे मरिदाछे । इउक, एहे छानरथाना दिदा हेहाके आछानन

सकरुणम् । वसन्तसेने !

अन्यस्यामपि जातौ मा वेश्या भूस्त्वं हि सुन्दरि ! ।

चारित्र्यगुणसम्पन्ने ! जायेथा विमले कुले ॥४३॥

शकारः । मम केलिके पुष्पकलण्डक-जिष्णुज्जाणि वसन्त-
श्रेणिश्चं मालिश्च कहिं पलाशसि ? । एहि, मम आवुत्तश्श
अग्गदो ववहालं देहि । इति धारयति । (ब)

(ब) मदीये पुष्पकरण्डक-जौषाद्याने वसन्तसेनां मारयित्वा कश्चिन् पलायसे ।
एहि, मम आवुत्तस्य अश्वतो व्यवहार देहि ।

अथ पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गमलङ्कारः । मालिनी वनम् ॥४३॥

अन्यस्यामिति । हे सुन्दरि ! अन्यस्या जातावपि भाविनि जन्मान्तरेऽपि त्व वेश्या
मा हि भूः नैव भव ; तदापि ईदृशदुर्जनकृतापमृत्युसम्भवादिति भावः । हे चारित्र्य-
गुणसम्पन्ने ! चारित्र्यं वेश्यात्वेऽपि एकमात्रसत्पुरुषानुरागिन्वरूपं सच्चरित्रं गुणा
दद्यादाधिष्ठ्यादयस्य तैः सम्पन्ने युक्ते । विमले निर्दोषे कुले जायेथाः, तथात्वे च
ईदृशममृत्युसम्भवात्ता नास्तीत्यभिप्रायः ॥४३॥

(ब) शकार इति । आवुत्तस्य भगिनीपतेः राज्ञः पालकस्य । व्यवहारं मया
वसन्तसेनाया वधाभियोगे उत्थापिते, विविधसन्देहहारकमुत्तरमित्यर्थः । तथा च
व्यवहारतत्त्वे काव्यायनः—

“वि-नानार्थेऽव-सन्देहे हरणं हार उच्यते ।

नानासन्देहहरणान् व्यवहार इति श्रुतः ॥”

“भगिनीपतिरावुत्तः” इत्यमरः ।

(गोकेरु मर्हि) हे वसन्तसेने ! हे सुन्दरि ! तूनि पर-
जन्मेऽ, वेश्या इहेया जन्मिऽना । हे चरित्र-गुण-सम्पन्ने ! तूनि निर्धन
दशे जन्म ग्रहण करिऽ ॥४३॥

(ब) शकार । आनार पुष्पकरण्डक जौषाद्याने वसन्तसेनाके

विटः । आः । तिष्ठ जात्य । इति खड्गमाकर्षति । (भ)

शकारः । सभयमपसव्य । किं ले । भीदेशि । ता गच्छ । (म)

विट' । स्वगतम् । न युक्तमवस्थातुम् । भवतु, यत्र आर्य्य-
शर्व्विलक-चन्दनकप्रभृतयः सन्ति, तत्र गच्छामि । इति निष्क्रान्त ।

शकार' । ग्निधणं गच्छ । अले थावलका । पुत्तका ।
कोलिशि मए किदे ? । (य)

चिटः । भट्टके । महन्ते अकज्जे किदे । (र)

(म) किं रे । भीतीऽसि ? तद्गच्छ ।

(य) निधनं गच्छ । अरे स्यावरक ! पुत्रक ! कीदृशं मया कृतम् ? ।

(र) भट्टक ! महदकार्यं कृतम् ।

(भ) विट इति । जात्य । असमीक्ष्यकारिण । अथवा पामरः । "जात्यन्तु पामरे
क्रूरे पुस्यसमीक्ष्यकारिणि" इति मेदिनी ।

अत्र सम्फटो नाम विमर्शसम्भे रत्नम्, "सम्फटो रोषभाषणम्" इति दर्पणलक्षणात् ।

माविद्या कोथाय पनाइतेह ? । आईस, आनाव भगिनोपतिर मन्थुधे
मोरुदमाय उठव दाओ । (एई बनिद्या धरिन)

(ड) विट । आ पामव । दाडा । (एई बनिद्या तवोद्यान आकर्षण
करिन)

(म) शकाव । (भयेव सहित सरिद्या) ओवे । तूहे किं भीतं हईद्या-
हिसु ? तां चनिद्या या ।

विट । (स्वगत) थाका उचित नहे । हडक, वेथाने आर्य्य शर्मिनक
ओ चन्ननकप्रभृति बहिद्याहेन्न, सेइथाने याई । (एई बनिद्या चनिद्या गेन)

(य) शकाव । गोहाय याओ । ओरे स्यावरक । पूद्य । आनि
केमन कार्या करिद्याहि ? ।

(र) भूत्या । प्रहू । ओरुतर अकार्य्य करिद्याहेन्न ।

তথা ক্রুতা বিচিন্ত্য । ভীদু, এব্ব' দাব, সম্পদং অধিঅলণং গচ্ছিঅ
 ধবহালং নিহাবেমি । জহা অত্যশ্ন কালণাদৌ শত্বাহ-চালু-
 দত্তাকৈণ মম কৈলকং পুপ্ফকলগ্ধকং জিগুজ্জাণং পবেশিঅ
 বশন্তশিগিঅা বাবাदिदे त्ति । (স)

চালুদত্তবিণাশাশ্র কলেমি কবড' গ্ব ।

গাঅলীএ বিশুডাএ পশুঘাদং ব্ব দালুণং ॥৪৪॥

এব তাবৎ, সাম্রতমধিকরণ গতা ব্যবহার লিখয়ামি । যথা, অর্থস্য কারণাত
 সার্থবাহচারদত্তেন মদীয় পুথকরণক জীর্ণোদ্যান প্রবেশ্য বসন্তসেনা ব্যপাদিতৈতি ।

চারুদত্ত বিনাশায় করোমি কপট নবম্ ।

নগর্যা বিগ্ৰহায়া পশুঘাতমিব দারুণম্ ॥৪৪॥

এতেন স্বকীয়েন, প্রাবারকেষ উত্তরীয়বস্ত্রেণ নামাঙ্কিতৌ মন্ত্রামলৈক্বাচিক্রিত আর্থ শিখিত
 লীলাভিনয় ইতি যাবৎ, পুরুষৌ জন বাতাল্যা বায়ুসমূহেন পুঞ্জিত রামীকৃত তেন ।
 ধ্বংসারৌঃস্বাভিধীগমম্ ।

চার্বিতি । বিগ্ৰহায়া নির্দোষায়াম্ নগর্যামুজ্জযিত্যাম্, পশুঘাতমিব ছায়াদি
 পশুহত্যামিব দারুণম্ চারুদত্তবিনাশায় নব কপট হুল করোমি । শকারীকৃত্বাত
 হতীপম বাক্যমিদম্ । অথবা দারুণত্বাগ্নি সাহস্রম্, পশুঘাতৌ যথা দারুণ কপটৌ
 ঽপি সর্থৈব দারুণ ইতি ভাব ॥৪৪॥

করিয়া রাখি, অথবা, ইহা নামাঙ্কিত রহিয়াছে, স্তবরাং কোন
 শিক্ত লোক বুদ্ধিতে পারিবে । হউক, এই বায়ু পৃথীকৃত ভরুপত্রসমূহ
 দ্বারা আচ্ছাদন করিয়া রাখি । (তাহাই করিয়া, চিন্তা করতঃ) হউক,
 এইরূপ করি,—এখন কোটে যাইয়া নোকদমা লেখাই যে, ধনের অল্প
 বণিক্ চাকরসত্ত আমার পুষ্পকরওকনানক জীর্ণোদানে প্রবেশ করাইয়া
 বসন্তসেনাকে হত্যা করিয়াছে ।

এই পদ্ধি নগরে পশুহত্যার স্থায়, চাকরসত্তের বিনাশেব অল্প ভয়কর
 নূতন ছল প্রয়োগ করিব ॥৪৪॥

भोदु, गच्छामि । इति निष्कृष्य दृश सम्यम् । अविदमादिके !
 जेण जेण गच्छामि मग्गेण, तेण ज्जेव एणे दुट्टशमणके गहिद-
 काशाओदकं चोवलं गेण्हिअ आअच्छदि । एणे मए णशिं
 छिदिअ वाहिदे किदवेले कदावि मं पेक्खिअ “एतेण मालिदे”
 त्ति पआशइअदि । ता कथं गच्छामि । च^३लीक्य । भोदु, एदं
 अइपडिदं पाकालखण्डं उल्लहिअ गच्छामि । (इ)

एणे ण्हि तुलिद-तुलिदे लङ्गा-णअलीए गअण्णि गच्छन्ते ।

भूमौए पाआले हणूमशिहले विअ महेन्दे ॥४५॥

इति निष्कृप्तः ।

(इ) भवतु, गच्छामि । अविदमादिके । येन येन गच्छामि मार्गेण, तेनैव
 एष दुष्टशमणक गृहीतकापायोदक चोवर गृहीत्वा आगच्छति । एष मया नासा
 शिला बाहिर कृतवैर कदापि मा प्रक्ष्य 'एतेन मारिता' इति प्रकाशयिष्यति । तत्
 कथं गच्छामि ? । भवतु, एतदईपतित प्राकारखण्डमुल्लङ्घ्य गच्छामि ।

(इ) भवत्विति । अविदमादिके इत्येकमेवाव्यय शकारादभाषाया भय विषाद-
 विषययुक्तकम् । मार्गेण पथा । बाहिरौ बहिष्कृत अतएव कृतवैर । अतएव
 च "एतेन मारिता" इति महीय प्रकाशयिष्यतीति भावः ।

(इ) इडक, यাই । (एहै बणिआ निर्गत हईया, देधिआ, छेय्वर
 सहित) कि आच्छथ । आनि ये वे पथे यई, सेई सेई पथेई एहै
 झुटे मग्गासौटा निर्धासअनाक कौपीन लईया आसिआ उपहित हय ।
 आनि नाक काटिआ ईहाके बाहिर करिआ दिआहिलान, अतवाः ईशर
 मने शरुता करिआहि, अतएव आनाके देधिआ एहै बाकि, हय त
 कथनं प्रकाश करिबे वे, '०, बसइसेनाके थारिआ फेलिआहे' । ता,
 कि रकमे यई ? । (देधिआ) इडक, एहै अरुपतित प्राचीरवणके
 उल्लङ्घन करिआ यई ।

प्रविश्य अपट्टीचेदेण सवाहको भिच्च । पक्खालिदे एये मए चौवल-
खण्डे, किं ए क्वु शाहाए शुक्खावइग्गं ? । इध वाणला
विनुप्पन्ति । किं ए क्वु शाहाए भूमोए ? । धूलोदोशे होदि ।

एयोऽहं त्वरितं त्वरिती लङ्घानगम्यां गगने गच्छन् ।

भूम्या पातालं हनूमच्छिखरे इव महन्द्र ॥४५॥

(घ) प्रचलितमेतन्मथा चीपरखण्डम्, किं नु खलु शाखाया शोपयिष्यामि ? ।
इह वानरा विनुप्पन्ति । किं नु खलु भूम्याम् ? । धूलिदीपो भवति । तत् कुव

एष इति । त्वरितं त्वरितं अतिशयेन त्वरान्वितं, हनूमच्छिखरे महन्द्रपर्वतशङ्के
आदौ गच्छन्, परेषु गगने उत्तप्रवनेन गगनमार्गे गच्छन्, लङ्घानगम्यां हनूमानिव,
त्वरितं त्वरितं एष अहम्, आदौ भूम्या गच्छन् परेषु महन्द्रशिखरवत् भद्रप्राकारखण्डे
गच्छन्, परमपि च पातालि पातालवन्निधदेशे, पतितोऽस्मीति शेषः । पुरा हनूमान्
यथा भूमित उत्प्रवनेन महन्द्रपर्वतं लङ्घयित्वा गगनवर्त्मना गत्वा लङ्घाय पतितः, तथा
अहमपि भूमित उत्प्रवनेन प्राकारखण्डं लङ्घयित्वा गगनवर्त्मना क्रियद्गत्वा पातालव-
न्निधदेशे पतितोऽस्मीति भावार्थः ।

एकतो हनूमतप्रकृतिं शकारं पुनश्च नितान्तमुत्थिष्ठ इति महन्द्रशिखरे हनूमानिव
इत्यादौ वक्तव्यं हनूमच्छिखरे महन्द्र इव इत्यादिकनाकुलीकृत्योक्तवानिति बोध्यम् ।
“याया” इति पृथ्वीधर ॥४५॥

(घ) प्रविश्येति । शाखाया लम्बयित्वेति शेषः । विनुप्पन्ति विक्रयं हिन्दन्ति ।

पूर्वे हनूमान् वेमन अत्तय्य अराधित इहेया अथमे महन्द्रपर्कातेव
शृङ्ग, परेव आकाशे गमनं करिष्या, लङ्घानगरीते याहेया पङ्गिवाहिलेन एहे
आमिञ्च सेहेरूपं प्रथमे जूमिते, परे प्राचीवधेणे गमनं करिष्या, पाता-
लेर अग्रं नीचे आमिञ्च पङ्गिवाहि ॥४६॥

(एहे वलिञ्च चलिञ्च गेन)

(क) गवाहक नामकं बौकसद्भाषी, दवमिका अपभारणं ना करिष्या
अवेशं करिष्या । आमि एहे दौपीनधेणे अकालनं करिष्याहि ; एधन

ता कहिं पगालिअ शुक्खावइअं । इअ । भोटु, इध वादाली-
पुञ्जिदे शुक्ख-वत्त-गअए पगालइअं । तथा क्खत्वा । णमो बुद्धअ
इत्युपविशति । भोटु, धम्मक्खलाइं उदाह्वामि । “पच्च जण जेण मालिदा”
इत्यादि पूर्वोक्त पठति । अधवा, अलं मम एदेण शग्गेण । जाव
ताए बुद्धोवागिआए पच्चुवकालं ण कलेमि, जाए दशाणं शुवख-
काणं किदे जृटिकलेहिं णिक्कीदे, तदो तदो पट्टटि ताए किटं
विअ अत्ताणअं अअगच्छामि । इअ । किं एउ क्खु पखोदले
अमुअगदि ? । अधवा—(त्त)

प्रसाथ्यं प्रोषयिष्यामि ? । भवतु इह वातापीडुञ्जिते शुष्क पत्रं सञ्चये प्रसारयिष्यामि ।
नमो बुद्धाय । भवतु, धम्माद्यगणि उदाहरामि । अधवा अत्र समीतेन स्वर्गेण ।
यावत्तस्या बुद्धोपासिकाया प्रतुपकारं न करोमि, यथा दशाना सुवर्णकाना कृते
द्रुतकराभ्या निष्क्रीत, तत प्रभृति तथा क्षीतमिवात्मानमवगच्छामि । किं नु खलु
पर्णोदरे समुच्छ्रंसिति ? । अधवा—

अतएव शाखाया लम्बनं न कर्तव्यमिति भावः । भूत्या प्रसाथ्यं शुष्कं करिष्यामीति
पूर्वोक्तान्वयः । एतेन धम्माद्यगोदाहरणजन्यपुण्यतीतपार्येण । बुद्धोपासिकाया सन्भाव्य-
मानया बुद्धोपासनया प्रश्लाया वसन्तसेनाया इति तात्पर्यम् । सुवर्णकाना स्वर्ण-
मुद्राणा कृते निमित्ते द्रुतकराभ्या द्वितीयाद्ददर्शिताभ्या निरग्रमाद्य इति शेषः,
निष्क्रीतं तानि दत्त्वा निस्तारित इत्यर्थः ।

गाखेव डाले किं ईहं शुकाईव ? । (ना) एधाने वानरे छिडिअ
फेलिबे । तवे किं माटीते शुकाईव ? (ना) भूला लागिअ याईबे ।
ता कोपाय मेलिअ शुकाई ? (देगिअ) इउक, बाधु-पुखीकृत एहे पाता-
अलिर उपरे मेलिअ दिव । (ताहा करिअ) नूअके नमअार । (एहे
बलिअ बसिल) । इउक, धर्मदधार उल्लेख करि । (“वे पाँच क्षमके मारि-
अछे” इत्यादि पूर्वोक्त पठिते नागिल) । अधवा, आमार एहे वर्गे

বাদাদবেণ তত্তা চৌবল-তোষণ তিম্মিতা পত্তা ।

এদে বিথিস্পপত্তা মণে পত্তা বিঅ ফুল্লন্তি ॥৪৬॥

বসন্তসেনা মন্ত্রা লভু। হস্ত দর্শয়তি ।

মিচ্চু। হা হা। শুভালঙ্কালভূগিদে ইত্যিআ-হৃত্যে ণিক-
মদি। কধং দুদিএ বি হৃত্যে। ষড়বিধ নির্বণ্ডং। পঞ্চমি-
জাণামি বিঅ এদং হৃত্যং। অথবা, কিং বিচালেণ? শব্দং শ্রী

বাতাতপেন তন্নানি চৌবরতোয়িন সিমিতানি পবাণি ।

এতানি বিস্কীর্ণং পবাণি মন্যে পবাণীব স্কুরন্তি ॥৪৬॥

(ক) হা হা শুভালঙ্কারভূবিত স্বীকৃষ্টী লিঙ্কামতি। কথ দ্বিতীয়োঃপি হস্ত? ।

বাতৈতি। বাতযুক্ত অন্তর্গত বাতাতপলন মধ্যপদলোপী সমাস। তন্নানি বাতেন
শ্রীষিতানি আতনেন চ তন্ন নীত্যয় চৌবরতোয়িন কৌপোনাঙ্গলিতজননে সিমিতানি
আর্টীকৃতানি এতানি পবাণি রাশীকৃতপর্চান, বিস্কীর্ণং পবাণি প্রসারিতপর্চাণি, পবাণি
বিষ্ণুপ্রধৃতবাহনানি গরুডাদয় পশ্চিণ ইত্বেত্যয় স্কুরন্তি সম্বলন্তি, ইতি মন্যে।

অত্র শ্রীতীপমালঙ্কার। "পর স্থান্ বাহনী পথ পচ চ এরপচ্চিথাম্" ইতি বিশ্ব।

অর্থ্যা জাতি ॥৪৬॥

প্রযোজন নাই। যে পযুক্ত সেই বুদ্ধোপাসিকাব (বসন্তসেনাব) প্রত্যাপ-
কার না কবিব, যিনি দশখানি মোহবেব অল্প দূতকবদিগর নির্ধাতন
হইতে আমাকে উকাব কবিয়াছিলেন, তদবধি তিনি যেন আমাকে
কিনিয়া বাধিয়াছেন বলিয়া মনে কবি। (দেখিয়া) পাতাগুলিব ভিতরে
নভিতেছে কি? অথবা—

পাতাগুলি প্রথমে বায়ুতে শুকাইয়াছে, রৌদ্রে গরম হইয়াছে, পরে
কৌপীনেব জলে ভিজিয়াছে, এখন বিসৃতপক্ষ বিষ্ণুপ্রভৃতির বাহন
গরুডাদিব ছায় স্পন্দিত হইতেছে, ইহা আমি মনে কবি ॥৪৬॥

(বসন্তসেনা চৈতন্য লাভ কবিয়া, হস্ত প্রদর্শন কবিল)।

জীব হত্যে, জেণ মে অমম্ব' দিস্ব'। ভৌদু, পেক্বিগ্গ'।
নাস্ব' নৌদ্বাষ্য দৃশ প্রব'মিভাষ্য চ। শা জ্জীব বুদ্বৌবাশ্চিমা। (ক)

বসন্তসেনা পালীযমাকাড়তি।

মিচ্চু'। 'কধং উদম্ব' মগ্গেদি, দুলে চ দিগ্ঘিমা। কিং
দাণি' এত্ব কল্লদৃশ' ?। ভৌদু, এদং চীবলং শ্চী উবলি গাল্লদৃশ'।
তথা কেরুতি। (খ)

বসন্তসেনা সন্ন্য লভ্ব'। উচ্চিঠতি। মিচ্চু পটালীন বীজয়তি।

প্রব'মিভাষ্যনামৌব এত হস্তম্। অথবা, মল্য স এব হস্ত, যেন মে অমম্ব দধম্।
ভবতু প্র'ধিয'। সৈব বুদ্বৌপাসিকা।

(ক) কথমুদক মগ্গেতি, দূরে চ দীর্ঘিকা। কিমিদানৌমব করিষ্যামি ?।
ভবতু এতচীবরমস্য স্তরি গাল্লিষ্যামি।

(ক) মিচ্চুরিতি। যদ্বৈ রতৌবীজ্বলল্লাদকবিমৌ অলদারৈ'ভূ'খিত।

(খ) মিচ্চুরিতি। গাল্লিষ্যামি নিযৌডরিষ্যামি। তথা চ মতি খীবরাত্ম লল
নির্গত্য অস্য পিপাসা নিবর্ধ'যিষ্যতৌতি ভাব।

(ক) ভিক্ষু, হাথ। হাথ। বিশুদ্ধ অনকাবে 'অনকৃত স্ত্রীলোকের
একখানি হাত বাহির হইত হ। দ্বিতীয় হাতও যে দেখিতছি।
(নানাবকমে দেখিয়া) এই হাত আমি চিনি, 'অথবা, বিচারের প্র.ব্রাহ্মন
কি? সেই হাতই মতা, যে আনাকে অভয় দিয়াছিল। হউক,
দেখি। (অভিনয়ের ধরণে উল্কাটন করিয়া এবং চিনিয়া) সেই
বুদ্ধোপাসিকাই (বসন্তসেনাই)।

(বসন্তসেনা জন প্রার্থনা করিল।)

(খ) ভিক্ষু। ইনি যে জন চাহিতেছেন, দৌধীটাও দূরে, এবেত্রে
করি কি? হউক, ইহার মুখের উপরে কোপীনখানা নিঙড়াই।
(তাহাই করিল)

বসন্ত । অজ্জ । কো তুমং ? । (গ)

মিত্তুঃ । কিং মং ণ শুমলেদি বুহোবাশিঘা দশ-শুবস-
ণিক্কীদং ? । (ঘ)

বসন্ত । সুমরামি, ণ উণ জধা অজ্জো ভণাদি । বরং
অহং উবরটা জ্জিব । (ঙ)

মিত্তুঃ । বুহোবাশিঘ । কি স্বেদং ? । (চ)

(গ) আত্ম । কস্মম্ ? ।

(ঘ) কি মা ন স্মরতি বুহোবাসিঘা দশ সুবর্ণ নিষ্কীতম্ ? ।

(ঙ) স্মরামি, ন পুনর্যথা আত্মা ভণতি । বরমহমুপরতৈব ।

(চ) বুহোবাসিঘে । কি তু স্বেদম্ ? ।

(ঘ) মিত্তুরিতি । দশসুবর্ণনিষ্কীতমিতি । এতৎপ্রস্তাবন্তু দ্বিতীয়াঙ্কেঃশুমস্বয় ।

(ঙ) বসন্ত ইতি । আত্মা ভবান্, যথা—দশসুবর্ণনিষ্কীতস্বেন আত্মান ভণতি,
ন পুনরহ তথা ভবন্ স্মরামীত্যর্থ, অপি তু নিস্বার্থপরোপকারিভাবেন কচ্ছিত্তু
সামুভেবাবগচ্ছামীতি ভাব । বরম্ এতদাত্মক্রতস্তুকাত্মশ্রবণাপেষথা স্তৃপতৃপ্রিয়ম্ ।
উপরতৈব মতৈব । স্বপ্নম স্মশ্রবণাপেষথা মরণমেব শ্রেয়স্যর্থ । এতেনাত্মনী মহ
দীর্ঘার্থ্য ধ্বনিতম্ ।

(বসন্তসেনা ঠেতত্ত্ব লাভ করিয়া উঠিল । ভিক্কু বস্ত্রাকল ঘারা বাতাস
করিতে লাগিল ।)

(গ) বসন্তসেনা । আত্ম । আপনি কে ? ।

(ঘ) ভিক্কু । বুহোবাসিকা, দশ খানি মোহরের কেনা আমাকে
কি স্মরণ করিতে পারিতেছেন না ? ।

(ঙ) বসন্তসেনা । স্মরণ করিতে পারিতেছি নটে, কিন্তু আপনি যে
ভাবে বলিলেন, সে ভাবে নহে । হেহা শোনা অপেক্ষা আমার মতপটে
ভাল ছিল ।

वसन्त । निर्वेदम् । जं सरिसं वैसभावस्व । (छ)

भिक्षुः । उट्टेउ उट्टेउ बुद्धोवासिञ्चा एदं पाटव-समीव-
जादं लदं ओलम्बिञ्च । इति लता नामयति । (ज)

वसन्तसेना गृहीत्वा उत्तिष्ठति ।

भिक्षुः । एदशिं विहाले मम धम्मवर्हिणञ्चा चिट्ठदि, तहिं
शमशिशिटमणा भविञ्च उवाशिञ्चा गेह गमिञ्चटि । ता शिणं
शिणं गच्छदु बुद्धोवाशिञ्चा । इति पण्डितमति । दृश । ओशनध
अज्जा । ओशनध । एगा तलुणी इत्यिञ्चा, एगो भिक्षु त्ति शुद्धे
मम एशे धम्मे । (झ)

(छ) यत् सदृशं वैशभावस्य ।

(ज) उत्तिष्ठतु उत्तिष्ठतु बुद्धोपासिका एता पादप समीपजाता लतामवलम्बा ।

(झ) एतस्मिन् विहारे मम धर्मभगिनी तिष्ठत, तस्मिन् समाश्रममना भूत्वा

(च) भिक्षुरिति । इदं पटन पत्रम्, पाभ्यन्तरे अर्चयन्त्यमावनावस्य नमः, किन्तु ।

(छ) वसन्त इति । निर्वेदेन अस्मावमननया सहितं निर्वेदम् । वशा वैशाल्य-
सहायिनीत्यर्थं सद्भावस्य वैशाल्यभावस्यानर्थेति तात्पर्यम्, यत् सदृशं योग्यम् अदिदं
घटनमित्यर्थः । केनचित् लम्पटदुर्जनेन कृतमित्तिव्याशयः ।

(ज) भिक्षुरिति । गौर्वेचन्या भिद्यता शरीरस्थया लीकन्यायविहृष्ट इति स्वयमनु-
त्थाप्य लतावलम्बनेनोत्थानमुपदिष्टमिति बोध्यम् ।

(घ) भिक्षु । बुद्धोपासिके । ए व्यापारो कि ? ।

(ङ) वसन्तसेना । (निष्ठेय अवज्ञार सहित) वैशाल्ये वास करार
याहा उपयुक्त ।

(च) भिक्षु । उट्टेन, बुद्धेय निरुक्ते उट्टेन एहे लताया धरिया
बुद्धोपासिका उट्टेन । (एहे बलिद्या लताया नामाहेन)

(दसन्तसेना सेहे लता धरिया उट्टेन ।)

হৃদয়শঙ্করো মুহুর্তশঙ্করো ইন্দ্রিশঙ্করো শ্রে কবু মাণ্ডুশে ।

কি কলেদি লাঅউলে তগ্গ পললোআ হৃদে ণিচলো ॥৪৩॥

উপাসিকা গৈহ গমিষ্যতি । তত শনৈ শনৈ গচ্ছতু ভুভূপাসিকা । অপসরত আত্মা ।

অপসরত । এয়া তরুণী স্ত্রী, এষ ভিচুরিতি যুহৌ মম এষ ধম্ম ।

হৃদয়ময়তী মুখময়ত ইন্দ্রিয়ময়ত স খলু মানুপ ।

কি করো ত রাজকুল তম্য পরলোকী হৃদে নিয়ল ॥৪৩॥

(ক) ভিচুরিতি । এতন্নিহ্ন অদূরচ্ছিন্দি, বিচারি বৌদ্ধাদম্ । “বিচারো ধমমে স্কন্ধে লীলায়া সুগতালম্” ইতি মৌদনী । সমাশ্রয়তমনা বিশামলাভেন মুখ্যচিত্তা । উপাসিকা ভবতী বসন্তসেনা । ভিচুবিষয়নিষ্পৃহ সন্ন্যাসী ইতি হৃদৌ যুহৌ নির্দোষ কামদীর্ঘরহিত । তথা চাভিহ্ন তরুণীসহচরল দয়াভাবমেব প্রয়োগক ন পুন কামুকল মল্যাশয় ।

হৃদয়ময়তী । পরম স ইতুপাদানাত পূর্ব যৌ জন ইত্যর্থাৎদাতাম্ । তথা চ যৌ জন হৃদয়ময়তী ময়ত পরদ্রব্যপছরণরাহিত্যেন নিয়ত মুখে ময়ত অসতকথায়ন্যতয়া নিয়ত তথা ইন্দ্রিয়ে সুরত রূপাদিষু অসক্তিহীনতয়া নিয়ত স খলু স এব জনৌ মানুষ প্রশস্তমনুষ্য ন পুনহৃদয়ময়তাদিরহিতৌঃপীতি ভাব । তস্য জনস্য রাজকুল কল্ম কি দণ্ডাদিক করোতি কিমপি নিত্যম্ অপরাধস্যেবামশ্রবাদিত্যাশয় । তথা তস্য হৃদে পরলোক স্বর্গাদি নিয়লাভ্যস্থির পাপাভাবান্ কীবলপুণ্যসম্ভাষ্যেবমিপ্রায় ।

অন্যে পরস্পরনিরপেক্ষতয়া সসৃষ্টি ।

মাধ্যবিষয়ৌঃসমিতি প্রাচ । ধম্মাধরীদাছরণ মদমিতি বোধ্যম্ ॥৪৩॥

(খ) ভিক্ষু । বৌদ্ধদিগেব এই আশ্রমে আমার ধর্মভগিনী আছেন, সেখানে আশ্রয়চিহ্ন হইয়া, আপনি বাজী যাইবেন । তা আপনি আস্তে আস্তে চলুন । (এই বলিয়া পদক্ষেপ করিতে লাগিল । পরে দেখিয়া) সরুন, আর্ধ্যগণ । সরুন, ইনি যুবতি স্ত্রী, আর আমি সন্ন্যাসী, স্তত্রাং আমার এটা নির্দোষ ধর্ম ।

इति निष्क्रान्ता । (ज)

इति वसन्तसेनामोटनो नामाष्टमोऽङ्कः ॥०॥ (ट)

(ज) इतीति । पूर्वनिष्क्रान्तेर्विंटादिभि सह भिद्युवसन्सेनयोर्वहुत्वात् निष्क्रान्ता इति बहुवचनम् ।

(ट) इतीति । वसन्तसेनाया मोटन ग्लनिपीडन यच्चिन् स ।

इति महामहोपाध्याय श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यविरचिताया मञ्जुकर्णिक-
टीकाया वसन्तमुद्यमा समाख्यायामष्टमाऽविवरण समाप्तम् ॥०॥

ताहार हस्त, मुख ओ ईन्द्रिय मन्दत থাকে, সে ই নাশ্ব । রাখতুন তাহার
কি করিতে পারে ? এবং পরনোক তাহার হস্তে নিশ্চন থাকে ॥৪৭॥

(ঞ) (এই বলিয়া চলিয়া গেল)

(ট) বসন্তসেনানোটন নামে অক্টন অঙ্ক সনাপ্ত ॥০॥

নবমোঃঙ্কঃ ।

—:০:—

ততঃ প্রবিশতি শৌধনকঃ । (ক)

শৌধনকঃ । আণ্ণত্ঠম্হি অধিঅরণম্হেই—“অরে সোহ-
ণ্ণা ! ববহারম্হেইবং গদুঅ আসণাৎ সজ্জীকরেহি” ত্তি ।
তা জাব অধিঅরণম্হেইবং সজ্জিদুং গচ্ছামি । পরিক্কাব্যাবলোক্য চ ।
এদং অধিঅরণম্হেইবং, এস পবিমামি । প্রবিশ্য সম্ভার্য্য আসনমাধায় ।
বিবিত্তং কারিদং মএ অধিঅরণম্হেইবং, বিরইদা মএ আসণা,
তা জাব অধিঅরণিআণ্ণং উণ্ণ ণিবেদিমি । পরিক্কাব্যাবলোক্য চ ।

(খ) আঙ্গমীঃঙ্কি অধিকরণভোজকঃ—“অরে শৌধনক । ব্যবহারম্হেইপ গত্তা
আসনানি সজ্জীকুরু” ইতি । তন্ যাবদধিকরণম্হেইপ সজ্জিতুং গচ্ছামি । ইদমাধি-
করণম্হেইপম্, এষ প্রবিশামি । বিবিত্ত কারিত ময়া অধিকরণম্হেইপম্, বিরচিতানি

(ক) তত ইতি । শৌধনতি সম্ভার্য্যনা পরিচ্ছরোতি গৃহাদিকমিতি শৌধনক-
সদাঙ্ক্যঃ কথিহিচারালয়ম্হেই । ইনন্সগুধধাতীর্নন্সাদিত্বাদ্গুপ্রত্যয়ঃ, সন্সায়াম্ কপ্রত্যয়ঃ ।

(খ) শৌধতি । অধিক্রিয়তে বাদিপ্রতিবাদিনীর্বিবাদমৌমাঙ্গা অনুবর্ত্য ক্রিয়তে

(ক) তদনন্তব শৌধনকেব প্রবেশ ।

(খ) শৌধনক । বিচাবকপ্রভৃতি আমাকে আদেশ কবিয়াছেন যে,
“ওরে শৌধনক । বিচাবালয়ে যাইয়া আসনগুলি সজ্জিত কর ।” স্মৃতবাং
বিচাবালয় সজ্জিত কবিবাব জ্ঞাত যাই । (পদক্ষেপপূর্বক দর্শন করিয়া)
এই বিচাবালয়, এই আমি প্রবেশ কবিলাম । (প্রবেশপূর্বক মার্জন ও
আসন স্থাপন করিয়া) আমি বিচাবালয় পরিষ্কার কবিয়াছি, আসনও

কধং এসৌ রষ্টিঅস্সালো দুট্ট দুজ্জণ-মণুস্সো ইদৌ এব্ব আঅচ্ছট্টি,
তা দিট্টিপধং পরিহরিত্ত গমিম্ম' । ইত্থেকান্নে স্মিত । (স্ব)

তত প্রবিশতি উজ্জলবশধারী শকার ।

শকারঃ । গ্হাদেঃহং শল্লিলজলেহি পাণ্ণিএহি
উজ্জাণে উধবণ্ণকাণ্ণে শিশস্সে ।

ময়া আসনানি । তদ যাবদধিকরণিকানা নিবদয়ামি । কথমেব রাষ্ট্রিয় শ্যালৌ
দুট্ট দুর্জন মনুষ্য ইত এব্ব আগচ্ছতি । তত্ ডট্টিপথ পরিহৃত্য গমিষ্যামি ।

অস্মিন্মিলি অধিকরণ বিচারালয়, তস্য ভীজকৈর্ভোগকারিভি প্রাড্ বিবাকপ্রভৃতিভি ।
ব্যবহারী বিবাদনির্ঘণ্য তস্য মণ্ডপ গৃহবিধিষম্ । তথা চ ব্যবহারতত্ত্বে ক'ত্যাযন —

“বি নানার্থে'ঽব সন্দে হে চরণ হার উচ্যতে ।

নানাসন্দে'হহরণাত ব্যবহার ইতি শ্রুত ॥”

মিতাচরাযানু অন্যথা দর্শিতম্ । যথা—

“পরস্পর মনুষ্যাণা স্বার্থ বিপ্রতিপত্তিষু ।

ব'ক্যাত ন্যাযাত্ ব্যবস্থান ব্যবহার উদাহত ॥”

বিবিধ পবিত্র সম্ভার্জনেন ধূলিকৃণাধ্যপগমাৎ পরিষ্কৃতম্ কারিত সম্ভার্জনা
ইতি শিষ । অধিকরণিকানা প্রাড্ বিবাকাদীনা সমীপে, নিবেদয়ানি এতত্ পরিষ্কার
করণাদিত্ত্যন্তমিতি শ্রয । রাষ্ট্র রাজ্যমর্হ'তীতি রাষ্ট্রিয়ৌ রাজা তস্য শ্যাল, দুট্ট
অন্যাথ্যাচরণাদিনাশাধীষবিশিষ্ট' দুর্জন স্বভাবত এব্ব খলসদুভয়কণৌ মনুষ্য ইত্যর্থ' ।
তদिति । অন্যথা যদি ভা প্রথপি কিচ্ছিদন্যাব্যমাচরেদিতি ভাব ।

সঙ্কিত করিয়াছি । তা এখন যাইয়া বিচারকপ্রভৃতিকে জানাই । (পদ
ক্ষেপপূর্বক দর্শন কবিয়া) ছুটে অথ চ বলস্বভাব বাছাব শালা এই যে এই
দিকেই আসিঃহছে । তা উহার দৃষ্টিপথ পবিত্যাগ কবিয়া যাই । (এই
বলিয়া এক দিকে থাকিন)

তাহার পর উজ্জলবেশধারী শকারের প্রবেশ ।

শালীহিঁ সহ জুবদীহি দ্রত্যাগ্রহি

গন্থব্বে বিশ্ব শূহিটেহি অঙ্গকেহিঁ ॥১॥ †

খণেণ গণ্ঠী খণজুলকৈ মে খণেণ বালা খণকুন্তলা বা । (১)

খণেণ মুক্কা খণ উত্ত্বুড়ৈ চিত্তে বিচিত্তে হুগে লাঅশালে ॥২॥

সাতীঃহ সাললজলৈ পানীয়েঁ তথানে উপবনকাননে নিষথ ।

নারীমি সহ যুবতীমি স্ত্রীমি গন্থর্ব্ব ইব সুহিতৈরঙ্গকৈ ॥১॥

চণেন যন্মি চণজুটকৌ মে চণেন বালা চণকুন্তলা বা ।

চণেন মুক্কা চণ উত্ত্বুড়ৈ চিত্তৌ বিচিত্তৌঃহ রাজশ্যাল ॥২॥

স্নাত ইতি । সুহিতৌ সুসম্বর্ধে , অঙ্গকৈর্হঁলপদাঘবয়বৌ বিশিষ্ট ইত্যর্থ । পছম্
উদ্যানে নিষথ স্থিত সন্, গন্থর্ব্ব ইব, যুবতীমি স্ত্রীমি সহ, পানীয়েঁর্জলৈ স্নাত
স্নান কৃতবানস্মি ।

সম্বলিন্যাদিক পুনরুক্তম্ । মহর্ষিণী বচনম্ ॥১॥

চণেনিতি । চণেন যন্মি কেশানা বশনম্, চণ জুটকম্ উপরি সূপীকৃত্য
বশন যস্য স তাঃহৌ মে মম কেশপাশ ইতি শ্রপ । চণেন বালা স্নাভাবিকা
এব কেশা । চণকুন্তলা বা ইত্যস্য পি অযমেবার্য ইতি পৌনরুক্তম্ । চণেন মুক্কা
পরিত স্কলিতা, চণে কদাচিত্ উত্ত্বুড়ৈ উপরিভাগে চুড়া দৌর্ঘ্ববণীষড্ কেশপাশ
ইত্যর্থ , অতএব রাজশ্যালীঃহম্, শিব বহুরূপত্বাদায়র্থ । বিচিত্তৌঃপি স এবেতি
পুনরুক্তমেতৎ পদম্ ।

উপজাতির্হঁচনম্ ॥২॥

আমার অঙ্গসকল, দৃঢ় মধুর, আমি উজ্জানে বসিয়া, জলদ্বারা
যুবতি স্ত্রী করুক, গন্ধর্বের ছায় স্নান করিয়াছি ॥১॥

আমার চূন কণকাল নীচের দিকে বাঁধা থাকে, কণকাল মাথার

† সলিল জঘেহি জুবদীহি মহবহি যবিহি দ পহি ।

(১) খণেণ মে অসলকুন্তলা বা ।

অবি অ । বিশ গণিৎ গব্ধং পবিষ্টেণ বিঅ কীড়ং
 অন্তলং মগমাণিণ পাবিদং মএ মহদন্তলং । তা কশ্শ এদং
 কিবিণ-চেষ্টিয়ং পাডডশ্শং । অলা । অা শুমলিদং মএ,—
 দনিহ-চালুদত্তশ্শ এদং কিবিণ-চেষ্টিয়ং পাডডশ্শং । অস্বং চ,
 দলিহে ক্বু শে, তশ্শ শব্বং শম্বাবোঅদি । ভোদু, অধিঅলণ-
 মএডবং গদুঅ অমাদৌ ববহাল লিহাবডশ্শং । জধা চালুদত্তা-
 কেণ বশন্তশিণাঅা মোডিঅ মালিদা । তা জাব অধিঅলণ-
 মএডবং জ্বেব গচ্ছামি । পরিকম্বাবলৌক্য ব । এদং তং অধিঅলণ-

অপি ব । বিশ যযি গমং প্রবিষ্টেণ কীটকেনালং মার্যমাণেন প্রাশ ময়া মহ-
 দন্তরম্ । তত কস্যেদ রূপশ্চেষ্টিত পাতয়িষ্যামি ? । অা, অৃত ময়া, দরিদ্রচারু-
 দন্তস্যেদ রূপশ্চেষ্টিত পাতয়িষ্যামি । অল্যদ, দরিদ্র খলু ম, তস্য সর্ব সন্ধ্যাব্যতে ।
 মবতু অধিকরণমরূপ মলা অদন্তী ব্যবহার লিখায়িষ্যামি । যযা চারুদন্তেণ মীটয়িত্বা

(ম) অপি চেতি । বিশস্য মঞ্চালস্য যযে পর্বদিয়স্য গমে অন্য়ন্তরে প্রবিষ্টেণ,
 কীটকেন শুদ্রকীটেনেব ময়া, অন্তর বহির্গমনচ্ছিত্রম্ অপরশ্চ মার্যমাণেন অন্বিত্যতা
 মতা, মহদন্তর কিদ্র বসন্তসেনাহত্যাকীঃপরশ্চ ইত্যর্থ প্রাপম্ । কস্য জনস্য
 উপরীতি শিষ, ইদ বসন্তসেনায়া স্থল্যরূপম্, রূপস্য শুদ্রস্য চেষ্টিত ব্যবহারম্,
 পাতয়িষ্যামি অারীপ্রয়িষ্যামি । তস্য চারুদন্তস্য সর্ব স্ত্রীহত্যযাপি ঘনবহুতাদিকম্ ।

উপরে বাঁধা থাকে, ক্ষণকাল চুলই থাকে, ক্ষণকাল খুলিয়া দেওয়া হয় এবং
 ক্ষণকাল উপরে চূড়া বাঁধা হয় । স্ততরাং আমি ব্রাহ্মণ শালা
 বিচিহ্নরূপী ॥২॥

আরও, মূণালের গিটেব ভিতরে প্রবিষ্টে কীট যেমন বাহির হইবার জন্য
 ফাক খোজে, আমিও সেইরূপ খুজিতে থাকিয়া, গুরুতব কীক পাইয়াছি ।
 তা, এই নিকটে ব্যবহারের দোষ, কাহার উপরে আরোপিত করিব ? ।
 অরণ(করিয়া)ও । আমার অরণ হইয়াছে, দরিদ্র চারুদন্তের উপরে এই

মগ্ধব' এত্য় পবিশামি । প্রবিগ্নাবলীক্য চ । কধং আগ্ণাদ্' দিস্বাদ্'
 চিষ্টন্তি । জাব আশ্চক্ন্তি অধিঅলণ্ণমোডয়া, দাব এদগ্গি'
 দুব্বচত্তলে মুহুত্তঅ' উববিগ্গিঅ পড়িবালাদগ্গা' । তথা স্থিত । (গ)
 শোধনক: । অন্যত: পরিক্রম্য পুরী হহা । এদে অধিকরণিয়া আশ্চ-
 ক্ন্তি । তা জাব উবসপ্পামি । ইত্থপসপ্পতি । (ঘ)

তত, প্রবিগ্গতি শ্ৰেষ্ঠি-কাযস্থাদি-পরিষ্টতৌঃধিকরণিক । (ঙ)

বসন্তসেনা মারিতা । তদযাবদধিকরণমগ্ধপমেব গচ্ছামি । এতচ্চদধিকরণমগ্ধপম্,
 অন্ন প্রবিগ্গামি । কথমাগ্গনানি দত্তানি তিষ্টন্তি । যাবদাগচ্ছন্তি অধিকরণমৌজকা',
 তাবদেতথিন্ দুর্ভাংচলরে মুহুত্ত'মুপবিগ্গন্ত প্রতিপালয়িষ্যামি ।

(ঘ) এতে অধিকরণিকা আগচ্ছন্তি । তদ যাবদুপসপ্পামি ।

স্ববহার শিবাদবিষয়ম্ । মৌটয়িত্বা মলি পৌড়য়িত্বা । দুর্ভাংচলরে দুর্ভামথায়নে ।
 প্রতিপালয়িত্ব্যে প্রতীচা করিষ্যে ।

(ঙ) তত ইতি । শ্ৰেষ্ঠী বণিক্, সত্প্রবীক্ষী ব্রহ্মমুহুত্বাদিনির্দ্বারথ্যার্থ: । কাযস্য:

নিকৃষ্টে ব্যবহারেব দোষ আবোধিত কবিব । আবণ্ড সে দবিত্ত, স্ততরাং
 তাহাব সকলই সম্ভবপব হয় । হউক, বিচারালয়ে যাইয়া প্রথমেই মোক-
 দ্দমা লেখাই যে, চারুদত্ত গলায় টিপিয়া বসন্তসেনাকে মাঝিয়া ফেলি-
 যাচ্ছে । তা' বিচার লয়েই যাই । (পদক্ষেপপূর্বক দর্শন কবিয়া) এই
 সেই বিচারালয়, ইহাতে প্রবেশ করি । (পদক্ষেপপূর্বক দর্শন কবিয়া)
 আসনগুলি যে দেওয়া রহিয়াছে । যাবৎ বিচারকপ্রভৃতি আইসেন,
 তাবৎ এই দুর্ভাময় উঠানে কিছুকাল বসিয়া তাঁহাদের প্রতীক্ষা করি ।
 (সেই ভাবে থাকিল)

(ঘ) শোধনক । (অস্ত্র দিকে পাদশেপ করিয়া, সম্মুখে দৃষ্টিপাত
 করিয়া) এই বিচারকপ্রভৃতি আসিতেছেন, তা উহাদের নিকট যাই ।
 (এই বলিয়া নিকটে গেল)

अधि । भो भोः श्रेष्ठिकायस्थौ ! ।

श्रेष्ठिकायस्थौ (१) । आणवेदु अज्जो । (घ)

अधि । अहो ! व्यवहारपराधीनतया दुष्करं खलु परचित्त-
ग्रहणमधिकरणिकैः । (ङ)

ह्यन्नं कार्यमुपक्षिपन्ति पुरुषा न्यायेन दूरोक्तं

स्वान् दीपान् कथयन्ति नाधिकरणे रागाभिभूताः स्वयम् ।

तेः पक्षापरपक्ष-वर्द्धितवलेदोपैर्नृपः म्यृश्यते

मंक्षेपाटपवाट एव सुन्नभो द्रष्टुं शो दूरतः ॥३॥

(घ) आज्ञापत्रु आय्य ।

स्वनामग्याती जातिविशेष, तत्रप्रवेशत्र वादप्रतिवादादिर्लेखनार्थ । आदिशब्दान् विविध-
देशभाषाभिन्नादिपरिग्रह ।

(ङ) अधीति । अधिकरणिकैर्माहृजै प्राड्विवाकैर्विचारकै रिति यावत्, व्यवहार-
पराधीनतया प्राक्प्रमुत्तविवादीमाभाया तत्त्वनिर्णयव्ययचित्ततया, परयोक्तदानीमुप-
स्थितायावादिप्रतिवादिनी, चित्तग्रहण मनीभावज्ञानम्, दुष्करम् ।

कुत इत्याह ह्यन्नमिति । पुरुषा वादिन प्रतिवादिनश्च जना, न्यायेन सन्नतत्वेन,
दूरीकृत परिन्यक्तम् अन्यायमपीत्यर्थ, काव्यमभियोगादिकम् ह्यन्न न्यायिनास्त यथा
स्यात् तथा, उपक्षिपन्ति अधिकरणे उपस्थापयन्ति । तथा रागेण आत्मनी निर्दोषत्वप्रति-

(ङ) तद्वनश्रव वणिकं ओ कायश्चादि परिवेष्टित अवस्थाय विचारकैव
प्रवेश ।

अधिकवणिक । हे श्रेष्ठे कायश्च ।

(घ) श्रेष्ठी ओ कायश्च । आया । आदेश करुण ।

(ङ) अधिकरणिक । हाय । तद्वनिर्णये निविष्टेचित्त धाकेन बलिग्या,

विचारकदिगैर पक्षे अद्यैर अतिप्राय बोवा। बडई छुद्धर । कारण—

(१) शौ ।

অপি চ ।

ছব্দং দৌষমুদাহরন্তি কুপিতা ন্যায়েন দুরীকৃতা:

স্বান্ দৌপান্ কথয়ন্তি নাধিকরণে সন্তোঃপি নষ্টা ধ্রুবম্ ।

যে পত্নাপরষচ্চদৌষমহিতা: পাপানি সংকুর্বতে

সংজেপাদপবাদ এব সুলভো দ্রষ্টৃগুণো দূরত: ॥৪॥

পাদনেচ্ছয়া অভিভূতা স্বাক্রান্তা সন্তঃ, পুরুষা ইতি পূর্বোক্তান্বয়, স্বয়ম্, অধিকরণে বিচারালয়ে, স্বান্ স্বকীয়ান্ দৌপান্, ন কথয়ন্তি । অতএব চ পরচিতযহণা দুষ্কর-
মিত্যাশয় । তেন স্বাধিকরণিকানা যথার্থবিচারাসামর্থ্যে দৌপান্‌রমপ্যাছ তঁরিতি ।
পত্নী বাদিপক্ষ অপরাধপক্ষ প্রতিবাদিপক্ষ তাহ্ম্য বর্জিত বলম্ অপকারজননসামর্থ্যে
দৌপা তৈ, তঁরষযার্থনির্ণয়সম্বন্ধিभि, দৌষে পাপৈ, মৃপ স্পৃশ্ণতে সম্বধ্যতে । রাজপ্রতি-
নিধিভূতানামধিকরণিকানা স্বপ্শেণ মূলস্য রাজোঃপি স্বপ্শম্‌শ্ববাদিতি ভাব । তথা
মচেপাত্ পরাজিতপক্ষে দৌপারীপাত্, দ্রষ্টৃস্বংস্‌হারদর্শিনো বিচারকস্য, অপবাদ এব সুলভ,
কিন্তু গুণো যম্, দূরত এব তিষ্ঠতীতি শ্রীম । পরাজিতপক্ষে সর্বত্র দৌষপ্রকাশান্
বিজয়িপক্ষে চ তদন্ত্ গুণাপ্রকাশাদিত্যভিপ্রায় ।

অম নিন্দাপ্রশংসারূপযীরপবাদগুণযৌরিকত্ব সঘটনয়া বিদমালঙ্কার ।

শার্দূলবিক্রীড়িত হসম্ ॥২॥

ভক্তপ্রায়মেবার্থে কিঞ্চিৎপ্রকারলক্ষণেচ্ছ হস্রমিতি । কুপিতা পরম্পর' ক্রুদ্ধা জনা,
ন্যায়েন দুরীকৃতা স্তীনা স্বন্যায়পরায়ণা সন্ত, দৌষ স্বস্ত্রাপরাধম্, ছব্দ গুণীভূত যথা
স্বাস্ত্রায়া চত্বাহরন্তি অধিকরণে প্রকাশয়ন্তি । পরন্তু স দৌষ' অজ্ঞাদাভিমুগ্ধেয় এতঁতি

লোক নকল, অজ্ঞায় কার্যক্ৰেও জ্ঞানের আবরণে আনৃতভাবে উপস্থিত
করে এবং নিজেদের নির্দোষিতা প্রতিপাদন কবিতাব ইচ্ছায় নিজেদের
নিজেদের দোষ, বিচারালয়ে প্রকাশ করে না । বাদি ও প্রতিবাদি-
পক্ষকর্তৃক পাপের প্রভাব বর্জিত হয়, সেই পাপ রাজ্যকে যাচিয়ে স্পর্শ
করে । --এদিকে পরাজিতপক্ষ নোদারোপ করে বলিয়া, বিচারকের পক্ষে
নিবন্ধই সুলভ হয়, কিন্তু প্রশংসা দূরে দায় ॥৩॥

যতঃ । অধিকরণিকঃ খলু—

শাস্ত্রজ্ঞঃ কপটানুসারকুশলো বক্তা ন চ ক্রোধনঃ

তুল্যো মিত্র-পর-স্বকিপু চরিতং দৃষ্টে ব' দত্তোত্তরঃ ।

স্ত্রীবান্ পালয়িতা শঠান্ ব্যথয়িতা ধর্ম্মর' ঽতিন্দ্রোভান্বিতো

হাৰ্ভাৰ্বে পরতত্ব-বহু হৃদয়ো রাজ্যে কৌপাপহঃ ॥৫॥

भावः । तथा सन्तः सञ्जना अपि, न्वान् दीयान्, अधिकरणे न कथयन्ति ; अतएव ते भ्रुव' निश्चितमेव नटा अध-पात' गताः, सवन्तीति श्रेयः, सत्याप्रकाशनस्यापि मिथ्यावाद-तुल्यतादिव्याप्यः । तादृशाः के इत्याह—सपक्षापरपक्षयोर्दोषेषु दुर्भिसव्यादिना सहिताः समन्विता ये जनाः, पापानि मिथ्याभाषणादिजनितानि, मकुर्वन्ते सम्यग् विदधति, ते नटा इति पूर्वेषामवयवः । तेन च सर्वत्र तत्त्वनिर्णयामसमर्थतया विचारकस्य निन्दै व सुलभा इत्याह मधेपात् पराजितपक्षेण आरोपान्, द्रष्टुर्व्यवहारदर्शिनी विचारकस्येति यावन्, अपवाद एव सुलभः, किन्तु गुणः प्रशसा, दूरत एव तिष्ठतीति श्रेयः ।

अत्र चतुय'चरणार्थ' प्रति पूर्ववाक्यार्थो हेतुरिति वाक्यार्थ'हेतुकं काव्यलिङ्गं पूर्व-वक्षिपमालङ्कारस्य, अनयोरेकाङ्किभावेन सङ्करः । ये इति यच्छब्दस्य उत्तरवाक्यगतत्वेन न तच्छब्दापेक्षा ।

मकुर्वन्त इति भूपण्यांभारात् "सुड्-भूयणे सम्यर्थु,पात्" इति न मुञ्जयमः ।

शाद्'लविक्रीडित इत्यम् ॥४॥

আরও, পরস্পর জুড়ে লোক নকল, অস্থায় পঁরায়েণ হইয়া দোষকে শুণের আবরণে আবৃত করিয়া উল্লেখ করে ; আর, মাধু লোকেরাও, বিচারানয়ে নিজ দোষ বলেন না, সেই পাপে তাঁহারা নিশ্চয়ই অধঃপাতে যান । যাঁহারা যপক্ষ ও পরপক্ষের ছুরতিসন্ধিশ্রুতি দোষযুক্ত হইয়া, মিথ্যা কথা ছাড়া পাপ করে, তাঁহারাও পূর্ববৎ অধঃপাতে যায় । ইহাতেও, পরাজিতপক্ষ দোষারোপ করে বলিয়া, বিচারকের নিন্দাই স্থলভ হয়, প্রশংসা সূত্রে যায় ॥৫॥

শ্রেষ্ঠ কাযস্থী । অজ্জস্স বি ণ্ণাম গুণে দোসো ত্তি বুচ্ছদি ।
জহু এব্ব' তা চন্দালোএবি অন্থআরো ত্তি বুচ্ছদি । (জ)

শাস্ত্রজ্ঞ ইতি । শাস্ত্রজ্ঞ ধর্ম নীত্যাदिशास्त्राभिज्ञ कपटस्य वादिप्रतिवादिप्रयुक्तस्य
छलस्य अनुसारी अवधारण कुशली दध, कथमन्यथा न्याय्य विचारयदिति भाव । वक्ता
वाकपटु इतरथा कथ वादिप्रतिवादिनी मकाशात वाचा यथार्थमर्थमाविष्कृत्यादित्या
शय । किन्तु क्रीधन क्रीधशीली न च भवत, क्रीधस्य बुद्धिवैषम्यजनकतया विचारस्य
अन्याथ्यतासम्भवादित्यभिप्राय । मित सुष्ठतपच पर श्रुपच स्वकथ पुवादिनेषु
सुन्यन्सुन्यदर्शो, अन्यथा विचारस्यान्याथ्यता स्पष्टिति भाव । अस्मिन् वादिप्रतिवादिनी-
ध्वंस्कारम् दृष्टेव सम्यगवधार्यैव दक्षमुत्तर जयपराजययोर्निर्द्धारणवाक्य यन स ।
क्रीवान् विक्रमरहितान् दुष्यंलानित्यर्थं पालयिता तत्पालनशील शठान धूर्तान व्यथयिता
दृष्टेन तत्पीडनशील धर्मो धर्मादनपत धार्मिके जने अतिनीभान्वित तत्समर्थादा
वतीवाभिन्नापान्वित द्वार उपायस्य परकीयवाक्यदृष्ट्यादे भावे विद्यमानत्वे मति
परस्य वादिन प्रतिवादिनी वा तत्त्वे याथाव्यावधी भङ्गम् अभिनिवृत्तित इत्यय यम स
यथा राज्ञ स्वनियोगकप्तुं श्रु पते कीपम् अपहन्ति सहचारेण निवर्त्तयतीति स तथादिधम
भवदिति शय ।

“क्रीवी विक्रमहीनेऽपि” इति जलायुध । “उपाये निर्गमे द्वारम्” इति विक्रान्तरीप,
हाहारथीय नायाशरम् ।

शाहूलविक्रीडित हसम् ॥५०

যে হেতু, বিচারক শাস্ত্রজ্ঞ, ছল বুদ্ধিতে শাস্ত্র এবং বকুল হইবেন,
কিছু জোখী হইবেন না, মিত্র, শত্রু ও যজ্ঞনের প্রতি সমানদর্শী হইবেন,
লোকের আচরণ সেথিদাই উত্তর দিবেন, দুর্বলকে ব্রণা করিবেন, শত্রু
করিয়া দুর্বলকে বাপিত করিবেন, ধার্মিকের প্রতি অপ্রস্বিহিত হইবেন,
উপায় থাকিলে শত্রুর তব নির্ধ করিবার ক্ষম্ব ননকে অভিনিবিষ্টে রাধি-
বেন এবং স্বাচার জোখ পরিত্যাগ করিয়া চলিবেন ৩৫।

অধি । ভদ্র ! শোধনক ! অধিকরণমণ্ডপস্য মার্গমাদেশয় ।

শোধনকঃ । এতু এতু অধিঅরণমৌড্রমৌ এতু । (ক)

ইতি পরিক্রামন্তি । (গ)

শোধ । এতং অধিঅরণমণ্ডপং, তা পবিসন্তু অধিঅরণ-
মৌড্রমৌ । (ট)

সম্ব' চ পবিশন্তি ।

অধি । ভদ্র শোধনক ! বহির্নিষ্কুম্য জায়তাম্—কঃ কঃ
কার্যার্থী ইতি । (ঠ)

(ক) আর্থ্যম্যপি নাম গুণে দৌষ ইত্যুচ্যতে, যদে ব, তদা অন্ত্রালীকেপি অম্বকার
ইত্যুচ্যতে ।

(ক) এতু এতু অধিকরণমৌজক এতু ।

(ট) এতদধিকরণমণ্ডপম্, ততপবিশন্তু অধিকরণমৌজকা ।

(ক) যৌতীতি । তথা চ অন্ত্রালীকি অম্বকার ইব ভবতৌ গুণ্যপি কথমপি দৌষী
ন সম্ভবতীতি ভাব । অন্তএবাব অসম্ভবদন্তুসম্বন্ধা নিদর্শনালঙ্কার ।

(গ) ইতৌতি । পরিক্রামন্তি অধিকরণমণ্ডপপর্বশায় পাদেয্যে ক্লুর্ভন্তি সবে
ইতি শিষ' ।

(ঠ) অধীতি । কার্যার্থী সম্ব' শ্লভূতবিষারসার্থী ।

(ক) শ্রেণী ও বায়স্থ । লোক যদি আপনাবও গুণেব বেলায় দৌষ
বলে, তবে চল্ললোকেও অক্ষকাব আছে ইহা বলিবে ।

অধিকরণিক । ভদ্র ! শোধনক । বিচাবালয়েব পথ বলিয়া দাও ।

(ক) শোধনক । আহ্নন আহ্নন, বিচাবক আহ্নন ।

(গ) (ইহার পরে সকলে পদক্ষেপ করিতে লাগিল)

(ট) শোধনক । এই বিচাবালয়, তা বিচারক প্রবেশ করুন ।

(সকলে প্রবেশ করিল।

শোধ । জং অজ্ঞো আণবেদি । ইতি নিষ্কৃৎ । অজ্ঞা ! অধি-
অরণিআ ভণন্তি—“কো কো ইধ কজ্জল্যৌ” ত্তি । (ঙ)

শকার: । সছর্ম্ম । উবল্যিএ অধিঅলণিএ । সাতীপং পক্রিৎ ।
হগ্গে বলপুলিশে মণুশ্শে বাশুদেবে লট্টিঅশালে লাঅশালে
কজ্জল্যৌ । (ট)

শোধ । সসম্মম্ম । হীমাডিকে ! পড়মং জ্জিএ রট্টিঅশালে
কজ্জল্যৌ । ভৌদু, অজ্জ ! সুহুত্তং চিট্ঠ, দাব অধিঅরণিআণং
ণিবেদেমি । উপগম্ম । অজ্জ ! এমো ক্বু, রট্টিঅশালো কজ্জল্যৌ
ববহারে উবল্যিদৌ । (ণ)

(ঙ) যদার্থ্য আজ্ঞাপয়তি । আর্থা: ! অধিকরণিকা ভণন্তি—“ক: ক ইধ
কার্যার্থী” ইতি ।

(ট) উপস্থিত: অধিকরণিক: । অর্হ' বরপুরুষ: মনুষ্য: বাসুদেব: রাড়িয়শাল:
রাজশাল: কার্যার্থী ।

(ণ) হ্রল । প্রথমমেব রাড়িয়শাল: কার্যার্থী । ভবতু, আর্থ্য ! সুহুত্তং তিত্ত,

(ঙ) শকার ইতি । সাতীপ সছর্ম্ম, পক্রিৎ ক্রিয়ল পদসেপ জ্ঞতা ।

(ঠ) অধিকরণিক । ভদ্র । শোধনক ! বাহিরে যাইয়া জ্ঞান—
“কে কে বিচারার্থী আছে ।”

(ড) শোধনক । আর্থা যাহা আদেশ করেন । (ইহার পব বাহিরে
যাইয়া) মহাশয়গণ ! বিচারক বলিতেছেন—“এখানে কে কে বিচারার্থী
আছেন ।”

(ঢ) শকার । (আনন্দের সহিত) বিচারক উপস্থিত হইয়াছে ।
(গর্ভের সহিত পদসেপ করিয়া) প্রধান পুরুষ, মনুষ্য, বাসুদেব, রাড়ি-
শালক, রাজার শাল আদি বিচারার্থী ।

অধি । কথং প্রথমমেব রাষ্ট্রিয়শ্যালত কার্যার্থী । যথা—
সূখ্যাংদয়ে উপরামো মহাপুরুষবিনিপাতমেব কথয়তি । শোধ-
নক । ব্যাকুলেনাদ্য ব্যবহারিণ্য ভবিতব্যম্ । মদ্র । নিব্কুম্য
উচ্যতাম্—গচ্ছ, অদ্য ন দৃশ্যতে তব ব্যবহার ইতি । (ত)

তাবদধিকরণিকানা নিবেদয়ামি । আর্থা । এষ খলু রাষ্ট্রিয়শ্যাল কার্যার্থী
ব্যবহারে উপস্থিত ।

(গ) শোধ ইতি । হীমাদিকে ইতি দেশীয়ভাষার্থা বিধ্বংবিধাদমূচকমভ্যনম্ ।
চদ্রম্বরেখিলকার্যগৃহিতম্যপি শকারস্য কাব্যার্থিতৈতি বিধ্বং , নিতান্দুর্জন কস্য
কিমনিট বিধাস্তীত্যাশঙ্কয়া চ বিধাদ ইতি বীভ্যম্ । আর্থ্যেতি শকারস্যৈব সম্বোধনম্ ।
উপগম্য অধিকরণিকানা সমীপ ইতি শিষ । ব্যবহারে বিচারার্থে ।

(ত) অধি ইতি । উপরামো রাষ্ট্রা সূখ্যস্যৈব বৃহত্তমম্ । মহাপুরুষস্য প্রধানজনস্য
বিনিপাত বিধ্ব মম্, কথয়তি কথনবন্ স্যট মূচয়তি । তথা অল্যনদুর্জনস্য প্রথমমেব
ব্যবহারপ্রার্থনা কস্যবিত্ মহাপুরুষস্য বিনিপাতমেব কথয়তীতি বাক্যশেষ । ব্যবহারেণ
বিচারেণ, ব্যাকুলেন অস্যৈব শকারস্য দুর্ব্যবহারাত বিধমেণ । যদ্বিত্বাদ্যাকার্থে প্রমাণ যথা
ব্রীতিযম্—

“প্রার্থয় স্ব মূচয়তি বিনাশ রবির্বরেণস্য জনস্য সয ।”

(গ) শোধনক । (ব্যস্ততার সহিত) হায় । প্রথমেই বাজাব শানা
বিচারার্থী । হউক, মহাশয় । একটু কাল থাকুন, আমি বিচারককে
জানায়েয়া আসি । (বিচারকেব নিবট হইয়া) আশ্য । এই রাজার শানা
বিচারার্থী হইয়া বিচারালয়ে উপস্থিত হইয়াছেন ।

(ত) অধিকরণিক । হায় । প্রথমেই বাজার শানা বিচারার্থী ।
উদয়কালীন সূর্যগ্রহণ মহাপুরুষেব ধর্মস সূচনা করে । শোধনক ।
অন্যকাল বিচার বিষম হইবে । সূত্রাং ভদ্র । (শোধনক ।) তুমি নির্ণত
হইয়া বল যে,—‘যান, আছ আগনার বিচার্য বিষয়ের আলোচনা করা
হইবে না ।’

— শোধ । জং অজ্ঞো আণবেদি । নিষ্কৃৎ শকারমুপগম্য । অজ্ঞ !
‘অধিঅরগিঅা ভগ্নন্তি—“অজ্ঞ গচ্ছ, ণ দীশদি তব বব-
হারো ।” (থ)

শকার: । সক্রোধম্ । কিং ণ দীশদি মম ববহালি ? । জড়
ণ দীশদি, তদো আউত্তং নাআাণং পালঅং বহিণীবডিং বিগ্ণ-
বিঅ বহিণিং অতিকং চ বিগ্ণবিঅ এটং অধিঅলগিঅং দূলে
‘ফেলিঅ এত্য় অস্গুং অধিঅলগিঅং ঠাবড়গ্গং । ইতি গকুমিচ্ছতি । (৫)

শোধ । অজ্ঞ ! রট্টিঅগালঅ ! মুহুত্তঅং চিট্ঠ, দাব

(থ) যদাত্ম আভাপয়তি । আর্থ্য । অধিকরণিকা ভগ্নন্তি—“অয় গচ্ছ, ন
‘দৃশ্যতে তব ব্যবহার: ।”

(৫) কিং ন দৃশ্যতে মম ব্যবহার: ? । যদি ন দৃশ্যতে তদা আভুত্তং রাজানং
পালকং ভগিনীপতিং বিশ্রাণ্য ভগিনীং মাতরশ্চ বিশ্রাণ্য এতমধিকরণিকং দূরীকৃত্য অথ
অথমধিকরণিকং স্যাপথিঅ্যামি ।

(৫) শকার ইতি । আভুত্ত ভগিনীপতিম্ । “ভগিনীপতিগভুত্ত” ইত্যমর: ।
অথ হিহক্তি শকারম্ভাবাদুপপন্নঃ ।

(থ) শোভনক । আর্থ্য যাহা আদেশ করেন । (নির্গত হইয়া,
শকারের নিকট যাইয়া) মহাশয় । বিচারক বলিলেন যে, “আচ্ছ দান,
আচ্ছ আপনার বিচার্য বিষয়ের আলোচনা করা হইবে না ।”

(৫) শকার । (হ্রোপের সহিত) কি । আমার বিচার্য বিষয়ের
আলোচনা করিবে না ? । যদি আলোচনা না করে, তবে ভগিনীপতি
রাত্তা পালককে আনাইয়া এবং ভগিনীকে ও মাতাকে আনাইয়া, এই
বিচারককে দূর করিয়া দিয়া, এখানে অল্প বিচারক স্থাপন করিব । (এই
বলিয়া যাইতে ইচ্ছা করিল)

অধিঅরণিআণং গিবেদেমি । অধিকরণিকমুপগম্য । এসৌ রষ্টিয়-
গালো কুবিদো মণাটি । ইতি তদুক্ত মণতি । (ঘ)

অধি । সৰ্বমস্য সূৰ্বস্য সম্ভায্যতে । ভদ্র ! উচ্যতাম্—
আগচ্ছ, দৃশ্যতে তব ব্যবহারঃ । (ন)

শোধ । স্কাণমুপগম্য । অজ্ঞ ! অধিঅরণিআ মণন্তি—
আগচ্ছ দৌগটি তব ব্যবহারো । তা পবিমদু অজ্ঞো । (১) (প)

গকারঃ । পড়মং মণন্তি—“স্ টৌগটি, গম্পটং টৌগটি”
তি । তা গাম ভীটভীটা অধিঅল্লগম্ভৌয়া । জিত্তিঅং হম্ভে

(ঘ) আর্থ । রাষ্টিয়গাল । সূৰ্ব্বক নিষ্ঠ, তাবদধিকরণিকানা নিবেদয়ামি ।
এষ রাষ্টিয়গাল, কুপিতি মণতি ।

(প) আর্থ । অধিকরণিকা মণন্তি—“আগচ্ছ, দৃশ্যতে তব ব্যবহারঃ” । তৎ
প্রবিগতু আর্থ ।”

(ফ) প্রথম মণন্তি—“ন দৃশ্যতে সাম্প্রত দৃশ্যতে” ইতি । তৎ নাম ভীটভীটা

(ন) অধি ইতি । ব্যবহারী ব্যবহারবিষয়, দৃশ্যত পথ্যলীচ্যতে ।

(১) শোধনক । আর্থ । বাজ্ঞাশালক । একটু কাজ খাদুন,
বিচারককে জানাইয়া আসি । (বিচারকেব নিকট যাইয়া) এই বাজ্ঞাব
শালা জুক হইয়া বলিতেছেন । (এই বলিয়া শকাবের উক্তিগুলি বলিল)

(ন) অধিকরণিক । এ নূর্ধের সকলই সম্ভাবনা করা যায় । ভদ্র ।
বল যাইয়া যে,—“আইস, তোমার বিচার্য বিষয়ের আনোচনা করা
হইবে ।”

(প) শোধনক । (শকাবের নিকট যাইয়া) আর্থ । বিচারক
বলিলেন—“আশুন, আপনার বিচার্য বিষয়ের আনোচনা করিব ।”
সুতবাং আপনি প্রবেশ করুন ।

(১) অর্থ । অধিঅরণিআ মণন্তি—আগচ্ছ ইতিমাত্র, যাও, জখিতু ।

মণিগ্ণং তেতিত্রং পত্তিআবদগ্ণং । ভোদু, পবিশামি । প্রবিশ্যৌপস্বল্ব
শুশুহং অম্হাণং, তুম্হাণং পি শুহং দেমি য দেমি অ । (ফ)

অধি । স্বগতম্ । অহৌ । স্থিরসংস্কারতা ব্যবহারার্থিনঃ ।
প্রকাশম্ । উপবিশ্যতাম্ । (ব)

শকার: । আ ! অত্চণকেলকা শ্ৰী ভূমী । তা জহিঁ মে
রোঅদি তহিঁ উববিশামি । শ্ৰেষ্ঠিন প্রতি । এশ উববিশামি ।
শোধনক প্রতি । গাং এত্থ উববিশামি । ইত্যধিকরণিকমস্তকে হস্ত দত্বা ।
এশ উববিশামি । ইতি ভূমী উপবিশতি । (ভ)

অধিকরণভোজকা । যাবদহ্ণ মণিয়ামি, তাবত্ প্রত্যায়িয়ামি । সুমুখমপ্যাকম্,
যুগ্মাকমপি মুখ দদামি ন দদামি চ ।

(ফ) শকার ইতি । প্রথমমিত্যাদিক স্বগতবদুক্তম্, প্রত্যায়িয়ামি বিশ্বাসয়িয়ামি
বিশ্রমতবদেব কারয়িত্যামীত্যর্থঃ । দদামি মন্ত্রতানুসরণে দাতুমর্ছামি, ন দদামি চ
মন্ত্রতানুসরণে নাপি দাতুমর্ছামীত্যর্থঃ । এতেনাক্ষন প্রভুত্বাতিশয়মূচনেন স্বমতানুসরণে
যুগ্মাক মহাবিপত্তিরিতি মুচ্যতে ।

(ব) অধি ইতি । অহৌ আয়ত্ব্যং । ব্যবহারার্থিনৌ বিচারার্থিন অস্ম শকার-
স্ব্যেতি শ্ৰেণ, স্থিরসংস্কারতা সর্বথাং সুস্বদু স্ববিধানায় আক্ষন এব সর্বতৌমুখৌ সমতা-
স্তুীতি নিপদে দৃঢ়ধারণা । সর্বযৌকামশ্রবৈয়মিতি ভাব ।

(ফ) শকার । প্রথমে বলিল, “আলোচনা করিব না” এখন বলি-
তেছে “আলোচনা করিব” । স্মৃতরাং আমি মনে করি যে, বিচারক
অত্যন্ত ভীত হইয়াছে । অতএব আমি যাহা বলিব, তাহাই বিশ্বাস
করাইব । হউক, প্রবেশ করি । (প্রবেশ করিয়া, নিকটে যাইয়া) আমাদের
খুব খুশই আছে, তোমাদের খুশ দিতেও পারি, নাও দিতে পারি ।

(ব) অধিকরণিক । বিচারার্থীরা কি দৃঢ়সংস্কার । । (প্রকাশে) বহন ।

अधि । भवान् कार्यार्थी ? । (म)

शकारः । अधइ । (य)

अधि । तत् कार्यं कथय ।

शकारः । कस्मै कज्जं कधइशं । एवं वड्डके गल्लकपमा-
णाह कुले हग्गे जादे । (र)

लाअशशुले मम पिदा लाआ तादश होइ जामादा ।

लाअशिशुले हग्गे ममावि वहिणीवदी लाआ ॥६॥

(म) आः । आत्मीया एषा भूमिः, तद् यस्मिन् मे रीचते, तस्मिन्नुपविशामि ।
एष उपविशामि । नन्वव उपविशामि । एष उपविशामि ।

(य) अयस्मिन् ।

(र) कस्मै कार्यं कथयिष्यामि । एवं उच्यते गल्लकप्रमाणस्य कुले अहं जातः ।

(म) अधि इति । कार्यार्थी विचारार्थी किमिति काकुः ।

(र) शकार इति । एवमनुपदमुच्यमानप्रकारेण । गल्लकप्रमाणस्य कुङ्कुगतुल्यस्य
पितुरिति शेषः । इदमनु प्रागुक्तात् । इतीपममिदम् ।

(ड) शकार । आः, ए छात्रगा त् आम्नार निजेव । ता आमाव
येथाने ईच्छा हईवे, सेईथाने बसिब । (बनिकेव प्रति) एई बसि ? ।
(शोधनकेर प्रति) ओह । एईथाने बसि ? (एई बनिगा विचारकेव
माथाय हात दिग्या) एई बसिनाम । (एईःबनिगा माटीते बसिल)

(म) अधिकरणिक । आपनि विचारार्थी ? ।

(य) शकार । हा ।

अधिकबनिक । ता हईने विचार्या विषय बनून ।

(र) शकार । विचार्या विषयटा आपनार काणे बनिब । कुङ्कुगतुल्य
पितार एईरूप बृहन् बुले आनि जग्निग्याहि ।

अधि । सर्वं ज्ञायते ।

किं कुलेनोपदिष्टेन शीलमेवात्र कारणम् ।

भवन्ति नितरां स्फीताः सुचेत्वे कण्टकिट्टमाः ॥७॥

तदुच्यतां कार्यम् ।

शकारः । एवम् भणामि—अवलङ्घाह वि ण अ मे किं पि कलइशुदि । तदो तेण वहिणीपदिणा परितुष्टेण मे कीलिदुं नकिवदुं शब्बुज्जाण्णं पवलं पुप्फकलण्डकं जिणुज्जाण्णं दिग्गे । तह्निं च पेक्खिदुं अणुदिअहं शोशवेदुं शोधावेदुं पोत्यावेदुं लुण्णवेदं गच्छामि । देवजोएण पेक्खामि ण पेक्खामि वा, इत्थिअगनीलं णिवड्ढिदं । (न)

राजशुभो मम पिता राजा तप्तस्य भवति जामाता ।

राजशुभोऽहं ममापि भगिनीपतो राजा ॥६॥

(न) एव भणामि—अपराहस्यापि न च मे किमपि करिष्यति । ततस्तेन भगिनी-

उक्तोपमया सूचित स्वाभिमतं पितुः प्राशन्ता प्रमाणयितुमाह राज्ञिति । मम पिता राजा शुभः । अतएवामी गन्धर्वप्रमाण इति प्रशन्न एवेति भावः । अपराहमतीव-
गौरवित इति समुदायाशयः । आर्यां ज्ञाति ॥६॥

किमिति । अहमाह विजतमेतन् ॥७॥

आनात्र पिता राज्ञात्र शुभ इति, राजा आनात्र पितारं जानाता इति ।
आमि, राज्ञात्र शाना इहे एतत् राज्ञात्र आनात्र भगिनीपति इति ॥६॥

अपि कटिकम् । मन्त्रेणै जानि ।

कूलस्य उद्देश्यं करिष्यामि इति ह्येते १ उद्देश्यस्य प्रतिष्ठितस्य कारणः ।
ये देवदुःखानि दृष्टिप्राप्तं कष्टदीप्तं, अन्तरे अग्निं धाते ॥१॥

अतएव विद्यायां विद्यते । नमः ।

অধি । অথ জ্ঞায়তে কা স্ত্রী বিপত্রিতি ? ।

শকারঃ । হঁহৌ অধিঅনুগমভৌদ্রা । কিং চ্চি ণ জাণামি
তং তাদিশি' ণঅনুমগড়ণং কল্পণশব্দভূগণিঅ' । কেণ বি কুপু-
ত্তেণ অত্যকল্পবত্তগ্গ কালগ্গাদৌ শুস্শ' পুপ্ফকলগড়কং জিস্শু জ্জাণং
পবেশিঅ বাহুপাশ-বলক্কারেণ বগন্তশৈণিঅ মালাটা, ণ মএ ।

ইত্যর্জোঁকঁ মুখমাড়ণৌতি । (ব)

পতিনা পরিতুটে'ন মে কীড়িতু রথিতু সর্গা'য়ানানা প্রবর পুপ্ফকলক জীর্ণোয়ান
দত্তম্ । তত্চ প্রেথিতুমনুদিবস শীপয়িতু শীঘয়িতু পীপয়িতু লাভয়িতু গচ্ছামি ।
দৈবয়োগিন প্রেচে ন প্রেচে বা, স্মীশগীর নিপত্তিতম ।

(ব) হঁহৌ অধিকরণভৌতকা । কিমিতি ন জাণামি তা লাভশী' নগরমণ্ণ

(ল) শকার ইতি । এব 'বহুক ইত্যায়ুক্তেন হতুনা অপঘোজস্যপি ক্রমাপরাধ-
স্বাপি চ মে, কিমপি দণ্ডাটিক ন করিষ্যতি রচিতি ইয় । এতন মম মতান্ননুসরণে
যুগ্মাভিমন্ত প্রহারময়মপি করণীয়মিতি সূচিতম্ । ততশ্চাত্ত ইচ্ছতকুলি জাতত্বাত ।
কীড়িতু বিহর্মম্ । এতন তদুদ্যানস্য বিজ্ঞনস্ত অধিতম । শীপয়িতু বীজনাদিনা
দুচত্রনম্ । শীঘয়িতুম্ অপমাংগাদিনা দুচত্রাদিকম্ । পীপয়িতু জলদানাদিনা
বীপিতত্রাদিক বয়য়িতুম্ । লাভয়িতু কর্ণা'য়াদিনা তুচ্ছবর্ণাদিক বেদয়িতুম্ । ন
প্রেচে বৈতি অপর্যমুলম্ ।

(ল) শকার । বনিতেছি—এই কাবণে আমি অপবান করিলেও,
রাজা আনাব কিছুই কবিবেন না । তাহাব পব, সেই ভগিনীপতি
বাজা, সন্তুষ্ট হইয়া, বিহার কবা ও রক্ষা কবার জন্ত সকল উচ্চানের মণ্যে
শ্রেষ্ঠ পুস্পকরওকনামে জীর্ণোচান আনাকে দিয়াছিলেন । আমি সেখানে
দেখিবার জন্ত, শুকাইবার জন্ত, পরিষ্কার করিবার জন্ত, পুষ্ট করিবার জন্ত
এক ছেদন করিবার জন্ত প্রত্যহ যাইয়া থাকি । দৈবযোগে দেখিলাম,
অথবা দেখিলাম না, যে একটা স্ত্রীলোকের শরীর পড়িয়া বহিয়াছে ।

অধিকরণিক । কোন্ স্ত্রীলোক বসিয়াছে, তাহা জানিয়াছেন কি ? ।

অধি । অহৌ নগররচিণাং প্রমাদঃ । । ভোঃ শ্ৰেষ্ঠিকায়স্থৌ !
ন ময়েতি ব্যবহারপদং প্রথমমভিলিখ্যতাম্ । (গ)

কায়স্থঃ । জং অজ্ঞৌ আণ্বেদি । তথা কৃতা । অজ্ঞ !
লিহিৎ । (ঘ)

শকারঃ । স্বগতম্ । হীমাটিকে ! উত্তলাশ্রম্ভেণ বিশ্ব
কাস্তনশ্রমভূষণাম্ । কেনাপি ক্রপণে অর্থকল্যবর্তস্য কারখাত্ শূন্য' পুথকরণক'
জীর্গোদান প্রবেশ্য বাহুপাশ্বলাত্কারেণ বসন্তসেনা ভারিতা, ন ময়া ।

(ঘ) যদার্থ্য আজ্ঞাপয়তি । আর্থ্য । লিখিতম্ ।

(ঘ) শকার ইতি । নগরস্য মণ্ডনম্ উজ্জয়িন্যা ভূষণভূতাম্, কাস্তনশ্রম বহুতর-
স্বর্ণে বহুতরস্বর্ণালঙ্কারী ভূষণ যস্যাম্ । অর্থকল্যবর্তস্য প্রায়ুক্তব্যায়ানাৎ অধির-
স্যাধিনী ধনস্য । শূন্য' বিজনম্ । বাহুপাশ্বাঘা বলাত্কারী বলপূর্বকঃ প্রহাস্তেন ।
মুস্ত্রাবরণ ন ময়েতিবিস্তৃষ্টভাষিত্বদীতনার্থম্ ।

(গ) অধি ইতি । প্রমাদ. অনবধানতা । তথা চ যদি নগররচিণা প্রমাদী ন
স্মাদেদৃশী হস্তা ন স্মাদিতি ভাবঃ । ব্যবহারপদং বিচারাস্তদীভূতঃ শব্দঃ । তথা
স্বাক্ষনী ছননকর্তৃ ত্বপমত্ব্যভাবিত্যপি কথ ন ময়েতি নিবেধ ইত্যাহ্বয়ঃ ।

(দ) শকাব । ওহে বিচারবমহাশয় ! নগবেব অলঙ্কাবস্বরূপা
এবং বহুতব স্বর্ণালঙ্কাবে অলঙ্কতা সেইরূপ বমণীকে কি আমি চিনি না ? ।
কোনও দুর্জন, অচিবস্থায়ী ধনেব জ্ঞাত, নির্জন পুষ্পকবণ্ডক জীর্গোদানে
প্রবেশ করাইয়া, বাহুপাশ্বাঘা বসন্তসেনাকে বলপূর্বক মাঝিয়া ফেলি-
য়াছে, আমি নহে । (এই অধোক্তিব পব মুখ আবৃত কবিল)

(শ) অধিকরণিক । হায় ! নগববক্ষকদিগেব কি অনবধানতা ! ।
শ্রেষ্ঠি ও কায়স্থ । 'আমি নহে' এই বিচার্য বিষয়টী প্রথম লিখুন ।

(ঘ) কায়স্থ । আর্থ্য । বাহা আদেশ করেন । (সেইরূপ করিয়া)
আর্থ্য । লিখিয়াছি ।

যাশ্রয়পিতৃপিতৃকৈণ অজ্ঞ মএ অস্তা এব্ব গিমাশিতো । ভোদু,
এব্ব' দাব । প্রকাশম্ । অহো অধিঅলণভোদুআ ! য়ং ভণামি,
মএ জ্জে ব দিট্টা, কিং কোলাহলং কলেধ ? । ইতি পাদেন লিখিত'
প্রোচ্ছতি । (স)

অধি । কথং ত্বয়া জ্ঞাতং যথা স্বল্ভ্বর্থনিমিত্তং বাহুপাশেন
ব্যাপাদিতা ? ।

শকারঃ । হংহো ! গুণ্যং পড়িশুস্মাএ (১) মৌঘদ্বাষ্মাএ
গীবালিআএ গিগ্গুবস্মকেহিঁ আহললণদ্বাণিহিঁ তকেমি । (হ)

(স) হন্ত ! উত্থাম্যতীব পায়সপিতৃপিতৃকৈণ অয় ময়া আত্মীব নির্দাশিত ।
ভবতু, এব' তাবতু, অহো অধিকরণভীজক্কাঃ ! ননু ভণামি—ময়ীব টট্টা । কিং
কোলাহলং কুরুত ? ।

(স) শকার ইতি । পায়সপিতৃপিতৃকৈণ পরমাত্রপিতৃপিতৃকৈণ কৃচ্ছতি লৌভেন প্রাপ্নীতীতি
পায়সপিতৃপিতৃকৈণেব পরমাত্রলৌভিনা জনেবে, উত্থাম্যতা ব্যক্তবিশ্বিন ময়া, আত্মীব নির্দা-
শিতী নিয়য়েন নাশ প্রাপিত', ন ময়েব্যভিধানেন মা প্রত্যিব সন্দেহীদয়েন ময়েব হত্বাপরাধ-
প্রশস্তিসম্ভবাদিতি ভাবঃ । পূর্বে 'ন ময়া' ইত্যস্য ।

(স) শকার । (স্বগত) হায় ! পরমাত্রলোভী লোকের ছায় আমি,
উত্থনা হইয়া, আত্ম আপনিই আপনাকে নষ্ট করিলাম । ইউক, এইরূপ
করিয়া (প্রকাশে) ওহে বিচারক ! ঠিক বলিতেছি আমিই দেখিয়াছি ।
কেন তোমরা কোলাহল করিতেছ । (এই বলিয়া চরণগদ্বা বা লেখা-
টুকু মুছিয়া ফেলিল)

অধিকরণিক । ধনের জন্য বাহুপাশদ্বারা মারিয়াছে, ইহা আপনি
কি প্রকারে জানিলেন ? ।

(১)---যস্যস্মাএ ।

শ্ৰেষ্ঠিকায়স্যৌ । জুজ্জটি বিশ্ব । (চ)

শকার । স্বগতম্ । দিষ্টিয়া পশুজ্জীবিদম্হি । অবিদ-
মাদিকে ।। (ক)

শ্ৰেষ্ঠিকায়স্যৌ । ভৌ । কশ্ম' এমৌ ববহারৌ অ-
লম্বদি ? । (খ)

(চ) চ হৌ । নূন পরিগুন্যয়া মৌঘম্ভানয়া সৌবালিকয়া নি সুবর্ণকৈরাভরণ
স্থানৈ সর্কায়ামি ।

(খ) যুজ্যত ইব । (ক) দিষ্টিয়া প্রত্যাগ্নৌবিতৌঃবি ।

(চ) শকার ইতি । পরিশ্লুত্যা স্বেত স্বর্ণগুটিকারহিতয়া অতএব মৌঘ মৌন্দ্য
জনন্যভাবান ব্যর্থ স্থান স্থিতির্যস্মাস্তয়া সৌবায়া আলিকা হারস্বাবলী তয়া তর্ক-
য়ামৌতি পরৈশান্বয় । তথা নি সুবর্ণকৈ স্তর্ণাভরণারহিতৈ, ষামরকস্থানে হননাসিকা-
প্রথতিমি, তর্কায়ামি অর্থনিমিত্তভব সা বাহুপাশেনৈ ব্যাধাদিতৈতি সম্ভাবয়ামি, কশ-
মন্যথা তাহশী মল্লধনবতৌ স্বর্ণাভরণহীনা সতৌ মতা ম্যাত্ কথ বা শরীরে চিত্রমা-
নপি ন স্যাদিত্যশয় ।

অথ স্তমির্গাম নাট্যলক্ষণম্—

“স্তমি কৈনচিদ্রশন কিচ্ছিদ্রয়তানুসীযতে” ইতি দর্পণলক্ষণাত ।

(খ) শ্ৰেষ্ঠি ইতি । যুজ্যত ইব, ইয়মুক্তিরিতি শিথ । অস্বাপি পূর্ব' এব ভাব ।

(ক) শকার ইতি । দিষ্টিয়া ভাণ্ডে ন, প্রযুজ্জীবিতৌঃবি মমৈবাপরাধনিশ্চয়ৈন
প্রাণদেহসম্ভাবনায়ামিতি ভাব । অবিদমাদিকৌ ইতি স্বর্গস্বকমব্যয় শকারদিভাষায়াম্ ।

(হ) শকার । ওহে । গলাব হাবেব স্বর্গাগুলি নিবর্ধক বহিয়াছে,
তাহাতে একটী গুটীও নাই এবং অলকাবের স্থানগুলি স্বর্গবিহীন বহি-
য়াছে, ইহা দ্বারা আমি (ত্রৈকুণ) মনেকরিয়াছি ।

(ফ) শ্রেষ্ঠী ও কায়স্থ । ইহা যেন মনত [বলিয়া মনে হয়] ।

(ক) শকার । [স্বগত] ভাগ্যবশতঃ বীচিনাম । বেশ ।।

অধি । ইহ হি দ্বিবিধো ব্যবহারঃ । (গ)

যে ঠিকায়স্থৌ । কে রিসৌ ? । (ঘ)

অধি । বাক্যানুসারেণ অর্থানুসারেণ চ । যস্তাবত্
বাক্যানুসারেণ, স খল্বর্থিপ্রত্যর্থিভ্যঃ , যদ্ব্যর্থানুসারেণ, স
চাধিকরণিকবুদ্ধিনিষ্যাদঃ । (ঙ)

যে ঠিকায়স্থৌ । তা বসন্তমেণামাতর' অবলম্বতি ব-
হারৌ ? । (চ)

(খ) মৌ । কমেণ ব্যবহারৌঃবলম্বতে ? । (ঘ) কৌটমৌ ? ।

(চ) তন্ বসন্তমেণামাতরমবলম্বতে ব্যবহার ।

(খ) যে ঠি ইতি । মৌ ইত্যধিকরণিকসম্বোধনম্ । ব্যবহারৌ বিবাদনির্ণয় ,
ক জনম্ অবলম্বতে অপেচতে, প্রমাণত্বেনেতি শ্রেয় ।

(গ) অধি ইতি । ব্যবহারৌ বিবাদনির্ণয় ।

(ঙ) অধি ইতি । অর্থিপ্রত্যর্থিভৌ বাদিপ্রতিবাदिभ्य, নির্ণয়াत्मকৌ ব্যবহারৌ
ইতি শ্রেয়, তেযা বাক্যানুসারেণৈব বিবাদনির্ণয় কর্তব্য ইত্যর্থ । অধিকরণিকবু-
নিষ্যাদ বিচারকবুদ্ধিসম্পাদ বিচারক স্ববুদ্ধ্যা প্রমাণত্বেন যদপেচতে তদুপস্থাপ্য তেন
সম্পাদ ইত্যর্থ । সূত্রাময় ব্যবহারৌ দ্বিতীয়বিধ এবিতি ভাব ।

(চ) যে ঠি ইতি । বসন্তমেণায়া পরিচায়কপ্রমাণত্বেনেতি ভাব ।

(খ) শ্রেণী ও কায়স্থ । মহাশয় । এ বিচার কাহাকে অবলম্বন
করিতেছে ? ।

(গ) অধিকরণিক । এই জগতে বিবাদ নির্ণয় দুই রকম ।

(ঘ) শ্রেণী ও কায়স্থ । কি কি রকম ? ।

(ঙ) অধিকরণিক । বাক্যানুসারে এবং অর্থানুসারে । যেটা
বাক্যানুসারে হয়, তাহা বাদী ও প্রতিবাদী হইতেই হইয়া থাকে , আর
যেটা অর্থানুসারে হয়, তাহা বিচারকের বুদ্ধিনিষ্ঠ হইয়া থাকে ।

অধি । এমিদম্ । ভদ্র ! শোধনক ! বসন্তসেনা-
মাতরমনুজৈজয়ত্রাহ্বয় । (ক)

শোধ । তহ । ইতি নিষ্কৃৎ শণিকামাতা সহ প্রবিণ্ড । এদু
এদু অজ্ঞা । (জ)

বৃদ্ধা । গদা মে দারিচ্যা মিত্তধরঅ' অত্থণো জীব্বণ' অশু-
ভবিদু' । এসৌ উণ দৌহাজ ভণাদি—“আঅচ্ছ, অধিঅরণিঅৌ
সহাভেদি ।” তা মৌহপরবসমিব অত্থাণঅ' অবগচ্ছামি,
হিঅঅ' মে থরথরেদি । অজ্ঞ ! আদেসেহি মে অধিঅরণ-
মগ্ধবস্স মগ্গ' । (ঝ)

(ক) তথা । এতু এতু কার্য্য' ।

(খ) গতা মে দারিকা মিত্তগৃহমাভ্রনী যৌবনমনুভবিতুন্ম । এথ পুনর্দৌর্ঘাণু-
ভংগতি—“আঅচ্ছ, অধিকরণিকঃ শব্দাপয়তি ।” তন্মৌহপরবস্মিবাভ্রানমবগচ্ছামি,
হৃদয়' থরথরায়তে । আর্থ্য' । আদিম মে অধিকরণমগ্ধপম্য মার্গম্ ।

(ক) অধি ইতি । অনুজৈজয়ন্ কাঞ্চিদপি বিপদমভিধায় উদ্বৈগমজনঘন' ; তথালৈ
আকুলচিন্ততয়া কিমপি তত্ব' বক্তু' ন যক্রু'য়াদিতি ভাবঃ ।

(খ) বৃহতি । যৌবন' যৌবনকালীন' মুরতমুখম্ । অতন্নদর্শনাদৌহৌশী
জাত ইতি ভাবঃ । পুনরেথ দৌর্ঘাণুরানুভ্রানু শৌধনক ইত্যর্থঃ । শব্দাপয়তি আভ্রয়তি ।

(গ) শ্রেষ্ঠী ও কাণ্ডস্ব । তা হইলে এই বিদ্বান, বসন্তসেনার
মাতাকে আশ্রয় কবিতেছে ? ।

(ঘ) অধিকরণিক । ইহা এইরূপই বটে । ‘ভদ্র ! শোধনক !
তুমি উদ্ভিন্ন না করিয়া বসন্তসেনার মাতাকে ডাক ।

(ঙ) শোধনক । তাহাই । (এই বলিয়া নির্গত হইয়া, বসন্ত-
সেনার মাতার সহিত প্রবেশ করিয়া) আর্ধ্যা ! আয়ন আয়ন ।

শোধ । এতু এতু অজ্জা । (জ)

উভৌ পরিক্রামতঃ ।

শোধ । এতং অধিঅরণমগ্ধবং, এতথ পবিসতু অজ্জা । (ট)

ইন্যুভৌ প্রবিষতঃ ।

বৃদ্ধা । উপসৃত্ব । সুহং তুম্হাণং ভোতু ভাবমিস্সাণং । (ঠ)

অধি । ভদ্রে ! স্বাগতম্ ? আস্ম্যতাম্ ।

বৃদ্ধা । তথা । ইন্যুপবিষ্টা । (ড)

(জ) এতু এতু অর্থাৎ । (ট) এতদধিকরণমগ্ধবং, অথ প্রবিষতু অর্থাৎ ।

(ঠ) মুখং যুগ্মাকং ভবতু ভাবমিয়াণাম্ ।

ততশ্চাদুভয়কারণাদেবৈতৎ ; 'আত্মানং' মৌহপরবশমিব মূচ্ছিতমিব । 'ঘর-ঘর' ইত্যেবং কম্পতে ।

(ট) বৃদ্ধেতি । 'ভাবা বিদ্বান্' মিয়াথ প্রধানাস্তেষাম্ অধিকরণীপস্থিতানা যুগ্মাকমিত্যর্থঃ । 'ভাবী বিদ্বান্' ইত্যমরঃ । 'মিয়ঃ (পু) য়েঠ' ইতি শব্দকম্পদ্রুমঃ ।

(ঝ) বৃদ্ধা । আমার কথ্যা, যৌবনের সুখ অশুভব করিবার জন্ত, প্রাণশীর বাড়ী গির্দাছেন, এদিকে আবার এই দীর্ঘায়ু বলিতেছেন—
“আসুন, বিচারক ডাকিতেছেন।” সুতরাং আমি আপনাকে যেন মুচ্ছিত বলিয়া বোধ করিতেছি এবং হৃদয়, ধর ধর করিয়া কাঁপিতেছে।
অর্থাৎ আমাকে বিচারালয়ের পথ বলিয়া দিন ।

(ঞ) শোধনক । অর্থাৎ ! আসুন আসুন ।

হুই জনেই পাদক্ষেপ করিতে লাগিল ।

(ট) শোধনক । এই বিচারালয়, অর্থাৎ এইখানে প্রবেশ করুন ।

ইহার পর হুই জনেই প্রবেশ করিল ।

(ঠ) বৃদ্ধা । (নিকটে ঘাইয়া) অভিজ্ঞপ্রবর আপনাদের সুখ হউক ।

অধিকবুদ্ধি । ভদ্রে । আপনার শুভাশঙ্কন ত ? বৃন্দ ।

শকার: । সাধেপম্ । আগদাশি বৃদ্ধকুট্টণি ! আগদাশি । (ঙ)

অধি । অয়ে ! ত্বং কিল বসন্তসেনায়া মাতা ? ।

বৃদ্ধা । অধই' । (ণ)

অধি । অধেদানীং বসন্তসেনা ক গতা ? ।

বৃদ্ধা । মিত্তঘরঅ' । (ত)

অধি । কিং নামধেয়ং তস্যা মিত্তম্ ? ।

বৃদ্ধা । স্বগতম্ । হৃদী হৃদী অদিলজ্জণীঅ' ক্বু এদং ।

প্রকাশম্ । জণস্স পুচ্ছণীঅো অঅ' অত্থো, ণ্ণ উণ্ণ অধিঅরণি-
অস্স । (থ)

(ঙ) তথা । (ঙ) আগতাশি বৃদ্ধকুট্টণি । আগতাশি ? ।

(ণ) অধকিম্ । (ত) মিত্তগৃহম্ ।

(থ) হা ধিক্ হা ধিক্, অতিলজ্জনীয় খল্বৈ তত্ । জনস্য পুচ্ছনীযীড়মর্ঘ', ন
পুনরধিকরণিকস্য ।

(ঙ) শকার ইতি । বৃদ্ধা বাধী কুট্টনী পরপুরুষেণ সহ পরস্মীসযোগকারিণী
ধেতি সা তত্শব্দোঘনম্ । "কুট্টনী সম্বলী সসে" ইত্যমর' ।

(ঙ) বৃদ্ধা । তাহা । (এই বলিয়া বসিল) ।

(ট) শকার । (আকোশের সহিত) আসিয়াছ ? বৃদ্ধকুট্টণি !
আসিয়াছ ? ।

অধিকরণিক । ওহে ! আপনি বসন্তসেনার মাতা ? ।

(ণ) বৃদ্ধা । হাঁ ।

অধিকরণিক । বসন্তসেনা এখন কোথায় গিয়াছেন ? ।

(ত) বৃদ্ধা । প্রণয়ীর বাড়ী ।

অধিকরণিক । তাঁহার প্রণয়ীর নাম কি ? ।

অধি । অন্ত লজ্জয়া, ব্যবহারস্থা পৃচ্ছতি । (৫)

শ্রেষ্ঠিকায়স্যৈ । ব্যবহারী পৃচ্ছতি, ণত্য়ি দৌসী, কধেহি ।

(ধ)

(ধ) ব্যবহার পৃচ্ছতি, নামি দৌষ, কথয় ।

(ঘ) ব্ৰহ্মিতি । এতৎ—অধিকরণ এব স্বয়মধিকরণিককর্তৃকপ্রশ্নকরণম্, অতিলজ্জনীয়মত্যনুলজ্জাকরম্, বিশেষপ্রভুলশালি পরমগৌরবিতাধিকরণিককর্তৃকপ্রশ্ন-
করণেন তদুচরম্যাপ্যবশ্যদেয়তান নিতান্নমৌপনীয়বিষয়স্য জনন্যৈব প্রকাশ্যতান্ অধি-
করণ এব প্রকাশ্যেণ চ সর্বত্রৈব প্রকাশ্যম্ভবাদিতি ভাব । অয়ম্ অর্থ মম দারি-
ক্রায়া “কি নামধেয় মিবম্” ইতি বিষয়, জনস্য সাধারণলৌকিকম্য । ন পুনরধিকরণি-
কম্য পৃচ্ছনীয় ইত্যন্য । সন্ধ্যতাপি “বা কর্তরি কৃত্যে” ইতি কর্তরি পঠী । তথা চ
ইংদ্রশবিষয়ে প্রশ্নকর্তৃগপি লঘুত্বাপচ্যা গৌরবিতজনম্যাপি লঘুত্বাপত্তিরিত্যাশয় ।

অতিলজ্জনীয়মিতি “কৃত্যয়ুটোঃন্যবাপি” ইতি কর্তৃব্যনীয় ।

(৫) অধি ইতি । ব্যবহার কম্যচ্চিহ্নবাদস্য নির্ণয়, ত্ব তত সাধিণীত্যর্থ ।
তথা চ কম্যচ্চিহ্নবাদস্য নির্ণয়যেবাহসৌদ্রম পৃচ্ছামি, ন পুন সাধারণজনবন্ কৌতুক-
করণ্যেতি কৃতী মেধিকরণিকম্য লঘুত্বাপত্তিরিত্যभिপ্রায় ।

(ধ) শ্রেষ্ঠি ইতি । দৌষ অধিকরণিকম্য লঘুত্বাপত্তিরূপ প্রকাশ্যে জনন্যায়
নির্লজ্জলরূপ, নামি, স্ত্রীতীর্নিত্যাশয় ।

(খ) বুদ্ধা । (সগত) হায় । হায় । ইহা ত অত্যন্ত লজ্জাজনক ।
(প্রকাশ্যে) সামান্য লোকেবই এ বিষয় জিজ্ঞাসা করা উচিত, কিন্তু
বিচারকের নহে ।

(৫) অধিকরণিক । লজ্জা করিবেন না, বিচার আপনাকে
জিজ্ঞাসা করিতেছে ।

(৫) শ্রেষ্ঠী ও কায়স্থ । বিচার জিজ্ঞাসা করিতেছে, ইহাতে দোষ
নাই, বনুন ।

বৃদ্ধা । কথং ব্যবহারো ।। জই এব্ব', তা সুণন্তু অজ্জ-
মিস্সা । সো ক্বু সত্যবাহ-বিণঅদত্তস্স গাতিঅৌ, সাঅরদত্তস্স
তণঅৌ, সুগহিৎটণামহেঅৌ অজ্জচারুদত্তৌ গাম সেট্টিচত্তে
পড়িবসদি , তহি মে দারিআ জৌব্বণসুহং অণুভবদি । (ন)

শকার: । শব্দং অজ্জিহিঁ ? । লিহীঅদু এদে অক্বলা ।
চালুদত্তেণ শহ মম বিবাদে । (প)

শ্রেষ্টিকাযস্বী । চারুদত্তৌ মিত্তৌ ত্তি য়ত্থি দৌসৌ । (ফ)

(ন) কথং ব্যবহার ? যদ্যেব তদা শ্রবণে অর্থমিযা । স খলু সার্থবাহ-
বিনয়দত্তস্য নতা, সাগরদত্তস্য তনয়, সুগৃহীতনামধেয় আর্থচারুদত্তৌ নাম শ্রেষ্টিচত্বরে
প্রতিবসতি , তব মে দারিকা যৌবনসুখমনুভবতি ;

(প) স্তমমার্থ্যে ? ; লিখ্যন্তামিহান্যচরণি । চারুদত্তেন সহ মম বিবাদ ।

(ফ) চারুদত্তৌ মিত্তমিত্তি নাস্তি দীঘ ।

(ন) বৃদ্ধিতি । বিধয়ে কথং শব্দ , অতর্কিতভাবেন সহসা ব্যবহার এতৌপস্থিতত্বাৎ
বিধয়ে । নতা পৌত্র । সুগৃহীত নিতান্তপুত্রচরিত্বত্বাৎ সেইবে প্রাতঃস্মারিত
নামধেয় যস্য স । শ্রেষ্টিচত্বরে বণিকপঞ্জাম্ ।

(ফ) শ্রেষ্টি ইতি । মিত্তং রতিবন্তু । ইতি ইতি । তদা য চারুদত্ত
স্বকৃত্তিমহান্ পুত্রচরিত্তৌ নিতান্তদগিগ্রয়, যুগয়াহিতাবশাদেব য সখিভ্রাসক্তিরিত্যতৌ
বসন্তসেনায়া যস এব ন পুনর্নির্দেতি নাস্তি তে সন্তানু কিমপি লজ্জাকারণমিত্তি ভাব ।

(ন) বৃদ্ধা । হায় । এটা বিচার ।। যদি এইরূপই হয়, তবে
অভিজ্ঞপ্রববগণ শ্রুতন,—তিনি, বণিক্ বিনয়দত্তের পৌত্র, সাগরদত্তের
পুত্র, প্রাতঃস্মরণীয়নাম আর্থচারুদত্তনামক , বণিকপাড়ায় বাস করেন ।
আমার কথা সেইখানে যৌবনসুখ অশ্রুতব করেন ।

(প) শকার । আপনারা শুনিলেন ? । এই অক্ষরগুলি মিথুন ।
চারুদত্তের সঙ্গে আমার বিবাদ ।

अधि । व्यवहारोऽयं चारुदत्तमवलम्बते । (व)

ये ष्टिकायस्थौ । एव्यं विभ्र । (भ)

अधि । धनदत्त । वसन्तसेना आर्थ्यचारुदत्तस्य गृहं गतेति लिख्यता व्यवहारस्य प्रथमः पादः । कथमार्थ्यचारुदत्तोऽपि अस्माभिराह्वययितव्यः । अथवा व्यवहारस्तमाह्वयति । भद्र । शोधनक । गच्छ, आर्थ्यचारुदत्त स्वैरमसम्भ्रान्तमनुद्विग्नं सादरमाह्वय, प्रस्तावेनाधिकरणिकस्त्वां द्रष्टुमिच्छति इति । (म)

(म) एवमिव ।

(व) अधि इति । अवलम्बते साधित्वेन अपराधित्वेन वा अपेक्षते चारुदत्तगृह-गमनात् परमेव हि वसन्तसेनाया व्यापत्तेरवधारणादिति भावः ।

अहो । कौटुम्भीय तदानीन्तनी व्यवहारपद्धति, यत गीमूर्खस्यापि नितान्तशठस्य शकारस्य अभियोगमावादेव "वसन्तसेना मृता न वा, सैव न वा" इत्यादिकमभिप्रायैव विचारमारभत इति ।

(म) अधि इति । धनदत्त इति नाथा कायस्यस्य मन्वोधनम् । "अथेदानीं वसन्तसेना क गता" इति प्रश्नानन्तरम् "मित्तघरम्" "अच्चचारुदत्तो णाम" इति च ब्रह्मया उक्ते "वसन्तसेना आर्थ्यचारुदत्तस्य गृह गता" इति निश्चय इति धीध्यम् । वाद अत्र । तथा च सति वसन्तसेनाह्वयाया चारुदत्तस्यापि मस्य मुनिर्णय स्यादिति भावः । कथमिति । माहश्चतुद्रजनेन तादृशस्य महत आह्वाने तद्गौरवहानि स्यादित्याशयः । अथवति । अन्यथा व्यवहारनिर्णयामश्रवात्प्राप्ति दोष इत्यभिप्रायः । स्वैरमन्दमनुष्यभरमित्यर्थः, अन्यथा तज्जनप्रतीत्या चारुदत्तस्य गौरवहानिसम्भव इति भावः । असम्भ्रान्तमसत्वरम्, सत्वरहानेऽपि तद्गौरवनाश स्यादित्याशयः । अतः

(क) श्रेष्ठीं षु काश्यप । चारुदत्तप्रणयि—इहाते दोष नाहे ।

(ख) अधिकव्रणिक । एहे मोकदना चारुदत्तक आश्रय करितेहे ।

(ङ) श्रेष्ठीं षु काश्यप । एहेरूपहे बोध इय ।

শোধ । জং অজ্ঞো আণবেদি । ইতি নিষ্ক্ৰান্তযাকৃদন্তে ন সহ
প্রবিষ্য চ । এদু এদু অজ্ঞো । (য)

চারু । বিধিন্য ।

পরিজ্ঞাতস্য মে রাজ্ঞা শীলেন চ কুলেন চ ।

যত্সত্যমিদমাহ্বানমবস্থামভিশঙ্কতে ॥৮॥

(য) যদার্থ্যো আজ্ঞাপয়তি । এতু এতু আর্থ্যঃ ।

দ্বিপ্রমিতি । অন্যথা স্তদেগমসম্ভবে হৃদয়স্য ব্যস্ততয়া যথাযথোত্তরপ্রাপ্তসম্ভব ইত্যभिপ্রায়ঃ ।
সাদ্ধরমিতি । তথাৎবে শ্ব তস্য গৌরবং রচিতং স্যাদিতি ভাবঃ । প্রস্তাবেন ব্যবহার-
প্রকরণেন তন্নির্ণয়যাবশ্যকত্বেনৈত্বর্থঃ । এতেনাত্মন সৌহৃদ্যং পরিচ্ছতমিতি বোধ্যম্ ।

(য) শোধ ইতি । নিষ্ক্ৰান্তঃ ভূত্বিতি শোধঃ ।

পরীতি । রাজ্ঞা প্রতিনিধিতয়া রাজস্থানপাতিনা অধিকরণিকেনৈত্বর্থঃ, শীলেন
সমাবেন, কুলেন বর্গেন শ্ব, পরিজ্ঞাতস্য সর্ব্বভীভাবিনাবগতস্য মে মম, ইদমাহ্বান-
ম্, যত্সত্যং ধ্রুবমিব, অবস্থা দারিদ্র্যদশাম্, অমি লক্ষ্যীকৃত্য শঙ্কতে শঙ্কা জনয়তী-
ন্যর্থঃ । নিরপরাধস্যাপি দরিদ্রস্য প্রমুজনেনাহ্বানে স্বত এবাক্রোধীপাশঙ্কা জায়ত ইতি
ভাবঃ । যত্সত্যমিত্যে কমেব পদমিতি প্রাগণ্যুক্তম্ ॥৮॥

(ন) অধিকরণিক । ধনদত্ত ! “বগন্তসেনা আর্থ্য চারুদত্তেব বাড়ী
গিয়াছিলেন” মোকদ্দমাব এই প্রথম পাদ লেখ । হায় ! আর্থ্য চারুদত্ত-
কেও আনাদের ডাকাইতে হইল । অথবা, মোকদ্দমাই তাহাকে ডাকি-
তেছে । ভয় ! শোবনক ! যাও, আর্থ্য চারুদত্তকে অহুচ্ছবরে আন্তে
আন্তে, অহুচ্ছিন্নভাবে এবং আদরের সহিত ডাক (এবং বল যে)
“বিচারক আবশ্যকবশতঃ আপনাকে দেখিতে ইচ্ছা করেন ।”

(য) শোধনক । আর্থ্য যাহা আদেশ করেন । (এই বলিয়া নির্গত
হইয়া, চারুদত্তের সহিত পুনরায় প্রবেশ করিয়া) আর্থ্য আহ্নন আহ্নন ।
চারুদত্ত । (চিন্তা করিয়া) রাজপ্রতিনিধি বিচারক, খডাব অহুসারে

সবিতকং সগতম্ ।

জাতো হি কিন্তুু খলু বস্বনবিপ্রযুক্তো
মার্গাগতঃ প্রবহণেন ময়াপনীতঃ ।
চারেচ্চণস্য নৃপতেঃ শ্রুতিমাগতো বা
যেনাহমেবমভিযুক্ত ইব প্রযামি ॥৫॥

জাত ইতি । বস্বনাৎ কারাগারী আবদীভাবাত্ বিপ্রযুক্তো বিম্বষ্ট , মার্গেণ মদ্ববন-
সমীপবর্তিনা পথা আয়ত , অনন্তরঞ্চ ময়া, প্রবহণেন স্বকীয়নৈব গৌশকটেন, অপ-
নীত কুত্বাপ্যপসারিত , আর্থ্যক ইতি শ্রেয় , কিন্তুু খলু জাতো রাজা পালকেন কৃতোঃপি
স্বচচুর্ষেব বিদিত । বা অথবা, চারো গৃহচর এব চুঁচণ চচুর্ষস্য তস্য নৃপতে পাল-
কস্য, শ্রুতিমাগত শ্রবণে প্রাপ্ত তেন চারিণ্যেব জ্ঞাপিত ইত্যর্থ । যেন হেতুনা, অহম,
অভিযুক্ত ইব স্পুপরাধিল্বেন অধিকরণে উপস্থাপিত ইব, এব প্রযামি রাজানুচরণে সহ
তদাশ্রিত সন্ গচ্ছামি । আর্থ্যকাপসারণমেব কিমেতদাভ্জানস্য কারণমিতি সমুদায়ার্থ ।

অথ চারিচণস্যেতি নিরঙ্জ কেবলরূপকম্, অভিযুক্ত ইবেতি ক্রিয়োত্প্রেচ্চা চ, অনর্থী
পরস্বরনিরপেচ্চতয়া সমৃষ্টি । তথা কেবলভক্তিপূরণার্থ্যমেব হিঃশব্দপ্রয়োগাত নিরর্থকত্ব-
দোষ , আর্থ্যকশব্দস্তানুল্লগ্নেৎ নূনপদতাদীষয় । “হন্যার্থ্যক স বিদিত কিমু বস্ব-
মুক্ত ” ইতি পাঠে তু তথ্যে পরিহার ।

বস্বনতিলককা উত্তম ॥৫॥

এবং বংশমর্যাদায় আনাকে চিনেন , তথাপি এই আশ্রান, আমার
অবস্থা অশ্রুগানে নিশ্চয়ই আশঙ্কা জন্মাইতেছে ॥৮॥

(বিতর্কের সহিত সগত) বন্ধন হইতে বিমুক্ত হইয়া পথে উপস্থিত
আর্ধ্যককে আমি গাড়ীতে করিয়া সরাইয়া দিয়াছি, ইহা কি রাজা
দেখিতে পাইয়াছেন ? অথবা, গুপ্তচরই রাজাদের চক্ষু, তাই উক
ঘটনা রাজার কাণে আসিয়াছে ? । যে হেতু, আমি অভিযুক্তের শ্রায়
এই ভাবে দাইতেছি ॥৯॥

अथवा, किं विचारितेन, अधिकरणमण्डपमिव गच्छामि ।
भद्र ! गोधनक । अधिकरणस्य मार्गमादेशय ।

गोध । एदु एदु अज्जो । (र)

इति परिक्रामत ।

चारु । सगडम् । तत् किमपरम् । (ल)

रुक्षस्वर वागति वायमोऽयममात्यभृत्या मुहुराह्वयन्ति ।

सव्यञ्च नैव स्फुरति प्रसह्य ममानिमित्तानि हि खेदयन्ति ॥ १० ॥

(र) एतु एतु आव्य ।

শোধ । এতু এতু অজ্জী সৈরং অসম্মন্তং । (ব)

চারু । পরিক্রম্যয়তীঃবলোক্য চ ।

শুদ্ধবচস্থিতো ধ্বাঙ্ক আদিত্যাভিমুখস্তথা ।

মথি চৌদয়তে বামং চত্চুর্ঘাঁরমসংশয়ম্ ॥১১॥

(ব) এতু এতু আর্থ সৈরমসম্মন্তম্ ।

যন্তীত্যম্ব কস্মানমিধানাত ন্যূনপদতাদৌষ, "মমানিমিত্তানি মনস্তদন্তি" ইতি পাঠেন সমাধেয় । উপজাতিত্বং তম্ ॥১০॥

(ব) শোধ ইতি । সৈর মন্দম্, অসম্মন্তমব্বলক্য যথা স্যাদথা এতু অগচ্ছতু । ভবতস্তরাব্যস্ততযৌর্ন কিস্বিত্ কারণমসীতি ভাব ।

শুদ্ধেতি । শুদ্ধবচস্থিত, তথা আদিত্যাভিমুখ, ধ্বাঙ্ক, কাঙ্ক ঘৌর ময়ঙ্করম্, বাম চত্চু, মথি মা প্রতীত্যর্থ, চৌদয়তে প্রেরয়তি, অত্রাশ্চ সয় মা প্রত্যিব বাম চত্চু- যৌদয়তে, নান্যত্রৈত্যর্থ সশয়ী নাসৌল্যর্ঘ' । অসংশয়মিতি অধাবার্থেঃব্যয়ীভাব ।

ইদম্বাচীভবমূচকম । যথা বৃহত্ত্মহিতায়া বরাহ—

"ত্রিভ্রায়ঃঙ্কচ্চেদে কলঙ্ক শুদ্ধমস্থিতো ধ্বাঙ্ক ।

পুরতথ শৃষ্ঠতৌ বা গৌময়সম্ব্যে ঘনপ্রাপ্তি ॥

ঐন্দ্রাদিদিম্বলাকৌ সূর্য্যামিমুখৌ গৃষ্টে কবন্ গৃহিণ ।

রাজময়-চৌর বন্ধন কলঙ্ক স্যা পশুময়শ্চ ॥"

অত্র ধ্বাঙ্ক ইত্যস্য দু শব্দেঃপি ময়ানকমাবাদ শুদ্ধলমিব "বক্তারি ক্রীঘসযুক্তি" ইत्याদিম্বাহিত্যদর্পণৌক্তে ॥১১॥

এই কাঙ্ক রূপস্ববে শব্দ কবিতেন্ধে, বাঙ্কসচিব বিচাবকের ভৃত্য বাব বাব ডাকিতেছে এবং বামনেত্র স্পন্দিত ইহঁতেছে, স্তববাং এই সবল ছূর্লকণ আমার চিত্তকে উৎপীড়িত করিতেছে ॥১০॥

(ব) শোধনক । আর্থ । আহ্নন, আপনি ধীবে ধীবে ও অব্যস্ত- ভাবে আহ্নন ।

চারুসত্ত্ব । (পদসংস্পর্শপূর্কর সংস্থে দৃষ্টিপাত করিয়া)

পুনরন্বতীঃবলীক্য । অয়ে ! কথময়ং সর্পং ।

ময়ি বিনিহিতদৃষ্টির্ভিন্ননীলাঞ্জনাভঃ
স্ফুরিত-বিততজিহ্বঃ শুল্কদংষ্ট্রাচতুষ্কঃ ।
অভিপততি সরীষ্যো জিহ্বিতাধাতকুচ্চি-
ভূজগপতিরয়ং মে মার্গমাক্রম্য সপ্তঃ ॥১২॥

অপি চ । ইদম্—(শ)

মথীতি । ময়ি বিনিহিতা নিশিতা দৃষ্টির্থেন স, ভিন্ন মলিত নীলম্ যদ্বগ্নন
কজ্জল তস্য আভা ইব আভা দেহদাতির্যস্য স, স্ফুরিতা স্পন্দিতা বিততা সখিতা চ
জিহ্বা যস্য স, শুল্ক শুম্বৰ্ণে দংষ্ট্রাচতুষ্ক দংশচতুষ্টয় যস্য স, জিহ্বিত বক্রীকৃতম্
আধাত ব্যুপূরিতম্ কুচ্চি উদর যস্য স, তথা মে মম মার্গ যমনপথম্ আক্রম্য
ব্যাপ্য, সপ্ত সপ্তবত্ পাতিতদেহ, অয় ভুজগপতির্ভূতসর্পং সরীষ্য সন অভিপততি
মমাভিমুখমাগচ্ছতি ।

অথ প্রথমপাদে লুপ্তীপমালঙ্কার ।

সর্পং স্মাভিমুখাগমনমপি গন্তুনানাবিধময় সূচয়তি । যথা তত্রৈব বরাহ—

“ফণিনীঃস্ভিমুখাগমীঃসিসহ কথয়তি বন্য বধম্ যাতু ।”

মালিনী বচনম্ ॥১২॥

(শ) অপি চেতি । ইদ বত্যমাণ সকলমপি অশুমূতকমিত্যর্থ ।

শুক্রবৃক্ষস্থিত এবং সূর্য্যাভিনূথ কাক, ভয়ঙ্কর বামনগ্রন, আমার প্রতি
নিশ্চিন্ত করিতেছে, ইহাতে সংগম নাষ্টে ॥১১॥

(পুনরায় অগ্রসিদ্ধ দেগিয়া) শুভে । এই যে আর একটা সাপ । ।

এই বৃহৎ সর্প ক্রোধের সহিত আমার অভিমুখে আসিতেছে, এ,
আমার প্রতি দৃষ্টেনিক্ষেপ করিতেছে, গমিত নীল কজ্জলের তায় ইহার
বর্ণ, ইহার লম্বিত জিহ্বা স্পন্দিত হইতেছে, দৃশ্যচতুষ্টয় শুম্ববর্ণ, উদর
ব্যুপূর্ণ এবং বক্রীকৃত এবং এ, পূর্বে পথ আক্রমণ করিয়া শয়ন করিঘা-
ছিল ॥১২॥

गहनति चरणं भूमौ न्यस्तं न चार्द्रतमा मही
स्फुरति नयनं यामो घ्रादुर्मुद्य विफम्पते ।
शकुनिरपरसायं तावद्विरोति हि नैऋगं
कथयति महाघोरं मृत्युं न चात्र विचारणा ॥१३॥

गहनतीति । भूमौ गहनम् कर्पितं चरणम्, गहनति स्तनान्तरं चरणगतम् ।
ननु चार्द्रतया पिबित्वायां भूमौ चरणम्, गहनदेव तत्र को दीप इत्याह न वेति ।
मही सा भूमिश्च न चार्द्रतमा चरन्तार्द्रतया न पिबित्वायेत्यर्थः । इदमेकं दुर्लभ-
मिति भावः । वाम इति काञ्चापिनीलकण्ठायन निद्राव्यवदेन पुरापरथावभयोऽप्यनेति ।
तथा च वाम नयनं स्फुरति अन्दत । इदमपरं दुर्लभमिवाशयः । यामौ घ्रादु
मुद्गवाह वार विहस्यत अन्दत । इदमन्वम् दुर्लभमितिभिप्रायः । अपरथ अथ
यत्कृति पक्षो, नैऋगो वायु वायुम् विरोति विरुद्धं उपायत । इदमेतत् दुर्लभमिति
भावः । महाघोरं नितान्तं शूलकलादतीवभयद्वरं मृत्युम् कथयति कथनवत् अष्ट
दृश्यति, अत्र समस्तं दुर्लभमिति शेषः । अथ मृगशकुनविषय विचारणा वितर्को न
च वक्तव्य इति शेषः किन्तु निषय एवमिति भावः ।

अथ भूमिचार्द्रतव्यकारणभावः,पि गहनकव्यकारणत्वेतिभिर्भाषणा तथा मृगशकुन-
व्य कार्द्र्य प्रति वक्तव्यकारणोपस्थापनात् समुपयय चरणीवृद्धिभावनं मद्दर । तथा
प्रथमे पादे भूमादित्यनेन प्रकल्पे पुनर्महीगुणपादानात् प्रकृतिविषयो भद्रप्रकृततादीयः, स च
“न चार्द्रतमा पुन” इति पाठेन समाधाय । यतीये द्विशब्दस्य कैवलयतिपूरणार्थत्वात्
निरयंकत्वदीयः, अतुर्थे च कथयतीत्यस्य कर्तृपदात्तु खान् मृगपदतादीयस्य “शकुनि-
रपरसाय भूयो विरोत्यविल त्विदम्” इति पाठे तु तथा परिहारः ।

यावाक्वापि मनुष्यव्यवस्थाने दुर्लभत्वत्वात् यथा वसन्तराजशकुने—

स्वपाद यानव्यवस्थानं शृणुषां भद्रं क्वचिदयानपलायनस्य ।

हाराभिचाताभ्यगं शस्त्रपाता मप्यानविद्य कथयन्ति यातु ॥”

अन्वेषी प्रमाथन्तु प्रागेवोक्तम् ।

সর্ব্বথা দেবতাঃ স্তস্টি করিষ্যন্তি । (ঘ)

শোধ । এদু এদু অজ্জো । ইম' অধিঅরণমগড়ব' পবি-
সদু অজ্জো । (স)

চারু । প্রবিশ্য সমন্বাদবলোক্য । অহো । অধিকরণমগড়পস্য
পরা য়ীঃ । ইহ হি—(হ)

চিন্তাসক্ত-নিমগ্ন-মন্দি-সলিলং দূতোগ্নিশঙ্কাকুলং
পর্য্যন্ত-স্থিত-চার-নক্র-মকারং নাগাশ্ব-হিঁস্বান্ময়ম্ ।

(স) এতু এতু আর্থ্য । ইমমধিকরণমগড়প প্রবিশতু আর্থ্য ।

নৈকশ ইতি “গমিকচাঁহতান কনৌহতা” ইত্যাদিবত্ অभावार्थকেন ন শব্দেণ সমাসাৎ
“স্বইশ্বরবিপর্য্যয়” ইতি ন भवति । हरिणी इत्यम् ॥১২॥

(ঘ) সর্ব্বথৈতি । স্তস্টি মন্ত্রলম্, দেবতানা চিরাচাধনেন সলীপিতত্বাদিতি भाव ।

(স) চারু ইতি । পরা ভগ্নমা য়ী শ্রীমা । “দূগানাশ্রীতমা পরা” ইত্যম্ ।

হি যস্মান্, ইহ অধিকরণমগড়পে ।

ভূতলে পদক্ষেপ করিবামাত্র তাহা খলিত হইতেছে, কিন্তু সে
ভূতল অত্যন্ত আর্দ্র নহে । বামনয়ন ক্ষুবিত হইতেছে, বানবাহ বার
বার কঁাপিতেছে এবং এই আর একটা পক্ষী বহবার বিরুদ্ধ রব করি-
তেছে । অতএব এই সকল ছলক্ষণ, ভয়কর মৃত্যু রচনা করিতেছে,
ইহাতে কোন সন্দেহ নাই ॥৩৭

(ঘ) নিশ্চয়ই দেবতার। মন্ত্র করিবেন ।

(স) শোশনক । আয়ন আর্থা আয়ন, এই বিচারাময়ে প্রবেশ
করুন ।

(হ) চাক্ষুশ । (প্রবেশ পূর্ব্বক সকলমিহে দৃষ্টিপাত করিয়া) বিচার-
াময়ের কি উৎকৃষ্ট শোভা হইয়াছে । কারণ, এশান—

नाना-वाशक-कङ्क-पक्षि-रुचिरं (१) कायस्थ-सर्पास्पटं

नीति-क्षुण्ण-तटश्च राज-करणं (२) हिंस्रैः समुद्रायते ॥१४॥

चिन्तेति । चिन्ताया राज्याविषयकविविधभावनायाम् आसक्ता निविष्टाः निम्नप्रानिम्नप्रवत् निम्नमवस्थिता मन्विषो नानाविधमन्त्रणादायका इदानीन्तनव्यवहाराजीवनामानी जना मन्विलानीव यव तत्, उभयोरपि तादृशमन्त्रिमन्त्रिभयोस्वाधस्वभावत्वादिति भावः । दूता, ऊर्ध्वयन्त्ररा शब्दाय ते इवेति दूतीन्मिश्रशब्दात् राकुल व्याप्तम्, दूतानामूर्ध्वगङ्गानाञ्च उभयेषामपि जडमत्वादित्याशयः । पक्ष्ये प्रान्तदेशे स्थितायाग गुप्तचरा, नका कुक्षीरा मकराय स्तनामख्याना जलजन्तुविशेषा इव यव तत्, नकमकराणामिव गुप्तचराणामपि प्रथमं गुप्तभावनायम्याय पर्यात् सङ्घर्षवाक्यमणादित्यभिप्रायः । नागाया हस्तिघोटका हिंसा याद्यादिजलजन्तुविशेषा इव तैराश्रीयत इति तत् ; उभयेषामपि विशालाकृतित्वादिति भावः । नाना विविधं वायन्ति शब्दायन्त इति नानावाशका वादिप्रतिवादिनी जना, कङ्कपक्षिण (हाडगिला इति ख्याता) पक्षिविशेषा इव अविस्तरवकारित्वादित्याशयः, तै रुचिर मनोहरम् । कायस्थ्या स्रक्कजना सर्पा इव कुटिलस्वभावत्वादित्यभिप्रायः, तेषामास्पद प्रतिष्ठास्थानम् । तथा नीतिर्नय क्षुण्णतट भयतौरमिव यव तत्, उभयोरपि विषमत्वात् दुर्गमत्वाच्चेति भावः । राज्ञ करण कश्च विचारात्मककार्यगृहमित्यर्थः, हिंस्रै हिंसास्वभावैराधरणे एकत्र नेत्रप्रहारादिभिश्चन्यत्र दग्धप्रहाराकताडनादिभिः समुद्रायते समुद्र इवाचरति ।

अथ समुद्रायत इत्युपमानुसागतं सर्वत्रैव उक्तविध उपमितसमास एव न्याय्य इति अत्रैव लुप्तोपमा समुद्रायत इति क्यङ्गतीपमा च इत्येतासामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । अमरकोषटीकादिषु रघुनायादिभिर्विशेषणैव विशेष्योपस्थापकत्वाङ्गीकारात् प्रथमहि स्वपदेन वायकपदेन च याद्यादिजलजन्तूना वादिप्रतिवादिनाञ्चीपस्थापनात् स्पष्टतत्सदनभिधनेऽपि न नानपदत्वदीयः ।

राज्याय विचारकाद्येव गृह्णी, हिंसाचरणं हावा समुद्रेव ज्ञाय आचरणं करितेच्छे । कावणं, नानाविधं चिन्ताय आसक्तं च निश्चयभावे पवस्त्रितं

भवतु । प्रविशन् शिरोघातमभिनीय सवितकम् । अहह ! इदमप-
रम् । (च)

सव्यं मे स्पन्दते चक्षुर्विरौति वायमस्तथा ।

पन्था सर्पेण रुद्धोऽयं स्वस्ति चास्मासु दैवतः ॥१५॥

तावत् प्रविशामि । इति प्रविशति ।

नाমাশ্ৰুতি স্মার্যমিতি কৃতামভিধানলক্ষণত্বাদস জ্ঞায়ামপি কৰ্ম্মণ্ডল প্রত্যয়ঃ ।
অথবা নাগাশ্ৰুতি স্মাণামাশ্রয়ীঃবস্থিত্যর্থমিতি মত্বন্তরাभावात् व्यधिकरणपदुत्रौहिरिवा-
श्रयणीयः । अन्यथा पुलिङ्गत्वापत्तिरिति ध्येयम् ।

अधिकरणमखण्डपान्तर्गतं किञ्चिद्दृष्टमेव विचारस्थानं तस्यैव ध्येयं वर्णनेति न
“इह हि” इति प्रागुक्तगद्येन सद्य विरोधः ।

“करणं ह्यनुकर्मणীः” इत्यादि भेदिनी । शाहूलविकीडितं तत्रम् ॥१४॥

(च) भवत्विति । अपरं दुर्लक्षणमित्यर्थः । एतत्प्रमाणानु “स्वपादे”त्यादुक्तमेव ।

सव्यमिति । मे मम सव्यं वाम चक्षुः स्पन्दते, तथा वायसः काकी विरौति शब्दा-
यते ; अयं पन्था, सर्पेण रुद्धः, आसीदिति शेषः । अथ शिरोघातय अपरं दुर्लक्षण-
मित्याशयः । इदानीन्तु दैवत चाराधितौ देव एव अस्मासु स्वस्ति मङ्गल कथयति एभिः
मृत्तित्वनिर्दिष्टे इति शेषः ।

উকিলগণ, অগাধ জলরাশির জায় রহিয়াছেন, তরঙ্গ ও শব্দেব জায়
দূতগণে ইহা ব্যাপ্ত রহিয়াছে, কৃষ্ণীর ও মকরগণের জায় গুপ্তচরগণ,
প্রাস্তভাগে অবস্থান করিতেছে, হতী, ও ঘোটকের জায় হিংসকগণের
ইহা আশ্রয়, কন্দপণী-(হাডগিলা) সমূহের জায় নানাবিধ শব্দকারী
বাদিপ্রতিবাদিগণ দ্বারা ইহা মনোহর হইয়াছে, সর্পেব জায় কায়স্থগণের
ইহা আশ্রয় এক ভগ্ন তীরের জায় ইহার নীতি অত্যন্ত দুর্গম ॥১৪॥

(ক) হউক । (প্রবেশ করতঃ, মন্তকে আঘাত অভিনয় করিয়া,
বিতর্কের সহিত) অহহ ! এই আর একটা দুর্লভ ।

अधि । अयममी चारुदत्तः । य एषः—(क)

घोषोन्नतं मुखमपाङ्गविशालनेत्रं

नेतद्धि भाजनमकारणद्रूपणानाम् ।

नागेषु गोषु तुरगेषु तथा नरेषु

नह्याकृतिः सुसदृशं विजहाति वृत्तम् ॥१६॥

अत्र कश्चित्पद्यादीनां पदानामनुकृतया प्रसक्तोऽपि न्यूनपदतादीपं वक्तुं विपाद-
मग्रतया प्रयुक्तं गुणं एव, “उक्तावानन्दमग्रादिं म्याङ्गुलपदता गुण” इति साहित्य-
दर्पणात् । पूर्वे क्रमेषु कैकं दुर्लभमभिधाय केवलमनितमाङ्गितम् इदानीन्तु तत्
सकलं युगपदुक्ता आशङ्कितस्य तस्यानितस्य अवगम्यभाविता प्रतिपादितेति न पौन-
रुक्त्यम् ॥१५॥

(क) अधि इति । अत्र अमानित्यदङ्गुलच्छन्दमनानार्थं । तथा च अयं स
चारुदत्त इत्यर्थः । यथा दर्पण—“इदमेतददङ्गुलच्छन्दमनानार्थं तथा विधिया एव
भक्ति युक्ता” इति ।

घोषोन्नतमिति । घोषा नासिका उन्नता यत्र तत्र, तथा अपाङ्गयो भ्रान्तयो विशाले
भ्रान्तपथन्तविस्त्रते इत्यर्थं नेत्रे नयनद्वयं यत्र तत् तादृशं मुखम्, य एष विभर्त्सति
शेषः । इति तस्मात्, एतत् चारुदत्तरूपं वन्दु, अकारणद्रूपणानां निष्कारणदीपादीपाद्याम्,
न भाजनं न पातं न विषय इत्यर्थः । तथा च नागेषु हस्तिषु गोषु, तुरगेषु अर्धेषु,
तथा नरेषु मनुष्येषु च, आकृतिः शुभं अशुभी वा आकारः, सुसदृशं सर्वथा योग्यं शुभत्वे
सत् अशुभत्वे चासदित्यर्थः, वृत्तं चरितम्, नहि विजहाति न खलु परित्यजति । अतएवा-
स्यापि शुभलक्षणा आकृतिरियं न सदृशमतिक्रामेदिति भावः ।

वाननग्रमं स्पन्डितं इहेयाङ्गिणं, काकं डाकियाङ्गिणं एवमेतौ पथं सर्पाव-
क्रुद्धं छिन्नं । याहा इहेकं, ईष्टे देवताई आमादेन मदन करिबेन ॥१६॥
प्रवेश करि । (एही वनिशा प्रवेश करिलेन)

(क) अधिकरणिक । एही सेही चारुदत्त । ये ईनि—

চারু । 'ভো: ! অধিকৃতৈভ্য: স্বস্তি ? । হঁহী নিযুক্তা: !
অপি কুশলং ভবতাম্ ? । (খ)

অধি । সমস্ৰমম্ । স্বাগতমার্য্যস্য ? । ভদ্র ! শোধনক !
আর্য্যস্বাসনমুপনয় ।

শোধ । আসনমুপনীয । এদং আসনং, এতয উববিসদু
অজ্জো । (গ)

অন সামান্যে ন বিশেষসমর্ধানরূপীঃস্থান্तरन्याभीऽलङ्कारः नरेविति प्रस्तुतेन सह अस्तु-
तानां नागादीनां वृत्तवैकथनं।मिसम्बन्धात् दीपकञ्च, अनथीरद्वाद्भिभावेन सद्वर ।

ঘৌঘৌপ্রতমিতি "আহিতাপ্রাদিধ্ব বা পরম্" ইত্যুভয়তশ্চন্দস্য পরনিপাত ।

বসন্তলিলাকা উভম্ ॥১৬॥

(খ) চারু ইতি । অধিকৃতৈভ্য: ব্যবহারदर्शने राज्ञा अधिकारीकृतैभ्य: अधि-
करणिकैभ्य इत्यर्थः, "नम. स्वस्ति —" इत्यादिना चतुर्थी । स्वस्ति मङ्गलं किम् । हँहী
इत्येकमेव सन्धीधनत्वकमव्ययम् । नियुक्ता व्यवहारसम्पादने राज्ञा व्यापारिताः
स्वायस्यादयः । ।

উভয় নাগিকাযুক্ত এবং অপাঙ্গপযায়-বিভূত-নয়নযুগল-সম্বিত মুখ-
মণ্ডল ধারণ করিতেছেন । ইনি, অকারণ দোষারোপের পাত্র হইতে
পারেন না । কারণ, হস্তী, গো, অথ এবং মহুশ্ব—ইহাদের আকৃতি,
ব্যবস্থা চরিত্রকে পরিত্যাগ করে না ॥১৬॥

(খ) চারুশব্দ । বিচারকমহাশয়ের মঙ্গল ত ? । (কার্য্যবিশেষে)
নিযুক্ত মহাশয়গণ । আপনাদেরও কুশল ত ? ।

অধিকরণিক । (সঙ্গের সহিত) আর্থের শুভাগমন ত ? । ভদ্র !
শোধনক । আর্থের নিমিত্ত আসন আনয়ন কর ।

(গ) শোধনক । (আসন আনয়ন করিয়া) এই আসন, আর্থা !
ইহাতে উপবেশন করুন ।

चारु । उपविशति ।

शकारः । सन्नोषम् । आगदेशि ले इत्यिआघादच्चा ! आग-
देशि ? । अहो ! णए ववहाले ! अहो ! धम्मो ववहाले !
जं एधटाह—इत्यिआघादकाह आशणे दीअदि । सगर्भम् । भोदु,
णं दाअदु । (घ)

अधि । आर्य्यचारुदत्त ! अस्ति भवतोऽस्या आर्य्याया
दुहित्रा सह प्रसक्तिः प्रणयः प्रीतिर्वा ? । (ङ)

(ग) इदमामनम्, अनीपविशतु आर्य्यः ।

(घ) आगतोऽसि स्त्रीघातक । आगतोऽसि ? । अहो ! न्याथो व्यवहारः । अहो !
धर्मो व्यवहारः । यदेतच्च स्त्रीघातकाय आमनं दीयते । भवतु, ननु दीयताम् ।

(घ) शकार इति । अहो इत्यादिक सीङ्गुणनीतिद्वयम् । न न्याथो नापि धर्मो
इत्याशयः । तत्र कारणमाह यदिति । तथा च स्त्रीघातकतया पापिनी दृष्टार्हस्य च
अधिकरण एव आमनदानेन गौरवसूचनादन्वयः अधर्मोऽथाय व्यवहार इति भावः । ननु
दीयतामिति अचिरदीवास्य दुर्गचरणस्य फल प्राप्तासीति भावः ।

(ङ) अधि इति । प्रसक्तिः—सम्पूर्ण एव रमणसंसर्गः ; प्रणयः—परस्परप-
कारनिबन्धना आन्तरिकीव प्रगाढबन्धुता ; प्रीति—अधुरालापादिमात्रेण बहिर्मात्रनेत्र
सौहार्दम् । अस्तीति काङ्क्षः, अस्ति किमित्यर्थः ।

आर्य्याया इत्यभिधानादेतदेव प्रतीयते यत् इदानीमिव तदानीं विश्वावृत्तिमात्रेणैव
विश्वामु नावगामीन्, प्रतुत इतराचारस्य साधुत्वे तासां सम्मानगौरवमेकासीदिति ।

चारुदत्त । (उपवेशन करिनेन ।

(घ) शर्वाव । (ज्जोषेव सहित) आसिआहिस्सु ? ओरे श्रीहत्ताकावी !
आसिआहिस्सु ? । ओहे ! कि आशसङ्गत विचावालय ! कि धर्मसङ्गत
विचावालय ! वे, एहे श्रीहत्ताकावीके आसन देओगा इहेतेछे !
(गर्केव सहित) इउक, ओहे ! -दाओ ।

চারু । কস্যা: ? ।

অধি । অস্যা: । ইতি বসন্তসেনামাতর দর্শয়তি ।

চারু । উহায়া । আর্থ্যে ! অভিবাটয়ে । (চ)

বৃদ্ধা । জাট ! চিরং মে জীব । স্নগতম্ । অত্র সৌ চারু-
দত্তো । সুণিক্ষিত্তং কলু দারিক্রাএ জীব্বণং । (ছ)

অধি । আর্থ্য ! গণিকা তব মিত্রম্ ? । (জ)

(ঘ) জাট । চিরং মে জীব । অয় ম চারুদত্ত । সুনিশ্চিত খলু দারিক্রিয়া
যৌবনম্ ।

(চ) চারু ইতি । পত্নীস্থানবর্জিন্যা বসন্তসেনায়া মাতুল ন বৃদ্ধায়া, স্বয়ংস্থান-
বর্জিত্বাদিবেদমভিবাটনমিতি বোধ্যম্ ।

(ছ) বৃদ্ধিতি । “অয়ং ম চারুদত্ত.” ইত্যনেন পূর্বে ন দৃষ্ট ইতি প্রতীয়তে ।
দারিক্রিয়া কন্দক্রিয়া বসন্তসেনায়া, যৌবন সুনিশ্চিতং মাভেবার্পিতম্, অন্নিদ্রিষ্টিমত্বাত্
অস্য চ বিনয়সৌজন্যসৌন্দর্যাদিলা মহাপুরুষেষুৈব ভবিতব্যত্বাদিতি ভাব: ।

(ঙ) অধিকরণিক । আর্থ্যচারুদত্ত ! এষ্টে আর্থ্যার কন্ডাব সহিত
আপনার আনন্ডি, উপকারনিবন্ধন প্রণয়, কিংবা আলাপমাত্রেয় ভালবাসা
আছে কি ? ।

চারুদত্ত ! কাহার ? ।

অধিকরণিক । ইহাব । (এই বলিয়া বসন্তসেনার মাতাকে
সেখাইলেন)

(চ) চারুদত্ত ! (উঠিয়া) আর্থ্যে ! মনস্বার করি ।

(ছ) বৃদ্ধা । বন্দ ! তুমি আমার চিরস্বামী হও । (স্নগত)
এই সেই চারুদত্ত । আমার কন্ডা নিজেয় যৌবনকে ভাল স্থানেই
নিষ্কেপ করিয়াছেন ।

(জ) অধিকরণিক । আর্থ্য ! বেড়া আপনার প্রণয়িনী ?

चारु । लज्जां नाटयति । (भ)

गकारः । लज्जाए भीलुदाए वा

चालित्तं अलिण ! णिगूहिटुं ।

शअं मालिअ अत्यकालणा

दाणिं गूहटि ण तं हि भट्टके ॥१७॥

ये ठिकायस्थी । अज्जचारुदत्त ! भणाहि, अलं लज्जाए,

ववहारो वल्लु एमो । (ज)

लज्जया भीरुतया वा चारितमलोक ! निगूहितुम् ।

स्वयं मारयित्वा अर्थकारणादिदानो गूहति न तद्वि भट्टकम् ॥१७॥

(ज) अधि इति । गणिका प्रकरणात् वसनसेना, तव मिव गतिवन्धुः किमिति काकुः ।

(भ) चारु इति । नाटयति मुखनमनादिनेति शेषः ।

लज्जयति । छि अनीक । असत्कार्यकारणादेव लोकानामप्रिय । लज्जया भीरु-
तया वा, चारितम् आत्मनश्चरितम्, निगूहितुं सम्भरीतुम्, इच्छतीति शेषः । नैतत्
कदापि शक्यमिति भावः । अर्थ व्यवहारोऽपि न साधुरित्याह स्वयमिति । अर्थकारणात्
धननिमित्तम्, स्वयं मारयित्वा म्विद्यं कृत्वा, इदानीं गूहति तन्मारणं सत्त्वोति गोपायति
भवानिति शेषः ; तत् गूहन् न भट्टकं न भट्टजनोचितं न साधुजनयोग्यमित्यर्थः ।

वैतालीय छन्दः ॥१७॥

(क) चारुदत्त । (लज्जा अभिनय कविलेन)

गकार । हे अप्रिय । तूमि लज्जा किंवा डयवशतः चरित्र गोपन
करिते ईच्छा करिशाह । धनेव अत्र निज्जे ह्यी हत्या कविश, एधन
गोपन करितेह ; ताहा डल हईवे ना ॥१७॥

(ज) श्रेष्ठी ७ कायस्थ । आर्य चारुदत्त ! बलून, लज्जा करिबेन
ना ; एठा योक्कम्मा ।

चारु । सलज्जम् । भो अधिक्तताः । मया कथमौदृशं वक्त-
व्यम्, यथा गणिका मम मित्रमिति । अथवा यौवनमत्राप-
राध्यति, न चारित्रम् । (८)

अधि । व्यवहारः सविघ्नोऽयं त्यज लज्जा हृदि स्थिताम् ।
ब्रूहि मत्स्यमलं धैर्यं क्लमत्र न गृह्यते ॥१८॥

अलं लज्जया, व्यवहारस्त्वां पृच्छति । (८)

(७) चार्यचारुदत्त । मया अल लज्जया, व्यवहार खल्वेष ।

(८) चारु इति । अधिक्तता । व्यवहारदर्शनाधिकारिणः । मयेति । ईदृश-
हृत्तान्तस्य आत्मनैव प्रकाशने गुरुतरलज्जाविर्भावात् तेनैव च बाध्यमानत्वादिति भावः ।
अथ गणिकाया मित्रत्वे । चारित्र स्वभावः । तथा च उद्दामयौवनाविगवशादेव गणिका
मित्रोक्तता न पुन स्वभावदीपादिवेत्याशयः ।

मयेति । अथ व्यवहारः सविघ्नः, महामूर्खेणापि अन्यन्तघत्तेन शकरीणीपस्थापित-
त्वादिति भावः । अतएव हृदि स्थिता लज्जां त्यज, सत्यं ब्रूहि, धैर्यमवलम्ब्य अल
धैर्यमवलम्ब्य तूष्णीमवस्थानेनालमित्यर्थः, तथा अथ व्यवहारे क्लम कपटाचरणं न गृह्यते,
मयेति शेषः ।

अथ अलम्ब्येत्यनभिधानेन प्रसक्तोऽपि नृमपदतादीयः, यत्, सञ्चनाभियोगदर्शनेन
दुःखमप्रत्यात् प्रत्युत गुण एव, "तस्मान्नानन्दमप्रादे आनू नूनपदता गुण" इति साहित्य
दर्पणात् ॥१८॥

(८) चारुदत्तः । (लज्जार सहित) विचारकमहाशयः । आनि (निघ्न
भूतेः) एकरूप बलिब कि करिद्या ये, वेष्टा आनार प्रगधिनी । अथवा,
ए विद्ये यौवनहे अपराधी, किञ्च चरित्र नहे ।

अधिकरणिकः । एहे मोकदना अभावतहे विघ्नममहित, उत्तराः
आपनि मनमहित लज्जा परित्याग करुन, मता वलून, धीर हईया
धाकिवेन ना, ईहाते कपटता ग्रहण करा ह्य ना ॥१८॥

চারু । অধিকৃত ! কেন সহ মম ব্যবহার: ? ।

শকার: । সাতীপম্ । অলে । মএ শহ ববহালী । (ঙ)

চারু । ত্বয়া সহ মম ব্যবহার: সুদু:সহ: । (ট)

শকার: । অলে । ইত্যিআঘাদআ । তং তাদিশিं লঅণ-
শদ-ভূশণিঅ' বশন্তশৈণিঅ' মালিঅ, শম্পদং কবড়-কাবড়িকৈ
ভবিঅ ণিগূহৈশি ? । (ণ)

(ঙ) অরে । ময়া সহ ব্যবহার ।

(ণ) অরে স্ত্রীঘাতক । তা তাহরৌ রত শত ভূষণিকা বসন্তসৈনিকা ভারযিত্বা,
সাম্মত কপট কাপটিকী মূলা নিগূহশি ? ।

(ট) অলমিতি । ব্যবহার এব ত্বা শুচ্ছতি, ন পুন কৌতুকম্, যেন তদভিধান-
মনাবশ্যক স্যাদিতি ভাব ।

(ঙ) শকার ইতি । সাতীপ সগৰ্বম্ ।

(ট) চারু ইতি । সুদু সহ অনীবদু'সহ ইত্যর্থ, "সমৌর্ধিগৌধী মৈত্রী চ" ইত্যাদি
মহাভারতীয়া দুর্মনৈন সহ সশ্রনব্যবহারস্য নিতানাদু'স্করত্বাদিতি ভাব ।

(ণ) শকার ইতি । বদশত স্রণাদিবহুতরব ভূষণ যম্মাসাম্ । কপটেন
হলেন কাপটিকী বহুক । নিগূহশি ত ইশান্ত শীপযশি । নৈতন্ ন্যায় ন বা
স্ত্রীহারকমিতি ভাব ।

(ঠ) লজ্জা করিবেন না, মোকদ্দমাই আপনাকে জিজ্ঞাসা
করিতেছে ।

চারদন্ত । বিচারকমহাশয় । কাহাব সহিত আমার মোকদ্দমা ? ।

(ঙ) শকার । (গর্কের সহিত) ওরে । আমার সহিত মোকদ্দমা ।

(ট) চারদন্ত । তোমার সহিত আমার মোকদ্দমা যে বড়ই ছুসহ ।

(ণ) শকার । ওরে স্ত্রীঘাতক ! শত রত্নানকারে অনঙ্কত এবং

চারু । অসম্বদ্বঃ খল্বসি । (ত)

অধি । আর্থ্যচারুদত্ত । অলমনেন । ব্রূহি সত্যম্ । অপি
গণিকা তব মিত্রম্ ? । (থ)

চারু । এবমেব ।

অধি । আর্থ্য । বসন্তসেনা ক ? ।

চারু । স্টহং গতা ।

শ্ৰেষ্ঠিকাযস্যৌ । কথ গদা ? কদা গদা ? গচ্ছন্তী বা
কেণ অণুগদা ? । (দ)

(দ) কথ গতা ? কদা গতা ? গচ্ছন্তী বা কেণ অনুগতা ? ।

(ত) চারু ইতি । অসম্বদ্বঃ খল্বসি, ত্ব বসন্তসেনয়া সহ সর্বথৈব বন্ধুতা
সম্বন্ধরহিত ময়া সহ চ শত্রুতাসম্বন্ধরহিতীঃশীল্যর্থ , তথাপি কথমিমমভি
যীগমুপস্থাপয়সীতি ভাব । কেচিচ্চু অম্মাভিগ্ৰীগম্য নিত্যাৎ-দসম্বন্ধদ্রাব্যাপী অশীল্য^৩
দ্রবতি ।

(থ) অধি ইতি । অনেন শকারেণ মহানায়েন অলম্ নিফলত্বাদিতি ভাব ।

(দ) শ্ৰেষ্ঠি ইতি । কেণ জনেন । কেণ জনেন সহ গত্যর্থ ।

তাদৃশ স্তম্ববী সেই বসন্তসেনাকে হত্যা কবিশ্য, এখন কপটাচারী হইয়া,
তাহা গোপন কবিতেন্তেছ ? ।

(ত) চারুদত্ত । এ ঘটনায় তুমি সম্পূর্ণ সম্পর্কবিহীন বহিয়াছ ।

(থ) অধিকরণিক । আব্যচারুদত্ত । উহাব সহিত আনায়ে প্রয়ো-
জন নাই । আপনি সত্য বলুন,—বেশ্য কি আপনার প্রণয়িনী ? ।

চারুদত্ত । এইরূপই বটে ।

অধিকরণিক । আর্থ্য । বসন্তসেনা কোথায় ? ।

চারুদত্ত । বাড়ী গিয়াছেন ।

চারু । সগতম্ । কিং প্রচ্ছন্নং গতেতি ব্রবীমি ? (ঘ)

ত্রিষ্টিকায়স্থৌ । অজ্জ । কধেহি । (ন)

চারু । গৃহং গতা । কিমন্যত্ ব্রবীমি ।

শকারঃ । সম কৈলক যুপ্ফকলগডক-জিস্মুজ্জাণং পবে-
শিঅ, অত্যণিমিত্ত বাহু-পাশ বলক্কালেণ মালিদা । অএ!
গম্পদং বদশি ঘল গদেত্তি । (প)

চারু । আ, অসম্বল্পপ্রলাপিন্ ।

(ন) অর্থ্য । কথয় ।

(প) মর্দীয় যুপ্ফকলগডকজীর্ণোঘ্যান প্রবেশ্য অর্থ্যনিমিত্ত বাহুপাশবলাতকারেণ
সারিতা । অএ । সাম্পত বদসি—গৃহ গতেতি ।

(ঘ) আহ ইতি । প্রচ্ছন্ন গুণ যথা স্যাত্তথা । প্রচ্ছন্নগমনে “কথমবল্যয়া
সহ রথকো ন গত” ইতি সন্দেহ , তথা সহ কথিদগত ইত্যুক্তৌ তু সা মিথ্যোক্তি,
সমর্থ্যযিতুমশ্যক্যেতি কিমিদানীং ব্রবীমীতি ভাব ।

(প) শকার ইতি । অর্থ্যনিমিত্ত ধন্যর্থ মর্দীয়মুখগাশিয়হণ্যর্থমিত্যর্থ ।
বাহু এব পাশৌ তাভ্যা যৌ বলাত্কারৌ বলপ্রয়োগস্তন ।

(দ) শ্রেষ্ঠী ও কায়স্থ । কি ভাবে গিয়াছেন ? কখন গিয়াছেন ?
বাইবার সময়ই বা কে তাঁহার সঙ্গে গিয়াছে ?

(ঘ) চারুদত্ত । (স্বগত) ‘গোপনে গিয়াছেন’ ইহাই কি বলিব ?

(ন) শ্রেষ্ঠী ও কায়স্থ । আয়্য । বলুন ।

চারুদত্ত । বাড়ী গিয়াছেন । আর কি বলিব ?

(প) শকার । আমার পুষ্পকবণকনামক জীর্ণোঘানে প্রবেশ করাইয়া,
ধনেব নিমিত্ত, বলপূর্কক বাহুপাশদ্বারা মাঝিয়া ফেলিয়াছ, ওরে !
এখন বলিতেছ—‘বাড়ী গিয়াছেন ।’

চারুদত্ত । আঃ ! অসম্বন্ধপ্রলাপী ।

অভ্যুচ্ছিতোঽসি সলিলৈর্ন বলাহকানাং
চাষায়পত্রসদৃশং ভৃশমন্তরালি ।

মিথ্যৈতদাননমিদং ভবতস্তথাপি (১)

হেমন্তপদ্মমিব নিষ্প্ৰভতামুপৈতি ॥১৮॥

অভ্যুচ্ছিত ইতি । বলাহকানা মেধানাম্, সলিলৈর্জলৈঃ, অন্তরালি মেঘপদবীমূললয়ো-
র্মধ্যভাগে আকাশে ইত্যর্থঃ, চাষ: স্বর্ণচাতক ইতি খ্যাত: পশ্চিবিংশতস্য অয়পত্র:
পশ্চাদদেশস্য সদৃশ তুল্যম্, ভৃশমন্তলঞ্চ যথা স্নাত্থা, ন অভ্যুচ্ছিতোঽসি ন সিতী-
ঽসি ; তথাপি ইদং ভবত আনন মুখ কৰ্ত্ত্ব, হেমন্তপদ্মমিব, নিষ্প্ৰভতা দুষ্টি-
দীনতা মালিন্যমিতি যাবত্, উপৈতি প্রাপ্নোতি ; অতএব এতন্ তব উক্তিজাতম্,
মিথ্যা । তথা চ বৃষ্টিজলসেক্রে চাষপশিষা পশ্চাদদেশো মলিনীভবতীতি প্রসিদ্ধি, তব
তু মুখমালিন্য প্রতি তাদৃশ কিঞ্চিদপি বিশিষ্টকারণ্য নোপলভ্যতে ; তথাপি ইদং
তবাননং হেমন্তকালীন পদ্মমিব, মলিন জাতম্, সুতরা তবৈদমুক্তিজাত মিথ্যা ; মিথ্যা-
বাক্যকথনসময়ে প্রায়েণ সর্বেষামিবে দুয়িত্বা উদ্বিগ্নে চ মুখমালিন্যদর্শনাদিতি
সরলার্থো ভাবার্থঃ ।

অব কারণ্যভাবোঽপি নিষ্প্ৰভতাপ্রাপ্তিরূপকার্যোত্পত্তেৰ্ভিভাবনা, চাষায়পত্রসদৃশমিত্যন
আর্থো সমাসগতীপমা, হেমন্তপদ্মমিব ইত্যন্ব শীতো সমাসগতীপমা চ, ইত্যেতাষা-
মব্ধাভিভাবিন সদর: । অথ মুখনিষ্প্ৰভতাদর্শনে "বধনজাত মিথ্যা" ইত্যনুমাণ্যমিতি
ব্যজ্যত ইত্যলঙ্কারিণ বস্তুধনি ।

বসন্ততিলকা বসন্তম্ ॥১৮॥

মেঘপথ ও ভূতল ইহার মধ্য স্থানে চাষপত্রীর পক্ষাণেব ত্রায় তুমি,
মেঘের জলে অত্যন্ত সিক্ত হও নাই ; তথাপি তোমার এ মুখমণ্ডল,
হেমন্তকালের পদ্মের ত্রায় নিশ্চিন্ততা প্রাপ্ত হইতেছে ; সুতরাং তোমার
এই সকল উক্তি মিথ্যা ॥১৮॥

(১) তথাহি ।

অধি । জনান্তিকম্ ।

তুলনছাদ্বিরাজস্য সমুদ্রস্য চ তারণম্ ।

শ্রহণছানিলস্যেব চারুদত্তস্য দূষণম্ ॥২০॥

প্রকাশম্ । আর্থ্যচারুদত্তঃ খল্বসৌ কথমিদমকার্য্যং করি-
ষ্যতি । ঘোষণ্যদি পঠতি । (ফ)

শকারঃ । কি পক্ষবাড়েণ ব্যবহালাে দৌশদি ? । (ব)

(ব) কি পক্ষপাতেন ব্যবহারী হৃদয়তে ? ।

তুলনমিতি । ছাদ্বিরাজস্য হিমাশলস্য, তুলনমুত্তীলনমিব, সমুদ্রস্য তারণ
হৃদাভ্যামুচীয্য পরপারগমনমিব তথা অনিলস্য বাধে, শ্রহণ বন্দ্বাদিনা আবহীকরণ-
মিব ঘ চারুদত্তস্য দূষণ তদুপরি স্ত্রীহৃদ্যাদীঘারীপণম্, সর্ব্বার্থবাসম্ভবমিতি ভাব ।

অথ ইবশব্দস্য সর্ব্বতান্বয়ে তানপর্য্যাত্ মালীপমালছাদ প্রত্যেকপ্রাধান্যমূচনায
প্রত্যেকপ্রকারীপাদানমিতি ন দৌষ ॥২০॥

(ফ) প্রকাশমিতি । এতেন চারুদত্তস্যাতিসম্ভবত্বপ্রসিদ্ধিব্যব্ধতি ।

(ব) শকার ইতি । পক্ষপাতেন চারুদত্তপক্ষগ্রহণে, ব্যবহারী হৃদয়তে বিবাহ-
বিষয়ে নির্ণয়তে কিম্ ? । কথমন্যথা বিনা কারণে সত্প্রশ্ন সা, বিনা প্রমাণে তন্নি-
র্দীপ্তলনিরূপণমিতি ভাব ।

অথ দু্যতিনাং বিমর্ষসম্বোধনম্, "তর্জনীহেজনি স্নীক্সা দু্যতি " ইতি লক্ষণাত্ ।

অধিকরণিক । (শ্রেষ্ঠী ও কাশস্থেব প্রতি চূপি চূপি)

হিমালয়ের উত্তোলন, হস্তসস্তরণে সনুদ্রব পবপারে গমন এবং বস্ত্র-
ছাড়া বায়ুর বন্ধন,—এই সমস্তের স্মায় চারুদত্তের দূষণও অসম্ভব ॥২০॥

(ফ) (প্রকাশে) উনি, প্রসিদ্ধ সেই চারুদত্ত, স্ততরাং এই অকার্য্য
কি করিয়া করিবেন । ("ঘোণোন্নতং" ইত্যাদি শ্লোক পাঠ করিলেন)

(ব) শকার । আপনি কি পক্ষপাতপূর্কক বিবাদের পর্যালোচনা
করিতেছেন ? ।

अधि । अपेहि मूर्ख । ।

वेदार्थान् प्राकृतस्त्वं वदसि न च ते जिह्वा निपतिता

मध्याङ्गे वीक्षसेऽर्कं न तव सहसा दृष्टिर्विचलिता ।

दीप्तान्गौ पाणिमन्तः क्षिपसि स च ते दग्धो भवति नो

चारित्र्याचारुदत्तं चलयसि न ते देह हरति भूः ॥२१॥

वेदार्थानिति । त्व प्राकृत पामर शूद्रादिरूपो नीचलोक सन्नपीत्यर्थं वेदार्थान्
वदसि विवृणोषि , तथापि ते तव जिह्वा, न च न तु, निपतिता चलिता । शूद्रादि-
नीचलोकस्य वेदार्थविवरण निषिद्ध बलादिवरणे च जिह्वाखलनमप्यर्थवादतया अभि-
हितम्, सुतराच्च तव जिह्वाखलनमुचितमेवासीदिति भाव । मध्याङ्गे काले, अर्क
सूर्यम्, वीक्षसे अभिपश्यसि , तथापि तद दृष्टिर्नयनम्, सहसा तत्क्षणादेव, न विच-
लिता न विकलीभूता । मध्याङ्गे अभिमुख्येन सूर्यदर्शने दृष्टिवैकल्य प्रत्यक्षसिद्धम्,
तच्च तवाप्युपयुक्तमानीदित्याशय । दीप्तान्गौ अन्तःप्रज्वलितवज्रिमध्ये, पाणि हस्तम्
क्षिपसि अर्पयसि , तथापि ते तव, स च स तु पाणि, दग्धो नो न भवति । प्रज्व-
लितवज्रिमध्ये हस्तापेक्ष तस्य दाह प्रत्यक्षसिद्ध एव, स च तवाप्युचित एवासीदित्यभि-
प्राय । तथा चारित्र्यात् सत्स्वभावान्, चारुदत्त अन्वयसि अश्रयसि मिथ्यादीपारोपणेन
अशयितुमिच्छस्योत्यर्थं, तथापि भू पृथिवी, ते तव देह न हरति यस्मादिना न विभुसो
करोति । “करीत्यभयमन्वन्त ध्रुव महदतिक्रम” इति शास्त्रान् चारित्र्यात् चारुदत्तस्य
चान्न गुरुतरपापकरमेवति ततो भुवा तव देहहरण सर्वथैवोचितमसीदिति भाव ।

अत्र शकार प्राकृतादिरूप सन् न खलु तदानो वेदार्थवादादिक कृतवानिति
बन्तुमन्वन्त अमन्वन्त चारित्र्याचारुदत्तस्य चान्न प्राकृतादीनां वेदार्थवादादिकमिदं
नितरामन्यायमिति साहस्य बोधयतीति निर्दग्गनाम्हारः, स च बभूवाभ्यामाहप , तथा
वेदार्थवादादिरूपे इती मन्वपि जिह्वापतनादिरूपतत्कार्यानुत्पत्तेर्विशेषीक्रिय साम्ना-
रुपा , इत्यनयो परस्परनिरपेक्षतया सहस्रि । तथापीत्यस्य अनुज्ञावपि साम्ना

अधिकश्रयिद । भूव २०, नूर्थ । ।

আর্য্যচারুদত্তঃ কথমকার্য্যং করিষ্যতি ।

কৃত্বা সমুদ্রমুদকোচ্ছ্রয়মাত্রশেষং
 দত্তানি যেন হি ধনান্যনপেচ্চিতানি ।
 স ত্রৈ যসাং কথমিবৈকনিধির্মহাত্মা
 পাপং করিষ্যতি ধনার্যমত্রৈরিজুষ্টম্ ? ॥২২॥

দনায়াসিমাভগতিরিতি ন ন্য নূপদ্বলদীপ । তথা চ সগৃহিত্যদর্শণ—“কচিन्न दीपो न गुण” इति ।

चलदसीति मानुषभ्रत्वाद्गीकारान् जम्भ । तदनद्गीकारे तु “चारित्र्याच्चारुदत्तं हरति न तु ती” इत्येव पाठ साधीयान् ।

“विवर्णं धामरी नीच प्राकृततथ पृथग्जन” इत्यमर ।

शूद्रादिप्राकृताना वेदार्थवादादिनिषेधमाह तिथितलघुत वसिष्ठतापनीयम् । यथा—

“सावित्रीं प्रथम यजुर्लक्ष्मीं श्रीगृह्ययोगे” इति ।”

श्रीरागमय—“वेदवक्तुश्च शूद्रस्य जिह्वा नवति वै ध्रुवम् ।”

सुमधुरा वचम्—“भौ भौ मौ नो गुरुयेदसु शरैरसैरुक्ता सुमधुरा” इति लक्षणात् ॥२१॥

आर्य्यत्वाद्युक्तायै समर्पयन्नाह कृत्वेति । हि तथाहि, येन चारुदत्तेन, समुद्रमुदकीच्छ्रयमात्र जलोन्नतिमात्र केवलजलप्राप्त्यर्थमिवैवत्यं शेषम् अवशिष्ट यस्य तं तादृशं कृत्वा, अनपेचितानि आत्मभोगार्थं निरपेक्षाणि धनानि दत्तानि निजभोगार्थं

তুমি নীচলোক হইয়া বেদার্থ বলিতেছ, কিন্তু তোমার কিহ্মা খসিয়া পড়িতেছে না, তুমি নদীকালৈ সূর্য্যকে দেখিতেছ, কিন্তু তৎসংগত তোমার দৃষ্টি, বিকল হইতেছে না, প্রজ্জলিত অগ্নির ভিতরে তুমি হস্তক্ষেপ করিতেছ, কিন্তু তোমার সে হস্ত দগ্ধ হইতেছে না এবং চারুদত্তকে সদাচার হইতে পরিব্রষ্টে করিবার ইচ্ছা করিতেছ, কিন্তু পৃথিবী তোমার দেহ হরণ করিতেছেন না ॥২১॥

আর্য্য চারুদত্ত কি করিয়া অর্ধাধ করিবেন ? ।

शकारः । किं पक्षवादेण व्यवहारे दोशदि ? । (भ)

वृडा । हदास ! जो तदाणिं णासीकिदं सुवखभण्डअं रत्तिं चरिहिं अवहिदं त्ति तस्स कारणादो चदुस्समुद्धारभूदं रअणावलिं देदि, सो दाणिं अत्यकल्लवत्तस्स कारणादो इमं अकज्जं करेदि ? । हा जादे ! एहि मे पुत्ति ! । इति रीदिति । (म)

(भ) कि पक्षपातन व्यवहारो दृश्यत ? ।

(म) वृडाश । यस्तदानीं न्यासीकृत सुवर्णभागुक रत्नि चौरैरपहृतमिति तस्य कारणात् चतु समुद्रसारभूता रत्नावलीं ददाति, स इदानीमर्थकल्यवर्त्तस्य कारणादिद-
मकार्यं करोति ? । हा जाते । एहि मे पुत्रि । ।

किञ्चिदप्यरथता येन सर्वाण्यं व धनानि प्रार्थिभ्यो दत्तानीत्यर्थः, श्रेयसा मङ्गलानां सङ्गल-
जनकधर्माणामित्यर्थः, एकमिधि अहितोयाशय, महात्मा स चारुदत्त, धनार्थम्
अलङ्कारमावहरणार्थम्, अत्रैरिजुष्ट चारुदत्तस्य शत्रुणापि न सेवित न कृतमित्यर्थः,
पाप स्त्रीहत्यारूप पापकार्यम्, कथमिध करिष्यति ? कथमपि नैत्यर्थः, एकाक्षिन्नेवाशये
दयानृशसतथीरवस्थानामश्रवादिभि भाव ।

अत्र समुद्रस्य उदकीञ्जयमावशेषलासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धीकृतेश्चोक्तिः अर्था-
पत्तिय, अनयोरपि मिथो निरपेक्षतया ससृष्टिः ।

द्विगुणं नाम नाप्यलक्षयञ्च "द्विगुणं च समासीकृतमित्यङ्गेऽनुदर्शनात्" इति लक्षणात् ।

वचनतिलका वचनम् ॥२१॥

यिनि, समुद्रेर जनराशिमात्र शेष राशिश्च निज्ज भोगेर अपेक्षा ना
करिष्ठा, समस्त धनहे दान करिष्ठा फेलिष्ठाछेन, संस्कारेण एकमात्र
आधार सेहे महात्मा चारुदत्त, शत्रुओ याहा ना करे, सेहेरूप पापकार्य
धनेर अद्य कि करिष्ठा करिवेन ? ॥२२॥

(ड) शकारः । आपनि कि पक्षपातपूर्वक विवादेण पर्यालोचना
करितेहेन ? ।

অধি । আৰ্য্যচারুদত্ত ! কিমসৌ পঙ্গাং গতা ? উত
প্রবহণেনিতি ? ।

চারু । ননু ! মম প্রত্যচ্ছং ন গতা ; তন্ন জানি, কিং
পঙ্গাং গতা, উত প্রবহণেনিতি । (য)

প্রবিশ্য সামর্থী বীরকঃ ।

পাটপ্পহার-পরিমব-বিমাণা-বহুগুরু-বীরস্স ।

অণুসৌঅন্তস্স ইঅং কধং পি রত্তৌ পমাदा মে ॥২৩॥

পাট পহার-পরিমব বিমাননা বহু-গুরুক-বীরস্স ।

অনুশৌচত ইয় কথমপি রাবি: প্রমাता মে ॥২৩॥

(ম) বহুতি । হতা বিধিনৈব নাশিতা আশা यस্ব স', তত্‌সম্বীধনম্ । শকার'
প্রতি আক্রৌশৌকিরিয়ম্ । যথারুদত্তঃ । রাবি প্রার্থ্যেতি ঞ্ধঃ । তস্য তত্পরিশৌধম্ব ।
অর্থকল্যবৎস্য পূর্ববত্‌ ব্যাখ্যানাত্‌ ছণস্যায়িনী ধনস্য । করৌতীতি সাকুবশাত্‌
করৌতি কিমিতি শম্যতে, নৈবেল্যর্থঃ ।

(য) চারু ইতি । নন্বিতি সম্বীধনে । "প্রথাবধারথানুস্মাটনযামন্ববে ননু"
ইত্যমরঃ ।

(ম) বৃদ্ধা । হতাশ ! তখন গচ্ছিত রাধা সোণাব অলঙ্কার,
রাজিতে চোরে নিয়াছিল । এই নিমিত্ত তাহার অস্ত্র, যিনি চারি সনুহের
সারভূত বহুমালা দিয়াছিলেন, তিনি এখন অচিরস্থায়ী ধনেব অস্ত্র, এই
অকার্য্য করিতে পারেন কি ? । হা বৎসে ! আয় আমার কত্যা ! ।
(এই বলিয়া কাঁদিতে লাগিল)

অধিকরণিক । আৰ্য্যচারুদত্ত । বসন্তসেনা কি পায়ে হাটিয়া গিয়া-
ছেন, না গাড়ীতে ? ।

(য) চারুদত্ত । বিচ্যবকমহাশয় । আমার সমক্ষে যান নাই,
অতএব আমি জানি না যে, কি পায়ে হাটিয়া গিয়াছেন, না গাড়ীতে ।

তা জাব অধিঅরণমগুডং উবসপ্যামি । প্রবেষ্টকেন । সুহং
অজ্জমিস্সাপং ? । (র)

অধি । অয়ে ! নগররচাধিকৃতো বীরকঃ ! । বীরক !
কিমাগমনপ্রযোজনম্ ? । (ল)

(র) তদ্র যাবদধিকরণমগুডপমুপসপ্যামি । সুখম্ আর্থমিত্যাণাম্ ? ।

পাদেতি । পাদপ্রহারেণ চন্দনককৃতপদাঘাতেন যঃ পরিভবস্তিরস্কারঃ তেন যা
বিমাননা অপমানস্তয়া বহুমুত্পাদিতং গুরুকং মহতু বীরং চন্দনকেন সৃষ্ট শব্দুতা যস্য
তাৎপর্যম্, অতএব অনুশীচতঃ “চন্দনকেন কথমিত্যং কৃতম্, কথং বা ময়া তত্প্রতিক্রিয়া
ন কৃতা” ইত্যমনুতাপং কুবর্তঃ, মে মম, ইয়ং রাধি, কথমপি গুরুতরকষ্টেন প্রমাতা ।
স্বগতত্বেন যথাবদুক্তিরিয়ম্ ।

আর্থ্যা জাতিঃ ॥২২॥

(র) তদিতি । প্রবেষ্টকেন দক্ষিণভুজপ্রসারণেন । তত্প্রসারণেনু তথৈব শিষ্টা-
চ্যাতু । “ভুজঃ প্রবেষ্টী দৌর্বাঃ” ইত্যমরঃ । আর্থমিত্যাণাং ব্যবহারদর্শননিযুক্তানামধি-
করণিকাটীনাং সুখং কিমিতি কাঙ্কঃ ।

(ল) অধি ইতি । নগররচায়াম্ অধিকৃতী রাজ্ঞা নিযুক্তঃ ।

প্রবেশ করিয়া ক্রোধের সহিত বীরক । পাদপ্রহারের তিরস্কাব-
নিবন্ধন অপমানে, চন্দনকের সহিত গুরুতর শত্রুতা জন্মাইয়া দিয়াছে,
তাহাতেই আমি অশ্রুতাপ করিতেছিলাম, এই অবস্থায় আমান এই
রাজি, কোন রকমে প্রভাত হইয়াছে ॥২৩॥

(র) সুতরাং বিচারানয়ে যাই । (দক্ষিণবাহু প্রসারণপূর্বক)
অভিজ্ঞপ্রবরদিগের রূপ ত ? ।

(ল) অধিকরণিক । ও ! নগররচাকার্যে নিযুক্ত বীরক ! । বীরক !
তোমার আসিবার প্রয়োজন কি ? ।

বীরকঃ । হী ! বন্ধন-ভেদন-সম্মমি অজ্ঞকং অশ্বেসন্তৌ
 ঐবারিতং পবহণং বচ্চদি ত্তি বিচারং করন্তৌ অশ্বেসন্তৌ “অরে !
 তুএ বি আলোড়দে মএ বি আলোড়দব্বৌ” ত্তি ভণন্তৌ জ্জিব
 চন্দ্রমহত্তরএণ পাড়েণ তাড়িদৌ মিহ । এদং সুণিঅ অজ্জমিস্সা
 পমাণং । (ব)

অধি । ভদ্র ! জানীপে কস্য তত্ প্রবহণমিতি ? ।

বীরকঃ । ইমস্স অজ্জচারুদত্তস্স । বসন্তসেণা আরুড়া,

(ব) হী ! বন্ধনভেদনসম্মমি আর্থিকমন্বিথন্, অপবারিতং প্রবহণং ব্রজতীতি
 বিচারং কুবন্ অন্বিথন্—“অরে । তথাপি আনৌকিত্তে ময়াপি আলৌকচিত্তস্য” ইতি
 ভণন্তেব, চন্দ্রমহত্তরকেণ পাড়েণ তাড়িতৌঃখি । এতন্ স্মৃতা আর্থমিয়া প্রমাণম্ ।

(ব) বীরক ইতি । হী ইতি বিজ্ঞবী । বন্ধনভেদনসম্মমি বন্ধনশূন্যলাচ্ছ্বেদন-
 কালীনত্বপ্রায়ম্ । অপবারিতম্ আততম্ । বিচারম্ “অধিভার্যকৌ বচন্তে ন বা”
 ইতি বিতর্কম্ । অন্বিথন্ তথ্যত্রপবারিতপ্রবহণে অর্থক মার্গয়ন্ । তথা চন্দ্রকেণ ।
 মহত্তরকঃ মুমহান্ সেনানীরিত্যর্থঃ । মহত্তরকযাসৌ চন্দ্রনয়তি তেন । অধিস্তৌকাদি-
 বন্ বিশেষণস্য পরনিপাত আর্থমিয়া ভবন্ত, প্রমাণ কৰ্তব্যনির্ধারণকাঃ তস্য দগ্ধঃ
 কৰ্ম্মণৌ ন বেতি নির্ধারণিতুমর্হনৌত্বর্থঃ ।

(ব) বীরক । আমি বন্ধনচ্ছেদনের ব্যস্ততার সময় আর্থিককে
 অয়েষণ কবিতেছিলাম, তখন আবৃত একখানা গাড়ী যাইতেছিল,
 তাই তাহাব পরীক্ষা করতঃ অয়েষণ কবিতেছিলাম, “ওহে ! তোমার
 দেখা হইলে, আনাবও দেখা হইবে” ইহা বনিয়াছি, এমন অবস্থায় প্রধান
 সেনাপতি চন্দ্রক, আমাকে পাদপ্রহার কবিয়াছে । ইহা শুনিয়া আপ-
 নাবা কর্তব্য নির্ধারণ করিবেন ।

অধিকরণিক । ভদ্র ! সে গাড়ীখানা কাহার, তাহা জান কি ? ।

পুপ্ফকরণ্ডকজিষু জ্জাণং কীলিতুং শৌত্রদি ত্তি পবহ্ণবাহ্ণ
কচ্ছিদং । (শ)

শকার: । পুণৌবি শুদং অজ্জোহিঁ ? । (ঘ)

অধি । এষ ভৌ ! নির্মলজ্যোত্সৌ রাহুণা অস্বতী শশী ।

জলং কূলাবপাতেন প্রসন্নং কলুপায়তি ॥২৪॥

(শ) অস্য অর্থ্যচা রুদ্রস্য, বসন্তসেনা আরুড়া, পুপ্ফকরণ্ডকজীর্ণাধান ক্রৌড়িত
নীযত ইতি প্রবহ্ণবাহ্ণকেন কথিতম্ ।

(ঘ) পুনরপি স্মৃতমর্থ্যে ? ।

(ঘ) শকার ইতি । এতেন চ বীরকবাক্তেন “মম কেলক পুপ্ফকরণ্ডকজিষু-
জ্জাণ পবেশিষ” ইতি পূর্বাঙ্ক প্রমাণীকৃতমিত্যাশয় ।

এষ ইতি । ভৌ ইতি দৈবসম্বোধনম্ । নির্মলা জ্যোত্সা যস্য স তাড়শ, শশী
চন্দ্র, রাহুণা এষ অস্বতী । নির্মলকীর্তি শারুদ্র: স্বলয়ং স্ত্রীহত্যাপরাধেন সম্বধ্যত
ইতি ভাব । তথা প্রসন্ন নির্মল জলম্, কুলস্য তীরস্য অবপাতেন ভগ্নানন্যরপতনেন,
কলুপায়তি আবিলমিবাচরতি । চিরনির্মল চারুদ্রতচরিতমিদানীং স্ত্রীহত্যাপরাধেন
মলিনীমবতীত্যাশয় ।

অত্র শশিৰূপাত জলরূপায় অপ্রস্তুতান্ সমান্ চারুদ্রতস্য তথরিদস্য চ সমস্য
প্রতীতিরপ্রস্তুতম্ সালঙ্কারদ্বয়ম্, তথীয় পরস্পরনিরপেক্ষতয়া সমৃষ্টি ॥২৪॥

(শ) বীরক । এই আর্থ্য চারুদ্রস্তেব । বসন্তসেনা আবোধন
করিয়াছিল, বিহাব করিবার জন্য পুপ্ফকরণ্ডকনামক জীর্ণোচ্ছানে নীত
হইতেছে ; গাভীর চালক এই কথা বলিয়াছিল ।

(ঘ) শকার । আপনাবা পুনরায়ও শুনিলেন কি ? ।

অধিকবণিক । হায় । নির্মল-ছোয়াস্নাশালী এই চন্দ্রকে, রাহু
গ্রাস করিতেছে এবং নির্মল জল, তীর ডাঙ্গিয়া পড়ায় আবিল হইয়া
উঠিয়াছে ॥২৪॥

বীরক ! পশ্চাদিহু ভবতৌ ন্যায়ং দ্রুচ্যামঃ । য এযৌঃধি-
করণহুৱি অশ্বস্টিষ্ঠতি, তমেনমারুহ্য গত্বা পুষ্পকরণ্ডকৌদ্যানং
দৃশ্যতাম্—অস্টি তত্র কাচিদ্ধিপত্রা স্ত্রী ন বেতি ? ।

বীরকঃ । জং অজ্জৌ আণবেদি । ইতি নিষ্ক্ৰান্তঃ । প্রবিশ্য চ ।
গদৌ গ্ধি তহিঁ, দিষ্টং চ ময় ইত্যিআকলেবরং সাবদেহিঁ
বিলুপ্যন্তং । (স)

শ্রেষ্ঠিকায়স্বৌ । কথং তু এ জাণিদং ইত্যিআকলেবরং
ত্তি ? । (হ)

বীরকঃ । সাবসেসেহিঁ কেস-হস্য-পাণি-পাদেহিঁ অবলজ্জিতদং
ময় । (জ)

(স) যদার্থ্য আশ্রাপয়তি । গতৌঃধি তমিনু, হৃৎচ ময়া স্ত্রীকলেবরং আপদে-
র্ভিসুপমানম্ ।

(হ) কথ ত্বয়া জ্ঞাতং স্ত্রীকলেবরমিতি ? ।

(জ) সাবসেসেহিঁ কেস-হস্য-পাণি-পাদে রূপলভিত ময়া ।

(ঘ) বীরক ইতি । সাবসেসেহিঁ আপদমুক্তাবশিষ্টঃ, কেসে পুষ্পকরণ্ডকৌদ্যানং স্ত্রীক-
লেবরং ।

বীরক ! তোমার যোকদ্দমা পরে দেখিব । বিচারগৃহের ঘারে
এই যে খোডাটা রহিয়াছে, ইহাতে আরোহণ করিয়া, পুষ্পকরণ্ডকৌদ্যানে
যাইয়া দেখ, সেখানে কোন স্ত্রীলোক মরিয়া আছে কি না ।

(স) বীরক ! অর্থ্য যাহা আদেশ করেন । (এই বলিয়া নির্গত
হইয়া পুনরায় প্রবেশ করিয়া) আমি সেখানে গেলাম এবং দেখিলাম
একটা স্ত্রীলোকের শরীর রহিয়াছে, আপদজঙ্ঘগণ তাহা ভক্ষণ করিতেছে ।

(হ) শ্রেষ্ঠি ও কায়হ । আপনি, স্ত্রীলোকের শরীর কি করিয়া
জানিলেন ? ।

अधि । अहो ! धिग् वैपम्यं लोकव्यवहारस्य । (क)

यथा यथेदं निपुण विचार्यते

तथा तथा सङ्घटमेव दृश्यते ।

अहो ! सुसन्ना व्यवहारनीतयो

मतिस्तु गौ पङ्कगतेव सीदति ॥२५॥

कुलदै, हस्तपाणिपादैश्च लङ्कारचित्रितैरित्याशय उपलक्षित ज्ञात म्नीकलेखरमिति पूर्वेष्वन्वय ।

(क) अधि इति । लोकव्यवहारस्य लोकचरितस्य वैपम्यं पूवापरवैपरोत्यम् धिक् निन्दाभीत्यर्थः । तथा च चारुदत्तं पूर्वं परमसङ्घटित एवासीत् इदानीन्तु धनलोभेन स्त्रीहत्याकरणात् नितान्तदुःखितो ज्ञात इति चरितवैपम्यमेव निन्दाभीति भावः ।

यथेति । यथा यथा येन येन प्रकारेण इदं चारुदत्तकर्तृकम्बीहसनम् निपुणं यथा विचार्यते तथा तथा तेन तेनैव प्रकारेण सङ्घटमेव दुर्भागप्रकृतावस्थमेव दृश्यते प्रायते । अहो इति विपादे । व्यवहारनीतयो विचारनियमा सुसन्ना सुसलघा वादिहृताभियोगानुसारिणैव वीरकसाह्यादिलाभात् चारुदत्तक्षीय प्रति सम्यक् प्रमाणमेवोपस्थितमित्यर्थः, तु किन्तु तथापि मतिमम बुद्धि, पङ्कगता कर्दममप्रा गौरिव सीदति अवसन्ना भवति कर्तृभ्यनिश्चयात्तमा भवतीत्यर्थः एकव दुर्बलीभूतत्वात् अन्यव सञ्चयानप रमादिति भावः ।

अथ मतरवसादस्य कारणाभावेऽपि तदनुत्पत्ते किं विभावना, एतत् व्यवहारनीतीनां सुसन्ततव्यपकारणैः सत्यपि कर्तृभ्यनिश्चयणात्मकावसादाभावव्यपकारात्तदनुत्पत्ते विशदीकृतिरिति सन्देहादनयो सन्देहसङ्घटितलङ्कार अङ्गभूतया शीतोपमया पुनः सङ्गीयते ।

व शम्भुविल्ल हस्तम् ॥२५॥

(क) वीरक । अवशिष्टे रक्षेण, हस्त, पाणित्तम ए चरणं दर्शनं करिष्या, आम्नि मन्त्रं करिष्ये पात्रियाहि ।

(क) अग्निद्वरगिक । हाय ! लोदचरिद्वरेण वैशम्यदेक आम्नि शिक्षारं ददति ।

চারু । স্নগতম্ ।

যথৈব পুষ্পং প্রথমৈ বিকাশে সমিত্য পাতুং মধুপাঃ পতন্তি ।

এবং মনুষ্যস্য বিপত্তিকালে ছিদ্ৰে ধ্বনর্যা বহুলীভবন্তি ॥২৬॥

অধি । আৰ্য্যচারুদত্ত । সত্যমभिधीयताम् ।

চারু । দুষ্টাভ্যা পরগুণমত্শরী মনুশ্চৌ

রাগান্ধঃ परमिह हन्तुकामबुद्धिः ।

যথৈতি । মধুপা স্নগতম্, যথৈব প্রথমৈ বিকাশে পুষ্পস্যৈব বিকাশারম্ভ ইত্যর্থঃ, সমিত্য মিলিত্বা, পাতু পুষ্পমমিতি শিষ, পুষ্প পতন্তি আগচ্ছন্তি; এব তথৈব, বিপত্তিকালে মনুষ্যস্য, ছিদ্ৰেণ কাথ্যবুট্টিষু, অনর্যা বিপত্তয়, বহুলীভবন্তি বহুলীভূয় উপস্থিতা ভবন্তীত্যর্থঃ । তথা চ বসন্তসীন্যে স্তম্ভপ্রেৰণকালে তথা স্ফ কস্যচিন্ত সন্নিব প্রেরণাভাবন মম যত ছিদ্ৰ জাতম্, তদুপাদারৈষ অন্ধিন্ বিপত্তিকালে শকারাভি-
শীগবীরকমাত্মাদর্থীঃনযা উপস্থিতা ইत्याশয় ।

অতएवाव अमनुतान्मनुष्यसामान्यात् प्रमत्तस्य चारुदत्तरूपमनुष्यविशेषस्य प्रतीति-
प्रमत्तप्रश्न सालङ्कार शीतीपमया मसृज्यते ।

उपेन्द्रवत्तेन्द्रवश्यमीक्षनादुपजातिर्त्तम् ॥२६॥

যে যে প্রকাৰে সৃষ্টিভাবে এই বিষয়ের বিচাৰ করিতেছি, সেই সেই প্রকাৰেই সৰ্বট দেখিতেছি । হায় ! বিচাৰের নিয়মগুলি স্বসংলগ্নই হইতেছে, কিন্তু তথাপি আমাব বুদ্ধি, কৰ্দমমগ্ন গরুর ছায় অবনয় হইয়া পড়িতেছে ॥২৬॥

চারুদত্ত । (স্নগত) প্রথম বিকাশ আরম্ভ হইলে, মধু পান করিবার জন্ত সন্নিহিত হইয়া স্নমরগণ যেমন পুংপের উপরে পতিত হয়, এইরূপ নাট্যের বিপদের সময় কাঁক পাইয়া নানা অনর্থ, সন্নিহিত হইয়া উপ-
স্থিত হয় ॥২৬॥

অধিকরণিক । আৰ্য্যচারুদত্ত । সত্য বলুন ।

किं यो यद्ब्रूति मृषैव जातिदोषात्
तद्ग्राह्यं भवति ? न तद्विचारणीयम् ॥२७॥

अपि च । योऽहं लता कुसुमितामपि पुष्पहेतोः
आकृत्य नैव कुसुमावचयं करोमि ।
सोऽहं कथं भ्रमरपक्षरुचौ सुदीर्घं
केशे प्रगृह्य रुदतीं प्रमदा निहन्मि ? ॥२८॥

दुष्टाकर्मिणि । इह भ्रमरि, दुष्टात्मा परद्विसादिना दूषितचित्त, परस्य गुणे दया-
दाक्षिण्यादिजननीतकथे मत्सरी विद्मेषी, रामेण उतकटविषयाभिलाषेण अन्ध कर्त्तव्य-
ज्ञानहीन, नया पर जनम्, इन्नु कामो यस्या सा इन्नुकामा बुद्धिर्यस्य स परीपकार-
चिकीर्षुरित्यर्थ, यो मनुष्य, जातिदोषात् दुर्जनजनितस्वरूपजन्मदोषात् मृषैव मिथ्यैव,
यत् ब्रूति, तत् किं याह्यम् अवलम्ब्य भवति ? कथमपि नैत्यर्थ । तद्विं तस्य किं
कर्त्तव्यमित्याह नेति । तत् यदन कथनम् न विचारणीयं न वितर्कणीयमेव अग्राह्य-
मेव कर्त्तव्यमित्यर्थ । तथा च उक्तसकलदोषदुष्ट शकारो यद्ब्रूति तन्न याह्यं न वा
विचार्यमिति भावः ।

अतएवात्रापि पूर्ववदेव अप्रमत्तप्रश्नं सालङ्कारः ।

परमिति कारकसापेक्षत्वात् समासः । प्रदक्षिंषी इत्यम् ॥२७॥

य इति । य अहम् पुष्पहेतो, कुसुमान्यस्या मध्यातानीति अमुमिता तां लतामपि
प्राणिनां का कथा अप्राणिनां लतामपीत्यर्थ, आकृत्य कुसुमावचयं पुष्पचयनं नैव
करोमि, आकर्षणं तथा व्यया स्यादित्याशयेनेति भावः । स अहम्, भ्रमरपक्षरुचौ
रुचिर्दीप्तिर्यस्य लब्धम् प्रयादकृत्वर्य इत्यर्थं सुदीर्घं केशे, प्रगृह्य धृत्वा, रुदतीं प्रमदां

चारुप्रश्नः । दूषितचित्त, परगुणविधेयी, उक्तकट विषयप्रतिनामवशतः
एकेवारे अहं एव परेर अपकार करिदार अङ्गिनी दे नाश्रुत, अन्ध-
लोकनिबद्धन एकेवारे दिव्या याहा बलिवे, एहे अगते ताहार ताहा
दि ग्राह्य इहेवे ? (कथनहे नहे) एवः ताहा विचार्येव नहे ॥२७॥

শকার: । হঁহো অধিকরণভোজনা । কিং তুম্হে পক্ষবাঢ়িণ
ববহালং পেক্বধ ? জিণ অজ্জবি এশে হৃদাশচারুদত্তে আগণে
ধানীঅদি । (খ)

অধি । ভদ্র । শোধনক ! এবং ক্রিয়তাম্ । (গ)

(খ) হঁ হো অধিকরণভোজনা । কিং যুয পক্ষপাতন ব্যবহার প্রেচ্ছভম্^১
বেন অথাপি এষ হৃদাশচারুদত্ত আসনে ধায়তি ।

ম্বিয়ম্, কথ নিহন্মি, কথমপি নেত্যয়^২, তদাযামযাত তাহশনির্দ্বয়লাসম্ভবাবেতি
ভাব ।

অথ পূর্বাংপরম্ভুসম্বন্ম সম্ভববেব লতাযা ইব প্রদাযা আকর্ষণাদৌ ব্যথা স্যাদিতি
সাদৃশ্য বোধযতীতি সম্ভবহম্ভুসম্বন্মা নির্দর্শনালঙ্কার, অর্থাৎতিত্য় লুপ্তীপমা চ,
ইত্যেতাম্ভাঙ্গিভাবেন সঙ্কর । তথা ক্রমুমশব্দেন প্রকম্ব পুন পুথপদপ্রয়োগেণ প্রকম-
মেদাত্ প্রকৃতিবিষয়ী ভগ্নপ্রকমতাদৌথ, স চ "তম্য হুঁতী" ইতি পাঠেন সমাধেয় ।

বসন্ততিলকা উক্তম্ ॥২৮॥

(খ) শকার ইতি । ধার্যতে স্যায়তি । তথা চ খাদিন প্রতিবাदिनी বা অপ-
রাধিলম্বিত্যে তস্মীয়াসনে স্যাপন গৌরবমূচ্চকলাদন্বাশ্যমিতি ভাব ।

(গ) অধি ইতি । এব ক্রিয়তা চাহুদন আসনাদবতার্যতাম্, অপরাধিলম্ভা-
বনাদিতি ভাব ।

আবও, যে আমি, পুষ্পের জন্ত পুষ্পিত লতাও আকর্ষণ কবিত্যা পুষ্প
চয়ন করি না, সেই আমি, জমবপশ্বেব ছায় কাঙ্ক্ষিণালী এবং সুদীর্ঘ
কেশে আকর্ষণ করিয়া, বোদনপরায়ণী অবলাকে কি হত্যা করিতে
পারি ? ॥২৮॥

(খ) শকার । এহে বিচারকগণ ! আপনারা কি পক্ষপাতপূর্বক
বিচার করেন, যে এখনও এই হতভাগা চারুদত্তকে আসনে বাসিতে-
ছেন ।

ଶୌଧନକକ୍ଷତା କରୋତି । (ସ)

ଚାରୁ । ବିଚାର୍ଯ୍ୟତା ଖୋ ଅଧିକୃତାଃ । ବିଚାର୍ଯ୍ୟତାମ୍ ।

ଅନ୍ୟାନ୍ୟାଦବତୀୟ ଭୂମାଦୁପବିଶତି ।

ଶକାରଃ । ସ୍ଵଗତମ୍ । ଚର୍ଯ୍ୟେ ନର୍ଚିତ୍ତା । ଛୌ, ଅପ୍ପିଣ୍ଣ ମଞ୍, କଢ଼ି ପାବି (୧) ଅକ୍ଷୟ ମତ୍ୟକ୍ତେ ଶିବଢ଼ିଢ଼ି (୨) । ତା ଜହିଁ ଚାଲୁଦତ୍ତାକ୍ତେ ଉବବିଶତି, ତହିଁଁ ହଞ୍ଜେ ଉବବିଶାମି । ତଥା କୃତ୍ତା । ଚାଲୁଦତ୍ତା ! ପେକ୍ତ୍ ପେକ୍ତ୍ ମଂ, ତା ଖଣ୍ଣ ଖଣ୍ଣ ମଞ୍ ନାଲିଦି ତ୍ତି । (ଢ)

ଚାରୁ । ଖୋ ଅଧିକୃତା । । ଦୁଢ଼ାକ୍ତା ଇତି ପୁର୍କୃତା ପଠତି । ଚନ୍ଦିଗ୍ରାମ ସ୍ଵଗତମ୍ ।

(ଢ) ଛୌ, ଅନେନ ଖ୍ୟା କୃତ ପାପମତ୍ୟସ୍ୟ ମକ୍ତକ୍ତେ ନିପାତିତମ୍ । ତଦଧ୍ୟତ୍ତ ଚାରୁଦତ୍ତ ଉପବିଶତି, ତଦ୍ଧିନ୍ନହମୁପବିଶାମି । ଚାରୁଦତ୍ତ । ପ୍ରେକ୍ଷସ୍ତ ପ୍ରେକ୍ଷସ୍ତ ଖାମ୍ ତଦଧ୍ୟତ୍ତ ଖଣ୍ଣ ଖଣ୍ଣ ମାରିତି ।

(ସ) ଶୌଧ ଇତି । ତଥା କରୋତି ଚାରୁଦତ୍ତମାକ୍ତାଦବତୀୟତୀୟତି ।

(ଢ) ଶକାର ଇତି । ଛୌଶବ୍ଦୋ ବିକ୍ଷୟାନନ୍ଦେ । ତଦ୍ଧିନ୍ ଶ୍ଵାନ୍ତି ଉପବିଶାମି, ଗୁହଁ କିଞ୍ଚିଦୁପଦେଷ୍ଟମିତି ଖାବ ତଦୁପଦେଷ୍ଟମେବାଢ଼ ଚାରୁଦତ୍ତୋକ୍ତାଦି ।

(ଗ) ଅଧିକୃତାକ୍ତା । ଢ଼଼ । ଶୋଧନକ୍ତା । ଏହିରୂପ କର ।

(ସ) (ଶୋଧନକ୍ତା ତାହାହିଁ କରାମି ।)

ଚାରୁଦତ୍ତ । ବିଚାର କରୁନ, ହେ ବିଚାରକ୍ତାକ୍ତା । ବିଚାର କରୁନ । (ଏହି ବାକ୍ୟ ଆମନ ହେତେ ନାମିଆ କୃତଳେ ବସିଲେନ)

(ଢ) ଶକାର । (ସ୍ଵଗତ । ଆନନ୍ଦେର ସହିତ ବୃତ୍ତା କରାମି) ବାଃ । ଆମି ପାପ କରାମିଆହିଲାନ, ଏହି ତାହା ଅକ୍ତେର ନାଧାର ଚାପାହିଲାନ । ତା, ଚାରୁଦତ୍ତ ଯେମାନେ ବସିଯାଛେ, ଆମିଠେ ସେହିମାନେ ବସି । (ତାହା କରାମି) ଚାରୁଦତ୍ତ । ଆନାକେ ବେଷ୍ଟ ବେଷ୍ଟ, ତା, ବସ୍ ବସ୍ ଯେ, "ଆମି ବସିଯାଚି ।"

(୧) କିଦ ପାବ । (୨) କିଦିଦି ।

মৈত্রৈয় ভোঃ ! কিমিটমদ্য সমোপঘাতো
 হা ব্রাহ্মণি । দ্বিজকুলে বিমলে প্রসূতা ।
 হা রোহসেন । নহি পশ্যসি মে বিপত্তিं
 মিথ্যৈব নন্দমি পরব্যমনেন নিত্যম্ ॥২৫॥

প্রেপিতস্য ময়া তদ্বার্চান্বেষণায় মৈত্রৈয়ী বসন্তসেনামকা-

মৈত্রৈয়তি । ভো মৈত্রৈয় ! তদাব্যবস্থা । অথ ইদং বিপজ্ঞানং কিং কথম্,
 উপস্থিতমিতি শ্রেয় । যত, মম উপঘাতী বিভাশ এষ আগত ইতি শ্রেয় । হা
 ব্রাহ্মণি ! পত্নি ! ধৃতে । বিমলি নির্দোষতয়া নিষ্কলঙ্কে দ্বিজকুলে ব্রাহ্মণবংশে,
 প্রসূতা উপাধিতা, তথাপীদানী কলঙ্কিতাশীতি শ্রেয়, অনেন সত্কলঙ্কেনৈব তথাপি
 কলঙ্কিতাশীতি ভাব । হা রোহসেন ! তদাব্যপুত্র । মে মম বিপত্তি নহি পশ্যসি,
 কিন্তু পর কলঙ্ক যদব্যসন কাল্যেখিতা তন, মিথ্যৈব নিরর্থকমেব, নিত্য নন্দসি
 আনন্দমনুভবসি, নাহি পরমপি তদনুভবিতব্যমিতি ভাব ।

অত্র উপস্থিতমিত্যাदिपदानामनुक्तत्वेऽपि न न्यूनपदतादोष, प्रत्युत गुण एव
 बलुविषादमग्रतात् "उत्तावानन्दमग्रादे स्यान्नूनपदता गुण" इति दर्पशीक्ति ।
 शीकरश्मिन् मनसमुत्पन्नयमात् खिदी नाम विमर्षसम्बन्धम्—"मनयेष्टासमुत्पन्न
 यम खिद इति श्रुत" इति दर्पश्लघणात् । आकन्दी नाम नाश्यालङ्कारय "आकन्द
 प्रलपित युवा" इति तल्लघणात् ।

वसन्तसिन्धुका वृषम् ॥२५॥

চাকন্দক । হে বিচারকগণ । ("ছষ্টোয়্যা" ইত্যাদি পূর্কোক্ত শ্লোক
 পাঠ করিলেন, পরে নিব্বাসের সহিত স্বগত)

হে মৈত্রৈয় । আজ আমার এই কি উপস্থিত হইল । এ যে একে-
 বারে মৃত্যুই উপস্থিত হইল । হা ব্রাহ্মণি ! তুমি নির্ধন ব্রাহ্মণবংশে
 জন্মিয়াছিলে ! হা রোহসেন ! আমার বিপদ দেখিলে না ! তুমি
 কেবল বান্ধাধেনায় সর্বদা অনর্থক আনন্দ মশত্ব করিতেছ ॥২৫॥

শম্, শকটিকানিমিত্তञ्চ তস্য প্রদত্তান্যলঙ্কারণানি প্রত্বর্পয়িতুম্ । তত্ কথং চিরয়তি ? । (চ)

তত প্রবিশতি মৃচীতাভরণী বিদূষক ।

বিদূ । পেসিদোম্হি অজ্ঞচারুদত্তেণ বসন্তসেণাসত্রাসং তহিঁ অলঙ্কারণাঙ্ গীণ্হিঅ, জধা—‘অজ্ঞমিত্তেঅ ! বসন্তসেণাএ বচ্ছো রৌহসেণো অত্তণো অলঙ্কারেণ অলঙ্কারিঅ জণণীসত্রাসং পেসিদো, ইমস্স আহরণং দাদব্ব’, ণ উণ গীণ্হিদব্ব’, তা সমপ্পেহি ত্তি । তা জাব বসন্তসেণাসত্রাসং জ্জিব গচ্ছামি । পরিকম্বাবলোক্য চ আকাশি । কথং ভাবরেভিলো ! । ভো ভাবরেভিল !

(ছ) প্রেপিতীঃখি আর্থ্যচারুদত্তেণ বসন্তসেণাসত্রাসম্, তবিন্ধলঙ্কারণানি মৃচীত্বা, যথা—‘আর্থ্যমৌ তেয । বসন্তসেণয়া বতসী রৌহসেণ আক্সনীঃলঙ্কারিণালঙ্কার্য জননীসকাশ প্রেপিত, অস্যা আভরণ্য দাতব্যম্, ন পুনর্য্চৌতব্যম্, তত্ সমর্পে’তি ।

(চ) প্রেপিত ইতি । তস্য বসন্তসেণায়া এব বার্তান্বেষণায় কৌটুগান্ত ইতি চতান্নানুসন্ধানায় । মৌ তেযস্বাদাখ্যৌ বিদূষক । শকটিকানিমিত্ত রৌহসেণস্য ক্রীডনায় শুভ্রস্বর্ণশকটিনিক্ষাপার্থম্, তস্য রৌহসেণস্যৈব নিমিত্তে, প্রদত্তানি বসন্তসেণায়া অর্পিতানি । চিরয়তি বিলম্বতে মৌ তেয ইতি শ্রেয় ।

অথ প্রথমবাক্যে বসন্তসেণাপদাত্ পূর্ব তদ্বার্তান্বেষণাবিতি তত্পদাবস্থানাৎ ‘তৌর্থে মদৌষে মজসেতুবস্মাত্’ ইत्याদিদর্পণীদাহরণবত্ অস্মাদম্ব্যপদতাদৌষ, স চ ‘প্রেপিতস্য ময়া বসন্তসেণাবার্তান্বেষণায় মৌ তেযস্বত্সকাশম্’ ইতি পাঠে সমাধেয় ।

(৫) গাড়ী টেয়ারি করিবার জন্ত, বসন্তসেণা রোহসেনকে যে অলঙ্কারগুলি দিয়াছিলেন, তাহা কিরাইয়া দিবার জন্ত এবং বসন্তসেণার শব্দ মইবার জন্ত, আমি টেম্বেয়েকে বসন্তসেণার নিকট পাঠাইয়াছিলাম । তা, তিনি (টেম্বেয়ে) বিলম্ব করিতেছেন কেন ? ।

তদনন্তর অলঙ্কার মইয়া বিদূষকের শ্রবেণ ।

किं निमित्तं तुमं उब्बिगो उब्बिगो विअ लक्खीअस्सि ? ।
 आकर्णं । किं भण्णस्सि ? “पिअवअस्सो चारुदत्तो अधिअरण-
 मण्डवे महाइदो त्ति ? ।” ता ण्हु अप्पेण कज्जेण होदव्वं ।
 विचिन्ता । ता पच्छा वसन्तसेणासत्थास गमिस्सं । अधिअरण-
 मण्डवं दाव गमिस्स । परिक्रम्यावलीक्य च । इदं अधिअरणमण्डवं,
 ता जाव पविमामि । प्रविश । सुहं अधिअरणभीइआणं ? ।
 कहिं मम पिअवअस्सो ? । (छ)

तदयावत् वसन्तसेनासकाशमेव गच्छामि । कथं भावरंभिल । भी भावरंभिल ।
 किं निमित्तं त्वमुद्विग उद्विग इव लल्यसे ? । किं भण्मि ? प्रियवयस्यारुदत्त
 अधिकरणमण्डपे शब्दायित इति ? । तत न खलु अन्येन कार्येण भवितव्यम् । तत
 पश्चात् वसन्तसेनासकाशं गमिष्यामि । अधिकरणमण्डपं तावत् गमिष्यामि । अयमधि
 करणमण्डपः, तदयावत् प्रविशामि । सुखमधिकरणभीजकानाम् ? । कस्मिन् मम
 प्रियवयस्य ? ।

(इ) विदू इति । तस्मिन् वसन्तसेनासकाश एव । अस्या वसन्तसेनाया ।
 तत्तद्भातः ।

आकाशं शब्दे विना पात्रमित्यर्थः । तथा च साहित्यदर्पण —

“किं ब्रवीषीति यन्नाशब्दे विना पात्रं प्रयोज्यते ।

श्रुत्वैवानुक्तमप्यर्थं तत् स्यादाकाशभाषितम् ॥”

भावी विद्वान् । “भावी विद्वान्” इत्यमरः । रंभिलो गायकत्वेन प्राकपरिचित
 कथित् चारुदत्तवन्धुः । शब्दायित आहृतः । कार्येण प्रयोजनेन ।

(छ) विदूषकः । आर्षाचारुदत्त आनाके वसन्तसेनारं निकटे पाठाईया-
 छेन एव बनिशाछेन वे, “आर्षाटैमद्वेषः । वसन्तसेना, वन्त रोहसेनके
 निजेर अनकार दिदा अनइत करिदा जननीव निकटे पाठाईयाछिसेन ।
 ईश्वर अनकार किराईया भिते इहेवे, किञ्च अर्शन करा इहेवे ना, अउ-

অধি । নন্দে প তিষ্ঠতি ।

বিদূ । বদন্ত ! সোস্ত্রি দে ? । (জ)

চারু । ভবিষ্যতি । (ভ)

বিদূ । অবি ক্লেমং দে ? । (জ)

চারু । এতদপি ভবিষ্যতি । (ট)

(জ) বদন্ত ! স্তম্ভি তে । (জ) অপি ক্লেমং তে ? ।

(জ) বিদূ ইতি । স্তম্ভি মদ্রলং তে ইতি কাঙ্ক্ষয়ম্ভি মদ্রঃ ।

(ভ) চারু ইতি । ভবিষ্যতীত্যনেন বর্তমানি অস্তসি বর্তত ইতি ধ্বনিতম্ ।

(জ) বিদূ ইতি । ক্লেমং সর্বতো রক্ষা, ন কাচিদপি বিপত্তিরিত্যর্থঃ । “ক্লেমং কল্যাণরক্ষণীঃ । ক্লেমা চণ্ডা” ইতি-বিকাণ্ডশ্লোকঃ ।

এব অনকারগুলি লইয়া, সেইখানে গিয়া সমর্পণ করি।” তা, বসন্ত-সেনার নিকটেই যাই। (পাদক্ষেপপূর্কক দর্শন করিয়া, শূন্তে) বিদ্বান্ রেভিজ যে!। হে বিদ্বন্ রেভিজ! আপনাকে অত্যন্ত উদ্ভিগ্নের জায় লক্ষ্য করিতেছি কেন?। (শুনিয়া) কি বলিলেন—“প্রিয়বদন্ত চারুদত্তকে বিচারালয়ে ডাকান হইয়াছে, এই জ্ঞাত।” তা, অল্প ঘটনা হইবে না। (চিন্তা করিয়া) স্তত্রাং বসন্তসেনার নিকট পরে যাইব, (আগে) বিচারালয়েই যাই। (পাদক্ষেপপূর্কক দর্শন করিয়া) এই বিচারালয়, তা, প্রবেশ করি। (প্রবেশ করিয়া) বিচারকমহাশয়দিগের মঙ্গল ত?। আমার প্রিয়বদন্ত কোথায়?।

অধিকরণিক । এই যে রহিয়াছেন ।

(জ) বিদূবদ । বদন্ত ! আপনার মঙ্গল ত ? ।

(খ) চারুদত্ত । হইবে ।

(গ) বিদূবদ । আপনার সব দিক্ দক্ষা আছে ত ? ।

(ট) চারুদত্ত । ইহাও হইবে ।

विदू । भी वयस्य । किं निमित्तं उव्विगो उव्विगो
विअ लक्खोअसि ? कुटो वा महाइदो ? । (ठ)

चारु । वयस्य ।

मया खलु नृशसेन परलोकमजानता ।

स्त्री रतिर्वाविशेषेण शेषमेषोऽभिधास्यति ॥३०॥

(ठ) भी वयस्य । किं निमित्तमुद्दिश्य उद्दिश्य इव लक्ष्यसे ? कुतो वा शब्दायित ? ।

(ट) चारु इति । अत्रापि पूर्ववदव्याख्यानान् ध्वनिज्ञेय ।

(३) विदू इति । कुत कस्याहेती । शब्दायित आहृत ।

मयेति । नृशसेन घातुकेन, परलोक नरकाख्यलीकान्तरम्, अजानता, स्त्रीइत्यायां
कृतया घोरनरकयातना भवतीत्युभयमानिनेत्यर्थ, मया खलु स्त्री काचिन्नागी वा अथवा
स्त्रीमात्रकथनेन किमित्यर्थ, अविशेषेण अपार्थक्येन, रति मदनभार्यैव लौकीत्तर-
सौन्दर्यात् साक्षात् कामभार्यैवत्यर्थ, शेषम् एतदाक्यावशिष्टांश मारितेति पदमित्यर्थ,
एष नयनभङ्गा निर्दिश्यमानो जन शकार इति तात्पर्यम्, अभिधास्यति वत्यति ;
नितात्नामद्बलव्यञ्जकत्वात् निरतिशयनिष्ठुरतानूचकत्वात् गुरुतरपापप्रत्यायकत्वाच्च मारितेति
पद मया नीचारयितु शक्यत इति भावः । अतएव तद्विचारार्थमनेनाधिकरणिकेन
शब्दायित इति समुदायाशयः ।

अत्र "मया कथमपि न मारिता" इति विशेषप्रतिपत्तये स्त्रीइत्याहपस्य अनिष्टार्थस्य
शेषमित्यादिना सूचितेन मारितेति पदेन विध्याभ्यासकरणात् आक्षेपालङ्कारभेद अनिष्टस्य
तद्यार्थस्य विध्याभ्यास परी मत" इति दर्पणलक्षणान्, तथा रतिवसन्सेनयोर्भेदेऽपि
अभेदाध्यवसायादतिशयोक्ति द्वितीयाह' द्वैकानुप्रासी उच्यनुप्रासय इत्येतेषां त्रियो
निरपेक्षतया ससृष्टि' ।

"उपकृत बहु तत्र किमुच्यते" इत्यादिदर्पणोदाहरणवत् वक्तव्यार्थस्य अत्यन्तासम्भवता-
नूचनाय गुरुतरदुःखधीभान् स्त्रीकारोक्तिरियम् । अतएव तद्वदेव "नाह नृशस न वा

(ठ) विदूषक । वयस्य । आपनाके अत्राशु उद्विग्रेण शाय लक्ष्य
करितेहि केन ? डाकानहे वा इहेवाहे केन ? ।

विदू । किं किं । (ड)

चारु । कर्णे । एवमेवम् । (ढ)

विदू । को एव् भणति ? । (ण)

चारु । सञ्ज्ञया शकार दर्शयति । नन्वेप तपस्वी हेतुभूतः,

कृतान्तो मां व्याहरति । (त)

(ड) किं किम् । (ण) क एव भणति ? ।

परलोकानभिज्ञ, अतएव हि मा स्वी न मया मारिता" इति वस्तु व्यन्यते । अतएवात्र मनोरथो नाम नाव्यलक्षणम् । यथा दर्पणे—

"मनोरथस्त्वभिप्रायस्योक्तिभङ्गाकारेण यत्" इति ॥३०॥

(ड) विदू इति । किं किमिति हिदृश्या महानुभवी व्यन्यते ।

(ढ) चारु इति । एवमेवम् अलङ्कारापरहणार्थं मया वसक्तसेना व्यापादितेयने-
नानेन प्रकारेण मां प्रत्यभियोग इत्यर्थः । कर्णे कथनानु तादृशम्याने तर्थात् व्यवहारात् ।

(ण) चारु इति । सञ्ज्ञया अङ्गुलीसङ्केतेन । तपस्वी सुद, हेतुभूत प्रत्यक्षत
इति शेषः । कृतान्तो देवम्, व्याहरति उक्तमर्थे ब्रवीति । देवं विना मादृशस्य विपत्ती-
करणे अस्य सुदस्य का शक्तिरिति भावः ।

चारुमठ । वद्वञ्च । नृशंस एवः परलोकानभिज्ञ आसि, एकटी
झीके, अथवा मान्सां प्रतिदेवोके— । एहे व्यक्ति अवशिष्टे अंश
बनिवे ॥३०॥

(ड) विदूयक । किं किं ।।

(ढ) चारुमठ । (कर्णे) एहेरूप एहेरूप ।

(ण) विदूयक । के एकरूप बने ? ।

(त) चारुमठ । (अङ्गुलिसङ्केत द्वारा शकारके स्नेहाईमेन) । एहे
सूट लोखटा हेदू बटे, (किन्न वास्तविक पक्षे) देवबटे आमाके एहे कथा
बनितेहून । ।

বিদু। জনানিকম্। এব্ব' কীস ণ ভণীঅদি গহঁ গদে
ত্তি ?। (য)

চারু। উচ্যমানমপ্যবস্থাটোপান্ন গৃহ্যতে। (দ)

বিদু। ভী ভী অজ্জা। জেণ দাব পুরদ্ধাবণ-বিহারারাম-
দেউল তড়াগ-কূব-জুব্বেহিঁ অলঙ্কিতা গুঅরী উজ্জব্বেণী, সো
অণোসী অত্যকল্লবত্তকারणादो एरिसं अकज्जं अणुचिट्ठदि
ত্তি ?। সক্রোধম। অরে রে কাণেলীসুদা। রাঅস্সাল-মপ্ঠা-
গাঅ। উস্সুঙ্কলআ। কিদ-জণ-দৌসমপ্ঠআ। বহু-সুবস্শ-

(য) এত কোন ন ভাষ্যতে গিহ গতেতি ?।

(খ) ভী ভী আর্থা। যেন তাবত্ পুরস্থাপন বিহারারাম দেবকুল তড়াগ কূপ-
যূর্পরলঙ্কিতা নামরী উজ্জব্বেণী, স অণীম, অর্থাৎকল্লবর্ত্তকারणादीइत्यमकार्यमनुक्तिष्ठ-
তীতি ?। অরে ই কাণেলীসুত। রাজস্যালসস্থানক। উস্সুঙ্কলক। ক্রতজনদৌধ

(গ) চারু ইতি। অবস্থাটোপাত দারিদ্রাদমায়া সর্বাভ্রয়লটোপাত্ ন গৃহ্যতে
নিচারপতিনা সত্যতয়া নাত্তীক্রিয়তে।

(ঘ) বিদু ইতি। পুরস্থাপন পথিকদর্শিত্বাদিনিবাসার্থে ভবননির্মাণম্, বিহারী
বৌদ্ধভবনম, ষাগাম উপবনম্, দেবকুল দেবগৃহম্, তড়াগী হৃৎকলাশয়, কূপ শুদ্র-
জলাশয়, যুপৌ যজ্ঞীয়কাষ্ঠক্ৰমীষ যশ্ব ইত্যর্থ' নৈ তেষা নিষ্কার্যে'রিতি তাত্পর্যম্।
অণীম, নির্ধনতয়া অমসু সন্, অর্থাৎকল্লবর্ত্তকারणात अवस्थाविधनहेती, इहम

(ঙ) বিদুষক। (চারুদত্তের প্রতি চূপি চূপি) এইরূপ বলনে নাই
কেন ? যে বাড়ী গিয়াছে।

(চ) চারুদত্ত। বলিয়া থাকিলেও, অবস্থার দোষে গ্রাথ করেন
নাই।

(ছ) বিদুষক। ওহে ওহে মহাশয়গণ। যিনি পথিক ও দরিদ্র-
গণের বাসের জন্য ভবননির্মাণ, বৌদ্ধশালা, উচ্চান, দেবগৃহ, পুষ্করিণী,

মণ্ডিত-মক্কেডা ! মণ মণ মম অগদী, জো দাখিঁ মম
 পিঅবয়স্কো কুমুদিদং মাধবীলদং পি আকিষ্টিয় কুমুমাভচয়'
 ণ করেদি, কদাচি আকিষ্টিদাএ পল্লবচ্ছ্বেদী ভোদিত্তি, সৌ কধ'
 এরিসং অকজ্জং 'লহসলীঅবিরুদ্ধ' করেদি ? । চিহ্নং কুষ্টি-
 পুত্তা ! চিহ্নং জাব এদিণা তব হিঅস্কুষ্টিলেণ দরহকট্টেণ
 মত্থয়' দে সদাখুগ্গ' করেমি । (ঘ)

ভাষ্য । বহুসুবর্ণমণ্ডিতমক্কেড । মণ মণ সমাযতঃ, যদানীং মম প্রিয়বয়স্কঃ
 কুমুদিতা মাধবীলতামপ্যাক্ত্ব্য কুমুমাভচয়' ন করোতি আকটতয়া পল্লবচ্ছ্বেদী ভব-
 তীতি, স কধমীহ্রস্মকাব্যমুময়লীকবিরুদ্ধ' করোতি ? । তিহ্নং কুষ্টিপুত্ৰ ! তিহ্নং,
 যাবদন্তেন তব হৃদয়কুটিলেন দরহকাট্টেন মস্কতং তে শতস্বৰূপে করোমি ।

স্বীহ্নব্যাপন, অকার্যমপ্রশস্তকর্ষ, অন্তিহ্রতীতি কাণ্ড, কথমপি নানুতিহ্রতীত্বর্ষ : ।
 কাণ্ডীতি শকারামানুর্নাম সা চ কুষ্টিটাসীদিতি তৎসুতসস্বীধনেন নিন্দা অজ্যতি ।
 লঙ্কডুলক । শান্তলোকস্বভারাদিমিত্রনয়িতসমভাব । ক্রতী জনানা দৌধৌ যেন স
 ব্যাধী মণ্ডয়তি তৎসস্বীধনম্, বহুমি: সুবর্ণৈ: স্বর্ণালঙ্কারৈর্মণ্ডিতৌ ভূপিতযাচৌ
 মক্কেটক, কুমুদিতদানরস্বোতি তৎসস্বীধনম্ । ভয়শীকবিরুদ্ধ নিন্দাপাধ্যামিহামুব
 বিরুদ্ধম্ । তব হৃদয়বন্ কুটিলেন বক্শেণ, দরহকাট্টেন মদীয়কাট্টনির্মিতলগুপ্তেন ।
 রূপ ও যজ্ঞাশ্রয়ানপ্রভৃতি ববিয়া, এই উচ্ছ্বসিনী নগরীকে অলঙ্কৃত কবিশা-
 ছেন, তিনি এগন ধনাভাবে প্রভাবহীন হইয়া, অচিবহ্যায়ী ধনের
 নিমিত্ত, এইরূপ অকার্য্যেব অহুষ্ঠান করিতে পাবেন কি ? । (ক্রোধের
 সহিত) ওরে বে কাণেলীর পুত্র ! বাজাব শানা সংস্থান । উচ্ছ্বসন !
 লোকের দোষকারী ! ভগ ! বহুবর্বকুমিত বানব ! তুই বন্ বন্
 আনার সম্মুখে বন্ । আকর্ষণ করার পল্লব ছিন্ন হইতে পারে এই
 আশঙ্কায়, আমার বে প্রিয়বয়স্ক, পুষ্টিত মাধবীলতাকেও, আকর্ষণ
 কবিশাও, পুষ্টি চন্দন করেন না, তিনি এইরূপ উচ্ছ্বসলোকবিরুদ্ধ অকার্য্য

শকার: । সক্রীধম্ । সুগ্ণন্তু সুগ্ণন্তু অজ্জমিগ্গা । চালু-
টত্চাক্কেণ গহ মম বিবাদে ববহালে বা, তা কীণ এগে কাকপদ-
শীগমত্থকা মম শিলে শতখুণ্ডে কলৈদি ? । মা টাব লৈ
দাশীএ পুত্তা । দুহবহুকা ।। (ন)

বিদূষকী দণ্ডকাঠমুদয় পূর্বাঙ্ক পঠতি । শকার' সক্রীধমুত্থায় বাডয়তি ।
বিদূষক প্রতীপ তাডয়তি । অন্বীন্য তাডয়ত । বিদূষকস্য কথদেগাদাভরণানি
পতন্তি ।

শকার । তানি গহীত্বা হহা সনাধমম্ । পেক্বন্তু পেক্বন্তু অজ্জা ।

(ন) গ্ণন্তু গ্ণন্তু আত্মমিত্যা । চাহদণেন সহ মম বিবাদে ব্যবহারে বা,
তত্ কন এম কাকপদশীঘ মমক মম শির শতখুণ্ড করোতি ? । মা তাবত র্
দাম্মা পুব । দুহবহুকা ।।

(ন) শকার ইতি । কাকপদবত্ কাযসচরণবত বিঘম ক্রমিকবুদ্র বা শীধে
শির মমকধ যম্ম তনসম্বীধনম্ ; শকারবচনাদেব শীর্ষমমকতি বিহক্তি । মা
তাবত পুনরেব ময়তি গেষ ।

কি কবিয়া করিবন ? । থাক্ রে কুট্টনীর্ ছেলে । থাক্ , তোব মনেব
ছায় কুটিল এই দণ্ডকাঠ দিয়া তোঁর নাথা শতখণ্ড করিব ।

(ন) শকাব । (হোধের সহিত) সভাপ্রববর্ণণ । শুচন শুচন ।
চারুদত্তেব মদ্র আমার বিবাদ বা নোকদ্দমা , তা, কাকেব পায়েব ছায়
সকু নাথা এই লোকট, আমাব মাথা শতখণ্ড করিতে চায় কেন ? ।
এবে বানীর্ পো । ছুটেবানু' ফেব গুরূপ বনিস্ না ।

(বিদূষক, দণ্ড উত্তোলন কবিয়া পূর্কোঙ্ক পাঠ করিব । শকার,
ক্রোধেব সহিত উঠিয়া প্রহাব করিব । বিদূষক প্রতিপ্রহার করিব ।
পরস্পর প্রহার করিতে লাগিল । বিদূষকের কন্দেশ ইহাতে অন্যকার
ওলি পড়িয়া গেল ।)

ଏତେ କ୍ଷୁ ତାଃ ତବଶିଖିଣୀ କୈଳକା ଅଲଙ୍ଘାଳା । ଧାରଦତ୍ତମୁହିଷ୍ୟ ।
 ଝମଶ୍ଚ ଅତ୍ୟକ୍ଳବତ୍ତଶ୍ଚ କାଳଣାଦୌ ଶ୍ୟା ମାଲିନୀ ବାବାଦିନୀ
 ଅ । (ପ)

ଅଧିକୃତାଃ ଶର୍ବେ ଶ୍ଵୀୟୁକ୍ତାଃ ସ୍ଥିତାଃ ।

ଚାରୁ । ଜଗାନ୍ତିକମ୍ ।

ଅଧର୍ମେଷୁ ବିଧି କାଳେ ଦୃଷ୍ଟୌ ଭୃଷଣାବିସ୍ତରଃ ।

ଝମ୍ଭାକାଂ ଭାଗ୍ୟଭେଦମ୍ୟାତ୍ ପତିତଃ ପାତୟିଷ୍ୟତି ॥୩୧॥

(ପ) ମୁଁ ଶର୍ବଣା ମୁଁ ଶ୍ୟାମାୟାଃ । ଏତେ କ୍ଷୁ ତସ୍ୟାକ୍ତପକ୍ଷିନ୍ୟା ଅଲଙ୍ଘାଳା । ଅତ୍ୟ
 ଅଧିକୃତାଂ ଶର୍ବଣା କାରଣାଦୌ ଶ୍ୟାମାୟାଃ ବ୍ୟାପାଦିନୀ ଚ ।

(ପ) ଶକାର ଇତି । ଶାଧ୍ୟସିନ ଧର୍ମେନ ଚଢ଼ିତି ସମାଧ୍ୟତମ୍ । ଝମ୍ଭାକାଂ ଭାଗ୍ୟଭେଦମ୍ୟାତ୍
 ଅଲଙ୍ଘାଳାଦର୍ଶନେନ ଶ୍ୟାମାୟାଃ ପାତୟିଷ୍ୟତି ଶ୍ଵୀୟୁକ୍ତାଂ ସଂସ୍ଥିତାଂ ସଂସ୍ଥିତାଂ ସଂସ୍ଥିତାଂ
 ସଂସ୍ଥିତାଂ ।

ଅଧର୍ମେଷୁ । ଅଧର୍ମେଷୁ କାଳେ ବିଧିକାଳେ, ଭାଗ୍ୟଭେଦମ୍ୟାତ୍ ଅଧର୍ମେଷୁ ବିଧିକାଳେ, ଭାଗ୍ୟଭେଦମ୍ୟାତ୍
 ଦିନି ତାମ୍ପର୍ଯ୍ୟମ୍, ଏବ ବିଧି କାଳେ ମଧ୍ୟପରାଧପ୍ରବର୍ତ୍ତନସମୟେ, ପତିତସର୍ବ କ୍ଷତାଂ ବିସ୍ତରଃ, ଦୃଷ୍ଟୌ
 ବିଚାରପଦାଦିଭିଃ ସ୍ଵର୍ଗଭେଦମ୍ୟାତ୍, ଅଧର୍ମେଷୁ ବିଧିକାଳେ, ଅଧର୍ମେଷୁ ବିଧିକାଳେ, ଅଧର୍ମେଷୁ ବିଧିକାଳେ,
 ବିଧିକାଳେ ମାମିତି ଶ୍ଵୀୟୁକ୍ତାଂ, ପତିତସର୍ବ କ୍ଷତାଂ ବିସ୍ତରଃ, ପାତୟିଷ୍ୟତି
 ଶ୍ଵୀୟୁକ୍ତାଂ ମାମିତି ଶ୍ଵୀୟୁକ୍ତାଂ, ପତିତସର୍ବ କ୍ଷତାଂ ବିସ୍ତରଃ, ପାତୟିଷ୍ୟତି ଶ୍ଵୀୟୁକ୍ତାଂ ॥୩୧॥

(ପ) ଶକାର । (ସେହି ଅଳଙ୍କାରଗୁଣି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ, ଦେଖିବା, ଭୟେବ ନିହିତ)
 ନିର୍ଦ୍ଦେଶ! ଦେଖୁନ ଦେଖୁନ, ସେହି ହତଭାଗିନୀବ ଏହି ଅଳଙ୍କାରଗୁଣି ।
 (ଚାକ୍ରଦଣ୍ଡେର ପ୍ରତି) ଅଚିରହାସୀ ଏହି ଧନେର ଉତ୍ତରୀ ବସନ୍ତସେନାକେ ଆଗେ
 ଶ୍ରୀହାର କରିଛାଛେ, ପରେ ଧନ କରିବା ଫେରିଛାଛେ ।

(ମକଳ ବିଚାରକଗଣ ଅଧୋନୁଃ ଅବହାନ କରିତେ ନାଗିଲେନ ।)

ଚାକ୍ରଦଣ୍ଡ । (ବିଦୁଷକେର ପ୍ରତି ଚୁପି ଚୁପି)

ଆମାର ଚୂର୍ଭାଗାବଣତଃ ଏହିରୂପ ସମୟେ ଏହି ଅଳଙ୍କାରଗୁଣି, ଗକମେର ନୃଷ୍ଟି-
 ଶ୍ଵୀୟୁକ୍ତାଂ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ, ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ, ଉତ୍ତରୀ ସେନାକେର ପାତୟିଷ୍ୟତି ॥୩୧॥

শ্ৰেষ্ঠিকায়স্বী । বিলোক্য বচনসেনামাতরমুদ্বিষ্য । অবহিঁদা দাব
অজ্জা এদং সুবস্মভগডঅং অবলৌপদু, সৌ জ্জীব এসৌ ণ
বেত্তি । (ব)

বৃদ্ধা । অবলোক্য । সরিসৌ এসৌ, ণ উণ সৌ । (ম)

শকার: । আং বুড়ুকুট্টিণি ! অকলীহিঁ মন্তিদং বাআএ
মুক্টিদং । (ম)

(ব) অবহিতা তানত্ আর্ঘ্যা এতত্ সুবর্ণভাটুকমবলীকযতু, তর্দবেদ ন বেতি ।

(ম) সহস্র এপ, ন পুন. স. ।

(ম) আ হৃদুকুট্টিণি । অধিষ্ঠা মন্তিত, বাবা মুক্তিদম্ ।

অয়মপরী যচ্: উল্লিখত উদিত: । এবচ্চ বৃহস্পতেরস্নগমনমেব সর্জ্বধা সম্ভবপরম্, তথা
শকারেণাভিযুক্তস্য নষ্টধনতয়া প্রদীপস্য অ চারুদত্তস্য পার্থে ধূমকেতুগিব তদমঙ্গলতুচ্ছক:
অয়মলঙ্কারসমূহ উপস্থিত ইতি চারুদত্তস্যায়স্নগমনমেব সম্ভবপরমিতি ভাব ।

অতএবান অপ্রস্তুতাত্ সমাত্ প্রস্তুতস্য সমস্য প্রতীতেরপ্রস্তুতপ্রমাণালঙ্কার: শ্রীতৌপমযা
সঙীর্থ্যন্তে ।

অঙ্কারেকবিরুদ্ধত্বাদিফল জ্যোতিষশাস্ত্রেন্দুসম্বোধয়ম্, বিস্তারভয়াত্র লিখিতম্ ॥২২॥

(ম) শকার ইতি । অক্রমমুক্তমিদম্ । ক্রমন্তু অধিষ্ঠা মুক্তিদম্, বাবা

অধিকরণিক । কষ্টে, হায় ! কি কষ্টে ।

বিরুদ্ধভাবে মদনকর্ডুক আক্রান্ত এবং ফীণ বৃহস্পতির পার্শ্বে
ধূমকেতুর জায় এই আন একটা গ্রহ উন্মদ পাইয়াছে ॥৩৩॥

(ব) শ্রেষ্ঠী ও কাষস্থ । (দেবিয়া, বসন্তসেনার মাতার প্রতি)
আপনি মনোবাঁগ করিয়া, এই অলঙ্কারগুলি দেখুন যে, এগুলি সেই
অলঙ্কারই কি না ।

(ম) বৃদ্ধা । (দেবিয়া) এগুলি, সেই অলঙ্কারেরই সমূহ বটে, কিন্তু
তাহারই নহে ।

হুতা । হুতাস । অবেহি । (য)

শ্ৰেষ্ঠিকায়স্থো । অপ্রমত্ত কধেহি, সা জ্জিব এসো ণ
বত্তি । (র)

হুতা । অজ্জ । শিষ্পিকুসলদাএ অীবন্ধেদি দিষ্টিং, ণ
চণ সো । (ল)

অধি । ভদ্রে । অপি জানাসি এতান্ধ্যাভরণানি ? । (ব)

(য) হুতায় । অপেহি ।

(র) অপ্রমত্ত কথয় স এব এষ ন বত্তি ।

(ল) আর্থ্য । শিষ্পিকুসলতয়া অববপ্নাতি হৃষ্টিম্ ন পুন স ।

মন্দিরমিতি । তথা च अचिभ्या मृकित मूलवदाचरित चक्षुभ्यां न हृष्टमित्यर्थः ।
वाचा वाक्येन मन्दिन "सहस्र एष न पुन स" इत्युक्तम् । तथा च अचिभ्यां हृष्टवेत्तदा
नैव नृया, एतेषां तदलङ्कारत्वादवति भाव ।

(র) শ্রেষ্ঠি ইতি । অপ্রমত্ত সাবধানম্ অখিন্ মনোযোগপূজকমিত্যর্থ ।

(ল) হুতা ইতি । শিষ্পিন এতরিংশাংকারকস্য কুশলতয়া নৈপুণ্যেণ হৃষ্টি
মম নয়নম্, অববপ্নাতি শাটমাসন্নয়তি, পরমদুঃসহম ইতি भाव ।

(ব) অধি ইতি । জানাসি পরিধিনীচি ? ।

(ন) শকার । आ वृक्षकुष्ठेनि । তুনি নয়নধারা বলিলে, বাকাধারা
মুক হইলে । (টীকা স্রষ্টব্য)

(য) বৃক্ষা । হুতাঙ্গা । দ্বয় হ ।

(র) শ্রেষ্ঠী ও কায়স্থ । সাবধানে বলুন, এগুলি সেই অলঙ্কারই
কি না ।

(ল) বৃদ্ধা । শিল্পীর নৈপুণ্যবশতঃ দৃষ্টি আকর্ষণ করিতেছে বটে,
কিন্তু তাহাই নহে ।

(ব) অধিকরণিক । ভদ্রে । আপনি এই অলঙ্কারগুলি চেনেন ? ।

वृद्धा । एवं भणामि,—एह एह अणभिजाणितो ऋहवा
कदावि सिप्पिणा वडिटो भवे । (श)

अधि । पश्य येष्ठिन । ।

वस्वत्तराणि सदृशानि भवन्ति नूनं

रूपस्य भूषणगुणस्य च कृत्विस्य ।

दृष्टः क्रियामनुकरति हि शिल्पिवरः

सादृश्यमेव कृतहस्ततया च दृष्टम् ॥३४॥

(श) ननु भणाम—न खलु न खलु अनभिज्ञत, अथवा कदापि शिल्पिना
घटतो भवे ।

(श) वृद्धा इति । न खलु न खलु अनभिज्ञत अपि तु अभिज्ञत परिचित एवे
त्यर्थः । शिल्पिना घटितो भवेत् मम वस्वत्तराणां एव निमित्तमिति उच्यते ।

वस्त्विति । कृत्विस्य कारणेन निर्गतस्य कृतनिष्पन्नस्य रूपस्य यस्य कस्यचिदाकारस्य
तदापि भूषणगुणस्य सुन्दरालङ्कारस्य चेत्यर्थः । सन्त्यनि चतुरूपणि, दत्ततराणि अकार-
भूषणदीनि चत्वनि वस्तुनि नूनं निमित्तं भवन्ति हि दद्यन्तु शिल्पिवरः कृतहस्ततया
शिल्पिना घटितः, दृष्टः पदार्थानामवलोक्य क्रियां तत्कालम् अनुकरोति तदनुहस्यमेव
वस्वत्तरं निवृत्तं इत्यर्थः सूतः । घटतो सादृश्यं दृष्टमेव अथवादिभिः सर्वैः प्रत्यक्षी-
कृतमेव । अतएव तन्निवृत्तमेव वाच्यमिति निर्दिष्टं न प्रकथयति तदर्थेन चत्वनि
स्थाप्येऽपि शिल्पिभिरेवा घटनसम्भवादिति भावः ।

अथापस्तुतक्रियासमस्य भिन्नानां प्रतुतसमसस्येवाङ्गानां क्रियारूपविशेषप्रतीतिप्रत्युत
प्रथमालङ्कारः । तथा सन्त्यमेव दृष्टम् इति वक्तव्यं पूर्ववत् वीर्यस्य कृतहस्ततयेति
पश्य पारोक्ष्यं नृपस्य वदथ, स च "दृष्टः क्रियामनुकरोति हि दृष्टश्चो सादृश्यमेव

(श) वृद्धा । आनि उ वनितेहि—इति ये चिनि ना, एवम नष्टे,
अथवा, कथनं शिल्पो गृहार्थेण वाक्ये ।

अधिकव्यक्तिः । पश्य श्रेष्ठी । ।

যে ঠিকায় স্থায়ী । অজ্জচারুদত্তস্স কিরকারু' এদারু' ? । (ঘ)

চারু । ন খলু ন খলু ।

যে ঠিকায় স্থায়ী । তা কস্স ? । (স)

চারু । ইহাত্তমভবত্বা দুহিতুঃ । (হ)

যে ঠিকায় স্থায়ী । কথং এদারু' তাএ ত্তিম্মো' গদারু' ? (জ)

চারু । এ'ং গতানি । অ'ং ইদম্ । (ক)

(ঘ) আত্মচারুদত্তীয়স্মেতানি ? ।

(গ) তৎ কস্য ? ।

(ঘ) কথমেতানি তস্য বিদীয়া গতানি ? ।

তু তথোনির্ভিন্নস্য হৃদম্" ইতি পাঠেন সমাধেয় । হৃদস্যেত্বর্ননৈব সমস্যতু দুঃখশুখ-
লাভে'পি দুঃখশুখস্বীয়ত্বনির্ভেদস্য ইতি ন নির্ভেদতুলনজননং দীযে ।

বসন্ততিলকা হৃত্তম্ ॥২৪॥

(ঘ) চারু ইতি । ইহ অক্ষরীভেদে স্মৃতি বিধিসমনাতা ইতি ঐষ, অতঃপরত্বা
সমস্যাতা হৃদয়ে, দুহিতু বসন্ততিলকানায়াঃ ।

(ক) চারু ইতি । এ'ং মনিত প্রকারীণ । অ'ং মতি স্মৃতি । ইদম্ ইত্য চরিত-

কৃত্তিম বে কোন আকৃতিব অঙ্করণ অল্প আকৃতি এবং স্মৃতির অন্যকা-
রের অন্তরূপ অল্প অলঙ্কার, অবশ্যই হইতে পারে । কাব্য, শিল্পীগণ
শিক্ষানৈপুণ্যবশতঃ, একটী বস্তু দেখিয়া, তাহার নির্মাণের অঙ্করণ
করিয়া থাকে, তাহার পর সেই বস্তুদ্বয়ের সমৃদ্ধই দেখা যায় ॥২৪॥

(ঘ) শ্রেষ্ঠী ও কাব্যস্থ । তবে এই অলঙ্কার গুণি আর্ঘ্য চ'রুদত্তের ? ।

চারুদত্ত । না না ।

(স) শ্রেষ্ঠী ও কাব্যস্থ । তবে ক'হার ? ।

(হ) চারুদত্ত । এইখানে উপস্থিত এই মাননীয়া বৃদ্ধার কথা ।

(জ) শ্রেষ্ঠী ও কাব্যস্থ । এগুলি, তাহার বিচ্ছেদ প্রাপ্ত হইল কি

প্রকারে ? ।

श्रेष्ठिकायस्थौ । अज्जचारुदत्त ! एत्थ सच्चं वत्तव्वं ।
पेक्ख पेक्ख । (ख)

सच्चेण सुहं क्वु लव्भइ सच्चालावि ण होइ पादई (१) ।
सच्चं त्ति दुवेवि अक्खरा मा सच्चं अलिण्ण गूहेहि ॥२५॥
चारु । आभरणानि आभरणीतीति न जाने, किन्त्वस्मद्-
गृहाणानीतानीति जाने । (ग)

(ख) आर्थचारुदत्त ! अत्र सत्यं वक्तव्यम् । प्रेषस्व प्रेषस्व ।

सत्येन मुखं खलु लभ्यते सत्यालापी न भवति पातकी ।

सत्यमिति इह अपि अक्षरे मा सत्यमलीकेन गूह्य ॥२५॥

मित्यर्थः । वसन्तसेनाया अभावे जीवनस्थानावश्यकता पय्यालीच्य स्त्रीकारोक्तिप्राप्त्यमुक्त-
मिदमिति बोध्यम् ।

सत्यमेति । सत्येन सत्यवाक्येन खलु मुख लभ्यते लीकैरिति शेषः, सत्येन धर्मजन-
नात् धर्मेण च सुखीत्पादनादिति भावः । सत्यालापी सत्यभाषी जनः, पातकी न
भवति तत् कारणाभावादित्याशयः । सत्यमिति इह अपि अक्षरे सरहयात्मकद्वयोप-
हितमपि सत्यं जगत्सु सारमिति शेष, तत्र सत्यम्, अलीकेन अन्वृतेन मा निगूह्य न
तिरस्करु इत्यर्थः नितान्ततुच्छेन सारतिरस्करणस्यान्याथत्वादिति भावः ।

वैतालीयं नाम उच्यते ॥२५॥

(क) चारुदत्त । এইভাবে পাইয়াছে । ও! এইরূপ ঘটিয়াছে ।

(খ) শ্রেষ্ঠী ও কাশ্ব । আর্থচারুদত্ত ! এখানে সত্য বলিতে
হইবে । দেখুন দেখুন—

সত্যে স্থখ পাওয়া যায়, সত্যবাদী পাপী হন না এবং "সত্য", এই
দুইটী অক্ষর হইলেও, ইহা জগতেব সাব; মিথ্যাধারা সেই সত্যকে
গোপন করিবেন না ২০৫।

(১) ...সচ্ছালাবি ণ হৌই পাব' ।

শকারঃ । উজ্জাণং পবেশিঅ পড়মং মালেশি, কবড়-কাবেড়ি-
আএ শম্মদং ণিগূহেশি । (ঘ)

অধি । আর্থ্যচারুদত্ত ! সত্যমभिধীয়ताम् ।

इदानीं सुकुमारिऽस्मिन् निःशङ्कं कर्कशाः कशाः ।

तव गात्रे पतिष्यन्ति मद्भास्माकं मनोरथैः ॥३६॥

(ঘ) উজ্জাণং পবেশ্য প্রথমং মালেশি, কপট-কাপটিকয়া সাম্প্রতং নিগৃহশি ।

(গ) চারু ইতি । আभरण्यानि इमानलडारान्, आभरण्यानीति न जाने केवल-
लडारत्वेन नावगच्छामि । तर्हि किं जानासौव्याह किन्त्विति ।

(ঘ) শকার ইতি । কপটম্য স্বभावधूर्षस्य कापटिका हलव्यवहारस्तया ।

इदानीमिति । सुकुमारे कीमने, अस्मिन् तव गात्रे, कर्कशा कठिनाः, कशा
अथताडनाय व्यवहर्त्तव्या वेतदगृहिशेषा, अस्माकं मनोरथैः “तव सर्वं धैव निष्कृतिर्भवतु”
इत्येवमभिलाषैः सह, निःशङ्कं निरुहेण तव भरणभयरहितं यथा स्यात्तथा इदानीं
पतिष्यन्ति तव गात्रे दारुणा वेतप्रहारा भविष्यन्ति अस्माकं तव निष्कृतिलाभाभिलाषा
अपि लीपं यास्यन्तीत्यर्थः ।

अथ सहीतिरलडाट ॥३६॥

(গ) চারুদত্ত । এই অনকারগুলিকে কেবল অলকাব বলিয়া যে
জানি তাহা নহে ; কিন্তু আমাদের বাড়ী হইতে আনা হইয়াছে, ইহা
জানি ।

(ঘ) শকার । প্রথমে উজ্জানে প্রবেশ করাইয়া খুন করিয়াছ, এখন
কপটাচাৰী হইয়া গোপন করিতেছ ।

অধিকরণিক । আর্থ্যচারুদত্ত ! সত্য বনুন ।

এখন নিঃশঙ্কভাবে আপনার এই কোমল অঙ্গে, আমাদের অভি-
লাষের সহিত, কঠিন কশাধাতু পতিত হইবে ॥৩৬॥

চারু । অপাপানাং কুলে জাতি ময়ি পাপং ন বিদ্যতে ।

যদি সম্ভব্যতে পাপমপাপেন চ কিং মথা ॥৩৩॥

স্বগতম্ । ন চ মে বসন্তসেনাবিরহিতস্য জীবিতেন কৃত্যম্ ।

প্রথমম্ । ভোঃ । কিং বহুনা । (ঙ)

ময়া কিল নৃশসেন লোকদ্বয়মজানতা ।

স্বী রতিশ্চ বিশিষে ণ শিষমেযোঃশিধাস্ম্যতি ॥৩৮॥

অপাপনামিতি । অপাপনাং পুত্রেষু কুলে জাতি ময়ি, পাপম্ উক্তস্বীকৃত্যাজনিত-
মিত্তে ভাব ন বিদ্যতে, ময়া অসন্তসেনাদিবাশ্রয় । তথাপি যদি পাপ তত্স্বীকৃত্যাজনিত
দুষ্কৃতম, সম্ভব্যতে ত্বয়া মন্যতে, তদা অজানেন তত্পাপহীনেনাপি ময়া কিং
মস্বীকৃত্যেন কিং প্রযোজন কিমপি নিশ্চয় । ভবৎসংশ্লিষ্টাচারকস্য পাপম্ভাবনেন সর্বত্রৈব
তত্পাপম্ বনীয়তা জীবনপেষায় মম মরণমেঃ ঘেয় ইতি ভাব ।

অথ অস্মনি পাপবিদ্যমানত্ব ভাব প্রতি অপাপকৃত্বতত্ত্ব উত্থিতি পদার্থ উত্থিক'
কাব্যলিঙ্গমলঙ্কারঃ ॥৩৩।

(ঙ) স্বগতমিতি । জীবিতেন জীবনেন কৃত্য কার্য্য কিমপি প্রযোজন ন চেত্যর্থ, জীবনে কেবলতচ্ছীকৃত্ব স্থানুভবসম্ভবাদিতি ভাব ।

মরীতি । নৃশসেন কঠোর লোকদ্বয়মজানতা ইন্দ্রলীকে মরীচী নিন্দা পরলীকে চ
ঘো।নাক ইত্যনুভবমর্শনৈবর্থ, ময়া কিল স্বী সা যৌচিত বিশিষে রতিস্বদনুসারত্ব,
এষ অমিথীক্কা শকার, শিষম এতৎকথাবিশিষ্টাশ্রয় ব্যাপাদিনতি পদমিত্যর্থ, অমি-
ধস্যতি বদ্যতি । বসন্তসেনায়া অমাবে জীবনেচ্চায়া অমাবাত মনু'মিচ্ছ্যেব স্বীকা-
রীক্কায়ামিদম্ । তব চ ব্যপাদিনতি পদস্য স্বগমেঃশিধনী মিথীক্কাবীষ, অস্ম-

চাক্রমন্ত । আমি, নিপাপ পূর্ষপুত্রবদিগেব বংশে জন্মিরাছি, স্ত্রতরাং বস্ত্রতঃ আমাতে পাপ নাই । তবে আপনি যদি পাপের সম্ভাবনা করেন, তবে পাপবিহীন হইলেও আমাদ্বারা কি হইবে ৩৩।

(ঙ) (স্বগত) বসন্তসেনাবিহীন আমার জীবনেব প্রয়োজন নাই । (প্রকাশে) মহাশয় । অধিক বলিয়া কি হইবে ।

शकारः-। वावादिदा । अले ! तुमः पि भण—“मए
वावादिदा” त्ति । (च)

चारु । त्वयैवीक्तम् । (छ)

शकारः । शुण्धि शुण्धि भट्टालका ! एदेण मालिदा,
एदेण ज्जेव शंगए छिग्गे । एदश दलिह्चालुटत्तश शालीले
दण्डी धालोअदु । (ज)

(च) व्यापादिता । अरे ! त्वमपि भण—मया व्यापादिता इति ।

(ग) शणुत शणुत भट्टालकाः । एतेन मारिता, एतेनैव मशयन्दित्रः । एतस्य
दग्निं चारुदकस्य शालीरी दक्षी धर्यताम् ।

एत्याधामाकन एव च प्रदीजकल स्यादित्यती व्यापादितेत्त पदामिधानभारः शकारीपदि
समर्पित इति धीध्यम् ।

अथ प्रस्तुतायाः स्त्रिया अप्रस्तुतायाय इति कृदितव्यापादितेत्कविश्याभिरुक्त्याहीपक-
मलद्वारः पूर्व्ववदनुप्रासर्चति कृदिति ॥१८॥

(च) शकार इति । “ईषमेवाऽभिधस्यति” इती इतकरणत् तच्छेषमेवाह व्यापा-
दितेति ।

(ख) चारु इति । कृतं पुनर्कदुर्गः प्रदीपनभाव इत्यशब्दः ।

(ग) शकार इति । भट्टालका राजनः राजपतिनिधित्वेन राजस्यानीया विधाःका
इत्यर्थः । “राजा भट्टवधी ईव.” इत्यमरः । मशयन्दित्र—“अनेन मारिता न वा”
इति रुन्देरी दूरीकृतः व्यापादितेत्त पदस्य एतदनुभिधनेऽपि कदुपि रदन्धन-

नुशंस एवं हेहलोकं षु परलोकं अनभिज्ञ आसि, एकेही श्लोक
एवं ताहार प्रति अश्वरागके,—अवशिष्टे हेनि वनिवेन ॥१८॥

(घ) शकार । नष्टे करिशाहि । अरे ! तुमिठ वन ये, “आमि नष्टे
करिशाहि ।”

(ङ) चारुनठ । तुमिहे उ वनिशाह ।

অধি । শোধনক ! যথাহ রাষ্ট্রিয়ঃ । ভী রাজপুরুষা !
 গৃহ্যতাময়' চারুদত্তঃ । (ক)

রাজপুরুষা গৃহ্যন্তি ।

বৃদ্ধা । পসীদন্তু পসীদন্তু অজ্জমিস্সা । জী দাব চোরিহি
 অবহিদ্দম্ব ইত্যাদি পূর্বোক্ত পঠতি । তা জদি বাবাদিদা মম দারিআ,
 বাবাদিদা , জীবতু মে দীর্ঘাজ্জ । অস্ব' চ—অত্মি-পস্বত্মিয়'ণ
 ববহারো, অহ' অত্মিণী, তা সুস্বধ এদ' । (জ)

(ক) পসীদন্তু পসীদন্তু আর্থমিথা । তদ যদি ব্যাপাদিতা মম দারিকা,
 ব্যাপাদিতা , জীবতু মে দীর্ঘায়ু । অন্যস্ব অর্থি'প্রত্মি'নী'ব্যবহার, অহমর্থি'নী, তত
 সুস্বত এনম্ ।

ভার্যপণাত্ম ময়া চ তদনিধানাদিতি ভাব । শারীরী দৈহিক । \দার্থ্যতামবধার্থ্যতাম ।
 দরিদ্রতয়া অস্বার্থ'দৃষ্টাসম্ববাদিত্যাশয় । অতএব দরিদ্রবিশেষণ দশম্ ।

(ক) অধি ইতি । রাষ্ট্রিয়ো রাজস্বাল, যথাহ যথার্থমেব .ব্রবীতি । অতএবাস্য
 শারীরী দৃষ্ট এব মঘা বিধিয ইতি ভাব । অতএবাহ ভী ইত্যাদি ।

(জ) বৃদ্ধা ইতি । ব্যাপাদিতৈব ভবত্বিত্যর্থ' । ইয়ন্তু সম্মতুজ্জি । দীর্ঘায়ু-
 যারুদত্ত । অন্যস্ব চারুদত্তস্য প্রাণদণ্ডাভাবেন জীবনে অপরস্ব কারণ বিঘত ইত্যর্থ' ।
 অর্থি'প্রত্মি'নী'বাদিপ্রতিষাদি'নী'রৈব ব্যবহার প্রসিদ্ধ ইতি শিষ , তব অহমেব অর্থি'নী
 বাदिनी, ইতায়া বসন্তসেনায়া জননীত্বেন ততপত্নীত্বাত, ন পুন শকার উদাসীনত্বেন

(জ) শকার । রাজপ্রতিনিধিগণ । গুহন গুহন, ইনিই খুন করিয়া-
 ছেন, ইনিই সে সংশয়চ্ছেদ করিলেন । এখন এই দরিদ্র চারুদত্তের
 শারীরিক দণ্ড নির্দেশ করুন ।

(ঝ) অধিকরণিক । শোধনক । রাজশালক, যথার্থই বলিয়াছেন ।
 হে রাজপুরুষগণ । এই চারুদত্তকে ধর ।

রাজপুরুষগণ ধরিল ।

শকার: । অবেহি গব্ভদাশি ! গচ্ছ, কিং তব
 এদিণা ? । (ট)

অধি । আৰ্য্যে ! গম্যতাম্ । হি রাজপুরুষা: ! নিষ্ক্ৰু-
 ময়তৈনাম্ । (ঠ)

বৃদ্ধা । হা জাত ! হা পুত্রয় ! । ইতি বৃদতি নিষ্ক্ৰুতা । (ড)

(ট) অবেহি গব্ভদাশি । গচ্ছ, কিং তব এতৎ ? ।

(ঠ) হা জাত ! হা পুত্রক ! ।

মাণ্ডিষ্টানীযত্বাদিত্যায় । তৎ সন্মাত্ বাদিন্যা মম প্রার্থনাবসাদিত্যর্থঃ, এতৎ
 দ্বারদত্তং মুদত । তথা চ বাদিপক্ষস্য আপত্যমাবাদপরাধিনী মুক্তিদানং যুক্ত-
 মিত্তি ভাব: ।

(ট) অধি ইতি । এতা বৃদ্ধাম্ । তথা চ স্বল্যায়পরাধী রাজপত্নীঃপি বাদী
 भवति ; तेन बालविक्रवादिन्यास्तव आपत्यभावेऽपि राजपक्षस्य आपत्तिमश्रवाद्धारदत्तस्य
 मुक्तिदानमसम्भवमेवेति भावः ।

(ঞ) বৃদ্ধা । বিচারক প্রদবগণ । প্রসন্ন হউন, প্রসন্ন হউন ।
 ("চোবে যাহা নিশ্চাছিল, তাহা যিনি" ইত্যাদি পূর্কৌত পাঠ করিল) তা
 যদি আনার সেরেকে খুন করিয়া থাকেন, তা করিয়াছেন, আনার
 দীর্ঘাবু (চাকরভ) বাঁচিয়া থাকুন । আবও এক কথা—বাদি-প্রতিবাদি
 নোকদ্দমা হইয়া থাকে, আমি বাদিনী, (আমি বলিতেছি) ইহাকে
 ছাড়িয়া দিন ।

(ট) শকার । দূর হ, গৰ্ভদাশি ! যা, তোর ইহা দিয়া প্রয়োজন
 কি ? ।

(ঠ) অবিকরণিক । আৰ্য্যে । আপনি দান । রাজপুরুষগণ !
 এই বৃদ্ধাকে বহির্গত কর ।

(ড) বৃদ্ধা । হা বৎস ! হা পুত্র ! । (এই বলিয়া কান্দিতে কান্দিতে
 চলিয়া গেল)

शकारः । एतत् । किदं मय एदश्य अत्तयो शलिशं ।
शम्पदं गच्छामि । इति निष्कान्तः । (ठ)

अधि । आर्य्यचारुदत्त ! निर्णये वयं प्रमाणम्, शेषे तु
राजा । तथापि शोधनक ! विज्ञाप्यतां राजा पालकः—(ण)

अयं हि पातकी विप्रो न बध्यो मनुरब्रवीत् ।

राष्ट्रादस्मात्तु निर्वास्यो विभवैरक्षतैः सह ॥३८॥

(ठ) कृत मया एतस्य आत्मनः सदृशम् । साम्प्रत गच्छामि ।

(ठ) शकार इति । सदृशम् उपयुक्त कर्मत्वर्थः ।

अधी । शकारस्येदृशं चरित्रं दृश्यित्वा कविना दुर्जनचरित्रस्य पराकाष्ठा दर्शिता ।

(ण) अधि इति । पूर्वसाधुतात्पर्यात् चारुदत्तस्य पुनरार्य्येति विशेषणम् ।

निर्णये वादिप्रतिवादिनोन्मत्तरस्य अपराधादिनियये, दयमहमित्यर्थः "वधादय" इति
बहुवचनान्त, प्रमाण समर्था इत्यर्थः, 'राज्ञा तन्मात्र' कर्तुमेव नियुक्तत्वादिति भावः ।
शेषे अपराधिनी मुक्तिदानादौ राजा प्रमाणमित्यन्वयः ।

अयमिति । अयं विप्रचारुदत्तः, पातकी स्वामेव स्त्रीहत्या पापी सन्नपि, नहि
बध्यः । तर्हि किं कर्तव्यमेत्याह—तु किन्तु अक्षतैः प्रसङ्गवदृष्टादिभिरक्षितैः
सम्पूर्णैर्वैत्यर्थः विभवैर्धनैः सह, अस्मात् तु राष्ट्रात् राज्यात् निर्वास्यो बहिष्कार्यः, इति
मनुरब्रवीत् । तथा च—

"वपनं द्रविषादानं देशान्निर्वापनं तथा ।

उप हि इन्द्रश्च भूना बधो नान्योऽस्ति दैहिकः ॥"

(ठ) शकार । (अगत) आनार एहे अजायेर शोण्य कार्या करिनाम;
एथन याहे । (एहे बनिद्या चनिद्या गेन)

(ण) अधिकरणिक । आर्य्यचारुदत्त ! आम्परा यथार्थविषय निर्णयनात्र
करिवात्र अधिकारी, किञ्च मुक्ति वा शाखि दिते राजाई पाट्रेन ।
उथापि, शोधनक ! तूनि राजा पालकके जानाव ।

শোধ । জং অজ্ঞো আণ্বেদি । ইতি নিষ্কৃষ্য পুনঃ প্রবেশ্য সামস্ ।

অজ্ঞা ! গঢ়ন্নি তচ্চিৎ । রাশ্মা পালশ্চো ভণাডি—“জেণ্ অত্য-
কল্পবত্স কারণাদো বসন্তসেণা বাবাডিদা, তং তাই' জ্বেব
আহরণাড' গলে বন্যিঅ ডিণ্ডিম' তাইড়অ দক্খিণ-সসাণ'
এইঅ সুলে ভজ্জোধ ত্তি । জো কো বি অবরো এরিসং অবজ্জ'
অণ্ণ.চিট্টিদি, সো এদিণা সণ্ণিআরদ'খ্ণে'ণ সামীঅদি ।” (ত)

(ত) যদার্থ্য আশ্রয়ত । অর্থাৎ । গতোঃখি ত'ধনু । রাশ্মা পালকী
ভণতি—“বেন অর্থকাল্যবর্তস্য কারণাত্ বসন্তসেনা ব্যাধাদিতা, তং তন্যেব অমরণানি
গলে বহা, ডিণ্ডিম' তাইয়িত্বা, দ'খিণ সস'গ'ন' নীত্বা, সুলে ভজ্জ'” ইতি । যঃ কৌঃপি
অন্যঃ ইংডমকার্যমনুতিততি, স এনে সনিকারদ'খ্ণে'ন শিথ্যতে ।

ইতি অ'ণে'ত্ ধনমস্যচ্চা সহ অয় চ'রদশী রাজ্য'ত্ বহিষ্ক'য়তাম্, ন পুনর্ম'ধ্বতা-
মিতি রাজা পালকী বিভ্রাষ্যতামিত্যাশয়ঃ ॥১৫॥

(ত) শোধ ইতি । অর্থকাল্যবর্তস্য ঘণস্পায়িনো ধনস্য । স'ন্যে'ব তদীয়া-
ন্যে'ব । ঋজু'ক্ আম'র্হ'য়ত দিন'গ্রদন্তে'র্ঘ্যঃ । নি'ক'র'ি'ণ' ধি'ক'র'ি'ণ' রুহ' সনিকারী যৌ
দ'খ'শ্চ'ন. শি'থ'য়ে' শ'ম'ন'বি'থ'যৌ' ক্লি'য়'তে ।

“এই ব্রাহ্মা পাপী হইলেও, বরা নহে, তবে অক্ষুর ধনসম্পত্তির
সহিত ইহাকে এই ব্রাহ্মা হইতে নিসীংগন করা উচিত”—একথা নহ
বনিয়াছেন ॥৩২॥

(ত) শোধনক । আর্থা যাহা আদেশ করেন । (এই বনিয়া চলিয়া
যাইয়া পুনরায় প্রবেশ করিয়া, অশ্রুতনের সহিত) আর্থা । আমি সেখানে
গিয়াছিলাম, রাজা পালক বনিনেন—“অচিরস্থায়ী ধনের জন্ম যে, বসন্ত-
সেনাকে খুন করিয়াছে, তাহাকে সেই অনকারপ্রলিই গজায় বঁধিয়া ঢেঁড়া
বাঁধাইয়া, দক্ষিণ অশানে নিয়া শূ'নে দিয়া হত্যা কর । অল্প যে কেহও
এইরূপ অকার্য্য করিবে, তাহাকেও এইরূপ ঘৃণিত দণ্ডে শাসন করা
হইবে।”

চার । অহো ! অবিমৃশ্যকারী রাজা পালকঃ ।

অথবা—(য)

ইদৃশে ব্যবহারানৌ মন্দিমিঃ পরিপাতিতাঃ ।

স্থানে খলু মহীপালা গচ্ছন্তি কৃপণাং দশাম্ ॥৪০॥

অপি চ । ইদৃশৈঃ শ্বেতকাকীয়ৈ রাজ্ঞঃ শাসনদূষকৈঃ ।

অপাযানাং সহস্রাণি হন্যন্তে চ হতানি চ ॥৪১॥

(শ) চারু ইতি । অবিমৃশ্যকারী অবিবেচনপূর্বককার্যকারী, অধিকরণিককৃতনির্ণয়স্য সাধুলমসাধুল বেতি বিবেচনস্য স্বয়মপ্যকৃতলাদিতি ভাবঃ ।

ইদৃশ ইতি । ইদৃশে, ব্যবহারে বিচার এবাগ্নিনির্ভরামুচাপকত্বাদিতি ভাবঃ তন্মিন্, মন্দিমিস্নান্ধায়াকৌরাত্মনিরুপর্ণনৈব কচৎস্বীপদেশকৈরধিকরণিকাদিমিত্যর্থঃ পরিপাতিতা নিষিদ্ধাঃ, মহীপালা রাজানঃ, কৃপণা নির্দয়ত্বরূপা স্ত্রীদাম্, দশামবস্থ্যাম্, গচ্ছন্তি প্রাপ্তবন্তি, স্থানে খলু এতদ্যুক্তমেব ; অন্যথা স্বতশ্চৈধা কৃপণত্বাসম্ভব ইতি ভাবঃ ।

অত্রাপমৃতমহীপালসামান্যাত্ প্রমৃত-পালকরূপ-মহীপালবিশেষপ্রতীতিরপ্রমৃতপ্রশংসা-
লঙ্কারঃ ॥৪০॥

ইদৃশৈরিতি । শ্বেতকাকীয়ৈঃ শ্বেতবর্ণকাকতুল্যৈঃ শ্বেতবর্ণা, কাকা যথা বহিঃ সুন্দরা-
দর্শনমাত্রেণৈবামহলমূচকতয়া অন্তরমহলাঃ, তদেব রাজ্ঞী বিচারকাদযী বহির্মধুর-
ভাষিণীঃ অথমু ক্রুরা ইत्याশয়ঃ, রাজ্ঞঃ শাসনং প্রবর্তিতনিয়মং দূষয়ন্তীতি তৈঃ, ইদৃশৈ-
রধিকরণিকাদিমির্জনৈঃ, অপাযানা নিরপরাধানা সহস্রাণি, হন্যন্তে চ বর্জমানি, হতানি
চ পূর্বম্ । অত্রাহমেব প্রমাণমिति ভাবঃ ।

(খ) চারুদত্ত । হায় ! রাজা পালক, কি অবিমৃশ্যকারী !
(বিবেচনা না করিয়া কার্যকারী) । অথবা—

রাজগাধায়ক বিচারকপ্রভৃতি, এই জাতীয় বিচাররূপ অগ্নিতে রাজ-
গণকে নিক্ষেপ করে ; তাহাতে তাঁহারা জনের হৃদয় অবস্থা প্রাপ্ত হন,
ইহা মনস্তই বটে ॥৪১॥

মখে । মৈত্ৰেয় ! গচ্ছ, মদ্বচনাৎস্বামপশ্চিমমমমিবাৎস্ব-
য়স্ব । পুত্রস্ব মৈ রোহসেনং পরিপালয়স্ব । (৮)

বিদু । মূলে ছিন্মে কুটো পাৎস্ব পালণং ? । (৯)

চারু । মা মৈবম্ । (১০)

নৃণাং লোকান্তরস্থানাং দেহপ্রতিকৃতিঃ সূতঃ ।

ময়ি যৌ বৈ তব স্নেহো রোহসেনে স যুজ্যতাম্ ॥৪২॥

(৯) মূলে ছিন্মে কুট পাৎস্ব পালণম্ ? ।

অথাপি পূর্ববৎপ্রশ্নতপ্রশ্ন সালঙ্কার ॥৪১॥

(৮) সত্য ইতি । অস্মা সন্দ্রাতরম্, অপশ্চিমমশ্চম, ইদমমিবাৎস্বমৈব যথা
শ্রীষ ন স্যাত্তথা অমিবাৎস্বম্ । ইতঃপরমপি মদ্বৈব চিরমমিবাৎস্বমৈব ইতি ভাব ।

(৯) বিদু ইতি । মূলীভূতস্য তবাম্মৈ রোহসেনস্য রক্ষণমস্মান্নবমৈবত্যাশ্রয়* ।

(১০) চারু ইতি । মা মৈব ব্রহ্মীতি শ্রীষ ।

* ততকারণমাহ নৃণামিতি । সূত মূল্যুনা লোকান্তরস্থানাং নৃণাং দেহস্য প্রতিকৃতি
প্রতিমূর্তি* । “আত্মা বৈ জায়তে পুত্র” ইতি অরণাদিতি ভাব । অতএব তব ময়ি য
স্নেহ, রোহসেনে স যুজ্যতামর্ষ্যতাম্ ।

আবশ্য, দেখিতে শুদ্ধন অথ চ অন্তর্নয়চক শ্বেতবর্ণ কাকগণের স্তায়
এই জাতীয় বাজনিয়ন দূষক বিচারকগণ, নিবগরান মহয় মহয়
লোককে হত্যা করিয়াছে এবং হত্যা করিতেছে ॥৪১॥

(৮) মখে । মৈত্ৰেয় ! যাও, আনার বাক্য অহসারে নাহু-
দেবীকে অশ্রু হইতে অভিবাদন করিবে এবং আনার পুত্র বোহসেনকে
পরিপালন করিবে ।

(৯) বিদুস্বক । মূল ছিন্ন হইলে, কিরূপে বৃক্ষের রক্ষা হয় ? ।

(১০) চারুদত্ত । না না, এরূপ বলিও না ।

বিদূ । ভো বয়স্য ! অহং তে পিতৃবয়স্যো ভবিত্ব, তুৎ
বিরহিভাদ্ পাত্ণাদ্ ধারমি ? । (প)

চারু । রোহসেনমপি তাবহৃশ্য । (ফ)

বিদূ । এব্বং জুজ্জদি । (ব)

অধি । ভদ্র ! শৌধনক ! অপমার্য্যতাময়ং বটু : ।

শৌধনকস্তথা কগতি ।

অধি । ক: কোঽত্র ভো: ! চণ্ডালানাং দীযতামাদেশ: । (ভ)

(প) ভো বয়স্য । অহং তে পিতৃবয়স্যো ভূত্বা ত্বয়া বিরহিতান পাত্ণান্ ধারয়ামি ১ ।

(ফ) এব্বং জুজ্জতে ।

অত পরাই প্রতি পূর্বাঙ্গীভাষার্থ্যোঁ হিতুরিতি কাব্যলিঙ্গমলভার । তথা বৈশ্বস্য
ঊন্দপূরণমাত্রার্থ্যত্বাত্ নির্থকত্বদীপ, "ময়ি যৌ ভবত স্বহে" ইতি পাঠনাসৌ সমা
ধেয় ॥৪২॥

(ফ) চারু ইতি । দর্শয় জীবনীপাথমিতি শ্রেয় ।

(ব) বিদূ ইতি । এব্বং সতি যুজ্জতে, মম প্ৰাণধারণমিতি শ্রেয় ।

(ভ) অধি ইতি । আদিশৌ দীযতাম্ অস্য বধার্থিতি শ্রেয় ।

পূজ্জই, লোকান্তরগত মানবদিগের দেহেব প্রতিমূর্ত্তি । স্তত্রাং
আমাতে তোমার যে রেহ আছে, তাহা রোহসেনে অন্যুক্ত কব ॥৪২॥

(প) বিদূষক । সখে ! আমি তোমাব পিতৃবয়স্ক হইয়া, তোমা-
বিশৌন প্ৰাণ ধারণ করিব ? ।

(ফ) চারুদত্ত । অস্তত: রোহসেনকেও জীবনের উপায় দেখাও ।

(ব) বিদূষক । এরূপ হইলে প্ৰাণধারণ করা সম্ভব বটে ।

অধিকবণিক । ভদ্র ! শৌধনক ! এই ব্ৰাহ্মণকে সরাইয়া নাও ।

(শৌধনক তাহাই করিল ।)

इति चारुदत्तं विद्यन् विष्कृन्ताः सर्वे राजपुरुषाः ।

शोध । इदो आभ्रच्छुद्रु अज्जो । (म)

चारु । सकরণम् "মঁ বেয় ভো." কিমিদময়" ইত্যাদি পঠতি । আকার্যে । (য)

विष-सलिल-तुलाग्नि-प्रार्थिते मे विचारे

क्लकचमिह शरीरे घोक्ष्य दातव्यमद्य ।

अथ रिपुवचनात्त्वं ब्राह्मणं मां निहंसि

पतसि नरकमध्ये पुत्रपौत्रैः समेतः ॥४३॥

(म) इत चागच्छतु आर्यः ।

(য) চারু ইতি । আকার্যে প্রস্থানানাট্যশ্চমেবাধিকরণিক প্রতি বক্তব্যতাৎ শূন্য
ইত্যর্থঃ ।

विपिति । अद्य, इह अग्निं मे मम शरीरे, क्लकचं करपधम्, (करारत इति यस्य
वक्रभाषा) दातव्यं मत्प्राणदण्डाय घट्टानै. प्रेरयितव्यम्, इति घोक्ष्य मनसि समा-
सीच्य, विचारे एतद्दिवादिनिर्णये, विषं गरलम्, सलिलं जलम्, तुला मापनयन्त्रम्,
अधिवर्तित्वे एभिः एतदन्वयतमपरीक्षयेत्यर्थः प्रार्थिते कर्तव्यतया याचिते, पि, अयाननरम्,
रिपो, शवी. शकारस्य वचनाद्वाक्यात्. यदि ब्रह्मण मां निहंसि तादृशपरीक्षाद्वारा
निर्णयमकृतवैव व्यापादयसि, तदा पुत्रपौत्रै. समेत. समन्वितस्त्वम्, नरकमध्ये पतसि
पतित्यस्तीत्यर्थः । भविष्यत्सामीप्ये वर्त्माना । अथवा ब्रह्महत्याकरणादिति भावः ।

(ভ) অধিকরণিক । এখানে কে কে আছে হে ! চাণ্ডালগণকে
আদেশ দাও ।

(ইহাও পর চারুদত্তকে পরিত্যাগ করিয়া, মদন রাজপুরুষগণ চলিয়া
গেলেন)

(ম) শোভনক । আৰ্য্য ! এনিকে আহ্বন ।

(য) চারুদত্ত । (শোকের সহিত, "হে মৈত্রেয় ! আজ আমার এই
দি উপস্থিত হইন" ইত্যাদি পাঠ করিলেন । পরে শূঁছে)

অথমাগতৌঃস্মি । (২)

অথ বিচারকর্ত্বম গুরুভূতস্যাধিকরণিকস্য শৌকাবিগাদীদৃশাকীর্ষিন লঙ্ঘনাত্ দ্রবী
শাম বিমর্ষসম্বিরহম্ । তথা স সাহিত্যদর্পণঃ—

“দ্রবী গুরুব্যতিক্রান্তিঃ শৌকাবিগাদিসম্ভবা ।”

অথ নিহঁসীতি তৃতীয়চরণানিমাধরস্য লঘুত্বে ঙপি পাদান্তস্থলেন গুরুত্বাঙ্গীকারাৎ
হসতততাদৌষ । এতৎ প্রপঞ্চিতমম্মাভিঃ সাহিত্যদর্পণশ্চটীকায়াম্ ।

বিষাদিবিচারী যথা—“যদি পাপী ভবৎ তদা বিপম্বষণে মম চৈতন্যলীপী ভবতু”
ইতি সঙ্কল্প্য বিপং মধয়েত্, তব পাপমত্বে চৈতন্যলীপঃ, ইतरथा न इति ‘विषपरीक्षा ।
तथैव सङ्कल्प्य सलिले प्रविशेत्, पापमत्त्वे निमज्जनम् अन्यथा नेति सलिलपरीक्षा ।
तादृशसङ्कल्पेन तुलामारीहेत्, पापित्বে गुरुः, अन्यथा लघुः स्यादिति तुलापरीक्षा ।
तथैव सङ्कल्पेनाग्निप्रवेशे पातित्वे अद्भुदाहः, इतरथा नेत्यग्निपरीक्षा । यथा याज्ञवल्क्यः—

“तुलाग्रपापो विषं कौघो दिव्यानीह विग्रहये ।

महाभियोगेभ्ये तानि शौर्यकस्ये ङभियोगारि ॥”

निरपराधस्य दण्डे नरकपातमाह मनुः—

“अदण्डान् दण्डयन् राजा दण्ड्याथैवाप्यदण्डयन् ।

अयशी महदाप्नोति नरकस्यैव गच्छति ॥”

मात्सিনী वृत्तम् ॥४३॥

(২) অথমিতি । “দ্রবী মাঅচ্ছদু অজী” ইতি পূর্বাঙ্কিশীঘনকবায়স্য ভগবরমাহ
অথমাগতৌঃস্মীতি ।

আজ্ঞ আমাব এই শব্দীবে কবাত প্রবেশ কবাইবে ইহা ধারণা
কবিশা, বিয়, জল, তুলা ও অগ্নি—ইহাব যে কোনটাব ছাবা পবীক্ষা
কবিশা বিচার করন ; এইরূপ প্রার্থনা কবিলে পব শক্র শকাবেব বাক্য
অহমাবে, ভ্রাঞ্জন অগ্নাকে যদি হত্যা কব , তবে পুত্র-পৌত্রবেব সহিত
নরকমধ্যে পতিত হইবে ॥৪৩॥

(২) এই আদি আনিতেছি ।

इति निष्कान्ता, सर्वे ।

इति व्यवहारो नाम नवमोऽङ्कः ॥०॥ (१)

इति महामहोपाध्याय-श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यविरचिताया मञ्जूकटिक-
टीकाया वसन्तसुप्रभासमाख्याया नवमाद्विवरण समाप्तम् ॥०॥

(इन्द्र पत्र नकले छान्दिदा गेल)

व्यवहार (नोकल्पना) नामे नवम अङ्क समाप्त ॥०॥

(१) व्यवहारो नाम नवमोऽङ्कः समाप्तः ।

दशमाऽङ्कः ।

—:०:—

ततः प्रविशति चाष्टालइयेनानुगम्यमानयारुदतः । (क)

उभौ । तस्मिं न कलय कालं गव-वह-वन्ध-णश्रेणि गिउणा ।
अचिलेण शोश-केअण शूलालोवेश कुशलम्ह ॥१॥

तत् किं न कलय कारण नव मध वन्ध नयने निपुणो ।

अचिरेण शीर्षंस्तेन शूलारोपेषु कुशलौ स्वः ॥१॥

(क) अथ नवमादे "चाष्टालाना दीयतामादेश." इत्यधिकरणिकीक्या सूचित चाष्टालकर्तृकचारुदत्तस्मशाननयनं दर्शयितुमाह तत इति ।

तदिति । शिश्रासुन् पश्यतो जनान् प्रति उक्तिरियम् । हे जनसह ! तत् चिर-
प्रसिद्धम्, कारण दक्षिणस्मशानं प्रति अस्य पुरुषस्य आकर्षणे हेतुम्, किं न कलय
स्वयमेवावधारय । तथा च नवी यौ मधवन्धौ इत्यादिबन्धनय तयोर्नयने तदर्थं तव
समाकर्षणे निपुणो आवा दस्यौ । तथा अचिरेण हठात्, शीर्षस्य मस्तकस्य स्तेनानि
शूलेषु आरोपाय तेषु कुशलौ स्व आपामिति शेषः । मधार्थमिवामु पुरुष दक्षिणस्मशानं
नयाव इति भावः ।

अथ गायविशेषः ॥१॥

(क) तदनन्तव चारुदत्तेव एवम् तत्र पश्चात् पश्चात् चाष्टालद्वयेव
प्रवेशः ।

चाष्टालद्वय । हे दर्शकगण ! आपनावा, ईशके आकर्षण कविश्या
निशा याईवार कारण वृत्तितेहेन ना केन ? आम्वा, मन्त्रः वध ७ वदनेव
अन्त निशा याईते निपुण एवम् हठात् मस्तकच्छेदन ७ शूले आवोप
करिते दफ ॥१॥

ओगलध अज्जा ! ओगलध । एग्रे अज्जचालुदत्ते । (ख)
 दिग्ग-कलवील-टामे गहिटे अम्हे हि वज्जपुलिसेहिं ।
 टोवे व्व-मन्देगिहे योअं घोअं खुअं जाटि ॥२॥

चारु । मविपादम् ।

नयनमल्लिनसिक्तं पांशुरूचीकृताङ्गं
 पितृवनसुमनोभिर्वेष्टितं मे शरीरम् ।
 विरममिह रटन्तो रक्तगन्धानुलिप्तं
 वनिमिव परिभोक्तुं वायसास्तर्कयन्ति ॥३॥

(ख) अपसरत आथा । अपसरत । एव आथचारुदत्त ।

दत्त करवीर दामा गृहीत आवाभ्या वध्यपुरपाभ्याम् ।

दीप इव मन्दबोहं स्त्रीक स्त्रीक च यति ॥२॥

(ख) अपेति । अपसरत अस्माकं गमनपथादिति शेषः ।

दत्तेति । दत्त करवीरदाम करवीरपुष्पमाल्यं यन्म स, तदा आवाभ्या वध्यपुरपाभ्या
 प्राग्दण्डेण दण्डिताना जनाना वधाधिकृतान्वा जनान्याम, गृहीती धृत, एव आथ-
 चारुदत्त, मन्द अन्व खे इस्मैल यव स तादृशी दीप इव, स्त्रीक स्त्रीकमन्पमन्प अयं
 यति क्रमशः धीषी इताशय भवतीत्यर्थः ।

अथ श्रीतीपमाल्यदात्तः । आथा जाति ॥२॥

नयनेति । इह इदानीम्, विरम रटन्त कर्कशं शब्दात्माना, वायसा काकाः,

(ग) मद्रिद्रा दान, दे आरागण । आपनारा मद्रिद्रा दान । एहे
 चारुदत्त—

दशकार्णे निरुक्तं पूरुष आनरा ईशाने मद्रिद्राहि एव ईशार गन-
 ष्णेषे करवीरपुष्पेण नाला ष्णेषा इहेयाहे, एहे अरवाय एहे चारु-
 दत्त, अर्द्धतनदुक्तं श्रीनीपेण त्राय अन्न अन्न फर पाहेतेहेछन ॥२॥

চাণ্ডালী । অশলধ অজ্জা ! অশলধ । (গ)
 কিং পেক্বধ ছিঞ্জন্তং গম্পুলিশা ! কাল-পলশু-ধানাহিঁ ।
 শুষ্ক-শলগাধিবাশং শজ্জণ পুনিশ-হ্, মং এদং ॥৪॥

(গ) অপসরত আত্মা । অপসরত ।

কি প্রীত্বৈ হিঁদ্যমান সত্পুরুষা । কাল পরশু ধারাভ্যাম্ ।

সুজন শকুনাধিবাশ সজ্জন পরশদ্রুমমেতম্ ॥৪॥

নয়নসলিলেন শোকবশাদশুজর্মনে সিতকম্, পাশ্যামধূলিভি রক্ষীকৃতানি মার্জনাদি-
 সঙ্কারাভাवात् অস্ত্রিগধীকৃতানি অঙ্গানি যস্য তত, পিতৃবনসুমনীভি গমশানপুষে বিষ্টি-
 তম্, তথা রক্তগন্ধেণ রক্তচন্দনেণ অনুলিপ্তম্, মে মম শরীরম্, বধানন্তর শুল্লিষ্টত
 দীহম্, বলিমিষ স্বার্থপ্রদত্নাপিষ্টাদিদ্ৰব্যমিব, পরিভীকু, তর্কয়ন্তি সম্ভাবয়ন্তি ।

অত শ্রীতীপমালদ্বার । “গমশান স্যাৎ পিতৃবনম” ইত্যমর ।

মান্বিনী বচম্ ॥২॥

কিমিতি । ঐ সত্পুরুষা পশ্চন্ত সজ্জনা । কালপরশু সাধাদ্যমবন্ কুটারদ্বয়
 ধারণত ইতি কল্পগ্ৰণ্ণ, তাভ্যাম্ আবাভ্যামিত্যর্থ হিঁদ্যমানম্, এতম্, সুজনা সাধুজনা
 এব শকুনা নানাদিগ্ধ আগতল্লাত্ পশ্চিৎক্ধেধাম্ অধিবাশ আবাশভূতনাম্, সজ্জন-
 পুরুষ সাধুলোক ইব দ্রুমী বচনম্, কি প্রীত্বৈ যুগ পশ্যত ? । এতদর্শন নিধিত্ত-
 মিতি ভাব । তত্পমাণলু বচ্যতে ।

অত সুজনে শকুনলারীপ সজ্জনপুরুধে দ্রুমলারীপস্য নিমিত্তমিতি পরম্পরিতরুপক-
 মলদ্বার । আত্মা জাতি ॥৪॥

চাকদত্ত । (বিদ্যাদেব সহিত) কর্কশববকাবা বায়সগণ, অশজল-
 সিত, ধূলি রক্ষীকৃতগাত্র, শশানপুষ্পে বেষ্টিত এবং বক্তচন্দনলিপ্ত আর্গাব
 শবীবন্ধে, দেবপূজায় দত্ত অন্নাদি দ্রব্যের স্নায় ভোজন কবিবাব আশা
 করিতেছে ॥৩॥

(গ) চাঁওলাঘর । সবিদ্যা যান, আধ্যগণ । আপনারা সবিদ্যা যান ।
 হে সংপুরুষগণ । যিনি সজ্জনরূপ পশ্চিগণেব বাসস্থান ছিলেন, সেই

আশ্ৰচ্ছ লে চালুদত্তা ! আশ্ৰচ্ছ । (ঘ)

চারু । পুরুষভাষ্যানামচিন্ত্যাঃ খলু ব্যাপারাঃ ; যদহ-
মীদৃশীং দশামনুপ্রাপ্তঃ । (ঙ)

সর্বগাত্রেষু বিন্যস্তৈ রক্তচন্দনহস্তকৈঃ ।

পিষ্টচূর্ণাবকীর্ণাশ্চ পুরুষোঃ্চ পশুকৃতঃ ॥৫॥

অযতী নিরুদ্য । অহী ! তারতম্যং নরণাম্ । সক্রমণম্ । (চ)

(ঘ) আশ্ৰচ্ছ ই চালুদত্ত । আশ্ৰচ্ছ ।

(ঙ) চারু ইতি । ব্যাপারাঃ পরিবর্তনানি । য. পূর্বং সর্বসম্মানাত্যদমাসম্,
সৌঃর্হমিতি ভাবঃ ।

কৌদৃশী দশামিত্যাহ সর্বেতি । পুরুষী মনুষ্যজাতীযৌঃপ্যহম্, সর্বগাত্রেষু বিন্যস্তৈ-
রপিঁতৈঃ, রক্তচন্দনানা হস্তকৈঃ প্রসারিতাঙ্কুলীকহস্তমুদ্রাभिः প্রসারিতাঙ্কুলীকৈ হস্তে
রক্তচন্দনমনুলিখ্য তদ্ব্যবস্থিতৈঃ বিশিষ্ট দ্রব্যৈঃ, তথা পিষ্টচূর্ণৈঃসমু-
ল্লমুভিক্রমাभिः অবকীর্ণা, সর্বগাত্রেষু বিধিতঃ সন্, অযত পয়ঃ কৃত ইতি পয়ঃকৃত, শল্যার্থানীতহা-
গাদিবন্ কৃত দ্রব্যৈঃ ॥৫॥

সংপুরুষরূপ এই বৃক্ষটিকে, বালপবনুধাবী আশ্রবা ছেদন কবিতোছি, ইহা
আপনাবা দেখিবেন কেন ॥৪॥

(ঘ) আশ্র, রে চারুদত্ত । আশ্র ।

(ঙ) চারুদত্ত । পুরুষের ভাগের পরিবর্তন, চিন্তাও কবিতো পাবা
যায় না । যে হেতু, আমি এইরূপ অবস্থা প্রাপ্ত হইয়াছি ।

আমি মাত্ৰ হইলেও, আমার সমস্ত অঙ্গে, হস্তদ্বাবা রক্তচন্দনের চিহ্ন
দিয়াছে এবং তুলুচূর্ণ নিষ্কিপ্ত করিয়াছে, স্ততরাং আমাকে পশুর
তায় কবিয়াছে ॥৫॥

(চ) (সম্মুখে দৃষ্টিপাত করিয়া) হায় ! মাত্ৰদের কি আশ্চর্য্য
তারতম্য । (শোকের সহিত)

एकः । हण्डे आहीन्ता ! पेक्ख पेक्ख । (ज)

गञ्जली-पधागभूदे वज्जअन्ते कटन्तअखाए ।

किं लुअटि अन्तलिकखे ? आटु अणव्भे पड़दि वज्जे ? ॥८॥

(ज) हण्डे आहीन्त ! प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व ।

नगरीप्रधानभूते बध्यमाने कृतान्ताज्ञया ।

किं रीदिति अन्तरिक्षम् ? अथवा अनथ पतति वज्जम् ? ॥८॥

सस्य वत्पाया वा गर्भान्निर्गमनम्, ताराणा नक्षत्राणा सक्रमं भ्यानात् स्थानान्तरे सञ्चर-
णम्, सतपुरुषस्य प्राणविपत्तिः रोगादिञ्चतिरिक्तेषु प्राणविनाशरूपा विपत्त, इमे चलारी न
द्रष्टव्याः ; दुर्दृष्टोत्पत्तिस्त्वभावादिति भावः ।

अथ सतपुरुषप्राणविपत्तिः प्रणुता, अन्ये आप्रणुतास्तौ धामेकद्वन्द्वक्रियाभिसम्बन्धा-
द्दीपकमलदाः । अर्था जातिः ।

उक्तार्थे प्रमाणं यथा कालिकापुराणे—

“उत्थापयेत्तु यंरवै सर्वलीकस्य वै पुरः ।

रक्षी विसर्जयेत् कृतु विद्वेषीऽप्य प्रपूजने ॥”

“मैथुनञ्च गीप्रसव केतुपात सती वधम् ।

नक्षत्राणाञ्च सञ्चार शुभार्थं नावलीकयेत् ॥” ७१

(ज) एक इति । नीचत्वात् हण्डे इति मन्वोधनम् । आहीन्त इति डिट्यादिबन्
उठ. शब्द ।

नगरीति । कृतान्ताज्ञया देवस्य आदिदेन, नगण्या लज्जयिण्याः प्रधानभूते पुरुषे,
बध्यमाने भति, किम् अन्तरिक्षमाकाश, रीदिति ? मेघ विना ततो जल्पानन्दशाना-
दिति भावः । अथवा अनथ निर्भेद्य वज्ज पतति, तददेव महाशब्दप्रवणदिव्यामयः ।

दिश्यामान इत्युक्त्वा, गक्रर प्रभव, नक्षत्ररत्न एवः संप्रकृषेव
इत्या—एहै चारिणी घटना देखिते नाहे ॥१॥

(घ) एकद्वन्द्व जातान । उर्रे आशीष्ट । देख् देख् ।

দ্বিতীয়ঃ । অলে গোহা । (ক)

গ্ৰন্থ লুপ্তাদি অন্তলিখতে গ্ৰন্থ অক্ষব্ধে পড়দি বজ্জি ।

মহিলাগমূহমেহে গিবডদি গ্ৰন্থম্বুধারাঙ্গি ॥১॥

(ক) অরে গোহ ।

ন চ রোদিত্যন্থিচ নৈবানধ পততি বজ্জম্ ।

মহিলাগমূহমেঘাত্ নিপততি নয়নাম্বুধারাঙ্গি ॥২॥

অথ স্ত্রীণা রোদনজনী আকাশরোদনজনলসম্ভাবনয়া ক্রিয়ীতপ্রেচ্চা, তথা অমা-
ভাংঃপি বজ্জপতনাঙ্গিভাষনা, ইত্যন্যৌর্মিথৌ নিরপেচ্চতয়া সসৃষ্টি । রোদনধ্বনৌ বজ্জধ্বনি-
সম্ভাবনয়া চ গুণীতপ্রেচ্চা ব্যঙ্গ্য । আত্মা জাতি ॥১॥

(ক) দ্বিতীয় ইতি । গা হুল্লীতি গোহ প্রথমচাণ্ডালস্য নাম ।

ন ইতি । অন্তরিচমাকাশ, ন চ রোদিতি, নৈব বা অনধ নির্মেঘ বজ্জ পততি,
কি তর্হীত্যাঙ্ মহিলানা দর্শনায প্রাসাদশিখরমাগতানা স্ত্রীণা সমূহী মেষ ইব
কালকুলকল্পাপেনাঃতবদনলাদিতি ভাব তস্মান, ধারাঙ্গিরবিচ্ছিন্নসম্পাতী, নয়নাম্বু
নিপততি, হৃষ্টিজনমিবেতি ভাব ।

অথ স্ত্রীসমূহে মেঘস্যম্ব বাব্দম্, নয়নাম্বুনি হৃষ্টিজনসাম্বম্ব গম্যম্ ইত্যেকদেহ-
বিবর্তিন্যুপমালঙ্কার । ন ত্বেকদেহবিবর্তিন্যুপকম্, মেঘানয়নাম্বুপতনাসম্ভবাম্ ।
জীতির্জাতি ॥২॥

বিধাতার আদেশে নগবেব প্রবান লোককে বধ কবিত্তে প্রবৃত্ত
হইলে, আকাশ কি রোদন কবিত্তেছে এবং বিনা মেঘে কি বজ্জপাত হই-
তেছে ? ॥১॥

(ক) দ্বিতীয় চাণ্ডাল । গুরে গোহ ।

আকাশও বোদন করিতেছে না, বিনা মেঘেও বজ্জপাত হইতেছে
না, তবে, মেঘের ভ্রায় জীসমূহ হইতে অবিচ্ছিন্ন ধাবায় নয়নজন
পতিত হইতেছে ॥২॥

अवि च । वज्रमि गीचमाणे
जगज्ज मव्वज्ज लोटमाणज्ज ।
णअणानिलेहिं शित्ते
नच्छाती ण उअमइ लेणु ॥१०॥

चारु । निदप्य सकरणम् ।

एताः पुनर्हस्मिन्गताः स्त्रियो मां
वातायनाङ्गेन विनिस्ततास्याः ।
हा ' चारुदत्तेत्यभिभाषणा
वाप्य' प्रणानीभिरिवोत्सृजन्ति ॥११॥

अपि च । वध्यं नीयमाने जनस्य सर्वस्य रुदत ।

नयनसलिलसिक्तौ रथ्याती न उग्रमति रेणु ॥१०॥

वध्य इति । वध्यं चारुदत्तं नीयमाने, रुदतस्तच्छीकेन क्रन्दत, सर्वस्य जनस्य,
नयनसलिलसिक्तौ रथ्याती, रथ्याती न उग्रमति नीचिष्ठति ।

अत्र रथ्याती रथुद्रमनसम्भन्नेऽपि तदसम्भन्नेति शर्थात्किरलङ्कार ।

चतुर्थं चरणान्तिमाचरस्य दीर्घत्वेऽपि पञ्चे गुरुत्वाङ्गीकारादाय्या जाति ॥१०॥

एता इति । वातायनाङ्गेन विनिस्ततानि आम्बानि मुग्धानि याया ता, एता
दृग्गमना, पुनर्हस्मिन्गता प्राप्तादाभनरम्यता श्विद्य, हा चारुदत्तः । इत्यभिभाषणा
सन्ध प्रणानीभिर्जलनिर्गममाणं विव, वाप्यमसृजलम्, उत्सृजन्ति परित्यजन्ति, मम शीका-
दिति भावः ।

अम जात्याममे आलङ्कार । इन्द्रवज्जु ठणम् ॥११॥

आवण, वण चारुदत्तके निरा बाईते थाकिले, रोषनकारी समत
नोकेर नमनछने सिरु हईया, ब्राह्म हईते धूलि उठितेहे न्ना ॥१०॥

चारुदत्त । (नेपथ्या शोकेर सहित) अट्टालिकास्थित एहे सकल
श्रीनोदण, णवाफ हईते नूनदण अर्द्ध विनिर्गठ करिया, 'हा चारुदत्त' ।

चाण्डालौ । आश्रच्छ ले चालुदत्ता ! आश्रच्छ । इमं
घोषणद्वयं, आहणेध डिण्डिमं, घोषेध घोषणं । (ञ)

उभौ । शुणाध अज्जा ! शुणाध । एग्रे शय्यवाहविणश्र-
दत्तश गत्यिके शाश्रलदत्तश पुत्तके अज्जचालुदत्ते णाम ।
एदिणा किल अकज्जकालिणा गणिआ वगन्तशेणा अत्यकज्ज-
वत्तश कालणादो शुम्भं पुप्फकलण्डअ-जिखुज्जाणं पवेशिअ
वाहुपाशवलकालेण मालिदे त्ति, एग्रे शलोत्ते गहिदे, शश्रं च
पडिवस्से । तदो लम्भा पालएण अम्हे आणत्ता एदं मालेदुं ।
जदि अवले ईदिशं उभअलोअविरुद्धं अकज्जं कलेदि, तं पि
न्नाआ पालए एव्वं ज्जेव शाशदि । (ट)

(ञ) आश्रच्छ रे चारुदत्त ! आश्रच्छ । इदं घोषणास्थानम्, आहत डिण्डिमम्,
घोषयत घोषणाम् ।

(ट) शश्रुत आर्याः ! शश्रुत । एष सार्धवाह-विनयदत्तस्य नप्तः सागरदत्तस्य
पुत्रकः आर्यचारुदत्तो नाम । एतेन किल अकार्यकारिणा गणिका वसुन्सेना अर्यकल्य-
वर्धस्य कारणात् शय्य पुष्पकण्डकजीर्षाद्यान् प्रवेश्य वाहुपाशबलात्कारेण मारितेति,
एष सलीघ्नी गृहीतः, सत्यश्च प्रतिपन्नः, ततो राज्ञा पालकेन वयमाहृता एतं मार-
यितुम् । यद्यपर द्रैह्यमुभयलोकविरुद्धमकार्यं करोति, तमपि राजा पालक एवमेव
शक्तिः ।

(ञ) चाण्डालाविति । आहत वादनाथ ताडयत । घोषणां राज्ञीपदिष्ट-
घोषणावाणीम् ।

এইরূপ বলিতে থাকিয়া, প্রণালী (নর্দমা) ছাড়াই যেন নগ্ননল্লল মোচন
কবিতেন্ছে ॥১১॥

(ঞ) চাঁড়ালঘর । আয় বে চারুদত্ত ! আয় । এই ঘোষণার
স্থান ; স্মৃতবাং ডিণ্ডিম তাড়ন কর এবং ঘোষণাবাক্য প্রচাৰ কর ।

চারু । সনিত্বৈৎ সগতম্ ।

মখ-শত-পরিপূতং গোত্রমুজ্জাসিতং মে

সটসি নিবিড়চৈত্বব্রহ্মঘোষৈঃ পুরস্তাত্ ।

মম মরণদশায়াং বর্ত্তমানস্য পাপৈঃ

তদসহশমনুয্যৈর্ঘৃণ্যতে ঘোষণায়াম্ ॥১২॥ (১)

(৫) সনিত্বৈৎ । সৌম্যেণ চীরিতধনেন তদলঙ্কারেণ সট্‌ইতি সলৌট্‌: । “চৌরিকা স্তন্যচৌর্যে” চ স্ত্যে সৌম্‌, নু তদ্বনে” ইত্যমর । প্রতিপদ্র, স্তীকৃতবান্ ।

মখতি । মখশতেন বহুতরয়জ্ঞানুষ্ঠানেন পরিপূত পবিত্রীকৃতম্, মে মম যদগৌত্ব
 য শ, সটসি যজ্ঞাদিসমায়াম্, নিবিড়েষু নিমন্ত্রিতজনাক্রীণেষু চৈত্বেষু, যজ্ঞপূজাশ্রাযতনেষু
 ব্রহ্মঘোষৈর্বেদধ্বনিभि, পুরস্তাত্ পূর্ব্বেম্, স্তাত্মসতম্ সত্‌কর্ষণেণ প্রকাশিতমাসৌদিতি
 শ্লেষ ; মরণদশায়া বর্ত্তমানস্য মম তদগৌত্বম্, পাপৈ, পাপতপান্নৈঃ “ঘনলৌমিণ
 বসন্তসেনা ব্যাপাদিতা” ইতি পাপমূচকতপান্নপ্রকাশৈরিত্যর্থ, অসহশমনুয্যৈরঘৌম্বলীক-
 যাষ্ট্রালৈঃ, ঘোষণায়া ঘোষণাভ্যনি স্তুযতি স্তদাক্রিয়তে । তেন ন কেবলং মমাত্মা
 কলুপিত, অপি স্তু তদুচ্চ গৌত্বমপীতি মহাদুঃখকারণমিদমিতি ভাব ।

(ট) চাণ্ডালঘর । শুশুন মহাশয়গণ । শুশুন । বর্ণিক বিনয়দস্তের
 পৌত্র, নাগবদন্তেব পুত্র ইনি আখ্যচারুদন্তনামে প্রসিদ্ধ । অকার্য্যকরী
 এই চারুদন্ত, অচিরস্থায়ী এই ধনেব নিমিত্ত, নির্জন পুস্পকরগুণকনামক
 জীর্ণোচ্চানে প্রবেশ কবাইয়া, বসন্তসেনানামে বেষ্ঠাকে বলপূর্ব্বক বাহ-
 পাশ দ্বাৰা হত্যা করিয়াছেন, তা’র পর চোরিত ধনেব সহিত ইহাকে
 ধরা হইয়াছে এবং নিজেও, স্বীকার করিয়াছেন । হুতরাং রাজ্য পালক,
 ইহাকে হত্যা কনিবার স্ত্রী আনাদিগবে আদেশ করিয়াছেন । যদি
 অস্ত্র লোক, এইরূপ উচ্ছল্লোকবিরুদ্ধ অকার্য্য করে, তবে তাহাকেও,
 বাজা পালক এইভাবেই শাসন করিবেন ।

(১) স্তাসিতং যত্ । নিঘনদশায়াম্ । ইতি দর্পণধৃত, পাঠ: ।

उदीत्य कणौ पिपाय । हा प्रिये ! वसन्तसेने ! (ठ)

गशि-विमल-मयूख-शुभ्र-दन्ति ।

सुरुचिर-विद्रुम-सन्निभाधरोष्ठि ! ।

तव वटनभवामृतं निपीय

कथमवशो ह्ययगोविर्धं पिवामि ॥१३॥

अत्र विरूपयोः पूर्वाहंपराहर्षयोः सङ्घटनया विषमालङ्कारः । तथा पितृपितामहादि-
गुरुजनस्य कौर्त्तनात् "यथाप अज्ञा !" इत्यारभ्य एतदन्ते प्रसङ्गी नाम विमर्षसन्धेरङ्गम्—
"प्रसङ्गी गुरुकौर्त्तनम्" इति साहित्यदर्पणलक्षणात् । उदाहृतध्वंद्वमेव दर्पणे ।

मालिनी वृत्तम् ॥१२॥

(ठ) उदीत्येति । उदीत्य ऊर्ध्वमवलोक्य । ऊर्ध्वदर्शनं मरणात् परमूर्तगत-
धमलसेनासम्बोधनार्थम् ।

शशीति । अग्निनयन्द्रस्य विमला मयूखाः किरणा इव शुभा दला यस्यान्तस्सम्बो-
धनम् । तथा सुरुचिरी यो विद्रुमः प्रवालसन्सन्निभो अधरोष्ठौ यस्यान्तस्सम्बोधनञ्च ।
तव वटनभवामृतं सुखलसमये मुग्धामृतं निपीय, अवशः स्वाधीनताहीनः अहम्, कथं
हि केन प्रकारेणैव, अयम् एभिहृत्ता निन्दैव विपं तत् पिवामि, इति वृत्तीति भावः ।

अत्रापि अमृतपावविषमालयोर्विरूपयोः सङ्घटनया विषमालङ्कारः क्षुभीपमात्यम्,
निरङ्गवपकञ्चैकमिति समुदाये ससृष्टिः । युथिताया वृत्तम् ॥१३॥

चारुदत्त । (आश्रावज्जाव सहित स्वगत) बहुतव वज्राहृष्टाने पवित्र
आनाव ये वंश, यद्गप्रभृतिव सत्ताव जनाकीर्ण यद्ग-पूजादिस्थाने वेद-
ध्वनिते पूर्वे उज्ज्वल इहैत, भवणदशाय विद्यमान आनाव सेहै वंशके,
अयोग्या लोके कुंसित वृत्ताशुद्धावा घोषणा स्थाने प्रचार कवि-
तेछे ॥१२॥

(ठ) (उपनेव दिक्के दृष्टिपातपूर्वक कर्णयुगल आवृत कविद्या) हा
प्रिये ! वसन्तसेने !

उभो । ओशलध अज्जा । ओशलध । (ड)

एग्रे गुण-लअण-णिही शज्जणदुक्खाण उत्तलणशेदू ।

अशुवण मण्डणअं अवणोअदि अज्ज णअलीदो ॥१४॥

अस्य च । शब्दे क्तु होइ लोए लोएशुहशण्ठिटाण तत्तिज्जा ।

विणिपडिदाण णलाणं पिअकालो दुल्लहो होदि ॥१५॥

(ड) अपसरत आया । अपसरत ।

एष गुणरवनिधि सञ्जनदुखानामुत्तरणमेतु ।

अशुवण मण्डणकम अपनीयतइय नगरीत ॥१४॥

अथघ । सञ्जं खलु भवति लोके लोके सुवसस्त्रिताना विनायुक्त ।

विनिपतिताना नराणा प्रियकारी दुर्लभो भवति ॥१५॥

एष इति । गुणा दयादाधिप्रादय एव खानि तेषा निधिरायथ तथा सञ्जन-
दुखानाम् उत्तरण अतिक्रमे सेतुफलस्वरूप, एतमवलम्ब्यैव उत्तरणादिति भाव । एष
चारुदत्त अयं नगरीत सकाशात् न विद्यते सुवणमण्डण स्वर्णालङ्कारे यस्मिन्
कम्पणि तदयथा तथा अपनीयत वहिष्कृत । लोकाणा मृत्पादशया स्वर्णालङ्कारी
दीयत इति व्यवहार दरिद्रत्वादस्य नु तन्नोति इदमपि महादुःखकारणमिति भाव ।

अत्र निरङ्ग केवलरूपकमलद्वार । गाथा छन्द इति पृथ्वीधर ॥१४॥

स्य इति । लोके जगति सर्वं खलु लोके सुखसस्त्रिताना धनसम्पदादिना

चाक्षुर निर्जन किरणेर छात्र पुत्र दम्प समन्विते । बनोहन प्रवालेर
तुल्य अधवोर्षालिनी । तोमार मूषामृत पान करिया, एवम कि करिया
निन्दाबिस पान करिव ॥१७॥

(ड) चाणलघय । सकन, नहाण्येरा । सकन ।

शुण्डरद्वेर निधि एव सञ्जन इ पेष उद्वरणसेतू एहि चारुदत्तक आज
विना स्वर्णालङ्कारे नगर हहेते बाहिर करियातछि ॥१७॥

चारु । सर्वतोऽवलोक्य ।

अमो हि वस्त्रान्तनिरुद्धवक्त्राः

प्रयान्ति मे दूरतरं वयस्याः ।

परोऽपि वन्धुः समसस्थितस्य

मित्रं न कश्चिद्विषमस्थितस्य ॥१६॥

सुखिना नराणाम्, चिन्तायुक्तं शुभानुष्ठानपरायणो भवति । किन्तु विनिपतितानां विपन्नानां नराणाम्, मित्रकारी शुभानुष्ठानेन सन्तोषकारी लोका दुर्लभो भवति । अतएवास्यापि चारुदत्तस्य सम्पत्समये वदन् एव शुभानुष्ठानेन आसनं, किन्विदानीमेकोऽपि नेति भावः ।

अतएवाव अपश्रुतात् नरसामान्यात् प्रश्रुतचारुदत्तरूपनरविशेषप्रतीतेरप्रश्रुतप्रथमं सलङ्कारं । अद्यापि गाथा कन्द इति पृथ्वीधर ॥१५॥

अमो इति । अमो दूरं दृश्यमाना, वयस्या हि पूर्वोत्पन्नवन्धुभावा एव जना, वस्त्रान्तेन वसनाच्छलिने निरुद्धवक्त्रा आहतमुख्या सन्त, मे मम दूरतरम् अतीवदूरपथं प्रयान्ति अपसरन्ति । यद्यहं परिचिन्त्याह्वयेयमित्यतो वक्तुनिरोधनं दूरतरं प्रयाणञ्चेति भावः । तथा च समसस्थितस्य सम्पन्नावस्थस्य जनस्य सम्बन्धे, परोऽपि अनात्मीयोऽपि जनः, वन्धुर्भवति, उपकारप्रत्याशयेति भावः, किन्तु विषमस्थितस्य विपन्नावस्थस्य जनस्य सम्बन्धे, कश्चिदान्मीयोऽपि, मित्रं वन्धुर्न भवतीति श्रेयः प्रार्थनीयसाहाय्ये परिणमावाशइत्येवाशयः ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः, तृतीयवचनार्थचरणार्थधीर्विधेययोः सद्वटनया विधमालङ्कारश्च अनयोरङ्गादिभावेन सङ्घट्टः ।

उपेन्द्रवन्दुन्दवज्जुयोर्मलनादुपजातिर्गम ॥१६॥

आव०, अगते सकल लोकाहे, स्त्रीदिगेव सुभाशुधानपरायणं हृष्ट्यां थाके, किञ्च विपन्नलोकैव प्रियकारी लोका हृष्टि ह्य ॥१६॥

चारुदत्त । (सकलदिगे दृष्टिपात कविद्या) एव सकल आगार वयस्यगण,

চারুডালৌ । শ্রোগালণং কিদং, বিবিত্তং লাভমগ্না, তা
শ্রাণেধ এদ দিস্ববজ্ঞচিগ্হং । (ঙ)

চারু । নি শ্রয় "মৈবেয় ভৌ । কিমিদমস্ব" ইত্যাদি পঠতি ।

নেপথ্যে । হা তাত । হা পিত্তবস্ম । (ণ)

চারু । শাকপাং শকরুশম্ । ভৌ: স্বজাতিমহত্তর । ইচ্ছা-
স্বহ ভবত: সক্রাশাত্ প্রতিগ্রহং কর্তুম্ । (ত)

চারুডালৌ । কিং অম্হাণং ইত্যাদৌ পড়িগ্হং কলেগি ? । (য)

(ঙ) অপসারণ কৃতম্, বিবিত্তৌ রাজমার্গে, তদানয়তৈ ন দত্তবধ্ধচিগ্হম্ ।

(ণ) হা তাত । হা পিত্তবস্ম ।

(য) কিমব্যাক ইচ্ছাত্ প্রতিগ্রহ করৌষি ? ।

(ঙ) চারুডালৌবিত্তি । বিবিত্তৌ নিবর্তনৌ জাত । এন শাকপদম্ ।

(ণ) নেপথ্য ইতি । হা তাতবি রৌচসীনীক্তি । হা পিত্তবস্মেতি বিদ্যকৌক্তি ।

(ত) শাক ইতি । শজাতিশু সর্বশাকডালৌশু মহত্তর । শ্রীতীবশ্বশন ।। সামা-
শ্বতৌ মহত্তরৈতি সম্বোধনে চল্লুকনীক্তিপ্রতীতি ম্যাতিস্বত স্বজাতিপদম্ ।

বস্ত্রাক্রমস্বারা মুখবস্ত্র আবৃত্ত করিয়া, অতিদূর দিরা বাইতেছেন ।
কাবণ, অনাথীরলোকও, সম্পন্ন অবস্থায় বহু হইয়া থাকে, কিন্তু কোন
লোকই, বিপন্ন অবস্থায় লোকের বহু হয় না । ১১৩৪

(ট) চাণ্ডালদ্বয় । লোকদিগের অপসারণ করা হইয়াছে, সুতরাং
ব্রাহ্মপথ এখন নির্জন । অতএব বধাচিরুসম্বিত ইহাকে আনয়ন কর ।

চারুদত্ত । (নিবাস ত্যাগ করিয়া, 'হে মৈত্রেয় । আচ্ছ এ কি উপ-
স্থিত হইল' ইত্যাদি পাঠ করিলেন ।)

(ণ) নেপথ্যে । হা পিত্ত: । হা পিত্তবস্ম ।

(ত) চারুদত্ত । (শুনিয়া, শোকের সহিত) হে স্বধাতিল্পেষ্ঠ । আমি
আপনার নিকট হইতে প্রতিগ্রহ করিতে ইচ্ছা করি ।

चारु । शान्तं पापम् । नापरीक्ष्यकारी दुराचारः पालक इव चाण्डालः । तत् परलोकार्थं पुत्रमुखं द्रष्टुमभ्यर्थये । (द) चाण्डालौ । एव्वं कलीअदु । (ध)

(ध) एव क्रियताम् ।

(थ) चाण्डालाविति । अस्माक चाण्डालानाम् । तथा च ब्राह्मणस्य भवतद्याण्डालात् प्रतिग्रहकरणं किं प्रचलितमासीदित्यर्थः ।

(द) चारु इति । शान्तं पापम् उक्तरूपं न वाच्यमित्यर्थः, चाण्डालात् प्रतिग्रहं निषेधात् । तथा च मनु —

‘चाण्डालान्प्रस्त्रियी गत्वा भुञ्जा च प्रतिग्रहं च ।

पतत्यज्ञानती विप्रो ज्ञानात् साप्यनु गच्छति ॥’

एवञ्च “इच्छाम्यहं भवतः सकाशात् प्रतिग्रहं कर्त्तुम” इति मम पूर्वोक्तौ प्रतिग्रहपदम् अनुग्रहग्रहणार्थं प्रयुक्तम्, तेन अनुग्रहग्रहणं कर्त्तुमिच्छामीत्येवार्थः इत्याशयः । नन्वपराधिनं ज्ञात्वा भवन्तं प्रति राजा नियहमेव हतवान्, तत्किञ्चरी भूत्वा कथमहमनुग्रहं करोमीत्याह नेति । दुराचारः, पालकस्तदाख्यो राजैव, चाण्डालोऽपि भवान्, न अपरीक्ष्यकारी सर्वदीभावेन असमालोच्य न कार्यकारी तेन समुर्षुं प्रति अवश्यमनुग्रहं कर्त्तव्यं इत्यालोच्य मत्प्रार्थना भवतः पूरणीयैवेति भावः । ननु कीऽसावनुग्रहं इत्याह तदिति । परलोकार्थं परलोके सदगतिस्वामार्थम् । “सुखसन्दर्शनेनापि तदनुत्पत्तौ यतेत स” इति श्रुतेः पुत्रसुखदर्शनेऽपि पुण्ड्रीनुत्पत्तेरित्यभिप्रायः ।

(ध) चाण्डालद्वयः । आपनि आमादेव हात इहेते अतिग्रहं करिया थाकेन ? ।

(द) चारुदण्डः । उक्तं वक्तव्यं नहं । दुराचारः पालकेव त्राय चाण्डालं पर्यालोचनां ना कविया कार्यं कवेन ना । अतएव परलोकेव निमित्तं आनि पुत्रेण मुखं देखिते चाहि ।

(ध) चाण्डालद्वयः । इहा करुणः ।

नेपथ्ये । हा ताद । हा आवुक ।। (न)

चारु । श्रुत्वा सकरुणम् । "भी स्वजातिमहत्तर ।" इत्यादि पठति ।

चाण्डाली । अले पठना । खणं अन्तलं देध । एषे
अज्जचालुदत्ते पुत्तमुह पेक्कदु । नेपथ्याभिमुखम् । अज्ज । इदो
इदो, आअच्छु ले दालआ । आअच्छु । (प)

तत प्रविशति दारकमादाय विदूषक ।

विदू । तुवरदु तुवरदु भद्दमुहो, पिदा दे मारिदु'
णीअदि । (फ)

(न) हा तात । हा आवुक ।।

(प) अरे पौग । अणमत्तर दत्त । एष आथ्यचारुदत्त पुत्रमुख प्रेक्षताम् ।
आथ्य । इत इत, आगच्छ रे दारक । आगच्छ ।

(फ) त्वरता त्वरता भद्रमुख पिता ते मारयितुं नीयते ।

(न) नेपथ्य इति । अवति पालयतीति आवुक, औषादिक लक्ष्णम् । इ आवुक ।
जनकः । "आवुकी जनक" इति नाय्यीकावसरः ।

(प) चाण्डालाविति । अन्तरम् अनयोरागमनाय अवकाशम् । आथ्येति विदूषकस्य
सन्धीघनम् दारकेति च रोहमेतस्य ।

(फ) विदू इति । भद्र मङ्गल सुलक्षणादिना तत्सूचकं मुखं यस्य स रोहमेत ।

(न) नेपथ्ये । हा पिताः । हा जनकः ।।

चारुदत्तः । (अनिद्या, शोकेन सहितः । 'हे स्वजातिश्रेष्ठ ।' इत्यादि
पाठं करिष्ये)

(प) चाण्डालघ्नः । हे पुरवासिगण । आपन्नादा कृपकाल अवकाश
देन, एते आर्थे चारुदत्त, पुत्रेण नृवं दर्शनं करुणम् । (नेपथ्येण दिशे
चाहिया) आर्थः । एतन्दि एतन्दि (आश्चर्य), आश्चर्येण वानकः । आश्चर्यम् ।

तन्मन्त्रं वानकके नईया विदूषकेण प्रवेशः ।

দারকঃ । হা তাদ । হা আবুক । । (ব)

বিদু । হা পিঅবঅস্স । কহিং মএ তুমং পেখ্বিদব্বী ? ।

(ম)

চারু । এত মিতথ বীত্থ । হা পুত্ৰ । হা মৈত্রৈয় ? । সক্রথম্ ।

ভোঃ । কষ্টম্ । .

চিরং খলু ভবিষ্যামি পরলোকে পিপামিতঃ ।

অত্বন্দ্যমিদমস্মাকং নিবাপোটকভোজনম্ ॥১৩॥

(ব) হা তাত । হা আবুক । ।

(ম) হা প্ৰিয়বয়স্য । কস্মিন্ ময়া ত্ব প্ৰেচিতব্য ? ।

(ম) বিদু ইতি । প্ৰেচিতব্য পুনর্দ্রষ্টব্য । ইহলোকে ক্ৰুদ্বাপি নৈতি ভাব ।

চিরমিতি । পরলোকে, চির খলু পিপাসিতস্বচ্ছাৰ্ত্তো ভবিষ্যামি । ক্রুত প্ৰত্যাঙ্গ
 হৃদ প্ৰক্ৰ স্যমানলিঙ্গত্বাদয় পুত্র ইত্যর্থঃ, অত্বন্দ্যমেব অস্মাক মনৈত্যর্থঃ, নিবাপোটক
 পিতৃদেয়জল তস্য ভোজন মম তদ্বোজনকারকমিত্যর্থঃ । তথা চায় মমবর্ষদেয়ীয়া,
 শ্ৰিয়পুত্র, ইদানীমেব মঙ্গ্যর্থঃ অধুনৈব চ তর্পণসামবয়্যকম, অয়স্ব শ্ৰিয় ততর্পণজল
 কিয়দ্বান্ত শস্যতি ? যেন ততো মে পিপাসানিঃশ্চি স্যাৎ । অতো যাবদয় বয়স্য স্যাৎ
 তাবদেব পিপামিতো ভবিষ্যামীতি ভাব ।

(ফ) বিদুষক । বোহসেন । মত্বব হও, মত্বর হও, তোমার
 পিতাকে হত্যা কবিবার জন্ত নিয়া যাইতেছে ।

(ব) বালক । হা পিতঃ । হা জনক । ।

(ভ) বিদুষক । হা প্ৰিয়বয়স্য । আমি আবার কোথায় তোমাকে
 দেখিতে পাইব ? ।

চাক্ৰদত্ত । (পুত্র ও মিত্রকে দেখিয়া) হা পুত্র । হা মৈত্রৈয় ।
 (শোকের সাহিত্য) হায় ! কি কষ্ট ।

किं पुत्राय प्रयच्छामि ? । आत्मानमवलीक्य । यज्ञोपवीतं ददा ।
आं, एदं तावदस्ति मम च । (म)

अमौक्तिकमसौवर्णं ब्राह्मणानां विभूषणम् ।

देवतानां पितृणाञ्च भागो येन प्रदीयते ॥१८॥

इति यज्ञोपवीतं ददाति ।

अथ पूर्वाह्ने प्रति परार्हं वाक्यार्थो हेतुरिति काव्यलिङ्गम्, तथा भोजनकारकाथं भोजनपदप्रयोगेण हेतुहेतुमतोर्भेदेनाभिधानात् हेतुनांमालङ्कारय, अनयो सृष्टिः ।

“पितृदानं निवाप स्यात्” इत्यमर ॥१७॥

(म) किमिति । आमिति धरणार्थमव्ययम् । किञ्चेति धार्यं । मम तावदिदं यज्ञोपवीतरूपं दीयमस्तीत्यर्थः ।

अमौक्तिकमिति । इदं यज्ञोपवीतम्, अमौक्तिकं मुक्ताभिरनिश्चितम्, असौवर्णं सुवर्णैरघटितम्, ब्राह्मणानां विभूषणं विशिष्टालङ्कारस्वरूपम्, एतेनैव सर्वत्र विशेषादरणीयकरणादित्याशयः । येन यज्ञोपवीतेन, देवतानां भागं पूजायश्च, पितृणां भागश्च ग्राह्यायश्च, प्रदीयते, “सर्ववीपवीतना भाव्यम्” “प्राचीनावीतिना सृष्ट्युपसम्पत्तत्तन्निष्ठा । पितृमानिषनात् कार्यं विधिवद्भूषणादिना” इत्यादिदृष्टेति भावः ।

अथ मौक्तिकसौवर्णं भिन्नलरूपाधिकवैशिष्ट्यस्य आकृतत्वादधिककारुटवैशिष्ट्यरूपकमलङ्कार ॥१८॥

पदलोकके आनि दोषकान् यावत् पिपासितं शक्तिव । कान्, एहै शिशुपुत्र, आमाके अताह्ने तर्पणेर जल पानं कर्माहैते पाविबे ॥१७॥

(म) पूतुके किं दानं करिब ? । (गौतमेव दिक्के चाशिया यज्ञोपवीतं देविश्या) ओ ! आमांर एहै यज्ञोपवीतं रशियाहे ।

इहा, मूला वा अर्गनिश्चितं नहे, अथच इहा ब्राह्मणगणैव अनकार, बाहा देवतां ओ पितृलोकैव तेषां अंशं देवया ह्य ॥१७॥

(एहै बलिश्या यज्ञोपवीतं दानं करिबेन)

চারুদাত্তঃ । আশ্ৰচ্ছ লে চালুদত্তা । আশ্ৰচ্ছ । (য)
 দ্বিতীয়ঃ । অলে ! অজ্জচালুদত্তং গিলুববদেণ গামিণ
 আলবশি ? । অলে ! পেখ্ব । (র)

অম্ভুদে অশশাণে তহে অ ললিত্তিন্দিবং অহটমগ্গা ।

উহামে ব্ব কিশোলী গিঅদী ক্বু পডিচ্ছিদং (১) জাদি ॥১৫॥

(য) আশ্ৰচ্ছ রে চারুদত্ত । আশ্ৰচ্ছ ।

(র) অরে । আর্ধ্যচারুদত্ত নিরুপপদে ন নাম্বা আলপসি ? । অরে । প্রেঘস্ত ।
 অম্ভুদয়ে অবসানে তথৈব সাত্তিন্দিবমহতমাগা ।
 উহামেব কিশোরী নিয়তি খলু প্রতীষ্ট যতি ॥১৫॥

(র) দ্বিতীয় ইতি । নিরুপপদে ন গৌরবস্বক সন্নিহিতার্থ্যাদি বিশেষণাভাবন ।
 নৈতত সঙ্গতমিতি ভাব ।

অম্ভুদয় ইতি । অম্ভুদয়ে উভয়ো তথৈব অবসানে ঘয়ে অবনতী, অহত কেনাপি ন
 নিবাসিতী মাগে প্রবর্তনপথো যস্থা সা তাহশী, নিয়তির্দেবম্ উহামা উন্মুক্তবন্ধনা,
 কিশোরী প্রথমযৌবনস্থা হস্তিনীব, সাত্তিন্দিব খলু সর্বদৈব প্রতীষ্ট স্বামীষ্টবিষয়ম্,
 যতি প্রাপ্নোতি । তথা খ তাহশী নিয়তিরীবাস্য উঁহশীঁ দমা হতবতী ন পুদগীঁ রবমপি
 হতবতীতি গৌরবহানিকর ন কিঞ্চিৎকথ্যমিতি ভাব ।

অন ত্রীতীপমাল্লদার । আর্ধ্যা খ জাতি ॥১৫॥

(য) প্রথম চাণ্ডাল । আয় বে চারুদত্ত । আয় ।

(র) দ্বিতীয় চাণ্ডাল । ওরে । নিরুপপদনাম দ্বাবা আর্ধ্য চারু-
 দত্তেব সহিত আলাপ করিতেছিষ্ ? । ওরে । দেখ—

লোকের উন্নতিব বা অবনতির সময়ে এবং দিনে বা রাত্তিতে কেহই
 যাহাব পথ রোব করিতে পারে না, সেই নিয়তি, উন্মুক্তবন্ধনা যুবতি
 হস্তিনীর ছায়, নিজের অভীষ্টবিষয় সম্পাদন করিয়া থাকেন ॥১৬॥

(১) পড়িচ্ছিদ ।

অম্ব' চ । শুক্লা ববদেশা (১) ঞ্চি
 কিং পণমিঅ মত্য়এ ণ কাদব্ব' ।
 লাহুগহিহে বি চন্দে
 ণ বন্দনীএ জনপদস্স ? ॥২০॥

বালকঃ । অরে রে চাণ্ডালা ! কহি আবুক মেঘ ? । (ল)
 চারু । বত্স ।

অন্যত্র । শুক্লা ব্যপদেশা অস্য কি প্রথম্য মলকে ন কৰ্ত্তব্যম্ ? ।

রাহুগহীতীঃপি চন্দ্রী ন বন্দনীযৌ জনপদস্য ? ॥২০॥

(ল) অরে রে চাণ্ডালা ! কৃত্ত মম পিতর নয়ত ? ।

ননু ধনলীমেন শ্লৌহত্যাকারিণ কি গৌরবমিত্যাহ শুক্লা ইতি । ব্যপদেশা ক্ললত্বপা
 বসলসেনাহত্যাপবাদা, শুক্লা শুক্লাজলাদিবদকিধিন্কারা মিথ্যা এবত্যর্থ' । অস্য চারু
 ম্ভতস্য কুলনামাদিক কি বনু, প্রথম্য মলকে ন কৰ্ত্তব্যম্ ? অপি তু কুলনামাদিক
 সৰ্বমেব প্রথম্য মলকে কৰ্ত্তব্যমিত্যর্থ' । ননু শকারেণ শ্লৌহত্যাপবাদেন হুপিতস্য কথ
 তাহম সম্মান ইत्याহ—রাহুণা গহীতী যশ্লীঃপি চন্দ্র, জনপদস্য তদ্বাসিনী জনস্য
 ন বন্দনীয' কিমিতি কাঙ্ক, অপি তু বন্দনীয এবত্যর্থ' সুতরামব্যাপি নামাদিক
 তথৈব বন্দনীযমিতি মাত' ।

অথাথাপলিহয়হটালযৌঃছাঃশ্চিভাবেল মদ্র । আত্মা অ জাতি ॥২০॥

আরও, চারুসত্তের অপবাদ, শুক (মিথ্যা), সূত্রের চারুসত্তের কুল
 নামাদি কোন বস্তু, প্রণামপূর্বক মন্তকে ধর্তব্য নহে ? । চন্দ্র রাহুগ্রন্থ
 হইলেও, লোকের কি বন্দনীয নহে ? ॥২০॥

(ল) বালক । অরে রে চাণ্ডালগণ ! আমার পিতাকে কোথায়
 নিয়া চলিয়াছ ? ।

(১) যুক্তা বিবদ্যা ।

अंसेन विभ्रत् करवीरमालां
 स्कन्धेन शूलं हृदयेन शोकम् ।
 आघातमद्याहमनुप्रयामि
 शामित्रमालब्धुमिवाध्वरेऽजः ॥२१॥

चाण्डालः । दालत्रा ! । ×

शाहु अम्हे चाण्डाला चाण्डालकुलम्नि जादपुव्वा वि (१) ।
 जे अहिभवन्ति शाहुं ते पावा ते अ चाण्डाला ॥२२॥

× । दारक !

न खलु वय चाण्डालाः चाण्डालकुले जातपूर्वा अपि ।

ये अभिमवन्ति साधुं ते पापास्ते च चाण्डालाः ॥२२॥

अ सेनेति । अ सेन गजभारिण, करवीरस्य पुत्रस्य मालाम्, स्कन्धेन शूलम्, हृदयेन शोकञ्च अकारणमविद्युत्प्रगणितमिति भावः, विभ्रत् धारयन् अहम्, अध्वरे यज्ञे अजन्तव्य इव, आघातं प्रहारम्, आलब्धुं प्राप्तुम्, अय इदानीम्, शामित्रं बध्यस्थानम्, अनु-प्रयामि अनवीः पयात् पयात् गच्छामि, न पुनरिमावेव मां तव मयत इति माधवमयीः कथिदीप इति भावः ।

अथ विद्यदिव्येकया क्रियया अप्रमत्तानां करवीरमालादीनां तदव्याममिसम्बन्धालुल्य-
 योगिता शीर्षापमा आलयोगिर्मयो निरपेक्षतया मसृष्टिः ।

“अंसे स्तम्भे विभ्रामि अ” इति विश्वः । “शमिता यज्ञं” इति सूत्रात् शमितवि भवं
 शमितमिति घञोपपद्यव्यञ्जानमुच्यते । इन्द्रवज्रं इत्तम् ॥२१॥

शेति । चाण्डालकुले जातपूर्वा अपि वयम्, न खलु चाण्डालायाश्चाण्डालत्वं वयं स-
 चाकरवत् । २२म् । गजभारिणे करवीरपुत्रेण माला, अस्ते शूल एवञ्च
 हृदये शोक धारण करुणः आसि, अस्ते चाण्डालेण त्राय आघात परिहारं यत्
 आल दधातुनेन दधेतेति ॥२३॥

(१) जादपुला वा ।

दारकः । ता कीस मारिध आवुकां ? । (ब)

चाण्डालः । दीहाओ । अत्त लाअणिओओो कुवु अव-
लज्जादि, ए कुवु अम्हे । (श)

दारकः । वावादिध मं, मुञ्चध आवुकां । (घ)

(ब) तत केन मारयत आवुकम् ? ।

(श) दीर्घायु । अत्र राजनियोग खलु अपराध्यति, न खलु वधम् ।

(घ) व्यापादयत माम मुञ्चत आवुकम् ।

कण्ठाण । तर्हिं दृश सकम्भणापि चाण्डाला के इत्याह—ये जना, साधु जनम्,
अभिभवन्ति उत्पीडयन्ति, ते पापा पापिनः, अतएव ते च चाण्डाला ।

अत्र चाण्डालकुले जातपूर्वत्वरूपकारणे सत्यपि चाण्डालत्वरूपततकात्याभावात्
विशेषीतिरलङ्कारः । तथा आत्मनी दृश सकम्भत्वाभावप्रतिपादनकाव्यार्थं बालककृत
चाण्डाला इति मन्वीधनजनितापमानस्य रुदनात् हादन नाम विमर्षसन्धिरङ्गम् ।
“तदाहृन्हादन पुन । कार्यार्थमपमानादे सहन खलु यइवत ।” इति दर्पण-
लक्षणात् । आश्या जाति ॥२१॥

(श) चाण्डाल इति । राजकिङ्करा वध राजनियोगादेवैव मारयाम इति भावः ।

(घ) दारक इति । “कश्चित् पुरुष मारयत” इत्येव राजनियोगार्थे तर्हिं सा
व्यापादयत, तथात्वेऽपि ततमिडे, आवुक पितर मे मुञ्चतेत्याशयः ।

चाण्डाल । बानक । आनवा चाण्डालवध्नेषे अग्निद्याम्, चाण्डाल नहि ।
दाहारा साधु लोकके उन्पीडित करे, ताहाराई चाण्डाल एव ताहावाई
पापाश्चा ॥२२॥

(ब) बानक । ता तोमवा आमार पित्तके इत्या करित्तेछ
केन ? ।

(श) चाण्डाल । दीर्घायु । ए विद्ये ब्राह्मजाई अपराधी, आनवा
नह ।

चारु । शान्तं पापम् । दृश स्रग्भम् । अद्य अवगच्छामि ।
 “समसंस्थित” इत्यादि पठति । प्रकाशम् । “एता पुनर्हृन्मगता स्विधो माम्” इत्यादि
 पुन पठति । (घ)

चाण्डालः । श्रीशलध अज्जा ! श्रीशलध । (क)

किं पैक्वध ग्रप्पु रिशं अजशवशेण प्पणट्टजीवाशं ।

कूपे खण्डितपाश कञ्चनकलमं विश्र डुव्वन्तं ॥२४॥

(क) अपसरत आया । अपसरत ।

कि प्रेक्षन्ते सत्पुरुषम् अयशोवशेन प्रनष्टजीवाशम् ।

कूपे खण्डितपाश काञ्चनकलममिव मञ्जलम् ॥२४॥

(घ) विदू इति । भद्रमुखाविति चाण्डालयो मन्वाधनम् ।

(घ) चारु इति । शान्त पाप मैवेयीक्त कुतोऽपि न कर्तव्यमित्यर्थ ।
 अवगच्छामि “परोऽपि बन्धु समसंस्थितस्य मित्र न कथिद्विषमस्थितस्य” इत्युक्तायै सम्यग्-
 बुद्धेः । “समसंस्थित” इत्येकदर्शन उदाहृतश्रीकाई सूचितम् ।

किमिति । खण्डितस्त्रिंश पाशो बन्धनरज्जुस्य तम् अतएव कूपे मञ्जल काञ्चन-
 कलम स्वर्णकुम्भमिव, अयशोवशेन वसन्तसेनाया इत्यापवादनिमित्तेन प्रनष्ट जीवस्य
 जीवस्य आशय यस्य तम्, अतएव मञ्जल भुवनादिलुप्यमान साहसनिन्दाया असह्यत्वात्
 स्वयमेव मत्तुमिच्छुमित्यर्थ, सत्पुरुष साधुसमावर्तित आरुदशम्, कि प्रेक्षन्ते कथ
 पश्यत, सत्पुरुषप्राप्तविपत्तिदर्शननिषेधादिति भाव ।

(ह) विदूषक । हे भद्रप्रधानगण । तोमरा प्रियवदशु चारुदशके
 परित्याग कर, आनाके हत्या कर ।

(फ) चारुदश । शरूप बलिष ना । (देखिवा शगत) आज बुद्धि
 लान । (“सम्पन्न अवस्था लोकेव” इत्यादि पाठ करिलेन । प्रकाशे ।
 “अट्टालिकाश्रित एहं शीलोकगण” इत्यादि पुनवाय पाठ करिलेन)

(क) चाणाल । सकुन, नहा*देरा । सकुन ।

চারু । সক্রমণম্ । “শশিবিমলমযুজ” ইত্যাদি পঠতি ।

অপর: । অলে ! পুণো বি ঘোশিষ্টি । (খ)

চাণ্ডাল: । তথা কৰোতি । (গ)

চারু । প্রাপ্তোঃ হং ত্বসনক্লশাং দশামনার্থ্যাং
 যত্রৈদং ফলমপি জীবিতাবসানম্ ।
 এষা চ ব্যথয়তি ঘোষণা মনো মে
 শ্রীতব্যং যদিদমসৌ ময়া হততি ॥২৫॥

(খ) অরে ! পুনরপি ঘোষণ ।

অত্র শ্রীতীপমালঙ্কারঃ । কাছনপর্দে ন কলসস্য উত্কর্ষে সূচয়িত্বা চারুদন্তস্থাপি
 উত্কর্ষঃ সূচ্যতে ইতি নাপুটার্থত্বদোষ: । আর্থ্যা জাতি: ॥২৪॥

(গ) চাণ্ডাল ইতি । তথা কৰোতি পুনরপি পূর্বোক্তাং ঘোষণয়তি ।

প্রাপ্ত ইতি । অহম্, ব্যসনে ন শকারাভিযোগরূপবিপদা ক্লশা পূর্বদরিদ্রদশাতিঃপি
 হীনীকৃতাম্, অনার্থ্যা স্ত্রী ইত্যাপবাदादसाधीन, दशामवस्थाम्, प्राप्तः ; यत्र दशायाम्,
 इदं फलमपि, जीवितस्य जीवनस्य अवसान परिस्मृतिसिर्वाङ्मिन् तत् वादस्य जातम् ।
 किञ्चेति आर्यः । एषा घोषणा, मे मम मनो व्यथयति ; यद्वयच्चात्, असौ वसन्तसेना,
 -मया हता, इति इत्यम्, इदं घोषणावाक्यम्, मया श्रितव्यं भवति ।

महर्षिंश्चै इत्यम् ॥२५॥

छिन्नবন্ধু, কুপে নিমগ্ন প্রায় স্বর্ণকুণ্ডলে ব ভ্রায় অপবাদবর্ণনত: জীবনাশা-
 বিহীন সংপুরুষকে আপনাবা দেখিতেছেন কেন ? ॥২৪॥

চারুদত্ত । (শোকের সহিত “চন্দ্রের নিখিল কিরণের ভ্রায়” ইত্যাদি
 পাঠ করিলেন ।)

(খ) অপর চাণ্ডাল । অরে । পুনরায় ঘোষণা কর ।

(গ) চাণ্ডাল । (তাহা করিল)

চারুদত্ত । আমি, বিপত্তিনিবদ্ধন হীন এবং ঘৃণিত অবস্থা প্রাপ্ত

ततः प्रविशति प्रामादम्यो बहू स्यावरक ।

स्याव । घोषणामाकणं सर्वैक्यम् । कथं अपावे चालुदत्ते वावा-
दोश्चदि ? हग्गे णिअलेण शामिणा वन्धिदे । भोदु, आक-
न्दामि । शुणाध अज्जा ! शुणाध, एत्थ दाणिं मए पावेण पव-
हणपडिवत्तेण पुप्फकलसुअ-जिष्णुज्जाणं वशन्तश्रेणा णीदा,
तदो मम शामिणा मं ण कामेशि त्ति कदुश्च वाहुपागवल-
कालेण माल्लिदा, ण उण एदिणा अज्जेण । कथं विदून्दाए ण
कोवि शुणादि ? । ता किं कलेमि ? । अत्ताणअं पाड्ढेमि ।

(घ) कथमपापधारुदत्तो व्यापाद्यते ? अहं निगडेन स्वामिना बहू । भवतु,
आकन्दामि । शृणुत आर्या । शृणुत, अत्र इदानीं मया पापेन प्रबहणपरिवर्त्तेन
पुष्पकरण्डकजीर्णोयान वसन्तसेना नीता, ततो मम स्वामिना मां न कामयसीति कृत्वा
वाहुपागवदात्कारिण भारिणा न पुनरितेन आर्येण । कथं विदूरतया न कोऽपि
शृणोति ? । तत् किं करोमि ? । आत्मानं पातयामि । यद्येव करोमि, तदा

(घ) स्याव इति । वैकल्येन विह्वलतया, सह सर्वैक्यम् । न विद्यते पाप
वसन्तसेनाहत्याजनित कलुष यस्य स । निगडेन शृङ्खलया, स्वामिना शकारिण ।
आकन्दामि आकन्दन दूरत आत्मानं तददुश्चैर्नशीमि । विदूरतया विशिष्टदूरतया ।

अत्र जनसाधारणश्रवणरूपस्य ईक्षितार्थस्य ईक्षितदूरत्वेन प्रतीघातात् प्रतिषेधी नाम
विमर्षसम्भारइत्तम् । यथा साहित्यदर्पणे—

“ईक्षितार्थप्रतीघात प्रतिषेध इतीष्यते ।”

हृदयैर्वाहि, याहाते जीवननाशपर्याप्त एहै फलए, उपस्थित हृदयैर्वाहे ।
विशेषतः एहै घोषणा आमाव हृदयके बाधित कबितेहे, ये हेतु
“आमि वसन्तसेनाके हत्या कबियाहि” ईहा सुनिते हईल ३२५॥

तदनन्तर अट्टालिकाव उपवे बहू अवस्थाय स्वावकेव श्रेवेष ।

(घ) स्वावक । (घोषणा सुनिष्ठा, विह्वलताव सहित) निरपवाद

विचिन्त्य । जइ एव्वं कलेमि, तदा अज्जचालुदत्ते ण वावादी-
अदि । भोदु, इमादो पाशादवानग-पदोलिकादो एदिण
जिसुगवक्खेण अत्ताणअं णिकित्त्वामि । वरं हग्गे उवरदे,
ण उण एग्गे कुलपुत्तविहअरणं वाशपादवे अज्जचालुदत्ते । एव्वं
जइ विवज्जामि, लद्धे मए पललोए । इत्थाम्भान पातयित्वा । ही
हो । ण उवलदम्हि । भग्गे मे दण्डणिअले । ता चाण्डाल-
घोश शमखेशामि । इम उपस्य्थ । हहो चाण्डाला ! अन्तलं
अन्तल । (घ)

आर्यचारुदत्तो न व्यापाद्यते । भवतु अस्या प्रासादशालायपतीलिकात् एतन् क्षीरगवा
घेण आत्मान निक्षिपामि । वरमहमुपरती न पुनरिष कुलपुत्रविहगाना वामपादप
आर्यचारुदत्त । एव यदि विपद्ये लभो मया परलोक । ही ही । नीपरतीऽस्मि ।
भग्गे मे दण्डनिगड । तच्चाण्डालघोष समन्विशामि । हही चाण्डाली ! अन्त-
रन्तरम् ।

आत्मान स्वदेहम् । प्रासादे तद्वदितले इत्यर्थ, शाला चूद्रा या अयपतीलिका
सम्मुखवर्तिनी रथ्या तस्या । उपरत एतावदुच्चईशात पतनेन सत । कुलपुत्रा
सह शीतूपत्रा जना एव विहगा पक्षिणस्तेषाम्, वामाय पादपी इत्त । एवमनेन
पतनेन । विपद्ये मिये । परलोक स्वर्ग, निरपराधब्राह्मणस्य रक्षितत्वादिति भाव ।
दण्डनिगड दण्डवत् स्थूला मूढला । चाण्डालस्य घोष घोषणास्थानम् ।

चारुदत्तके हत्या कबितेछे केन ? प्रेडू आमाके शृङ्खलधावा बहु
करिशाछेन । हुडेक, उरैल्लःश्वरे बनि । सुहन, महाश्वेरा । सुहन ।
ए विषये पापाआ आनि, गाडीव परिवर्तनक्रमे वसुसेनाके पुष्पकर-
उदनामक क्षीरौघाने निधाछिनाम्, ताहार पर आमार प्रेडू (शकाव)
'आमाके कामना कविस् न' बनिशा वलपूर्कन वाहपाश धारा वसुसेनाके
हत्या कबिशाछेन, किन्तु एई आर्य चारुदत्त हत्या करेन नाई । हाय ।

चाण्डाली । अले । के अन्तलं मगोटि ? । (ड)

चेट । शणाध—इति पुर्वात् पठति ।

चारु । अये ।

कोऽयमेवविधे काले कालपाशस्थिते मयि ।

अनावृष्टिहते शस्ये द्रोणमेघ इवोदितः ? ॥२६॥

(ड) अर । क अलर मार्गयति ? ।

क इति । शस्ये, अनारण्या इति हतप्राये सति, द्रोणमेघ इव शस्यवर्षकी द्रोणाब्धी मेघविशेष इव, एव विधे काले मयि कालपाशस्थिते कृतस्य वरुणवज्जुसयते सतीत्यर्थः, अयं क उदित उपस्थित ? । अप्राथित्यशुभ्यं मे परमोपकारी भविष्यतीति भावः ।

अथ काले काल इति व्यञ्जनमघस्य सकृदनीकधा साम्यात् द्वैकानुग्राम शीतोपमा धानयो समृष्टि । द्रोणमेघमाह ज्योतिष्मत्त्वे आत्तध्वनम्—

अत्राद्य दूर बलिद्या देहटे सुनितेहे ना । ता' कि करि ? । निज देहके निपातित करि । (चिन्ता कबिया) यदि एहेरूप कवि, तबे आया चारुदत्तके हत्या करिबे ना । इउक, एहे अटोलिकार नूतन वास्ताव सन्नुध हटेते एहे जीर्ण शवाफ्दवावा निज देहके निशेष कवि । आमाव भुत्ताओ भात, किन्तु संकुनोत्पन्ननाकरूपपग्निसंगणैव वासवृत्त एहे चारुदत्तैव भुत्ता भात नहे । इहाते यदि आमि मरिया याई, तबे आमि पव लोक लाभ कबिलाम । (एहे बलिद्या देह निपातित कबिया) कि आश्रया । कि आश्रया । आमि मबिलाम ना, बवं आमार शिकल भादिन । । ता चांगालेव बोधणान्दान अह्वेमण कवि । (देखिया, निकटे याईया) ओहे । चांगाल । अवकाश दाओ, अवकाश दाओ ।

(ड) चांगालद्वय । ओवे । के अवकाश चाहितेहे ? ।

भुत्ता । ('सुत्तन इत्यादि पूर्वोक्त पाठ कबिल)

ভো: ! স্মৃতং ভবদ্ভি: ? । (চ)

ন ভীতো মরণাদস্মি কেবলং দূষিতং যশ: ।

বিশুদ্ধস্য হি মে মৃত্যু: পুত্রজন্মমমো ভবেত্ ॥২৩॥

অন্যত্র । তেনাস্মাক্ততবৈরণ্যে স্তুদ্রেণাল্যন্যবুদ্ধিনা ।

শরণেইব বিপাক্তে ন দূষিতেনাপি দূষিত: ॥২৮॥

“বিশুতে শাকবর্ষে তু স্তুর্ভিঃ শেখিতক্রমাৎ ।

আবর্ষে শিদ্ধি মবর্ষে পুষ্কর দ্রীণমম্বুদম্ ॥

আবর্ষা নির্জলী মেঘ সর্ষৎ য বহুদক ।

পুষ্কর পুষ্করজলী দ্রীণ ঐস্বদ্রপূরক ॥” ॥২৬॥

(চ) ভো ইতি । ভবদ্ভিঃ স্মৃত্যনৈ স্মৃত কিমিতি কাঙ্ক্ষ । স্মৃতস্তে মমাপরাধা-
ভাব ইতি জ্ঞাতমপীতি ভাব ।

ননু কি মরণাভীতোঃসি ? যেনাঘ্যানেব ভ্রবীধীত্যাহ নেতি । অহ মরণাত ন
ভীতোঃস্মি । তাহঁ এত স্মৃত্বা কথমম্মান্ সাচ্চিণ করীধীত্যাহ কেবল যশ সাধুল
সুখ্যাতি, দূষিত স্ত্রীহত্যাপবাদনেতি শপ । তদ্যশীদূষণদূরীকরণায় ভবত
প্রতিসচ্ছিত্বেনানুরোধ ইতি ভাব । হি তদ্যাহি, মে মম বিশুদ্ধস্য স্নোহত্যাপবাদহীনস্য
সত, স্তুত, পুত্রজন্মমমো ভবেত্ । আনন্দকর ইতি ভাব ।

অনার্যোপমালঙ্কার ॥২৩॥

চারদন্ত । ৩৫ । অনাবৃষ্টিবশতঃ শস্ত্র হতপ্রায় হইলে শস্ত্রবর্ধক
মেঘেব শ্রায় এই কোন্ বাল্মি, এইরূপ সময়ে, আনি কালপাশে থাকিতে
উপস্থিত হইল ? ॥২৬॥

(চ) মহাশয়গণ । আপনাবা শুনিলেন কি ? ।

আমি মরণ হইতে ভীত নহি, তবে কেবল যশ দূষিত হইয়াছে
(স্বতরাং একপ জিজ্ঞাসা কবিতোছি) । নির্দোষ অবস্থায় আমাব মৃত্যু
হইলে, তাহা পুত্রজন্মেব তুল্য হইবে ॥২৭॥

চাণ্ডালী । যাবলয় । অবি গচ্ছ' মণাগি ? । (ছ)

চেট: । গচ্ছ' । হগ্নে বি, মা কগ্গ বি কধঃগ্গি ত্তি
পাগাটবালগ্ন-পটোলিকাৎ দগ্গিগ্নিগ্নেণ বন্দিয় গিগ্নিত্তে ।
(জ)

প্রবিশ্য গ্গকার । মহর্ষম ।

মগ্গেণ তিক্তামিন্কেণ ভক্তে গাক্কেণ শূপেণ গমচ্চুকেণ ।

ভূক্তং মগ্গ অত্তগ্গয়গ্গ গিহে গালিগ্গ কুল্লেণ গুল্লোট্টেণ ॥২৫॥

(ক) ম্যাবরক । অপি সন্ধ্য মণপি ? ।

(গ) সন্ধ্যম্ । অহমপি, মা কস্যপি কথথিয়সীতি প্রাসাদবাল্য প্রতোলিকায়া
দগ্গদিগ্গে ন বগ্গ নিচিন ।

তনেতি । ন হত বৈ শব্দতা যস্য তন, শুদ্রেণ মীচস্বভাবন, তয়া অন্যান্য
বুদ্ধিনা, অন্যথা নিনা কারকমেব সমাপকারা ন ক্রিয়ততি ভাব, দূষিতেন স্বীহৃদ্যা-
পাপনৈব বিদেগৈব চ স্বয়, দীপদন্নেত্যর্থ, বিধাক্তেন শরণেব, তেন গ্গকারেণ, অধি অহ
দূষিত স্বীহৃদ্যাপবাদবিগ্নীকৃত । বদ্যুতস্বভাবপবাদৌ মিথ্যেবতি ভাষ ।

অন্ব যীতীপমালদ্বার ১২৮

(ক) চেট ইতি । অহমপি নিচিন ইতি পরশ্যন্বয় । কস্যপি মকগ্গে, মা কথথি-
য়মি বসলসেনায়া হস্যাত্ত্বান্নমিতি শ্রীষ । অর গ্গকারীক্গেবনুবাদ । নিচিন ম্যাপিত ।

যাবও, আদি শকাবের সহিত কোন শব্দতা করি নাই, তথাপি
সেই শব্দ এবং অত্যঙ্গবুদ্ধি শকার, যদ্যং দূষিত হইয়াও বিধাক্ত শবের
ছায় আনাকে দূষিত করিয়াছে ১২৮

(ছ) চাণ্ডালদয় । স্বাববক । তুমি কি সত্য বলিতেছ ? ।

(জ) ভূতা । সত্য । "কাহারও সহিত বলিস্ না" এই, কথা
বলিয়া আনাব প্রভু আনাকে অটোলিকার নূতন বাস্তার সম্মুখভাগে দৃঢ়-
শুদ্ধনদ্বারা বন্ধ কবিয়া রাখিয়াছিলেন ।

কথং দত্তা । মিষ-কংশ-খড়্গাণ্য চাণ্ডালবাচ্যায় শল-
শজো জধা অ এশি উক্বালিদি বজ্জডিগ্গিমশ্বে পট্ঠাণং অ
শুণীঅটি, তধা তকেমি, দলিহ-চালুদত্তাক বজ্জট্টাষং ণীঅদি
ত্তি । তা পেক্বিগ্গ । শত্তু বিণাশি ণাম মহন্তে হল্লক্গ

মাসেন তিত্তাসেনে ন ভক্ত শাকেন স্পেন সমত্‌স্ককন ।

ভুক্ত ময়া আক্কনী মেহে শালি কুন্নি ন গুডীদনে ন ॥২৫॥

মিষ কাষ খড়্গনায়াচাণ্ডালবাচায়া, স্বরসযৌগ, যথা চ এষ উদ্বীতৌ বধ্য
ডিগ্গিমশ্বে পট্ঠানাচ যুযন্তে, তথা তক্যামি, দরিদ্রচারদনৌ বধ্যস্যান নীযত
इति । তৎ প্রেচিষ্যে । শত্তুবিণাশি নাম মহান্ হৃদয়স্য পরিতীধৌ ভবতি । শ্রুতচ

মাসেনিতি । ময়া আক্কনী মেহে, শালি শালিসম্বন্ধীয় শালিধান্বতলুলনিমিত্ত-
মিত্যর্থ, ভক্তময় মাসেন, তিত্তযুক্তমস্র তিত্তাস্র তেন, সমত্‌স্ককন শাকেন স্পেন চ,
তথা কুন্নি ন স্পেন নুপীকৃতেন প্রধুরেণ্যর্থ, গুডীদনে ন গুডমিত্রিতীদনে ন পায়সেনিতি
তাতপর্যম্, সচ ভুক্তম্ । সুতরামহ প্রবর এব মনুথ ইতি ভাব ।

“কুল স্ম পৈ তড়গী চ সৈন্যপৃষ্ঠপ্রতীরয়ী” ইতি বিদ্য । ইন্দ্রবজা বৃত্তম্ ॥২৫॥

(ক) কর্ণমিতি । কথং দত্তা শব্দমভিনীয়েত্যর্থ । মিষ প্রস্রাদৌ পতনে ন
বিদীর্ণ যন্ কাষ তদন খড়্গনায়া খড়্গন ইত্যেব ধ্বনিবিশিষ্টায়া, চাণ্ডালবাচায়া-
চাণ্ডালস্য ঘৌষথাবাণ্ডা, স্বরসযৌগ, যুযত ইতি পরিণাম্য । “বটি ভাগুরিগ্গীপ-
মবাপ্যীরুপসর্গৌ । টাপথাপি হল্লানাণা গুধা বাচা নিয়া গিরা ॥” ইতি বাক্‌শ্বেদান্
টাপ্পল্যে ন কাষিতি ছপম্ । উদগীত উদ্ভবক্‌ল্যাপিত । পট্ঠানা উক্বানাচ শ্বে

শকাব প্রবেশ কবিয়া । (আনন্দেব সহিত) আমি নিজেব ঘবে মাংস,
ভিত্ত, অন্ন, শাক, ডাল, মংস্র এবং প্রচুব পায়সের সহিত শালিধান্ব তণ্ডু-
লেব অন্ন খাইয়াছি ॥২৫॥

(খ) (কাণ দিয়া) বিদীর্ণ কাংশের ত্রায় ‘খন্ খন্’ রূপ চাণ্ডাল-
বাক্যেব শব্দ শুনা যাইতেছে, আব যে হেতু এই বধ্য ডিগ্গিমেব শব্দ
উঠিয়াছে এবং চাকের শব্দ শুনিতেছি, সেই হেতু বোধ কবি, দবিত্ত

पनिदोशे होदि । शुद्धं च मए, जोवि किन शत्तुं वावादअन्तं
पेक्खदि, तग्ग अग्गणिं जग्गन्तले अक्खिलोणे ण होदि । मए
क्खु विग्गण्हिग्गव्भपविट्ठे ण विअ कोड्ढएण किं पि अन्तलं मग्ग-
माणेण उप्पाड्ढिटे ताह दनिह्-चालुदत्ताह विण्णामे । शम्पदं
अत्तण्कनिकाए पाशाटवालण-पदोन्निकाए अहिलुहिअ
अत्तणो पलक्कमं पेक्खामि । तथा इत्था दृश च । हीही । एटाह
दनिह्-चालुदत्ताह वज्झं णीअमाणाह एवट्ठे जण्णशम्भे, जं
वेलं अम्हानिणे पवले वल्लमणुग्गे वज्झं णीअदि, तं वेलं

मया, योऽपि किञ्च शब्दुं व्यापारमान प्रेषते, तस्य अन्यस्मिन् जन्मान्तरे अचिरगो न
न भवति । मया खनु विषयत्रयगर्भप्रविष्टेनेव कीटकेन, किमपि अन्तरं मार्गयता
उत्पादितस्य दरिद्रचारुदत्तस्य विनाशः । साम्प्रतमात्मीयाया प्रासाद बालाय प्रतीनि-
कायामधिरुद्ध आत्मन पराक्रम प्रेषे । हीही । एतस्य दरिद्र चारुदत्तस्य बन्धु-
नीयमानस्य एतावान् जनसम्बद्धः ; सा विलामप्रादृश प्रवरी वरमनुष्यो बन्धु नीयते
इति शेषः । अन्यस्मिन् जन्मान्तरे इत्यस्यपद पुनरुक्तम्, विषयत्रये विषयधर्मभागस्य
गर्भे अन्तरं प्रविष्टेन, कीटकेन सुद्रकीटेनेव । यतो निर्गमावश्यकप्रादृशज्वालविशेष-
ध्यातनाथं विषयपदम् । अन्तरस्य दुर्लभताप्रतिपादनार्थं च यन्त्रियपदम् । कीटकेनेति
सुद्रार्थं कल्पयति । अन्तरं द्विद्रम्, मार्गयता अन्विष्यता मयेति सम्बन्धः । हीशब्दो
चारुदत्तके बन्धाहाने निश्चया यादृतेच्छे । ता देधि । शक्रनाशे मनेन
शुद्धतरं मन्त्रोक्तं ह्य । विशेषतः आम्नि उनिश्चिच्छि—ये वाक्त्रि, शक्रके
वप करिन्ते देधे, अग्नाश्रुवे ताहाव नद्धनवोग ह्य ना । विववृक्षेव
शिष्टेव भित्तवे प्रविष्टे कीटकेन त्राय आम्नि वाक्त्रि थुञ्जिते थाक्त्रिया, सेह
दरिद्र चारुदत्तस्य मृत्युं वदतिश्चिच्छि । एतन् निश्चय अट्टालिकार नूतन
वास्ताव समुत्थे आरोहण करिन्ता निश्चय पवाक्त्रिन्ता देधि । (ताहा
करिन्ता एव देधिश्चिच्छि) कि आश्चर्या । कि आश्चर्या । एहं दरिद्र चारु-

কীটগি ভবে ? । নিগেত্য । কথং এগি গি. গব-বল্লকৈ বিশ্ব
 মগিড্বে টকিবগং দিগং গীশ্ৰদি । অধ কিং গিমিত্তং মম কেলি-
 কাএ পাশাদবাল্লগ-পটোলিকাএ গমীবে ঘোগণা গিবড়িডা
 গিবাল্লিডা অ ? । বিলীক্য। কথং যাবল্লকৈ চেড়ি বি গল্লি ইধ ? ।
 মা গাম তেন ইদৌ গদুশ্ৰ মন্থভেদে কিদে ভবিগ্গদি ? । তা জাব
 গং অশ্ৰেগামি । ইত্যবতৌথ্য উপসপতি । (ক)

চেট: । হহা । মদ্যালকা ! এগি গি আগড়ি । (জ)

তাং ধনা কীটগী ভবেত্ । কথমেপ স নব বল্লীবহু ইব মগিড্বে দক্ষিণা দিগং নীযতে ।
 অথ কিং নিমিত্তং মদীয়ায়া: পাসাদবাল্লায় পটোলিকায়া: সমীপে ঘোগণা নিপতিতা
 নিবারিতা চ ? । কথং স্য়াবরকযেটীঃপি নাস্তীহ ? । মা মাম তেন ইতৌ গল্লা
 মন্থভেদে: ক্তৌ ভবিষ্যতি । তদুয়াবর্দনমন্নিষ্যামি ।

(ক) মদ্যালকা ! এষ স আगत: ।

বিষয়ে, সপ্তাতিশয়ে দিবলি: । যা বলাং সময় মাণ্ডে ত্যর্থ: । পরমাণ্ডেবম্ । এষ স
 আকদন্ত: । মগিড্বে ভূখিত: । নিপতিতা উপস্থিতা, নিবারিতা হতাৎ নিবারিতা চ ।
 মন্থভেদী সুসবসনসেনাচল্যায়নান্নপ্রকার: । এনং স্য়াবরকম্ ।

দন্তকে বধ্যস্থানে লইয়া যাইতেছে, ইহাতেই এত লোকের ভিড; যে
 সময়ে আমাদের মত প্রধান লোককে বধ্যস্থানে নিয়া যাইবে, তখন কি
 বকম ভিড হইবে। (দেখিয়া) নূতন বুধের ছায় ভূষিত কবিয়া এই সেই
 চারুদন্তকে দক্ষিণ দিকে নিয়া যাইতেছে। আমার অট্টালিকার নূতন
 রাস্তার সম্মুখেব নিকটে ঘোষণা বিবত ও নিবারিত হইল কেন ?
 (দেখিয়া) এখানে ভৃত্য স্বাববক নাই কেন ? এখান হইতে যাইয়া, সেই
 স্বাববকদ্বারা গুপ্তবিষয় প্রকাশিত না হয়। তা ইহাকে অন্বেষণ কবি।
 (এই বলিয়া নামিয়া ভিডেব নিকটে গেল)

(এ) ভৃত্য । (দেখিয়া) মহাশয়গণ ! এই তিনি আসিয়াছেন ।

चारुडालो । ओश्लध, टेध मगं दाल टकेध हीध तुह्नीया ।

अविण्णञ्च तिक्रुव विशाणे दुट्टवड्ढे इदो एदि ॥३०॥

शकार. । अले । अले । अन्तल अन्तल देध । उपमय ।

पुत्तका । थावलका । चेडा । एहि गच्छुह । (४)

चेटः । ही ही । अणज्ज । वशन्तशिण्णञ्च' मान्णिअ ग

अपमय, दत्त मार्गम् हार पिधत्त भवत तूणीका ।

अविनयतीन्विषाणी दुट्टवलीवई इत एति ॥३०॥

(४) अरे । अरे । अन्तरमन्तर दत्त । पुवक । ध्यावरक । अरे । एहि गच्छाव ।

(अ) अट इति । भहारका इति गौरवप्रकाशाय द्रष्टृजनानां समीपनम् । एष स वसुन्धरेणाया प्रकृतद्वल' शकार ।

अपति । अपसरत अथ सद्विधानादिति अथ, मार्गम् अस्यागमनपथम् दत्त परिश्रयतेत्यर्थ । अन्यथा आघाताद्यनिष्टप्राप्तिसम्भव इति भाव । हार पिधत्त आह्वयत । अन्यथा अन्तररेऽपि प्रवशाशङ्केति भाव । तूणीका मौनावलम्बिन, भवत । न चत् स्वरभावप्रवण्येऽपि समीपागमनसम्भावनेति भाव । कथमेतत् स्वमित्याह— अविनयो दुर्व्यवहार एव तीक्ष्ण विषाण शङ्क यथ स दुट्टवलीवई'स्तत्सुखप शकार, इत एति अवागच्छति ।

अव परम्परित रूपकमन्तर । "तूणीं शीलन्तु तूणीक" इत्यमर ।

आर्या ज्ञाति ॥३०॥

(४) शकार इति । अन्तर गन्तुमवकाशम् । द्रष्टृजनान् प्रति उक्तिरियम् ।

चाणान्द्वय । मरुत, पथ दिन, वाव आवृत करन एव' नीरव हडेन । कारण, अत्याचाररूप तीक्ष्ण शृङ्खलावित दृष्टे वृत्त, एदिके आसितेहे ॥३०॥

(४) अकार । अरे । अरे । अकार दाउ, अकार दाउ । (निकटे

थाईया) पूज । आवरव । दुट्ट । आव, आमवा थाई ।

পলিতুষ্টিশি, শম্পদ পণ্ডজ্ঞ কপ্পপাদব অজ্জচালুদত্ত মাল-
ইদুং ববশিটে শি ? । (ঙ)

শকার । গহি লক্ষণকুম্ভগদিগে হমগে ইত্যিঅং বাবা-
দেমি । (ঙ)

সর্বো । অহো ! তুএ মারিদা, গ অজ্জচারুদত্তেণ । (ঙ)

শকার । কে এব্ব ভণাতি ? । (গ)

সর্বো । চত্ৰসুহিগ্ঘ । গ এমো সাধু । (ত)

(ঙ) হী হী ! অনাত্য ! বসন্তসেনিকা মারয়িত্বা ন পরিতুষ্টাসি ? সাম্প্রত
প্রণয়িজনকম্পপাদপম আর্থ্যধারুদত্ত মারয়িতু ব্যবসিতৌসি ? ।

(ঙ) নহি রতকুম্ভসদৃশীঃহ স্মিয় ব্যাপাদ্যামি ।

(ঙ) অহো ! ত্বয়া মারিতা ন চারুদত্তন ।

(গ) কে এব্ব ভণতি ? ।

(ত) নব্বেষ সাধু ।

(ঙ) শেত্র ইতি । প্রণয়িজনানা বন্ধুলোকানা কম্পপাদপম সজ্বাভীষ্টপূরণাদিতি
ভাব । ব্যবসিত প্রভুত ।

(ঙ) শকার ইতি । রতকুম্ভসদৃশ ইত্যনেনাত্মন উত্তমত্বম উত্তমত্বাচ্চ স্ত্রীহত্যা
বৈমুগ্ধ সূচিতম ।

(ঠ) ভূগ্য । কি আশ্চর্য্য । অনাত্য ! বসন্তসেনাকে হত্যা
কবিতা সৃষ্টে হও নাই, এখন বন্ধুজনেব বন্ধুবন্ধরূপ আশা চারুদত্তবে
হত্যা কবিত্তে প্রবৃত্ত হইয়াছ । ।

(ঙ) শকার । বন্ধুকুস্তেব ভূগ্য আগি, স্ত্রীহত্যা কবি নাই ।

(ঙ) সকলে । ওহে ! তুমিই হত্যা কবিয়াছ, কিন্তু চারুদত্ত নহে ।

(গ) শকার । কে এরূপ বলে ? ।

(ত) সকলে । (ভৃত্যকে লক্ষ্য কবিয়া) ওহে । এই সাধু ।

शकारः । अपवाच्य समयम् । अविदमादिके अविदमादिके । ।
 कथं यावलके चेडे सुट्टु, ण मए शच्चदे । एगे क्वु, मम अक-
 ज्जग्ग शक्वी । विविन्ता । एव्वं टाव कलइग्गं । प्रकाशम् ।
 अनिअं भट्टालका ! हं हो ! एगे चेडे शुवण्णचोनिआए मए
 गहिटे, पिट्टिटे, मान्निटि, वड्ढे अ । ता किदवेले एगे जं
 भण्णाटि, कि शच्चं ? । अपवारितकन चेट्थ कट्ठक प्रथच्छति । स्वरकम् ।
 पुत्तका ! यावलका ! चेडा । एट गेण्हिअ अग्गुधा
 भण्णाहि । (घ)

(घ) इति । कथं स्यावरकयेट सुट्टु न मय मयत । एष मनु मम
 अकाथस्य माधी । एव तावत् करिष्यामि । अलीक भट्टारका । अहो ! एष
 खेट सुवर्णचार्किकया मया गृहीत, पीडित, मारित, वड्ढय । तत कृतवैर एष यद्गणति
 किं मन्यम् ? । पुत्रक । स्यावरक । खेट । एतद्गृहीत्वा अन्यथा भण ।

(घ) शकार इति । अविदमादिक इत्यकमेव भयविषयसूचकमध्यम, तस्याति
 शय हिरक्ति । सुट्टु, मयक । मयती वड्ढ । हे भट्टारका द्रष्टार । अलीकम्
 अनेन यदुक्त तन्निष्या । सुवर्णचार्किकया स्वर्णचौथकरणेन हितुना । गृहीती धृत
 पीडितो भत संनेन निधातित मारित प्रहृत । तत्तस्यात् कृत वैर श्वता यस्य स ।
 किं मन्यं तदिति शय । अपवारितकन अन्यधामदृश्यभावनेत्यर्थ । स्वरक मन्त्र
 मुद्गम्वरमित्यर्थ ।

एव प्रथमवाक्ये पयात्तापी नाम अलिमवाक्ये च प्रीतसाहन नाम नाद्याल्लडार ।
 “मोहावधीगितार्थस्य पयात्ताप स एव तु ।” “प्रीतसाहन स्यादुतसाहसिरा कस्यापि
 योजनात् ।” इति द्रप ललचणइयात् ।

(घ) *कार । (गोपने ऊच्यते नहि) हाय । हाय । तृता
 श्वावबकके आनि तान कविद्या वादिशाहिलाम ना । ए, आमार अकाथेव
 माफी । (चिटा करिदा) एहेरूप करिव । (प्रकाशे) नहाशरण । मिथा

चेटः । यन्नीला । पक्खध पक्खध भट्टालका ! हंही !
शुवस्सेण मं पलोभेदि । (द)

शकारः । कटकमाच्छिद्य । एसे ग्रे शुवस्सके, जग्ग कालणादो
मए वट्टे । सन्नीधम् । हंही चाग्गाला ! मए खु एसे शुवस्स-
भग्गाले णिउत्ते, शुवस्स' चोलअन्ते मालिदे, पिट्टिदे, ता जदि ण
पत्तिआअध, ता पिट्टिं दाव पक्खध । (ध)

(द) प्रेक्षध्वं प्रेक्षध्वं भट्टारकाः ।। हंही ! सुवर्णेन मा प्रलीभयति ।

(ध) एतत् सत् सुवर्णकम् । यस्य कारणात् मया बहः । हंही चाग्गाली ।
मया खल्लेष सुवर्णभाण्डारे नियुक्तः सुवर्णे धीरयन् मारितः पीडितः । तदयदि न
प्रत्ययध्वे, तदा पृष्ठ तावत् प्रेक्षध्वम् ।

(द) चेट इति । हंही आशय्यम् । प्रलीभयति उक्तविपरीतं वक्तुमिति शेषः ।

(ध) शकार इति । आच्छिद्य आकृत्य नीला । प्रत्ययध्वे विश्वसिय । पृष्ठं मम
प्रहारचिह्नममन्वितमिति भावः । ततः किञ्चित्पूर्वमेव उक्त्वात् पतनेन चेटस्य पृष्ठे
चिह्नमभूत्, तदेव प्रहारचिह्नेन दर्शितमिति बोध्यम् ।

अही ! मूर्खशकारस्य प्रतापप्रमत्तित्वम् ।

कथा । ओह ! এই ভূত্য সোণা চুপি কবিয়াছিল বলিখা, আমি
উহাকে ধবিয়াছিলাম, তিবন্ধাব করিয়াছিলাম, মাবিয়াছিলাম এবং
বাধিয়া রাখিয়াছিলাম । স্মৃতবাং ইহাব সন্দে শক্রতা ববা হইয়াছে,
তাহাতে এ, যাহা বলে তাহা কি সত্য হয় ? । (গোপনে ভূতাকে বলয়
দান কবিল, পবে চুপি চুপি) পূজ ! স্বাববক ! ভূত্য ! ইহা গ্রহণ
কবিয়া অল্পকপ বন্ ।

(দ) ভূত্য । (গ্রহণ কবিয়া) মহাশয়গণ ! দেখুন দেখুন, কি
আশ্চর্য্য । সোণা দিয়া লুক্ক কবিতোছে ।

(ধ) শকাব । (বলয় টানিয়া লইয়া) এই সেই সোণা ; যাহার

चाण्डाली । दृश । शोचनं भणति । वितत्ते चेदु किं न
पन्नवदि ? । (न)

चेतः । हीमादिके । इदिगे टागभावे, जं गच्चं कं पि
ण पत्तिआअदि । मकरणम् । अज्जचालुदत्त । एत्तिके मे विहवे ।
इति पाठयो पतति । (प)

(न) शोचनं भणति । वितत्ते चेदु किं न पन्नवदि ? ।

(प) इति । इदिगे टागभाव, यन् मन्व कमपि न प्रत्याययति । आर्य-
आर्यदत्त । एतावान् मे विभव ।

(न) चाण्डालाविति । शोचनं मन्वात्वादिव मुन्दरम्, भणति शत्रिय इति श्रेय ।
वितत्त प्रक्षारणं मन्वस एभु प्रति कृत् इत्यर्थं । चेट एव रोषात् सिद्धा वदतीति भाव ।

(प) चेट इति । हीमादिक इति दुःखविषयार्थमव्ययम् । दामभावे दामत्वम्,
यदयस्मात् मन्व वाक्य व्यवहार वा, कमपि जनम् न प्रत्याययति विश्वासयति । स
दामभाव इति श्रेय । एभिर्महाकाव्याविन्दुमना इति भाव । विभव अमता । नात
परमपि किञ्चित् कप्तुमर्हामीति भाव ।

इत्य आनि.वादिनाञ्चिनाम् । (क्रोधेर सहित) ओहे चाणालगण । आनि
इहाके सुवर्णजात्रावे नियुक्त कविनाञ्चिनाम्, ताहाव पर ए, सुवर्ण चूबि
कविनाञ्चिनाम्, ताहे आनि उहाके नाविनाञ्चिनाम् एवं दक्षिणा निदाञ्चिनाम् ।
ता यदि विश्वास ना कव, तवे उहाव पिठं देख ।

(न) चाणालघण । (देविना) ज्ञान बलितेहेन । क्रोधे उतुपु
हईया कृत्य कि ना बने ? ।

(प) कृत्य । हाय । दामवटा एहेकपई वटे दे, सत्य घटनाओ
काहाके विश्वास कवाइते पावे न । (शोकैव सहित) आर्य चाकदत्त ।
आनाव श्रमता एहे पयस्य । (एहे बलिगा चवणे पतित हईल)

चारु । सकरणम् ।

उत्तिष्ठ भोः ! पतित-साधुजनानुकम्पिन् !

निष्कारणोपगतबान्धव ! धर्मशील ! ।

यत्रः कृतोऽपि सुमहान् मम मीक्षणाय

दैवं न भवदति किं न कृतं त्वयाद्य ॥३१॥

चाण्डालौ । भट्टके ! पिष्टिश्च एदं चेडं णिक्खालेहि । (फ)

(फ) भट्टक । पीडयित्वा एतं घेष्ट निष्काशय ।

उत्तिष्ठेति । भो ! पतितान् विपत्सागरे मग्नान् साधुजनान् अनुकम्पिते दयते इति तत्सुस्वीधनम् । निष्कारणोपगत विना हेतुमुपस्थितपाशौ बान्धवश्चेति तत्सुस्वीधनम् । हे धर्मशील ! उत्तिष्ठ । त्वया मम मीक्षणाय उद्धाराय, सुमहान् यत्र कृतोऽपि ; देव न भवदति फलजननाय त्वदयत्रेण सह न मिलित भवति ; अतएव फल न जातमिति भावः । किन्तु अद्य त्वया किं बन्धुकार्यं न कृतम् ? अपि तु सर्वमेव कृतमिति भावः ।

अत्र अण्कारणिकार्यान् प्राकरणिकार्यं स्थापनरूपार्थापत्तिरुद्धारः । तथा स्यात्कारणं कृत्वा हृदयमीक्षणरूपे कार्यं शकारकर्तृकवाधाप्राप्तेर्विधीधन नाम विमर्षसम्भ-
रडम् । यथा साहित्यदर्पणे—

“कार्यान्वयोपगमन विधीधनमिति श्रुतम् ।”

वसन्ततिलका वृत्तम् ॥३१॥

चारुण्ड । (शोकेन नष्टित) हे विपन्न-सङ्गनेन प्रति मदाकारी ! हे अकारणवाहव । हे धर्मशील ! तूमि उठ । आमार मुक्तिर उक्त तूमि उक्ततर वत् करिलेस, तेव उद्धार मण्णे मिलिन ना, किच्च तूमि कि ना करिशाह ॥३१॥

(फ) चाण्डालवद । महावद । एहे वृथाटोके प्रशन्न करिया वाहिर करिया मिन ।

शकारः । निक्रम ले ! । इति निष्क्रमयति । अले चाण्डाला !
किं विलम्बेध ? मालेध एदं । (व)

चाण्डाली । जदि तुवलणि, ता शअं ज्जेव मालेहि । (भ)

रोह । अले चाण्डाला ! मं माग्धि, मुच्चध आवुकां । (म)

शकारः । शपुत्तं ज्जेव एदं मालेध । (य)

चारु । सर्वमस्य मूर्खस्य सम्भाव्यते । तद्गच्छ पुत्र !

मातुः समीपम् ।

रोह । किं मए गदेण कादव्वं ? । (र)

(व) निष्क्राम रे । । अरे चाण्डाली । किं विलम्बेधे ? माग्धतमेनम् ।

(भ) यदि त्वरसे, तत् स्वयमेव मारय ।

(म) अरे चाण्डाली । मां माग्धतम्, मुच्चतमावुकम् ।

(य) शपुत्रमेव एत माग्धतम् । (र) किं मया गतन कर्तव्यम् ? ।

(म) रोह इति । अत्र अरुदत्तारक्षणाय रोहसेनेन यात्राकरणेन यात्रा नाम नाट्यालङ्कार । यथा दर्पण—

“यात्रा तु कापि यात्रा या स्वय दृतमुखिन वा ।”

(व) शकाव । षुवे । बाहिव ह । (एहै बनिद्या बाहिव करिण) ।
षुवे चाणालक्ष्य । विलम्ब कवितेह केन, ईहाके मारिद्या फेल ।

(भ) चाणालक्ष्य । यदि त्वरा कव, तवे निज्जेई मारिद्या फेल ।

(म) बोहसेन । षुवे चाणालक्ष्य । आमाके वव कव, पिताके
छाडिद्या दाण ।

(य) शकाव । पुत्रेव महितेई ईहाके मारिद्या फेल ।

चारुदत्त । ए मूर्खेव सकलई संभव । अतएव हे पुत्र । तौमाव
माताव निकट याण ।

(र) रोहसेन । आग्नि याठेद्या किं करिब ? ।

চারুদাতী । এহি অহ্মাণং ইদিশী লাভ্রাস্তী, জধা
শপুতং চারুদত্তং বাবাঈভ ত্তি । তা ণিক্কম লে দালভ্রা!
ণিক্কম । ইতি নিচ্ছুময়ত । (১) ইমং তদ্বত্র' ঘৌশণ্ঠাণ্ঠং ।
তাড্ঠেধ ডিষ্টিম' । পুনর্ধাষয়তঃ । (স)

শকারঃ । সগবম্ । কধং এশে ণ পত্তিভ্রাভ্রন্তি পৌলা ।
প্রকাগম্ । হঁহী চারুদত্তা! বড়ুকা! ণ পত্তিভ্রাভ্রদি এশে
পৌলজণ্ঠে । তা অত্তণকেলিকাএ জীহাএ ভণ্ঠাহি মএ বশন্ত-
শেণা মালিঈ ত্তি । (হ)

(স) নহি অধাকমীহয়ী রাজাভ্রতি, যথা শপুতং চারুদত্তং ব্যাধাদয়তমিতি ।
তৎ নিচ্ছুমসরে দারক । নিচ্ছুম । ইদং তৃতীয় ঘৌশণ্ঠাণ্ঠম্, তাড্ঠয়ত ডিষ্টিমম্ ।

(হ) কথমেতৎ ন প্রথয়ন্তে পৌরা । অরে চারুদত্ত । বড়ুক । ন প্রথয়ন্তে এয
পৌরজন., তদাকৌযযা জিহ্বযা ভণ্ঠ মযা বশন্তসেনা মাগিতা ইতি ।

(স) চারুদাতীবিত্তি । রাজ্য ভ্রাস্তিরাদেশ ।

(হ) শকার ইতি । এতৎ, চারুদত্তকর্ণক বশন্তসেনাযা হননম্ । ন
প্রথয়ন্তে ন বিশ্বয়ন্তি, চারুদত্তস্য পরমসাপুত্রাদিতি ভাব । অাকৌযযা সাকৌযযা ।

চারুদত্ত । (ভয়, অভিনয় কবিলেন)

(স) চাণ্ডালদত্ত । আনাদেব প্রতি বাজ্রাব একুপ আদেশ নাই যে,
পুত্রের সহিত চারুদত্তকে হত্যা কর । তা চলিয়া যাও হে বালক ! চলিয়া
যাও । (এই বলিয়া বাহিব করিয়া দিল) এই তৃতীয় ঘোষণাস্থান, তা
ভিণ্ডন বাজ্রাও । (পুনরায় ঘোষণা কবিল)

(হ) শকার । (যগত) পূর্ববাসিগণ ইহা বিশ্বাস করিতেছে না
কেন ? । (প্রকাশে) ওরে চারুদত্ত ! ভ্রাস্ত্রণ ! এই পূর্ববাসিগণ বিশ্বাস

(১) অশেষাভ্রাবিত্তি পুনর্যিক্ক, যাঠ' কথিল ।

चारु । वृक्षीमाले ।

शकारः । अल चारुडालगोहे ! ण भणादि चालुदत्तवहुके ;
सा भणाविध इमिणा जज्जल-वंशखुरडेण गइसिण तान्निअ
तान्निअ । (घ)

चारुडालः । प्रहारमुद्यम्य । भो चालुदत्त ! भणाहि । (क)

चारु । सकल्पम् ।

प्रार्थितद्वयमनमहार्णवप्रपातं

न त्रासी न च मनसोऽस्ति मे विपादः ।

एको मां दहति जनापवादवक्रिः

वक्तव्यं यदिह मया हता प्रियेति ॥३३॥

(घ) अरे चारुडालगोहे ! न भणति चारुदत्तवहुके । तदुद्यम्य अनेन जज्जर-
व खुरडेण गइसिन ताइयिला ताइयिला ।

(क) भो. चारुदत्त ! भण ।

(घ) शकार इति । गोह इति चारुडालगोहेत्यत्र नाम इति प्राग्दर्शितम् ।
चारुडालगोहे गोहयेति तन्मन्वीधनम् । गइसिन डिण्डिमताडनदण्डपेण । वृक्षी-
धरोऽप्येवम् । .

करिंतेछे ना, ता निखेर जिह्वा धारा बन दे, "आमि बसन्तसेनाके
हता करिंयाहि ।"

चारुदत्त । (नीरव रहिलेन)

(क) शकार । ओरे चाणालगोहे । चारुदत्त ब्राह्मण, बलिंतेछे ना,
ता डिण्डिम बाज्जहिवार ढण्डरूप एहे जीर्ण वंशखण्डधारा ताडन करिंया
करिंया उहा बलाण ।

(घ) चणाल । (प्रहार करिंते उद्यत हईया) ओरे चारुदत्त । वृ ।

चारु । आश्रमं वत्स ! गन्तव्यं गृहीत्वाद्यैव मातरम् ।

मा पुत्र ! पितृदोषेण त्वमध्येवं गमिष्यसि ॥३२॥

तद्वयस्य ! गृहीत्वैनं व्रज ।

विदू । भो वदन्त ! एव्यं तुए जाग्निदं, तुए विणा अहं
प्राणाइं धारमि त्ति ? । (ल)

चारु । वयस्य ! स्वाधीनजीवितस्य न युज्यते तव प्राण-
परित्यागः । (व)

(ल) भो वयस्य ! एव त्वया ज्ञातम्, त्वया विना अहं प्राणान् धारयामीति ? ।

आश्रममिति । हे वत्स ! अथैव मातरं त्वञ्जननीम्, गृहीत्वा आश्रमं तपोवनं गन्तव्यम् । हे पुत्र ! पितृदोषेण अपराधेन, त्वमपि एवम् अकालमृत्याम्, मा गमिष्यसि मा प्राप्स्यसि ; ममापराधेन तत्रानिष्टं यथा न स्यात् तथा इच्छस्य गार्हस्थ्यं समाप्य अथैव तपोवनं गन्तव्यमिति भावः ।

अतएवायं गार्हस्थ्योपसंहारप्रदर्शनात् प्ररोचना नाम विमर्षसम्भेरङ्गम्. "प्ररोचना तु विज्ञेया महागार्हप्रदर्शनी" इति दर्पणलक्षणात् ।

"का दिशं गन्तव्यम्" इतिवत् आश्रममित्यत्र "न कर्त्तुं कल्पप्राप्तौ" इत्यनेन कर्मणि पठनीतिविधात् पारिज्ञेय्यात् द्वितीयैव ॥३२॥

(व) चारु इति । स्वाधीनम् आश्रयणम् इच्छानुसारेण रचितस्य परित्यक्तस्य वा जीवितं जीवितं दम्यं तस्य तव, प्राणपरित्यागो न युज्यते, इत परमपि पशुसुख-भोगसम्भवात् ; मम तु इदानीं पराधीनजीवनतया तद्रक्षणच्छापि न सम्भवतीति भावः ।

छाक्रन्ठ । वदन् । अद्यहं माताके निद्रा तपोवनेन यशैवे । हे पुत्र । पितरं दोषेण तुमिऽ एहेरूप अकालमृत्यां पाईऽ न ॥३२॥

अतएव वदन्त ! इहाके लईया याऽ ।

(ल) विदूयक । वदन्त । तुमि एहेरूपं वृत्तिग्राह्यं हे, तेषामा वातीत आनि प्राणं धारणं करिष्ये ? ।

বিদুঃ । স্নগতম্ । জুতং ণেটং তথাবি ণ সন্ধুণীমি পিঅ-
বঅস্সবিগহিতো পাণাডং ধারিটুং ত্তি । তা বস্হণীএ দারঅ'
মমপিঅ পাণপরিচাএণ অত্তণী পিঅবঅস্স' অণুগমিস্স' ।
প্রকাশম্ । ভো বঅস্স ! পরাণেমি এটং লহুং । (গ)

শকারঃ । অল্লে ! ণং ভাণামি শযুত্তাকং চালুদত্তাকং
আবাঢ়েধ ত্তি । (ঘ)

চারু । ভয় নাট্যথতি ।

(গ) যুক্ত নেদম্ । তথাপি ন শক্ণীমি প্রিয়বয়স্কবিগহিত প্রাণান্ ধারয়িতু-
মিতি । তত্ ব্রাহ্মণ্যে দারকং সমর্থ্য প্রাণপরিচার্যনাক্ষন. প্রিয়বয়স্কমনুমমিত্যমি ।
ভো বয়স্ক ! পরাণয়ামি এত লভু ।

(ঘ) অরে ! ননু ভাণামি সযুতক চারুদত্তক ব্যাপাদয়তমিতি ।

(গ) বিদুঃ ইতি । ইদ প্রাণপবিত্রজনম্, ন যুক্তম্, উক্তযুক্তোরিতি ভাবঃ ।
ব্রাহ্মণ্যায়াকৃদনধ্বা ধৃতায়্য মর্মার্থঃ । এন তপ যুতম্, লঘু শীঘ্রম্, পরাণয়ামি ইতঃ
অপসারয়ামি ।

অথ প্রাণপরিচার্যম্য কচ্চ'ব্যতানির্হে'শাত্ অবসায়ী নাম বিমর্ষ'সম্ব'রুদম্, "অব-
সায়য বিগ্ৰীয প্রতিজ্ঞাহিতুমস্ব'ব" ইতি দর্প'অল'অণাত্ ।

(ব) চারুন্ড । বয়স্ক ! বাহাব জীবন স্বাধীন, তাহাব প্রাণ
পবিত্র্যাগ করা সঙ্গত নহে ।

(গ) বিদূষক । (বগত) ইহা সঙ্গত নহে বটে, তথাপি প্রিয়-
সখাকে ছাড়িয়া আমি জীবন ধারণ করিতে পারিব না । অতএব ব্রাহ্ম-
ণীর নিকট বানকটীকে দিয়া, প্রাণপবিত্র্যাগ ছাড়া নিজেব প্রিয়বয়স্কের
অহুগমন করিব । (প্রকাশে) বয়স্ক ! ইহাকে শীঘ্রই সবাইয়া নিতেছি ।

(ঘ) শকার । ওবে ! আমি বলিতেছি—পুত্রের সহিত চারুদত্তকে
ইত্যা করু ।

শকার: । পুনশ্চযেব । (খ)

চারু । ভো ভো: পৌরা: ! । “ময়া খলু নৃশসেন” ইত্যাदि পুন. পঠতি ।

শকার: । বাবাदिदा । (ग)

চারু । एवमसु ।

(ग) व्यापादिता ।

प्राप्येति । एतत् व्यसनं विपदेव महार्णवस्तस्मिन् प्रपातं पतनं प्राप्य, विद्यमान-
स्येति शेषः । एवञ्च नैककर्तृकत्वहानिः । भि मम, वासो भयं नास्ति, अग्निर्नो
मरणस्य ध्रुवत्वदिति भावः । मनसो विपादः अनुतापेनावसादश्च नास्ति आत्मनो-
ऽपरधाभावेन मनसो दृढप्रसन्नत्वादित्याशयः । एकः केवल, जनानाम् अपवादः “सुवर्ण-
सोमेन स्वीहत्या कृता” इति दिन्देव वक्रिः, मा दहति सन्तापयति ; तथा “मया प्रिया
वसन्तसिना कृता” इति इह जनसमुद्भवार्थे, यत् वक्तव्यं तच्च दहतीति शेषः ; उभयत्रापि
मिथ्यात्वादित्यभिप्रायः ।

अथ निरङ्गकेवलरूपकद्वयस्य परस्परनिरपेक्षतया ससृष्टिः । यत्तदीर्नित्यसम्बन्धात्
अतुर्यपादे ‘तस्य’ इत्यनुक्तावपि न नूनपदतादीषः, वक्तुः शीकमप्रत्याहा ।

महर्षिणी इत्यम् ॥ ११ ॥

(ख) शकार इति । तथैव “अग्निं वाग्दालगोष्ठि !” इत्यादिपूर्वशब्देव वक्तव्येति शेषः ।

চাকরনত । (শোকেব.সহিত) এই বিপত্তিরূপ মহাসমূহে নিমজ্জন
প্রাপ্ত হইয়াও, আমার ভয় বা মনের বিঘার নাই, তবে একমাত্র
লোকোপবানরূপ অগ্নি এবং আমি “প্রিয়া বসন্তসেনাকে হত্যা করিয়াছি”
ইহা যে বলিতে হইবে, তাহা, আমাকে দণ্ড করিতেছে ॥ ৩৩ ॥

(খ) শকার । (পুনরায় সেইরূপ বলিল)

চাকরনত । হে পুরবাসিগণ । (“নৃশংস আমি” ইত্যাদি পুনর্বীর পাঠ
করিলেন)

(গ) শকার । হত্যা করিয়াছি ।

प्रथमः (१) । अले ! तव अत्त वज्झवालिआ । (घ)

द्वितीयः । अले ! तव । (ङ)

प्रथमः । अले ! लेक्खअं कलेह । इति षड्विधं लेखकं कृत्वा ।

अले ! जदि ममकेलिका वज्झवालिआ, ता चिट्ठदु दाव सुट्ट-
त्तअं । (च)

द्वितीयः । किं णिमित्तं ? । (छ)

प्रथमः । अले ! भण्णिदोह्नि पिदुणा शग्गं गच्छन्तीण ।

(घ) अरे । तवाव बध्यपालिका ।

(ङ) अरे । तव ।

(च) अरे । लेखकं कुम्भ । अरे । यदि मदीया बध्यपालिका, तदा तिष्ठतु

तावन्मुह्यन्तम् ।

(छ) किं निमित्तम् ? ।

(घ) प्रथम इति । अथ अग्निं दिवसे, बध्यस्य बध्यहननस्य पालिका वार,
क्रमिकनियमादिति भावः ।

(च) प्रथम इति । निष्पत्तिं उल्लिख्यते इति सिद्धौ गणना तम्, अथ कस्य बध्य-
हननवार इति गणनया निरूपयाम इत्यर्थः । अन्वार्थं च कपत्यथ । तिष्ठतु अथ
बध्ययावदत्त इति शेषः ।

चारुनष्ठ । अहैरूप इडक ।

(घ) प्रथमं चाणल । अरे ! आज त्तेर वध करिवाव पाना ।

(ङ) द्वितीयं चाणल । अरे ! त्तेर ।

(च) प्रथमं चाणल । अरे ! हिंसाव करितेहि । (हिंसाव पव
नानारूप हिंसाव करिदा) अरे ! यदि आन्तार वध करिवाव पाना इय,
तवे किहु काल थाक ।

(छ) द्वितीयं चाणल । किं अत्त ? ।

(१) प्रथमं चाणल ।

जघा "पुत्त! वीरञ्च! जइ तुह वज्झवाली होदि, मा शहशा वावादअग्गि वज्झं ।" (ज)

द्वितीयः । अले ! किं णिमित्तं ? । (झ)

प्रथमः । कदावि कोवि शाह्ण अत्यं दइअ वज्झं मौआ-
वेदि । कदावि लखे पुत्ते होदि, तेण वज्जावेण शब्बवज्झाणं
मोखे होदि । कदावि हत्थी वन्धं खण्डेदि, तेण शम्भमेण
वज्झे मुक्के होदि । कदावि लाअपनिवत्ते होदि, तेण शब्ब-
वज्झाणं मोखे होदि । (ज)

(ज) अरे ! भवितोऽपि पिना स्वर्गं गच्छता । यथा "पुन । वीरक ! यदि
तव बन्धुपात्री भवति, मा सदृशा व्यापादयसि बन्धुम् ।

(झ) अरे ! किं निमित्तम् ? ।

(ज) कदापि कोऽपि साधुरथे दत्त्वा बन्धुं भीक्षयति । कदापि राज्ञः पुत्री
भवति, तत्र इदमर्हानुसरेण सर्वबन्ध्यानां भीक्षो भवति । कदापि हन्तो बन्धुं खण्डयति,
तत्र शम्भुमिव बन्धुी मुक्ती भवति । कदापि राजदण्डिभर्ता भवति, तत्र सर्वबन्ध्यानां
भीक्षो भवति ।

(ज) प्रथम इति । वीरक इति प्रथमं सायां कप्रत्ययं वीरशब्दे क इत्यर्थः । बन्धुपात्री
बन्धुजननस्य स्त्रीः । व्यापादयसि व्यापादयिष्यतीत्यर्थः ।

(झ) प्रथम इति । तादृशभीक्षुणसम्भवेऽपि सदृशैव हनने तादृशवन्धु इति भावः ।
एवमन्वयादि । बन्धु बन्धनग्रहणादिकम् । तत्र तात्पर्यनिर्देशार्थं, शम्भुमिव तत्रादा, बन्धुी
मुक्ती भवति वीरकानां हन्तृत्वाच्च एवमन्वयादिति भावः ।

(ज) अथ चोत्तरम् । अरे । स्वर्गं साहेदार काले आमार पिता
आनाके दण्डिया गिराहेन दे, "पुत्त । वीरक ! यदि त्वादा दण्ड कटि-
वाट पाण दइ, तवे दठाए दणाके दण्ड कटिन् ना ।"

(झ) द्वितीयो चोत्तरम् । अरे ! किं निमित्तम् ? ।

शकारः । किं किं लाअपलिवत्ते होटि ? । (८)

चाण्डालः । अले । वज्जवालिआए नेक्खअं कलेम्ह । (८)

शकारः । अले । शिग्घं मालेध चालुदत्तं । इत्युक्त्वा चेट गृहीत्वा एकाम् स्थित । (९)

चाण्डाल' । अज्जचालुदत्त' । लाअणिओओी क्खु अबल-
ज्जदि, ण क्खु अम्हे चाण्डाला । ता शुमलेहि जं शुमलि-
टव्व' । (८)

(८) किं किं राजपरिवर्तनी भवति ।

(८) अरे । बध्यपालिकाया निखक कुम् ।

(९) अरे । ग्रीध्न माग्यत चारुदत्तम् ।

(८) शकार इति । अस्मैव राज्य परिवर्तनी भविष्यति किमिच्छथं । उद्देशात् कि शब्दस्य द्विरुक्तिः ।

(८) चाण्डाल इति । बध्यपालिकाया बध्यहननवारस्य, निखक गणनाम् । तथा च बध्यहननवारगणनाक्रमेणैवोत्थितोऽयं राजपरिवर्तनप्रसङ्ग इति भावः । तथापि पालक-
स्यापि राज्य परिवर्तनप्रतीतेस्तस्य च भाविलादगुणवत्त्वाच्च दर्पशीलप्रयत्नपताकाभ्यान्-
मिदम् । यथा सर्वैव—

(९) प्रथमं चाण्डाल । कथनं कानं साधु धनं दद्यात् बध्यके मूर्च्छं करिष्यात् धाकेन, कथनं राज्ञारं पूज्यं ह्य, सेहं महोत्सवे समस्तं बध्यारं मूर्च्छं ह्य एवं कथनं हन्ती ताहाव बध्यं छेदनं करे, ताहाते बध्यारं मूर्च्छं ह्य एवं कथनं बाज्जारं परिवर्तनं ह्य, ताहाते सकलं बध्यारं मूर्च्छं ह्य ।

(८) शकार । किं किं बाजारं परिवर्तनं ह्य ? ।

(८) चण्डाल । अरे । बध्यारं पालारं हिसाव करि ।

(९) शकार । अरे । चारुदत्तं क शीघ्रं नारिष्या फेन । (९) इति बलिदा त्रुत्यके लईया एकस्मिन्ने धाकिन्)

চারু । প্রভবতি যদি ধর্মোঁ দূষিতস্ত্যাপি মেঽথ
 প্রবলপুরুষবাক্যৈর্ভাগ্যদোষাত্ কথঞ্চিত্ ।
 সুরপতিভবনস্ত্যা যত্র তত্র স্থিতা বা
 ব্যপনয়তু কলঙ্কং স্বস্বভাবেন সৈব ॥২৪॥

ভো ! ক্ব তাবন্ময়া গন্তব্যম্ ? ।

(৬) আর্থচারুদত্ত । রাজনির্গম খলু অপরাধ্যতি, ন খলু বয় চাখ্যলা ।
 তত্ স্মার যত্ স্মার্ত্বম্ ।

“সহসৈবার্থসম্পত্তিগুণবল্যুপচারত ।

পতাকাস্থানকমিদ প্রথম পরিকীর্ষিতম্ ॥”

প্রভবতীতি । অথ ভাগ্যদোষাত্ সম্ভেব দুরহৃষ্টবশাত্, প্রবলপুরুষস্ত বিচারক-
 পদাধিষ্ঠত্বেন প্রধানপুরুষীভূতস্য অধিকারিকস্যৈত্য়র্থ, বাক্যে “অপসার্থ্যতামথ বটু,”
 “দীয়তা চাখ্যলাসামাদেম ” ইत्याদিবচনৈ, দূষিতস্ত্যাপি বসন্তসেনাহন্যাপরাধনিশ্চয়েন
 কলঙ্কবিষয়ীকৃতস্ত্যাপি, মে মম, ধর্মোঁ যদি কথঞ্চিত্ কিঞ্চিদপি, প্রভবতি স্বপ্রভাব
 প্রকাশয়িতুমর্হতি, তদা সুরপতিভবনস্ত্যা ইন্দ্রালয়স্ত্যা । নতু বিশ্বাপুনৌ কথ সুরপতি-
 ভবনে স্যানুমর্হসীত্যাহ—যত্র তত্র পর্বতাদৌ নরকৌ বা স্থিতা, সা বসন্তসেনৈব, স্বস্বভাবেন
 স্বাক্ষম্ভাবপ্রকাশেন, কলঙ্ক মম তদ্ব্যাপবাদম্, ব্যপনয়তু দূরীকরীতু । ইত্যেব ত ধর্ম
 প্রতি প্রার্থনেতি ভাব ।

অস্মায় সা নাম মাখ্যলাখ্যাত । “আম সন স্যাদাম সা” ইতি দর্পণলক্ষণাত্ ।

মালিনী ৪৩ম্ ॥২৪॥

(৬) চাণ্ডাল । আর্থ চারুদত্ত । রাজার আদেশই অপরাধী, কিন্তু
 আমরা চাণ্ডালেরা নহি । অতএব আপনার স্বর্গব্য বস্তুরূপে স্বরণ করুন ।

চারুদত্ত । আজ আমার ভাগ্যের দোষে প্রধানপুরুষ বিচারকের
 বাক্যে আমি অপরাধী বলিয়া নিশ্চিত হইলেও, আমার ধর্ম যদি একটু-
 মাত্রও ক্ষমতা প্রকাশ করিতে পারেন, তবে স্বর্গস্থা কিংবা দেখানে

चारुडलः । अगतो दर्शयित्वा । अले । एदं दीशदि दक्खिण-
गशाणं, जं पेक्खिअ वज्झा भत्ति पाणाइं मुच्चन्ति । पेक्ख
पेक्ख । (ण)

अहं कलेवलं पडिवुत्तं कट्टन्ति दीहगोमाआ ।

अइं पि शूललग्गं वेणं विअ अट्टहासस्य ॥३५॥

(ण) अरे । एतत् दृश्यते दक्षिणश्मशानम्, यत् प्रेक्ष्य कथ्या भटिति प्राणान्
मुचन्ति । प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व ।

अहं कलेवर प्रतिवृत्त कर्षन्ति दीर्घगोमायव ।

अहंमपि शूललग्गं वेणं इवाट्टहासस्य ॥३५॥

अहंमिति । दीर्घां शूलस्य किञ्चिद्दूरे सम्मुखपरणहयोत्थापनेन दीर्घाभूतदेहाय
ते गोमायव शूलालयेति ते प्रतिवृत्त लम्बितम् अइ निम्बाहं कलेवर शूलारी-
रपितस्य देहम् कर्षन्ति भयभाय आकर्षन्ति । शूललग्गं शूलविद्धम्, अहंमपि देहस्यो-
परिभागीऽपि, अट्टहासस्य मुखव्यादानपूर्वकविकल्पाहासस्य, वेणं शोभिव वर्त्तत इति शेष,
अत्यन्तविद्वतमुखत्वात् तेनैव च दन्तपङ्क्तिप्रकाशादिति भावः ।

अव शुचीन्प्रेषालङ्कारं । तथा पूर्वजन्तस्यकायस्य सम्यङ्गीतत्वात् आदानं नाम
विमर्षसन्धेरङ्गम् "कार्यसकट आदानम्" इति लक्षणात् ।

आर्थां जाति ॥३५॥

सेवाने स्थिता सेहै वसुधसेनाहै, आश्रभाव प्रकाश करिआ आमार कनक
दूर करुन ॥३४॥

अरे । आमार कोषाय यहाँते हईवे ? ।

(ग) चाणाल । (सम्मुखे देखाईया) अरे । एहै दक्षिणश्मशान देखा
यहाँतेछे, याहा देखिया बधागण हठां प्राण परित्याग करे । देख
देख—

दीर्घदेह शूललग्गं, शूलविद्ध देहाहिक आकर्षण करितेछे, आर
शूललग्गं अपर देहाहिक, अट्टहासस्य शोभाय त्राय प्रकाश पाईतेछे ॥३५॥

चारु । हा ! हतोऽस्मि मन्दभाग्यः । इति सविगमुपविशति ।

शकारः । ए दाव गमिश्श', चालुदत्ताकं वावादञ्चन्तं दाव पेक्खामि । परिक्रम्य दृश । कधं उपविट्ठे । (त)

चाण्डालः । चालुदत्त ! किं भीदिस्सि ? । (थ)

चारु । सहसीत्थाय । मूर्ख ! "न भीती मरणादस्मि केवल दूषितं ययः ।"

इत्यादि पुन. पठति ।

चाण्डालः । अज्जचालुदत्त ! गअणदत्ते पड्डिवशन्ता चन्द-
शुज्जा वि विपत्तिं लहन्ति, किं उण जणा मल्लणभीलुआ भाणवा
वा । लोए कोवि उट्ठिदो पड्डिदि, कोवि पड्डिदो उट्ठिदि । (द)

(त) न तावद्गमिष्यामि, चारुदत्तं व्यापाद्यमानं तावत् प्रेक्षे । कथमुपविष्टः ।

(थ) चारुदत्त ! किं भीतीऽस्मि ? ।

(द) आर्यचारुदत्त ! गगनतले प्रतिवसन्ती चन्द्रमूर्त्यावपि विपत्तिं लभते ; किं पुनर्जना मरणभीरुका मानवा वा । स्त्रीके कोऽपि उत्थितः पतति, कोऽपि पतित उत्थिष्यति ।

(त) शकार इति । कथमुपविष्टः, अत्र उत्तानभावेन शयनमेव नियतमिति भावः ।

(द) चाण्डाल इति । विपत्तिम् अलगमनरूपाम् । जना जननमालिनः पशु-
पत्यादयः । किं पुनर्बिपत्तिं न लभन्ते ? अपि तु लभन्त एवेत्यर्थः ।

चारुदत्त । हाय ! मन्दभाग्य आमि. निहत. इहेलान । (एहे बलिआ
शोकावेगेर सहित उपवेशन करिलेन)

(त) शकार । याहेव ना, चारुदत्तके वध करिंते वेथिव । (पाद-
क्षेप पूर्वक सेथिया) बसिज केन ? ।

(थ) चाण्डाल । चारुदत्त ! डीउ इहेयाह नादि ? ।

चारुदत्त । (उत्सङ्गात् उठ्ठिया) मूर्ख ! ("आमि मरणःइहेते डीउ नदि,
केवल यथ दूषित इहेन" इत्यादि पुनराय पाठ करिलेन)

उदुन्तपङ्क्ताह वशणपाङ्कित्रा शवश उण अत्थि ।

एदाइ' हियए कदुअ सन्धास्सेहि अत्ताणअ' ॥३६॥

द्वितीयचाखाल प्रति । एदं चउठुं घोशणद्व्याणं । ता उग्घो-

गम्ह । (ध)

उत्तिष्ठत्पतती वसनपातिका शवस्य पुनरस्ति ।

एतानि हृदये कृत्वा सम्भारयाद्भानम् ॥३६॥

(ध) एतत् चतुर्थं घोषणाम्यानम् । तदुद्घोषयावः ।

उत्तिष्ठदिति । उत्तिष्ठंयासी पतंवेति तस्य, शवस्य मृतदेहस्यापि पुनः, वसनस्यैव भ्रजादौ पताकादेरिव पातिका दृष्टिपथे पतनमस्ति । एतानि विधिचरित्राणि, हृदये कृत्वा विभाव्य, आत्मानं मनः, सम्भारय स्थिरीकुरु । तथा च भ्रजादौ पताकादीना यथा कदाचिदुत्थानं कदादिषु पतनं दृष्टिपथे पतति ; तद्वदेव अदृष्टहीनस्य शवस्यापि मूर्त्ते उत्थानं ततः पतनञ्च अस्ति ; अदृष्टवती जीवती जनस्य तत् कथं न भवेत् । अतो विधिनियमादेव तत्रैतान् कालमुत्थानमासीत् इदानीन्तु पतनमिति विभाव्य मनः स्थिरीकुरु इति भावः ।

अथ घातकत्ववपिविरोधस्य प्रथमनात् शक्तिनाम विमर्षसम्भेदम्—“शक्तिः पुनर्भवेत् । विरोधस्य प्रथमनम्” इति लक्षणात् ।

पातिकाति “पर्याघातैषु च” इति चकारात् पतयतीति श्रुत् । तथा च तत्रैव हसिः—“भावमारे च दृश्यते” इति ।

‘कदुअ’ इत्यकारस्य अतुर्थपादे प्रवेशात् आर्थैव जातिः ॥३६॥

(द) चाङ्गल । आर्या चारुसक्तः! गृगनतले वानकारी चन्द्र-सूर्यां, विपद प्राप्य ह्यैवा धाकेन ; मरणतीरु पत्र-पक्षी किंवा नाशुधेर कथा आर कि बनिव । जगते केह उठिदा पङ्गितेहे, केह वा पङ्गिदा उठितेहे ।

उत्थानं च पतननीन शवसेहं, पताकादिर त्राय दृष्टिपथे पतित ह्ये-
तेहे । एहं समस्तं मनो करिदा, मन स्थिर कर ॥३७॥

পুনরায় ব উভয়পথে ।

চারু । হা প্রিয়ে ! বসন্তসেনে ! । “শমিবিমলময়ুগ” ইত্যাদি

পুন পঠতি ।

তত প্রবিশতি সমস্মৃমা বসন্তসেনা মিত্য ।

মিত্য । হীমাণ্ণে ! অদ্বাণপরিগ্ৰহন্তং গমগ্গাশিঅ
বশন্তশিগ্গিঅ’ গাঅন্তে অণুগাহিদমূহি পব্বজ্জএ । উবাগিক্কে ।
কহিঁ সুম’ গহ্গ’ ? । (ন)

(ন) চল ! অত্যাণপরিগ্ৰহন্তং সমাশ্রয় বসন্তসেনিকা নয়ন্ অণুগ্ৰহীতীঃষি
প্রব্রজ্যথা । উপাসিকে ! কুত্ব ত্বা নিযানি ? ।

(ন) মিত্যরিতি । হীমাণ্ণে ইত্যেকমেব দ্বৈতীয়ভাষায়াং স্বর্থাৎস্বক্ৰমব্যয়ম্ ।
অত্যাণে নির্জনগৌর্ণোদ্যানলাদপ্রমত্তস্থানে পরিগ্ৰহন্তং শকারতাড়নেন অত্যাণত্যাণতয়া
অর্ধতনৌভূতাম্ সমাশ্রয় পরিষর্ষ্যথা সুস্বীকৃত্য, নয়ন্ বাস্ধিতস্থান প্রাপয়ন্, প্রব্রজ্যথা
বৌদ্ধশ্রমণকধন্দাবলম্বনেন, অণুগ্ৰহীতীঃষি । তথা চ প্রব্রজ্যাং বিলা তত্র মে গমনা-
সম্ভব, তদসম্ভবে चास्या उद्धारसम্भव इति उपकारिण्या प्रत्यापकारप्रदीपकप्रव्रज्या मे
परमानुवाहिका आतेति भाव ।

(খ) (দ্বিতীয় চাণালের প্রতি) এই চতুর্থ ঘোষণা স্থান, তা ঘোষণা
করি ।

(পুনরায় সেই ভাবেই ঘোষণা করিল ।)

চারুদত্ত ! হা প্রিয়ে ! বসন্তসেনে ! (“চন্দ্রের নির্মল কিরণের ছায়
শুভ্র দস্ত শানিনি ।” ইত্যাদি পুনরায় পাঠ করিলেন ।)

তদনন্তর ব্যস্ততাব সহিত বসন্তসেনার ও ভিক্ষুব প্রবেশ ।

(ন) ভিক্ষু । ভান ! অস্থানে সৃষ্টিত বসন্তসেনাকে হৃষ্ট করিয়া
আনয়ন কবতঃ আমি প্রব্রজ্যাকর্তৃক অহুগৃহীত হইয়াছি । উপাসিকে !
আপনাকে কোথায় নিয়া বাইব ? ।

वसन्त । अञ्जचारुदत्तस्य ज्जेव गेहं । तस्य दंसणेण
मिअलाञ्छणस्य विअ कुमुदिणिं आणन्दे हि मं । (प)

भिन्नुः । स्वगतम् । कदलेण मग्गेण पविशामि ? । विचिन्त्य ।
लाअमग्गेण ज्जेव पविशामि । उवाशिके ! एहि, इमं
लाअमग्गं । आकण्ठं । किं णु वलु लाअमग्गे महन्ते कलअले
शुणीअदि ? । (फ)

वसन्त । अयतो निष्पद्यः । कथं पुरदो महाजणसमूहो ? ।
अञ्ज ! जाणाहि दाव किस्सेदं त्ति । विसम-भर-कन्ता विअ
वसुन्धरा एअवासीसुदा उञ्जइणी वट्टदि । (व)

(प) आर्यचारुदत्तस्यैव गेहम् । तस्य दर्शनेन मगलान्दनस्यैव कुमुदिनीं
आनन्दय माम् ।

(फ) कतरेण मार्गेण प्रविशामि ? । राजमार्गेणैव प्रविशामि । उपासिके !
एहि, अयं राजमार्गः । किं नु खल्वेष राजमार्गे महान् कलकलः श्रूयते ? ।

(व) कथं पुरतो महान् जनसमूहः ? । आर्य । जानीहि सावत् किन्नु
इदमिति । विषमभाराकालेव वसुन्धरा एकपाश्चात्त्रिता उच्चयिनी वर्त्तते ।

(प) वसन्त इति । गेहं नयेत्यर्थः । मगलान्दनस्य चन्द्रस्य दर्शनेन कुमुदिनीमिव,
तस्य चारुदत्तस्य दर्शनेन मामानन्दयेत्यन्वयः ।

(फ) वसन्त इति । वसुन्धरायि विषमेण सातिशयेन भारेण आकाला इव वर्त्तते ;
तथा उच्चयिनी नगर्थयि, विषमभाराकाला सती, एकपाश्चै जनसमूहभारक्रमणैतरपाशे

(प) वसन्तसेना । आर्य्यं चारुदत्तस्यैव वाङ्मो । चन्द्रस्य दर्शनेन कुमु-
दिनीं श्राय तौहारं दर्शनद्वारा आमाके आनन्दित कर ।

(फ) भिन्नु । (स्वगत) कोन् पथे प्रवेश करि ? । (चिन्ता बरिन्ना)
राजपथेइ प्रवेश करि । उपासिके ! एहि राजपथ । (अनिश) राज-
पथे-शुक्रतर कोनाइन् अनितेहि केन ? ।

চাণ্ডালঃ । ইমং অ পচ্ছিমং ঘোষণাষ্টাণং । তা তালিধ
ডিগ্দিমং, উগ্ঘোশিধ ঘোষণং । তথা কৃত্বা । ভী চালুদত্ত !
পড়িবালাহি, মা ভাশ্বাহি, লহুং জীব মালীশ্রগি । (ম)

চারু । ভগবত্যো দেবতাঃ ! । (ম)

মিচুঃ । শ্বতা সমশ্রমম্ । উবাগিকি ! তুমং কিল চালু-
দত্তেণ মালিদাসি ত্তি চালুদত্তো মালিদুং শোশ্রদি । (য)

(ম) ইদম্ পশ্চিমং ঘোষণস্যাম্ । তন্ তাদৃশত ডিগ্দিমম্, উগ্ঘোশিত
ঘোষণাম্ । ভীঃ চারুদত্ত ! প্রতিপালয়, মা ভেঃ, শ্রীশ্রমেব মার্ধ্যসি ।

(য) উপাগিকি ! ত্বং কিল চারুদত্তেন মারিতাসীতি চারুদত্তো মারিতুং নীয়তি ।

উন্নতা উর্ধ্বৈব বসন্ত ইত্যর্থঃ, নীলাদিত্বি ভার্যেণ কপাশ্চ স্যাবনতলে অপরপার্শ্বস্যোন্নতল-
সম্ববাদিতি ভাবঃ ।

(ম) চাণ্ডাল ইতি । পশ্চিমং অরমম্, প্রতিপালয় প্রদ্বারপ্রান্তয়ে প্রতীচ্ছস্ব । শ্রীশ্র-
মেব মার্ধ্যসি একমাত্রপ্রদ্বারীণীতি শ্রীষঃ । তেন অ দীর্ঘকালযাতনয়া অননুভব ইতি ভাবঃ ।

(ম) চারু ইতি । ই ভগবত্যৌ দেবতাঃ ! যথা মে সাপরাডী মৃত্যুর্ন স্ম্যত্ ;
তথা ক্রিয়তামিতি শ্রীষঃ ।

(য) মিচুরিতি । এতচ্চ জনসমঘমুখাদাকর্ষণমিহিতমিতি বীধ্যম্ ।

(ব) বসন্তসেনা । (সম্মুখের দিকে দেখিয়া) সম্মুখে অত্যন্ত
লোকের ভিড় হইয়াছে কেন ? । আর্ধ্য ! জাহ্নন দেখি—এ ব্যাপাবটা
কি । পৃথিবী যেন গুরুতর ভারাক্রান্ত হইয়াছে, উজ্জ্বলিনীও যেন এক-
পার্শ্বে উন্নত হইয়াছে ।

(ভ) চাণ্ডাল । এই শেষ ঘোষণাস্থান । তা ডিগ্দিম বাজাও এবং
ঘোষণাবাক্য প্রচাব কব । (তাহা কবিয়া) চারুদত্ত ! শ্রুতীক্ষা কব,
ভীত হইও না ; সম্বরই মা বিয়া ফেলিব ।

(ম) চারুদত্ত । হে মাহাত্ম্যশালী দেবতাগণ !

वसन्त । समम् । हृद्दी हृद्दी । कथं मम मन्दभाद्रणीए
किदे अज्जचारुदत्तो वावादीअदि ? । भो ! तुरिदं तुरिदं
आदेसेहि मग्गं । (र)

भिक्षुः । तुवलदु तुवलदु बुद्धोपाशिका अज्जचालुदत्तं
जीअन्तं शमशाशिदुं । अज्जा ! अन्तलं अन्तलं देध । (ल)
वसन्त । अन्तरं अन्तरं । (व)

चाण्डालः । अज्जचालुदत्त ! शमिण्णियोओ अवलज्जदि ।
ता शुमलेहि जं शुमलिदब्बं । (श)

(र) हा धिक् हा धिक् ! कथं मम मन्दभागिन्या इति आर्यचारुदत्तो व्यापा-
यते । भो ! त्वरितं त्वरितम् आदिश मार्गम् ।

(ल) त्वरता त्वरता बुद्धोपासिका आर्यचारुदत्तं जीवन्तं समाश्रयितुम् । आर्याः !
अन्तरमन्तरं दध । (व) अन्तरमन्तरम् ।

(ल) भिक्षुति । आर्या इति उपस्थितजनसमूहसम्बोधनम् । अन्तरम् आश्रयी-
गन्तुमवकाशम्, दत्तं किञ्चिदपसरतेत्यर्थः ।

(श) भिक्षु । (उनिष्ठा वास्तुतः सहित) उपासिके ! चारुदत्त
आपनाके इत्या करियाहेन, एहे ज्ज चारुदत्तके वध करिबार ज्ज निशा
दाहेतेहे ।

(र) वसन्तसेना । (वास्तुताव सहित) हाय ! हाय ! मन्तगा
आमार ज्ज आर्य चारुदत्तके इत्या करिहेतेहे । ओहे ! ताजाताडि
ताजाताडि पथ बलिदा दिन ।

(ल) भिक्षु । आर्य चारुदत्तके जीवित अवसाय आश्रय करिबार
ज्ज बुद्धोपासिका (आपनि) ताजाताडि करुन, ताजाताडि करुन । महा-
शयण ! ईक दिन, ईक दिन ।

(व) वसन्तसेना । ईक ईक ।

চারু । কিং বহুনা । “প্রभवति” इत्यादि श्लोक पठति ।

चाण्डालः । खड्गम क्रय । अज्जचालुदत्त ! उत्ताने भविअ
समं चिह्णं, एकप्यहालेण मालिअ तुमं शय्यां णेमिह । (प)

चारुदत्तस्तथा तिष्ठति ।

चाण्डालः । प्रहर्तुमीच्छते । खड्गपतनं इच्छादभिनयन् । ह्री !

कथं ।। (स)

(श) आर्यचारुदत्त । स्वामिनियोग अपराध्यति । तत् अर यत अर्त्तव्यम् ।

(घ) आर्यचारुदत्त ! उत्तानी भूत्वा सम तिष्ठ । एकप्रहरिण मारयित्वा त्वां
स्वर्गं नयाम ।

(स) ह्री । कथम् ।।

(श) चाण्डाल इति । स्वामिनियोगी राजादिश्च, अपराध्यति, त्वदধৈন ন পুনর্বয়-
মিতি শিষ, স্বামিনিয়োগাদেবাস্মাভি ক্রিয়মাণত্বাদিতি भाव ।

(घ) चाण्डाल इति । उत्तानी भूत्वा उपरिवक्षा अघ पृष्टय सन् शय्यानी भूत्वेत्यर्थ,
सम सरलकाय यथा स्यात्तद्वैत्यर्थ ।

(स) चाण्डाल इति । विद्यये ह्रीशब्द, वितर्के च कथ शब्द ।

(श) चाণ্ডাল । আৰ্য চারুদত্ত । বাজাব আদেশ অপবাধী । তা
আপনার যাহা শ্রবণীয়, তাহা আপনি শ্রবণ করুন ।

চারুদত্ত । বেশী বলিয়া কি হইবে । (ধর্ম যদি ক্ষমতা প্রকাশ
কবিত্তে পাবেন' ইত্যাদি শ্লোক পাঠ কবিলেন)

(ঘ) চাণ্ডাল । (খড়া আকর্ষণ কবিয়া) আৰ্য চারুদত্ত । চিৎ
হইয়া সমানভাবে থাকুন, এক আধাতেই ছেদন করিয়া আপনাকে স্বর্গে
পাঠাইব ।

(চারুদত্ত সেই ভাবে থাকিলেন)

(স) চাণ্ডাল । (প্রহাব কবিবাব চেষ্টা করিল, পবে হস্ত হইতে
খড়া পতন অভিনয় করিয়া) কি আশ্চর্য ।।

आकट्टिदे सलोशं मुट्टिए मुट्टिणा गहीदे वि ।
 धलणोए कीश पडिदे दालुणके अशणिशसिहे खुगो ॥३७॥
 जधा एदं संवुत्तं, तधा तक्केमि ण विवज्जदि अज्जचालुदत्ते
 त्ति । भअवदि ! शज्जवाशिणि ! पशीद पशीद । अवि
 णाम चालुदत्तश मोकखे भवे ? तदो अणुगहिदं तुए चाण्डाल-
 उल्लं भवे । (४)

आकट्ट' सरोष मुट्टौ मुट्टिना गहीतीऽपि ।

धरण्या केन पतितो दारुणकीऽशनिमग्निभ खड्ग ॥३७॥

(४) यथा एतत् सञ्जम्, तथा तर्क्यामि न विपद्यते चारुदत्त इति । भगवति ।
 सञ्जवासिनि । प्रशीद प्रशीद । अपि नाम चारुदत्तस्य मीची भवेत् ? तत' अनु-
 गहीत त्वया चाण्डालकुल भवेत् ।

आकट्ट इति । सरोष भृकुश्यादिक रीषभावमभिनीवित्यर्थः । अन्यथा तदानीं
 कारणाभावात् रोषानुपपत्ते, प्रतुगत पूर्वकृतालापपरम्यरापय्यालीचनया दयाया एव
 प्रतीते सरोषमित्युक्तिरेव नोपपद्यते । आकट्ट कीशादाकृत्य निष्काशितः, परञ्च मुट्टौ
 खड्गस्यैव मुट्टिदेशे, मुट्टिना गहीतीऽपि, अशनिमग्निभो वज्रतुल्यदृढ, अतएव दारुणकी-
 ऽतीवभीषण, खड्ग, केन हतुना, धरण्या भूतले पतित ।

अथ आर्थापमालदार । 'उदगीति' जातिरिति पृथ्वीधर ॥३७॥

(४) यथेति । न विपद्यते न मरिष्यतीति भविष्यत्सानीष्ये वर्तमानाः सञ्ज-
 वासिनि । सञ्जाख्यपञ्चेताधिष्ठात्रि । देवि । । तस्या एव तेषामाराध्यतात्पृथ्वीधनम् ।
 अनुगहीतमिति दंडशमहापुराणस्य सधाकरणेन कलदानुत्पत्तेरिति भावः ।

मूष्टिद्वारा (खजोवर) मूष्टिदेश धरिद्वारा, क्रोधाधेर सहित आकर्षण करिनाम,
 एहे अवस्थाय दह्येर तुल्या तथेकर खडा, भूतले पडिया गेन केन । ॥३७॥

(४) यथेन एहेरूप हहेल, तथेन आग्नि मने कवि चारुदत्त मरिबेन
 ना । उगवति । म्हापर्वतवासिनि । प्रम्ह ३७ प्रम्ह ३७ । चारु-

অপর: । जधासत्तं अणुचिद्वह । (घ)

प्रथम: । भोदु, एव्वं कलीह । (क)

इत्युभौ चारुदत्तं शूले समारीपयितुमिच्छत: ।

चारु । "प्रभवति" इत्यादि पुन: पठति । (ख)

भिक्षुर्वसन्तसेना च । ददा । अज्जा ! मा दाव मा दाव ।

अज्जा ! एसा अहं मन्दभाइणो, जाए कारणादो एसो वावा-
दीअदि । (ग)

(घ) यथाज्ञप्तमनुतिष्ठाम: ।

(क) भवतु, एव' कुर्व: ।

(ग) आर्या: ! मा तावत् मा तावत् । आर्या: ! एषा अहं मन्दभागिनी,
यस्या: कारणादेव व्यापाद्यते ।

(घ) अपर इति । 'आज्ञप्तं' राजादिष्टम् 'अनतिक्रम्येति' यथाज्ञप्तम् । तथा च
'चारुदत्तो व्यापाद्यताम्' इत्येव 'राजादेश', तेन खडाघातस्य विघ्ने जाते शूले समारीप-
यित्वैव व्यापादनीय इति भाव: ।

(क) प्रथम इति । एव' शूले समारीपणम् ।

(ख) चारु इति । इत्यन्तो विभर्ष'सन्धि: ।

(ग) भिक्षुगिति । मा तावत् 'अमु' व्यापादयेति शेष: । एषाह' जीवामीति शेष: ।

নতের মুক্তি হইবে কি ? তাহা হইলে তুমি চাণালবংশকে অন্নগৃহীত
কবিলে ।

• (ফ) অপর চাণাল । রাজার আদেশ পালন করিব ।

• (ক) প্রথম চাণাল । হউক, এইরূপই কবিব ।

(এই বলিয়া দুই জনেই চারুদত্তকে শূলে আরোপণ কবিত্তে ইচ্ছা
করিল)

(খ) চারুদত্ত । ("বর্ষ যদি" ইত্যাদি শ্লোক পুনর্বার পাঠ
করিলেন)

चाण्डालः । इमं तुलिदं का उष एषा
अंगपडन्ते ण चिउलभालेण ।
मा मेत्ति वाहनन्ती
उद्विदहत्या इदो एदि ? ॥३८॥

लरित का पुनरंषा अशपतता चिकुरभारिण ।

मा मेत्ति व्याहारणी उद्विदहत्या इत एति ॥३८॥

एतदारभ्य मनादिपद्यन्त उपसङ्घातमभि । तथा चान् वसन्तसेनाचारुदत्तयोधिर-
*सुश्रेष्ठनोत्पत्ति फलागमो नाम चरमकार्यावस्था दिवङ्गा । यथा—

“सावस्था फलयोग एतादय समवफलीदय ।”

तथा वसन्तसेनाचारुदत्तयो परश्वरानुरागदृषवीजदन्ती मुखसम्प्रादिषु निवेशिता
नानार्था अत्र परश्वरसम्प्रीलनदृषनुव्यफलीपयीगितया दिवङ्गा । तथा च—

“वीजदन्ती मुखार्थार्था विरकीर्था यथायथम् ।

एकार्थमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ॥”

अस्य च सम्प्रिभतीनि चतुर्दशानि यथास्थान निवेशन लक्षणानि वक्ष्याम ।

लरितमिति । असे क्त्वन्ते एतता अलनव्यक्तभावेनागमनात् विपर्ययोऽन, चिकुर-
भारिण केशकलापेन विशिष्टा, तथा उद्विदं चारुदत्तवधनिषेधसङ्घटितप्रदर्शनाय उद्विदो
दन्ती यस्या सा एषा का पुनर्नागी, मा मा इति व्याहारणी वदन्ती सती, इत अस्या
दिशि, लरितम् एति आगच्छति ? ।

चिकुरभारिणिति विज्ञेयते तृतीया । आख्या जालि. ॥३८॥

(ग) तिस्रु अ वसन्तसेना । (देविद्या) महाशयगण । वध करिवेन
ना, वध करिवेन ना । महाशयगण । याहार अत्र ईहाके वध करिते-
हेन, एहे सेहे आमि मनजाग्या बहियाछि ।

चाण्डाल । (देविद्या) केशकलाप सङ्केत उपर पतित इहेतेहे, एहे
अवहाय एहे के, इत उस्तोपन कविना वध करिवेन ना, वध करिवेन ना
एहेरूप बलिते बलिते ताडाताडि एहे दिवे आसितेहे ? ॥३८॥

বসন্ত । অজ্জচারুদত্ত ! কিঞ্চেদং ? । ইতুরসি পততি । (ঘ)
 মিত্তুঃ । অজ্জচালুদত্ত ! কিঞ্চেদং ? । ইতি পাদযীঃ পততি । (ঙ)
 চাণ্ডালঃ । সময়মুপসৃত্য । কথং বসন্তসেনা ! । খং ক্বু
 অহেহিঁ শাহ্ এ বাবাদিড়ে । (চ)
 মিত্তুঃ । উত্থায় । অলে ! জীবদি চালুদত্তে ? । (ছ)
 চাণ্ডালঃ । জীবদি বসন্তসেনাং । (জ)

(ঘ) আৰ্য্যচারুদত্ত । কিম্বু ইদম্ ? ।

(ঙ) আৰ্য্যচারুদত্ত ! কিম্বু ইদম্ ? ।

(চ) কথং বসন্তসেনা ! । নতু খললক্ষ্মাভিঃ সাধুর্ন ব্যাপাদিতঃ ।

(ছ) অহে ! জীবতি চারুদত্তঃ ? ।

(ঘ) বসন্ত ইতি । অত্র উগতি পতনেন অনুরাগরূপবীজীপগমনাম্ সম্বিন্দাম্
 উপসহারসম্বরেহম্ । যথা দর্শয়ে—“বীজীপগমনং সমিঃ ।”

(ঙ) চাণ্ডাল ইতি । ‘অত্যাখ্যং’ কথং শব্দঃ । এতেন বসন্তসেনা প্রায়েব পরি-
 চিত্তি প্রতীযতে । সাধুচারুদত্তো ন খলু ব্যাপাদিতঃ, সৌभाग्यবশাদেবেতি भावः ।

(চ) মিত্তুরিতি । উত্থায় চারুদত্তচরণাদিতি শৈবঃ । অহে ইতি ঘাতকচাণ্ডা-
 লস্য সম্বোধনম্ । এতেন জীবতি ন বেতি পূর্বমনালীল্যৈব পাদযীঃ পততি, ইতি বোধ্যম্ ।

(ঘ) বসন্তসেনা । আৰ্য্য চারুদত্ত ! একি ! । (এই বলিয়া বৃক্বেব
 উপব পড়িল)

(ঙ) ভিক্ষু । আৰ্য্য চারুদত্ত ! একি ! । (এই বলিয়া চবনে
 পতিত হইল)

(চ) চাণ্ডাল । (ভয়েব সহিত নিকটে যাইয়া) বসন্তসেনা যে ! ।
 আমবা সাধু চারুদত্তকে হত্যা কৰি নাই ! ।

(ছ) ভিক্ষু । (উঠিয়া) ওহে ! চারুদত্ত জীবিত আছেন ? ।

(জ) চাণ্ডাল । শতবৎসর জীবিত থাকিবেন ।

वसन्त । सख्यम् । पञ्चुञ्जीविदग्धि । (भ)

चाण्डालः । ता जाव एदं वुत्तं राइग्घी जख-वाइ-गदग्ग-
णिवेदिम्ह । (अ)

इति निष्क्रामत । (ट)

शकारः । वसन्तसेनां दृश सवासम् । ह्योमादिके । केण गव्भ-
दागो जीवाविदा ? । उक्कन्ताइ' मे पाणाइ' । भोदु, पलाइग्ग' ।

इति पलायते । (उ)

(अ) जीवति वर्षंशतम् ।

(भ) प्रतुञ्जीविताभिः ।

(अ) तदुद्यावदेतद्गृण राक्षी यज्ञवाटगतस्य निवेदयाव ।

(उ) इत् । केन गर्भदासी जीविता ? । उत्कान्ता मे प्राणा । भवतु पलायित्ये ।

(अ) चाण्डाल इति । वर्षंशतं जीवति जीवित्यन्तर्यं, मरणप्रसङ्गावप्यमरणा-
दिति भावः ।

(भ) वसन्त इति । प्रतुञ्जीविताभिः, जीवतयारुदस्य दर्शनादित्यर्थः । एते-
नास्य सख्यौ समाप्यवश्यमेव सख्युभंवदिति सूचितम् ।

(अ) चाण्डाल इति । इत्त वसन्तसेनाया एवागमनरूपं उपात्तम् । यज्ञवाटगतस्य
यज्ञशालायामुपस्थितस्य ।

(उ) इतीति । निष्क्रामत निष्क्रामितुमारभति इत्यर्थः, परव निष्क्रान्ताविति
दर्शनात् । चाण्डालाविति शेषः ।

(उ) शकार इति । ह्योमादिके इत्येकमेव भयविधायकप्रकामव्यय शकारीकौ ।
जीवितेति इत्तञ्जीवधाती कम्पणि ज् । तेन जीवन प्रापित्यर्थः । उत्कान्ता उच्च

(अ) वसन्तसेना । (आनन्देव गहित) आनिष्ठ, किन्निश्री जीवित
इहेलाभ ।

(अ) चाण्डाल । ता, एहे वृत्ताञ्च यज्ञशालां वाङ्गाव निकट
जानाहेव ।

(उ) (एहे बलिना दाहेते आवञ्च बलि)

চারুডালঃ । উপস্থল । অলৌ । যং অম্হাণং ইন্দিরী লাভ্রাশ্বতো,
-জিণ্ণ শা বাবাদিদা, ত মালধেত্তি । তা লট্টিশ্যালত্রং জীব
অস্মৈ শম্হ । (ঙ)

ইতি নিষ্ক্রান্তৌ । (ট)

চারু । সবিষয়ম্ ।

কেয়মভ্যুদ্যতে শস্বৈ সৃত্যুবক্রগতে ময়ি ।

অনাত্টিহতে শস্বৈ দ্রোণত্টিরিবাগতা ॥২৮॥

(ঙ) অরী । নল্বন্ধাকমৌহরী রাজাশ্বতি, যেন সা ব্যাষাদিতা, ত মাণয়তি ।
তন্ রাষ্ট্রিয়শ্যালকমেণান্বিত্যাব ।

লিতা নষ্টা ইত্যর্থ ইত পরমবশ্বমেব বসন্তসেনয়া স্বমারণত্চাতান্স রাজদারী বস্তুমাণ-
ত্বাত তত্র চ মদ্রুত্বস্বৈব স্ত্যাবকস্য অস্মৈ মিধৌয় সাচিহপলাত্ তেন চ বসন্তসেনা-
মারণাবরীধস্য মধ্যৈব বর্চিষ্যমানত্বাদিতি ভাব ।

(ঙ) আড়াল ইতি । রাষ্ট্রিয়স্য রাজ শ্যালক শকারম্ । অন্বিত্যাব মারয়িতু-
মিতি শ্রয় । এতচ্চ আক্রীশাত কৌতুকাভাষিহিতমিতি শৌধ্যম্ । অন্বিত্যা ঘাতকমাত্রস্য
আড়ালস্য অধ্যনির্বাচনযৌগ্যতাবিরহাদিৎমনুপপন্ন স্যাৎ ।

অত্র 'শকারমারণকার্যস্থান্বেষণাত বিক্রীধী নাম উপসংহারসম্বন্ধেৎ । "বিরীধ
কার্যমার্যম্" ইতি দর্পণলক্ষণাত্ ।

(ট) ইতীতি । নিষ্ক্রান্তৌ আড়ালাবিতি শ্রয় ।

(ঠ) শকাব । (বসন্তসেনাকে দেখিয়া ভয়ের সহিত) কি আশ্চর্য্য ।
গর্ভনাসী বসন্তসেনাকে বাঁচাইল কে ? । আমাব প্রাণ গিয়াছে । হুউব,
পলায়ন করি । (এই বলিয়া পলায়ন করিল)

(ড) চাণ্ডাল । (নিকটে যাইয়া) ওহে । আমাদেব প্রতি বাজাব
এহরূপ আদেশ আছে যে, "যে বসন্তসেনাকে মারিয়াছে, তাহাকে
মারিবে" । তা রাজাব শালাকে অব্বেষণ করি ।

অবলীলাৎ ১।--বসন্তসেনা কিমিয়ং দ্বিতীয়া ?
 সমাগতা মৈব দিবঃ কিমিত্যম্ ? ।
 ভ্রান্তং মনঃ পশ্যতি বা মমৈনাং ?
 বসন্তসেনা ন মৃতাথ মৈব ॥৪০॥

অথবা—কিন্তু স্বর্গাৎ পুনঃ প্রাপ্তা মম জীবাৎকাম্যয়া ।

তস্য্যা রূপানুরূপেণ কিমুতান্যেয়মাগতা ? ॥৪১॥

কতি । শব্দে স্বর্গে, অর্থাৎ মৎকণ্ঠে দনার্যমুখোদ্ভিতে, অতএব ময়ি মৃত্যু-
 বহুগতে সতি, ইয়ং কা মাম নাগে, শব্দে অনাগত্যা হতে হতপ্রায়ে সতি দ্রৌণস্য পূর্ব-
 প্রমাদিতদ্রৌণনামকমেঘস্য হৃদিবিশ্ব আগতা সভয়ীরপি মৃত্যুনিবর্তকত্বাশুচ্যত্বমিতি
 ভাবঃ ।

অথ শ্রীতীপমালদ্বারঃ ॥৩৮॥

বসন্তসেনা । ইয়ং দৃশ্যমানা নারী, কিং দ্বিতীয়া বসন্তসেনা ? সর্বদা তৎসদৃশ-
 তয়েব দৃশ্যমানত্বাদিতি সর্বত্র ভাবঃ । অথবা সৈব বসন্তসেনা, কিং দিবঃ স্বর্গাৎ
 ইত্যমেনেব প্রকারেণ সমাগতা ? । বা অথবা, মামলং মৃত্যুখিনীকালত্বাত্ মমবিশিষ্টে
 মম মনঃ, এনাং স্মিতম্, পশ্যতি বসন্তসেনাত্বে নৈবাবলীকয়তি ? । অথবা বসন্তসেনা ন
 মৃতা, ইয়ং সৈব পূর্বাণুভূতা বসন্তসেনেব ; পূর্বাণুভূতবাসমভবাদিত্যায়ঃ ।

অথ শ্রীযে সিধ্যয়ান্ নিয়য়ান্ সন্দেহীঃ দ্বারঃ । উপজাতির্ভসম্ ॥৪০॥

(৫) -(এই বলিঙ্গা চাণালদ্বয় চলিঙ্গা গেল)

চাকুদত্ত । (বিশ্বয়েব সহিত) অস্ত্র উত্তোলন করিগাছে, আমিও
 মৃত্যুর মুখে গিয়াছি, এই অবস্থায়, শস্ত্র অনাবৃষ্টিতে হতপ্রায় হইলে শস্ত্র-
 বর্জক মেঘের ছায়া এ কে আসিল ? ॥৩৯॥

(দেখিগা) একি দ্বিতীয় বসন্তসেনা ? অথবা, সেই বসন্তসেনাই স্বর্গ
 হইতে এই ভাবে আসিগাছে ? কিংবা আমাব প্রায় চিত্ত, ইহাকে
 বসন্তসেনা বলিগা দেখিতেছে ? অথবা, বসন্তসেনা মরে নাই ; এ
 সে-ই ॥৩৯॥

বসন্ত । সাসমুখ্যায় পাদযোনিংপন্থ । অল্জচালুদত্ত । সা জীব
 অহ পাবা, জাএ কারণাডো ইঅ' তুএ অসরিসী অবত্যা
 পাবিদা । (গ)

নেপথ্যে । অশ্চরিত্রং অশ্চরিত্রং, জীবদি বসন্তসেণা ।।
 ইতি সর্বং পঠন্তি । (ত)

(গ) আর্থ্যচারুদত্ত । সৈবাহ পাবা যস্য কারণাত্ ইয় ত্বয়া অসহশী
 অবস্থা প্রাপ্তা । (ত) আর্থ্যমার্থ্যম্ জীবতি বসন্তসেণা ।।

নতু বসন্তসেণায়া মরণ নিধিত্বৈব রাজপুরুষে স্তব দৃশ্যী বিহিতস্তত কথ তদ্ররণা-
 মাবনিয়য় ইत्याহ অথবা কিম্বু ইতি । মম জীবাতুকাল্যেয়া জীবনরক্ষণেচ্ছয়া স্বর্গাত্
 পুন কিম্বু প্রাপ্তা অসীপস্থিতা সা বসন্তসেণেতি শ্রয় । অথবা ইয়মন্যা কাচিৎপ্রাপী, তস্যা
 বসন্তসেণায়া রূপস্য আকৃতি অনুরূপেণ তুল্যেণ আকারেণ বিস্মিতা সতীত্যর্থ, কিন্তু
 আগতা । অন্যথা তচ্ছত এব তস্যা আগমন ন সম্ভবতি মৃতত্বাদিতি ভাব ।

অন পূর্বাঙ্কে ক্রিয়োত্পেচ্চা পরাঙ্কে তু শুভসন্দেহ অনঘী পরস্পরনিরপেচ্ছতয়া
 সমৃষ্টি । কথমিত্যারম্ভে ইত্যন্তসন্দর্ভে ভ্রমগূহন নাম ভ্রমসংহারসম্বন্ধম্ "তদ্ববদুপ
 গূহনম্ । যন্ স্যাৎকৃতসম্ভাষিতি" ইতি দর্পণলক্ষণাত্ ।

*জীবে জীবনমপ্যজী জীবাতু পুনপ্তসকম্" ইতি রমস ৯৪১৯

(গ) বসন্ত ইতি । অসহশী অধোগ্যা আক্সন পরমশাশ্বতাদিতি নাব ।

অথবা, আমার জীবন বক্ষা করিবার জন্য বসন্তসেণা স্বর্গ হইতে পুন-
 রায় আসিয়াছে ? কিংবা, অশ্চ কেহ বসন্তসেণার অমুরূপ রূপ ধারণ
 করিয়া এই আসিয়াছে ? ৯৪১৯

(গ) বসন্তসেণা । (অশ্রুপাতের সহিত উষ্ণিমা চরণে পতিত হইয়া)
 আর্থ্য চারুদত্ত । সেই পাপিষ্ঠাই আমি, বাহাব জন্ত আপনি এই অযোগ্য
 অবস্থা প্রাপ্ত হইয়াছেন ।

(ত) নেপথ্যে । আশ্চর্য্য আশ্চর্য্য ।। বসন্তসেণা বাঁচিয়া আছেন ।।
 (এইরূপ সকলে বলিতে লাগিল)

चारु । आकण्ठं, महसोत्याय, स्पर्शसुखमभिनीय, निमीलिताच्च एव हर्ष-
नदगदाघरम् । प्रिये ! वसन्तसेना त्वम् ? । (थ)

वसन्त । सा ज्जिव अहं मन्दभाया । (द)

चारु । निरुप्य महर्षम् । कथं वसन्तसेनैव । सानन्दम् ।

कृतो वाप्याम्बुधाराभिः स्रपयन्ती पयोधरौ ।

मयि मृत्युवगं प्राप्ते विद्येव समुपागता ? ॥४२॥

प्रिये ! वसन्तसेने !

(द) संबाह मन्दभागा ।

(थ) चारु इति । स्पर्शसुखं वक्षसि पतनादालिङ्गनजनितसुखानुभवप्रकारं
रीसाश्चादिकमित्यर्थं । निमीलिताच्च एव मुद्रितनयन एव । वसन्तसेना त्वमिति
काकुवशात् प्रश्नो गम्यते ।

कृत इति । मयि मृत्युवगं प्राप्ते सति, वाप्याम्बुधाराभिः स्रपयन्ती पयोधरौ
सनी, स्रपयन्ती सती, विद्या सञ्जीवनी मृगिव कृत कृष्णात् दीशात् समुपागता प्रायाता ।
त्वया प्राप्तातयेवाह जीवित इत्याशयः ।

अत्र श्रीवीरमालङ्कार ॥४२॥

(थ) चारुदत्त । (शुनिसा, तत्कथां उठिसा, स्पर्शसुखं अठिनय
करिसा, मुद्रितनयनं अवस्थातेइ आनन्दवणतः अस्पर्शे अकरे) प्रिये !
तुमि किं वसन्तसेना ? ।

(द) वसन्तसेना । आमिइ सेइ मन्दभागा ।

चारुदत्त । (देविसा आनन्देव सहित) अर्था, वसन्तसेनाइ ये । ।

(आनन्देव सहित)

आमि मृत्युवगं वसन्तसेना प्राप्ता हईले, तुमि नयनझलवृष्टिधारा सनस्य
निरु करतः मञ्जीवनी विद्यार ज्ञान कोथा हईते आसिले ? ॥४२॥

प्रिये ! वसन्तसेने ।

त्वदर्थमेतद्विनिपात्यमानं

देहं त्वयैव प्रतिभोचितं मे ।

अहो ! प्रभावः प्रियसङ्गमस्य

मृतोऽपि को नाम पुनर्भियेत ? ॥४३॥

अपि च । प्रिये ! वमन्तसेने ।

रक्तं तदेव वरवस्त्रमियञ्च माला

कान्तागमेन हि वरस्य यथा विभाति ।

एते च बध्यपटहृध्वनयस्तयैव

जाता विवाहपटहृध्वनिभिः समानाः ॥४४॥

त्वदर्थमिति । त्वदर्थं त्वदधनिमित्तमित्यर्थं, विनिपात्यमानं निहन्त्यमानम्, एतन् मे मम देहम्, त्वयैव प्रतिभोचितं सुक्रीकृतम् । तव दर्शनाभावे कथमपि न मुक्तिर्भवेदिति भावः । प्रियसङ्गमस्य प्रियजनसम्भेलनस्य, अहो आश्चर्य प्रभाव सामर्थ्यम् । को नाम जेन, मृत सन्नपि, पुनर्भियेत जीवित एवावतिष्ठेत, अपि तु कोऽपि नेत्यर्थः । तथा चाह मृतप्राय सन्नपि यज्जीवित एवावतिष्ठे, तत्तव सम्भेलनप्रभावादेवेति भावः ।

अत्र सामान्ये न विशेषमर्थं नरूपीऽर्यान्तरन्यास अर्थापरिचय, अनयोमिथो निरपेक्षतया सद्युक्तिः ।

‘कायोऽदृष्टं क्लीवपुत्री’ इत्यमरः । उपजातिर्गतम् ॥४३॥

रक्तमिति । कान्तागमेन प्रियतमालाभेन परिणयवस्त्रयैत्यर्थः, वरस्य परिकीर्तुः यथाहि ययैव, विभाति रक्तवरवस्त्रादिकमिति शेषः, तथैव, तदेव बध्यावस्त्रयाम् यथा परिहितमेव, रक्तं लोहितवर्णम्, वरवस्त्रम् इदमुत्तमवसनम्, इयं माला च विभाति शोभते । एवम् एते बध्यपटहृध्वनयश्च बध्यकालीनटकाश्रयाश्च, विवाहपटहृध्वनिभिः ।

तोभाब अर्द्धे आमीव एहै देहं निपातितं ह्येतेहिन, औबाव तूमिहै ताहा मुक्तं कविगार्है । प्रियसम्भेलनेव कि आश्रया श्रुतार्थः । (नो ह्येते) कोनू व्यक्ति, मविशा आवाव जीवित ह्य ? ॥४३॥

वसन्त । अदिदक्षिणदाए किं खेदं ववसिदं अज्जेण ? । (घ)
चारु । प्रिये ! त्वं किल मया हतेति ।)

पूर्वानुब्रह्मवैरेण शत्रुणा प्रभविष्णुना ।

नरके पतता तेन मनागस्मि निपातितः ॥४५॥

(घ) अतिदक्षिणतया किम् इदं व्यवसितमाख्येण ? ।

समानानुस्था जाता , उभयवापि त्वत्समागमात्, तत्र च कालास्थानपत्तिं त्वात् सम च वरस्थानपत्तिं त्वादिन्याशय ।

अत्र पूर्वाङ्गे शीतौ पराङ्गे चार्थौ उपमा, अनयोप मियो नैरपेक्ष्यात् समष्टि । यथा-
शब्दान्वयिना द्विशब्देन निययार्थभोधनाय निरर्थकत्वदीप । पूर्वाङ्गान्वयिनस्तथैवैवस्य
पराङ्गतत्वेऽपि पदद्वयात्मकतया नाङ्गान्तरैकपदतादीपः । पटश्चशब्दश्च द्विपाठेऽपि
सद्वैश्वप्रतिनिर्द्देश्यविषयत्वात् कथितपदतादीपय ।

एतेनार्त्तनीर्भाविवाहसूचनादिदमपि दर्पशीलं प्रथमपताकास्थानम् । तद्वचन-
नूक्तम् । वसन्ततिलका उक्तम् ॥४४॥

(घ) वसन्त इति । अतिदक्षिणतया नैनाल्लसुरलस्रभावतयोः आख्येण भवता,
इदमात्मविनाशनम्, किद्रु, कथम्, व्यवसितमारब्धम् । तयोर्चाख्येऽसुरलस्रभाववशाद्देव
भवता मिथ्यामद्वयपराधमङ्गीकृत्याख्या कृतमित्याशय ।

पूर्वति । पूर्वम् अनुब्रह्म "त्व मथ्येवानुरक्तो, न पुन शकारि" इत्यती पद्ममूलौ
कृत वैर शत्रुता येन तेन, प्रभविष्णुत्वात् शत्रु, शत्रुलक्षतया मभावशालिना । अतएवाशु-
पूर्वं स्ववाक्य चैष्टमानीऽपि न फल प्राप्त इति भाव । नरके पतता, अकारणशत्रुः

आर०, प्रिये । वसन्तसेना ।

प्रियतमा सम्पन्नने (विवाहे) बवेरि"येमन इय, ईसेईरूपई ब्रह्मवर्ण
सेई उक्तय वश्र एव एई माणा शोभा पाईतेछे-प्रवर्ण प्रई । वधावाश्रव
शक्य, विवाह-वाश्रपनिन समान हईयाछे ॥४४॥

(घ) वसन्तसेना । अत्राश्रमरगतानिर्वकन आपनि, एव किं प्रारब्ध
करिशाहिनन ? ।

त्वदर्थमेतद्विनिपात्यमानं

देहं त्वयैव प्रतिमोचितं मे ।

अहो ! प्रभावः प्रियसङ्गमस्य

मृतोऽपि को नाम पुनर्धियेत ? ॥४३॥

अपि च । प्रिये ! वसन्तसेने !

रक्तं तदेव वरवस्त्रमियञ्च माला

कान्तागमेन हि वरस्य यथा विभाति ।

एते च बध्यपटहध्वनयस्तथैव

जाता विवाहपटहध्वनिभिः समानाः ॥४४॥

त्वदर्थमिति । त्वदर्थं त्वदर्थनिमित्तमित्यर्थं , विनिपात्यमानं निहन्यमानम्, एतन् मे मम देहम्, त्वयैव प्रतिमोचितं सुक्रीकृतम् । तव दर्शनाभावे कथमपि न मुक्तिर्भवेदिति भावः । प्रियसङ्गमस्य प्रियजनसम्बलनस्य, अहो आयुष्य प्रभावः सामर्थ्यम् । को नाम जनः, सस्य सन्नपि, पुनर्धियेत जीवित एवावतिष्ठेत, अपि तु कोऽपि नित्यर्थः । तथा चाह मृतप्रायं मृतपि यज्जीवित एवावतिष्ठे, तत्रच सम्बलनप्रभावादेवेति भावः ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थं नरूपोऽर्थान्तरन्यासः अर्थापत्तियः, अनयोर्मिथो निरपेक्षतया सद्यष्टिः ।

‘कायोद्दिह क्लीवपुंसो’ इत्यमरः । उपजातिवृत्तम् ॥४३॥

रक्तमिति । कान्तागमेन प्रियतमालाभिनः परिषदावस्थयेत्यर्थः, वरस्य परिणीतुः, यथाहि यथैव, विभाति रक्तवरवस्त्रादिकमिति शेषः, यथैव, तदेव बध्यावस्थायां मया परिहितमेव, रक्तं लोहितवर्णम्, वरवस्त्रम् उदमुत्तमवसनम्, इयं माला च विभाति प्रीभते । एवम् एते बध्यपटहध्वनयश्च बध्यकालीनदकाशब्दाय, (विवाहपटहध्वनिभिः) ।

‘तोमाव जगृह्ये आमाव एहै देहं निपातित इहेतेहिनं, आवाव तूमिहै तर्हा मूक कविदाहं । -प्रियजनसम्बलनेन किं आर्त्थया प्रभावं । (नै इहेते) कोनू वाक्कि, मन्निशा आवाव जीवित इय ? ॥४३॥

वसन्त । अदिदक्षिणतया किं म्बे टं ववसिदं अज्जेण ? । (घ)
 चारु । प्रिये ! त्वं किल मया हतेति ।

पूर्वानुबद्धवैरेण शत्रुणा प्रभविशुना ।

नरके पतता तेन मनागधि निपातितः ॥४५॥

(घ) अदिदक्षिणतया किञ्च इदं व्यवसितमाख्येण ? ।

समानानुन्या जाता , उभयत्रापि तन्ममागतान्, तत्र च कालम्यानपरित्यात् मम च
 वरप्यानपातित्वादिभ्यामय ।

अथ पुराहो शीतो पाण्डो चार्थो उपमा, अनयोय मिदी भैरपेत्यात् सखटि । यथा-
 मश्वन्विना हिमन्नेन नियदाथ शोधनाश्च निरर्थकतदीय । पूर्वाङ्गान्वयिनस्यैवैत्यस्य
 पराङ्गतत्वेऽपि पदद्वयानुकतया नाहानरैकपदतादीय । पठश्चन्द्रस्य हि पाठेऽपि
 उद्धे म्प्रतिनिहो म्प्रविषयत्वात् कथितपदतादीयय ।

एतनाकर्मीभाविविषयश्चक्षुनादिदमपि दर्पणोक्त प्रथमपताकाख्यानम् । तल्लक्षण-
 यत्काम् । वसन्ततिशका उच्यते ॥४५॥

(घ) वसन्त इति । अदिदक्षिणतया अनिलानुरन्तम्भावतयोऽर्थो अर्थो मवता,
 इदमात्मविनाशनम् किञ्च कथम्, व्यवसितमाख्यम् । तयोऽर्थो अर्थो अर्थो अर्थो अर्थो
 भवता निव्यामदध्यापयधमहीज्ञान्याव्याव्यं कृतमिदमय ।

पूर्वति । पूर्वम् अत्रुषट् "त्वं मयैवापुरज्जी, न पुन-अकारं इत्यन्ते शत्रुमू-
 क्तवैरं शत्रुता येन तत्, प्रभविशुना शत्रु- श्लाघकतया ममावशालिना । अतएवाह-
 पूर्वं स्तताद्यय अष्टमानीऽपि न फल प्राप्त इति भाव । नरके पतता, अकारशत्रु-
 - आरु, प्रिये । वसन्तस्येन ।

प्रियतया सखेनने (विवाहे) वरेर्री अयमने हम्, असेईरूपई कृतवर्ष
 सेई उक्तम वत्त एवम् एही शाना शेषज्ञा पाईतेछे अयवई एही । (वधावाच्छेत्त
 शब्द, विवाह वाचकनिर समान इहीयाहे ॥४५॥ ।

(घ) वसन्तस्येन । अताश्चमरनतानिबदन आपनि, अथ किं प्राशस्त
 करिवाहिनन ? ।

বসন্ত । কৰ্মী পিণ্ডায় । সন্তং পাবং । তেষু মিহি রাশ্মমালেণ
বাবাদিহা । (ন)

চারু । মিহি হিহা । অয়মপি কঃ ? ।

বসন্ত । তেষু অশ্বজ্ঞেণ বাবাদিহা, যদিহা অজ্ঞেণ
জীবাবিহমুহি । (প)

চারু । কস্তুমকারণবন্তুঃ ? ।

মিহুঃ । য পশ্চমিজাণাদি মং অজ্ঞো । অহং শি অজ্ঞশ

(ন) শান্তং পাপম্ । তৈনামি রাজশালীন ব্যাপাদিতা ।

(প) তৈন অনার্থেণ ব্যাপাদিতা, এতেন অর্থেষু জীবিতামি ।

ইন্দ্রাশ্বীজকলাদিত্যশয়ঃ । তৈন শ্রমুণা গ্ৰহাণি, "ত্বং কিল ময়া হত," ইতি অমি-
যুক্ত্যেতি শিষ্য, মনাক্ অস্বম্, নিপাতিতৌ বিনামিতৌঃ। কৈবলীযমমাত্রতাদস্য এবায়ং
নিপাত ইতি ভাবঃ ॥৪৫॥

(ন) বসন্ত ইতি । শান্তং পাপম্ উক্তচপং ন বাণ্যং ত্বয়াহং নৈব হৃদীত্যর্থঃ ।

(প) বসন্ত ইতি । জীকিতা ললহানাদিপরিধর্ম্যা জীবনং প্রাপিতা ।

চাকুদন্ত । প্রিয়ে! পূৰ্ণ হইতেই টেবলভাবগম্পন্ন এবং প্রভাবশালী
সেই শব্দ শকার, "তোমাকে আমি হত্যা করি যাই" এইরূপ . অভিযোগ
করিয়া, আপনি নরকে পতিত হইতে থাকিয়া, আমাকে একটু নিপাতিত্ত
কবিত্তেছিল ॥৪৫॥

(ন) বসন্তসেনা । (কৰ্ণধ্ব আবৃত্ত কবিয়া) গুরুগ বন্ধনা নহে ।
সেই রাজার শাসাই আমাকে মারিয়াছিল ।

চাকুদন্ত । (ভিক্ষুকে দেখিয়া) ইনি আবার কে ? ।

(প) বসন্তসেনা । সেই নিষ্কটে লোক, আমাকে মারিয়াছিল, আব
এই উৎকটে লোক, আমাকে বাঁচাইয়াছেন ।

চাকুদন্ত । অকাবণ বন্ধু আপনি কে ? ।

चलण-शंवाह-चिन्ताए शंवाहके णाम । जूदिअलेहिं गहिदे
एदाए उवाशिआए अज्जश केलकेत्ति अलङ्काल-पण-णिकीदेमहि
तेण अ जूदणिव्वे देण शकशमणके शंवुत्तेमहि । एशावि अज्जा
पवहण-विपज्जाशेण पुप्फकलण्डकजिखु,ज्जाणं गटा, तेण अ
अणज्जेण “ए मं वहु मखेशि” त्ति वाहुपाशवलकालेण
मालिदा, मए दिट्ठा । (फ)

(फ) न प्रत्यभिजानाति मामार्यः । अहं स आर्यस्य चरणसंवाह-चिन्तकः
संवाहकी नाम । द्यूतकरैश्च हीत, एतया उपामिकया आर्यस्य आमोय इति अलङ्कार-
पण-निक्रौतीोऽपि । तेन च द्यूतनिर्वेदेन शाक्यशमणकः सङ्गतोऽपि । एषां च आर्या
प्रवहणविपर्यासेन पुष्पकण्डकजीर्णोद्यानं गता, तेन च अनार्येण—“न मां बहु मन्वसे”
इति बाहु पाश-बन्धनकारेण मारिता, मया दृष्टा ।

(फ) भिक्षुरिति । न प्रत्यभिजानाति पूर्वं परिचितमपि वेशभेष्यान्नेदानीं परि-
चिनोति । चरणसंवाहं पादमहं चिन्तयति केन रूपेण मुखकरं भवेदिति विभावय-
ताति चरणसंवाहचिन्तकः । उपामिकया बुद्धसेविकया वसन्तसेनया । अलङ्कार एव
पणस्येन संहानेनेत्यर्थः । निक्रौतीोऽपि क्रीतप्रायीऽपि । शाक्यशमणकी वीहसन्न्यासी ।
अनार्येण अमसञ्जनेन शकारेण । न बहु मन्वसे स्मरणाय माद्रियसे ।

“पूर्वानुबन्धवैरेण” इत्यारभ्य एतदन्तसन्दर्भे निर्णयो नाम उपसंहारसम्बन्धितम्, “निर्णयः
पुनः । अनुभूतार्थकथनम्” इति द्रष्टव्यं लक्षणात् ।

(फ) भिक्षु । आपनि, आमाके चिन्तिते पारितेहेछेन ना । आमि
चरणसंवाहनेव चिन्ताकारी सेई संवाहक । द्यूतकरगण आमाके धरिया-
हिन, आर एई बुद्धसेविका वसन्तसेना, “आमि आपनार बलिया अलङ्कार-
पण दिवा आमाके किनिशाहिलेन ।” सेई द्यूतेर अपमाने आमि
वोहसन्न्यासी हईयाहि । एई आर्या वसन्तसेनाओ, गाडीर परिवर्तने
पुष्पकरणकनामक पुरातन उद्याने गियाहिलेन, एवं सेई निकृष्टे लोक

नेपथ्ये कलकलः ।

जयति ह्यपभकेतुर्दधयज्ञस्य हन्ता

तदनु जयति भेत्ता परम्, खः क्रौञ्चशत्रुः ।

तदनु जयति कृत्स्नां शुभ्र-कौलास-केतुः

विनिहत-वर-वैरी चार्थ्यको गां विशालाम् ॥४६॥

अथतीति । दधयज्ञस्य हन्ता ह्यपभकेतुर्दधयज्ञो महादेवः, जयति, जगत्सु सर्वोत्कर्षेण वर्तते । तदनु तदनन्तरम्, भेत्ता शत्रु-द्वेषभेदनकर्ता, तथा क्रौञ्चशत्रुः क्रौञ्चपर्वतविदारणकारी, यज्ञुखः कार्तिकेयः, जयति सेनापतिषु उत्कर्षेण वर्तते । तदनु च तत्परश्च, विनिहती विनाशितः वरः प्रधानो वैरी शत्रुः पालकी येन सः, चार्थ्यक-भद्राख्यी गोपालद्वारकः, शुभी रजतमयत्वात् धवलः कौलासः पर्वत एव केतुर्ध्वजो देस्यानाम्, कृत्स्ना संमत्ताम्, विशाला महतीम्, गां पृथिवीम्, जयति जिला मानवेषु उत्कर्षेण वर्तते ।

१ चत् चार्थ्यकः प्रभावे शिवेन सति च कार्तिकेयेन मुख्य इति सूचनाय पूर्वपादशब्दी-पादानम् । तदनु इत्यस्य, पूर्वार्धे अथतीत्यस्य च समानार्थस्य द्वि.पाठात् कथितपदतादीपयम् ; "तदनु विपुभिस्ता" "अथ तु जयति कृत्स्नाम्" इति द्वितीयद्वितीयचरणयोः पाठभेदेन तयोर्निरासः । ततोपि चरणे अथतीत्यस्य व्याख्यानोक्तार्थभेदात् तत्सर्वेऽपि न कथितपदतादीपयन्ते, एकार्थकैकानुपूर्विकानेकमन्त्रपाठ एव तद्विषयत्वात् ।

भास्तिनी वृत्तम् ॥४६॥

शुभ्रकार, "आमाके आपन्न करिंतेहिम् ना" एतेऽस्मिन्, वनपुष्पक वाहन-प्राप्त्याश्रयं नास्ति आह्वितः ; आनि ताहा देहिदाहिनाम् ।

(नेपथ्ये कौलासः) । नक्षत्रदिनाशी वृषभश्च महानेव अद्यतुः इहेते-
हेन । ताहार पर, शक्रश्या एवः क्रौञ्चपर्वतविदारणकारी कार्ति-
केय-शत्रुः इहेतेहेन ; आवार ताहार पर आर्षक, प्रधान, शक्र-
निहत करिया, शुभ्र-कौलास-पर्वतरूप, परमगालिनी दिशागा समता
पृथिवीके अथ करिंतेन १९७१

प्रविश सद्यः सर्वलोकः ।

हत्वा तं कुट्टपमहं हि पालकं भोः !
 तद्राज्ये द्रुतमभिपिच्य चार्थ्यज्ञं तम् ।
 तस्यान्ना शिरमि निधाय शेषभूता
 मोक्ष्येऽह व्यमनगतस्तु चारुदत्तम् ॥४७॥
 हत्वा रिपुं तं बलमन्त्रिहीनं
 पौरान् ममाग्वास्य पुनः प्रकर्षात् ।
 प्राप्तं समयं वसुधाधिराज्यं
 राज्यं बलारिखि शत्रुराज्यम् ॥४८॥

इति । भो कीलाहलकारणजिज्ञासुजना ! अहम्, तं कुट्टप पालकार्य
 द्रुतद्रुपतिम् हत्वा हि विनाशयैव, तस्य राज्यं, तम् आत्यक द्रुतमभिपिच्य च, तस्य
 आत्यकस्य शेषभूतां प्रसाददत्तनिजनिष्कालरूपाम्, आन्ना "चारुदत्तमुत्तर" इत्येव रूप
 मादेशम् शिरमि निधाय व्यमनगत वधाय नीतत्वात् विपदापन्नम्, चारुदत्तस्य मोक्ष्ये
 उद्धरिष्यामि, इत्यत कीलाहलोऽयमिति भावः ।

अथ अहमित्यस्य विपातादधिकपदतादीपः, स तु "कुट्टपमहम्" इत्यत्र "कुनरपतिम्"
 इति पाठेन समाधेयः ।

* "प्रसादाद्विजनिष्कालदाने शपेति कीर्तिता ।" इति तत्र ।

महर्षिंषी हत्तम् ॥४७॥

इति । प्रकपाल भागीतृकथात् वत्तै मन्त्रिमिय हीनम् एक-क-क-क-

* बिलक शोऽत्र प्रवेश करिष्या । हे कोनाहल कारण विज्ञ २०५ ।
 आमि, मेहे छ्टे राजा पालकके हत्या करिष्या, तीहाय राज्ञे, २०६
 आयाकके शीघ्र अभिहित करिष्या, अत्रग्रहस्तु निर्भाल्येत् २०७ २०८
 (आयाकके) आदेश मन्त्रके धारण करिष्या, विपन्न चारुदत्तः २०९
 करिव ॥४९॥

অয়তী নিষ্পন্ন । ভবতু, অত্র তেন ভবিতব্যম্, যত্রায়ং জনপদ-
সমবায় । অপি নামায়মারম্ভ, চ্চিতিপতেরার্থকস্য আর্থ্যচারু-
দত্তস্য জীবিতেন সফলঃ স্যাৎ ? । ত্বনিতরমুপস্থত্ব । অপয়াত
জাল্মা । । ইদা সধর্ষম্ । অপি ধ্রিয়তে চারুদত্তঃ সহ বসন্ত-
সেনয়া ? । সম্মুখা খল্বস্মত্স্বামিনো মনোরথাঃ । (ব)

মিত্যর্থ, রিপু সিদ্ধাদেশবরণমাত্রৈব কারায়ামাযত্নীকরণাত্ শত্রুং, ত পালকম্, হত্বা
মহারা বিনাশয় অথবা "হত্বা ত ক্লৃপমহম্" ইত্যুক্তবিরোধ । পন পীরান্ তদধীন
মযাকুলানিতি ভাব, সমাসস্য অময়দানাদিনেতি শিষ, বলারি বলনামকদৈত্যশত্রীরিন্দ্রস্য
রাজ্যমিব, বসুধায়া পৃথিব্যাম্ অধিরাজ্যম্ অধিকরাজল শ্রীচস্থান যধিন্ তত্ তাহশম্,
সময় সকলম্ শত্রী পালকস্য রাজ্য প্রাপ্তম্ আর্থ্যকেষেতি শিষ ।

অত্র শ্রীতীপমালহার । "আর্থ্যকেষ" ইত্যাদিপদানামনুজ্ঞত্বৈপি বক্ত, সম্মুখ-
মগ্রত্বাঙ্গ নূনপদতাাদৌ, রাজ্যমিত্যস্য হি পাঠেপি চহৈশ্বপ্রতিনিহৈশ্ববিষয়ত্বাঙ্গ কথিত-
পদতাাদৌষয় ।

इन्द्रवच्चा इत्तम् ॥४८॥

(ঘ) অয়ত ইতি । তেন আরুদত্তেন । জনপদানাং জনপদবাসিনা জনানাং সমবায়
সম্মেলনম্ । চ্চিতিপতেরার্থকস্য অয়মারম্ভ রাজত্বাপক্রম, আর্থ্যচারুদত্তস্য জীবিতেন
জীবনরক্ষণ, অপি নাম সফল স্যাदित्यন্বয় । উ জায়া । অসমীচ্যকারিণী ঘাতকা-
দয় । অপয়াত অপসরত । ধ্রিয়তে জীবিত এবাবতিষ্ঠত । অস্মত্স্বামিন আর্থ্যকর্ষ
মনীরথা চারুদত্তস্য জীবনরক্ষাবিদয়কামিলাষা, সম্মুখা তস্য জীবনসম্বাদিতি ভাব ।

আর্থ্যক, বাফ্ মৈত্র ও মার্গ বিহীন সেই শত্রু পালককে (আমাছারা)
হত্যা কবিয়া, পুৰবাসীদিগকে আশ্রয় কবিয়া, পৃথিবীর মধ্যে শ্রেষ্ঠ রাজা,
এবং ইশ্বের রাজ্যের ছায় (মনোহর) শত্রু পালকেব সমগ্র রাজ্য,
সৌভাগ্যবশতঃ লাভ করিয়াছেন ॥৪৮॥

(ব) (সম্মুখে দৃষ্টিপাত কবিয়া) ইউক, এইখানে চারুদত্ত থাকিবেন,
যেখানে এই সকল লোক সমবেত হইয়াছে । রাজা আর্থ্যকেব এই

दिद्या भी । व्यसनमहार्णवात्पारात्
 उत्तीर्णं गुणधृतया सुगोलवत्या ।
 नावेव प्रियतमया चिरान्निरोद्धे (१)
 व्योत्स्राज्यं गगिनमिषोपरागमुक्तम् ॥४८॥

दिद्येति । भी इति स्वसहचरमधीधनम् । गुणा दयासीन्दयादयो धृता यथा
 तथा । अस्मिन् पक्षे आहिताग्नादित्वात् धृतशब्दस्य परिपात । अन्यत्र तु गुणैर्न
 रश्मिना धृता वहा तथा । सुशीलवत्या सञ्चरित्रया सतम्भभावया मनीहरया श्वेत्यर्थं ,
 नावा नोकयेन, प्रियतमया वसन्तसेनया द्वारा, दिद्या भाग्येन, अपारादनुत्तरणीयात्,
 व्यसन विपत् महार्णव इव तस्मात्, उत्तीर्णम् अतएव उपरागात् राहुयासात् मुक्तम्,
 न्योतव्यञ्च कौमुदीयुक्तम्, गगिन चन्द्रमिव, आरुदत्तमिति श्रेयः, चिरान्द्रुकालात् परम,
 निरीले पश्यामि ।

अत्र नावेवत्परागमुक्तम् "व्यसनमहार्णवात्" इत्यत्रापि उपमितसमास एव न्याय
 इति सुनीपमा, नावेवति च पूर्णोपमा, अनयोश्चाद्भिभावेन सत्वर, गगिनमिति च
 श्रौतीपमया पुन ससन्धतः । तथा आरुदत्तजीवनरूपवाञ्छितलाभात् आनन्दी नाम उप-
 महार्णवश्च—“आनन्दी वाञ्छितागम” इति लघुणात् ।

प्रसिद्धिंशी वृत्तम् ॥४८॥

आवश्य, चारुदत्तेर जीवनवन्नादावा सदन हईवे कि ? । (ताजाताडि
 निकटे दाईरा) अत्रे अविवेचकगण । सविधा वा । (देपिया आनन्देर
 सहित) दसशसनेनार सहित चारुदत्त जीवित आछेन कि ? । आमादेर
 राक्षार अतिनाय पूर्ण हईराछे ।

नोकार छाय श्वावती श सञ्चरित्रा प्रियतमा वसन्तसेनादावा अपार
 विपन्न नागर हईते उत्तीर्ण, सुतरां ब्राह्मण हईते मुक्त ज्योत्स्ना सम
 हित चन्द्रेर छाय चारुदत्तके वङ्कालेर पर भाग्यवशतः देखितेछि ॥४९॥

(१) निरीले ।

ତତ୍ କ୍ରତମହାପାତକଃ କଥମିବୈନମୁପସର୍ପାମି ? । ଅଥବା,
ସର୍ବାତାର୍ଜବ ଶୋଭତେ । ମକାଶମୁପସୃତ୍ୟ ବହାହାଲି । ଆର୍ଯ୍ୟଚାରୁଦତ୍ତ ।। (ଭ)

ଚାରୁ । ନନୁ ! କୌ ଭବାନ୍ ? ।

ଶର୍ବି । ଯେନ ତେ ଭବନଂ ଭିତ୍ତ୍ବା ନ୍ୟାସାପହରଣଂ କ୍ରତମ୍ ।

ଶୌଽହଂ କ୍ରତମହାପାପସ୍ତ୍ୱାମିବ ଶ୍ରଣଂ ଗତ ॥୫୦॥

(ଭ) ଶଦତି । କ୍ରତ ମହାପାତକ ବ୍ରାହ୍ମଣସୁବଞ୍ଚହରଣାତ୍ ମହାପାପ ଯେନ ସ ।
ଏନ ଚାରୁଦତ୍ତମ । ତଥା ଚ ସମାନଭାବିନୈବ ରକ୍ଷଣୀୟତାତ ନ୍ୟାସୌଽପି ସ୍ୱଚ୍ଚବଦନମିବ । ତେନ
ବ୍ରାହ୍ମଣହତ୍ୟାଗତନ୍ୟାସହରଣାନ୍ମହାପାତକମିବ କ୍ରତମ୍ । ତଥା ଯସ୍ୟ ନ୍ୟାସମପହୃତ୍ୟ ମହାହାନି
କ୍ରତା ଶଦନ୍ତିକ ଏବୌପସର୍ପଞ୍ଚ ଗୁରୁତରଲଜ୍ଞାପ୍ରତିବନ୍ଧକତ୍ୱାଦଶକ୍ତ୍ୟମିତି ଭାବ । ଆର୍ଜବ
ସରଳତା । ତଥା ଚ ସରଳଭାବେନ ପୁଞ୍ଜବତ୍ତାମି ବିନ୍ୟୁତ୍ସୌପସ୍ଥିତି ସମ୍ଭବ୍ୟସ୍ୟବ୍ୟାଶ୍ରୟ । ମକାଶ
ବ୍ରବୀତୀତ୍ୟର୍ଥ ।

ମହାପାତକମାତ୍ମେ ମନୁ — “ବ୍ରହ୍ମହତ୍ୟା ସୁରାପାନେ ଶ୍ରେୟ ଗୁର୍ବହନାଗମ ।

ମହାଲି ପାତକାନ୍ତାହୁ ଶର୍ମୟାପି ତୈ ସହ ॥”

ବ୍ରାହ୍ମଣସ୍ୱାମିକାଶୀତିରକ୍ତିକାପରିମିତସୁବଞ୍ଚାନ୍ୟୁନୁସୁବଞ୍ଚହରଣସ୍ୟ ମହାପାତକର୍ତ୍ତ୍ୱ ଶୂଳ-
ପାଠିନା ପ୍ରାୟସ୍ତିତ୍ତବିବକ୍ତେ ବ୍ୟବସ୍ଥାପିତ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟମ୍ ।

ଦର୍ଶାତ । ଯେନ ଜନେନ ତେ ଶଦ, ଭବନ ଭିତ୍ତ୍ୱା ସନ୍ଧିନିମାଣାୟ ଗୃହଭିତ୍ତି* ବିଦାର୍ଯ୍ୟ,
ନ୍ୟାସସ୍ୟ ବସନ୍ତସେନାକ୍ରତାମ୍ଭଦାନିତ୍ତେପସ୍ୟ ଅପହରଣ କ୍ରତମ୍ କ୍ରତମହାପାପମ୍ଭତନ୍ମୁର୍ବଞ୍ଚହରଣାଦିବତି
ଭାବ ଶୌଽହଂ ଶର୍ବିଲକ ତ୍ୱାମିବ ଶ୍ରଣଂ ଗତ ତଦପରାଧମାର୍ଜନାର୍ଯ୍ୟମିତ୍ୟାଶ୍ରୟ ॥୫୦॥

(ଢ) ତା ମହାପାପ କରିଣା, ଝିହାବ ନିକଟ କି କରିଣା ଉପସ୍ଥିତ ହିହେ ?
ଅଥବା, ମର୍ତ୍ତ୍ୟଞ୍ଜେ ମରଣତା ଶୋଭା ପାୟ । (ନିକଟେ ସାହିଣା, କୃତାହାଲି ହିହା,
ଅକାଶେ) ଆର୍ଯ୍ୟ ଚାରୁଦତ୍ତ ।।

ଚାରୁଦତ୍ତ । ଯହାଣୟା ! ଆପନି କେ ? ।

ଶର୍ବିନକ । ଯେ ବାଞ୍ଛି, ଆପନାର ଗୃହ ବିଦୌର୍ଗ କରିଣା, ଗଞ୍ଛିତ ଦନ ଅପ-
ହରଣ କରିଣାହିନି , ମହାପାପକାରୀ ସେହି ବାଞ୍ଛିଟି ଆମି ଆପନାର ଶରଣା-
ମ୍ନ ହିହାମ ॥୫୦॥

चारु । सखे ! मैवम् । त्वया असी प्रणयः कृतः ।

इति कण्ठे गृह्णाति । (म)

शर्वि । अन्यच्च ।

आर्य्यकेणार्य्यवृत्तेन कुलं मानञ्च रक्षता ।

पशुवदयज्ञवाटस्थो दुरात्मा पालको हतः ॥५१॥

चारु । किम् ? ।

शर्वि । त्वदयानं यः समारुह्य गतस्त्वां शरणं पुरा ।

पशुवद्वितते यज्ञे हतस्तेनाय पालकः ॥५२॥

(म) चारु इति । मैवम् तदपहरणेन अस्मिन्निःसराधावधारणं न कर्मस्यमित्यर्थः ।

तत्कारणमाह त्वयेति । असी व्याघ्रापहरणव्यापारः, प्रणयो मया सहात्मनः, सीहाई कृतः, तेन हि तव मम च यथाक्रममुपकारार्थोपकारकभावजननात् सीहाईस्य च तद्रूप-
त्वादित्याशयः ।

आर्य्यकेणेति । आर्य्यवृत्तेन साधुचरितेण आर्य्यकेण, कुलं वंशम्, मानं शौर्यवच्च
रक्षता, जनानामिति शेषः । पालकेन तु तद्रुभयमपि जनानां प्रायेण विनाशितमिति
भावः । यज्ञवाटस्थो यज्ञशालास्थितः, दुरात्मा पालको हतः, मद्धारिति शेषः, अन्यथा
"इत्वा तं कुट्टपमहम्" इति पूर्वोक्तविरोधापत्तिः ॥५१॥

त्वदिति । यः, तव यानं प्रवक्ष्यमाणं पुरा पूर्वं त्वां शरणं गतः ; अथ तेन
आर्य्यकेण, यज्ञे कर्मणि वितते विस्मृते बहुतराङ्गानुष्ठानेन पूर्णप्राये सति, पालकः, पशुवन्
यज्ञीयपशुवन् इती मद्द्वारा व्यापादितः ।

अथ शीतोपमालङ्कारः ॥५२॥

(म) चारुन्दु । सखे । एरूप बलिष्ठ ना । तूमि उहा प्रणयइ
करिग्राह । (एहै बनिशा कर्ठे धारण करिनेन)

शर्विनक । आरुठ, लोकेर कुल उ मन्थान बन्काकारी एवः मरुविद्व
आर्यक, पशुव त्राय यज्ञशालाश् चुरात्मा पालकके हत्या करिग्राहेन ॥५१॥

চারু । শবিলক ! যৌসৌ পালকেন ঘোপাদানীয় নিষ্কার-
রণং কূটাগারে বজ আর্থ্যকনামা ত্বয়া মৌচিত: ? । (য)

শবিঁ । যথাহ তত্রভবান্ । (র)

চারু । প্রিয়ং ন: প্রিয়ম্ ।

শবিঁ । প্রতিষ্ঠিতমাত্রেণ তব সুহৃদা আর্থ্যকেন উজ্জয়িন্যাং
বেণাতটে কুগাবত্ব্যাং রাজ্যমতিসৃষ্টম্ । তত্ প্রতিমান্যতাং প্রথম:
সুহৃৎপ্রণয়: । পরিত্য । অরে রে । আনীয়তাময়ং পাপো রাষ্ট্রিয়-
শঠ: । (ল)

(য) চারু ইতি । ঘোপান্ আশীৰপত্নীত । কূটাগারে ক্ষারাগারে ।

(র) শবিঁ ইতি । তত্রভবান্ মাননীযৌ ভবান্, যথাহ যথাযমেবীতবানিতি
অতীতসামীপ্যে বচমানা ।

(ল) শবিঁ ইতি । উজ্জয়িন্যা প্রতিষ্ঠিতমাত্রেণেত্যন্বয়, বেণা নাম কাচিদ্রদৌ
তস্মাতটে, কুগাবত্ব্যা তদাখ্যাযা নগর্যাম্, কুগাবতীনামনগরীস্বয়রাজ্যাসনাধীননিত্যর্ধং,
রাজ্যম, অতিসৃষ্ট ভবতি প্রদত্তম্ । তত্ কামান্ সুহৃদ আর্থ্যকস্য প্রণয় ইয় প্রার্থনা,
চাক্রদত্ত: কি ? ।

শবিলক । যিনি আপনাব শাভীতে উঠিযা, পূর্বে আপনাব শবণা
গত হইয়াছিলেন, তিনি (আযাক) আজ যত্ন পূর্ণপ্রায় হইতে চলিলে,
পশুব হ্রাব পানবকে হত্যা করিযাছেন ॥৫২॥

(য) চাক্রদত্ত । শবিলক । রাজা পালক, দেই আর্থ্যকনামে
যাহাকে গোপপত্নী হইতে আনিয়া অকাদব কাবাগানে আবদ্ধ করিযা-
হিগন, পাব তুনি মুক্ত কবিযাছিলে ? ।

(র) শবিলক । মাননীয আপনি স্বার্থ বলিযাছেন ।

চারুদত্ত । প্রিয়, আনন্দেব বডই প্রিয় (এই ঘটনা) ।

(ল) শবিলক । আপনাব হৃদয় আর্থ্যক, উচ্চদিনীতে প্রতিষ্ঠিত

नेपथ्ये । ययाच्चापयति गर्विणकः ।

गर्वि । आर्य्य ! नन्वयमार्य्यको राजा विच्चापयति, इदं मया युष्मद्गुणोपार्जितं राज्यम्, तदुपयुज्यताम् । (व)

चारु । अस्मद्गुणोपार्जितं राज्यम् ।। (ग)

प्रतिमान्तमङ्गीक्रियताम् । राष्ट्रियमठः - राजगणानुषठी धूर्तः । इत्यनुचरान् प्रति आदेश इति बोध्यम् ।

अत्र आरुदत्तस्य राज्यदानात् भाषणं नाम उपसर्कारमन्त्रेरङ्गम्—“सामदानादि भाषणम्” इति दर्पणलक्षणात् ।

(व) गर्वि इति । दुष्माकं तत्र आरुदत्तस्यैत्यर्थः । गौरवाद्गुणवचनम्, गुणैर्न दयया उपार्जितम् । तथा च तथा दयया अपसरणाय तत् प्रवचणं दत्तम्, तेन आत्मा रक्षितः, तेन चैव राज्यमुपार्जितमिति परम्परया तद्दयारूपदुष्ट एवैतद्राजोपार्जने कारणमिति भावः । तत्राह्यात् उपयुज्यताम् एतदराज्यं भुज्यतामिति सक्रीयमावाच्येयमुक्तिः ; अन्यथा “कुम्भादयो राज्यमतिष्ठन्तम्” इति पूर्वोक्तिविरोध इति बोध्यम् ।

(ग) चारु इति । अत्र काकुत्स्थान् कथमपि नाथ्यद्गुणोपार्जितं राज्यमिति प्रतीयते । तेन, येनार्जितं तेनैवोपयुज्यतामित्यर्थः ।

हृद्ग्रहे वेणुपत्नीर तीरे दूशावती नगवीर राजार शासनावीन राजा, आपनाके दान कविद्याछेन । अतएव प्रियद्वन्द्वुद्वेदर प्रथम प्रार्थना आपनि श्रीकार करन । (किरिदा) अरे । पापाद्या अ शठ अ राजाव शालाके अन् ।

नेपथ्ये । शर्विनक दाहा आदेश कवेन ।

(व) शर्विनक । आर्य्य ! राजा आर्य्यक निवेदन कवितेछेन वे, आनि एहे राजा, आपनाव अणेहे उपार्जन करियाछि, ता आपनि भोग करन ।

(ग) चारुपठ । आमार अणे उपार्जित राजा ।।

नेपथ्ये । अरे रे राष्ट्रियशालक ! एह्येहि स्वस्याविनयस्य फलमनुभव । (घ)

तत प्रविशति पुरुषैरधिष्ठित पथावाहपद्म प्रकारः । (ङ)

प्रकारः । हीमादिके । (च)

एवं दूलमादिकन्ते उद्दामे विच्र गह्वरे ।

आणीदे क्वु हगे वडे हुडे अस्ते व्व दुक्कले ॥५३॥

दिशोऽवधीक्य । शमन्तदो उवद्धिदे एग्रे लद्विच्रवन्धे । तां कां

(ङ) ह्यः ।

एव दूरमतिकाल उद्दाम इव गर्हभ ।

आणीत खन्वह वड कृष्टुरीऽन्य इव दुष्कर ॥५३॥

(घ) नेपथ्य इति । अविनयस्य दुर्व्यवहारस्य स्वयं कृतसौचत्वाया परीपथ्यारीपथ्यस्योत्पत्त्यर्थः ।

(ङ) तत इति । पुरुषैः, गर्विलकानुचरैः, अधिष्ठित अवलम्बित ।

एवमिति । उद्दाम उन्मुक्तवन्धनमङ्गल, गर्हभ इव, एवमनेन प्रकारेण एवमाकर्षणनेत्यर्थः, दूर वासभवनादिप्रकृतम्, अतिकाल अतीत, तथा दुष्करी दुष्कराकर्षण, अन्य कृष्टुर इव, वडोऽहम्, तनु आनीत बाधव्याजमिति शेषः ।

अत्र प्रकारवचनत्वादुपमागतामीषित्यदायी नानुसन्धेय ॥५३॥

(च) नेपथ्ये । अरे रे राजा शाला । आह्, आह्, निजैर दुर्वावशास्त्रैर वन भोग कर्तु ।

(स) उन्नतश्रुत पुरुषगणकर्तृक कृतं च पञ्चाषादिकं अवहार शब्दोच्चारणः ।

(ह) शब्दः । शब्दः ।

उन्मुक्तवन्धन गर्हभेभ्यः शब्द आनि दात्री इहेते एहेजादे धूरे आसि-
वाहि एतः दुर्ह्वर अहं कूर्त देव शब्द इव अवहार आनीत इहेवाहि ॥५३॥

दाणिं अश्लेषे श्लणं वजामि ? । विदिताः भोदु, तं ज्वेव
 अत्र्भुव-वस्य-श्लण-वच्छलं गच्छामि । इत्युपसत्य । अज्जचालु-
 दत्त । पलित्ताआहि पलित्ताआहि । इति पदयो पतति । (घ)
 नेपथ्ये । अज्जचालुदत्त । मुञ्च मुञ्च, वावादेह्ण एदं । (क)
 शृकारः । आहदत्त प्रति । भो अश्लेषश्लणो ! पलित्ता-
 आहि । (ख)

(घ) समन्त उपस्थित एष राष्ट्रियन्म । तत् कमिदानीमशरणं शरणं
 व्रजामि ? । भवतु तमेव अमुपपन्नशरणदत्तुल्ल गच्छामि । अद्यचरदत्त ।
 परिवायस्य परिवायस्य ।

(क) आर्यचारुदत्त । मुञ्च मुञ्च व्यापादयाम एतम् ।

(ख) भो अश्लेषशरणे । परिवायस्य ।

(घ) दिग् इति । राष्ट्रियस्य राजश्रालस्य मम वन्दी वन्धनातुला समन्तत
 उपस्थित सर्वाभ्य एव दिग्भ्य उल्लित । अशरणो रक्षकस्य, शरणे रक्षकम् ।
 अमुपपन्नानामाशितानां जनानां शरणे रक्षको वतसल खीडनाय तम्, तमेव आहदत्तमेव,
 गच्छामि शरणत्वेनाश्रयामि ।

* (फ) (सकलनिके दृष्टिपात करिद्या) सकल दिक् इहेतेई आनार
 वद्वनर अहूमोन्न उेपस्थित इहेतेछे । ता एवन रक्षकहीन आनि
 काहार शरणपन्न इहे ? । (चिथा करिद्या) हुठक, आश्रितनिशेर रक्षक ओ
 ताहान्नेर प्रति स्नेहकारी सेहे चारुनस्तेरइ शरणगत इहे । (एहे बलिद्या
 निकटे दाहेया) आवा । चारुनस्त । वक्ता करुन, वक्ता करुन, (एहे
 बलिद्या चरणे पतित इहेन)

(क) नेपथ्ये । आर्य चारुदत्त । छाडून छाडून, ईहाके नारिद्या
 केलि ।

চারু । সানুকম্পম্ । অহহ ! অময়মময়ং শরণাগতস্য । (গ)
 শর্ষি । সর্ষিগম্ । আঃ, অপনীয়তাময়ং চারুদত্তপার্শ্বাৎ ।
 চারুদত্তং প্রতি । ননু ! উচ্যতাং কিমস্য পাপস্থানুষ্ঠীয়তা-
 মिति । (ঘ)

আকর্পন্তু সুবধ্বেনং ? শ্বভিঃ সংখাদ্যতামথ ? ।

শূলে বা তিষ্ঠতামেযঃ পাণ্ড্যতাং ক্রকচেণ বা ? ॥৫৪॥

(গ) চারু ইতি । অহহেত্যনুতে খিদি বা । ময়ময়াভাব ইত্যময়ম্ । অময়ময়ং
 অব্যয়ীভাবঃ ।

(ঘ) শর্ষি ইতি । অপনীয়তামপসার্থ্যতাম্ । অন্যথা চারুদত্তৌঃ সৌচনায়া-
 প্যনুরোধুর্নর্হতীতি ভাবঃ ।

আকর্পন্ত্বিতি । এন শকারম্, সুবধ্য সম্যগ্ বধা, আকর্পন্তু তথা সতি তীল্যাদ-
 প্রস্তুতভেদে রসাত্তানি অতবিষতানি ভবিষ্যন্তীত্যাশয়ঃ । অথ অনন্দম্, শ্বভিঃ ক্রকুরৈঃ,
 সংখাদ্যতাম্ । অথ উত্বিনন্দাত্ খাদতে, ককঁষি প্রত্যয়ঃ । বা অথবা, এথ শকারঃ,
 শূলে তিষ্ঠতাম্ অস্বাকমারীপথেন শূলে স্থিতিমমুাপগচ্ছত ইত্যর্থঃ । “প্রতিজ্ঞানির্ণয়-
 প্রকাশনেষু ব্যাঃ” ইতি প্রতিজ্ঞার্থে রুচাদিত্বাদাভ্যনেপদম্ । বা অথবা, ক্রকচেণ করপথেণ,
 পাণ্ড্যতাং হিমাগঃ ক্রিয়তাম্ । এতেষামেকতমঃ প্রকার উচ্যতামিতি ভাবঃ ।

(খ) শকাব । (চারুদত্তের প্রতি) হে ব্রহ্মকর্ষীনের ব্রহ্মক । ব্রহ্ম
 করুন ।

(গ) চারুদত্ত । (মহার সহিত) হায় ! শরণাগতের ভয় নাই, ভয়
 নাই ।

(ঘ) শর্ষিনক । (আবেগের সহিত) আঃ ! চারুদত্তের নিকট হইতে
 ইহাকে সরাইয়া নাও । (চারুদত্তের প্রতি) আর্ষা ! বনুন, এই পাপা-
 য়ার কি করিবে ।

ইহাকে মন্যরূপে বন্দন করিয়া আকর্ষণ করিবে ? কিংবা দুঃখ

चारु । किमहं यद्व्रजोमि तत् क्रियते ? ।- (ङ)

शर्वि । कोऽत्र मन्देहः ? ।

शकारः । भट्टान्ध्रा ! चालुदत्त ! शल्लणागदेहि, ता
पलित्ताम्नाहि पलित्ताम्नाहि । जं तुए शलिगं, तं कलेहि ।
पुणो ण ईटिगं कलिग्गं । (च)

नेपथ्ये पौराः । वावादेध, किं णिमित्तं पादकी जीवावी-
अटि ? । (छ)

(च) भट्टारक ! चारुदत्त ! शरणागतोऽस्मि, तत् प्रतिपाद्यम् प्रतिपाद्यम् ।
यद्यत्र-मदृश्यम्, तत् कुरु, पुनर्न दृष्टम् करिष्यामि ।

(छ) व्यापादयत, किं निमित्तं पादकी जीवते ? ।

अथ कर्त्तव्यविषयाणामुपन्यासाद् यथ नाम उपमहासुम्भं वदम् । "उपन्यासस्तु
काव्याणां पद्यनम्" इति लक्षणात् ॥५४॥

(ङ) चारु इति । तत् क्रियते किं युष्माभिरित्यर्थं । अन्यथा तथा वाक्यव्ययेन
खल्वप्राप्तेऽन्ततो निःसृष्टिरेव शेषीति भावः ।

(च) शकार इति । भट्टारक ! देव । शरी । दशाकालयो परिहृतिरेव
श्रीकाना व्यवहारपरिहृतिमद्गुणमेव साधयति । तथा च यनेत- पूर्वमेव "अने चालुदत्ता ।"
इति सम्बोधितम् तन्नैवदानीं "भट्टारका । चालुदत्त ।" इति सम्बोध्यते ।

दिवा प्राग्वाहैरे ? अथवा ए, शूले आरोपित धाकिवे ? ना, कर्त्ता
दिवा ह्येतां कविवे ? ॥५४॥

(ङ) चारुदत्त । आम्नि याहा वनिव, ताहा किं कविवे ? ।

शर्विनक । ए विषये मन्देह किं ? ।

(च) शकार । धावा । चारुदत्त । आम्नि शवणागत ह्येताहि, ता,
कर्त्ता करुन, कर्त्ता करुन । आपनाव याहा योग्या, ताहा करुन । आम्नि
आव एरूप कविव ना ।

বসন্ত । বধ্যমালা চারুদত্তস্য কণ্ঠাদপনীয় শকারস্বোপরি স্থিতি ।

শকারঃ । গব্ভদাশীধীয ! পশীদ পশীদ, য় উণ মাল-
দৃশ্যং, তা পলিন্তাশ্রাচ্চি । (জ)

শর্বি । অরে রে ! অপনয়ত । আর্ঘ্যচারুদত্ত ! আশ্রা-
প্যতাঙ্—কিমস্য পাপস্যানুষ্ঠায়তাঙ্ ।

চারু । কিমহং যদুব্রবীমি তত্ ক্রিয়তে ? ।

শর্বি । কোঽত্র সন্দেহঃ ।

(জ) গর্ভদাশীধীয ! পশীদ পশীদ, ন পুনর্মাংসিষ্যামি, তত্ পরিব্রায়স্ব ।

(ছ) নেপথ্য ইতি । জীব্যন্তে জীবিতৌ রচ্যতে । ইনন্নাৎ জীবঘাতীর্ভাবি প্রত্যয়ঃ ।
অত্র পরিমাষণং নাম উপসংহারসম্বন্ধে রত্নম্—“বদন্তি পরিমাষণম্ । পরিব্রা-
জতং বাক্যম্” ইতি লঘুণাৎ ।

(জ) শকার ইতি । গর্ভদাশী আশ্রিতাশীভক্তিভাষাঃ পুত্রী কন্যা, তত্ সস্বীঘনম্ ।
ইদমপি গালিধানমিষ ।

শর্বি ! দুর্জনদুর্শ্মুখস্বায়' স্বভাবঃ, যদনুযসময়েঽপি স্বত এব পরশ' পদমাননা-
দাবির্ভবতি ।

(ছ) নেপথ্যে পুরবাসিগণ । মাংসিষ্য ফেল, পাণিষ্টকেঁ বাচাইয়া
রাখিতেছ কেন ? ।

বসন্তসেনা । (চারুদত্তের কণ্ঠ হইতে বধ্যমালা আনিয়া শকারেব
উপরে নিক্ষেপ করিল)

(জ) শকার । গর্ভদাশীয মেয়ে ! প্রসন্ন হ প্রসন্ন হ । আর মাংসিক
না, ত্য-রকা কর ।

শর্বিজক । ওরে ! শকারকে সবাইয়া নাও । আর্ঘ্য চারুদত্ত !
আদেশ করুন—এই পাপাশ্রার কি করিতে হইবে ।

চারুদত্ত । আমি যাহা বলিব, তাহা করিবে কি ? ।

চারু । সত্যম্ ? ।

শর্বি । সত্যম্ ।

চারু । যদেবম্, শীঘ্রময়ম্— ।

শর্বি । কিং হন্যতাম্ ? ।

চারু । নহি নহি । মুচ্যতাম্ ।

শর্বি । কিমর্থম্ ? ।

চারু । শত্রুঃ ক্রুতাপরাধঃ শরণমুপेत্য পাদযোঃ পতিতঃ
শস্ত্রেণ ন হন্তব্যঃ । (ক)

শর্বি । एवम् । तर्हि श्वभिः खाद्यताम् । (ख)

(ক) চারু ইতি । “শরণাগত-পাল-স্বী-হিসকানু সবসত্র তু ।

শৌর্গত্রতানপি সদা ক্রুতধমহিতানিমানু ॥”

ইতি যান্নবন্ধাদচনা দিত্যাশয়ঃ ।

(খ) শর্বি ইতি । एवम् इत्यमेव शास्त्रमित्यর্থঃ । । तर्हि शस्त्रेणाहन्तव्यत्वे सति,

श्वभिः कुङ्कुरैः ।

শর্বিলক । এ বিষয় মনেছ কি ? ।

চারুদত্ত । মতা ? ।

শর্বিলক । মতা ।

চারুদত্ত । যদি এইরূপ হয়, তবে শীঘ্র ইহাকে— ।

শর্বিলক । কি হত্যা করিবে ? ।

চারুদত্ত । না না । মূল কর ।

শর্বিলক । কি নিমিত্ত ? ।

(ক) চারুদত্ত । শত্রু, অপরাধ কবিয়া শরণাগত হইয়া চরণে
পতিত হইলে, অস্ত্রদ্বারা তাহাকে হত্যা করিতে নাই ।

(খ) শর্বিলক । এরূপ বটে, তবে কুকুর দিয়া খাওয়াউক ।

चारु । नहि । उपकारहतस्तु कर्त्तव्यः । (८)

शर्वि । अहो ! आश्चर्यम् । किं करोमि, वदत्वार्थ्यः ।

चारु । तन्मृच्यताम् ।

शर्वि । मुक्तो भवतु ।

शकारः । होमादिके । पञ्चुज्जीविदग्धि । इति पुरुषै सह

निष्कान्त । (३)

नेपथ्ये कलकल ।

पुनर्नेपथ्ये । एसा अञ्जचारुदत्तस्त बहुआ अज्जा धूदा एदे वसणाञ्चले विलगन्तं दारअं आक्खिवन्तो वाप्फभरिद-णअणेहिं जणेहि णिवारिज्जमाणा पञ्जलिदे पावए पविसदि । (७)

(३) इत्य । प्रतुज्जीवितीऽपि ।

(७) एसा आश्चर्यचारुदत्तस्त बहुआया धूता पदे वसनाद्यने विलगन्त दारकमाधि-पत्नी वाप्यभरित भयने जने नि वाय्यमाणा प्रञ्चलिते पावके प्रविशति ।

(८) चारु इति । उपकारेण उपकारकरणेन हतो हतप्रायः । तथा च अपहृता-दुपकार प्राप्नुवन्नेव जन आत्मावशया हतप्रायी भवति । एवञ्च उक्तशान्भार्योऽपि रक्षित, अपकारिणे यातना च दत्ता स्यादिति भावः ।

(९) चारुदत्त । ना । उपकार इत् करिदे ।

* विलद । दि आश्चर्य । किं करिद, आपनि वनू ।

चारुदत्त । एवे मूळ कर ।

* विलद । मूळ इउद ।

(३) * कार । आश । फिरिदा दाडिनाम । (एहे वनिदा मूळव-गणेर सहित चलिदा गेन)

नेपथ्ये होमाहम् ।

शर्वि । शक्यं नेपथ्याभिमुखमवलीक्ष्य । कथं चन्दनकः । ।
चन्दनक । किमेतत् ? ।

चन्दनकः प्रथमः । किं एष ऐश्वर्यं अज्जी ? महाराजप्रसादं
दक्षिणैः महन्तो जणसंमहो वदति । एसा इत्यादि पुन पठति ।
कधिद अ मए तीए, जधा—अज्जे । मा साहसं करेहि, जीवदि
अज्जचारुदत्तो त्ति । परन्तु दुख-वावुडदाए को सुणेदि ? को
पत्तिआअदि ? । (ठ)

(ब) किं न प्रेक्षते आथ ? महाराजप्रसादं दक्षिणं महान् जनसमूहो
वर्तते । कथितं मया तस्य यथा—“आथे” । मा साहसं कुरु, जीवति आथचारुदत्त”
इति । परन्तु दुःखव्याप्ततया कं शनोति ? कं प्रत्ययते ? ।

(ड) पुनरिति । दिग्गन्त निवारणाय समजन्तम्, दारकं पुत्र रोहमेनम्,
आधिपती दूरे अपसारयन्ती । शायं रश्मिजलैर्भंगितानि पूरितानि नयनानि धिया तै ।

(ड) चन्द इति । महाराजप्रसादाद्दूरे दाक्षिणे इति तस्मिन् । “अदूरे
एनीऽपक्ष्म्या” इत्येवमव्यय, “द्वितीयेन” इति द्वितीया । तस्य धृताये । दुःख-
व्याप्ततया दुःखिनाङ्गलिततया । प्रत्ययते चारुदत्तजीवन विश्रंसिति अपि तु कोऽपि
नेत्यर्थः ।

अत्र पूर्ववाक्यं नाम उपसृष्टारसम्भरहम्—“पूर्ववाक्यं विश्रंसि यथीकार्थोप-
दर्शनम्” इति लक्षणात् ।

(ड) पुनवार नेपथ्ये । आथ चाकस्मैव भाष्या एहै आया धृता,
चरणे ओ वसनाङ्गले लघ्नं बालकतौके ठेलिया दिते थाकिया एवं अश-
पूर्वनयनं जनसमूहकृत्क निवारितं ह्येते थाकिया, प्रखलितं अग्निं मध्ये
प्रवेशं कवितेहेन ।

शर्विनक । (उनिआ, नेपथ्येयं द्विके चाशिया) चन्दनक ये । चन्दनक ।
ए घटनां कि ? ।

চারু । সৌভাগ্যম্ । হা প্রিয়ে । জীবত্যপি ময়ি কিমেতৎ
শ্যবসিতম্ । কৰ্ণমবলোক্য দীৰ্ঘং নিশ্চয়ম্ ॥

ন মহীতলস্থিতিসহানি ভব-
স্মরিতানি চারুচরিতৈ । যদপি ।

উচিত তথাপি পরলোকসুখং

ন পতিব্রতে । তব বিছায় পতিম্ ॥৫৫॥

ইতি মৌহমুপগত ।

নেতি । ই চারুচরিতৈ । নিশ্চলস্বভাবৈ । প্রিয়ে । যদপি যদপি, ভবত্যাস্তব
স্মরিতানি সতীন্দ্রবহারা, মহীতলে মৰ্ত্যে স্থিতিসহানি অবস্থানযোগ্যানি ন ভবন্তি,
স্বতুচ্যোতৃকপাৎ স্বর্গে এব স্থিতিয়োগ্যানীতি ভাব । তথাপি, পতি পতিয়ুয়ুপশ্চমেব ব্রত
যস্যাস্ততসম্বোধনম্ । পতি বিছায় বিদ্যমাণায়া তব, পরলৌকী স্বর্গে সুখম্ একাকিন্যা
এব সুখভোগ, নীচিত ন সঙ্গত মপতি, তব পত্যভাবাত্ তদুপায়ুপশ্চাসম্ভবন
পতিভ্রাতব্যমঙ্গলমঙ্গাদিতি ভাব ।

অব পরলোকসুখভোগানৌখিত্য প্রতি "পতিব্রতে" ইতি পদার্থার্থী ঐতুরিতি পদার্থ-
ঐতুক কাব্যলিঙ্গমলঙ্কার । তথা যদপীত্যর্থো যদপীত্যবাচকমিত্যবাচকলদীপ, স তু
"যদি স" ইতি পাঠেন সমাধেয় ।

প্রমিতাশ্রয়া বচনম্—"প্রমিতাশ্রয় সমসম" কথিতা" ইতি লক্ষণাত্ ॥৫৫॥

(৬) চন্দনক । (প্রবেশ কবিতা) আপনি কি দেখিতেছেন না ? ।
মহারাজের অট্টালিকার নিকটে দক্ষিণদিকে লোকের গুরুতর ভিড়
হইয়াছে । আমি তাঁহাকে (ধৃতাকে) বলিয়াছিও যে, "আর্য্যে । আপনি
সাহস করিবেন না, আর্য্য চারুপুত্র বাচিয়া আছেন ।" সকলেই হুঃখে
আকুল বলিয়া, কে শোনে ? কে বিশ্বাস করে ? ।

চারুপুত্র । (উৎসর্গ সহিত) হা প্রিয়ে । আমি জীবিত থাকি-
লেও এ কি আরম্ভ করিল ? । (উপরের দিকে চাহিয়া এবং দীর্ঘনিশ্বাস
ত্যাগ করিয়া)

शर्विं । अहो ! प्रमादः । (ण)

त्वरया सर्पणं तत्र मोहमार्योऽद्य चागतः ।

हाधिक् प्रयत्नवैफल्यं दृश्यते सर्वतोमुखम् ॥५६॥

वसन्त । समस्तसिदु अज्जी । तत्त गदुअ जीवावेदु अज्जां ।

असुधा अधीरत्तण्ण अणत्थो सम्भावीअदि । (त)

(त) समाश्वासितु आर्थः । तत्र गत्वा जीवयतु आत्मानम् । अन्यथा अधीरत्वेन अनर्थं सम्भाव्यते ।

(ण) शर्विं इति । प्रमादी महाविपत् । यद्यपि "प्रमादीऽनेवधानता" इत्यमरः, तथापि महाविपदर्थे अन्य कविदृष्टि, उत्तररामचरितादावप्येव दर्शनात् ।

त्वरयेति । तत्र धृताया अग्निप्रवेशस्थानि, त्वरया सर्पणं गमनम् अघाकमावग्रक-
मिति शेष, अन्यथा धृताया धृतासम्भव इति भावः । अत्र स्थाने च, आर्थव्याहृतत्त
मोहमागती मूर्च्छा प्राप्त, सुतरामवाप्यवम्यानमावग्रकम्, अन्यथा अस्यापि मृता-
रनिवार्य इत्याशयः । हाधिक् इत्येकमेव गुरुतरदुःखसूचकमव्ययम् । सर्वतोमुख
सकलदिग्वर्ति, प्रयत्नस्य आहृतनिवारणादिविष्टाया वैफल्यं दृश्यते सम्भाव्यते । तथा
च धृताया मृतासम्भावनया आहृतत्तमरणेऽपि तन्मरणम्, वस्तुत एव धृताया मरणे च
आहृतत्तमरणमवगम्यन्भावीति समग्रमरणमेव अनिवाच्यं जातमित्यभिप्रायः ॥५६॥

हे मच्छरिन्द्रे । यदिष्ट, तोमार चवित्त भूतले थाकिवार योग्य
नहे, तथापि हे पतिव्रत । पतिके परित्याग करिशा, एकाकी
तोमार परलोकसुख भोग करा ऊँचित नहे ॥५६॥

(एह बलिद्धा मूर्च्छित हईनेन)

(ण) शर्विलक । हाय । किं गुरुतव विपदा ।

संशाने ताडाताडि याग्या आवश्यक, एथाने आर्द्य चारुदत्त
मूर्च्छित हईलेन । हाय । सर्पप्रकावेहै चेत्येव निश्चयता देखि-
तेहि ॥५६॥

ଚାହୁ । ଚମାଦସ୍ୟ ଚହସୋତ୍ତାୟ । ହା ପ୍ରିୟେ ! - କ୍ୱାମି ? ଦେହି ମେ
ପ୍ରତିବଚନମ୍ ।

ଚନ୍ଦ । ଝଦୋ ଝଦୋ, ଅଞ୍ଜୋ । (ଘ)

ଝତି ଝବେ ପରିକ୍ରାମନ୍ତି । (ଘ)

ତତ୍ ପ୍ରବିଗ୍ରାସି ଯଦାନିର୍ହିଂସା ଧୂତା ଶିଳାଞ୍ଜଳମାକର୍ପନ୍ ବିଦୂଷକୈଃ ନାମୁଗନ୍ଧ୍ୟମାନୀ ରୋହସିନୀ
ରଦନିକା ଚ ।

ଧୂତା । ଶାଶ୍ୱତମ୍ । ଜାତ ! ମୁଞ୍ଚେହି ମଂ, ମା ବିଗ୍ଧଂ କରେହି ।

ଧୂଆମି ଅଞ୍ଜତତ୍ତସ୍ମ ଅମଞ୍ଜଳାକର୍ଷଣାଦୋ । ଝନ୍ୟୁତ୍ୟାୟ ମଞ୍ଜଳମାକର୍ଷଣ
ପାଞ୍ଜକାଭିମୁଖଂ ପରିକ୍ରାମତି । (ଘ)

(ଘ) ଝତ ଝତ ଆର୍ଥ୍ୟ ।

(ଘ) ଜାତ । ମୁଞ୍ଚ ମାମ୍, ମା ବିଗ୍ଧଂ କୁର, ବିମେମି ଆର୍ଥ୍ୟପୁତ୍ରସ୍ୟ ଅମଞ୍ଜଳାକର୍ଷଣାତ୍ ।

(ତ) ମଞ୍ଜଳ ଝତି । ଅଧୀରତ୍ୱେନ ଧୂଆଭାବେନ, ଅନର୍ଥୋ ଧୂତାୟା ଯତ୍ନଃ ।

(ଘ) ଝତୀତି । ପରିକ୍ରାମନ୍ତି ଧୂତାୟା ବଞ୍ଚିତ୍ରପ୍ରବେଶସ୍ଥାନେ ଗତ୍ୱା ପାଦତ୍ୱେପ ଛୁର୍ବନ୍ତି ।

(ଘ) ଧୂତୀତି । ଅମଞ୍ଜଳାକର୍ଷଣାତ୍ ଯତ୍ନାତ୍ପାଞ୍ଜକାଭିମୁଖାତ୍ ।

(ତ) ବସନ୍ତସେନା । ଆର୍ଥ୍ୟ ଆଦ୍ୟତ୍ତ ହୈନ । ସେଠାନେ ଯାହିୟା
ଆର୍ଥ୍ୟା ଧୂତାକେ ବୀଞ୍ଚାନ, ନା ହୈଲେ, ଅଧୀରତାବଶତଃ ବିପଦେଽପି ଯତ୍ନାବନା
କରି ।

ଚାହୁବନ୍ତ । (ଆଦ୍ୟତ୍ତ ହୈୟା ହୈଠାଂ ଉଠିୟା) ହା ପ୍ରିୟେ । ତୁମି କୋଥାସି
ଆଛ ? ଆମାକେ ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ତର ଦାଠ ।

(ଘ) ଚନ୍ଦନକ । ଏନିକେ ଏନିକେ ଆହନ ଆର୍ଥ୍ୟ ।

(ଘ) (ହିହାବ ପରେ ମକଳେ ପାନକ୍ଷେପ କରିତେ ଲାଗିନ)

ତତ୍ତନୁଷ୍ଠର ନିକ୍ଷିପ୍ତରୂପେ ଧୂତାର, ତାହାର ବଦ୍ଧାକ୍ଷଣ ଆକର୍ଷଣବଦତଃ ଦୋହ-
ସେନେର ଏଽଂ ତାହାର ମଞ୍ଜାଂ ମଞ୍ଜାଂ ବିନ୍ୟୁକ୍ତ ଓ ବ୍ରଜନିକାର ପ୍ରବେଶ ।

(ଘ) ଧୂତା । (ଅଞ୍ଜନାତେର ମହିତ) ବନ୍ତମ୍ । ଆମାକେ ଛାଞ୍ଜ, ବିଗ୍ଧ
କରିଠନ । ଆମି ଆର୍ଥ୍ୟପୁତ୍ରେର ଅନନ୍ତନ ଅବଶ ହୈତେ ଡୀଠ ହୈତେହି ।

रोह । माट ! अज्जए ! पडिवालेहि मं, तुए विणा ग
सकुणोमि जीविदं धारिदुं । इति त्वरितमुपसृत्य पुनरख्यन शक्याति । (न)

विदू । भोदोए दाव वमूहणीए भिंमूत्तणेणं चिदाधिरोहणं
पावं उदाहरन्ति रिसोओ । (प)

धूता । वरं पावाचरणं, (१) ग उण अज्जउत्तस्स अमङ्गला-
कण्णं । (फ)

(न) मातरार्थे । प्रतिपालय माम्, त्वया विना न शक्नोमि जीवितं धारयितुम् ।

(प) भवत्यास्तावत् ब्राह्मणा भिन्नत्वेन चित्तधिरोहणं पापमुदाहरन्ति ऋषयः ।

(फ) वरं पापाचरणम्, न पुनरार्थेषुवर्ष्यं चमूहलाक्षणं नम् ।

(न) रोह इति । आत्मानं प्रति पुनरुच्चार्यविभागाय मातरिर्हितं सन्वीधनम् ।
दययापि स्वप्रतिपालनाय आश्रय इति सन्वीधनम्, आश्रयस्य दयादिमाधुस्यभावत्वात् । तथा च
आश्रये । माधुस्यभावे । प्रतिपालय ममैषस्य मा रचितुं जीवनं धारयत्वर्थः ।

(प) विदू इति । ऋषयः, ब्राह्मणा भवत्या भिन्नत्वेन स्वामिनं पृथग्भावेन
चित्तधिरोहणम्, पापं पापजनकम्, उदाहरन्ति इवन्ति । तथा धर्मोर्ध्वना—

• • पृथक् चित्तिं समाख्यन् न विप्रा गन्तुमर्हति ।

अथागामेव नारीणां स्वीधन्मोऽयं यत्र श्रुतः ॥^१

• (एहं बलिद्या उठ्ठिया, बन्नाकल आकर्षण कविद्या लहेया, अग्निव मग्गुथे पाद-
रूपे कवित्ते लानिजेन) (

(न) बोहमेन । मा । आर्यो । आमात्रं ज्वेत्तीणा कव, तुमि
भिन्न आनि ज्जीवनवर्ष । कवित्ते पारिषंभा । (एहं^१ बलिद्या उठ्ठिया उठ्ठिया
उठ्ठिया पुनवाय अकल धारण कविन) (

(प) विदूषक । आपनि ब्राह्मणी, इतर्वां स्वीपनीवपके शमीर
पृथक्भावे चित्तय आरोहणं कवा पापजनक, ईश श्रुषिवा बनेन ।

(१) पावाचरणे ।

শবি^১ । পরীস্বলীক্য । আসন্নভূতবহা আৰ্য্যা । তৎ ত্বর্যতা
ত্বর্যতা^২ ।

চারু । তরিতং পরিক্রামতি ।

ধূতা । রঅণি^৩ ! অবলম্ব দারশং, জাব অহং সমীহিতং
করোমি । (ব)

চেটী । সক্রমণম্ । অহং পি জধীপদেসিগ্ণিমুহি^৪ ভট্টিণী^৫ । (ম)

ধূতা । বিদূষকমবলীক্য । অজ্জী দাব অবলম্বে^৬ দু । (ম)

(ক) রদনিকে ! অবলম্বস্ব দারকম্, যাবদহং সমীহিতং করোমি ।

(খ) অহমপি যধীপদেশিগ্ণিমুহি^৪ ভট্টিণী^৫ ।

(গ) আৰ্য্যস্বাবদবলম্বতা^২ ।

(ক) ধূতেতি । পাপাচরণং বহিঃশেষেণাত্মহৃত্যুপপাদকরণম্ ।

(খ) ধূতেতি । সমীহিতং সঙ্কল্পিতং বহিঃশেষেণাত্মহৃত্যুপপাদকরণম্ ।

(গ) চেটীতি । ভট্টিণী, সক্রমণে, যধীপদেশিনী তদেধীপদেশকারিণী^৫ অবি ।

যথা চ বৈধব্যে সত্যপি জীবন্যান্নবায়ং পুত্রং এবাশ্রমস্থানম্, ম ম তু ন কথিহিতি ত্বমেব
দারকমবলম্বস্ব অহমেব বহী^৬ প্রকিণামীতি ভাবঃ ।

(ক) ধূতা । পাপকার্য্যেব অশুষ্ঠান করা ববং ভাল, কিন্তু আৰ্য্য-
পুত্রের অমবল অবগন নহে ।

শবিলক । (সম্মুখে দৃষ্টিপাত করিয়া) আৰ্য্যা ধূতা অগ্নির সন্নিহিত
হইয়াছেন, অতএব তাড়াতাড়ি করুন, তাড়াতাড়ি করুন ।

চারুদত্ত । (তাড়াতাড়ি পারক্ষেপ করিতে লাগিলেন)

(ব) ধূতা । রদনিকা ! তুই বালকটীকে ধর, যে পর্য্যন্ত আমি
অজীষ্ট-সম্পাদন করি ।

(গ) দাসী । (শোকের সহিত) আমিও আপনাকে ঐরূপ উপদেশ
দিতে পারি ।

विदू । सवेगम् । समोद्दिष्ट-सिद्धिप उच्छेण वम्हणी अग्गदो
कादब्बो । अदो भोदिप अहं अग्गणी होमि । (य)

धूता । कथं पञ्चादिद्विह्मिह्मि दुवेहिं । षालकमालिङ्ग । जाद !
तुमं ज्जेव पज्जवट्ठावेहि अत्ताणं अम्हाणं तिलोदकदानाअ ।
अदिक्कन्ते किं मणोरहेहिं । मणि-आसम् । ए वत्तु अज्जउत्तो तुमं
पज्जवट्ठाविस्सदि । (र)

(य) समोद्दिष्टसिद्धये ब्राह्मण अयत कर्त्तव्य । अतो भवत्या अहमयणीर्भवामि ।

(र) कथं प्रत्यादिष्टास्त्रि हाभ्याम् । जात । त्वमेव पथ्यवस्थापय आत्मानम्
अस्माकं तिलोदकदानाय । अतिक्रान्ते किं मनोरथे । न खल्लार्यपुत्रस्ता पथ्यव
स्थापयिष्यति ।

(य) विदू इति । समोद्दिष्टसिद्धये सङ्कल्पितकाव्यनिश्चयै, प्रवृत्तं न जनेन, ब्राह्मण
अयत कर्त्तव्य "ब्राह्मणं पुरत कृत्वा कुर्वीत फलसिद्धये" इति स्मृतेरित्याशय ।
अयणोरयवर्त्ता । अतस्त्वमेव दारकमवलम्बस्व, अहमेवादी वशी प्रविशामीत्यभिप्राय ।

(र) धूतेति । हाभ्यामुभाभ्यामेव रदनिका विदूषकाभ्याम् । पथ्यवस्थापय रक्ष ।
अतिक्रान्ते त्वद्यपि पुत्रे यते मृते सतीत्यर्थ, मनोरथे किं "त्वमेव तिलोदकदानप्रत्याशा-
स्थानम्" इत्यभिलाषे किं प्रयोजनम् किमपि नैत्यर्थ, सतस्य ततसम्भवादिति भाव ।
अथ पितैव मा पथ्यवस्थापयिष्यति किमन्य प्रत्यनुरोधनेत्याह न खल्विति । पथ्यवस्थापयि
ष्यति रक्षिष्यति, तस्य प्रागेव गतत्वादित्याशय ।

(ग) धूता । (विदूषकेण प्रति दृष्टिपात करिष्या) आपनि धरुन ।

(घ) विदूषक । (आवेगेन सहित) अतीठेकार्था-सिद्धिं छत्र
ब्राह्मणके अग्रे करिष्ये इत्य । अतएव आपनार अग्रगामी आमि इहे ।

(ङ) धूता । शय । इहेअनं हाराहे आमि अत्ताथात्त इहेनाम ।

চারু । আকর্ষ্য সহসোপমত্ব । অহমেব পর্যবস্থা পয়ামি বালি-
শম্ । ইতি বালক বাহুভ্যামুত্থ্যথ বচসালিহতি । (ল)

ধূতা । বিলীক্য । অন্নহে ! অজ্জত্তস্স জ্জেব সরসস্সোআ ।
পুনর্নিপুণং নিরুথ্য সহর্ষম্ । দিড়িআ অজ্জত্তো জ্জেব এসো । পিঅ-
মে পিঅং । (ব)

বালকঃ । বিলীক্য সহর্ষম্ । অন্নো ! আতুকো মং পরিস্সজদি ।

(ব) অহে ! আর্ঘ্যপুত্রস্বৈব স্বরসংযোগঃ । দিধ্যা আর্ঘ্যপুত্র পর্বণঃ । পিঅং
মে পিঅম্ ।

(ল) আচ ইতি । অহমেব স তবার্ঘ্যপুত্র এবিতি ভাবঃ । বালিশং শিয়ম্ ।
“শিয়মাবশ্যে চ বালিশম্.” ইত্যমরঃ ।

(ব) ধূতীতি । অন্নহে ইতি বিক্রয়দীতকমন্বয়ং শীরসেনাং ভাষায়াম্ । স্বরসংযোগঃ
কথং স্বরসম্পর্কঃ । দিধ্যা ভাগ্যেন ।

(বালককে আলিঙ্গন করিয়া) বৎস ! আমাদের তিলোদক ‘দানের জন্ত
তুমি আপনিই আপনাকে হির কর। তুমিও গেলে, তিলোদকের
কেবল অভিনায়দ্বারা কি হইবে। আর ত আর্ঘ্যপুত্র তোমাকে হির
করিবেন না।

(ল) চারুদত্ত । (শুনিয়া, হঠাৎ নিকটে যাইয়া) আমিই শিশুকে
হির করিতেছি । (এই বলিয়া বাহুগলদ্বারা বালকটাকে উঠাইয়া বক্ষে
আলিঙ্গন করিলেন)

(ব) ধূতা । (দেখিয়া) ওহে ! আর্ঘ্যপুত্রেরই যেন স্বর (শুনিতেছি) ।
(পুনরায় বিশেষভাবে দেখিয়া আনন্দের সহিত) ভাগ্যবশতঃ ইনি আর্ঘ্য-
পুত্রই বটে। প্রিয় ! আমার বড়ই প্রিয় !

धृतां प्रति । अज्जए ! वड्ढवीअसि आवुको ज्जीव मं पज्जवट्ठावेदि ।

इति प्रत्यासिद्धति । (श)

चारु । धृता प्रति ।

हा प्रेयसि ! प्रेयसि विद्यमाने
कोऽयं कठोरो व्यवसाय आसीत् ।
अम्भोजिनी लोचनमुद्रणं किं
भानावनस्तं गमिते करोति ? ॥५७॥

(श) अहो ! आवुको मा परिव्रजति । आर्ये ! बर्षसे ! आवुक एव मां पर्यवस्थापयति ।

(श) बालक इति । आवुको जनकः । आर्ये ! पूज्ये ! मातः । बर्षसे देवेन इदं नीयसे । पूर्वधृतावाक्यादारभ्य इत्यन्ते समयी नाम उपसर्गसम्बन्धम्—
“समयी दुःखनिर्माणम्” इति लक्षणात् ।

इति । हा प्रेयसि ! हे प्रियतमे ! प्रेयसि प्रियतमे अतिप्रिये पर्यौ मयि, विद्यमाने औक्त्यपि सति, कठोरो दाहणः, अयं की व्यवसायी मरखीदम आसीत् तवेति शेषः । इदं दृष्ट्वाप्यमिति भावः । तथा च भानौ मृत्योः, अनस्तं गमिते विधिना अस्तध्वलमप्रापिते सत्यपि, अम्भोजिनी पद्मिनी, किं लोचनमुद्रणं स्मरद्दीचक्षुषं नेत्र-निमीलनम्, करोति भवेत्यर्थः ।

अत्र हृष्टालोऽलङ्कारः, तथा अम्भोजिनोमान्नीर्लिङ्गसाम्येन नायिकानायकव्यवहार-समारोपान् समसाक्षिरर्थापत्तयः, एतान्द्वाद्भिर्भावेन सङ्गरः ; एवं “प्रेयसि प्रेयसि”

(श) बालक । (प्रेयसि आनन्देन महित) ७८६ । पिता आमाके आनिवन करिउतेछेन । (धृतार प्रति) आर्ये ! आपनि वृद्धिप्राप्त हईउतेछेन । पिताई आमाके हिर करिउतेछेन । (एहे बनिदा प्रत्यानिवन करिण)

धूता । अज्जउत्त । अदो ज्जेव सा अचेतणेत्ति चुम्बी-
अदि । (प)

विदू । दृश सहर्षम् । ही ही भी । एदेहिं ज्जेव अच्छीहिं
पिअवअस्सो पेक्खीअदि । अहो । सदीए पहावो । जदो
जलणप्पवेश-व्ववसाएण ज्जेव पिअसमागमं पाविदा । चारुदत्त
प्रति । जेदु जेदु पिअवअस्सो । (स)

(प) आथ्यपुत्र । अतएव सा अचेतनेति चुम्बति ।

(स) ही ही भी । एताभ्यामेवाचिभ्या प्रियवयस्य प्रेत्यते । अहो । सत्या
प्रभाव । यती ज्वलन प्रवेश व्यवसायेनैव प्रियसमागम प्रापिता । जयतु जयतु प्रिय
वयस्य ।

इत्यनयो शब्दार्थयो पीनरुक्तात् तात्पथ्यमावती भेदाच्च साटानुप्रास, न तु यमक
शब्दार्थभेद एव तद्विषयत्वात् शब्दार्थभेदाभावात् । तेन समुदाये ससृष्टि ।

इन्द्रवद्या षष्ठम् ॥१७३॥

(प) धूति । सा अश्रीजिनी । चुम्बति स्त्रीकापवादिनं सम्बध्यते ।

(स) विदू इति । एताभ्यामेव जीवत्सम्बन्धिभ्यामेव, न तु स्त्रीकान्तरे जन्मा
नतीयाभ्यामित्याशय, अचिभ्यां भयनाभ्याम् । इतीऽधिक किमानन्दकारणमिति भावः ।
सत्या सतीरुपाया धूताया, प्रभावी माहात्म्याम् । ज्वलने वज्री प्रवेशे यो व्यवसाय
उद्यमस्तेभ्यैव । सतीप्रभावादेवाय वैपरीत्येन प्रियसमागमलाभ इति भावः ।

चारुदत्त । (धूतार प्रीति) इति प्रियतमे । प्रियतमं विद्यमानं धारिते
तोमार ए किं कठिनं अथादनाद्यं इदं प्राहितं । शूर्यं अस्तु नां गेलेण,
पश्चिमी किं नयनमुत्तं कवे ? ॥११॥

(ध) धूता । आर्ष्यपुत्र । एदे ज्जदे लोके तादाके अचेतन
दत्त ।

चारु । एहि मैत्रेय । । इत्यालिङ्गति ।

चेटी । अहो । सविधानम् । अज्ज । वन्दामि । इति
चारुदत्तस्य पादयो पतति । (ह)

चारु । पृष्ठे करं दत्त्वा । रटनिके । उत्तिष्ठ । इत्युत्थापयति । (क्ष)

धूता । वसन्तसेना दृश । दिष्टिआ कुसलिणी वहिणीआ ? ।

(क)

(ह) अहो । स विधानकम् । आर्य । वन्दे ।

(क) दिष्ट्या कुसलिनी भागिनी ? ।

(ह) चेटीति । सविधानक देवकर्त्तृक शुभसम्पादनम् । सर्वेषामेव जीवन-
लाभादित्याशय । अज्जाने कप्रत्यय ।

(क्ष) चारु इति । अत्र प्रसादी नाम उपसह्यारमन्त्रोक्तम्—“शुभूदादि प्रसाद
सात्” इति दर्पणलघुणात् ।

(स) विदूषक । (देगिया आनन्देव सहित) कि आश्चर्य हे । कि
आश्चर्य । ‘एहै चहूँदावाहै प्रियवयस्रके देखितेछि । ओहे । नतीव कि
प्रभाव । । येहेतु अग्निते प्रवेशेव चेष्टातेहै पतिसन्धेन पाओर्राहैल ।
(ठाकरनन्धेव प्रति) प्रियवयस्रव जय हउक, जय हउव ।

चारुदत्त । आहिस मैत्रेय । । (एहै बलिआ आलिङ्गन कबिलेन)

(ह) दासी । कि शुभसम्पादन । आर्य । प्रणाम कवि । (एहै
बलिआ चारुदत्तेव चवणे पतित हईल)

(क्ष) चारुदत्त । (वदनिकाव पृष्ठे हस्त अर्पण कबिआ) रटनिका ।
उठ । (एहै बलिआ उठहिलेन)

(क) धूता । (वसन्तसेनाके देगिया) भाष्यवशतः भगिनीव मन्त्र
त ? ।

বসন্ত । অহুণা কুমলিনী সংবুত্তম্হি । ইত্যন্যোন্যমালিঙ্গত ।

(খ)

শর্বি । দিষ্ট্যা জীবিতমুহুদর্গ আর্থ্যঃ । (গ)

চারু । যুগ্মত্প্রসাদেণ । (ঘ)

(খ) অধুনা কুমলিনী সংবুত্তম্হি ।

(ক) ধুত্বিত্তি । অথ কাকুবশাত্ প্রভী গম্যতে ।

(খ) বসন্ত ইতি । অধুনা তথাপি জীবনস্থিতিকালি । ইত পূর্বন্তু চারুদত্ত-
জীবনপ্রাপ্যপি তব জীবনসন্দেহাদকুমলিন্যে বাসমিতি ভাব ।

(গ) শর্বি ইতি । জীবিত মুহুদামাত্মীযামাং ধূতা-রত্নিকা বিদূষকাণাং বর্গে
সমূহী যস্য স, আর্থ্যো মান্যচারুদত্ত । সূতরামধুনা সর্বধৈবাত্মন্যচিন্তী ভবিতুমর্হমীতি
ভাব ।

অথ মুহুদা জীবনরূপলভ্যার্থেণ মনস স্থিরীকরণাত্ কৃতির্নাম উপসংহারসম্ভে-
রঙ্গম্—“লভ্যার্থশমন কৃতি ” ইতি লক্ষণাত্ ।

(ঘ) চারু ইতি । যুগ্মাক শর্বিলকার্যক চন্দনকানা প্রসাদেণ অনুঘট্টেণ
জীবিতমুহুদর্গোঽস্মীত্যর্থ । তথা অ আর্থ্যকশর্বিলকাভ্যা রাগহত্যাৎ পর মন্দীচনাদর্হ
জীবিত, জীবিতেন অ ময়া চন্দনকাত্ বসন্তলমাকর্ষণ্য ধূতা-দীনামপিপ্রব্রীযতানান
নিবারণাদিমে অ জীবিতা ইত্যশয় ।

(খ) বসন্তসেনা । এখন মদনবতী হইয়াছি । (এই বলিয়া উভয়ে
আলিঙ্গন করিল)

(গ) শর্বিনক । ভাণ্যবশতঃ আপনার বন্ধুগণ বাঁচিয়াছেন ।

(ঘ) চারুদত্ত । তোমাদের অহুগ্রহে ।

शर्वि । आर्य्य ! वसन्तसेने ! परितुष्टो राजा भवतीं
बधूशब्दे नानुगृह्णाति । (ड)

वसन्त । अज्ज । किदत्थमिहि (१) । (च)

शर्वि । वसन्तसेनामवगुण्ठा चारुदत्त प्रति । आर्य्य । किमस्य
भिक्षोः क्रियताम् ? । (छ)

चारु । भिक्षो ! किं तव बहुमतम् ? । (ज)

(च) आर्य्य ! कृतार्थाभि ।

(ड) शर्वि इति । परितुष्टः, वेष्टाननयाया अपि तव लीभाभावत् गुणभावाकृष्ट-
त्वादिकमात्रपुरुषगामित्वाच्चेति भावः, राजा आर्य्यक । बधूशब्देन बधूनामदानेन
‘तथा च ह्य चारुदत्तस्य परिणीतौव बधू भवेति राज्ञ इच्छेद्यभिप्रायः’ । कलियुगेऽपि
त्राह्मणस्य जात्यन्तरकन्यापरिणयनानुपपत्तिसमाधानानु प्रागेव दर्शितम् ।

(च) वसन्त इति । कृतार्थाभि, प्रियतमेनैव परिषयनात् वेष्टापवादनिरासाच्चेति
भावः ।

(छ) शर्वि इति । इदानीं वसन्तसेनीपरि प्रकृतबधूत्वीपस्थितिलंजावरणादे-
रावश्यकत्वात् तदवगुण्ठनमिति बोध्यम् । भिक्षो सञ्ज्ञासिन सवाचकस्य ।

(ज) चारु इति । बहुमतम् अत्याहतम् । तदेव तव करोमीति भावः ।

(ड) शर्विकक । आर्य्ये । वसन्तसेने ! राजा मद्धे हईया आप-
नाके “बधू” उपाधिवावा अहूगृहीत कविडेछेन ।

(च) वसन्तसेना । आर्य्य । कृतार्थ हईयाछि ।

(छ) शर्विकक । (वसन्तसेनार अबगुण्ठन दिग्वा, चारुदत्तेर प्रति)
आर्य्य ! एहे मग्नासीर कि करिव ? ।

মিত্ত্ব । ইমং ইন্দিশং অণিচ্চত্পণং পেক্বিঅ দিউণী মে পব্ব-
জ্জাএ বহুমাণে संबুত্তে । (ম)

চারু । সখে । দৃটৌঃস্য নিয়য়ঃ । তত্ পৃথিব্যাং সর্ব-
বিহারেণু কুলপতিরয়ং ক্রিয়তাম্ । (ন)

শর্বি । যথাহ আর্য্য । (ট)

মিত্ত্বঃ । পিঅং ণ পিঅং । (ঠ)

বসন্ত । সম্পদং জীবাবিদম্হি । (ড)

(ম) ইদমীদৃশমনিত্যত্ব প্রেচ্ছ দ্বিগুণী মে প্রত্নজায়া বহুমান সহস্র ।

(ন) প্রিয় ন প্রিয়ম্ ।

(ড) সাম্রাট জীবিতাশি ।

(ম) মিত্ত্বরিত্তি । অনিত্যত্ব সমাসস্থাবিরস্থায়িত্বম্ । বহুমানী বিশেষাঙ্গ ।
সুতরাং প্রত্নজ্যানুমানিরেব মে দ্বেতি ভাব ।

(ন) চারু ইতি । নিয়য় প্রত্নজায়ামেবেতি শিষ্য, অতো ভীয়ে নাযুহ করণীয়
ইত্যায় । সর্ববিহারেণু সমস্তবীজমতেণু, কুলপতি অমলকাধিপতি ।

(ট) শর্বি ইতি । যথাহ সত্য ব্রবীতি । তথৈব করণীয়মিত্যভিপ্রায় ।

(জ) চারুদত্ত । ভিক্ষু । তোমার অভীষ্টে কি ?

(ঝ) ভিক্ষু । (সংসারের) এইরূপ এই অনিত্যতা দেখিয়া, প্রত্নজ্ঞান
প্রতি আনার দ্বিগুণ অভিনায় হইয়াছে ।

(ঞ) চারুদত্ত । সঃ । প্রত্নজ্ঞাতে ইহার দৃঢ় নিশ্চয় ব্রহ্মিয়ারে ।
অতরাং পৃথিবীর সমস্ত বৌদ্ধার্থে ইহাকে বৌদ্ধসম্রাজ্যের অধিপতি কর ।

(ট) শর্বিনক । আপনি যাহা বলিবেন (তাহাই করিব) ।

(ঠ) ভিক্ষু । প্রিয়, আনার বড়ই প্রিয় হইয়াছে ।

शर्वि । स्यावरकस्य किं क्रियताम् । (ढ)

चारु । सुवृत्त ! अदासो भवतु । ते चाण्डालाः सर्व्व-
चाण्डालानामधिपतयो भवन्तु । चन्दनकः पृथिवीदण्डपालको
भवतु । तस्य राष्ट्रियश्यालस्य यथैव क्रिया पूर्व्वमासीत्, वर्त्त-
माने तथैवास्य अस्तु । (ण)

शर्वि । एवं यथाह आर्य्यः । परमेनं मुञ्च मुञ्च, व्यापा-
दयामि । (त)

(ड) वसन्त इति । जीविता यथार्थं एव जीवनं प्रापिता, जीवनरक्षणैनीपकारिण
आशानुष्ठपप्रतुपकारकरणात्, तथैव च जीवनस्य सकललावणमादिति भावः ।

(ढ) शर्वि इति । स्यावरकस्य तदाप्यस्य प्रकारभ्यस्य । तस्यापि सत्यसात्य-
दानेन पुरस्कारदानौचित्यमित्याशयः ।

(ण) चारु इति । हे सुवृत्त ! सदावहार ! शर्विलक ! अदासो भवतु
शकारस्य क्रीतदासोऽपि स्यावरकसदृशस्यान्नुजो भवतु । ते, मम घातनाय नियुक्ताः ।
मम मुक्त्वे-तेषमिभिर्प्रायनिययेन सदाशयत्वनिश्चयादिति भावः । पृथिवीदण्डपालकः
सर्व्वप्रधानसेनापति, राज्ञ आर्य्यकस्य यथैवमानुकूल्यकरणात् धृताया अग्निप्रवेशीयम-
ह्यापनेन मनाप्युपकारकरणाच्चित्याशयः । राष्ट्रियश्यालस्य, शकारस्य क्रिया भोगमात्रा ।
शकारं प्रति तु महानयमनुयत् इति बोध्यम् ।

(ड) वसन्तसेना । एतन् आनाव जीवन दान कर हईल ।

(ढ) शर्विनक । श्रावककेव कि कविव ? ।

(ण) चारुनठ । हे मन्कार्याकावी । श्रावरक दासइ हईते मुक्त
हईक । सेई चाणालगण, सकल चाणालेर अविपति हईक, चन्दनक
प्रधान सेनापति हईक, आर सेई बाज्राव शालार पूर्वे येमन कार्या
हिन, एतनओ तेमनि कार्या हईक ।

चारु । “अभयं शरणागतस्य । शब्दः कृतापराध” — इत्यादि पठति ।

शर्वि । तदुच्यतां किं ते भूयः प्रियं करोमि ? । (थ)

चारु । अतः परमपि प्रियमस्ति ? । (द)

सन्ध्या चारित्र्यशुद्धिचरणनिपतितः शत्रुरप्येष मुक्तः

प्रोत्खातारातिमूलः प्रियंसुहृदचलामार्यकः शास्ति राजा ।

प्राप्ता भूयः प्रियेयं प्रियसुहृदि भवान् सङ्गतो मे वयस्यो

सभ्यं किञ्चातिरिक्तं यदपरमधुना प्रार्थयेऽहं भवन्तम् ॥५८॥

(त) शर्वि इति । एवमित्यं सकलम्, यथाह सत्यं ब्रवीति । किन्तु, परं केवलम्, एनं शकारम् । तदपराधस्यामार्जनोपत्त्यादित्वमिप्रायः ।

(थ) शर्वि इति । भूय इतीतिरिक्तम्, प्रियं प्रीतिकरं कार्यम् ।

अथ काव्यसंहारो नाम उपसंहारसम्भे रङ्गम् — “अप्रदानसम्प्राप्तिः काव्यसंहार इत्येति” इति लघुणात् ।

(द) आह इति । अतः परमपि प्रियमस्ति ? इति काकुः, कथमपि नैत्यर्थः, सर्वस्यैव आशानुरूपफलत्वादिति भावः ।

अनु कथमतः परं प्रियं नास्तीत्याह लब्धेति । चारित्तस्य सर्वत्र प्रोद्यतस्य चरित्तस्य शुद्धिर्निर्दिष्टता सन्ध्या मया प्राप्ता, साक्षादेव परमसेनाया उपस्थित्या, धनहीनेन तदीय-दत्यापवादनिरासादिति भावः । एष शत्रुरपि शकारः, चरचनिपतित अन्तरार्थे

(त) शर्विलक्ष । आपनि दाश दाश बलिनेन, एहेरूपहे करिव ; किह्व एहे शकारके आग करन आग करन, उहाके हता करिव ।

चारुण्ड । (“शरणगततेर उग्र नाहे । शरु अपराध करिया” इत्यादि पाठ करिलेन)

(थ) शर्विलक्ष । ता बलून — आपनार आर कि प्रियकार्य करिव ? ।

(द) चारुण्ड । ऐहार परव कि प्रियकार्य वाकिते पावे ? ।

काञ्चित्तुच्छयति प्रपूरयति वा काञ्चिन्नयत्युन्नतिं

काञ्चित् पातविधौ करोति च पुनः काञ्चिन्नयत्याकुलाम् ।

मम पादयोर्नुडितं सन्, मुक्ती मया रक्षित । प्रथमं शरीरेव स्वचरणे पतनं परञ्च
दयया तन्मोचनं महागौरवकारमेवेत्याशयः । प्रीत्यातः पालकनृपतिनिधनकारणेन
उत्पाटितम् अरातीनां मूलं धनं स तादृशं प्रियमुद्यत् आर्थिकं, राजा सन्, अचला पृथि-
वीम्, शास्त्रि दुष्टनिग्रहशिष्टानुग्रहादिना पालयति । अभूत्पूर्वां सुहृदं सम्पत्तिरतीव-
प्रीतिकरौत्वभिप्रायः । भूय पुनरपि, इयं प्रिया वसन्तसेना प्राप्ता मया लब्धा मृतत्व-
नैवावगताया प्रियाया पुनः प्राप्तिर्गृहस्थेषु वक्तव्यं ब्रह्मप्राप्तिरिव निरतिशयानन्दजनिकेति
भावः । तथा मे मम वयस्य सुहृद्देव भवान् शर्विलोक, प्रियमुद्यत् आर्थिके, सुहृत्
सुहृद्भावेनैव मिलितः । तन्मोचनकरणे स ह्यमिलनं शशिगरत्कालयोर्मेलनमिव परम-
प्रीतिकरमिव्याशयः । अतएव अतिरिक्तम् एभ्योऽधिकम्, किञ्च किं ननु लभ्यं मया
प्राप्यमस्ति ? अद्युना अहं भवन्तम्, यदपरम् एभ्यो भिन्नं वस्तु प्रार्थये । *

अथ प्रीतिलाभकार्यं प्रति बहुतरकारणानामुपन्यामानात् समुच्चयोऽलङ्कारः, तथा चतुर्थ-
चरणार्थं प्रति पूर्वचरणवयार्याणां हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काञ्चलिङ्गञ्च अनयोर्मिथो
निरपेक्षतया समुच्चिः ।

चरित्रमेव चारित्रमिति प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण् इति तूक्तमेव ।

सम्भारं वचनम् ॥१८॥

आमि चरित्रेण निर्दोषतां नात्र करिशास्त्रि, एहे शक्र शकारण,
चरणे पतितं ह्येवा मूलं ह्येवास्ते, प्रियम्वदन आर्थिकं, अक्रं नृप उ-
पाटनं करिशा, राजा ह्येवा पृथिवीं शासनं करितेहेन, पुनराय एहे प्रिय
वसन्तसेनाके पाईशास्त्रि एव प्रियसखा तूमि, अपरं प्रियसखा आर्थिकेण
अन्ने मिलितं ह्येवास्ते । अत्रा एहे मदन अपेक्षा अधिकं प्रिय आर
किं प्राप्य आस्ते ये, आमि एधनं त्वेनारं निकटं प्रार्थना
करिब ॥१८॥

अन्योन्यप्रतिपक्षमङ्गतिमिमां (१) श्लोकम्यतिं बोधयन्
एष श्लोडति कृपयन्त्यघटिकान्यायप्रमत्तो विधिः ॥५८॥

अशोडतो भूयस भिष सुगुणदृशापरिहति नृण इत्याह काण्डिकेति । इमां दृष्टमानाम्,
श्लोडयति जनसमाजवध्याम्, अन्योन्यप्रतिपक्षानाम् एकमेव बन्धनो भिषभिन्न-
मायित्वात् परस्परविरोधिनां जनानां संघेति मन्थेन्न यन्ता तां तपोजाम्, बोधयन्
एकविधमायंभाया एव प्रदर्शनेन शोडेषु ज्ञापयन्, कृपयन् कृपाश्रमोत्पीलनदत्तं तस्य
या घटिका तदोदयश्चुबह सुदी घटः तस्या न्याय सादृश्य तत्र प्रमत्त संघट कृपयन्-
वश्चुबह सुदी जनीभोजनघट इवेत्यर्थः, एष विधिर्देवम्, काण्डिन् जनान्, तुष्ययति
तुष्यीकरोति दासिद्रादिमत्पादनेन, अन्येन एवसादात्मन प्रमाभवन च अशोडयन्
करोतीत्यर्थः । यदा पालकं राज्ञि स्थिते प्रकारं सतिभवेन सर्वेषु देव शीरवान्द-
माशोत्, इदानीन्तु सर्वथा तुष्य एव सञ्जात इति भावः । काण्डिका जनान् प्रपूयति
धनजन्यादिजननेन जलप्रदानेन च परिपूर्णाकरोति । यदा कुशावल्या राजाजनमेवाहं
प्रपूयति इत्याशयः । काण्डिन् जनान्, उत्प्रतिमभुादय जनीभोजनयैव कृपयाभीरी-
पय्युत्यानञ्च नयति प्रापयति । यदीदानीमेव भवन्तु गर्बिनकादय आर्यकीप्रत्या उत्प्रति
भोता इत्यभिप्रायः । काण्डिन् जनान्, पातविधौ निपातकार्ये शोपानाद्यवरोद्धकार्ये
च करोति प्रवृत्तान् विदधाति । यदा आर्यकावरीधदये शनिपातकार्ये पालकं प्रवृत्तं
कृतवानिति भावः । पुननया काण्डिन् जनान्, आकुलान् आकथिन्नदुर्घटमया मज्जन-
पातविघटनेन च विद्वन्तान्, नयति करोतीत्यर्थः । यदा पालकवधेन तत्पक्षेणा वीरका-
दय कर्तव्यमुदतया आकुलीकृता इत्याशयः । अतो विधिनैवय सुगुणदेव भूयसां
दृशापरिहति कृतंति न किञ्चिदाद्यर्थमिति श्लोकसमुदाय्याभिप्रायः ।

अथ आर्या पूर्णापिमात्रद्वार, अमनुतान् काण्डिकेति जनसामान्यात् मनुताना
शकारादिजनविशेषाणां प्रतीतेरमनुतप्रमत्ता, तथा तुष्ययतीत्याद्यनेकक्रियाणां विधि-
रित्येककर्तृकारकत्वात् श्लेषकञ्च इत्येतेषामेकाग्रयानुपवेशरूपं सद्धार । तथा "पातविधौ
करोति" इत्यत्र प्रवृत्तानिति पदस्यानभिधानात् नूनपदतादीप, नयतीत्यत्र दिपाठान्
कथितपदतादीप, परवर्तिनि नयतीत्यत्र कृतिप्रयोजनधीरभावेऽपि करोतीत्यर्थलक्षणा-

तथापीडमनु । (घ)

मरतवचनम् । (न)

घीरिण्यः सन्तु गावो भवतु वसुमती सर्व्वमम्पन्नगम्या

पर्जन्यः कालवर्षी सकल-जन-मनो नन्दिनी वान्तु वाताः ।

मोदन्तां जन्मभाजः मततमभिमता ब्राह्मणाः मन्तु मन्तः

श्रीमन्तः पान्तु पृथ्वीं प्रगमितरिपवो धर्मनिठाश्च भूपाः ॥६०॥

करणत् नैवार्यतादीपय "कादित् पातविधी प्रवर्णयति वा कादित् करीत्याकुलान्" इति पाठे तु तेषां निराश । पृष्ठपाठे च परवाग्यस्य समुद्धार्यकतया न पुन कदित-पदतादीप, एकार्यकैकानुपूर्वकानेकमन्त्रपाठ एव तद्विषयत्वात् पूर्व्ववामन्त्रस्य तु विकल्पार्थत्वात् ।

शार्दूलनिर्दोडित वचनम् ॥५८॥

(घ) तथापीति । यद्यपि अत परमपि प्रिय नास्ति, तथापीद वक्ष्यमाणमनु इति काकुप्रत्यागितार्थकपूर्व्वं वाक्ये मान्यम् ।

(न) मरतति । मरतानां नगर्ना वाक्य वचन स्वरूपेषाविमूर्थैव नटानामपीद पाठ्यमित्यर्थं चादौ गान्दीवत् अनेऽपि महान्नाचरणस्य कर्त्तव्यत्वादित्याशय । प्रस्तावनात् पर स्वरूपेण मरताना प्रवशासम्भवात् पुनर्महान्नायपाठायान् तदस्वरूपेषाविर्भावाय-भरतवचनमित्याहमिति बोध्यम् ।

घीरिण्य इति । गावो घनव, घीरिण्य प्रचुद्वेषमान्त्रिण्य एव सन्तु न पुनरन्यनुश्या

रूप इहेते जन दुनिवार यश्चर इच्छते निवक्त घटेर ज्ञाय एहे दिक्षाता, "एहे लोकममाजे लोक सकल, परम्परेर प्रतिपत्त रश्मिाहे" इहा बुधाहेदा, कतकगुलि लोकरे अवज्जार पात्र करेन, कतकगुलिके परि-पूर्ण करेन, कतकगुलिके उन्नत करेन, कतकगुलिके अवनत करेन एवं कतकगुलिके एकैवारे विस्तन करिदा केलेन ॥६०॥

(घ) तथापि ईश इडेक ।

(न) (नटनिगेर उक्ति)

ইতি নিষ্ক্ৰান্তা সৰ্বৈ ।

নিদুঃখা বা ইতি ভাব । বসুমতী পৃথিবী, সৰ্ব্বদিক্ৰমেব কামি সন্ধ্যানি নিশ্চয়ানি
 শস্যানি যস্য সা তাহনী, ভবতু ন তু কখি যিত্ কালমাত্র ইত্যাশয় । পশ্চিমী মেঘ,
 কালি যদাকালি বৰ্ষণীতি কালবৰ্ষী ভবতিল্যন্বয় ন পুনরযদাকালবৰ্ষীত্যভিপ্রায় ।
 বাতা বায়ব, সকলজনানা মগাতি নন্দয়শীতি তথামৃতা সন্তো বালু প্রবহন্তু, ন
 পুনবাংন্যদপেণৌহেজকা সন্তো বাব্বিত্তি ভাব । জন্মভাজ' প্রাচিন অমিততা পরস্পর'
 সম্মতা বিহেধরচিতা সন্ত ইত্যর্থ' সতত মৌদল্যামামৌদমনুভবন্তু । শাস্ত্রাণা সন্ত
 সহৃদয়বলম্বনেন সাধব সন্তু ন পুনরসহৃদয়বলম্বনেনাসাধব ইত্যাশয় । তথা ভূপা
 রাজান শ্রীমন্তৌ রাজলগ্নীবল, ন তু নামমাতসারা ইতি ভাব, প্রশমিতা সামদানা-
 দিনা শানি নীতা রিপবৌ যৈস্তে তাহশা, ন তু পরস্পরবিহেযিণ ইত্যাশয়, তথা ধক্ষনিষ্ঠা
 প্রজাহিতসাধনাদিব্রধক্ষ্মে' স্থিতায় সন্ত, ন পুনরত্যাচারায়ধক্ষনিষ্ঠা ইত্যভিপ্রায়, পৃথ্বী
 রাজ্য দান্তু পালয়ন্তু ।

অত্র গাব খীরিণ্য এব সন্তু ন পুনরল্পদুগ্ধা ইত্যাदिव्याख्यातপেয অন্বয়বীচনা-
 দার্থী পরিসংখ্যানদ্বার । তথা বহুবচনান্তপদমধ্যে বসুমতীতি পশ্চিম্য ইতি চ এক-
 বচনান্তপদদ্বয়প্রয়োগাত্ পরশ্চ'পদপ্রয়োগমধ্যে মৌদল্যামিত্যাক্রনেপদপ্রয়োগাত্ ভূয়প্রক্ৰমতা
 দীপ্য, এব' সন্বিত্বস্য হি পাঠাত্ কথিতপদতাদীষয় । "গাব খীর কিরন্তু প্রবুরনপি ভুবৌ
 ভান্তু সন্ধ্যশস্য, পশ্চম্বা কালবৰ্ষা নন্দন্তু প্রাচিনৌদনী" ইতি পাঠে তু তেযা' সিন্ধু ।
 প্রশস্তিনাম ভূপর্ষদারমর্ষরহম্—"নৃপদেয়াদিশানিস্তু প্রশস্তিরभिधीयते" इति लघ्वेणात् ।

খীরিণ্য ইতি ভূমার্থ' মলদার্থীয ইনুপ্রত্যয় । স্বম্বরা হন্তম্ ॥৫০॥

ধেয় সকল ছড়বতী হউক, পৃথিবী সকল কালেই শস্তসম্পন্ন হউক,
 মেঘ যথাসময়ে বর্ষা করুক, বায়ু লোকদিগেব মনের আনন্দজনক হইয়া
 বহিত হউক, প্রাণিগণ পরস্পর পরস্পরেব অভিমত হইয়া, সর্বদা
 আমোদ করুক, ভ্রাক্ষগণ সাধু হউন এবং রাজগণ সমৃদ্ধিসম্পন্ন হইয়া,
 শত্রু দমন করিয়া এব' স্বধর্ম্মে থাকিয়া, পৃথিবী পালন করুন ॥৬০॥

(ইহার পরে সকলেই চলিয়া গেল)

संहारी नाम दशमोऽङ्कः । (प)

समाप्तमिदं मृच्छकटिकं नाम प्रकरणम् ॥०॥

(प) संहार इति । संहार उपसंहारः समाप्तिरिति यावत् ।

जानकीविक्रमं नाम नाटकं वीररीटवत् ।

नाटिकामुञ्जलरसां श्रीविराजसरोजिनौम् ॥१॥

विद्योगवैभवाञ्जान खलुकाव्यमननारम् ।

मानादम्भं महाकाव्यं क्विन्नश्रीहरणाभिधम् ॥२॥

कृतिचिन्तामणिं नाम स चित्तकृतिस यद्दम् ।

उत्तररामचरितटीकां सर्वाद्यंभोधिनौम् ॥३॥

मानविकाग्निमित्रस्य मालतीमाधवस्य च ।

टीकां दशकुमारस्य तथा कादम्बरीगताम् ॥४॥

श्रीवङ्गीयप्रतापाख्यं नाटकं बङ्गगौरवम् ।

साहित्यदर्पणं टीकां निर्धाय च सुनिष्कलाम् ॥५॥

कुटिलीपाडोनशियानिवासी नकीपुरेशस्य सभाप्रवासी ।

सत्काग्रपीठ्यापनमुख्यकर्मा व्यधादिमा श्रीहरिदासशर्मा ॥६॥

पद्म-वेद वसु चन्द्र-सम्पिते वत्सरि शकमहीपतेरभूत् ।

भास्वती मिथुनस क्रमे दिने श्रीवसन्तसुपमा समापिता ॥७॥

इति ऽगङ्गाधरविद्यालयाभ्याचार्याख्येन महामहोपाध्याय-श्रीहरिदाससिद्धान्तगौड-

महाचार्यावरचिताया मृच्छकटिकटीकाया वसन्तसुपमासमाख्यायां

दशमोऽङ्कविवरण समाप्तम् ॥०॥

(प) उपसंहार नाट्ये दशम अङ्क समाप्त ॥०॥

मृच्छकटिकनाटक प्रकरण समाप्त ॥०॥